

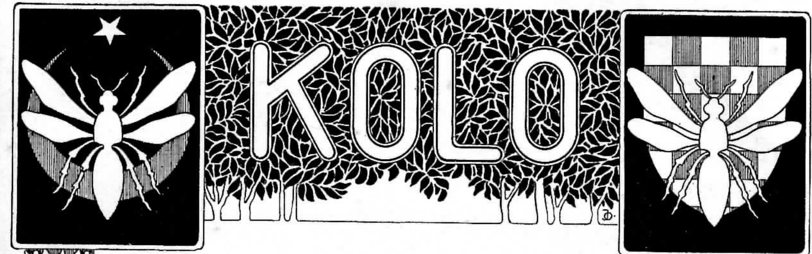
KOLO

HRVATSKO

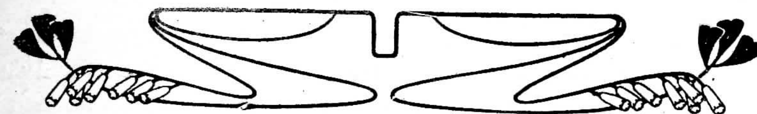

NAUČNO-KNJIŽEVNI ZBORNIK.

KNJIGA III. 1907.

IZDALA „MATICA HRVATSKA“.

DIONIČKA TISKARA U ZAGREBU.
1906.

NEKOLIKE USPOMENE NA AUGUSTA ŠENOU.

Što stariji bivam, sve to češće pred oči mi dolaze likovi davnih prijatelja ili dobrih znanaca, što no su nekad, za mladjih nam dana, utjecali u javne odnošaje zemlje ili promicali kulturne potrebe naroda. Prebirući proljetos pisma potonjih, koja brižno čuvam, ustavih se podulje kod Augusta Šenoe i zanimljivoga mu lista od 21. januara 1875., što mi ga je u Ogulin pisao. Pročitavši pismo ponovno a pomno, mnogo mi je u pameti sinulo raznih uspomena na njega, na njegov život i književni rad te i na književne naše prilike u ono doba, kad je pismo pisano uopće.

Nešto sam tih uspomena pohvatao perom pa hoću evo da predam javnosti a u listu blagotvorne prosvjetne udruge, kojoj je pokojnik dugim nizom godina bio mnogo uvaženim pa veoma korisnim potpredsjednikom književnoga odbora. Time mislim voljšto dostojnije popratiti a donekle i objasniti dragocjeno pjesnikovo pismo.

Prvi put vidjeh Augusta Šenou, kako to stara moja bilježnica a iz dobe bečkoga djakovanja baš na dan svjedoči, 19. januara 1862. Vraćao se on iz Zagreba na pravničke nauke u Zlatni Prag, na ono žarko ognjište slavenske misli, gdjeno se je razigralo, zagrijalo, ogrijalo mnogo, mnogo rodoljubno srce srodne braće s bliza i daleka.

Nadjosmo ga, ne varam li se — iza podneva u kavani Löw, u ulici Singerstrasse nutarnjega grada, u kojoj se je kavani dnevice sastajala mladjarija, osobito iz Hrvatske i Slavonije a dolazilo gospode i iz tadašnjega našeg dvorskog dikasterija, preustrojena dva mjeseca poslije u dvorsku kancelariju.

Upoznav se putnik s onima, koji ga dotle ne bjesmo u glavu znali, ročimo se na večer u gostionu kod Fischhofa i sastanemo se ondje nas jedanaest a on dvanaesti. Bilježnica moja kaže, da su večer zajedno sproveli evo ovi „starčine": Šenoa, Fran Jelačić, Geno Kovačević, Viktor Struppi, Armin Pavić, braća Milan i Franjo Bišćan, Fr. Henz-

*

ler, Stojanović (oba slušači medicinskih nauka u tadašnjem Josefinumu), Zemlić, Svetozar Galac i ja. Čudim se, što ne bješe s nama Ivana Dežmana i riječkoga mu druga Frana Pilepića, koji su se s nama uvijek družili, pa moga pobratima Lava Vukelića, s kojim sam u jednoj sobici stanovao i glotan krušac svu godinu bratski zalagao. Moglo se je to — mnijem — samo tako desiti, da njih sve trojice onoga popodneva nije u kavani bilo. Tek od ove dvanaestorice gore danas su samo četvorica živa a svi se drugi što ranije, što poznije već preselili na onaj svijet. August, prevalivši istom dvadeset i treću godinu, tad već bješe svima nama poznat te kako, i to po svojim dopisima i po nekim uvodnim člancima političkoga i prosvjetnoga smjera u „Pozoru" a i s krasne elegije u „Naše gore listu" na smrt Većeslava Hanke, obretnika kraljedvorskoga rukopisa, pa nije čudo, što ga susretosmo, pozdravismo, primismo i otpratismo živom pažnjom, toplim željama.

Čelo stola dašto one večeri sjedio je on, srednje rasti, vitak, žutokos, ojačih obrva, svilenih, odužih brčića ispod oduga nosa a visoka čela — skladan mladenački pojav, pun vilinskoga poleta. Na njem narodna sura surka tadašnjega kroja, prepletena rumenkastim gajtanima preko prsiju.

Ko bi se sad još sjetio i osjetiti mogao, koliko se je one večeri prosulo zanosnih djačkih zdravica: ta zborna su usta u mladosti puste! Pod prisežno ime ne bih ustvrdio, ali bih se mogao okladiti, da se je iste večeri deklamovala i Kukuljevićeva „Molitva hrvatskoga rodoljuba", što no bješe izašla u 1. broju „Naše gore lista" od 5. januara 1862. Držim da je tako bilo, jer se je i poslije pri večernjim našim sastancima redovito krasnoslovila ova „Molitva".

Tek kad već poodmakla doba pa došao i na nj red, odjednom ustane Šenoa, da se zahvali za mnoge i mnoge kićene zdravice, njemu namijenjene. On ustao a svačija usta zanijemila i svačije se rekao bih oči u nj okočile. Eh, i bilo ga je čuti pa vidjeti majčin sine!

Ugodni i od sebe romon zvonka mu glasa jedri i buji, jake se obrve poizdižu a ispod njih sijevaju dva žarka, modra oka, puna umlja, puna milja, al i vatre, žive vatre, brate, jest.

Pa ko da odoli onoj svetoj bibavici, što no ju sve to silnije ustalasa u mladjahnoj grudi krilata riječ mlada pjesnika? Ta jest, gromko se je razlijegala burna povlada i svi se natisnusmo s čašom u ruci k njemu govorniku, da se kucnemo i da mu pouzdanu desnicu zahvalno stisnemo. Eh divno doba rane mladosti, oj blaženo srce, puno čiste a

žarke ljubavi, što no znadeš onako plaho zakucati, onako slatko zatreperiti, a kucaš i trepećeš i kako no reče starac Fran Kurelac — i raju života se nadaš! — To i takov bješe moj prvi sastanak s Augustom Šenoom.

Osam godina poslije, koncem maja 1870., dospijem iz varaždinske Krajine kao mlad natporučnik krajiške uprave u Zagreb a pod krilo velikomu svomu zagovorniku (i potonjemu poočimu) Ivanu Trnskomu, pukovniku i glavaru odjela za krajišku upravu kod tadašnje generalkomande. Tad je dašto već boravio u Zagrebu August Šenoa; da, on bješe s proljeća 1865. prešao iz Praga u Beč, da ondje uredjuje Lukšićeve listove „Glasonošu" i „Slavische Blätter", ali je s proljeća 1866. prispio u svoj rodni grad Zagreb, da u „Pozoru" uredjuje listak uz posebni osvrt na književnost i umjetnost a kod potonje naročitim obzirom na narodno zemaljsko kazalište. Pa i ovaj položaj on je dvije godine kašnje zamijenio s drugim, jer je marta 1868. već izabran gradskim bilježnikom, dok je koncem januara 1871. postao već i gradskim velikim bilježnikom. Ja sam dakle Augusta zatekao gradskim činovnikom s plaćom cijelih 800 for. na godinu! Nu ne samo to, on je, kad sam ja u Zagreb prispio, bio već malo ne pune dvije godine oženjen, a u srećnom domu već se bješe našla prva „puška mala", sin Milan i ovom seja; milolika Dragica.

Potražio sam dašto bečkoga znanca u gradskoj kući, sjetiv ga našega sastanka i blaženih časova kod večere u Fischhofa, a on me je od prvoga maha primio vrlo ljubezno i što češće se vidjasmo, to većma se rekao bih zavoljesmo obadva.

Tad već bješe i to o mladoj godini 1870-toj uredništvo časopisa „Vienca" preuzeo Ivan Perkovac iz ruku Gjure Deželića. U „Viencˇeve" krugove mene je priveo poočim Ivan Trnski, u tim krugovima pako već je velik ugled stekao bio suradnik August Šenoa, te smo tako i preko novoga beletrističnoga lista sve to većma prianjali jedan uz drugoga.

Ovdje mi se uprav namiće želja, da potanje progovorim o postanku „Vienca", a u prilog ovoj želji ide jedno to, što je August Šenoa sam od prva maha spadao medju najumnije i najmarljivije mu suradnike ta u novelističkoj, ta u pjesničkoj struci, pa to, što je on nekolike godine poslije preuzeo i sve do svoje smrti pridržao uredništvo toga časopisa, a najzad i to, što on u svom pismu, koje će poslije slijediti — ponovno te osobitim načinom spominje „Vienac", osobito milovanje svoje.

Doduše o postanku ovoga lista teško bi bilo iznijeti bogzna što nova, jer je o tom već dosta pisano, a i živih nas svjedoka još teče iz one dobe, kad se je „Vienac" rodio, kad je prohodao i na snagu stupio. Ipak ne budi zazorno, što ću i ja ovom zgodom a povodom prije istaknutim u jednu rukovet pribrati neke podatke.

U zabavnoj knjižnici „Matice hrvatske" izižao je g. 1905. životopis Ivana Perkovca od dra. Ivana Zahara, gdje se značajni ovaj trudbenik ovako javlja o postanku „Vienca":

„Očaj narodnih ljudi s ispada saborskih izbora god. 1867. i u povodu toga nastala misao o dizanju narodne prosvjete bijahu ona kolijevka, u kojoj se je rodio „Vienac". I ako zabavno-poučan list, u kojem se nije politiziralo, bijaše „Vienac" ipak list hrvatskoga otpora proti tudjinstvu, a stoga imadjaše važnost i u politici. „Vienac" nije politizirao, ali je sve u njem bilo prožeto jednom rodoljubnom mišlju, da se radi „za hrvatsko hrvalište, svetu zemlju, mili dom", kako to pjeva Preradović." Mišljenje ovo uvaženoga gospodina pisca[1] ne će biti bez svakoga razloga, jer je onih godina 1867. 1868. i t.d. u zemlji odista bilo jake, uporne borbe ; ali se ni to ne smije svrći s uma, da su toj borbi sa strane tadašnje narodne stranke prednjačili ugledni, prosvijetljeni rodoljubi i da je stranka izdavala poseban, te kako otržit politički list. U drugu ruku nemojmo zaboraviti, da je uprav 1867. i 1868. godine Gjuro Deželić izdavao valjan beletristični časopis „Dragoljub", pa je stoga vrijedno čuti ili ponoviti, što nam o osnutku „Vienca" priča Tadija Smičiklas a u spomen-knjizi, koju je izdala „Matica hrvatska" 1892. godine, naime o proslavi svoje pedesetgodišnjice. Evo šta :

„U glavnoj skupštini, 25. aprila 1868. opet se je povela riječ o sjedinjenju Matice s akademijom, jer da onoj ne dotječe sredstava za mnogostrani književni rad Matice, pa je većina skupštinara pristala na želju akademije, da ova vodi književni rad Matice, potonja ipak neka svojom glavnicom napose upravlja. Uslijed toga preuzela je akademija, čije je ime velikim čarom djelovalo na čitaći svijet, namijenjeni joj zadatak i prvi joj je bio posao — tako piše naš Smičiklas, — da na ime Matice i njezinih prihoda osigura dobro uredjen beletristički list."

A tajnik i već tada akademik Vatroslav Jagić bilježi 13. decembra iste godine, kako je po izjavi potpredsjednika Mesića u akademičkom odboru za Matičine poslove zaključeno, „da se izdaje o trošku „Matice

[1] Dok su se pisale ove uspomene, pokosila ga nemila smrt.

ilirske" kao izdavateljice nov beletristički časopis „Vienac", komu bi bio odgovornim urednikom g. Gjuro Deželić. Doista je Deželić već s 1. januarom 1869. preuzeo uredništvo „Vienca", a k jednu je prestao izlaziti njegov „Dragoljub".[1]

U pozivu na pretplatu „Vienca" čitamo : „Ujediniše se književni drugovi, a slavna „Matica ilirska" priskočila vriednu nastojanju ugledom i vjerom u pomoć te tako se izpod njenih krila evo prikazuje bielomu svietu

VIENAC

u zabavu i pouku najpače krasoticam a dakako i našemu junačkom spolu."

Već u prvom broju „Vienca" označuje se u „listku" zadatkom lista evo ovo : „Pisat ćemo našim milim i dragim krasoticam, jer tko ne bi rad tetošio oko njih, tko im ne bi rad ušao u volju i nasladjivao se budući vlastan napisati, da cieli sviet čita : Mile i drage naše zemljakinje !"

Ali ja sam pričuvao o pravoj namjeni novoga lista i posebno pisamce Ivana Trnskoga, što no je „Viencu"—moglo bi se reći—na krstu kumovao, i to pisamce od 21. decembra 1868., u kojem o politici ne ima spomena, već se kaže „Što vam rekoh" (to je bilo mjesec dana prije), „sbilja će se obistiniti. Tu sad nije oklievati, već ljudski prionuti.

Sramota bi bila, da nas ostavite na cjedilu, osobito u prvi mah. Dakle ako koju pričicu imate ili za nju doznati možete, vi ju namah napišite i što brže mi pošaljite. Znate dobro (a to mi je i naustice povjerio), da se radi o tom, da spasimo ženskad od tudjinstva. Treba dakle našemu radu začine i poslastice, uz liepe misli što ljepšega jezika. Dakle Bude gledaj da bude.

U ostalom gledajte, da se što više naših častnika na „Vienac" predbroji."

Na posljetku znamo i to, da je kolo uglednih mladjih rodoljuba : Ivan Dežman, Vladimir Mažuranić, August Šenoa, Franjo Ciraki, Armin Pavić, Ladislav Mrazović, Dr Pilar, Divković i još nekoji — da je, veljah, s jeseni god. 1869. 1870. udešavalo u velikoj dvorani „Narodnoga doma" petkom na veče poučna ili zabavna predavanja za naš

[1] Medjutim je već 2. februara 1873. preustrojena „Matica ilirska" (a od god. 1874. hrvatska), akademija se je odrekla sprijed istaknutog svoga prava, a Matica samostojno odlučila već 22. februara, da se „Vienac" preda „Dioničkoj tiskari".

ženski svijet, pa da je ta predavanja rado polazio doista cvijet plemenitih gospodja i gospodjica.

Toliko o glavnom smjeru časopisa „Vienca". Gjuro Deželić uredjivao je medjutim novo osnovani časopis samo jednu godinu, ne mogav se, čini mi se, o štočem pogoditi s Matičinim odborom, u kojem su bili M. Mesić, M. Krešić, J. Torbar, I. Filipović, A. Zoričić, P. Zoričić, N. Horvat, dr. Jagić i dr. Prešavši koncem 1869. i on u gradsku službu, predao je uredništvo „Vienca" Ivanu Perkovcu.

Kod ovoga rijetkog čovjeka a odličnoga rodoljuba često se sastajasmo mi mladi saradnici u tamnom i patušnom mu stanu ljeti 1870. sve do na proljeće 1871., kad je meni s Ivanom Trnskim bilo u Belovar poći, a med nama dašto i August Šenoa. Nekoji dolažahu veoma gusto, imenice Ivan Dežman, Franjo Marković, Armin Šrabec, Ivan Zahar i drugi. Za pjesme je već tad bolježljivom uredniku bilo malo brige uz česte prinose Petra Prerada, Ivana Trnskoga, Ognjeslava Utješenovića, Vladislava Vežića, Lava Vukelića, Augusta Šenoe, Franje Markovića, Ivana Zahara i drugih; nu izvornih i prevedenih pripovijedaka te pouke znalo je ne rijetko ponestati. A onda eto ti Dežmana pa ti se oprti na vrat, da popne ti se na golu dušu neodoljivom snagom zgodne, kad što pecavom šalom začinjene riječi. I govorio ti šta mu drago, on se nije dao uputiti, da se što ne bi moglo, kad mora da bude; on se nije dao odbiti niti je htio otići, dokle ne bi po što po to iskamčio tvrdo obećanje, e će ta iz oka ta iz boka prinos stići za naredni ili za drugi broj lista. A kako je tek poslije bivalo i moralo biti, kad je Dežman glavom preuzeo uredništvo!

„Vienac" je pored Matičine potpore iz prvine dobro prolazio s materijalne strane; ali već druge godine nešto se plime stalo javljati; naročito iz Krajine nekud slabo pritjecali novi pretplatnici. Nu „naš obrštar" — tako su gospoda oko uredništva Trnskoga obično zvala — i tuj znade priskočiti. Podje salijetati glavu krajiške uprave, neka bi se okružnicom nutarnjega odjela glavarima upravnih oblasti preporučila što brojnija narudžba „Vienca". Nekako ga slomi i skloni pa napiše okružnicu i ova se s potpisom baruna Mollinarya imadjaše na kamenu otisnuti, litografirati za devet pukovnika i gradskih načelnika. Mene nešto zasvrbjelo pa udesim na svoju ruku, da se otisne što više primjeraka, kako će po jedan moći zapasti i sve vanjske manje urede pa to je jedno s drugim, da vidiš, te kako pomoglo, da se dodje do što boljega prihoda.

Nego muka je bila i žalost, gledati patnika Perkovca, kako iz dana u dan sve to većma gine i kako mu sve to više tanča već podavna prteno zdravlje. A kud sva bijeda tud i ta, što u one dvije tamne prizemne sobice skromnoga mu stana, tako reći nikad i ne dopirahu sunčani traci. I jadnik je dopatio s proljeća 1871. te ga 18. aprila u Samoboru ispratismo do hladnoga groba, a uredništvo dopade s br. 16. od 22. aprila počevši, dra. Ivana Dežmana. Nu već za godinu dana i nešto više 11. maja 1872., ostavi Dežman uredništvo, kako je sam u listu oglasio, „ni za što drugo, već što ga poslovi razdvojili i raščetvorili", pa već stao zdravlju otkidati, da uloži oko toga našeg gojenčeta. Nije dugo bijedan otkidao, jer je već podrugu godinu poslije, 24. oktobra 1873. na veliku žalost svega naroda preminuo i on, Dežman Ivan, pravi krasnik i umom i srcem i stasom i pasom, a u mladjahnoj dobi od cigle 32 godine. Do dna srca mora te potresti, kad pročitaš oprosni govor, što mu ga je na grobu izustio vjerni pobratim August Šenoa.

Tek uslijed Dežmanovog odstupa, početkom 1874., dospjelo je uredništvo časopisa u ruke umnog pregaoca, dr. Franje Markovića; ali i ovaj morade uzmaći već koncem 1873. godine, jer mu je bilo ostaviti Zagreb, da se na znatnijim učilištima Evrope upozna s najnovijim resultatima filosofije, te je uredništvo prešlo u ruke Augusta Šenoe, čiji je, kako no kaže Franjo Marković — „veliki duh, rijetka radna snaga i prostrano duševno obzorje", — izbijalo gotovo u svakom broju. Tako se je u pet godina izmijenilo pet urednika „Vienca".

Medjutim je mene nešto malo samotvora sudba otisnula iz Bjelovara u Vinkovce, a već pod jesen 1873. iz Vinkovaca pod Klek u Ogulin, odakle sam ponegdje zalazio u Zagreb, i obično posjetio urednika Šenou, tad već i to još od januara iste godine gradskoga vijećnika. Tužio mi se je na velik a dosadan službeni posao, uz koji njegovoj žarkoj pjesničkoj duši oprtiše još i sinji teret mjesnog suda, gdje mu je često dotužilo preko vrha dosadno „babje čangrizanje stranaka". Po vas dan izmori se u takovu poslu a ob noć pa dosta puta do preda dan daj skladaj pjesme, pripovijesti: nije čuda, što je malo po malo, premda isprva i neopazice, neka sjeta i zlovolja uzela podbijati mu grudi.

Kad sam sredinom oktobra 1874. došao u Zagreb k velikoj narodnoj slavi, k otvorenju sveučilišta, posjetim Šenoinu porodicu. I danas mi još pred očima titra živa slika onoga blaženstva u domu, u kom je tada „zdravlje cvalo a sreća pjevala".

Mladjahna Augustova druga sama dobrota i ljepota; iz oka joj milje bije a s lica se svijetla povolja sja. Milan stoji uz majku i sve pruža vratić i nekud ispupčenim okom pozire u dugajliju došljaka, a Dragica, maljušna zlatokosa curičica sjajanih okica, s druge se strane nježi uz majku, pa bezazleno djetence gleda i sluša, s kim se to majkica i tata voljko razgovaraju. Skromna, brižna i oprezna roditeljka sve je rada amo zgodnim razgovorom ugoditi posjetniku, a onamo opet i s dječicom udesiti, da ne bi u čem smetala našemu domjenku. Ne znadijaše nit mogaše znati plemenita domaćica, koliko su mi, premda tad još neženji — od mladih dana amo pa i danas u volju mališi, ti ljupki umiljati angjelci u porodičnom krugu.

I otac bješe dobar, predobar, u svu mjeru ljubezan s dječicom svojom, koju je uvijek radio zabaviti, da se razigraju i da bodrivim dosjetkama ili upitima roditelje obraduju. Ali je, pričaše majka, i danas se sjećam — nekih te nekih dana inako bivalo, naime kad bi tata, izmučen natezanjem u mjesnom sudu, kući došao kiseo, zlovoljan, mrk. Djeca kao djeca, poteci k njemu, da po običaju bude šale i smijeha, a on se gotovo ispričava: danas se, djeco, ne mogu s vama igrati, imao sam hudi sudni dan. — To je brata i sestricu smutilo, snuždilo, pa bi se više oko majke privijali; ali to im se je tako živo u pamet usjeklo, da bi, ako je otac ili slabijega zdravlja ili ine kakve nezgode radi kući došao malorjek ili zamišljen, usplahireni smjesta potekli k majci pitajući: nije li i danas bio sudni dan?

Toga puta pripomene mi August, kako kani doskora u primorje, pa pravo u Senj, da svojim očima vidi onaj kraj i da razbere, što mu bude trebalo, kako bi prikupio što bolje gradje za povjesnu pripovijest iz senjske prošlosti.

Ne spomenu ništa, da li će se tom zgodom možda i u Ogulin navratiti, a ja se nekako ne usudih pozivati ga, znajući, da ga ne bih imao čime pravo zabaviti, a inače opet pomišljajući, da će on htjeti novo otvorenom željeznicom svakako iz Zagreba ravno na Rijeku, a odanle morem do Senja. Tek o Senju, srcu momu i danas dragomu gradu, gdje sam djetinjstvo izveo i škole do osme latinske polazio, znadoh mu štošta kazivati, što ga je zanimalo.

Na jednom bane August pod kraj istoga mjeseca dopodnevnim vlakom posve iznenada u Ogulin.

O našem sastanku i o promjeni putne mu osnove čujmo — što sam piše u br. 51. „Vienca" iz god. 1880. i to u uvodu k putopisnoj svojoj crti „Preko Jasenka":

„Valjalo mi je pohoditi junački Senj, a mimogred dotaknut se i Ogulina, da vidim to umirovljeno štopsko mjesto i u njem Frankopanski kastel, od koga učiniše kaznionu. Nisam putovao po nikakvu službenu poslu, već samo da vidim kraj i ljude, da si pogledam pozorište buduće jedne novele.[1] Nije mi se htjelo raditi, kao što čine mnogi slikari, koji na pamet crtaju pokrajine, a ne upotrebljuju modela. Vrh toga činovnikovao vrli moj pobratim B. u Ogulinu, a to me još većma ponuka, da se zaustavim pod starim Klekom bar pô dana.

Jesen bila se već dobrano pomakla, bio došao mjesec, gdje lišće pada. Zamotah se dakle u svoju bundu i stisnuh se u kut željezničkog vagona i zbogom liepi Zagrebe! Putnik u željeznici na mnogo naliči čovjeku, koji gleda našarane pokrajine kroz staklo panorame...

Uzeh moga pobratima pod ruku i prišapnuh mu: Brate, budi mi ti ciceronom po Ogulinu, jer valja ti znati, da sam prvi put u ovom mjestu. Kad sam gledati stao mjesto, bilo mi je čudno pri duši: pred očima stajahu mi razni vjekovi poviesti hrvatske.

Nagledah se u kratko svega i svačega, pak okrenuh da podjem na kolodvor, te da putujem dalje u San Marino — pardon — htjedoh reći na Rieku! Ali drugačije mi ukobi kob.

— Ne ćeš valaj lako — reče moj pobratim. Ti ćeš sa mnom.

— Kamo?

— Drago mi je, te si uprav danas došao. Ne ćeš ti željeznicom, već na kolima; ne ćeš na Rieku, već u Novi pri moru.

— Kako?

— Eto od Ogulina sagradiše preko Jasenka nov drum do mora; komisija će ga sutra pregledati, a ti idi s nama, da vidiš i taj kraj.

Kud ćeš bolje sreće! Prihvatih dakako ponudu vesela srca, te se s pobratimom vratih u kolo veselih prijatelja."

I tako mi zbilja putovasmo s gospodom tehničkim organima, što bijahu s višega mjesta odredjena, da prvi put pregledaju novu cestu, koju je o trošku krajiške investicione zaklade dao graditi barun Molli-

[1] To je krasna ona historijska pripovijest o sporu senjskih uskoka s carskim gneralom Rabatom početkom XVII. vijeka, što je izašla g. 1875. u 46.—52. broju „Vienca" pod naslovom „Čuvaj se senjske ruke".

nary, glavar vrhovne krajiške upravne oblasti. Graditelji bijahu čestiti Novljanin Nikola Srića i uza nj dva brata Slovenca.

Ne bijaše sva cesta posve u redu; ali graditelji željahu zasada pregled, kako bi se utvrdilo, e nije do njih krivnje, ne bude li u opredijeljenom roku sve do najmanje sitnice gotovo.

Da, kako sam ja dospio, da se mali činovnik okružne upravne oblasti tomu povjerenstvu pridružih? Spomenuh već, da me je nešto malo samotvora sudba, zapravo vruća glava u tri godine premaknula iz Zagreba u Bjelovar, odanle u Vinkovce a pod jesen 1873. iz Vinkovaca u Ogulin, kamo sam dospio posve iznenada, mimo svoje i želje i volje. Desilo se, da je vrhovni moj glavar ljeti 1874. po službenom poslu putovao iz Zagreba u Liku, pa kad došao u Ogulin, pozove me preda se te mi baš mrko i mrsko očita bukvicu, rad šta drljam u novine i raspredam niti velike politike i t. d. E došlo bilo do oštre sukobice. Oslobodi bože, da je poslije meni koji mladjih činovnika onako uzvraćao, ma i nekriv bio. Najzad jadovito odrubim visokomu glavaru, da je valjda toliko naučio zemaljskoga jezika te će me razumjeti, kad mu na sva usta izjavim: Ima hljeba ispod neba; gdje mi glava, tu mi i uzglavlje!

Ali Mollinary, čovjek daleka pogleda a prostrana, plemenita srca, vidjev žestoki usplamaj uvrijedjena ponosa i rodoljubive svijesti, brzo se predomisli, poumiri te mlada a neiskusna „snatrioca" uprav očinskom prijazni uputi, nek od sele bude pametniji, i nek vjeruje, da nije sve zlato, što se žuti ili sja i t. d. — a onda ćemo opet biti „stari prijatelji". Pa mi domala dade pismen nalog, da što prije proputujem novom cestom, koja je imala dobiti ime prejasnoga kraljevića Rudolfa te neka nacrtam dašto na njemačkom jeziku zgodan opis i kraja i ljudi, što u onom kraju nastavaju, koji je opis želio podastrijeti prejasnomu kraljeviću.

Nikola Srića, već od prije dobar mi znanac, dočuvši od mene, kako naskoro kanim a po višoj uputi novom cestom putovati, ponudio mi je iz one stope, neka se vozim s njim i ja sam prijateljsku ponudu rado prihvatio. Kad se odjednom u Ogulinu stvorio August Šenoa a u oči moga polaska, ne dadoh ni čuti, da se gvozdenikom vozi na Rijeku, već mu razložih, kako će biti i po nj i po me kud kamo ugodnije i pogodnije, da zajedno proputujemo novim nam gorskim predjelom, kojim je ta nova cesta prosječena pa ucjelice već i izvedena. Pristane August a Srića se veliko obraduje, što će nas obadva na svojim kolima povesti do Novoga.

Te tako se sutradan na put zaputimo nas trojica a na druga dvoja kola prijedju članovi tehničkoga povjerenstva i supoduzetnici gradnje.

Zacijelo je vrijedno iznijeti i ovdje bar neki dio i zanimljivoga i krasnoga opisa našeg putovanja, kojim je moj suputnik August u 52. broju „Vienca" iz god. 1880. okitio već napomenutu putopisnu crticu „Preko Jasenka". Činim to rado i zato, jer moje pero u njemačkom opisu zacijelo nije ni s daleka niti znalo nit umjelo prikazati onako živu živcatu sliku, kao što je pero njegovo u duhu i ruhu narodnom:

„S gore brijao hladan vjetar, zakopasmo se u naše bunde, naprtismo se na naša kola. Ja sjedoh uza svoga pobratima. Činilo mi se je, da smo brzoplovci na suhom, da jurimo u neznani kraj; jer kad prodjosmo kraj Turković-sela, kad minusmo crno-sivu glavicu starca Kleka, komu se i dva i tri puta poklonih, puče pred nama gorska krajina, romantična bez para. Divnih li tajinstvenih slika, djevičanskog li zakutka hrvatskog, gdje se diže „Jelenji vrh", gdje se bieli „Bjelolasica". Tu stoji sred šumskog zelenila pećina kao stup, puk zove ga „bobom"; ondje dalje za brdom vidi se drugi stup od biele pećine, narod okrsti ga „djedom". Dalje u šumskoj gustini bieli se stiena, u njoj ima rupa, na njoj stupova, misliš, da je to ruševina stare gradine: Nije, žut je to kamen, komu viekovi podaše tako fantastičnu spodobu.

Pojurismo dalje tom novom cestom, tom bielom zmijom, koja se pružila kroz taj ogromni šumski sviet. Pjevasmo, klicasmo, al nam ne bude odgovora do jeke.

Diljem i širom ne vidiš ljudskoga stana, ne čuješ ljudskoga glasa; malo čuješ i ptica, jedva da vidiš na nebotičnu hrastu vjevericu, gdje skače od grane do grane. „Ma čovječe", upitah cestara kod prve stanice, „šta je to bilo, dok to ne prokrčiše taj drum?" „Gospodine", odvrati čovjek lakonički — „tu nit je bilo vuka ni hajduka". Bolje se ne može izraziti divlja, niema, veličajna romantika toga kraja. Vozismo se uza spust brda. Nad nama se uzpinjao brieg, pod nama zievao ponor. Svuda niču iz zemlje k nebu ogromni starovječni stupovi, drevno drveće, ravno, izpravno, kan da stoji pred tobom četa niemih gorostasa. Gledji uz brieg, ne vidiš im vrha, gledji u ponor, ne vidiš tla. Kadkad se protisne u gustinu tračak sunca, sav kraj zasievne, magla zadrhće zlatom, mahovina ljeska se poput zelene kadife, pećina bjelasa se poput sniega, a šumsko lišće zatitra u kasnu jesen u sto šarenih boja, prelieva se čudnovito bujno.

Tko da opiše to čarobno mienjanje šara, to živo rumenilo, to tamno crvenilo, tu mrku zelen, tu živu žutinu, tu čudnu raznolikost lišća, koja se povlači po granah ogromna stabalja poput krasna vienca.

Jedva bi kist umio oponašat tu divotu, a šta istom jezik, taj ubogi ljudski jezik, koji se privija i mota, da oponaša sliku prirode? Blied ostaje taj jezik, ne ima kolorita, samo priroda umije prikazat toli divnih slika. Al priroda je tu reć bi mrtva, duša joj fali. Nigdje ne vidjeh ljudskoga stana izim cestarskih koliba kraj druma. Spustismo se zato sred šume u zelenu travu, da štogodj pojedemo i popijemo.

Podne bilo je dobrahno odmaklo, kad stigosmo na visočinu, gdje se otvara šuma, gdje se šuma uklanja drumu. Vidiš brazde, biljege ljudske ruke, nadaš se u brzo vidjeti ljudske stanove. Ne prevari nas nada, dodjosmo u selo Jasenak."

Je li, da sam dobro, da sam, pričajući o našem putovanju, pravo uradio, pustivši maha peru Šenoinu.

I stigosmo u Jasenak, jest, ta lijepo selo za onaj gorski kraj, gdje se prema crkvi, što ju obično služi kalugjer gomirskoga manastira, nanizalo podosta dašto drvenih ali urednih kuća, u kojima osaman vijek izvija čila, zdrava, pristala gorska peča.

Kod starčine-gospodara zadruge, isluženog podčasnika bilo je već sve priredjeno. Prošetasmo se, ogledasmo kršne one vrleti timor-gore, što se k nebu penje, povalismo se i u travu na ugodan razgovor, a jedan saputnik pričaše šaljive priče o nečem, „što nit je bilo nit će biti" — kako je i sam priznavao. Kad se stalo mračiti, a mi posjedamo u prostranoj sobi desno do ognjišta za večeru bogme gospodsku. Naš Nikola i brat mu bjehu za taj put iz bližega i daljega naručili štokakovih poslastica, pa vina, kakova se do te večeri, okladio bih se o što vam drago — u Jasenku nije pilo. Uz veseo razgovor planule kićene zdravice, a u poprat orila se pjesma i popijevka. Naš August došao sav razdragan, došao živa žeravica pa s usta mu samo sijevale varnice duhovita zbora i razgovora. Kasno u noć povaljasmo se na slamu, čistim plahtama prekrivenu, a kad dobro odjutrilo, za hladna još jutra na vedru danu krenusmo dalje. Prije podneva valjalo je blagu počinuti, a zapravo trebalo je po namisli gospodara Nikole putnike pookrijepiti biranim doručkom i žeženom kapljicom. Potkoživ se dobro, krenusmo dalje, iz prvine vijugastom cestom uzbrdice a onda se hvatimo dugačkih savijutaka nizbrdice. Moglo je već biti i tri i četiri popodneva, kad se uzesmo spuštati prema Novomu. Pod nama pukla sinja morska pučina, a modrikastom joj površinom titraju se, omiču, skakuću, prhutaju sunčane zrake. Ne može oko da se do sita nagleda divna prizora, a duša se blaži, kad onamo okom svrneš na otoke, časnu našu starinu, grudi našoj toli milu i dragu, napučenu poštenom, radinom, ta našom čeljadi.

Za te vožnje opet živo mi pričaše August o svom tegotnom življenju: po sav dan sapet i pripet uredovnom pisarijom a kad umoran bane u svoj dom, ne ima mira, već daj hvataj se pera, da pričaš rodu i narodu, što će goditi i ugoditi duši mu i srcu. Obično bi radio do dva tri sahata iz jutra, kad što i duže, a pri tom je ne u prilog zdravlju pušio po vas dan i velik komad noći, kako mi je onda kazivao. Književnik je mučenik u nas od vajkad, a još kad ga onako pritisne tonja uredovne patušine, pa mu preko dana pritisne moždane! Teška je, prenaporna noćna rabota i jalov bi joj bio plod, da nije jače snage i duha mislјenika, toga sjajnog dara višnjega boga.

Kad mi dalje prema Zagonu ili već niže dolje k Pletenomu, a eno ti se uzbrdice malim kasom primiču tri četiri li kočije, pune gospode. Zgledasmo se Šenoa i ja i nekud nam se na čudo dade, kakovi li su to svatovi. Na domak našima ustaviše se kola a s prvih poče silaziti prečasni opat kanonik Potočnjak, drevni danas starac od 85 godina, koga sam još kao dijete poznavao, dok je bio profesorom na senjskoj bogosloviji. Sadje kanonik a u čas se oko njega nadjoše i ostala gospoda njegovi pratioci, pa će uperiti ravno k nama amo. I kanonik otčepi jasnim glasom a lagahnim onim ljupkim primorskim prizvukom: kolika se radost talasa primorjem a naročito novljanskim mu dijelom, što je eto kršna kolijevka krajiških sokolova krasnom cestom kroz pravjeke šume izgradjenom spojena s Novim a po tom nekadašnja Krajina sa starim gradjanskim dijelom hrvatske domovine.

Kitio je, nitio je stasiti božji ugodnik, pun zdravlja i snage, da bi ga rado do mraka slušao; ali kad već bješe nešto većma u šir posegao, gurnem ja, osupnut u svu mjeru, pobru Augusta i šapnem mu, neka bi se zahvalio. A on mi otšaputne: Nipošto, ta ja sam gost, već kresni ti. Uzeh griskati usne s dvoumice, što da radim, znajući, kako nijesam ni poslan ni pozvan, da zastupam visokoga glavara c. kr. general-komande.

Na posljetku ipak uvidjeh prema toku i koncu pozdravnoga govora, da nije druge, već voljšto odgovoriti. I skočim s kola a sa mnom i August, suputnici iza nas već bijahu na cesti. Odvratio sam, kako

sam u onaj čas znao i mogao a završio sam, kako ću, dok u mjesto stignem — žicom doglasiti preuzvišenomu gospodinu glavaru krajiške uprave, koliku je radost i zahvalnost uzbudila izgradnja ceste na novljanskoj strani. Iza kratka rukovanja i pozdravljanja krenusmo dalje. Kad dolje saći već prema staroslavnoj gradini Loparu, ponablizu današnjemu kupalištu Lišnju, o eno ti množ svijeta a ispred ljudstva školska mladež a ispred ove krošnjata ljudina, vrli tad učitelj a slijedeće već godine žup. školski nadzornik Petar Maričić. Prosu Petar a živi mu oganj bije iz očiju, prosu kao iz zlatom tkane torbice bezdane. I grunuši mužari i nasta klicanje a mene podbi znoj. Odvratih dašto, kako znadoh, obrekav i sad, da ću smjesta doglasiti preuz. gospodinu barunu Mollinaryju osjećaje opće zahvalnosti za njegovo plemenito djelo.

Tad krenusmo u svečanoj povorci u mjesto pa u bijele dvore Nikole Sriće. Otpremim opširnu brzojavku u Zagreb, a onda podjemo pobratim i ja s ostalim mnogobrojnim gostima k stolu gospodskomu. Uvijek mi je drago bilo u Novi se navratiti još od djačkih dana u Senju; al ovoga puta a uz Augusta posve me je osvajala lijepa sreća položitog mjesta, u kojem su vile odnunale besmrtnoga pjevaoca „Čengić-age" a tadanjega slavnog bana Ivana.

Za stolom se u brzo snašao August, razdragan najljubeznijom pažnjom svih. Redale se zdravice domovini, banu, Mollinaryju, Novljanima, Ivanu Vončini, baš one godine načelniku glavnoga zem. grada Zagreba, te i Augustu, dičnomu putniku, ovomu da bogme i te kako birane i tople. Ponovno je ustao Šenoa; besjedio je onako, kako je to samo umio on: ta divna je to bila skladba zanosnih misli i kićenih riječi, kad bi ona usta proustila.

Poslije smo izašli na trg, motrili smo čuveno novljansko kolo, koje je vodio sam kanonik sa staricom majkom domaćina Sriće.

Ala je to lijepo bilo gledati, a tek slušati one skladne kitice narodne popijevke, kako se veselo ore u kolu kremenitih primoraca! Kasno u noć podjosmo na počinak, a sutradan, baš na dan „svih sveti" zaputismo se August i ja do Kraljevice. Putem onamo vragometno me je ispreskakivao, rad šta već malo ne dvije godine za „Vienac" ne napisah ništa. Na posljetku moradoh mu vjeru zadati, da ću što to nacrtati i priču mu za nedugo poslati.

U Kraljevici nas vrlo ljubezno susretoše te i u čitaonicu uvedoše Martin Polić, tadanji saradnik „Primorca", i Sebaldo Cihlař, tadanji

učitelj pučke škole, koga već prije kao duhovito a vatreno momče — rodoljupče bijah upoznao i zavolio. Upisasmo se u knjigu posjetnika, koja teče još od god. 1861. a lani vidjeh, gdje je uz Šenoin potpis pero nekoga ushićenog poštivača pripisalo i tri puta podbrisalo „Slava mu!"

O srećno dovišenoj cestogradnji donijela su zagrebačka javna glasila 31. oktobra 1874. brzojavne vijesti a 4. novembra je „Primorac", što no je pod uredništvom N. Hajdića izlazio svake srijede i subote, ovako popratio zgodu:

„Iz Novoga nas obradovaše glasovi pouzdani, da je cesta kraljevića Rudolfa od Ogulina do Novoga i to vele liepo dogradjena te su u petak, 30. listopada za podnevom stigla prva troja kola novom cestom u Novi. Naši vrli Novljani dočekaše srdačno dolaznike, radujući se ne malo gradjevini, podobnoj te kako unaprediti blagostanje susjednoga naroda s ovu i s onu stranu Kleka.

Ide veliko priznanje preuzv. baruna Mollinarya, što je ova znamenita pruga izvedena, a sad je do toga, da se umnim, valjanim gospodarenjem pravjeka šuma, koju nova cesta prosieca, upotriebi na pravu, trajnu korist narodu."

O posjetu Augusta Šenoe čita se u istom listu bilješka: „Gostovi gg. August Šenoa i B. B. prolazili su ovih dana primorjem, navrativ se i u Kraljevicu. Čujemo, da g. Šenoa radi na poviestnom romanu iz dobe Uskoka, pa u tu svrhu razgledje topografički položaj našega kraja, tražeći još i u pismohranah koju historičku razpravu iz one dobe."

Pored „Primorca" u Kraljevici nikla su početkom sedamdesetpete godine dva lista u Senju i to je stao izlaziti za pouku i zabavu svake subote „Radiša" pod uredništvom gimn. učitelja Dragutina Jambrečaka, pa tobože humorist. satirički „Vragoder". Nego „Radiša" je znao češće i to vraški iščerupati „Primorca" i to ponajviše radi nekih ličnosti iz redova stranke prava, a pucao je krupnim olovom i na „Vragodera", koji da bi se za pravo imao zvati „Prtlješa". Ovo dovrgoh stoga, jer Šenoa i „Radišu" naročito spominje u svom pismu.

Iz Kraljevice, gdje smo noćili, sutradan je Šenoa otputovao u Senj, a ja sam se preko Rijeke vratio u Ogulin. Kako sam naknadno a pouzdano raspitao, nastanio se je bio naš pjesnik ondje u svratištu „K zvijezdi" više „velikih vrata", te je, kako se dobro sjeća prijatelj mu, već podavna umir. gimn. profesor Ive Radetić, obilazio mnoge

senjske starinske kuće, prikupljao mnoge podatke i starinske uspomene, tragao i po knjižnici senjske gimnazije, te sa sobom ponesao i jednu staru sliku.

Dobro je dospio, lijepo je uspio u kamenom Senju ; ali se je i ovoga puta, a u nehoru obistinila stara prirječica : „u grad kad ho'š, iz grada kad dadu". Nadula se bila ljuta, ta senjska bura nu, pa mu, poslom gotovu, tri duga dana ne dala iz luke put Rijeke. Puna brige supruga mu, kako mi je sama kazivala, ostala tri duga dana bez svake vijesti, a njen vojno od duga se časa uvalio u svačiju kuću il u čitaonu, pa se kartao. —

Kolike je koristi od Šenoinoga putovanja bilo našoj lijepoj knjizi, svjedoči krasna povijesna mu pripovijest „Čuvaj se senjske ruke", pa čuvena pjesan „Vinko Hreljanović" u kojoj ćeš naći uprav sjajan opis velebne prirode, a pogotovu mora, divnog, svetog mora. A i humorističnoj noveleti „Turci idu" iz života starih originalnih krajiških časnika pohvatao je August zgodne žice prigodom svoga putovanja preko Ogulina i Jasenka. Kod ovoga se putovanja dugo, možda i predugo ustavih ; ali drugačije ne mogah, jer su mi u mozag navrle tolike srcu mome drage uspomene. Kako sam za vožnje prema Kraljevici Šenoi obećao i obećati uprav morao, napišem te mu negdje o božiću 1874. pošaljem za „Vienac" crticu „Očajnik Milivoj". Ta pošiljka ponuka Augusta, da mi napiše poveće, a veoma zanimljivo pismo, što ga evo rado, posve rado iznosim u „Kolu" mnogo zaslužne Matice.

Baš ovoga pisma radi, da se naime bolje razumije, istaknuo sam sprijed štošta opširnije, a što nije dosle napomenuto slijedom godina našega poznanstva i bratimstva, nadovezat ću iza samog pisma, koje ovako glasi :

Zagreb, 20. I. 1875.

Dragi pobratime !

Sjedeći usred hrpe prašnih „akata", jedva sam odbio od svog robovanja časak, da ti dvie, tri prišapnem. Oprosti, što mi se artija ne bieli poput nevine djevice, požutila je kao i moja vila kraj magistratskoga babljega suda. Prije svega hvala Ti na pripoviedci, napokon smo nešta ispreša1i. Sam se čudim, da mi je to pošlo za rukom ; znam predobro, da nisam korteš, kakov bijaše naš pokojni Ivan. Nu jednu mi dozvoli. Govor Jelačićev u tvojoj priči proti Magjarom zaplienili bi po mom mnienju, da se tiska. Može li ga čovjek „mitigirati". Ti znaš već, kako je to ovdje. Il promieni ga bolje Ti. Odpiši mi odmah. Nije

radi druge neprilike, već bi „Viencu" materijalna šteta bila. Dakle odmah piši, πτερόεντα ἔπεα". Tako misli i obrstar.

Drugo, da Ti o kazalištu. Da je izišo šuć muć, razumio si već iz novina. Čudne li historije ! „Den Umständen angemessen" — bi Švabo rekao. Ja se, bog mi je svjedok, niesam za kazalište otimao, nit se nametao, niti moljakao. Meni je takovo robsko metanisanje odurno.

Prije nekoliko mjeseci govorio je Miškatović, da je kod Bana bio sa Mrazovićem, a Ban je reko, da će mene namjestiti kod kazališta. Prije malo vremena govorio mi je Miškatović, da moram to mjesto primit, jer da drugoga neima. Prije razprave bubnjalo se po gradu, da ću biti ondje namješten. „A u čas se sgoda ugleda . . . " Šuć, muć ! Vlada veli, da neće da sabor uredi kazalište, da će ona sama. Halper i drugi birokrati gospodarit će dalje, da Bog sačuva. Neki pustolov i bankrotirac Lay iz Osieka, bivši tvorničar repičnog ulja, iztiče se, da bude intendant, Štriga nabraja svoje zasluge i hoće da bude intendant i tako se bez kraja i konca iztiču ljudi, da se tri puta pred njima prekrstiti moraš. Jadne li vile hrvatske ! Ja šutim. Meni je sve dosadilo do vrh glave. Rado bih se bio latio toga posla ; ćutim u sebi i snage i vještine, mogao bih izvadjat svoje literarne osnove, bio bih cielim književnikom, riba, koja je opet svoju vodu našla. A eto ! Nemo propheta in patria ! Ja sam to brate gorko oćutio i to od naših ljudi — više puti oćutio. Kako me poznaješ, nije mi do gospodstva ili kariere, niti ću ikad obijati vrata, da izhodim „avancement", al sam mislio, da ću naći mirno književno mjestance, kad zavladaju naši ljudi, da se riešim toga robovanja. Prevarih se ; šutim i zataknut ću glavu u svoja akta kao noj u piesak, pa što bilo, da bilo. Sudjeno mi je ne biti onim, za što sam se rodio, možebiti će me akademija po mojoj smrti izabrati svojim začastnim pometačem na predlog pravog člana i evropskog učenjaka Geitlera. Tako je. Da nije „Vienca", da nije Ivanovih uspomena, da ne znam, da se po koja moja stvarca kosne hrvatskoga srdca, stavio bih knjige pod ključ, spalio bih pjesme i priče — al me duša boli, i srdce me goni, ne ću da se odreknem sna svoje mladosti ni pod tim jarmom, koga se valjda nikad riešiti neću.

„Vienac" dobro stoji, tjeraj i Ti u svom kotaru, a prije svega pazi, da Ti se tintarnica ne osuši, jer znam, da si nabavio dvie oke crnila za buduće radnje u „Viencu". Piši Vukeliću, neka zaoštri pero. Da ! Šta veliš o „Radiši". Naš Karlek je čini se — vulkan, a „Radiša" škulja, kojom će Karlek svoju vatru sipat na sviet, osobito na Kraljevicu. Ne-

*

mirna duša ! Marković gradi vragometan odgovor groboderu stare hrvatske pjesme — Arminu, dakako za „Vienac". Medo Pucić smije se tomu akademičkom paranju slavnoga Ivana Gundulića. Ležah bolestan, pa sam s nova proštio „Osmana", i nemogu se načuditi toj učenoj ...... Nu dosta sam se nabrbljo. S bogom pobratime dragi ! Odpiši odmah. Pozdravi Vladka i druge prijatelje.

Tvoj pobratim

August.

Sad je red, da na ovo pismo, kako već rekoh, još koju nadovežem. „Sjedeći usred hrpe prašnih akata, jedva sam odbio od svog robovanja časak, da ti dvie, tri prišapnem", — grki je uvod pismu. Jest, sjećam se na žalost dobro, kako sam ga i sam toliko puta iz jutra u uredu zatekao, gdje se loman iza noći, probdjevene s knjigom ili s pisaćim perom u ruci, proteže, zijeva i vojničku referadu šara ili spise mjesnoga suda mrtvosrdice čita ili mrljave hartije iz prašne pismohrane nabubrenim od nesna očima prebire — jadan.

Spomenuv moju „pripoviedku", kako ju on zove, prelazi na tešku ranu srca svoga, na kazalište i dubokim čemerom u grudi riše jade svoje. Ta rano se je August, još u Zlatnom Pragu te kako bavio s kazališnim poslovima i spreman je došao u Zagreb, kolik i jedan supleme nika, da preuzme tegotne poslove dramaturga na našem zemaljskom kazalištu. Već pod jesen 1866. god., kad je trebalo da se obnovi kazališni odbor, napisao je on niz dramaturških studija i ljuto se hvatao u koštac s artističkim ravnateljem Demetrom, tražeći radikalne reforme. Njihov odnos naziva dr. Nikola Andrić u svojoj „Spomen-knjizi hrv. zem. kazališta", izdanoj god. 1895., vrlo zanimljivom stvarcom naše literarne historije pa dodaje: „Jedan mlad, ratoboran, gotovo osoran, a drugi dobroćudan veteran sa svojom tihom simpatijom za njemačke umotvore, a instiktivnom antipatijom za francuske pobjedne književne ideje". Oštro, negdje i preoštro znao je mladi, žaroviti Šenoa zašiljiti pero na svoga protivnika, kako to podrobnije iznosi revni radiša, Velimir Deželić, u svojoj radnji „Spor Dimitrije Demetra i Augusta Šenoe", što no je 1904. štampana u „Prosvjeti". Šenoini prigovori kosnuli su se ne malo, izrijekom to svjedoči i dr. Franjo Marković, zaslužnoga dr. Demetra, te je ovaj ustao u „Narodnim Novinama" proti „novotarskim predlozima", a Šenoa je opet pobijao taj ustuk u zaglavnom članku svoje studije.

Pod jesen 1867. raspisao je kazališni odbor natječaj za novoga artističkoga ravnatelja, a 6. augusta 1868. imenovala je dvorska kancelarija od njih više molitelja da bogme Šenou. Nu sad za ne dugo morade i novi žrvan u njegovoj mlinici sporije da melje, od vilovita bojnika dodje krotko janje, jer se kako u svojoj „Spomen knjizi" bilježi iskusni mnogogodišnji dramaturg Andrić, novi artistički ravnatelj ne mogaše i ne smjede opirati „demonu mušica zagrebačkoga općinstva".

Početkom 1870. prispio je maestro Zajc u bijeli Zagreb i zem. vlada mu ponudi ravnateljstvo kazališta. Šenoa prestane nositi ime ravnatelja, ali je zato tad postao dramaturgom, prvim iza Demetra, i neumorno je djelovao u tom pozivu, no samo do pod kraj januara 1873., kad je izabran gradskim vijećnikom. Od onda je ostao članom kazališnog upravnog odbora te je u ovom skromnom položaju svojski nastojao, da unaprijedi zamašne ciljeve važnoga kulturnoga zavoda.

Medjutim je još 24. junija 1872. umr'o Dimitrije Demeter, oplakan kao mnogozaslužan književnik i kao uskrisitelj hrvatskoga narodnoga kazališta. Pokopan je uz ogromne počasti 26. junija. Pri svečanom pogrebu vodio je rodjenu sestru pokojnikovu Rozu šurjak mu Ivan Mažuranić, koga je sutradan iza proljetne nedaće novo izabrani hrv. zem. sabor jednoglasno izabrao svojim predsjednikom s ogromnim brojem od 102 glasa.

Nad grobom Demetrovim govorio je sam August Šenoa, pošljednik njegov na stolici dramaturga narodnoga kazališta, te je, kako su donijela javna glasila, dostojnim načinom jezgrovito ocrtao pokojnikove zasluge za narodnu književnost uopće a napose za narodno kazalište, komu da je baš on, Demeter, istisnuvši iz njega tudjinsku vilu, bio pravim osnovateljem. Da se je govornik dostojno odužio pokojniku, potvrdjuje donekle i rodjeni Demetrov nećak, Vladimir Mažuranić, jer piše o tom oproštaju u uvodu k Matičinom izdanju „Teute" i „Grobničkoga polja" 1891., da je nad grobom ujaka mu govor izrekao „slavni nasliednik Demetrov, naš Šenoa".

Kratko, vrlo je kratko vrijeme Šenoa bio kazališnim intendantom, a znademo dobro, kako bi on rado svu čilu svoju snagu bio položio u trajan a dostojan napredak i razvitak zemaljskoga kazališta, kad bi mu zemaljska vlada, preuzevši ga recimo u red tajnika, osigurala bila materijalni opstanak. Kamo sreće ! Svakako je čudno, i uprav jedva bi čovjek pojmio a danas bi već i kasno i uzaludno bilo ispitivati : o čem je uprav to imenovanje zapelo pa i posve zaspalo. Ta još početkom

1871. godine bješe zaključio zemaljski sabor, a 24. oktobra podnio bješe dapače na potvrdu prijedlog: da se dramaturško mjesto stalno uredi u VIII. činov. razredu. Za istu su se stvar, kako iz samoga pisma razabiremo, poslije i to godine 1875. zauzimali tadašnji uglednici Matija Mrazović, pa Josip Miškatović a to bjehu muževi tako reći — uz bok tadašnjoj zemaljskog vladi — uzalud. Augustu Šenoi mrka sudav dosudila, da do kraja čama u tijesnoj, tjeskobnoj ogradi gradske uprave, pune svakojaka plitka i bezduha, za njegovu pjesničku dušu skroz nepodesna posla. Da sebi i svojim dragima na domu zasluži dnevni krušac, da ih spase od ljute oskudice i druge bijede, on morade ostati gradskim vijećnikom do — lopate.

Još je štošta tištilo vrlo osjetljivu Šenoinu dušu. Tankoćuti umnik i prisni prijatelj mu, dr. Franjo Marković, izdavši g. 1882. nakladom „Matice hrvatske“ izabrane pjesme njegove, ovako se žalostivo jada:

„Ovolik književni rad izcrpljivao je sve to više njegovu od naravi dosta jaku tjelesnu snagu, ta mogao je poslije naporne dnevne službe samo noćju skladati pjesme i pripoviesti. Malaksavši s toga nije samo duševno, nego je i tjelesno trpio od svake nesgode i nesreće naroda svoga”. A onda domeće: „Nisu li i neopravdane uvrede, koje su mu se od gdjekud nanašale, još dalje kidale rane, zadane mu od bolesti i pretežkih poslova?” Jesu, jesu: ta još dan pred smrt stigao mu je, pouzdano znadem — iz primorja u omotu javni list, u kojem se najgrdjim grdilom grize za i onako već bono srce. Uh, da, strast je zao drug — moglo bi se moglo i u nas ne jednom zažaliti.

Ne bih ovdje pretakao ovih tužnih a po sve nas bolnih i po našu lijepu knjigu nepogodnih prilika, da me, čitajući Augustovo pismo, nije iznovice smutila i potresla ona duboka sjeta pjesnikove duše, a s nedaće trajne, da razmahne nebu pod oblake duhu svomu krila. Ponovimo, kako li je očajno zaupio:

„Sudjeno mi je, ne biti onim, za što sam se rodio. Da mi nije . . . . , da mi nije . . . . . , spalio bih pjesme i priče, al me duša boli i srdce me goni, neću da se odreknem sna svoje mladosti ni pod tim jarmom, koga se valjda nikad riešiti neću“. Obnovimo u misli gorki ovaj vapaj, pa stisnimo oči, da se rodnom suzom ne orose . . .

Još ga nešto u snazi podržavaju mile mu brige za „Vienac”, pa Ivanove svijetle uspomene, a to onoga Ivana (Dežmana), ljubljenoga pobre, komu se je na ranom grobu, pod kraj oktobra 1873., iza slavne oproštajne besjede bio rasplakao, da ga nikako utješiti ne mogoše.

Da, „Vienac” mu je vječito na umu i na srcu. Jest, „Vienac” je Šenoa, kako zgodno reče Stjepan Miletić — „nadahnuo, on ga je dizao, on ga je stvorio važnim čimbenikom u hrvatskom književnom životu, središtem posebne književne škole. „Vienac” je bio vienac pjesnikovoj slavi.”

Nadalje se u svom pismu August navlaš sjeća moga pobre Vukelića Lava, prikričujući mi, neka mu pišem, da zaoštri pero. Koliko je volio i kako je dubokom sućuti oplakao ranu smrt u mnogom mu srodnog Vukelića — a bijedni brat i sam ga je preživio samo dvije godine i devet mjeseci — svjedoči ganutljiva tužaljka iz njegova pera u 14. br. „Vienca” god. 1879., koju je vrijedno ovdje iznijeti, jer pisac njome kano da i svoju sudbu prikazuje: „Sudbina baci tu živu pjesničku dušu na suhi brieg birokracije, borba za svakdanjim kruhom ote njegovu geniju svu snagu, u smalaksalom tielu malahnu i duša, a skrb za obitelj zauzdavaše njegovu fantaziju. I tako nam klone prerano u grob, tako potavni iznenada sjajan talenat, koji bi u sretnijih časovih bio urodio obiljem zlatna ploda, a koji je morao svoga krilaša podpregnuti pod plug.” — A u broju 28. „Vienca” od 17. srpnja 1880., dakle samo šesnaest mjeseci pred konac svoga života navieješćujući, da će u slijedećim brojevima lista donijeti vjekopis, što ga pobratimu Vukeliću napisah uz „Književno cvieće”, nekom kan da čudnom slutnjom opet žali ovako za pokojnikom: „Pao je žrtvom one borbe, u koju padaju svi pjesnici maloga naroda.” Kako bi istom bio zaridao, da su mu bila pri ruci posljednja dva pisma Lava Vukelića, u kojima mi jade svoje priča očajnom besjedom. Već pismo od 29. oktobra 1878., pet mjeseci pred čim će nas ostaviti, grdnom sumorinom piše Vukelja: „Cieli je sviet lopov a tko nije lopov, s njim na vješala.”

„Nego daj duhu i srdcu mira, preziri sviet bez ogorčenja, smij mu se gledajući, kako se u smrtnoj boli trza pa ćeš ozdraviti i ujedriti. Što čovjek ima manje mozga, to više ima sala!” Kako sam istaknuo u uvodu k vjekopisu Lava Vukelića, bijasmo se poslije njegove smrti dogovorili nas petorica još g. 1879. u Zagrebu, da sve njegove književne plodove u jedan snop saberemo, ja da ih svrstam i vjekopis da napišem pa da onda taj dar ponudimo rodu, neka si osladi srce. O tom dopisivah s pročelnikom našega odbora, Šenoom, nekoliko puta; ali su se njegova pisma poradi moje česte selidbe netragom zavrgla. Druge godine već i August bješe s nezdravlja opješao a onda nadošla i druga njegova bolja pa se tako sam sobom poništio naš tadašnji zajednički naum, i ja tek

g. 1882. dospjeh iz Požege, da upriličim izdanje „Književnoga cvieća Lava Vukelića". Dok sam pako ja dospio otisnuti to izdanje, ne samo što se i August — rano grdna — preselio bješe na onaj svijet nego je dapače iste 1882. godine „Matica hrvatska" preko člana dra. Franje Markovića već štampom izdala i njegove „Izabrane pjesme".

Tek gornjim povodom, naime radi dogovora o izdanju Vukelićeva „Književnoga cvieća" živo se sjećam — zadnji put sam posjetio Augusta Šenou u njegovu domu. Boljahan, on u krugu porodice bijaše i tada kao svagda strpljiv, brižan, nježan. A kad bi mu, boljom izmučenu, blaga ruka zlatne supruge s vrela čela otirala znoj i toplom riječi donekle tažila patnju, on bi je znao velikim, donekle od nesna i trpnje nekud otudjelim očima pogledati pa rukom je po ruci pogladiti, tiho al blaženim ganućem šapćući: „Ti nisi moja žena, ti si moj angjeo". Branko se mali onda tek bješe rodio a samo malo drugu godinu prevalio, kad mu je dični roditelj promijenio ovaj svijet te ga mladji sinak, danas soko sivi — i ne pamti. A za poduge mu bolesti zamjenjivao je urednika Augusta u poslovima uredništva kod „Vienca" mnogo zaslužni sveučilišni knjižničar Ivan Kostrenčić, taj pravi krenik čestita primorca, svu godinu dana i više, te je i poslije svesrdice radio ublažiti golemi vaj porodice, kad je otac-hranitelj sklopio umorne oči na vječiti san: hvala mu i danas!

Pod kraj pisma žučljivo se sjeća Šenoa tugaljiva književnoga spora o slavnom spijevu Ivana Gundulića, „Osmana".

Radi se ovdje o žestokoj prepirci, što ju je god. 1871. izazvao Armin Pavić, tada mlad a darovit profesor požeške gimnazije, u godišnjem izvješću zavoda, što no je godinu prije podignut na veliku gimnaziju. Rasprava se je ticala pitanja: „Kako se je izgubilo XIV. i XV. pjevanje Gundulićeva Osmana", a pisac je nastojao dokazati, „da je Osman Gundulićeva nedovršena kontaminacija dvaju od prije samostalnih epskih spjeva: Vladislaviade i Osmana".

Proti Pavićevu mišljenju ustao je prvi profesor Luka Zore, a onda se je javio dr. Franjo Marković i došlo je do veoma opsežna razlaganja u Radu jugosl. akademije,[1] koje se je ponegdje znalo i zaoštriti. „Sve sami sofizmi bez ikakove sofije", negdje jetko pribada Pavić, a Marković isto tako opet bodljikavo razdire njegovo razdiranje Osmanide u dvije pjesme, tumačeći, da „tumačenje ono, koje dolazi do razdiranja epa u dvije tobože izprva samostalne pak nezgrapno skr-

[1] Rad XXXII, XXXIX, XLVI, L, LII, LV, pa stari pisci hrvatski knj. IX,

pane pjesni, nizko stoji izpod svoje zadaće estetičke i književno-povjestne."

Kako sude zvani kruzi, borba se je okončala ne u prilog Pavićevu mišljenju, a najzad je i čuveni norveški učenjak slavista Alfred Jensen, u VII. glavi svoje knjige „Gundulić und sein Osman, eine südslavische Litteraturstudie. Goteborg 1900.", istaknuvši radnje dra. Franje Markovića kao plod neobične marljivosti i velike učenosti, razložio i obrazložio, da je Pavić bio sasma na krivu putu.

Pod kraj veli Jensen: „Selbst habe ich der Sache mehr Aufmerksamkeit schenken müssen, als sie meiner Ansicht nach verdient; aber gerade weil Armin Pavić ein so ernster und tüchtiger Forscher ist, muss seine falsche Osman-Hypothese ernst und tüchtig bekämpft werden, bis sie todtgeschwiegen und für immer eingesargt ist."

Pavić Armin i danas nije uvjeren, da je s protivne strane dokazano, e je krivo bilo njegovo mišljenje, pa je ovomu vjeran ostao.

Tim bih dovršio niz uspomena na Augusta Šenou, koga nam je nemila smrt pokosila u najboljoj mu snazi. Ta bješe tek navršio 43 godine.

Patio je, kako već navedoh, od želudačne bolje još 1879. godine te je pošao bio oporavka radi u Rogatac. Poslije ga opet snašla rheumatična nevolja i zadala mu mnogo besanih noći, a s nje proslijedila i bolest u srcu. Nu kad je 9. novembra g. 1880. jaki onaj potres potresao stari, časni rodni mu grad, ta srce ljubljene domovine, on se je s golema prenapora kroz tri dana i tri noći, provedene islijedjivanjem štete i brigom za žurnu pomoć nevoljnicima, tjelesno posve porušio, a grudi mu poklopila grdna žalost i tuga. Plakao je, kad je kući došao — poput nejačka djeteta, pa bi se onda bolno zajecao: Oh mili moj Zagreb, zlatni moj Zagreb! Uzalud ga nastojala primiriti, ohrabriti supruga, kazujući, kako svi govore, da šteta ni s daleka nije onolika, kolikom ju u prvom strahu opisaše: on bješe neutješiv, kako mi je ona sama pričala. Sad je bolest jače otimala maha i ne bješe joj lijeka, premda se je bolesnik pred svojom porodicom pa i pred mnogim posjetnicima junački držao i dapače jakom voljom i sebe i svoje krijepio.

Patnik bješe dopatio.

Rijetki, posve su rijetki i najveći odličnici, velikani, koje bi naš Zagreb onako veličajnim štovom svih slojeva gradjanstva ispratio do hladnoga groba, kao što je ispratio smrtne ostanke sina svoga Augusta Šenoe.

A tek perom koliko se je za njim istočilo goleme žalosti u svim javnim glasilima zemlje i u bezbrojnim žalostinkama žicom. Šta li su sve donijeli „Obzorovi" stupci sažalnica i nježnih spomena na dičnoga pokojnika iz vana !

Jest, bio je ono veličanstven pogreb, dostojan Šenoe, ali dostojan i rodnoga mu grada Zagreba !

Iza pogreba, komu je dašto prisustvovao glavom Mažuranić Ivan ban, slavili su pokojnika još i na spomen-sastanku prvaci naši na peru, na čelu im Franjo Marković.

Ovaj je dapače već naredne godine, kako sprijed navedoh, spremio Matičino izdanje „Izabranih pjesama" Šenoinih. Osam godina poslije podigoše mu i nadgrobni spomenik od ruke Rendićeve, pa i poprsje dadoše učiniti, što nam ga čuva „Matica hrvatska".

Godine 1892. spremio je Hugo Badalić za štampu i razne pjesme pokojnikove, a kad je 14. novembra 1901. u Zagrebu bila velika slava u spomen Marku Maruliću te proslava 400 godišnjice hrvatske umjetne književnosti, u isti je mah otkrivena spomen-ploča u „Mesničkoj ulici" na kući, u kojoj se je Šenoa s dušom rastao.

Spomen-ploča ukusno je izradjena uz pomoć općine glavnoga zem. grada, a Društvo je hrvatskih književnika pri svečanom otkrivenju toga dana izvršilo čin pieteta prema dičnoj uspomeni nezaboravnoga književnika.

Kad je odzvonilo podne, izrekao je dr. Stjepan Miletić uprav sjajnu besjedu „neumrlomu pjesniku, prvaku naše novije književnosti a vjernom sinu naše priestonice, bieloga Zagreb grada."

„Bio je on" — još reče tada Miletić medju inim — „i epski pjesnik i lirik i romanopisac i komediograf i kritik feljetonista. Bio je darežljiv, jer je bio bogat i genijem i umom i srcem."

Pri pohodu na Mirogoj dan prije zborio tadanji dramaturg, profesor F. Ž. Miler, nad Šenoinim grobom zanosno, ganutljivo, a na dan otkrića spomen-ploče bio je u dva za podnevom još i svečani banket u glazbenom zavodu, pri njem kojih 150 učesnika.

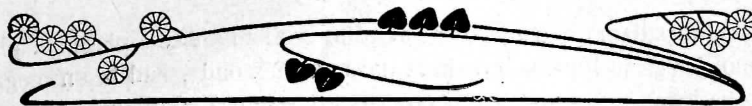
Ondje je oboljeloga starca Ivana Trnskoga, predsjednika „Društva hrvatskih književnika", zastupao potpredsjednik Vladimir Mažuranić, čovjek opasan očevom zbiljom, uz koju srce rijetko otima maha, pa evo kako je bolno protužio za Augustom :

„Mi padamo nad njegovim svježim grobom ničice i plačemo, plačemo, jer ga je ljuta kob otela iz naše sredine, onda, kad bi on mogao bio ne samo nastaviti, nego i povisiti još više našu knjigu.

Doista na polovini vieka ote ga sudba, upravo onda, kad je najveću slavu sticao, kad je razmahao našoj knjizi krila". Pa tako jest.

Završujući pismo svoje meni, naročito je prikričao Šenoa, neka mu pozdravim Vlatka. Rado je primio tada Mazuranić Vladimir, desni prijatelj njemu i meni, pozdrav taj, a s odzdravom njegovim na spomendan mrtvomu slavljeniku Šenoi uzbibane grudi završujem i ja ove uspomene, sjećanje svoje na davno minule, ali nezaboravne mi dane.

Bude Budisavljević.

IZGUBLJENI.

PRIMORSKA SLIKA.

Soba sa starinskim namještajem četrdesetih godina. S desne strane širok prozor s pogledom na more. Straga glavna vrata — jednokrilna. Sa strane još jedna vrata, a uza njih starinska ura. na visoku drvenu stalku. Klecalo — nad njim slika bogorodice trsatske sa uljenicom. Na drugoj stijeni starinski sekreter i polica s knjigama. Uz prozor široki kožni fotelj Natalijin sa vrlo visokim naslonom. Garnitura otrcana, od crvena drveta, tankih nogu, niski obli nasloni, stolci preodjeveni lustreom sa velikim cvjetovima. Na stijenama englezki bakrorezi i jedna zavjetna slika brodarska. Lustre i zrcalo preodjeveno žutim tarlatannom. Na stolu fotografije i karte. Na prozoru uz fotelj mala vaza sa poljskim cvijećem. U kutu ravnim pokrovom prekrita postelja, a uza nju noćni ormarić sa svijećnjakom. Jesensko poslije podne. Kroz prozor ulaze već nešto crvenkaste zrake sunčane. Pod konac sunce zapada.

Gospodjica **Natalija,** ima preko osamdeset godina. Sasma je sijeda, nosi na glavi malu crnu kapicu od čipaka, odijelo joj je jednostavno gradjansko, posve crno, nješto staromodno. Od časa do časa meće na oči starinski lornjon. Dok piše, meće na oči očale. Vitka je, uspravna, hodajući, podupire se nešto o crnu palicu. Bistra je duha, odrešita, katkat plane, govori jasno. Lice joj je staračko, lijepo, gotovo bez nabora, oči nešto upale.

Gospodja **Kozmina**, ima oko pedeset godina, zagrižljiva je i afektirana ; nosi neukusno, zlo sašiveno odijelo. Ne nosi šešira. Govoreći katkat pobrza, onda opet pravi pauze. i nervozno trza desnim ramenom.

Gospodjica **Emilija**, ima četrdeset i pet godina. Na jednu je nogu hroma, sitna, ima jednostavno odijelo, a jasno se vidi da nosi crnu vlasulju. Nemirna je i zagrižljiva, ne izgovara jasno „r" i miješa talijanske fraze.

Kapetan **Tone**, od kakih četrdeset i pet godina, nosi gradjansko odijelo, krupan je. Govori mirno, flegmatik.

Vicenca poslužnica, oko četrdesete, komična je, vesela i brbljava. Govori akcentom čakavskim, prema kapetanu intimna. Nosi tamno primorsko odijelo, na glavi tamni rubac.

Kapetan Tone *(ulazeći stavlja šešir na stolicu do vratiju).*

Vicenca *(idući mu u susret)*: Oh ! Kapitan Tone ! Došli ste? Kako je to lijepo. Ma će se veseliti milostiva gospodjica. *(Čisti kapetanov šešir.)* A kad ste došli?

Kap. Tone *(sjedne na fotelj uza stol. Vicenca stoji pred njim.)*: Na uru i pol ; s vaporom.

Vicenca : Na uru i pol? Iz Amerike. A?

Kap. Tone : Da, iz Amerike — iz Pensacole.

Vicenca : A dugo ste stali na putu?

Kap. Tone : Dvaest i jedan dan, Vicenca. Bili smo krcati jute. Dva smo dana izgubili u Lisboni.

Vicenca : A ti moj dragi bože, sad vas davno nije bilo kod kuće?

Kap. Tone : Sad će na o Božiću biti sedma godina.

Vicenca : Već sedma . . .

Kap. Tone : Da, sedma. Mnogo se toga promijenilo. Što radi milostiva gospodjica?

Vicenca : A hvala budi Bogu, drži se, drži . . . i čita.

Kap. Tone : Čita ?

Vicenca : Čita, na moju dušu, više od plovana. Čudo od novca mi trošimo na te libri. Svaki drugi dan nove knjige.

Kap. Tone : A je l već malo zaboravila?

Vicenca : A koga ?

Kap. Tone : Serafina . . .

Vicenca : Ma za ljubav božju ! Ona, pa njega zaboravila? Ne daj Bože nesreće, da joj se kako pomuti razum, pa da zaboravi sve, — njega ne bi zaboravila.

Kap. Tone : A?

Vicenca : Ma sto put je već pripovijedala tu svoju nesreću, a pripovijedat će je i opet.

Tone : Čudnovato . . .

Vicenca : Vidite onu malu luč pred Bogorodicom. Onu vam luč mi palimo već pedeset ljeta. Da vero, ja sam vam bila još mala djevojčica, a milostiva je gospodjica već palila onu luč.

Kap. Tone : A zdrava je uvijek?

Vicenca: Zdrava kako dren. No, zna se katkad jače naljutiti na one dvije tetice, ... one dvije niškoristi.

Kap. Tone: I one su još žive?

Vicenca: Da, žive, žive! Kao mačke. Ter je dobila Kozmina prošle zime upalu na plućima. Pa šta velite: za dva tjedna zdrava zdravcata. Mačke, velim vam, mačke.

Kap. Tone *(smiješeći se):* A što se ona, molim vas, ljuti na one tetice?

Vicenca: Oh, to vam je historija. Pokojni Stipanović, Bog mu dao duši lako, otac naše milostive gospodjice imao je mnogo imetka u brodovima. To je bilo još onda, dok su jedrače plovile i gospodarile morem...

Kap. Tone *(ustaje i šeće):* Znam, znam.

Vicenca: Bordunali za Ameriku, dužice za Francuze, — eto, to vam je bio gospodski posao — a nosilo je.

Kap. Tone *(stane pred Vicencu):* Da, pa što se to tiče Kuzmine i Emilije?

Vicenca: Čekajte, po malo. Vidi vam se, da idete „tuta forza". *(Nastavlja pripovijedanje.)* I stari padron umre, — a nikoga osim milostive gospodjice, da ga naslijedi. Onda je došla ona stvar, kad je nestalo Serafina na moru. Dakako nisu ga našli do danas. Onda je milostiva gospodjica primila sve imanje, prodala sve — i što je bilo u Senju — i što je bilo u kampanji, prodala i brodove — i eto sada sjedi na svom dobrom novcu.

Kap. Tone *(pali cigaretu):* Ben, to sve znamo...

Vicenca: No gle. Sad ona nema nikoga, do te dvije... Molim vas, kapitane, nemojte pušiti.

Kap. Tone: Ah, bravo, pravo imate, hvala.

Vicenca: One će dvije šare dobiti sve, samo im milostiva gospodjica predugo živi.

Kap. Tone *(sjedne):* A, tako!

Vicenca: Tako, tako, moj dobri šijor Tone. A još i više, i više. Slušajte, kake su to fine figure.

Kap. Tone *(smiješeći se):* Da čujemo.

Vicenca: Ovoga su proljeća jedanput bile ovdje, kako i svaki dan, da svoje želuce napune tudjom kafom. Na jedanput se popravdaju s milostivom gospodjicom. Barufa gotova. Reci ova ovo, ona ono, što ti na jednom ona šempija Emilija kvrcne svojim rdjavim jezikom

milostivoj gospodjici: E, da vas nema, govori ona, ja bi se bila već davno udala. Vi ste mi na putu, govori, da me nitko ne će, jer sam, govori, sirotica bez groša.

Kap. Tone: Ah!

Vicenca: Da, da! Jeste vi to kad čuli? A? Pitam vas ja.

Kap. Tone: No čujete, Vicenca..

Vicenca: Ha? Nemo blago... živina. Hoćemo mi milostivu gospodjicu baciti u more zaradi one grdobe? I ono gobo vam hoće muža! Na grob nek misli, a ne na muža. *(Stanka.)* Da joj milostiva gospodjica predugo živi i da previše troši, govore, na knjige. Troši, govore, previše na ulje, koje uvijek gori na spomen Serafinovu. To vam je kumpanija, — to je krijanca!

Kap. Tone: A sad ih više nema simo?

Vicenca: Ah, che! Dragi vi! Jeste li to vidjeli: danas ih potjera na polje, — a sutra popodne one opet ovdje kavu piju. A što ću dalje govorit; per dio, samo se ljutim.

Kap. Tone: Bravo, bravo Vicenca! Čemu da se vi ljutite?

Vicenca: Ma da, i ja to govorim. Nego je čudo, da milostive gospodjice još nema. *(Gleda na prozor.)*

Kap. Tone: A kud ide ona popodne?

Vicenca: Ona ide na večernju; valjda se zadržala kod staroga plovana...

Kap. Tone: Kod kojega plovana?

Vicenca: Ta kod Gržetića.

Kap. Tone: I on je još živ?

Vicenca: Da, živ je živ. I dobro vam se on drži. Samo slabo čuje. To vam je lijepo vidjeti, kad on stane razgovarati s našom milostivom gospodjicom. Ona ima osamdeset i dva — a on devedeset i četiri...

Kap. Tone: Hvala Bogu.

Vicenca: Kako vam oni sjednu na klupu pred plovanovu kuću, pak se onako fino komplimentiraju...

Kap. Tone: Što?

Vicenca: Komplimentiraju. Onako, kako se to negda radilo, prije — a što vam ja znam — valjda šezdeset godina. Onda se gospodjica sjeća svoje mladosti i sjeća se nebogoga Serafina.

Kap. Tone *(hoće da sjedne na drugi stolac).*

Vicenci: Čekajte, šijor Tone, ne sjedajte na taj stolac, jedna noga se valja.

Kap. Tone : Hvala lijepa.

Vicenca : Onda vam stari uzme tješiti milostivu gospodjicu, pak po malo zadrijema. A onda se oproste i ona dolazi kući.

Kap. Tone : A što vi ne govorite! Dakle stari još živi?

Vicenca : Da. Ha, eto ide. Treba joj reći, da je vizita ovdje. Idem na čas. *(Ode sredinom.)*

Kap. Tone : *(Gleda fotografije, onda se digne i odlazi do prozora.)*

Natalija *(ulazeći sredinom)* : Oh, kapitan Tone, dobro mi došli!

Vicenca *(nosi na fotelj kraj prozora vezeni jastuk i onda izlazi).*

Kap. Tone *(poljubi u ruku Nataliju)* : I dobro našao, milostiva gospodjice.

Natalija *(sprema palicu u kut, prekrsti se pred kipom Bogorodice)* : Niste se nadali iza duga puta, da ćete me naći čilu i zdravu? *(Smiješi se.)* Al mi se ne damo, —ne, ne damo. No, noge me ostavljaju, a i oči — ali samo malo — neznatno. Kad se vrijeme mijenja, onda ćutim, ali to ćute i drugi — mladji od mene.

Kap. Tone : A ma da ; ima ih i med nama.

Natalija *(redjajući neke stvari na stolu)* : Sad vas već dugo vremena nije bilo med nama. *(Viče.)* Vice, Vice!

Kap. Tone : Dugo. Neprestano sam na moru.

Vicenca *(na vratima)* : Komandi, sinjorina?

Natalija : Daj donesi cvijeću vode, osušilo se.

Vicenca *(odlazeći)* : Evo.

Natalija *(sjedajući)* : Izvolite! *(Kazuje stolicu.)*

Kap. Tone *(sjedajući)* : Hvala lijepa.

Natalija *(premeće knjige na prozoru)* : Vi ste sada na „Navigazione libera"?

Kap. Tone : Da, pa baš za to rijetko dolazim u ove naše strane...

Natalija : I sve na parobrodima?

Kap Tone : Da, na parobrodima.

Vicenca *(ulazeći)* : Evo hladne vodice, za te naše rožice. *(Zalijeva cvijeće.)*

Natalija *(kap. Tonu)* : I tako vi uvijek nosite glavu u torbi.

Kap. Tone : Eh — nije. Danas je to lako.

Natalija *(Vicenci)* : Bene, dosta je.

Vicenca : Tako. *(Izadje.)*

Natalija : Nema tu, caro mio comandante, ni danas ni jučer ni sjutra. More je nevjera, strašna nevjera. Gledajte malo gore, kod Rike, naći ćete kartu navigacije za sva mora.

Kap. Tone *(smiješeći se)* : Poznam je, poznam.

Natalija : E dakako, vi mladi, vi ste sada učeni mornari. Poznate je! Svaka crna točka na onoj karti znači smrt. — Pomislite, stostruku smrt. Izpod svake crne točke leži u tamnom morskom dnu zakopan brod.

Kap. Tone : Da, da.

Natalija : Svaka ona crvena pjega, a tih ima deset puta više neg crnih, znači silan izgubljen brod, na brodu stotina ljudi, a svakoga od tih ljudi netko čeka. *(Stanka.)* Zamislite sebi kako je to strašno, koliko se prolilo milijuna gorkih suza. Eto gledajte, i ja imam tu kartu. *(Ode do sekretera pa vadi kartu, razlaže je pred Tonom.)* Na, tu gledajte. Pa sama bilježim. Zadnji su bili „Crafworth" — izgubio se tu negdje kod Finisterra, pa „Klek" — da, eto, to je vaš.

Kap. Tone : Da, žalibože naš...

Natalija: Eto tu negdje na dnu leži, tu izmed Indije i Arabije. Je li?

Kap. Tone : Da, tu mora da je bilo.

Natalija *(sprema kartu)* : Ja to sve bilježim.

Kap. Tone : I vas to, gospodjice, silno dira?

Natalija : Pitate me, da li me dira? *(Gledajući preda se, u po glasa.)* Da, da, još uvijek, — iza toliko godina. Vi ćete me razumjeti bolje od drugih, bolje od onih, što se podsmijavaju mojoj tuzi — a čekaju na baštinu...

Kap. Tone *(umirujućim glasom)* : Molim vas, gospodjice...

Natalija *(sjedne u fotej do prozora)* : Znam, ja znam. Čuli ste vi tu moju historiju, je li?

Kap. Tone : Ma ne...

Natalija : Jeste, sjećam se, pripovijedala sam vam je, — al niste čuli, kaki je taj moj život. Kad vam jave : umro je taj i taj, koji vam je srcu mio i drag, onda vam srce pukne od tuge i boli — il opet protužite neko vrijeme, pa se smirite. Vrijeme je krasan lijek za take rane.

Kap. Tone : Razumijem. I moj je otac ostao u kanalu od Cardiffa.

Natalija *(odobravajući)* : Eto! *(Zagleda se kroz prozor, iza stanke.)* Ali kad vam neko ode u svijet, pa ga nema danas, nema sjutra, nema glasa od njega ni za mjesec, ni za godinu dana, onda vi lebdite u strahu za svih tih dugih dana, svih tih bezkrajnih noći. Taj strah ne jenjava.

U njem sakrita misao izlazi s vremenom na javu, pa se oglasi u čitavoj svojoj istini — a ta obara svu snagu čovječju. Tu vam vrijeme ne liječi nego muči. Ono je krvnik, koji nam dugotrajno, lagano vadi srce iz grudi, a na mjesto težke boli stavlja ono varavu nadu, koja je sto puta gora i strašnija od brze smrti. Ta vas nada muči čekanjem i besanicom.

Kap. Tone: Da,... strašnija od smrti.

Natalija: Tako je tako. *(Razabravši se)*: Ali vi, kapitan Tone, ne pušite? Dajte zapalite.

Kap. Tone: Ali nemojte...

Natalija: Rekoše vam, da ne volim duhana. Ne vrijedi to za vas...

Kap. Tone: A ma ne mora biti...

Natalija: Ne trpim, da mi one moje dvje nećake pretvore sobu svojim lošim duhanom u dimnjak. A vi dajte izvolite!

Kap. Tone *(Ustaje pa zapali cigaretu.)*: Hvala! *(Gledajući iz daleka kroz prozor)*: Eto, dolazi jedan veliki Lloyd. Taj ide iz orijenta.

Natalija: Poznam ih, poznam sve. Ja znam točno i dan i sat kad oni odlaze i kad se vraćaju — ako se u opće vrate — te morske nemani. Gledam ih, gledam. Jedno se bijelo jedro redja za drugim, jedan se tamni dim povlači za drugim na dalekom obzoru, jedna krvava svjetiljka bljesne za drugom za onih dugih tužnih noći, — i nigda, nigda ne mine tako što, a da ona jadna nada na dnu srca ne šane: „Eto, tu bi mogli biti oni izgubljeni".

Kap. Tone: Ali gospodjice, dozvolite. Vi spominjete stare svoje boli, — vi ih time obnavljate...

Natalija *(teško)*: Istina je, istina. Obnavljam ih — al ih i olakšavam. Vjerujete li vi, da ja, sada, kad sam vas ulazeći u sobu prepoznala, nisam pomislila u sebi samo jedan tren: dolazi iz daleka svijeta, možda zna štogod!

Kap. Tone *(sakriva uzbudjenje)*.

Natalija *(nastavlja sa resignacijom)*: Mrvica nade, — a onda opet veliko razočaranje, jer vi ne znate, ne možete ništa znati.

Kap. Tone: Bože moj... *(Zamisli se. Stanka.)*

Natalija *(gledajući oštro kap. Tona)*: Znate li, što je najstrašnije za me! Kad dodju teške zimske noći, kad zahuji bura na Bakarskoj, kad se do temelja uzdrma stari Kaštel, onda mi se u glavi radja jedna jedincata misao: Tako je, a možda i strašnije, bilo one kobne noći, kad su izgubljeni... I ne dovršene misli dovučem se do onoga klecala, pa molim. A recite, što da molim? Zar molitvu za pokojne duše ili onu za mrtve, ili koju drugu? Ne — nema vam molitve za izgubljene. Pamet vam govori, da su već davno mrtvi, a ona prokleta nada šapuće, da još živu: u takoj borbi misli nema prave, vrijedne molitve. *(Stanka. Kroz prozor dolaze prve rumene zrake sa zapada.)* Pa kad me savlada san! *(Ustaje.)* Vidim ih sve jasno, poznam njihova lica, kakova su bila, kad su u davno minulo vrijeme otišli. Vidim ih, kako im nevolja prijeti, kako padaju na koljena, kako izgovaraju sveti zavjet, kako se nad njima lome križevi *(sve brže)*, kako ih šiba groznom silom bijesni ocean, a blijede munje pale, *(sjedne, lagano)* a čas prije no što će se završiti ova grozota, po malo se budim, svagda u ledenom znoju s vrućom suzom na očima. Sva dršćući slušam kako ljuta bura zavija. *(Nasloni glavu na ruku, gleda kroz prozor, lagano, na pô tiho.)* A, ma ni u snu nema mira, nema izvjesnosti.

Kap. Tone *(na oko posve mirno)*: Vi se, gospodjice, suviše, uzrujavate govoreći o tim stvarima. I sami velite, da je davno tome, što su otišli, a ne vratili se, ni dali glasa od sebe. Eto. Pa čemu sve te vaše muke, čemu sve to? Nek počivaju u miru božjem, — a vi u miru proživite vaše posljednje dane.

Natalija *(gorko se nasmiješivši)*: Kad bi se to tako dalo, kako vi mislite. *(Brže.)* Da ja sve to smetnem s uma, da zaboravim, — — kaki bi prazan bio taj mali ostatak moga života! Zamislite, ovo sve ispunja već od pô vijeka moj život...

Kap. Tone: A ipak...

Natalija: Ne, — ja sam se na to tako priviknula, kao vi na vašu cigaretu.

Kap. Tono *(nješto se trgne)*: Oh...

Natalija: Pušite, pušite. Mornaru se strasti opraštaju. — Dajte. Čula sam, rekoše mi, da je ta vaša cigareta neki lijek proti dosadi; pušite. Ja vam možda dosadjujem.

Kap. Tone: Ma ne. Velim vam.

Natalija: Ja sa svakim o tom govorim. Ha, napokon, starost donosi sa sobom taj privilegij. Gledajte, s onim starcem župnikom, ja o tom govorim svaki dan — samo o tom. On spava — istina je — pa opet — treba da govorim. Moram.

Kap. Tone *(neprilično)*: Razumije se...

Natalija: A moja Vicenca. Ta vam zna cijelu tu historiju. Čujete! Po duši! Je l vam rekla, kad ste došli, da ću o tom govoriti? Je li?

Kap. Tone: Ma to je čudnovato...

*

Natalija : Ne, nije. Recite po duši, mladiću moj, istinu. Govorila je, gledajte me u oči, tu dolje na podu nema ništa. Recite.

Kap. Tone *(smijući se)* : Da, — pa jest.

Natalija : Eto vidite, pogodila sam. Oh, ta moja Vicenca! Znate, da ja kakim slučajem onijemim, o n a bi morala pripovijedati tu moju historiju. *(Stanka.)* No, vi se čudite. Je li, sijedi smo, posve sijedi, oči nas ostavljaju, noge nas ostavljaju — ali jezik ! To ste htjeli reći. Imam vam mnogo iskustva, pa čitam iz ljudskih očiju.

Kap. Tone : Eto, sad sam i nekriv sudjen po vašoj psihologiji.

Natalija : Ne ispričavajte se. Eto, mislili ste : Bože, moj u tim godinama pa još toliko riječi ! Je li ? — Ostavimo to, ostavimo. Oh, kakogod sam stara, znala bih vas spremiti u vrašku nepriliku. Recite vi meni radije, kako dugo ostajete kod nas?

Kap. Tone : Ostat ću valjda dvije, tri nedjelje — ako me prije ne pozovu. Toliko su mi dopusta dali.

Natalija : A onda?

Kap. Tone : Onda polazim u Englesku po jedan novi brod, idem u Allou. Mislim, da će me komandirati za Bataviju ili Rangoon. Krcat ćemo, koliko znam, ugljen u Newcastlu.

Natalija *(okrene se na stolcu kod prozora prema kap. Tonu)* : I to sve danas čine parobrodi.

Kap. Tone : Da, parobrodi ! To danas, budi bogu hvala, ide sve brže i sigurnije.

Natalija *(otkrene se gledajući kroz prozor)*: Ne ide, moj kapitane, ne ide. Baš ti vaši parobrodi, to vam je gamad, što mori pobožne i mirne ljude.

Kap. Tone : Ali . . .

Natalija : Čujte. Da ne rečete, da nisam inteligentna, da je i moja pamet s mojim godinama nekud zastarjela. Ne. Čitam sve, znam sve. A opet je sveta istina, što ću vam reći. Eto. Te su vaše nove makine krive svim nesrećama na moru. Neprestana žurba, vječna nervoznost, silna konkurenca, — sve vam to tjera ljude te izmišljaju najčudnije stvari. Zbilja. Da vas zapitam: Vjerujete li vi da ćemo se — to jest, ja, ne, — nego, da ćete se vi — i ovo mlado, što ostaje voziti još po zraku?

Kap. Tone *(smiješeći se)*: Pa zašto ne? Znanost je napredovala. Moguće je . . .

Natalija : Ne, nije samo moguće, već je to sigurno, kažem vam, sigurno. Ja u to posve vjerujem. Molim vas, kad sam ja bila djevojka, onda smo vam mi, sestre moje i ja, bile s ocem u Odesi. Čitale smo o željeznici. Gospodine kapetane ! *(Smije se od srca.)* Da ste vi vidjeli one čudne ironije i satire, što su svagdan donosile novine ! To vam je bilo ruglo. Pa gle ! Danas se voze svi, ma svi. Okovali su zemlju — možda je smiješno, što vam ja tu pričam — al opet, znate, bila je taka dispozicija. Nismo, vjerujte, nismo — to vjerovali.

Kap. Tone *(ustaje)* : No, gospodjice. Vi eto govorite sasma protivno, nego što ste čas prije govorili.

Natalija : Ne, varate se. I željeznica i parobrodi — sve vam je to na isto brdo tkano. *(Zamisli se.)* U davna predjašnja vremena, dok su još ljudi plovili mirno, na jadro, onda nije bilo toliko neprilike, toliko mrtvih, toliko izgubljenih.

Kap. Tone *(uzvrpolji se)* : Ma za boga dragoga, kako ćete vi danas odavde ili sa otoka na Rijeku?

Natalija : Ja nigda ne ostavljam svoga gnijezda — a kad bi trebalo da bude, otišla bih kolima, ili na ovim svojim staračkim nogama. Moja se noga nije nigda taknula parobroda. *(Stanka.)* Proklela sam sve te paklene strojeve.

Kap. Tone : Ali kolike hiljade živu od toga . . .

Natalija : A kolike su hiljade od toga poginule, moj kapitane? Vi mladi toga ne razumijete ; ali ja, što sam pol imetka izgubila rad parobroda, što sam pol svoga vijeka čekala, uzalud čekala, ja to dobro znam. Da, da. Čekala sam „izgubljenoga", sad se više i ne sjećam njegova lica. Eto ona mala crna sličica na bijelom papiru, ono je sve, što mi je u pameti ostalo. Ja vidim Serafina u snu, poznam ga, ali na javi sve mi se one sanene prikaze gube, postaju maglovite, bezoblične. Ja čekam nekoga, koga više i ne poznam. Bio je mlad kad smo se vjerili, još jedno putovanje, pa kad se vrati postat ćemo svoji, i on ne će više na put.

Kap. Tone : I nije se više vratio ?

Natalija : Ne, nije nigda, nestalo ga bez traga; nestalo i njega i trha i broda i ljudi. Vele, da ga je jedan engleski parobrod utopio. Eto to vam je moja sreća, moj život ! *(Razbistri se.)* A, gledajte ! Ja vam i opet isto pripovijedam, što sam vam čas prije pripovijedala, isto, što ste možda već i prije šest, sedam godina čuli. Oprostite. Ta to je i onako jedino, čim se zabavljam, — a onda, naša je staračka pogreška, što govorimo neprestano o sebi i da zaboravljamo, što smo već jednom pripovijedali.

Kap. Tone: Vjerujte mi, zanimalo me, a razumjet ćete, da i ćutim s vama, ta i moj je pokojni otac našao smrt u valovima. Ako dozvolite, ja ću i opet da vas pohodim.

Natalija *(ustaje)*: Molim vas, sad je pet sati, ne ostavljajte me. Sad će na doploviti one moje dvije matore bracere, da se napiju kafe. Ne možete zamisliti, kako su dosadne. Bez srca, bez čuvstva, bez sućuti. Prave malkontente! Jedna se ljuti, što se je udala za siromaka, koji je brzo umro, druga je ljuta, što se nigda nije udala, a obje se ljute na me, što još nisam umrla.

Kap. Tone: Ali molim Vas...

Natalija: O, vjerujte! To su vam božji stvorovi, stvoreni za pokoru griješnomu čovječanstvu. Da, i ja sam stara, ali sam zdrave glave i poštena srca, a one, tek što pasaše pedesetu, eto se ljute na svaku ženu, koja još nema pedeset. U ostalom, stara sam, umrijet ću skoro, nemam ni duše do te dvije mačke; dobit će poslije moje smrti svaka od njih, a svaka dosta. Do vas je sada, da odaberete, koja vam se svidja, neženja ste, vrag ne spava. Idu. *(Sjedne na svoj fotelj. Vani se čuje žagor. U sobu navale Kozmina i Emilija.)*

Kozmina: Oh, bona sera!

Emilija: Complimenti!

Natalija *(hladno)*: Dobar večer. Zdravo.

Kap. Tone: Dobar večer!

Kozmina *(preslatko)*: O šijor Tone, vi ovdje...

Emilija: Gja lungo tempo vas nisam vidila...

Kap. Tone: E da, uvijek smo na putu.

Emilija: Me par, da ovdje po duhanu miriši.

Natalija: Da, kapetan Tone je pušio.

Emilija: Eh, guarda, guarda, velika milost. Nama zia Natalia ne dozvoljava...

Kozmina: Bili ste dugo na putu? A? Belle aventure? Ste se dobro zabavljali? Molim vas, poznate kapitana Ducića — Bartolomea?

Kap. Tone: Da!

Emilija: Che imbecile! Ženi se — znate onu malu Alberti, malu Nadicu.

Kap. Tone: Da, da, sjećam se. Poznam je, vrlo lijepa, a čujem da je i imućna.

Kozmina *(porugljivo)*: No, con permesso, lijepa?

Emilija *(prezirno)*: 'na statua di carne!

Kozmina: Onda one njezine kose, žute — color di paglia — slama.

Emilija: Ma bene. Nek je i lijepa, ali to nije za Ducića. Ono je mlado, šta će se ono udavati. Nek ide još u školu.

Natalija *(mirno)*: A da, mlado, pak je i pravo, da se mlado udaje. Nego će valjda čekati do vaše dobe.

Kozmina *(uvrijedjena)*: Zla dispozicija, zia Natalia?

Emilija: Si sa. Se sprema na jugo.

Natalija *(dosta oštro)*: A drage vi, što bi ja bila zlo disponirana? Vi me ljutite. Eto, dvije ste minute ovdje i već ste jednu operušale. Metite vi pred svojim pragom, za svoje se nosove primite, a za drugo, ni brige vas.

Emilija *(slegne ramenima. Zove)*: Vicenca, Vicenca!

Vicenca *(iz vana)*: Subito, subito!

Emilija: Ma per dio santo, nosi kavu, gdje si tako dugo?

Natalija *(opet mirno)*: Donijet će, kad bude gotovo.

Kozmina *(dosadno)*: Meni se već zamjer lo to vječno čekanje. *(Kap. Tonu)* Non e vero?

Natalija: Ja sam starija od vas i gospodarica sam u kući, pa čekam, moje drage.

Emilija: Ma zia senti, ne ljuti se odmah.

Natalija: Ne ljutim se, neg vam samo kažem.

Kozmina: A vi šijor kapitane, Vi se niste oženili, to se zna.

Kap. Tone: Ne, nisam.

Emilija: Mi credo; vi ćete još jednom dovesti kući kaku inglešku principessu ili amerikansku miljarderku, kad vam domaća roba nije po volji.

Natalija *(u pô glasa)*: Fina roba.

Emilija: Ti sa Mina: Vlatko i Lukrecija se rastaju. Danas mi je noštromo pripovijedao.

Natalija: A noštrom je čuo, da je to pripovijedala bivša Lukrecijina dojilja, koja se je pred osam godina odselila u Pernambuco. Ha? *(Smije se.)*

Emilija *(slegne ramenima i nastavlja)*: A ja sam Vlatku uvijek govorila: Caro mio, čuvaj se djevojke, a bilo je i povoda.

Kap. Tone *(tiho Nataliji)*: Ala su gorke!

Natalija *(tiho Tonu)*: Uvijek.

Kozmina *(Emiliji)*: Ma sicuro, cara. Pravo si govorila.

Natalija *(oštro, ustaje)*: Ferma! Te se stvari ne tiču ni mene ni kapetana Tona. To su vaše rodbinske petljanije, a vaša zamazana roba ne čisti se ovdje. Basta.

Vicenca *(ulazi i nosi kafu)*: Dobar večer. Gospodine kapitane, bi Vi jednu crnu možda, ili bijelu. Izvolite žigica za španjoleti.

Kap. Tone: Hvala vam lijepa. Ne pušim više.

Natalija: Dajte, dajte, ne škodi.

Emilija: Izvolite samo... } *(Zajedno.)*

Kozmina: Ne smeta nas... }

Kap. Tone: I zbilja ne pušim mnogo, tek poslije večere.

Natalija: Tanto meglio! Onda ne ćemo pušiti. Nego Vicenca...

Vicenca: Izvolite milostiva gospodjice?

Natalija: Donesi ti lijepo kapitanu čašicu Robb cocolla ili jedan Fernet. A? Gospodine kapitane!

Emilija: Ho, guarda. Robb cocolla i Fernet ti držiš, zia...

Natalija *(naglasujući)*: Da, za mile goste i dobre prijatelje. Donke nosi Vicenca.

Kap. Tone: Ma nemojte...

Natalija: Ništa, ništa.

Vicenca *(odlazi, poslije se vraća sa dvije butelje i dvije male čaše na pladnju).*

Kozmina: Senti, zia, znamo nešto novo.

Emilija: Da vero. Vratio se Jure Vašić.

Natalija: Koji Vašić?

Emilija: Onaj, pokojnoga Kuzme iz Kostrene...

Natalija: Znam, sjećam se.

Kozmina: Vratio se, cara mia, a držali su ga davno izgubljenim. *(Gleda značajno Nataliju.)*

Natalija *(s nekim interesom)*: Ah!

Emilija *(opazivši to, prestane jesti)*: Pripovijedaju o njem vrlo čudne stvari. Vi ste čuli o njem šijor Tone?

Kap. Tone: Ne, ne znam, što je to bilo. Ja se i zbilja ne sjećam.

Emilija: Ima sedam godina, što se je izgubio. Povera Ana, njegova žena, zavila se u crno, plakala za njim. Intanto on se stvori ovdje živ i zdrav. Živio u Sta. Katarina u Brazilu, pak je donesao sa sobom i beci.

Kozmina *(gledajući Nataliju)*: Govori mi stara Marijana noštromova, — a i njezin je File bio ondje prijeko zaduže vrijeme — da se je Jure ondje — come si dice — na pol oženio.

Kap. Tone *(prisiljenim smijehom)*: Gledaj, gledaj!

Emilija *(zlobno)*: A ima ženu na domu...

Natalija *(savladavajući se, prezirno)*: Ajte vi, tko bi to vjerovao, vi opet pletete i metete...

Kozmina *(nješto ljuta)*: Ma parola d' onore, zia! Govore, da ima ondje u Vestindiji i Americi mnogo naših, koji su tobože izgubljeni; ne javljaju se, promijeniše ime, pa živu, kako vele, u svojoj obitelji posve dobro.

Kap. Tone *(prikorno)*: Ali, gospodjo...

Natalija *(uzrujana)*: Što je?

Kozmina: Niente, niente!

Emilija *(na oko mirna)*: Hvala bogu, — ja se ne trebam take nesreće bojati — ja ne čekam nikoga.

Kap. Tone: *(Nervozan, ustaje ide prema prozoru.)*

Natalija *(iza male stanke, dok svi u neprilici šute)*: A čemu vi sve to pripovijedate? Koga idu te vaše riječi? Ti si zlobna Emilija, vrlo zlobna. Ja vidim na tvom licu, kako se veseliš, što ja u taj čas pomišljam na pokojnoga Serafina. *(Tužno.)* Ti znaš, da ja od te uspomene živim.

Emilija: Ma per dio, to je samo tako rečeno...

Natalija: Samo tako?! A opet su te tvoje riječi bile gorka, gorka čaša za mene jadnu. Ta ja znam, da bi vam se htjelo mene ma na koji god način otpraviti onamo.

Emilija: Ali...

Kozmina: No... *(Tobože uvrijedjeno.)*

Natalija *(oštro)*: Sad je vaša neustrpljivost i zloba stala razmišljati, kako da mi zablate moju jedinu, svetu uspomenu. *(Ljuta.)* Vi — vi ste jadne klevetnice...

Emilija *(plane)*: Poco tropo! Napokon i taj tvoj jezik mora da ima granice...

Kap. Tone *(umirujući)*: Ali, molim vas...

Natalija *(još uvijek ljuta)*: Ne, nema granica prema vama. Ja rekoh, klevetnice i zlobne lažljivke...

Emilija *(bijesna)*: Šta? Mi da smo lažljivke? O santa fe! Sad ću ja tebi istinu reći, pa onda mi reci, da sam lažljivka.

Kap. Tone *(naglo Emiliji)*: Za boga, razmislite!

Kozmina: Prego, neka zna kako istina izgleda!

Emilija *(naglasujući)*: Eto, kakav je sada Jure, takav je bio i tvoj Serafin. Altroche izgubljen!

Natalija *(sva uzbudjena)*: Lažeš, — — na polje!

Emilija *(porugljivo se smiješeći)*: Idem — ali ne lažem. Kapetan Tone zna sve. Anđemo, Kozmina. Adio. *(Ide prema vratima.)*

Kozmina: *(Pograbi sa stola pol zemljičke, pa je stavi u žep.)* Adio! *(Ode s Emilijom.)*

Natalija: *(Sjela uz prozor, zagledala se na more, onda naglo prinese rubac k licu i počne tiho plakati.)*

Kap. Tone: *(Sjedi na stolcu uza stol i gleda u pod. Duga stanka.)*

Natalija: *(Pridigla glavu.)* Kapetane...

Kap. Tone: *(Približi joj se.)* Gospodjice...

Natalija *(moleći)*: Govorite... zašto šutite?

Kap. Tone: Ne mogu da govorim.

Natalija *(zabrinuto)*: One su dvije rekle, da vi sve znate.

Kap. Tone *(u pô glasa)*: Znam.

Natalija *(u nadi)*: Je li da lažu?

Kap. Tone *(teško, jedva čujno)*: Ne lažu... istinu je govorila...

Natalija *(zdvojno)*: Nemojte, kapitane! To je strašno! Treba se bar mojoj starosti smilovati, treba me bar malo štedjeti...

Kap. Tone: Pa to smo i činili. Ja sam sve znao već pred sedam godina...

Natalija: Sedam godina...!

Kap. Tone: Da, i prije se znalo, — al su imali samilosti s vašom sijedom kosom, štedjeli su vas...

Natalija: O, Bože moj, a ja još ništa ne znam, ne znam, samo slutim. Dajte, Tone, recite mi sve.

Kap. Tone: Čemu da se žalostite?

Natalija: A mislite li Vi, da bi bolje bilo, da ja, znajući nešto na pola, a ipak ne znajući od svega ništa, nastavim svoj rdjavi život? Pa onda... *(Ustaje.)* Ne bojte se. Ja sam jaka, ja sam se posve primirila. Dajte recite istinu.

Kap. Tone *(očito nezadovoljan)*: Evo to je. Serafinov se brod razbio...

Natalija: I zbilja?

Kap. Tone: Da. Ali se on i njegova momčad spasla na barkama. Jedan ih Španjolac nadje i odveze u Veracruz.

Natalija: To je Mexico?

Kap. Tone: Da. Ondje se rastepoše. Serafin se spremao, da se vrati, ali se nadje ondje jedan Nijemac, posjednik — što li. Ne znam,

Natalija: Dalje.

Kap. Tone: Imao taj Nijemac kćer, a imao i novaca. Tako su mi pripovijedali. I sporazumjevši se s njime, Serafin je stao odgadjati svoj odlazak. Pa što da dalje kažem?

Natalija: Recite samo...

Kap. Tone: *(zle volje)*: Priviknuo se radu, priljubio djevojci — i jednoga je dana odvede pred oltar.

Natalija: Bože moj!

Kap. Tone: Bilo se nješto dogodilo. Morao je, jer se stari Nijemac stao groziti svojom karabinom.

Natalija *(Iza stanke ide do svjetiljke pred bogorodicom. Kap. Tone je gleda. Natalija se nagne nad svjetiljku, onda stane, okrene se, pa tiho resignirajući prošapće.)* Neka gori. Dalje!

Kap. Tone: Što ćete dalje? Teško mi je, boga mi, teško mi je kad Vas vidim.

Natalija: Ne brinite se, molim Vas. Dalje, dalje, do kraja.

Kap. Tone: Živjeli su u miru. Rodi se onda sin...

Natalija: Serafinu?

Kap. Tone: Da, Serafinu. Malo za tim umre stari Nijemac, onda Serafinova žena, a napokon i sam Serafin.

Natalija: Umro?

Kap. Tone: Da, umro.

Natalija *(lagano)*: A dijete?

Kap. Tone: Pokojni je Lorenco Vučić dolazio češće onamo sa Kozulićevim parobrodima. Poznao je dobro Serafina...

Natalija: Znam, sjećam ga se.

Kap. Tone: On je doveo Serafinova sina amo.

Natalija *(naglo)*: Amo?

Kap. Tone: Da, on je bio trgovac u Bagu. Sad još onako na svojoj grudi zemlje životari sa svojom kćerju.

Natalija: I to je sve?

Kap. Tone: Sve.

Natalija *(iza stanke)*: Gledajte, kapitan Tone, kaki je taj moj život bio pusta obmana, — ma sasma prosta komedija. *(Smijući se pod silu.)* Sve one moje boli, sve prikaze onih dugih noći, sve je to sada tako smiješno! Dok sam se ja tresla od straha, dok sam od tuge ronila gorke suze, on je negdje preko mora dijelio hljeb svojoj Njemici i svom sinu...

Kap. Tone : Ta ostavite se sada sve te meditacije, milostiva gospodjice.

Natalija *(uzrujana) :* Ali molim Vas. Treba samo sebi zamisliti, kakim su me očima gledali svi ti ljudi, kad sam u svojoj crnini išla u crkvu. A svi su znali — je li?

Kap. Tone : Valjda

Natalija : Eto. Na oko su me žalili, a potajno su me ismijavali, kao kaku prostu ludu, koja sebi uobražava, da je kraljica. Znate li, hvata me stid . . .

Kap. Tone : Nemojte.

Natalija *(brzo) :* Ha, napokon je i šteta, što nisam, kao onaka luda, ne bi me bar mogli odvratiti od moje ideje. Molim Vas, kolika je to glupost, kad se ogledate na taj mršavi, dugi život bez sadržaja, na te silne izginule godine. Ali dajte, kapitane, gucnite, zapušite cigaretu, sad je napokon sve jednako.

Kap. Tone: Hvala Vam. *(Natače, pije i zapali cigaretu.)* Jedno mi je ipak drago.

Natalija : Što?

Kap. Tone : Da vas nije toliko dirnulo, koliko sam mislio.

Natalija : Vidite, nije. Ja se svega toga još tako dobro sjećam. Drugome u mojoj dobi potamni razum, nestaje sjećanja, srce se lagano umiruje, a čovjek postaje dijete. Sve je to mene minulo, a valjda samo zato, da mogu zdrave pameti doživjeti čas najvećega razočaranja.

Kap. Tone : Da, i da mirno podnesete teški taj udarac.

Natalija *(odlučno) :* Molim, oprostite.

Kap. Tone : *(Čini kao da polazi.)*

Natalija : Ne, ne, ostanite ! *(Zove.)* Vicenca ! *(Ide do sekretera, vadi iz ladice pisma, pa stane pisati.)*

Vicenca *(ulazeći) :* Zvali ste me?

Natalija : Da, pričekaj ovdje. Ili znaš, daj mi svjetiljku, sunce je zašlo.

Vicenca *(spremajući svjetiljku na stoliću, u pô glasa kapetanu Tonu) :* O dio mio, gospodjica piše . . .

Kap. Tone *(tiho Vicenci) :* Zna sve . . .

Vicenca *(tiho Tonu) :* Za ljubav božju ! A tko je . . .?

Kap. Tone *(u pô glasa) :* Emilija . . .

Vicenca *(tiho) :* Vidiš, vraže jedan! *(Nosi svjetiljku Nataliji, vraća se pokraj Tona.)*

Tone *(u pô glasa) :* Sad ih više ne će biti.

Vicenca *(tiho) :* Mi credo. *(Sprema stol.)*

Natalija *(okrenuvši se) :* A kako se zove ona djevojčica, kapetane?

Kap. Tone : Serafina — po djedu.

Natalija : Da, po djedu. Kako je to čudno — po djedu. A koliko joj ima godina?

Kap. Tone : Bit će šestnaest, sedamnaest.

Natalija : Hvala ! *(Okrene se i piše dalje.)*

Vicenca *(tiho) :* Novi testamenat. A?

Kap. Tone *(tiho) :* Po svoj prilici.

Vicenca *(prigušenim smijehom, tiho):* Adio, Kosmina, bon viaggio, Emilia . . .

Natalija : Vicenca !

Vicenca : Komandi, eto me !

Natalija : Spremi onu staru putnu torbu . . .

Vicenca *(sva u čudu) :* Torbu?

Natalija : Da.

Vicenca *(sasma preneražena) :* Ma ja ne razumijem.

Natalija : Ja govorim posve razgovjetno. Putnu torbu.

Vicenca *(smetena) :* Da, znam. O dio mio !

Natalija : Vidite li, kapetane, kako je to čudo. *(Vicenci.)* Spremi unutra nešto rubenine, pokazat ću ti sama.

Vicenca : Eto ovaj čas. *(Izlazi.)*

Natalija : Molim vas, kad odlazi parobrod na Rijeku?

Kap. Tone *(u čudu) :* Parobrod?

Natalija : Da, parobrod. Znate, ja sam se prevarila ; nisu ti parobrodi toliko krivi, koliko sam mislila. *(Ustaje i prolazi sobom.)*

Kap. Tone : I vi ćete gospodjice putovati parobrodom?

Natalija *(mirno, ozbiljno, savladavajući se) :* Ne čudite se. Ja putujem u Bag po moju baštinicu.

Kap. Tone *(od srca) :* Gospodjice Natalijo !

Natalija : Što je, kapitane?

Kap. Tone : Ja ću vas pratiti.

Natalija : *(Polazi Tonu, stisne mu ruku.)* Mislila sam, da Vas zamolim. Ja, znate, ne razumijem putovanja. Ali vi ste se tek vratili . . .

Kap. Tone *(mirno) :* Ja ću vas pratiti.

Natalija : Hvala vam. *(Stanka.)* Vidite, prijatelju, sad sam vam posve mirna. Još sam čas prije mislila, srušit ću se od boli i od tuge ;

nenadano je došlo, nenadano prolazi... Sve to, što sam ja za ovo pô stoljeća pretrpjela — sve je to za čas izginulo. Nije bio vrijedan, — nije.

Kap. Tone: Smilovao se Bog...

Natalija: Vidite, čas prije htjela sam, da utrnem onu svjetiljčicu — al nisam, neka gori na spas duše njegove, — neka gori; ja mu eto praštam posve i od srca, jer znam, sigurno znam, i on se napatio i namučio za svoga vijeka. Sad ću vam ja postati staricom — u istinu staricom.

Kap. Tone: A ma nemojte, gospodjice Natalijo. Kad ste tu tešku vijest tako, kako da kažem, lako primili i podnijeli...

Natalija *(teško):* Tješite me samo, tješite. To je lijepo od Vas. Al eto! Sad nemam više za kim da prolijevam suze. Sledit će se suze u mojim očima, obnevidjet ću. Još malo dosadna života, bez sadržaja, bez ljubavi...

Kap. Tone *(umirujućim glasom):* A Vaša baštinica?

Natalija *(hladno):* A ma da, moja je baštinica tudjinka, posve tudja. Onim dvjema u prkos — a pokojniku u spomen ja to činim.

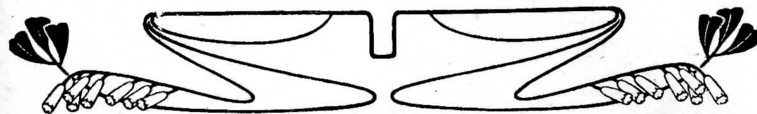
Kap. Tone: Ali...

Natalija *(lagano, gorko, naglasujući svaku riječ):* Prijatelju moj. Sad ja idem, da parobrodom potražim Serafinovu unuku! Nije li to... posljednja... i... najveća... ironija... moga... života...

Kap. Tone: Gospodjice.

Natalija: *(Klone na naslonjač, sklopi ruke na krilu, pa se za čas zagleda u more. Stanka. Najednom prekrije rukama lice i teško u pô glasa zaplače. Zastor lagano pada.)*

(Pravo prikazivanja ima hrv. zem. kazalište.)

DUVANJSKO POLJE.*

I.

Izmedju bosanskih razvodnih gora i dalmatinskih Dinarskih planina prostiru se pravcem od sjeverozapada prema jugoistoku tri visoke ravnice ili polja, po imenu Glamočko polje (Dlamoč, Glamoč), Lijevanjsko polje (Hlivno, Livno, Lijevno), i napokon Duvanjsko polje ili Duvno. Naporedo s ovim poljima nižu se u Dalmaciji uza zapadni podanak Dinarskih planina opet tri nešto niža polja, kao Kninsko polje (s Kosovim i Petrovim poljem), Cetinsko polje (Vrlika, Sinj), i Imotsko polje na jugu.

Od svih tih šest polja svojim je gospodujućim smještajem najznamenitije baš Duvanjsko polje, na kojemu je danas najglavnije mjesto varoš Županjac, zvana i Duvno. To se polje politički pribraja Bosni (Travanjskomu okružju); ali za pravo tvori s Lijevnom

* Rubić Stojan i Nuić Angjeo, Duvno (Županjac). Narodni život i običaji. (Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, IV. svezak, 1899. p. 244—291).

Ballif Philipp, Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, Wien 1893. (p. 21—23, 25—29, 60, 61—62).

Radimský V., Starine kotara Županjačkog u Bosni. (Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, VI. 1894., p. 283—319).

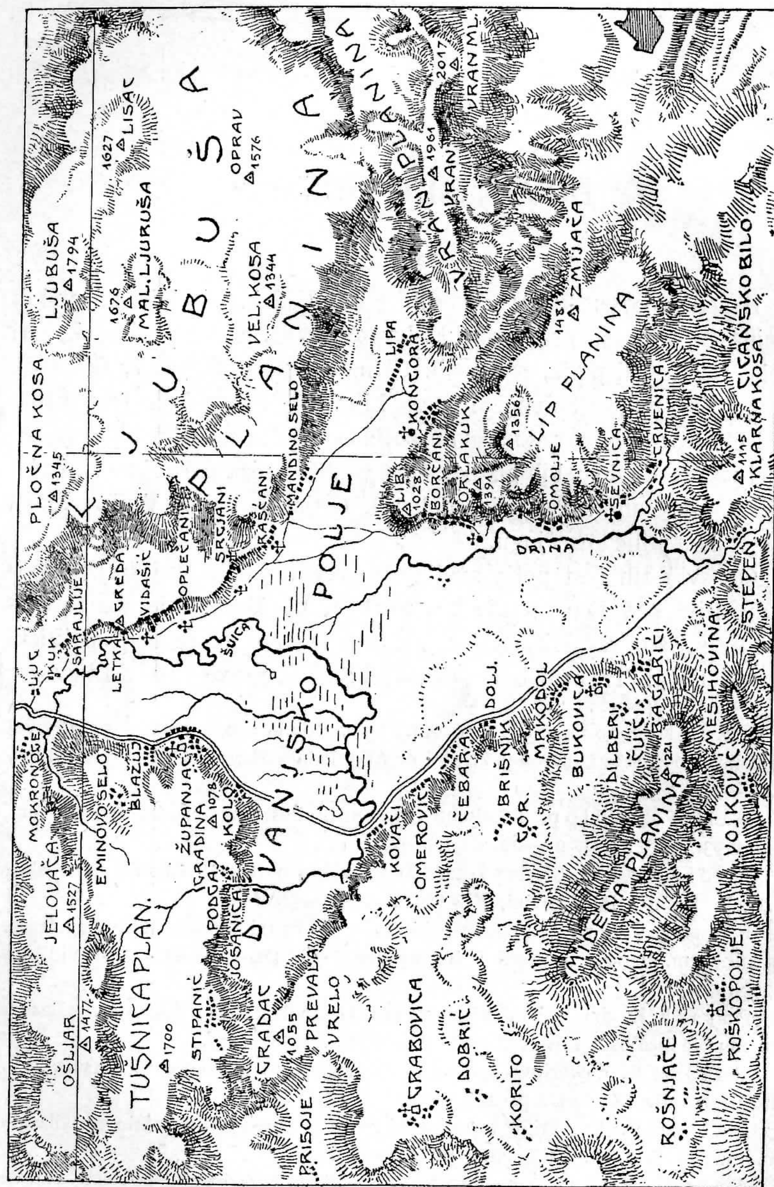
Patsch K. dr., Epiprafsko pabirčenje. I. Stipanići u kotaru Županjačkom. (Glasnik zem. muzeja u Bosni i Hercegovini, VII. 1895. p. 285—286, Vidi još p. 299).

Patsch K. dr. Epigrafski nahogjaji iz godine 1895. Županjac. (Glasnik zem. muzeja u Bosni i Hercegovini. VII. 1895. p. 582—583.)

Patsch K. dr., Novi spomenici iz Županjac-Delminiuma. (Glasnik zem. muz. u B. i H. IX. 1897. p. 227—243).

Patsch K. dr., Prilog topografiji i povjesti Županjca-Delminiuma (Glasnik zem. muz. u B. i H., XVI. 1904. p. 307—365.)

Patsch K. dr., Arheologoško - epigrafska istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije. VII. dio (Glasnik zem. muz. u B. i H. XVIII., 1906., p. 160—161).

Slika 1. Duvanjsko polje. (Nacrtao Antun Jiroušek.)

i Glamočem neku zasebnu zemljopisnu cjelinu, koja bi se prije mogla pridružiti Dalmaciji ili Hercegovini, nego Bosni, i to već radi samoga geognostičkoga sastava, jer i ta tri polja pripadaju kraškoj formaciji ili kršu, koji izpunja južnu Kranjsku, južnu Hrvatsku, Dalmaciju, Hercegovinu i Crnu Goru.

Duvanjsko polje spada medju najviša polja u tim krševitim zemljama. Visoko je 860 do 900 metara nad morskom površinom ; dakle je nešto niže od Glamoča (896 do 1031 m), a znatno više od Lijevna (709 do 808 m), kao i od hrvatske Like (600 m) i Krbave (700 m). Od sela Mokronoge i hana Marijina na sjeveru pak do sela Mesihovine (Mesiovine) na jugu dugo je do 20 kilometara (po nekim 4 sahata) ; širina mu je različita. Najveća mu je širina u sredini izmedju sela Kovači na zapadu i Mandinoga sela na iztoku, tu je široko nekih 9 kilometara. Medjutim ta širina postaje još znatnija, ako se pribroje neke pokrajne doline kod spomenutih mjesta. Tako se medju Mandinim selom i Kongorom odvaja jugoistočno prema selu Lipi neka pobočna dolina, koja je duga oko 4 kilometra, a široka poprijeko 2 kilometra. Druga pobočna, gotovo trougla dolina proteže se kod sela Kovača i Kola prema zapadu u dužini od 5 i pol kilometara, te se zapadno od sela Stipanićâ zašiljuje pri dnu znatnoga sedla Prevale, gdje no iz Duvna vodi put u Buško blato i niže u Dalmaciju prema moru. Površina Duvanjskoga polja obaseže 122 km².

Opasano je Duvanjsko polje sa svih strana visokim gorama. Na iztoku se uzdižu Ljubuša planina (s vrhuncima Ljubuša 1794 m, Crni vrh 1617 m, Mala Ljubuša 1676 m), i Vran planina (s vrhuncima Veliki Vran 2074 m, Mali Vran 2017 m) ; na jugozapadu hvata se Vrana Hlib ili Lib planina, u kojoj su vrhunci Zmijača (1481 m) i Orlakuk (1391 m), i koja strmenitim grebenom H l i b o m i l i L i b o m (1023 m) prodire u samo Duvanjsko polje. Greben Hlib ili Lib čini se kao rt ili predbrežje, te se nad susjednom ravnicom uzdiže za nekih 150 m. relativne visine. Na zapadnoj strani polja uzdiže se Midena planina (najviši vrhunac Midena 1221 m.) i mnogo niža Grabovička planina ; iza klanca Prevale hvata se potonje na sjevero-zapadu Tušnica planina (Tušnica 1700 metara) s Buljanom stranom i Jelovačom planinom. Pojedini ogranci Tušnice planine dopiru gotovo do glavnoga mjesta Županjca na Duvanjskom polju. Izmedju opisanih gora vode kroz doline i prevale ceste i putovi na sve četiri strane svijeta. Na sjever vodi cesta dolinom rijeke Šuice i preko sedla Malovana na Kupresko

polje i do Bugojna na Vrbasu ; kod Galičića odvaja se od te ceste druga, kojom se izpod Borove glave (1290 m.) dolazi u Lijevno. Drugi put vodi s Duvna na zapad preko Prevale na Buško blato ; putovi na iztok u dolinu Rame kao i na jug prema Roškom polju, Viru i Budimiru mnogo su tegotniji, te se njima može tek jašući na konjima prolaziti.

Po narodnom kazivanju imade na Duvanjskom polju i u bližem okolišu njegovu 74 vrela ili izvora. Takova su vrela Kosovac i Klisac na Hlibu ili Libu, vrelo Miljacka na južnom kraju polja, vrela Žbanica i Ostrožac u Tušnici planini, napokon brojna vrela u okolišu varoši Županjca. Neka od tih vrela u proljeće i jesen odtiču u malene potoke, koji medjutim u ljetu za vrijeme žege presuše. Dogadja se pače, da u sušno doba i mnoga vrela posve presahnu. Tako biva i s vrelom Kosovcem, premda izvire u gorskom kraju od 1300 m. visine. Najznamenitiji potok čitavoga polja jest Š u i c a ili Š u j i c a.

Ona izvire daleko na sjeveru izpod planine Malovana, gdje no stoji selo Stržanj s podorom starinskoga grada ; onda teče kraj sela Šuice i Galičića, iza Galičića probija si put kroz tijesnu dolinu, pa tek kod sela Mokronoge ulazi na Duvanjsko polje. Tekući poljem od sjevera k jugu pada od 873 m. do 862 m. ; po prilici usred polja savija se u okuku ili lakat, pak teče na zapad prema planini Grabovici, kojoj se na podanku kod sela Kovača pod Tubuljom gubi u ponor. Nakon podzemnoga toka od nešto više nego 5 kilom. izlazi opet kod mjesta Vrela iz pećine, te kao potok Ričina prolazi Buškim blatom, pa se na jugozapadnom kraju toga polja kod Ljeskovače ponovno gubi u ponore. Za svoga toka od Mokronoge do Ljeskovače pada Šuica za 173 m. (873—700). Šuica je redovito vodom dosta obilata ; u proljeće i jesen razlijeva se i poplavljuje okolišnje livade, pa tako nastaju i stalne bare, kao u sredini polja na mjestu prozvanom Jabuka. Tek za velike ljetne suše ostaju samo mjestimice manje i veće lokve u njezinom koritu. Znatniji pritoci Šuičini jesu s desna V u č i c a ili D j e v o j k a, nadalje V r b i c a s potokom S e g e t o m, i napokon O s t r o ž a c ; od lijevih pritoka spomena je vrijedna D r i n a, koja dolazi s južnih krajeva polja, pak utječe u Šuicu baš ondje, gdje se ta rijeka savija u okuku. Drina u ljetu većinom sasma presahne.

Baš te hidrografske prilike Duvanjskoga polja prouzrokuju, da se sredinom njegovom prostiru gotovo same livade (kosnice), koje zapremaju malo ne polovicu polja. Tek na okrajcima i više položenim mjestima, dokle ne dopire poplava, imade njiva i oranica, na kojima

rode gotovo sve vrsti žita. Čini se, da je polje u stara vremena bilo u obće rodnije, nego što je danas, što bi posvjedočila rečenica „Duvno zlatno guvno“, kao i narodna predaja, da je Duvno nekad bilo žitnica dalmatinska. Bit će, da su i gore, koje polje opasuju, bile šumom zarasle ; danas je Duvno sa okolišnjim gorama golo, jedino na Vran planini imade nešto bukove šume. No zato imade i po polju i po planinama dovoljno pašnjaka, pa tako je stočarstvo žiteljima Duvna glavno vrelo privrede.

Vinograda nema već radi studenoga podneblja. Po zimi je vrlo studeno (10—15 R. izpod ništice), ali ni po ljetu nema velike žege (najviša vrućina 20—24 R.). Obični su vjetrovi bura i jugovina ; ljeti dune kadikad večerinj ili podsunčak.

Na Duvanjskom polju živjelo je (po popisu od g. 1885.) oko 9200 stanovnika. Od toga bili su oko 6600 rimokatolici, 1800 muslimani, a 800 pravoslavni. Rimokatolici razasuti su po čitavom polju ; muslimani pretežu u varoši Županjcu, zatim u selima Blažuju, Oplećanima i Omerovićima ; pravoslavni nastavaju izključivo u selu Rašćanima, a pretežu u selu Čebari. Ali imade i takovih sela, u kojima nastavaju jedino rimokatolici (Borčani, oba Brišnika, Bukovica, Crvenica itd.). Duvnjaci su u obće svi odrasli i razvijeni ljudi ; imade ih, koji i do 2 metra visine dosegnu. K tomu su dosta jaki, tako da jedan i po 75 kg. može na konja dignuti. Mužkarci su jači, krupniji i ljepši od ženskadije. Djece imadu od 5—10 ; na čitavom polju nema više od 15—20 žena neplodnica. Što se tiče glava, većinom su okrugle, a manje ima dugoljastih. Kosa je većinom crna ili vrana, a manje ima žutkaste ili crvenkaste. Govor im je krasna štokavština ikavskoga izgovora ; u junačkim pjesmama slave uz ine i svoga domaćega hajduka Mijata (Mihovila) Tomića, koji je bio rodom iz Gornjega Brišnika. Ženske su im pjesme osobito nježne i plastične ; primjerom budi ova krasna pjesmica :

Lako ti je, tanke gusle moje,
Lako ti je pjanu zapjevati
I žalosnoj majci zaplakati,
Koja kopa sina jedinoga,
Il ga kopa, il na vojsku sprema !
I meni je, gusle, do plakanja,
Jer sam jutros na vodici bio,
Pa sam svoju dragu ugledao :
Ja se na nju baca' jabukama,
Ona mene ne će ni kamenom, —
Kameno joj srce u matere,
Koja ju je 'naku porodila !

*

Žitelji Duvanjskoga polja prebivaju u jednoj varoši ili trgovištu i 32 sela. Varoš Županjac ili (u narodu) Duvno broji do 300 kuća, te je sijelo političkoga kotara. Prostire se na sjeverozapadnoj strani polja na podanku posljednjih ogranaka Tušnice planine, a uz potok Seget i glavnu cestu, koja polje presijeca. Po popisu od god. 1885. imao je Županjac 1752 stanovnika (1051 musliman, 562 katolika i 139 pravoslavnih), po najnovijim podatcima imade i preko 1800 duša. Sve tri vjeroizpovijesti imadu svoje crkve i džamije. Na južnoj strani varoši stoji kašteo, znamenit za turskoga vladanja.

Sva su sela poredjana na rubu polja izpod gorskih greda. Sredinom polja nema kuća radi izloženih već hidrografskih prilika. Sela imade manjih i većih, sa 12 do 80 kuća i sa 80 do 700 stanovnika. Najveće je selo Stipanići sa 81 kućom i 677 stanovnika, a najmanje je selo Jošanica sa 12 kuća i 80 žitelja. Sela se redjaju ovim redom: na iztočnoj strani polja od sjevera k jugu jesu Mokronoge (s Bukovikom), Lug, Kuk, Sarajlije, Letka, Vidašić, Oplećani, Srdjani, Rašćani, Mandino selo, Lipa, Kongora, Borčani, Omolje, Seonica i Crvenica; na zapadnoj strani od juga k sjeveru nižu se Mesihovina, Bagarići, Bukovica, Mrkodol, Brišnik gornji i doljni, Čebara, Omerovići, Kovači Tubolja (Tubulja), Stipanići, Jošanica, Podgaj, Kolo, Blažuj, napokon Eminovo selo (Ilijino dobro) i Buhovo (Buovo).

II.

Povjestnica Duvanjskoga polja nesumnjivo je vrlo stara. Po gorskim gredama oko Županjca kao i po bregovima uz neka sela nalaze se prebivališta najstarijih žitelja ovoga polja, koji su ondje živjeli još u predhistorijsko doba, mnogo prije rimskoga vladanja. Te predhistorijske naseobine ljudske zove narod danas redovno imenom „G r a d i n a“. Većinom su to manji ili veći zaravanci na brdima i polojima, ogradjeni ili odasvud ili s više strana umjetnim nasipima od zemlje, koje su tadanji žitelji nasuli, da se štite i brane od neprijateljskih napadaja.

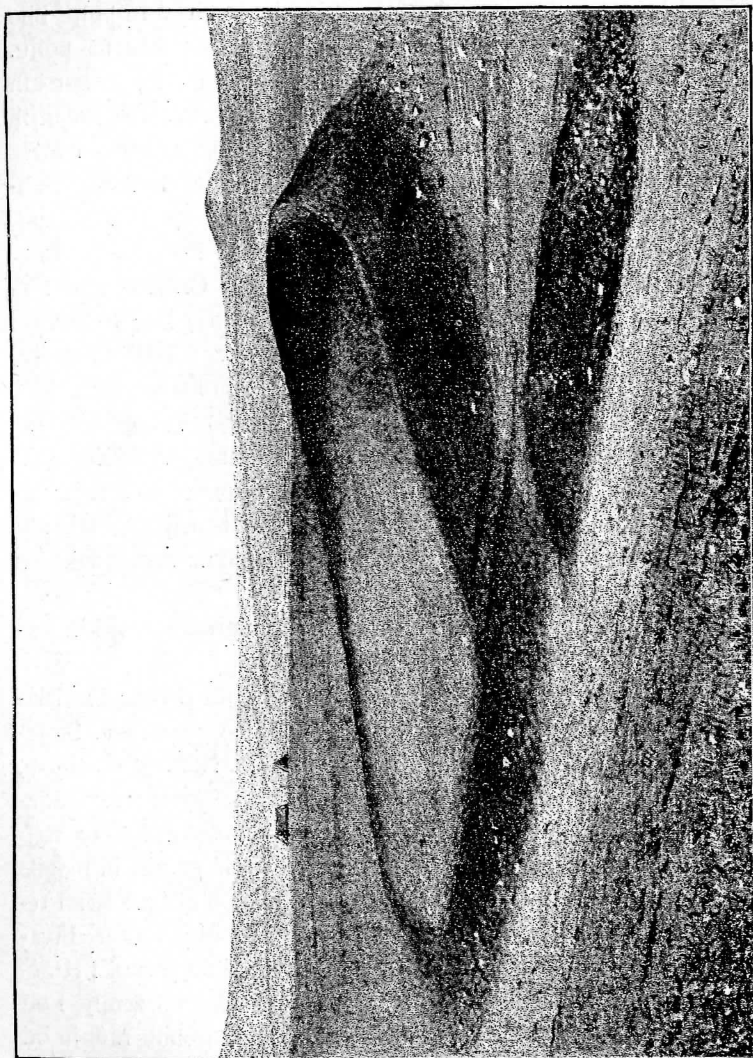
Pokojni rudarski satnik u Bosni, vrstni stručnjak V j e n c e s l a v R a d i m s k ý († 27. listopada 1895.), bavio se je kroz deset posljednjih godina svoga života proučavanjem predhistorijskih naseobina u Bosni i Hercegovini, te je uz ino napisao i studiju „Starine kotara županjačkog u Bosni“ (Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. VI., 1894., strana 283—319), u kojoj je po vlastitim izvidima opisao sve poznate „Gradine“ spomenutoga kotara. On je u kotaru županjačkom ustanovio 41 nasutu gradinu, od kojih 21 pripada Duvanjskom polju i najbližoj mu okolici. Ako je u svakoj gradini živjelo prosjekom bar 200 duša, onda je na čitavom polju bilo 4200 duša, dakle polovica onoga žiteljstva, koje sada žive na polju.

Dok su današnja sela razmještena na rubu polja izpod gorskih greda, predhistorijske su gradine pretežito na zaravancima više sadanjih sela. Nižu se pak naokolo polja ovim redom: Velika gradina i Mala gradina kod sela Mokronoge, Buhovska gradina kod Buhova, Selimovića gradina kod varoši Županjca, Gradina kod Gaja (Podgaja), Gradina kod Stipanića, Velika gradina kod sedla Prevale, Gradina nad selom Kovači, Gradina kod doljnjeg Brišnika, Gradina nad Mrkodolom, dvije gradine (Čerenića gradina i još jedna) kod Bukovice, dvije gradine kod Mesihovine, Gradina (Skenderija?) kod Crvenice, gradina Borčani na predbrežju Hlibu ili Libu, Mandina gradina kod Mandinog sela (u kojoj je danas pravoslavna crkva), Vukojevića gradina izmedju Srdjana i Oplećana, Oplećanska gradina, Vidašićka gradina, i napokon gradina kod sela Letke. Kako vidimo, današnje naseobine redovno su postanule nedaleko od predhistorijskih, tek što su žitelji tijekom stoljeća i tisućljeća sašli s gorskih zaravanaka u ravnicu na rubu samoga polja.

Da ogledamo pobliže bar neke od izbrojenih predhistorijskih naseobina!

Vrlo je zanimljiva gradina tik do varoši Županjca prema selu Blažuju, a uz potok Seget. Zove se S e l i m o v i ć a g r a d i n a. Smještena je na posve nizkom zaravanku u samom polju. Nalik je na elipsu, a opasana je jednostavnim nasipom, kojega je na iztočnoj strani dijelomice već nestalo. „Na zapadnoj strani“ piše Radimský, „kao na najvišoj točki uzdiže se nasip u dužini od 24 m. na način gomile ili mogile do vanjske visine od 8 m. i do nutarnje visine od 11.6 m., pri širini temelja od 47·8 m. Od te gomile prostire se nasip na obje strane, bivajući na sjevernoj strani sve niži, u dužini od 88 m., a na južnoj i iztočnoj strani u dužini od 118 m. Čitav je nasip gradjevina od zemlje i od neogenog lapora iz onoga kraja, te nam prikazuje ogromnu radnju od nasutih okruglim brojem 41.000 kubičnih metara. Ogradjeni zaravanak od 81 m. iztočnozapadne dužine i 50 m. sjeverojužne širine spušta se blago prema iztoku, te je zasut množinom rbina ilovastih posuda, tvorenih prostom rukom, medju kojima ima i ulomaka od žrvnjeva“.

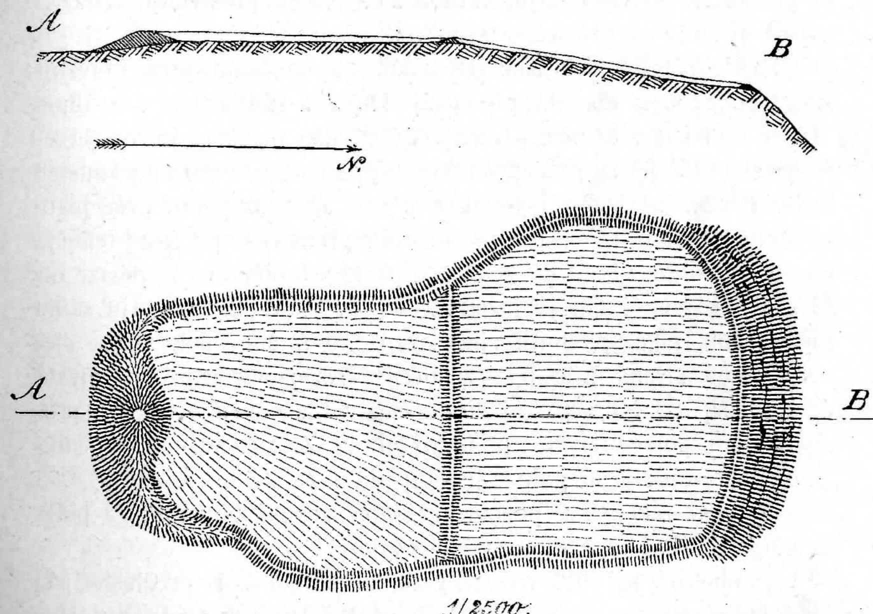
Druga poznata gradina u okolišu Županjca je G r a d i n a k o d G a j a (Podgaja). Smještena je zapadno od Županjca na brdu, koje

Slika 2. Selimovića gradina kod Županjca.

doduše nije strmo (1078 m.), ali gospoduje onim krajem. „Na zapadnoj je strani nasip i ovdje na način gomile uzvišen, te se od ove gomile pobočni nasipi razilaze na obje strane, spuštajući se sve niže, tako

da se na iztočnoj, a dijelomice i na sjevernoj strani jedva još razpoznaju. Na jugozapadu i na jugu ima izpred nasipa još jarak od 1·7 m. dubljine i 5 m. širine na dnu. Sa dna toga jarka uzdiže se gomila, na vanjskoj strani do visine od 10·5 m., te je iznutra spram ogradjenog okrugljastog zaravanka 9·6 m. visoka. Taj se zaravanak sasvim blago spušta prema sjeveroiztoku, dug je 79 m., širok 48 m., te je kao i pristranci nasipa i dno jarka zasut množinom ilovastih rbina od posudja, gradjenog prostom rukom, i ulomcima žrvnjeva od nekog crvenkastog konglomerata". Zapadno od Županjca i netom opisane gradine, bliže

Slika 3. Tlocrt i prosjek Gradine kod D. Brišnika.

već prema planinama Tušnici i Jelovači stoji strma vapnenasta glavica V i š e g r a d (1126 m.), s koje se može lijepo pregledati čitavo Duvanjsko polje. Na Višegradu nema nasute gradine, nego samo gomila eliptičkoga kamenja, duga 10 m. i široka 6 m., a visoka oko 5 m., kojoj je površina puna ilovastih rbina od posudja, gradjenog prostom rukom, i komada ilovače. Tu je po svoj prilici stajalo predhistorijsko svetilište sa žrtvenikom.

Medju najprostranije naseobine u okolišu Duvanjskoga polja spada G r a d i n a kod sela D o l n j e g a B r i š n i k a. I ta na gorskom

zaravanku nasuta gradina imade oblik nepravilne elipse. „S juga se nasip uzdiže na oblik gromile širok u temelju 29 m., do vanjske visine od 7 m. i do nutarnje od 3 m., te odtuda polazi naokolo zatvoreni nasip spuštajući se sve niže, ali mu se mjestimice jedva razabire trag. Na 90 m. od podnožja gromile prostire se preko sve širine nizak poprečni nasip, dug 105 m.“

„Ogradjeno mjesto od gromile do poprečnog nasipa blago se spušta prema sjevero-iztoku, a od poprečnog nasipa do strmog sjevernog kraja isto tako blago prema sjeveru, zasut je ilovastim crijepovima od posuda, te ima sjevero-južnu dužinu od 190 m., pri srednjoj iztočno-zapadnoj širini od prosječno 92 m”.

Baš nasuprot Dolnjemu Brišniku, na iztočnom rubu Duvanjskoga polja, a na obronku predbrežja Hliba ili Liba nalazi se gradina Borčani kod sela istoga imena. Ta gradina ima nepravilan četverouglast oblik, jer su gradeći ju morali prilagoditi se oblicima samoga brda. Pružila se je od jugoiztoka prema sjeverozapadu. „Na jugoiztočnoj je strani bedem uzvišen na oblik gromile, te pri širini temelja od 30 m. doseže visinu od 7 m. Nasipi, koji s obje strane polaze od te gromile, i od kojih je jugoiztočni posve kratak, zatvaraju samo jugoiztočnu, jugozapadnu i sjeverozapadnu stranu, dok strma sjeveroiztočna strana nije bila zaštićena. Na sjeverozapadnoj strani opada nasip do 1 m., pače i do 50 cm. visine nad unutrašnjim prostorom, a s polja prelazi u pristranke brda. Zaravanak od 97 m. dužine spušta se lagano prema jugozapadu”.

Opisavši redom sve poznate gradine naokolo Duvanjskoga polja završuje Radimský svoju studiju ovako:

„S obzirom na oblik rečenih gradina vidimo, da su predhistorijski stanovnici ne samo umjeli vrlo zgodne točke birati za svoje utvrdjene naseobine, nego da su svoje gradjevine spretno i promišljeno znali priudesiti naročitim prilikama za to odabranih mjesta. Zbog toga nalazimo i dosta različite oblike nasutih gradina.”

„Ali gdje se je moglo, ondje su redovno birali strme kukove sa što ravnijim zaravancima na njima, pa su ono mjesto ogradjivali više manje oštro u luk svedenim bedemom, koji bi se s obje strane svršavao pri strmom okrajku, a taj bi ostao posve otvoren. Na najvišoj točki zaravanka, obično dakle usred nasipa, uzdigli bi ga na oblik gromile, a od nje bi se nasip pružio na obje strane do ostrmine, bivajući sve niži.”

„Očevidno su te uzvisine (gromile) nasipa bile kao kule za pogled po okolici, a možda i kao mjesta za nabožne obrede.”

„Srećan izbor i podesni položaj onih točaka, na kojima su podignute predhistorijske gradine, zasvjedočuje najbolje to, što su (poslije) mnoge od njih zapremili Rimljani i upotrebili kao utvrde za čuvanje svojih cesta, kao gradine kod Buhova, kod Kovača i kod Borčana, onda Veliku gradinu kod Stipanića . . . . . .”

III.

Prvi historijski žitelji Duvanjskoga polja jesu Iliri, i to ono pleme ilirsko, koje se je poslije zvalo Delmati ili Dalmati. Vrlo je vjerojatno, da su Iliri živjeli na polju i u predhistorijsko doba, pa da od njih potječu velikim dijelom i predhistorijske gradine. Na Duvanjskom polju imade i danas još mjestnih imena, koja nijesu ni romanska (latinska) ni slavenska, već su jamačno ostala od starih Ilira, kojih su potomci današnji Arbanasi. Ilirskoga su porijekla imena potoka Šuice i Drine, a valjda i sela Kongore. Napokon i samo ime polja Duvno, kojemu je stariji oblik Dumno i još stariji Dl’mno, očito je nastalo od ilirske gentilne riječi Delmene ili Dalmene, koja po W. Tomascheku („Miscellen aus der alten Geographie“ u „Oesterreichische Gymnasialzeitschrift“ od god. 1874. strana 649—652.) znači „ovčji pašnjak“. Drugom prigodom (Die vorslavische Topographie der Bosna . . . u „Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien, XXIII., 1880., strana 506.) napisao je Tomaschek: „Es lässt sich nachweisen, dass Duvno aus Dumno, dies hienwieder aus Dl’m’no entstanden ist; ferner dass Dl’m’no gemäss den slavischen Lautregeln nur aus einem alt-dalmatischen Dalmene oder lateïnischen Dalmino hervorgehen konnte . . . Da der Name (Dalmene, Delmene) generelle Bedeutung, etwa „Schaftrift“, „Viehweide“, „Alpe“ gehabt hat, konnte derselbe in Dalmatien an verschiedenen Orten vorkommen.“

Najstarija povjestnica ilirskih plemena zbivala se je na jugu Duvanjskoga polja, naime uz primorje počev od rijeke Neretve pa do Vojuše. Tu je od 3. stoljeća pa do 167. prije Is. obstojala jaka ilirska država pod kraljima Agronom, Teutom pa sve do Genthija, koji su često ratovali s Rimljanima. Napokon svladali su Rimljani Genthija, te su zavladali ilirskom zemljom od ušća Vojuše k sjeveru do ušća Neretve (167.).

Još za osudne borbe kralja Genthija s Rimljanima zabrinula su se brojna ilirska plemena na sjeveru Neretve za svoju sudbinu, pa su se oko god. 170. pr. I. združila u veliku saveznu državu, koja se je sterala uz more od Neretve do Krke, a u nutarnjoj je zemlji obuhvatala još Glamočko, Lijevanjsko i Duvanjsko polje. Glavni grad savezne države bio je utvrdjeni Delmion (Delmium) ili Delminion (Delminium). Po tom glavnom gradu prozvana bi čitava savezna država Delmatia ili Dalmatia, a ilirska plemena u njoj nastanjena skupnim imenom Delmati ili Dalmati.

Delmati ili Dalmati dolazili su često u sukob s grčkim naseobinama (Epetium = Stobrež, Tragurium = Trogir) u primorju, kao i s plemenom Daorsi na Neretvi. I grčke naseobine i Daorsi tražili su zaštite u Rimljana. Rimski senat poslao je na to god. 158. svoje legate Dalmatima. Ali se legati slijedeće godine povratiše u Rim ne izvršivši baš ništa. Dalmati bijahu im izjavili, da se oni ne će kao ni dosad nimalo brinuti za Rimljane. Suviše bili bi Dalmati rimske legate i pogubili, da nijesu potajno umakli.

Godine 156. pr. Kr. poslali su Rimljani prvi put konzula C. Marcija Figula s vojskom na Dalmate. Izprva nije medjutim Figulus napredovao, pače je morao uzmaknuti iz zemlje Dalmata na jug sve do Neretve. Ali poslije provalio je drugi put u njihovu zemlju s većom srećom, pa je razbivši ih počeo podsjedati glavni im grad Delminium. Appian od Aleksandrije piše o toj podsadi ovako: „(Figulus) protjera ih (Dalmate) i zagna u grad Delminij (Δελμίνιον), od kojega se je Dalmacija prozvala. Jer ovaj vrstno utvrdjeni grad uz put nije mogao zauzeti, a ni bojne makine, poradi visine mjesta, na kom je grad stajao, upotrebiti, udario je na druge gradove koji su radi navale u Delminij ostali slabije napučeni. Pošto je te (druge gradove) osvojio, povratio se je k Delminiju, pa je motke po dva lakta, smolom i sumporom oblivene a kučinama omotane, iz tetiva na nj bacao, te su one užgavši se kao goruće baklje raspršile se i zapalile sve, na što su pale, tako da je požarom velika strana grada propala. Tako se je svršilo ratovanje Figulovo protiv Dalmata.“ O tom ratu javlja i latinski povjestničar Florus: „Delmate su većinom boravili po šumama, stoga su bili skloni na razbojstva. Njih bijaše već prije konsul Marcius (Figulus), zapalivši im grad Delminij, gotovo savladao.“

Figula zamijenio je P. Cornelius Scipio Nasica, koji je god. 155. pr. Kr. nastavio i završio rat s Delmatima. On je najprije udario na manja mjesta, koja su morala svoje čete iz Delminija odazvati, a zatim je navalio na sam Delminij, te ga je napokon i osvojio. Čitava oblast Dalmata bi opustošena, a velik dio pučanstva odveden u sužanjstvo. Sam P. Cornelius Scipio Nasica slavio je još iste godine u Rimu triumf radi svoje pobjede nad Delmatima (de Delmateis).

Padom i pustošenjem glavnoga branika Delminija nijesu ipak Delmati bili posve pokoreni. Njihove borbe s Rimljanima za slobodu obnavljale su se kroz stoljeće i pol više puta, i tek za cara Oktavijana biše god. 9. po Kr. konačno pokoreni. Ali za tih ponovnih borba nije se više radilo o Delminiju, nego o drugim gradovima i utvrdjenim mjestima budi u primorju (Salona), budi u nutarnjoj zemlji (Burnum, Promona, Synotium, Andetrium i dr.). Medjutim grad Delminij ne bijaše ipak posve propao za vojne Scipionove, nego bijaše tek izgubio svoje nekadanje znamenovanje kao prvi i glavni branik dalmatske zajednice. Zemljopisac Strabon u doba cara Augusta spominje uz ine gradove Dalmacije i grad Delminij, pak kaže za nj, da je nekad bio velik, no da ga je Scipio Nasica „učinio malenim“ (Δάλμιον δὲ μεγάλη πόλις, ἧς ἐπώνυμον τὸ ἔθνος· μικρὰν δ᾽ ἐποίησε Νασικᾶς καὶ τὸ πεδίον μηλόβοτον διὰ τὴν πλεονεξίαν τῶν ἀνθρώπων = Dalminium vero magna erat urbs, unde nomen genti, sed Nasica urbem hanc exiguam fecit agrumque pecori pascuum, ob incolarum avaritiam“). I drugi geograf staroga vijeka, Klaudije Ptolemej u polovici II. stoljeća po Kr., znade za sredozemni grad Delminij, te ga stavlja 89 rimskih milja Saloni (Solinu) na iztoku, a do 70 rimskih milja Naroni (Vidu) na sjeveru.

Nema dakle sumnje, da je grad Delminij (Δελμίνιον, Delminium, Dalmion) obstojao od god. 170. pr. Kr. pa do 160. po Kr. Teže je označiti, gdje je baš Delminium stajao. Stariji povjestničari tražili su ga na današnjem Duvanjskom polju, gdje danas stoji varoš Županjac ili Duvno. Medjutim glasoviti učenjak Mommsen prvi je uztvrdio, da je Delminij bio na današnjem Sinjskom polju, i to na brdu Gardunu kod sela Trilja na rijeci Cetini. Za Mommsenom povadjali su se svi učenjaci (Zippel, Glavinić, Alačević, Cons, Hirschfeld, Kiepert) sve do najnovijih vremena. Jedini Tomaschek, i uz nj Stojan Novaković nijesu se mogli prikloniti Mommsenovim nazorima, a njima se je napokon pridružio još i Karlo Patsch.

Na osnovu izkapanja, poduzetih na Duvanjskom polju, izneseno je na vidjelo toliko rimskih spomenika i u Županjcu i na drugim mjestima Duvanjskoga polja, te se ne može više o tom dvojiti, da

je za Rimljana obstojala na Duvanjskom polju bar jedna veća varoš i više manjih naseobina. K tomu se po točnoj oznaci staroga zemljopisca Klaudija Ptolemeja ne smije Delminij nikako tražiti na Sinjskom polju, nego mnogo dalje na iztoku, a to je na Duvanjskom polju.

Po iztraživanjima Karla Patscha obstojala su na Duvanjskom polju pače d v a Delminija : jedan ilirsko-dalmatinski ili predrimski, a drugi rimski.

Predrimski Delminij, koji su podsjedali rimski konzul Figulus i Scipio Nasica, sterao se je po opisima starih povjestničara na uzvišenom, težko pristupnom mjestu, tako da je već od prirode bio gotovo nedobitan. To se mjesto najvjerojatnije ima tražiti na predbrežju Hlibu ili Libu, koje gospoduje čitavim poljem, i na kojem imade ne samo predhistorijskih gradina (Borčani), nego i rimskih utvrda. Na gromili same gradine Borčani vide se od ciglom pomiješanoga klaka uzidane zidine neke rimske zgrade, kako se čini, okrugle kule; a jugoiztočno, visoko nad tom gradinom stoje na gotovo nepristupnoj Ravnoj glavici temeljni zidovi dviju zgrada, od kojih je svaka duga po 10 m., a široka po 7 m., i kojima je pod bio naljeven crvenim ciglastim betonom. Vele, da su ondje nadjeni i bronci, a naročito fibule, pa nema sumnje, da je tu bila rimska, i za ono doba nepredobitna utvrda. Sjeverozapadno napokon od sela Borčani nalaze se izpod te dvije netom opisane utvrde u ritu Selini ostatci rimske naseobine; tu se vide mnoge temeljne zidine i množtvo razasute rimske cigle, kao i rbine od ilovastih posuda, a našlo se je i kamenje rimskoga mlina, odlomci rimskoga nadgrobnoga kamenja, i dosta rimskih novaca.

Da je predrimski Delminij stajao na predbrežju Hlibu negdje izmedju gradine Borčani i Ravne glavice, objašnjuje K. Patsch ovako: „Gradine u neposrednoj blizini Županjca. . . . . ne odgovaraju nikako . . . podatcima o veličini i snazi staroga Delminiuma . . . Niti su dosta jake za obranu, niti dosta prostrane. Naprotiv su ova dva svojstva združena, kako sam se ponovno uvjerio . . ., u predrimskoj utvrdi ili gradini na Lib-planini, koja leži upravo na protivnoj strani Županjca. Ova se je planina kao klin utisnula u Duvanjsko polje, te se svršava oštrim i vrlo strmenitim grebenom . . . . Obronci su vrlo strmi, a na bilo možeš se popeti samo težkom mukom. Sjevero-iztočna strana daleko je strmija, nego jugozapadni obronak. Ova uzvisina nije se mogla osvojiti, ako je bilo snažne obrane, i to tim manje, jer mnoge goleme hridi pružaju dobru zaštitu, pa i materijal za bacanje na neprijatelja. . . . . Sa grebena otvara se najbolji vidik u daljinu, oko može da pregleda čitavo Duvanjsko polje i da odmah zapazi, ako bi se tko približavao preko visočina na rub. Dva izvora na sjeveroistočnoj strani: Klisac, i nešto poviši Kosovac, daju dobru vodu . . . . . Od starih utvrda održaše se na Hlib-planini: za rimskoga doba još upotrebljavana „Gradina“, do koje vode iz (sela) Borčana uzahne, serpentinaste terase, što ih sasvim dobro možemo smatrati cestom, zatim dvije rimske gradjevine na težko pristupačnoj Ravnoj glavici, koja je prije spomenutu gradinu znatno nadvisila. Izmedju „Gradine“ (Borčani) i ovih rimskih gradjevina (na Ravnoj glavici) širi se zaravanak, na kojem bi bio dovoljan prostor za logor čitave brigade. Bit će da su ovdje stajale one kuće, što ih je Marcius (Figulus) zapalio bacajući na njih vatru.“

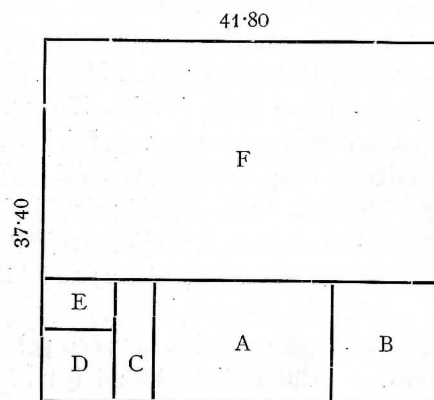
Prvotni ili predrimski Delminij bio je dakle na planini Hlibu ili Libu izmedju gradine Borčani i Ravne glavice. Kad ga je Scipio Nasica god. 155. pr. Is. osvojio i pretvorio u pašnjak za ovce „poradi lakomosti žitelja“, ostao je neko vrijeme pust. Ali poslije su Delmati više puta ustajali na Rimljane, pa su ovi bili prinudjeni, da na mjestu razvaljenoga grada podignu utvrde i u njima smjeste svoje posade. Tako su jamačno nastale one rimske gradjevine u gradini Borčani kao i na Ravnoj glavici.

Pošto su Delmati bili god. 9. po Kr. konačno pokoreni, te su zaredala mirna vremena, dogodilo se je i s Delminijem, što se je i inače više puta zgadjalo, naime „da se Rimljanin, ili pravilnije rečeno Dalmatin rimskog doba sa brdskijeh mjesta spušta u doline; da starija mjesta s vremenom postaju malena naselišta, i da se i nadalje održavaju samo važne točke kao obranbene postaje.“

Možda već za cara Augusta, no svakako prvih godina Tiberijeva vladanja (14—37 po Kr.) zapuštena bi naseobina Delminij na Hlibu, a mjesto nje osnovana bi nova varoš Delminij na samom Duvanjskom polju, devet kilometara Hlibu (Libu) na sjeverozapadu, baš ondje, gdje stoji današnja varoš Županjac ili Duvno. To se je dogodilo svakako prije godine 18. po Kristu.

Ostatci rimske varoši Delminiuma zapremaju danas u varoši Županjcu i bližoj mu okolici nekih 15 hektara. Nalaze se naročito na iztoku glavne ceste i potoka Segeta, uz koje se varoš prostire, a glavna su nalazišta oranica „C r k v i n a“ i rimokatoličko groblje „K a r a u l a“, prozvano ovako od turske karaule, koja je nekad ondje stajala.

Izkapanjima na Crkvini god. 1897. konstatovao je K. Patsch, da je na mjestu današnje „Crkvine“ nekad bio rimski forum, koji je podignut svakako prije god. 18./19. po Kr., dakle po prilici u vrijeme, kad su Rimljani u velike gradili ceste po Dalmaciji, medju njima i cestu, koja je iz Salone (Solin kod Spljeta) preko Tilurija (Trilj na Cetini) vodila na Duvanjsko polje (Delminium), pa onda preko Letke (Ad Libros) i Ljubuše planine (in monte Bulsinio) u dolinu Rame kod Varvare (Bistue vetus), i napokon preko neodredjene još postaje „Ad matricem“ u Zenicu (Bistue nova). Delminijski forum bio je vrlo solidna gradjevina pravokutnog oblika sa 37.40 i 41.80 m vanjske širine i duljine, kako to prikazuje tlocrt (slika 4). Dvorana **A** bila je

Slika 4. Tlocrt foruma na „Crkvini“ u Županjcu.

nedvojbeno sjednička dvorana gradskoga vijeća ili zastupstva, dvorana **B** bila je opet zvanična soba magistrata (duumvira, aedila), jer je Delminium bila konstituirana rimska varoš (municipij ili kolonija). Prostorija **D** bila je možda gradski zatvor (carcer), a prostorija **E** možda blagajnica (aerarium); prostorija **C** napokon mogla je biti predsoblje uzama i blagajnici. U najvećoj prostoriji **F** bila je na jednom mjestu smještena i govornica (rostra). Komadi gradjevnog kamenja s uresima i napisima, prstenje i narukvice, šivaće igle, gvozdene pisaljke, noževi, ključevi i žlice, odlomci staklenih posuda, razne stvari od bronca, kao i stari pjenezi, koji su tu nadjeni, dokazuju, da je na „Crkvini“ zaista bio forum, koji je dugo i mnogo bio u porabi, jer mu je tarac vrlo iztrošen. Medju pločama s napisima, izkopanim u prostoriji **F**,

iztiču se odlomci ploče s napisom u počast carice Tranquilline, supruge cara Antonija Gordijana († 244. po Kr.). Napis taj dopunjen glasi:

Furiae)
Sab(iniae Tranquil —
linia(e Aug(ustae) coniugi
imp(eratoris) M. Ant(oni Gor-
diani P(ii) F(el(icis) Aug(usti)
p(ecunia) (p(ublica), d(ecreto) d(ecurionum?)

Po tom počastnom napisu mora se suditi, da je na foru stajao i kip carice Tranquilline, a nedvojbeno i supruga joj, cara Gordijana, za kojega se i po drugim spomenicima znade, da je u Dalmaciji popravljao ceste i hramove, te podizao rudarstvo.

Drugo nalazište rimskih starina u Županjcu jest rimokatoličko groblje, prozvano „Karaula“, koje se prostire „Crkvini“ na iztoku. Dok je na Crkvini bio forum, nalaze se na Karauli ostatci jednoga ili više rimskih svetilišta. Od god. 1896., kad se je ondje počelo izkapati, pak do danas nadjeno je desetak votivnih (zavjetnih) spomenika i žrtvenika na počast božice Diane, koja se je ondje osobito štovala, zatim Libera, Silvana, kao i domaćega božanstva Armata; onda je izkopano i nadgrobnih spomenika. Izmedju votivnih spomenika iztaknuti nam je Dianin žrtvenik, podignut od Aelija Maximina s napisom: „Dian(a)e s(acrum). Ael(ius) Maximinus“ (slika 5), zatim votivni relief Diane (slika 6), i onda žrtvenik bogu Armatu s napisom: „Armato s(acrum) Sest(ia) Onesime ex voto pos(uit) l(ibens)“ (slika 7). Brojni ostatci nadgrobnih spomenika sastoje poglavito od odlomaka poklopaca rimskih sarkofaga, ali vrlo neobičnog oblika (oblik krova od hrama ili kuće), tako da u tom pogledu zauzimaju posve samostalno mjesto u skupini izkopina iz Bosne i Hercegovine. Tako zavjetni kao i nadgrobni spomenici potječu iz prve polovice drugoga stoljeća po Kr.

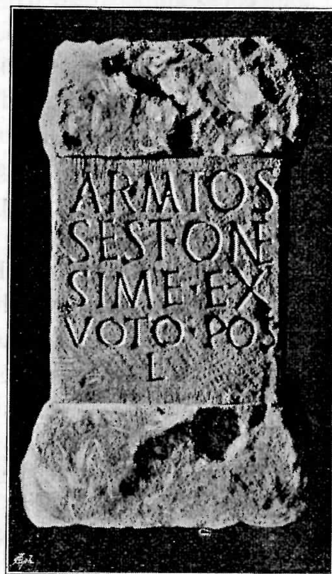

Sl. 5. Žrtvenik božici Diani.

Uz glavna nalazišta na Crkvini i Karauli odkriveno je u Županjcu i na drugim mjestima rimskih starina. U kamenolomima tik varoši, gdje su jamačno još za Rimljana kamen vadili, nadjen je nedavno relief boga Silvana, zaštitnika kamenara ; jednako je nadjeno rimskih starina u susjednim selima, kao u Eminovom selu i Stipanićima. Samo još nije odkrivena utvrda ili „castrum“ za obranu grada Delminiuma u rimsko doba ; ali je moguće, da je ta utvrda stajala ondje, gdje je za turskoga vladanja bio i sada još obstojeći kašteo u

Sl. 6. Votivni relief Diane.

Sl. 7. Žrtvenik bogu Armatu.

južnom dijelu varoši. „Ja doduše“, piše Radimský, „u prostorijama toga kaštela nijesam nalazio rimskih ostataka, ali me ponovo uvjeravahu, da je onuda često nadjeno rimskih novaca“.

Uz predrimski Delminij na Hlibu i rimski Delminij u današnjem Županjcu bilo je rimskih naselbina, većih i manjih, i po ostalim stranama Duvanjskoga polja. To dokazuju izkopine i nalazci u Letci, Kongori, Omolju, Seonici i Kovaču, kao i brojni t r a g o v i r i m s k i h c e s t a, koje su s ovoga polja vodile na sve strane : na sjever u dolinu Vrbasa, na iztok u dolinu Rame, i na zapad k primorju. Baš po tim tragovima rimskih cesta zaključuje Radimský, „da je gusta,

poznata nam cestovna mreža toga kotara (polja) prolazila kroz dosta gusto naseljene, i, gdje je to tlo dopuštalo, bez sumnje i dobro obradjene krajeve“.

IV.

Zgode rimskoga Delminija na mjestu današnjega Županjca nijesu nigdje zabilježene. Tek iz ruševina i napisa na nadgrobnim spomenicima doznajemo gdje koju sitnicu. Tako razabiramo, da je u varoši uz gradjanstvo ilirskoga porijekla (Paiio, Lavo) bilo i doseljenih stanovnika. Sudeći po tom, što neki žitelji imadu gentilno ime Flavius, zaključujemo, da su već carevi Flavijevci (69—96 po Is.) pojedinim osobama podjeljivali gradjansko pravo. Jednako su drugi dobili gradjansko pravo od cara Hadrijana (117—138).

Žitelji Delminija i Duvanjskoga polja sudjelovali su takodjer pri gradnji cesta i drugih prometala budi sami budi zajedno sa susjednim plemenima. Znamenit je u tom pogledu jedan napis, nadjen još god. 1849. kod Trilja na Cetini u Dalmaciji. Napis kaže, da je god. 184. po Kr. most na rijeci Hippus (Cetini?) obnovljen, i da su za taj popravak doprinijela tri dalmatinska plemena : N o v e n s e s (Novae = Runović na jugu Imotskoga), D e l m i n e n s e s (Duvnjaci) i R i d i t a e (Danilo kod Šibenika). Baš po tom napisu dokazivao je Mommsen, da je i grad Delminij stajao na brdu Gardunu kod Trilja na Cetini ; medjutim iz napisa može se samo to izvoditi, da su kod toga mosta graničile oblasti rečenih plemena, i da je svim trima plemenima bilo u prilog popravljanje mosta na rijeci Hippus. Sam Delminium mogao je biti udaljen od mosta baš tako, kao i Novae ili municipij Riditâ.

Sudeći nadalje po ostatcima, nadjenim na Crkvini u Županjcu, nema sumnje, da je forum propao uslijed požara i silovitoga razaranja. Jamačno su ga razvalili vanjski neprijatelji, i to „u ono doba, kada rimska država nije više mogla braniti svoje granice i kad su susjedni narodi harali pokrajine po unutrašnjosti države“. Posljednji pjenezi, nadjeni na ovome mjestu, potječu od cara Teodozija I. (379—395), iza kojega bi carevina razdijeljena na zapadnu i iztočnu polovinu. Po tome bi mogli zaključiti, da je forum propao svakako u prvoj polovici V. stoljeća po Kr.

Medjutim s propašću foruma nije nestalo i varoši Delminija. Sama varoš preturila je nekako burno V. stoljeće, a u prvoj trećini šestoga

kao da se je oporavljala od pretrpljenih udaraca. Bilo je to za vladanja iztočno-gotskoga kralja Teodorika († 526), koji je osim Italije držao takodjer Dalmaciju i velik dio Panonije. Baš za toga Teodorika kralja javlja se i prvi tračak kršćanstva u varoši Delminiju. Godine 519. putovao je kapuanski biskup Germanus kao poslanik rimskoga pape Hormisde k caru Justinu I. u Konstantinopolis. Putovao je jamačno cestom iz Salone (Solina) preko Trilja, pa se je zaustavio u varoši Delminiju, gdje je onda posvetio neku crkvu. Ovaj dogadjaj bio je ovjekovječen napisom u samoj crkvi, koja je zajedno s napisom stajala još u polovici trinaestoga stoljeća. Toma arcidjakon spljetski piše u svojoj povjestnici solinske ili spljetske nadbiskupije o tom ovako: „... Na iztoku je Duvno, gdje je bila varoš Delmis, u kojoj jest neka crkva, koju je blaženi Germanus, kapuanski biskup, posvetio, kako se to u njoj nalazi napisano ..." (ab oriente Delmina, ubi fuit civitas Delmis, in qua est quedam ecclesia, quam beatus Germanus capuanus episcopus consecravit, sicut scriptum reperitur in ea ...). Gdje je ta crkva stajala, nije još ustanovljeno; ali budući da su se dosad na katoličkom groblju „Karauli" uz pogansko-rimske žrtvenike našli takodjer ostatci sredovječne crkve (kao odlomak romanske Acanthus-glavice i odlomak stupa), nije nevjerojatno, da je kršćanska crkva bila podignuta na ruševinama poganskih svetilišta.

Kralja Teodorika I. naslijedio je desetogodišnji unuk Athalarik (526.—534.), za kojega je vladala mati Amalasunta. Za Athalarika bio je 526. neki „Osvinus, vir illustris, comes " upravitelj „Dalmatiae atque Saviae (Panoniae) provinciarum". Da se je vlast Athalarikova protezala i na Duvanjskom polju, svjedoči i novac toga kralja, nadjen u Vinici blizu Duvanjskoga polja. Baš za vladanja Athalarika i majke mu Amalasunte obdržavana su u Saloni (Solinu) dva pokrajinska crkvena sabora za čitavu Dalmaciju, jedan god. 530., a drugi 532. Na potonjem biše u obsegu solinske nadbiskupije uz obstojeće već biskupije osnovane još tri nove, medju njima i m a k a r s k a (muccoritanus, apud Mucarum, Μουύκουρον, Mucru, Mucules), kojoj bi pridijeljena i v a r o š D e l m i n i j (Delminense municipium) u zagorskim stranama (montanorum). Ne zna se, s kojih razloga, prenesena bi poslije stolica makarskoga biskupa iz primorja na Duvanjsko polje, tako da je nakon propasti istočno-gotske države (555. po Kr.) rečeno polje zajedno s varoši postalo opet znamenitim političkim i duhovnim središtem. God. 591.—594. bio je duvanjskim biskupom (episcopus dalmatiensis,

dalminiensis) neki M a l c h u s, koji se više puta spominje u listovima rimskoga pape Gregorija I.

Posljednjih godina VI. stoljeća i prvih decenija VII. stoljeća bila je Dalmacija, a s njom i Duvanjsko polje, izložena ponovo strašnim navalama i pustošenju Avara (Obara) i njima podložnih Slavena. Za to je vrijeme, osobito god. 600—610, razvaljeno sva sila dalmatinskih gradova, a možda je medju njima stradala i varoš Delminij. U Dalmaciji je tada nestalo svake političke i crkvene organizacije, te je ta cvatuća nekad rimska pokrajina pretvorena u pustoš. Narod, koliko nije propao, razbjegao se je na sve strane: u zagorskim krajevima sklonio se je u šume, gudure, i pećine, iz Primorja prebjegao je na susjedne otoke. Tek za iztočno-rimskoga ili bizantskoga cara Heraklija (610.—641.) dokrajčeno bi razaranje Dalmacije tim, što je on tu izkidanu i opustošenu pokrajinu predao slavenskomu narodu Hrvata, da se u njoj stalno nastani, te ju pod vrhovnom vlasti bizantskoga carstva brani od daljih provala barbarskih.

V.

Stara hrvatska narodna predaja kaže, da je rimsku pokrajinu Dalmaciju naselilo sedam hrvatskih plemena (septem vel octo tribus nobilium), koje je vodilo tobože petero braće i dvije sestre. Uz brata Hrvata osobito udara u oči sestra B u g a (Βούγα), koja se je nesumljivo smatrala začetnicom plemena B u ž a n i.

Hrvatsko pleme Bužani naselilo se je nedvojbeno u jednom dijelu današnje ličko-krbavske županije, u kojoj se u srednjem vijeku spominje župa Bužani (Bužane) ili Buška župa (Buxane, Busana, z Bužan, v Bužah, vladanje ili kneštvo Buško), kao i grad Bužin (Bužim) kod današnjega Bužima, Kosinja i Perušića. Medjutim jedan dio plemena Bužanâ naselio je i Duvanjsko polje i bližu mu okolicu. Tik do Duvanjskoga polja prostire se i danas još B u š k o b l a t o, a na sjeverozapadu Duvanjskoga polja stoji podor B u ž a n i n-grada. Nema dakle ni najmanje sumnje, da je na Duvanjskom polju živjelo isto hrvatsko pleme, koje nalazimo u srednjem vijeku u starohrvatskoj župi Bužani.

Nema se medjutim pomišljati, da se je naseljivanje Hrvata u Dalmaciji ovršilo bez ikakvih sukoba njihovih sa starim urodjeničkim žiteljima. Ali pri tom posredovali su nedvojbeno ne samo bizantski carevi, nego i rimski pape. Bizantski su carevi radili, da dodje do

nekoga sporazuma izmedju Hrvata pridošlica i starih rimskih ili polatinjenih žitelja, te su jamačno utjecali, da se u zemlji uzpostavi ma kakva politička uprava; nasuprot su opet pape nastojali, da se poganski Hrvati pokrste, pa da se obnovi crkveno vladanje u zemlji. Bizantski car Konstantin Porfirogeneta piše, da je još car Heraklije († 641) dozvao po legatu iz Rima svećenike, pak da je učinivši od njih nadbiskupa (solinsko-spljetskoga), biskupe, presvitere i djakone Hrvate pokrstio. Tada je Hrvatima bio vladar (ἄρχων) neki Porga, sin jednoga od petero braće, koja su Hrvate dovela u Dalmaciju. Hrvati su pak prigodom krštenja primili od rimskoga pape nekakvi statut (χρησμὸν καὶ ὁρισμὸν = oraculum sive statutum), pa su se prisegom i rukopisom zavjerili svetome Petru apostolu, da ne će udarati oružjem na strane zemlje, već da će mir držati sa svima, koji bi to htjeli. Toma arcidjakon opet javlja, da je papa Ivan IV. (640—642), sam rodom Dalmatinac, poslao nakon naseobe Hrvata u Dalmaciji nekoga opata Martina s mnogo novaca, da izkupi zarobljenike i svete moći svetaca. Izkupljene zarobljenike povratio je opat Martin njihovim rodjacima, a moći svetaca odnio je u Rim. Nasljednici pape Ivana IV. nijesu takodjer mirovali, već su radili, da se obnovi solinska nadbiskupija, kojoj su se prema privilegijama imali pokoravati svi biskupi gornje i doljne Dalmacije (omnes episcopi superioris et inferioris Dalmatie... utpote suffraganei ab antiquo). Tako je poslije god. 650 rimski papa poslao preko mora nekoga svoga legata, po imenu Ivana iz Ravenne, koji bi od svećenstva u novo podignutom gradu Spljetu (mjesto razvaljenoga Solina ili Salone) izabran za nadbiskupa čitave Dalmacije.

Ivan Ravenjanin († 680 po Is.) prvi je nadbiskup solinsko-spljetski. Toma arcidjakon priča o njemu, da je on putovao po oblastima Dalmacije i Hrvatske (onom dijelu stare Dalmacije, gdje su se Hrvati nastanili), pa je „obnavljao crkve, redio biskupe, osnivao parohije, te surova plemena privodio katoličtvu". Kad su napokon trudom njegovim i ostalih biskupa „vodje Hrvata" prigrlili vjeru kršćansku, biše uz biskupije u Dalmaciji i u zemlji Hrvata (in Sclauonia) zavedene (bolje obnovljene) neke biskupske stolice, poimence na iztoku Duvanjska biskupija (ab oriente fuit episcopus Delmitanus, unde Dalmatia dicta est), a na zapadu (sjeveru) Sisačka, gdje je nekad biskupovao sv. Kvirin mučenik".

I car Konstantin Porfirogenet i Toma arcidjakon pripovijedaju dakle suglasno, da su nakon dolazka Hrvata u Dalmaciju i bizantski car i rimski papa sporazumno nastojali, da se godine 640—680 Hrvati nagode sa starim žiteljima, pa da se obnovi stari red u političkom i crkvenom pogledu u Dalmaciji. Jedan i drugi tvrde, da je to podpuno pošlo za rukom, a Toma dodaje, da je tom prigodom obnovljena i nekadanja biskupija na Duvanjskom polju. Konstantin spominje hrvatskoga arhonta Porgu, a Toma papu Ivana IV., zatim papinske legate Martina i Ivana Ravenjanina, prvoga nadbiskupa solinsko-spljetskoga.

Sve to sačuvano nam je u glavnom i u mnogo spominjanoj hrvatskoj kronici popa Dukljanina. Pop Dukljanin saobćuje nam prastaru predaju hrvatsku o tim dogadjajima, ali ju je nemilo nakaradio svojim nagadjanjem i dometcima, čime je sve pobrkao. Poglavita je pogreška popa Dukljanina, što je mislio, da su Hrvati pokršteni tek od sv. Metodija u doba moravskoga kneza Svatopluka, pa je onda narodnu predaju hrvatsku spleo s legendom o sv. Metodiju. Kako uz to nije znao ni to, kako su slijedili redom pape i carevi, pomiješao je imena i godine tako, da je njegovo pričanje o saboru na Duvanjskom polju podpuno besmislena krparija. Ali ako izpustimo sva imena iz njegovog pričanja, dobit ćemo prastaru predaju narodnu, koja lijepo dopunjuje podatke cara Konstantina i arcidjakona Tome. Narodna predaja mogla je u polovici XII. stoljeća glasiti ovako:

Iza kraljeva hrvatskih, koji su bili pogani, te progonili stare žitelje latinskoga jezika i kršćanske vjere u Dalmaciji, našao se je jedan (Budimir), kojega je papinski legat ili spljetski nadbiskup obratio na kršćansku vjeru. Pokršteni kralj zapovjedi na to kršćanima, koji latinski govorahu, da se svi vrate na svoja mjesta, pa da obnove gradove i varoši, koje bijahu pogani nekad razvalili. Suviše je zaželio kralj, da se u njegovo vrijeme u pamet dozovu, obnove i popišu medje i granice sviju oblasti i krajeva njegove države, da bi svatko znao kotare i medjaše svojih krajeva. Skupivši dakle sve starješine (župane) svoje države, govorio je njima o toj riječi (stvari). Ali nikoga nije u ono doba bilo, da bi kralju mogao dati izvjestan odgovor. Na to se je kralj, pun mudrosti Božje, zdravo dosjetio, pa je poslao starješine (župane) i plemenite ljude kao poklisare k častnomu i apostolskomu papi i k caru u

grad Konstantinopol, moleći ih i tražeći od njih, da mu stara privilegija, u kojima su medje i kotari oblasti i krajeva ili zemalja zapisani, zajedno s premudrim muževima poslati udostoje. Kad su kraljevi poslanici stigli u Rim, te papi kraljevu poruku saobćili, častni se je papa u velike obradovao, najviše stoga, što je imao tu priliku prihvatiti i poslati premudre muževe, koji će novajliju kralja i njegov narod utvrditi u vjeri, te ih napitati hljebom nebeskim i riječju života. Poslao je dakle svoga vikara, svećenika kardinala svete rimske crkve, kojemu je podao oblast svezati i razvezati, izčupati i razasijati, graditi i sijati, kako je već običaj, kada rimska stolica u svijet šalje legate ili vikare. Njemu je pridružio još dva kardinala, pa im je zapovjedio uzeti sa sobom biskupe, koji će narod u vjeri krijepiti, biskupije i crkve posvećivati, te riječ života dnevice u srca njihova zasadjivati.

Došavši dakle kardinali i biskupi, nadjoše kralja na D u v a n j s k o m p o l j u (in planitie Dalmae), te biše od njega s velikom počasti i poštovanjem primljeni. Tada zapovjedi kralj, da se na istom Duvanjskom polju sakupe svi puci zemlje i kraljevstva njegova. Medjutim, dok se je narod sabirao, došli su plemeniti poklisari i mudri ljudi, poslani od cara, te biše od kralja i kardinala častno dočekani. Kad su se dakle svi skupili, tako od latinskoga jezika, kao i od hrvatskoga, onda su po nalogu papinskoga vikara i kršćanskoga kralja kroz vrijeme od dvanaest dana obdržavali sabor ili shod (synodum). Na tom shodu razpravljalo se je kroz osam dana o Božjem zakonu i svetom pismu, kao i o crkvenom stanju. Ostala pak četiri dana govorilo se je o kraljevskoj vlasti, o knezovima i županima, pa i o stanju kraljevu. Pročitali su na sinodi takodjer stare privilegije, tako latinske kao i grčke,[1] poslane od pape i cara, te su svi puci čuli razdiobu pokrajina i oblasti, kako je još od starih careva bilo zapisano i odredjeno. I svidjelo se je kralju i čitavomu narodu. Na svršetku shoda papinski je vikar s kardinalima i biskupima okrunio kralja po običaju rimskih kraljeva. I bilo je veliko veselje u narodu i u čitavom kraljestvu njegovu.

Ovako po prilici pričalo se je u Hrvatskoj u 11. i 12. stoljeću o velikom saboru na Duvanjskom polju, koji se bijaše skupio negdje nekoliko godina nakon dolazka Hrvata u Dalmaciju. Kako predaja rado konkretizira i generalizira, vrlo je vjerojatno, da su se slični

[1] Nije nemoguće, da je s tim u svezi osnutak i organizacija bizantske t h e m e Dalmacije.

sabori ili shodi u 7. i 8. stoljeću v i š e p u t a sastajali na Duvanjskom polju, pa da je narodna tradicija sve ono, što se je kroz desetljeća i stoljeća dogadjalo i odlučivalo na tim sinodama, skupila u pričanje o jednom jeditom saboru. Moguće je dapače, da se je shod ili sabor redovno sastajao, kao primjerice franački Märzfeld ili Maifeld, pa da su se uz vojničku smotru rješavali zamašni državni i crkveni poslovi. Nesumnjivo pak razabira se iz čitave predaje, da je prvih desetljeća ili ća stoljeća nakon dolazka Hrvata D u v a n j s k o p o l j e b i l o s r e d i š t e h r v a t s k e z e m l j e na tlu starorimske Dalmacije. Čini se pače, da su prvi veliki župani hrvatski, koje pop Dukljanin namah kraljima zove, stolovali baš na Duvanjskom polju. Poslanici papinski i bizantski zatekli su kralja ili velikoga župana na tom polju; kad pop Dukljanin potanje izlaže razdiobu oblasti, prikazuje on Duvanjsko polje kao neki predjel, koji ne pripada ni Primorju (Bijeloj i Crvenoj Hrvatskoj) ni Zagorju (Bosni i Raši). Na Duvanjskom polju bilo je tada i posebno mjesto (a l o c o D a l m a e, ubi rex tunc manebat); taj „locus Dalmae" prozvali su Hrvati „D l' m n o ili „Ž u p a n j a c", jer je u njemu stolovao veliki župan. Nema ni najmanje dvojbe, da je „locus Dalmae" = Dl'mno = Županjac istovjetan s rimskim Delminijem.

Vrijedno bi bilo još znati, kako je hrvatska predaja zvala onoga velikoga župana ili kralja, koji bijaše skupio prvi sabor na Duvanjskom polju. Pop Dukljanin očito je izpustio pravo ime, da uzmogne uplesti ime moravskoga kneza Svatopluka. Medjutim je ime sačuvala hrvatska kronika, kao i Marulićev latinski prevod hrvatske kronike. Po tima izvorima zvala je tradicija kralja ili velikoga župana, koji je skupio sabor na Duvanjskom polju, imenom B u d i m i r. Ne mogući protumačiti, kako jedno lice ima dva imena, nagoviještao je Mavro Orbini (1601), da se je rečeni kralj izprva kao poganin zvao Budimir, a poslije kao kršćanin da je primio ime Svatopluk (Costui si chiamò prima Budimir, ma perche fu il primo dei rè che si fece christiano, fu chiamato Suetopelek).

Medjutim nije ni malo nevjerojatno, da se je jedan hrvatski veliki župan ili kralj, koji je stolovao na Duvanjskom polju, zvao Budimir. Na jugu Duvanjskoga polja blizu mjesta Vir stoji i danas još maleno mjestance B u d i m i r i predjel B u d i m i r j e, što očito opominje na neko lice istoga imena. U Sinjskom kotaru nalazi se takodjer selo B u d i m i r sa 90 kuća i 550 stanovnika, koje je kao i selo Kukar u

istom kotaru vrlo staro.[1] Napokon se ime Budimir spominje kao osobno ime već u najstarijim spomenicima. U povelji kneza Mutimira od god. 892. nalazimo jednoga Budimira kao dvorskoga župana (iupanus palatinus), a drugoga kao župana kneginje (iupanus comitissae). Toma

Slika 8. Budimir, kralj hrvatski.

arcidjakon mnogo pripovijeda o cetinskom knezu Budimiru i njegovoj braći (Hranimiru), koji su god. 1221.—1223. mnogo jada zadavali občini grada Spljeta. U jednoj izpravi od god. 1166. spominje se kao svjedok

[1] U Lici spominje se god. 1263. kod današnjega sela Grebenara „castrum de Budemirhygy" i „populi Budemirhygy". Porodica s prezimenom „Budimir", imade i danas na Duvanjskom polju.

uz ine hrvatske plemiće i neki „Ciprianus, filius Tolinne de Budimiriz". U polovici XII. stoljeća obstojalo je dakle već čitavo pleme Budimirića, kojima je pradjed jamačno bio neki znameniti muž, po imenu Budimir. Nije nemoguće, da se je od tih Budimirića poslije odkinula jedna grana, koja je po nekom Ciprijanu ili Čubrijanu prozvana Čubranići, te je u XV. stoljeću nastavala župu Vrhriku (današnju Vrliku).

Ako skupimo sve u jedno, što nam kažu i narodna predaja i pisani spomenici, izlazi na vidjelo, da je od dolazka Hrvata u rimsku Dalmaciju pa do Karla Velikoga (800) Duvanjsko polje bilo političko središte njihovih oblasti i zemalja. Tu su u obnovljenoj varoši Delminiju (Dl'mnu) ili Županjcu stolovali njihovi prvi veliki župani, kao Porga i poslije njega Budimir, koji su priznavali vrhovnu vlast bizantskih careva, a u duhovnim se stvarima pokoravali rimskomu papi i metropoliti solinsko-spljetskomu. Zanimljivo je, da su već stariji naši povjestničari, kao primjerice Juraj Rattkay u svojem djelu „Memoria regnum et banorum" (1652), stavljali vladanje kralja Budimira u godine 641—681. Rattkay pribavio si je od bakrorezca Jurja Šubarića (Subarich) u Beču takodjer i nekakav lik prvoga hrvatskoga kralja, te ga je štampao izpred naslovnoga lista svojega djela. Po toj radnji zgotovljena je i naša slika.

VI.

Vlast velikih župana hrvatskih, koji su iza Budimira stolovali u Županjcu na Duvanjskom polju, nije bila tako jaka, da bi trajno mogli održati na okupu sve hrvatske oblasti. Pojedine oblasti i župe sad bi se odvrgle, sad opet prikupile oko toga središta. Jedino crkvena organizacija mogla je pomoći, da se sve ne razpadne. I tako su veliki župani napokon ostavili Duvanjsko polje, pa su sašli u primorske krajeve, da budu bliži metropoliji solinsko-spljetskoj. U primorskim krajevima bili su medjutim sve više izloženi i kulturi latinskoga zapada, a uza to su prihvaćali ustanove langobardske i franačke. Pod dojmom te latinsko-germanske kulture zavrgli su i svoj dosadanji naslov velikih župana, pa su se stali nazivati knezovi ili duces (knez od germanskoga Kuning).

Prvi poznati hrvatski vladar, koji se je sam zvao knez ili dux, bio je T r p i m i r (852). On stoluje poput franačkih kraljeva u zasebnom dvorcu Bihaću (Byaci) na pitomoj morskoj obali izmedju latinskih

(romanskih) gradova Spljeta i Trogira, a u najbližem susjedstvu metropolite i jednoga od najuglednijih biskupa dalmatinskih. Službeni jezik na njegovom dvoru već je latinski, a dvor ima uredjen posve po uzoru franačkih kraljeva, samo s tom razlikom, da franačke grofove (comes) zamjenjuju hrvatski župani.

Odkad su hrvatski veliki župani, sada knezovi, prenijeli svoju stolicu iz gorskih krajeva u pitomo primorje, sve se više razklimava zajednica hrvatskih oblasti. Vladari manjih oblasti proglašuju se takodjer knezovima, te se sve više otimlju vrhovnoj vlasti nekadanjega velikoga župana. A Duvanjsko polje, nekad središte hrvatskoga naroda, sve više gubi svoje prijašnje znamenovanje, pače susjedni oblastni knezovi rade, da ga podvrgnu svojoj vlasti. I tako je Duvanjsko polje postalo kamen smutnje izmedju četiri oblasti: Bijele Hrvatske, Bosne, Humske zemlje i Neretve. Najgoropadniji su Neretljani, koji su zavrgli kršćanstvo, pa se povratili poganstvu, za što su ih Latini prozvali poganima (pagani), a njihovu oblast izmedju Cetine i Neretve Paganijom. Kraj tih prilika opustjelo je opet Duvanjsko polje, pače i biskupija u Dl'mnu ili Županjcu pošla je netragom.

Kako Toma arcidjakon piše, bio je god. 914. hrvatskim knezom Tomislav. Pop Dukljanin i hrvatska kronika kažu za kneza Tomislava, da je bio „mlad i kripak u rvanjah" (fortis iuvenis et robustus bellator), te da je srećno ratovao s Magjarima, suzbivši ih svaki put, kad bi na nj navalili. Baš za toga Tomislava bjesnila je osudna borba izmedju bugarskoga cara Simeona i bizantskoga cara za prevlast na balkansko-grčkom poluotoku. U to je vrijeme (918.—924.) pošlo Tomislavu za rukom, da je skupio pod svoje okrilje ne samo sve hrvatske oblasti, nego i srbske, koje su dosad kolebale izmedju prevlasti bugarske i bizantske. Konačno se je Tomislav proglasio i kraljem hrvatskim (924). Svi povjestničari novijega doba počev od Ivana Kukuljevića tvrde, da se je on i okruniti dao, i to baš na Duvanjskom polju. Upiru se pak na pričanje popa Dukljanina, dotično na narodnu predaju, sačuvanu u rečenom piscu, po kojoj je prvi kralj hrvatski bio krunisan na Duvanjskom polju. Hrvatski povjestničari izvode to posve izpravno, jer Tomislav je zaista bio prvi kralj hrvatski, a i Duvanjsko polje bilo je u njegovoj vlasti. Rimski papa Ivan X. piše još god. 924. „Tomislavu, kralju hrvatskomu" (Tamislao regi Chroatorum), a na crkvenom saboru u Spljetu god. 926/7., kojemu je pribivao i kralj Tomislav sa svojim velikašima,

ukinuta bi hrvatska biskupija u Ninu, a dosadanji biskup ninski neka se namjesti „ili u Skradinskoj crkvi, ili u Sisačkoj, ili pak sigurno (certe) u Duvanjskoj crkvi, jer su sve dobro napučene, te po Božjoj pomoći imadu obilje svećenstva i naroda".

Nije nemoguće, da se je za kralja Tomislava i opet na Duvanjskom polju sastao sabor ili shod svih Hrvata, pa da su se tom prigodom obnavljali i na novo postavljali medjaši pojedinim oblastima, te namještali bani i knezovi, kako to pop Dukljanin priča. Ta bilo je tome razloga kao nikad prije, jer se bijaše mnogo toga pomrsilo uslijed provala magjarskih i bugarskih. A da je u kralja Tomislava i njegovih Hrvata bilo za to i dovoljno snage, svjedoči sjajna pobjeda njihova nad Bugarima, kojom bi zakopana velika ideja cara Simeona, da sav slavenski jug okupi pod jednim žezlom. Nije nemoguće, da su Hrvati suzbili Bugare baš u onim gorama oko Duvanjskoga polja, kuda je vodila stara rimska cesta sve do Spljeta.

Po smrti kralja Tomislava trglo je hrvatsko kraljevstvo u nazadak. I opet se razni knezovi i bani jagme za Duvanjsko polje. I tako napokon to polje oko god. 950. dodje u ruke neretljanskoga kneza, gospodara najhrabrijega i najsmjelijega plemena hrvatskoga na kopnu i moru. Suvremeni bizantski car Konstantin VII. opisuje tadanju Neretvu ili Paganiju ovako: „Prema gorama na sjeveru započinje počev od rijeke Neretve Paganija, te se prostire do rijeke Cetine. Imade tri župe: Rastočku (oko Rastočkog jezera kod Vrgorca), Makarsku, i Duvanjsku (τὸ Δαλέν). Prve dvije župe, Rastočka naime i Makarska, prostiru se uz more, te imaju ladja (sagene). Duvanjska župa (τοῦ Δαλενοῦ) daleko je od mora, te (žitelji njezini) živu od obradjivanja zemlje".

Medjutim Duvanjsko polje nije dugo ostalo uz malu Neretvu, koja ga nije mogla držati. Po Tomi arcidjakonu već je oko god. 970. za kralja Držislava pripadalo Hrvatskoj, te je bila najiztočnija župa hrvatska prema bosanskoj banovini. Toma naime, opisujući granice hrvatske države za kraljeva Dalmacije i Hrvatske poslije Držislava, kaže: „Ovo su bile medje njihove države: na iztoku Duvno, gdje je bila varoš Delmis, u kojoj je neka crkva, koju je kapuanski biskup, blaženi Germanus, posvetio, kako se u njoj zapisano nalazi". U XI. stoljeću pače, svakako za kralja Petra Krešimira Velikoga, pripala je, milom ili silom, hrvatskoj državi konačno i sama kneževina Ne-

retva (Maronia, Mariani, iupanus morsticus), tako da se je hrvatsko kraljevstvo proteglo na jug do Neretve.

Na početku XII. stoljeća, nakon što je hrvatski narod god. 1102. ugarskoga Arpadovića Kolomana priznao i okrunio za kralja Hrvatske i Dalmacije, bilo je Duvanjsko polje nesumnjivo u vlasti hrvatskoj. Prvi su Arpadovići pače preko Duvanjskoga polja protegli svoju vlast u susjednu, na iztoku u banovini Bosni stojeću župu R a m u, pa su onda u svoj naslov metnuli „r e x R a m e", što se je poslije održalo kroz stoljeća. Da li se je pod Ramom prvotno razumijevala sama župa Rama ili koja prostranija oblast, kojoj je možda pripadalo i Duvanjsko polje, ne može se ustanoviti.

Odkad se je Hrvatska našla s Ugarskom pod jednim kraljem, središte se je političkoga života pomicalo sve više prema sjeveru, tako te se je Knin počeo smatrati glavnim gradom kraljevstva. Južne česti hrvatske države postale su tako izložene srbskim Nemanjićima, koji su gledali da obladaju kneževinom Humom ili Zahumljem. K tomu se je pojavila i bogomilska ili p a t a r e n s k a v j e r a, koja se je osobito uvriježila u nekadanjoj kneževini Neretvi ili Paganiji. Medjutim patarenski sljedbenici ne bijahu još prevladali u onim krajevima, jer papa Celestin, označujući god. 1192. spljetskomu nadbiskupu Petru obseg njegove metropolije, nabraja kao područne mu biskupije . . . m a k a r s k u, n e r e t a v s k u, stonsku, hvarsku, bosansku i napokon d u v a n j s k u (Delmitensem)".

Malo iza toga, u travnju 1198., bio je već hrvatski herceg Andrija prinudjen, da poduzme vojnu na Hum i Srbiju, koja se je svršila pobjedom njegovom (post habitam tam Chulme quam Rasse laudabilem victoriam). Poslije su i herceg Koloman i sam kralj Bela IV (III.) s pomoću rimske stolice vodili križarske vojne na Patarene i u Neretvi i u banovini Bosni, gdje je vladao silni ban Matej Ninoslav. Te su se vojne napokon oko god. 1250. svršile podpunim razsulom bosanske banovine na one česti, od kojih bijaše postanula.

Namah iza pobjede svoje blizu grada Glaža na medji Usore u drugoj polovici lipnja 1244. bijaše kralj Bela IV. (III.) katoličkomu biskupu Bosne 20. srpnja izdao povelju, kojom mu je potvrdio sav njegov posjed u Bosni i izvan nje. U toj se povelji izbrajaju redom sve župe u tadanjoj pravoj Bosni, a medju njima kao najzapadnija župa Uskoplje (Skoplje) na gornjem Vrbasu. Po ovom neizravno doznajemo, da je u polovici XIII. stoljeća Duvanjsko polje pripadalo kraljevini Hrvatskoj u najužem smislu. I savremeni Toma arcidjakon to donekle potvrdjuje, kad kaže: „Imade neki kraj u gornjim stranama, koji se zove D u v n o, gdje se s t a r e z i d i n e p o k a z u j u, te se spominje, da je ondje bila varoš Delmis". (Est enim regio quedam in superioribus partibus, que dicitur Delmina, ubi antiqua menia hostenduntur; ibique fuisse Delmis civitas memoratur.) Očito je, da se tada glavna varoš na polju nije više zvala ni Delminij ni Delmis, nego već Županjac, i da su u njemu još vidjeli zidine starorimskoga grada.

Baš za ratovanja kralja Bele s Patarenima u Bosni dogodila se je neka promjena u upravi Duvanjskoga polja, koja je poslije pripomogla, da se je taj kraj odkinuo od Hrvatske. Budi radi sigurnije obrane od bosanskih provala, budi radi lakšega upadanja u Bosnu kralj je Bela Duvanjsko polje, Lijevanjsko (Hlivanjsko) polje, i Cetinsko (Sinjsko) polje predao na upravu j e d n o m u ž u p a n u, pa je tako pravu Bosnu opasao na zapadu posebnom oblasti, kao što je na sjeveru bila opasana Doljnim krajima, Usorom i Solima. Kao prvi „ž u p a n t r i j u p o l j a" ili „comes trium camporum" spominje se god. 1249. neki Renez, a taj je bio izravno podvrgnut hrvatskomu banu Stjepanu (1243—1263), koji se je takodjer u izpravama nazivao „županom triju polja".

Poslije Reneza i bana Stjepana spominje se kao „comes trium camporum" neki Petar, Perko ili Perčin (Perchinus, 1277—1278), koji je inače imao posjeda oko Sopnice i Blaguše u zagrebačkoj gori, i kojega je rodjak Žan ili Januš (Gian, dictus niger) bio gradjanin zagrebački. Taj je Petar inače god. 1277. i 1278. boravio kao poslanik ugarski na napuljskom dvoru. Suviše sudjelovao je on u borbama, koje su u ono vrijeme bjesnile izmedju knezova Babonića i Gisingovaca.

Nakon župana Petra postao je „županom triju polja" primorski ili hrvatski ban P a v a o Š u b i ć od Bribira grada. Bilo je to svakako poslije god. 1292., a prije god. 1299. Vrlo je vjerojatno, da je tim putem ban Pavao malo zatim zagospodovao ne samo Doljnim Krajima, gdje je stolovao knez Hrvatin, nego i pravom Bosnom do Drine, u kojoj je banovao Stjepan Kotroman.

Dne 2. veljače 1301. izdao je ban Pavao u Skradinu knezu Doljnih Krajeva, Hrvatinu, sinu Stjepanovu, povelju, kojom ga je primio u svoju zaštitu. Tu je povelju, ban Pavao podijelio u svoje ime, i u ime braće Jurja i Mladina, kao i u ime svojih preljubljenih sinova „M l a-

dina, Jurja, Pavla i Gregorija, župana triju polja, Hlivna i Cetine (trium camporum, Hliune et de Cetina comitibus). U drugoj povelji od 30. ožujka 1304., izdanoj takodjer u prilog knezu Hrvatinu, spominje ban Pavao samo sina Mladina kao kneza „triju polja i čitave zemlje Huma" (trium camporum et tocius terre Hlim comes).

Tri polja (Cetinsko, Hlivanjsko i Duvanjsko) ostala su knezovima Bribirskim od plemena Šubić i za banovanja Pavlova sina Mladina II (1312—1322). Još god. 1318—1320. piše se on ponosito: „Hrvata i Bosne ban, i zemlje Huma vrhovni gospodar". Nesumnjivo bio je tada i gospodar Duvanjskoga polja.

VII.

S padom bana Mladina II. (1322) razpalo se je i prostrano vladanje, što ga bijaše okupio otac mu Pavao. U Bosni učinio se je samosvojnim mladi ban Stjepan Kotromanić (1322—1353), kojemu su se s mjesta pridružili i knezovi Dolnjih krajeva, sinovi kneza Hrvatina Stipanića, prozvani po otcu Hrvatinići, a s njima i Gregorije Stipanić, brat kneza Hrvatina. Ban Stjepan Kotromanić pregnuo je na to svom snagom, da oblada nekadanjom državinom knezova i banova Šubića. Već 1323. drži uz Bosnu, Usoru i Soli „brojna druga mjesta", a 1325. obladao je Humom i nekadanjom Neretvom (Krajinom). U isto vrijeme otimao se je i o „tri polja" (Cetinsko, Hlivanjsko i Duvanjsko), te se je borio oko rijeke Cetine na „Triljskom brodu". Napokon mu je to pošlo rukom, pa tako se je njegov djak Pribisav u jednoj povelji mogao pohvaliti, da ban Stipan „držaše od Save do mora, od Cetine do Drine".

Duvanjsko je polje pripalo Bosni nekako namah poslije 1325., te je odsad ostalo uz nju sve do propasti bosanskoga kraljevstva. U jednoj povelji bana Stjepana Kotromanića, kojoj nije godina zabilježena, ali potječe iz prve polovice njegova vladanja, čitamo, kako je ban Stjepan knezu Gregoriju Stipaniću za „virnu službu" darovao neke zemlje. Medju svjedocima tome darovanju napominju se uz „dobre Bošnjane" još ovi svjedoci: od Zagorja župan Poznьna(nь) Purićić s braćom; od Neretve Vuk Vukčević i sa braćom; od Rame knez Ostoja Pribojević i sa braćom; od Dumna (Domnь) vojevoda Bogdan i sa braćom; od Doljnih Kraj župan Porodaš i sa braćom..." Iz ove povelje dakle jasno se razabira, da je Duvanjsko polje zajedno s Neretvom i Ramom bilo tada u vlasti bosanskoga

bana, i da je ondje zapovijedao vojevoda Bogdan, dok su u drugim župama bili knezovi ili župani.

Za kralja Stjepana Tvrtka (1377—1391) živio je na Duvanjskom polju župan Vukmir Semković, koji je zajedno sa svojom braćom Tvrtkom i Stipanom držao selo Jelšenicu, koje se danas zove Jošanica, te se blizu Županjca prostire pod planinom Tušnicom (broji 12 kuća i oko 80 stanovnika). Kralj je Tvrtko selo Jelšenicu uzeo za sebe, pa je županu Vukmiru Semkoviću dao za nju u zamjenu drugo selo, po imenu Kolo, koje i danas još stoji na glavnom drumu, što no iz Županjca vodi na južni dio polja do Bukovice. U jednoj se povelji o toj zamjeni govori ovako: „... za rečenoga kralja Tvrtka izbiše se Koljane na Dlьmni, i učiniše medju sobom 7 mrtvih krvii na viri gospodskoj, i.. za to je rečeni kralj Tvrtko vse razagna i zemlju zarabi, a rečeno selo, Kolo u ime, da rečenomu županu Vukmiru i njegovima bratoma Tvrtku i Stipanu za selo za Jelšenicu, koje od njih uze..." Po smrti kralja Tvrtka molio je župan Vukmir nasljednika mu Stjepana Dabišu, da potvrdi zamjenu svoga predšastnika. Dabiša je u to ime 17. svibnja 1395. izdao županu Vukmiru Semkoviću i braći njegovoj povelju, u kojoj se čita: „i mi smislivše njih virne službe, što nam poslužiše vsegda virno i srčano, najliše u turačkih bojih, ne štedeće svojih glav za nas, potvrdismo im i dasmo našim novim danjem... selo rečeno Kolo na Dlьmni sa vsimi pravimi kotari i mejami, njim i njih poslidnjemu da jest za plemenito viku vikoma".

Za bosanskoga su vladanja prolazile Duvanjskim poljem brojne ceste, koje su pravu Bosnu spajale s hrvatskim i dalmatinskim primorjem. Tako je jedna cesta vodila iz Spljeta i Klisa preko sjevernoga kraja Duvanjskoga polja do grada Prozora u župi Rami, pa odanle preko Vratnje gore i vrelišta Neretvice do rudnika u Fojnici i Kreševu. Jamačno se je ta cesta držala tragova starorimskoga druma Salona — Pons Tiluri — Ad Libros — in monte Bulsinio, — Bistue vetus i t. d. Druga je opet cesta išla sa Hlivanjskoga polja preko Duvna, Kočerina i Blagaja u Nevesinje, a odanle Zagorjem na vrelištu Neretve u Podrinje. Dne 20. studenoga 1398. boravio je „na Dumnê" kralj Stjepan Ostoja zajedno s vojevodom Hrvojem Vukčićem, tepačijom Batalom, vojevodom Pavlom Klešićem, i dvorskim knezom Stipanom Hlapčićem. Tu su preda nj došli „od slavnoga grada Dubrovnika plemenita vlastela i poklisari, a na ime Žun Žurković i Mihoč Rastić-

i meju inimi rabotami slatko prosiše i mološe govoreći", da bi im kralj platio dug, što ga je obćini dubrovačkoj ostao dužan njegov predšastnik Stjepan Tvrtko. Ostoja izdao je povelju, kojom je Dubrovniku dozvolio, da si taj dug namiri dohodkom, što ga je plaćao bosanskoj kraljevini.

Uz župana Vukmira Semkovića u Kolu držao je neke krajeve Duvanjskoga polja takodjer vojvoda Pavao Klešić, koji se u jednoj povelji kralja Stjepana Tvrtka od 30. kolovoza 1390. zove „vojvoda kraljevine Hrvatske". Taj je vojvoda Klešić bio patarenske vjere, te se je poslije god. 1399. odmetnuo od Stjepana Ostoje i zaklonio u grad Dubrovnik, s kojim se je kralj poslije zaratio. Medjutim na početku god. 1404. izmirio se je kralj Stjepan Ostoja s vojvodom Pavlom Klešićem, te je u to ime 7. siječnja izdao povelju, u kojoj kaže: „mi prizvasmo k sebi vojevodu Pavla Klešića i dasmo mu sve onoj, što je godier njegovo bilo.... A vratismo mu njegov grad u Dlamoči (Glamoču) i vse njegovo, što je u Dlamoči bilo. I u D u m n i i u Bosni i prêmismo mu našom vjerom..." Na temelju te povelje napisao je djed bosanske (patarenske) crkve u Janjićima sutradan 8. siječnja pismo dubrovačkomu knezu Vlahu Sorkočeviću, te je poslao u Dubrovnik više patarena, po imenu starca Mišljena, starca Ljeljka, Stojana kršćanina, Ratka kršćanina i Dobrašina kršćanina, da dovedu u Bosnu vojevodu Pavla Klešića, i „neka ga na svoje ruke postave u sve njegovo". Iz ovih pisama doznajemo dakle, da je vojvoda Pavao Klešić bio patarenske vjere. Jamačno je tada pored njega bilo više privrženika patarenskih tako u Glamoču kao i na Duvnu.

Porodica Klešića gospodovala je na Duvanjskom polju sve do propasti bosanskoga kraljevstva. Sam Pavao Klešić utjecao je kao vojevoda „Završja" ili „Zapadnih strana" znatno u javne poslove bosanske sve do god. 1415. Poslije spominje se knez Petar Klešić god. 1420. do 1433., a onda opet Pavlov sin V l a d i s l a v (od god. 1436). Vojvoda Vladislav Klešić poveo se je 1447. za kraljem Stjepanom Tomom, te se je povratio u krilo katoličke crkve zajedno sa Semkovićima (Sladojem, Gregorijem i Ulrikom). Nekoliko godina zatim, kad je bjesnio rat izmedju hercega Stjepana Vukčića i Dubrovnika, a kralj se Stjepan Toma pridružio Dubrovčanima, podigli su se na kralja vojvoda doljnih krajeva Petar Vojsalić i uza nj vojvoda Vladislav Klešić. Tom je prigodom stradalo Duvanjsko polje i ostala imanja Vladislava Klešića, koja je nemilo pustošio kralj Stjepan Toma. U to su doba više puta boravili poklisari grada Dubrovnika na Duvanjskom polju (in Duuno, in Dumno), te izvješćivali svoju obćinu o ratnim zgodama. Medjutim posredovali su papinski poslanik, hvarski biskup Toma, i poglavica bosanskih franjevaca, otac Marin. Oni su izmirili Petra Vojsalića i Vladislava Klešića s kraljem Stjepanom Tomom, te već 1. srpnja 1452. potvrdio je papa Nikola V. utanačeni mir posebnim poslanicama.

Posljednji kršćanski gospodar Duvanjskoga polja bio je vojvoda Pavao II. Klešić (1450—1461). Kad je god. 1463. Bosnom obladao turski car Muhamed II., zapalo ga je i Duvanjsko polje. Klešići iseliše se tom prigodom iz svoje nesrećne domovine; jedan Klešić pošao je poslije s kraljicom Katarinom u Rim, te je uz nju ostao sve do smrti njezine god. 1478. Za Duvanjsko polje, kao i za Ramu i Uskoplje borili su se još neko vrijeme ugarsko-hrvatski kralj Matijaš Korvin i sinovi kneza Vukčića; no nakon pada Hercegovine (1482.) ostade Duvanjsko polje konačno u vlasti osmanlijskoj. Sultan pridružio je tada Duvanjsko polje sandžaku Hercegovini, uz koji je ostalo sve do austrijske okupacije god. 1878.

VIII.

Za turskoga vladanja (1482—1878) Duvanjsko je polje u svakom pogledu trglo u nazadak. Što je još preostalo iz rimskih i sredovječnih vremena, zapušteno bi i zanemareno, te je rasao korov i drač, gdje su nekad stajale palače, hramovi i crkve. A narod, koliko se nije poturčio, postao je rajom i robljem silnih begova.

Već u prvo vrijeme turskoga gospodstva javljaju se na Duvanjskom polju b e g o v i K o p č i ć i ili K o v č i ć i. Starinom su begovi Kopčići iz susjedne Rame (Prozorskog kotara), ali njihova se je vlast prostrla vrlo rano i po Duvanjskom polju. Tu se i danas još čuje poslovica „O b h a j u j e k a o K o p č i ć D u v n o" s inačicama: „Obilazi kao Kopčić Duvno" ili „Obigraje kao Kopčić Duvno". O tom, kako je jedan od tih begova obladao Duvnom, pripovijeda Mehmet-beg Kapetanović Ljubušak ovako:

„Pripovijeda se medju narodom u Bosni i Hercegovini, a i po turskoj historiji doznaje se, da je neki glasoviti junak Alaj beg Kopčić, rodom iz Rame, uhvatio u bitci jednog poljskog princa u 15. (16.) vijeku, kada je sultan Sulejman s Poljacima ratovao. Beg Kopčić, kada je doveo pred sultana toga princa, kojeg mu je pošlo za rukom

živa uhvatiti, reče mu sultan: „Išti što hoćeš da ti darujem", ovi mu odgovori: „Čestiti sultane! Ne ću drugo ništa, nego dati ćeš mi u Duvanjskoj okolici, u mom rodjenom mjestu, onoliko zemlje, koliko mognem za jedan dan na svome konju Mlikoti objahati". To mu je sultan rado dozvolio. Kada se vojska kući povratila, na odredjeni jedan dan uzjaše rano beg Kopčić na svoga konja Mlikotu, te počne objahivati neka brda, planine i polja, baš onuda kuda je on htjeo, a za njim su trčali od vladine strane odredjeni povjerenici, koji su granice postavili, kuda je god on na svome Mlikoti protrčao. Zaista i dan danas gledajući na to ogromno zemljište i na postavljene medje i granice nebi nikad rekao, da je moguće da jedan čovjek za jedan dan može to sve objahati. Taj cijeli teritorium raznovrstne zemlje nalazi se u posjedu potomaka toga junačine bega Kopčića... Bezi Kopčići spadaju medju prve bosanske plemiće, njihov porodični grb imade nacrtan u onoj poznatoj knjizi, koju je pop Rubčić... pisao' i koja se i dan danas u Kreševskom samostanu kod Franjevaca nalazi".

Malo drugačije priča o tom Alija Čatić. On piše:

„Niže hladnog izvora rijeke Rame, na podnožju gole Plješivice i Kozluk-gore, stere se ubava kotlinasta dolina, okružena ograncima Raduše i Ljubuše-planine, a sa južne strane pukla župna prodolina Ramska... U toj kotlinastoj dolini leži ubavo selo Kopčići (narod kaže Kovčići), gdje su odžaci današnjih bega Kopčića. Selo Kopčići leži na zapadu dva sata od varošice Prozora, a razdvaja ga gornji tok Rame na dva dijela, t. j. Gornji i Donji Odžaci. Ono danas broji do 30 kuća samih muslimana, koji vuku lozu od bega Kopčića... Narod priča, da se neki beg Kopčić doselio u Bosnu i savio porodično gnijezdo u najromantičnijem kutu Ramske kotline za vrijeme turskih navala na Ugarsku (1525—1542). Potomci mu vele, da je tada bio vojskovodja, iztakavši se vanrednim junačtvom na bojnom polju, što je uhvatio kneza Rakocija i živa ga doveo sultanu Sulejmanu II. Za njegovu hrabrost i junačtvo ponudi mu sultan, nek po volji bira odlikovanje, koje mu je najmilije, te mu je unaprijed obećao, da će njegovu želju izpuniti".

„Beg Kopčić brzo se smisli i zamoli sultana, da mu u ponosnoj Bosni dade toliko zemlje, koliko na svom misirskom hatu može objahati za jedan dan. Car odprve pristane, te mu to potvrdi turali-fermanom. Noseći u rukama carski ferman obijao je beg Kopčić brda i doline Herceg-Bosnom, ... pa kad je došao u selo Lug na lijevoj

obali Rame, gdje je današnje mjesto Skok, pritegao je dvostruke kolane vilenom hatu, jer je s toga mjesta umjeračio pojuriti brzim skokom izpod planine Vrana put Duvna, da objaše plodno Duvanjsko polje. S tom pričom tumači narod onu poznatu poslovicu „Obigraje kao Kopčić Duvno", kojom označuje čovjeka, koji tumara tamo i amo, ali s nekom naročitom namjerom. Polovina današnjeg kotara Duvanjskog zaista bijaše u posjedu Kopčića, kako se ono i veli: „Od Ljubuše do vode Grguše Kopčića je Duvna polovina". Još i danas neke porodice Kopčića (Muradbegović, Beganović i Kadrić) posjeduju dobar imetak u polju Duvanjskom, dočim se kod ostalih nasljedstvom posve raztočio i dopao tudjih ruku".

„Beg Kopčić trebao je isti dan svog dalekog puta prispjeti na ono mjesto, odakle je krenuo, samo s protivne strane, ali mu se taj nišan izjalovio, kad je dospio s umorenim konjem u selo Rumboke u gornjoj Rami... Kad je Kopčić vidio, da s konjem ne može dalje, hitio se iz ruke kamenom, da što više zemlje zaokruži. Gdje je kamen pao, tamo je zakopao svog hata i naredio, da po smrti i njega tu sahrane. Potomci mu podigoše turbe, koja i danas još stoji".

Odkad je Duvanjsko polje spalo pod tursku vlast, postalo je kao i Hlivanjsko polje izlazištem za turske provale u mletačku Hrvatsku i Dalmaciju. Dne 29. svibnja 1527. jadikuje knez i ban Krsto Frankapan u pismu na senjskoga biskupa ovako: „Ovo ča smo imeli u Hervatih, to nam li savsema Turci razrobiše, pokli je Udvina vzeta; do danaska ni nijedan dan bil, ki mi otca nisu robili. Sada se je baša vrnul cića glada, i ostavil je pukše u Dumni (et ingenia relinquit in Duwmno vel Delmi...), porobivši i neostavivši mi nego puste grade..." Nakon pada Klisa (12. ožujka 1537.) Turci su se pojagmili, da osvoje i mletački Omiš, kao i pod mletačkom zaštitom stojeća Poljica. U to doba spominje se kao duvanjski vojvoda neki Pervan (Peruan voivoda de Duvno), koji je 18. travnja 1539. došao pod Viseć na Cetini, jamačno da satre ostatak mletačke vlasti u onom kraju. Kraj takih prilika nije ni duvanjskomu biskupu bilo obstanka u njegovoj biskupiji; čast duvanjskoga biskupa obnašali su sada redovito razni kanonici u Dalmaciji, Hrvatskoj i Ugarskoj. Tako je godine 1540. stolni arcidjakon pečuvske biskupije i tajnik kralja Ivana Zapolje, po imenu Nikola, bio podjedno i duvanjski biskup (episcopus Dumnensis).

*

O stanju Duvanjskoga polja u prvoj polovici XVII. stoljeća ostalo je nekoliko podataka. Iz relacije Atanasija Georgicea od god. 1626. za kralja Ferdinanda II. doznajemo, da je Duvanjsko polje sa Županjcem pripadalo i tada sandžaku Hercegovini, dok je susjedno Hlivanjsko polje bilo pod Kliškim sandžakom. Georgiceo kaže za Županjac (Xupagn), da je mjesto od sto ognjišta, te da je dobro napučeno. Naokolo imade mnogo sela, koja mogu imati preko 1000 kuća, sve nastanjenih, te mogu podati dobar broj vojnika. U sudbenim poslovima podpada pod kadiju u Imotskom. S ovim podatcima podudaraju se i druga izvješća, koja javljaju, da se Duvanjsko polje (Duuno) prostire 20 talijanskih milja, te da imade petnaest velikih sela, u kojima je svega 800 kuća i 1000 vojnika za ratovanje. Glavno mjesto Županjac (Xupagn Potok) je doduše maleno, ali dobro napučeno. O stanju katoličke crkve na samom polju i u bližoj mu okolici javlja opet tadanji makarski biskup Bartol Kačić, kojemu je bila povjerena i uprava duvanjske biskupije, god. 1630. kongregaciji de propaganda fide u Rimu ovako: „Peti (franjevački manastir) jest u Rami (Ramma), koji za pravo pripada Duvanjskoj biskupiji ... ... Taj manastir imade četiri parohije, od kojih su dvije u Duvnu (in Dalma) te broje 200 kuća, treća je u Hlivnu sa nekih 150 kuća, a četvrta u Rami sa 60 kuća".

Za vrijeme kandijskoga rata (1644.—1669.), koji je bjesnio izmedju Turske i Mletaka, zalijetavali su se mletački vojvode više puta na Duvanjsko polje. Za tih se je provala osobito proslavio junački Ilija Smiljanić, koji je god. 1653. prodro sve do Glamoča, te sve oplijenio i opustošio. Radilo se je tada i o obnovi Duvanjske biskupije, pače god. 1654. bi neki Mihajlo Jahun imenovan duvanjskim biskupom. Mihajlo pošao je sve iz Praga, da zasjedne na stolicu svoje biskupije. Medjutim rečeni biskup nije našao drugo, nego samo pustoš i razvaline; pa se je onda sklonio u Senj, odakle je 24. srpnja 1659. obaviestio kardinala Antonija Barbarinija o tužnom stanju svoje biskupije: „Samu varoš Duvno (civitatem Dulmensem"), piše on, „našao sam ne samo posve opustošenu i razvaljenu (non solum plane devastatam ac solo adaequatam), nego i čitavu biskupiju (dioecesim) tako pustu (depopulatam), da se na mnogo milja daleko ne može ugledati ni jedan kršćanin, pače ni drugi ljudi". Biskup je htio da podje stolovati u koji susjedni franjevački samostan, budi u Imotski, budi u Ramu, ali na to je bosanski paša izdao nalog Franjevcima, da ne smiju primiti ni jednoga stranoga

svećenika ili redovnika. I tako biskupu nije preostalo drugo, nego da se svrati u Senj.

Još ljućim nevoljama bilo je izloženo Duvanjsko polje, kad je nakon srećne obrane Beča (1683.) iznova planuo rat izmedju Mletaka i Turske. Mletačka je vojska pod vrhovnim vojvodom Jeronimom Cornarom i junačkim serdarom Stojanom Jankovićem zauzela poglavite gradove današnje zagorske Dalmacije, a u lipnju 1686. hrvatske su čete provalile sve do Duvna, te su jedva obnovljeni Županjac ponovo razorile. Budući da su Turci radi tih navala domaće kršćane i njihove duhovne poglavare Franjevce stali nemilo progoniti, osvanuo je serdar Stojan Janković god. 1687. i opet na Duvnu i u susjednoj Rami, da obrani samostan sv. Petra na Šćitu i Franjevce, koji bijahu u njemu zaostali. Tom zgodom zapalili su Franjevci sami svoj manastir, pa su onda pod zaštitom serdara Stojana Jankovića, Nakića, Sinobada i mnogih drugih ostavili svoju nesrećnu domovinu, te se preselili na Sinjsko polje u Dalmaciji. S franjevcima pošlo je 400 kršćanskih kuća iz Duvna, zatim mnogo naroda iz Rame i sa Hlivanjskoga polja.

Uza sve pobjede mletačke i hrvatske ostalo je Duvno kao i Hlivno i nakon mira u Karlovcima (1699.) u turskoj vlasti. Tek polagano oporavljalo se je to polje od udaraca, koje je pretrpjelo u drugoj polovici sedamnaestoga stoljeća. God. 1708. bilo je na Duvnu samo pet sela i malo kršćanskih porodica (Duun con 5 villaggi di poche famiglie), kojima je bio duhovnikom Franjevac Bernardin Dobretić. Na čitavom polju nije tada bilo ni jedne kršćanske crkve, nego je makarski biskup Nikola Bianković (1698—1730), kojemu je bila povjerena i Duvanjska biskupija, posvetio neku špilju ili pećinu na čast sv. Ignjatiju, pa se je u njoj služba božja obavljala. (Na podnožju Midene planine i Grabovičke planine počevši od sela Bukovice do sela Kovači niže se čitavo čislo špilja i pećina.) U to su planule po Bosni žestoke borbe izmedju carskih namjestnika (paša) u Travniku s jedne strane, a janjičara ili baša s druge. Medjutim baše borile su se i medju sobom. Franjevac Nikola Lašvanin pripovijeda u svom ljetopisu za godinu 1748. ovako: „Prvo Božića posla paša (carski namjestnik Ali-paša Hećimović u Travniku) svoje težke mubašire 28 konjanike u Neretvu, gdi učiniše mnogo zla, i porobiše i oglobiše one, na koje sumnjaju, da su protiva paši ... U Skoplje posla Vlainjića svoga delibašu i 70 konjanika, koji smakoše Ponjavića i glavu mu poslaše paši u Travnik ...

I tu odbašiše sve, koji se bijahu zabašili, i težko im uzeše blago. Odanle odoše u Livno isto učiniv, (pa) odoše u Duvno, gdi odbašiše sve baše i oglobiše i uzeše od baša 6000 groša, a 1000 groša od raje. I tirajući bašu Vukovića stiraše (ga) u Rakitno... Vrati se delibaša (Vlainjić) iz Duvna i povede na Kupris otca fra Pavla Lozića, kapelana duvanjskoga, koga obmetnuše, da je sinovku pridao u kaure, koju je oteo za sina niki Hrnjak nekršćanin, koja je bila zaručena i navištena u Duvnu za Tomasovića ; i ona ne htijući ostati s Hrnjakovićem, uteče u principovu zemlju. A dok se Lozić pusti iz tavnice, ode mu blizu 300 groša, a bratu mu 70". Isti ljetopisac priča za god. 1749. ovako: „Marča na 10. udavi paša u Travniku bašu iz Mostara, zlog i opakog, komu je davno baša sarajevski odsiko ruku za šakom. I onako sakat činit je mogo zlo nitko tako, i oteo kćer jednoga kadije i uzeo za ženu ; pa kad mu je ta umrla, udrio je s petericom mostarskih baša na d v o r K o p č i ć a b e g a u D u v n u, da otme mu sestru i uzme za ženu. Ali ona je utekla, obukavši vlaške haljine. Ne mogući (je) naći, mater joj izbio i porobio dvor otidje, ali su ga brzo uhvatili... Družine mu ne mogoše pohvatati, (pa) razkopaše im kuće".

Pored svih nevolja, što su ih kršćani Duvanjskoga polja podnosili, broj je njihov ipak neprestano rastao. Godine 1762. nabrojilo se na Duvnu 284 katoličke kuće sa 2771 stanovnikom, a god. 1798. već i 3640 katoličkih žitelja. U prvoj polovici devetnaestoga stoljeća broj je katoličkih stanovnika na Duvnu premašio 4000 duša ; tada su opet imali i dvije župe, po imenu Seonica i Mokronoge. U Seonici je pače neko vrijeme stolovao i biskup Barišić, namjestnik apostolski za Hercegovinu.

Odkad je bosanskim kršćanima nakon mira u Beogradu (1739) ponestalo nade, da će se tako brzo osloboditi turske vlasti, ostala je borba za slobodu jedino na h a j d u c i m a. Baš na Duvanjskom polju rodio se je i odmetnuo u hajduke glasoviti M i j a t T o m i ć (Mihovio Tomić), kojega je proslavila narodna pjesma i priča. Još i danas pripovijeda se i pjeva na Duvanjskom polju o tom junaku, a u Rami kod sela Doljani pokazuje se i njegov grob.

Prema pučkoj predaji pripovijeda Stojan Rubić o hajduku Mijatu Tomiću ovo:

„Na dnu Duvna imade selo Brišnik, a sastoji se iz dva čapora kuća (gornji i doljni Brišnik). U gornjem se je Brišniku rodio Tomić Mihovil (Mijovil). Otca i matere nije upamtio, jer su mu umrli, dok je još bio u bešici, te ga je uzeo k sebi stric mu Niko. Kad je dijete odrasio, te moglo sebi krušac zaradjivati, ode od strica, te se pogodi u najam kod bega Kopčića (Kovčića), da mu čuva ovce. Čuvao je ovce do dvadesete godine, te ga beg zamiluje. Kad mu je bilo 20 godina, bijaše jak i snažan, da se s njime nije nitko mogao ni por'vati, ni kamena baciti, ama ni jedne igre u svemu Duvnu.

„Jednoga dana dodje u Brišnik Arapin, te popne čador na livadi, a za čador priveže konja, te zazove bega Kopčića na mejdan. Narod, koji nije vidjao Arapina, bojao se (njega) ko vatre. Što je god Arapin iskao, oni su mu donosili, te je čitav zulum navalio na doljni kraj Duvna. I beg se zabrinuo, jer je morao ili na mejdan, ili davati Arapinu, što je god iskao. U večer dodje Tomić Mihovil od ovaca i zateče bega snuždena. Kad mu beg kaza, što je i kako je, i zašto je snuždeu, Tomić se nasmija i reče mu, da će on za njega na mejdan. U jutru se Tomić spremi, te podje da dijeli mejdan. Vele, da je Arapin na svakoga bacao nekakvu smrdljivu vatru, te ga onda ubio. Tomić se Mihovil prekrsti, te zove Boga u pomoć i podje protiv Arapina ; Arapin udari na njega vatrom, ali ga Tomić dokopa rukama, te ga udari o ledinu. Izvadi njegovu sablju, te ga njegovim oružjem zakolje. Begu to bijaše vrlo milo i drago, te on zavoli još više Tomića Mihovila i pokloni mu Jabuku-livadu niže Duvna. I danas se zove: Tomićova livada.

„Iza toga prošlo je nekoliko vremena, a beg se oženi iz Duvna (kasabe), te obeća Mihovilu, da će mu pred svatovima nositi barjak. Tako i bi. Beg skupi svatove, a Tomić je pred njima nosio barjak, Pošto su se vratili i poveli curu, te izmakli iz kasabe, izleti jedan iz svatova, te reče drugima:

Dobre, beže, svate sakupio,
I lipu je curu zamirio,
Samo, braćo Turci, nevaljade,
Da nam vlašče zelen barjak nosi.

Oni su ga šutkali, da ne dira u Tomića, a on tri puta tako govorio, te i nagonio konja na Mijata. Kad je treći put naletio na Mijata, on poteže nož i razsiječe ga po pole. Tako su stigli kuli.

„U večer je bila večera, a prije večere se običaju Turci natjecati u igrama i bacanjem kamena, ali ih u svemu nadhiti Tomić. Turcima se to krivo činilo, te pomisle, da ga smaknu. Tomić se je dosjetio, te u večer, kad su oni sjeli za večeru, a on ti nagne iz kuće. Zvali su ga, a on nije htio, nego se sam spremi, te kud će — nema nikud : stric mu

umro, a ostati ne more od Turaka. Smisli se te krene u hajduke, i to u Vran planinu. Za nekoliko dana se to pročulo po selima i po Duvnu, te se u Vranu sastalo oko Tomića 60 drugova. Kad je Tomić skupio družtvo, te vidio, da ih ima toliko, da je hrane premalo, a mnogi su od njih strašljivi, jednoga dana uhvati Tomić Mihovil hercegovačkoga jarca, te ga poče na očigled družine živa derati govoreći: „Koji god od vas ne bi mogao ovako podnijeti, da ga dušmani živa oderu, onaj nije za moje družine". Kad je bilo sutradan, a od 60 drugova ostala samo polovina. S njima je četovao do smrti.

„Pripovijedaju, da je boljih junaka u njegovu družtvu bilo, nego što je on, ali on je bio najslobodniji. Ljeti bi bio u Vranu i Ljubuši, a pripovijedaju, da je prelazio i u Kamešnicu kod Livna. Stalno mjesto njegovo bio je Vran, te bi za sušna vremena obitavali u pećini, koja se i danas zove „Mijatova pećina". Za tu pećinu vele, da je mogla voditi izpod zemlje do Travnika. Zimi je Mihovil boravio po selima. O Lučinjdanu razdijelio bi družinu na pola sa malim Marijanom, te bi on jednu zimu zimovao u Konjicu ili u Kongori kod Kopčića, a Marijan bi zimovao u Mokronogama nedaleko od Duvna. Jedne zime, pripovijedaju, da je Tomić zimovao u Rami kod kadije, te tude zametnuli kavgu i mnogo je Turaka palo.

„O njemu narod vrlo mnogo pjeva uz tanke gusle javorove, te ga hvali, kakav je junačina bio. On je poginuo u Doljanima iza Vrana. I sada mu se grob nalazi tamo. Ima i sad od rodbine njegove u selu Brišniku Tomića".

Starije narodne pjesme, sabrane od Ivana Franje Jukića u prvoj polovici devetnaestoga stoljeća, pričaju nam o hajduku Mijatu Tomiću različitih potankosti, koje se razilaze ponešto od današnje predaje. Jedna pjesma s napisom „Mijat Tomić odmeće se u hajduke", započinje s ovim stihovima:

„Bože mili na daru ti fala!
Liepo ti je Duvno polje ravno:
Po njem raste bjelica pšenica,
Konjska hrana zelena travica.
Zaludu mu sva ljepota bila,
Jer su Turci polje pritisnuli,
U svoj begluk njega prisvojili,
Ponajviše Jabuku livadu,
Liepu ravan Tomića Mijata.
Begluk kupi Suzica kadija,

Silno Ture od Županjca grada,
Dvie stotine mladih kosioca,
A pred njima hitrog kosabašu,
Glavom brate Tomića Mijata.
Svi se kosci rano izkupili:
Kose klepću, pa ih oštre brusom,
Zarediše jedan do drugoga.
Svi se čude, što Mijata nema!
Malo vrieme, a za dugo nije,
Pomoli se Tomiću Mijate,
Pa koscima Boga nafalio,
Oni njemu liepo prifatili.
Ne prihvaća Murate subaša,
Već on trže iz sagrije ćordu,
Pa Mijatu krko progovara:
„Bre džidio! vlašče neoprano,
Turski begluk u tebe je šala?"
Sabljom mahnu, htjaše odsjeć glavu.
Hitar se je Miho dogodio,
Skokom skače, za šaru se fata; —
Puče šara, pogodi Murata
U zlo mjesto, gdje mu srce kuca;
Pade Ture glavom bez uzglavja,
Gdje je palo, tu je i ostalo".

Po ovoj pjesmi dakle odmetnuo se je Tomić u hajduke i uskočio u Vran planinu zato, što je ubio subašu Murata. U Vran planini skupio je sebi lijepo družtvo:

„Sve po izbor Duvnjake junake,
Kojim nije žao poginuti,
U koga je kuća kabanica,
Male puške bratac i sestrica,
Duga šara i otac i majka,
I koji se ne boje Turaka".

Prvo djelo hajduka Tomića i njegove družine bilo je, da se je osvetio kadiji Suzici u Županjcu. Ušavši jednom po noći prevarom u njegovu kulu kod Županjca posiječe njega, oslobodi svoju sestru i majku maloga Marijana, a kadijinu sestru Fatu uze za ljubovcu, te joj na krstu dade ime Kata.

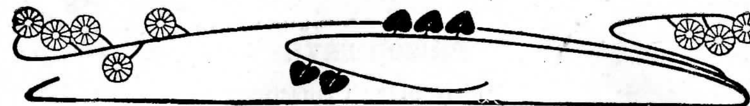
Brojne druge pjesme pjevaju o junačtvima Mijata Tomića i nećaka mu Marijana, što su ih počinjali boreći se s Turcima u Livnu, Mostaru, pače i po bosanskoj Posavini. U jednoj se pjesmi spominje i pobratimstvo harambaše Mijata s begovima Kopčićima:

„Ja ću, braćo, u vrh Duvna ravna,
U vrh Duvna, u selo Kongoru,
Svome pobri, Kopčić Džaferbegu;
U njega sam trije bio zime,
Li'epo mi je u mog pobre bilo,
U pomajke, ko u mile majke".

Najveća je pjesma, koja pjeva o smrti hajduka Mijata Tomića, kako ga je iz zasjede ubio Klišanin Arapin u selu Doljanima, a po izdaji Mijatova kuma Ilije Bobovca. Tom je prigodom dopanuo robstva i mali Marijan, kojega su poslije Sarajlije kamenovali. Ali i Tomića i Marijana osvetio je hajduk Tomica, koji je s preostalom družinom Klišanina Arapina i izdajicu Iliju Bobovca na Ljubuši planini zarobio i onda žive na ognju izpekao.

„Pa odoše u selo Doljane,
Bobovčeve dvore zapališe;
Kako su ti onda izgorili,
Ni danas se nisu načinili! —
I tako tu Miju osvetili,
I svojega malog Marijana".

V. Klaić.

ZA OBRAZ!

ŽALOSNA IGRA U TRI ČINA.

Napisao Adalbert Kuzmanović.

LICA:

Muharemaga.
Muharemaginica.
Husein, njihov sin.
Janja, hizmećarica u Muharemage.
Mustajbeg, pobratim Huseinov.
Omer Jamaković.
Fra Marko, župnik.
Knez, } kršćani.
Medžliz, } kršćani.
Jedna žena, kršćanka.
Carsko-otom. askerski liječnik.
Jedan asker.
Nekoliko muslimana.
Narod kršćanski (šeherlije i seljaci).
Arnauti (kitirdžije, halvedžije i buzadžije).
Bosanci somundžije.
Prosjaci.

Dogagja se otomanskog vremena u bosanskom šeheru s muslimanskim i kršćanskim žiteljstvom.

Izmegju I. i II. čina razmak od devet godina.

ČIN PRVI.

Muška soba u bosanskoj, muslimanskoj kući. Po podu prostrti ćilimi. U pročelnom zidu glavna, u desnom pokrajna vrata. Lijeva strana pozornice prozor do prozora. Duž ovoga zida sećija. Sprijeda pozornice uza sećiju šilte kvadratičan, ovelik jastuk od vune). Kraj šilteta mangala (bakrena posuda) sa žeravicom, u ovoj ibrik s kavom. Na rubu mangale maše (mašice) i okavenisan fildžan (turska šalica za kavu). Kraj mangale nargila, uz nju kutija sa tumbećijom (vrst duhana za nargilu); na nargili utrnuta žeravica. Po fildžanu i nargili opaža se, da se je već kavenisalo i pušilo. U blizini tih predmeta ćirak od mjedı, u njemu gori lojanica. U lijevom uglu zemljana peć, kraj nje o zidu rafica (polica) sa kavenim priborom, fildžanima, čašama, bocom, tablicama za duhanski pepeo i duhanska kutija. Niže pregjašnje druga, prazna rafica.

O lijevom zidu nekoliko pušaka, kubura i handžara.

Zimsko je jutro, tek se počima vedriti. Mrazne grane po oknima tope se i dobivaju sve zaobljenije i nejasnije konture. Na njima se caklenim sjajem odrazuju prvi traci zore.

PRIZOR PRVI.

Muharemaga i Husein.

Klanjaju sabah (jutarnju molitvu) svaki na svojoj srgjadi (usku ćilimku), koje su prostrte niti paralelno niti dijagonalno spram duvarova; vidi se, da im u tom nije zapovijedala simetrija, već pravac Kjabe (svetoga mjesta), te su u našem slučaju obojica gotovo punim licem okrenuti gledateljima, a legjima ka glavnim vratima; gledajući preda se, klanjaju mirno i ozbiljno. Na glavnim vratima pojavi se Muharemaginica, nemirna pogleda. Učini kretnju, kao da će stupiti u odaju i kao da ima nešto reći Muharemagi; nu ugledavši ga pri molitvi — vrati se natrag. Nakon nekoliko trenutaka eto je opet, pogleda kroz vrata (sada je zaogrnuta feredžom i naglo ih zatvori. Iščezne. Poslije ovoga prizora Muharemaga učini selam (kretnju glavom) desno, pa lijevo, pogladi bradu rukama, a zatim izrekne molitvu jedva čujno:

„Allahûmme èntessèlâmu ve mìnkessèlâmu tebarèkjte ja zèlgelâli vèl ikrâm".[2]

Obavivši tako klanjanje, sjedne na šilte, stavi novu zeravicu na nargilu, srkne nekoliko dimova, a zatim dohvati ibrik, da nalije kave.

Husein *(deset godina star), koji je svršio molitvu istovremeno sa ocem, megjutim smota obje srgjade i ostavi ih na praznu raficu kraj peći.*

Baš kad Muharemaga htjede naliti kave, pojavi se na glavnim vratima aginica.

PRIZOR DRUGI.

Pregjašnji i Muharemaginica.

Aginica *(U feredži. Naglo, pljesnuvši u šake):* Oh, Muharemaga!

Muharemaga *(ostavlja ibrik):* Gdje ti to bijade? Šta se to pridesilo?

Aginica: Za priču, Muharemaga! Bijah u avliji, kad začuh vrisak Marina djeteta. Pohitih, da ti javim, a ti klanjaš. Šta ću? Ne smjedoh te bunit, već pribacih feredžu i otidoh onamo. Kad tamo, vrisak se čuje iz kuće.[3] Unidoh, a mala Janje pala po mrtvoj Mari... Jad gledati, aga!... Upitah dijete i s mukom ga razabrah od teška mu plača. Mare silazila s tavana, oklizla, pala i na mjestu ostala mrtva. Jadnica!

[1] Haljina (ogrtač), bez koje se muslimanska žena ne pokazuje na ulici ili pred tugjom čeljadi. [2] Bože! Ti si spas, i od Tebe je spas! Neizmjerno je Tvoje veličanstvo i milost. [3] Kuhinje.

Muharemaga *(dižući se, tronut):* Eh, eh — Bog joj bio milostiv, a ne ćemo reći, da je jadnica; to prosudit nije u našoj moći... Nego, na komu ostavi malu Janju? Što je ne dovede amo?

Aginica: Ma htjedoh, al se ne da otkinut od mrtve majke. Dovikala sam kônu[1] Ivku, pa je sad ona ondje.

Muharemaga *(oblačeći ćurak):* Dobro si učinila... Nego šta ćemo s onim maksumom?[2] Znaš — komšinsko je dijete...?

Husein *(upada):* Dovedi je k nama, babo...

Aginica *(agi):* To baš i ja tebe htjedoh upitat.

Muharemaga *(potapka je po ramenu):* Ašk olsun,[3] živa mi bila, kaduno! Pa kad smo eto složni, bit će nam dvostruk sevap[4] i od Boga plaća. *(Pogje, pa se ustavi.)* Nešto mi pade na um... Kako Mare nikog ne ostavi od roda, a bila je velika siromašćina, tko bi znao, more bit nema ni samrtne košulje? De, ti ćeš bolje znat, šta joj treba za ukopa rubenine. Potraži, a ja odoh uredit ostalo. *(Ode kroz glavna vrata.)*

PRIZOR TREĆI.

Aginica i Husein.

Aginica *(ispraćajući agu):* Živio mi! Spremit ću. *(Dohvati ćirak, da ga iznese.)*

Husein *(zaustavi je):* Pa Mare baš umrla?... Kako mi je žao! A tebi, majko?

Aginica: Kako da nije! Znaš, kako uči Kuran: „Komšiju, ako će bit i fukara[5] i druga vjera, valja pazit bolje od roda". A sjećaš se: dosti je bilo zovnut je s pendžera, jal kucnuti u tarabe, i evo ti Mare, uvijek vesele, da pomogne. Majka ti nije ni osjećala, da nema hizmećara.[6] Jest, bilo je ono vijerno i poslušno čeljade...

Husein: Pa kako je bila stidna! Koliko ju je valjalo dekati, dok bi šta primila.

Aginica: Tako je, sinak! Uvijek sam imala muke, kako da joj dam, a da je ne uvrijedim. Samo kad bi došo mubareć-dan,[7] onda sam joj činila serbez,[8] onda mi nije smjela reći: „Ne ću" i „Dosti je"; onda bih joj davala i mesom i mlivom i parom. A pravo reći: i za-

[1] Komšinicu, susjetku. [2] Nejakim djetetom. [3] Doslovni prijevod: otvoreno da bude; inače vrlo običajan usklik povlagjivanja. [4] Zasluga kod Boga. [5] Siromak. [6] Služinčeta. [7] Sveti dan (bajram), kada musliman dijeli megju sirotinju 40. dio svoga imetka. [8] Slobodno.

služila bi. Pa eto, sinak, šta je dragi Allah naredio, da joj mi dijete othranimo... Hoćeš pazit malu Janju?

Husein: Hoću, majko... Nego čuj, da ja danas ne idem u mejtef?

Aginica: Znam, ti bi rad bio zabavljat Janju; ali ne smiješ izostat, dok ne čujemo, šta će reći babo. Ja ću te pripremit, nek si gotov. *(Udalji se kroz pokrajna vrata.)*

PRIZOR ČETVRTI.

Husein sam.

Ih — jadna Janje! Sad ona plače. Ali ja joj ne dam plakat. Molit ću babu, da mogu danas ostat ovdje, pa ću se sigrat s njom, i plazat ćemo se na mojim novim legušama.[1] Mene je njena mama nosala, dok sam bio malen, sad ću ja nju vozat...

PRIZOR PETI.

Pregjašnji i aginica.

Aginica *(nosi školski torbak, brku [pamukliju], par priglavaka i zamotak u bošči)*: Evo ti, nek si spreman *(Husein prima torbak)*, pa već kako odredi babo... *(Ostavlja svežanj na sećiju.)* Ovo je Mari pošljednja milost od mene. A ovo *(upre oči u pamukliju i priglavke)* —

Husein *(upada, uzima stvari od matere)*: Nuto, ovo je moje; ovo ćemo obuć Janji, je li, majko?... Ja ću joj obuć?

Aginica: Možeš, sinak.

PRIZOR ŠESTI.

Pregjašnji, Muharemaga, Janja i jedna kršćanska žena.

Muharemaga *(nosi Janju, koja je sva zaplakana. Aginici)*: Evo ti, kaduno, zamjene, dok poodraste, ako Bog da. Znam, da ćeš je dobru naučit i sreću joj njenu pripremit.

Aginica *(primi Janju)*: S Božjom pomoći, ago moj! *(Poljubi Janju, odnese je k peći i miluje ju.)*

Husein: Babo, molim te, ja bih danas... vidiš... mala Janje —

Muharemaga: Znam već. *(Pomiluje ga.)* Tešto, ostani danas ovdje, pa, ustreba li, ne idi ni sutra u mejtef. Ajde, ajde k Janji. *(Usboda se.)*

Husein *(poljubi oca u ruku)*: Fala, babo! *(Prigje k Janji, koja još uvijek jeca, i sjedne kraj nje. Izvadi iz torbaka boščicu, svoj doručak: kruh, sir, pa suhih šljiva, oraha i jabuka. Igra se s njome, ona postaje sve vedrija i zaboravnija. Najzad joj obuče pamukliju i nazuje priglavke.)*

[1] Saonama.

Aginica *(prilazeći k agi)*: Baš nek ti je hvala, što si Huseina zadržo kod kuće. Eno, pogledaj ih: djeca ko djeca — za čas, pa će jedno kraj drugog zaboravit na najveću muku... A čeka li ova žena rublje za meita?[1]

Muharemaga: Nju i još jednu našo sam, da se bave oko pokojnice do ukopa. Podaj joj, što si pripremila.

Kršćanka *(primajući svežanj)*: Kako si, aginice?

Aginica: Dobro, šukjur.[2] Kako si ti?

Kršćanka: Fala Bogu, dobro.

Muharemaga *(kršćanki)*: Eto, pa udesite, što i kako treba. Evo ti dvajest groša za šljive[3] za one, što će obilazit pokojnicu; kavu, šeker i jelo dobit ćeš u aginice. Pazite samo, da sve bude u redu, po vašem zakonu i adetu.

Kršćanka *(stavlja ruku na prsa)*: Živ bio, lijepi aga! S Bogom!

Aga i aginica: S bogom pošla!

PRIZOR SEDMI.

Pregjašnji bez kršćanke.

Muharemaga: De sad izidi i povedi djecu, jer će doć župnik, pa ne bih da pred malom spominjem majku joj. Poručio sam po pra Marka *(Aginica dohvaća s rafe tablicu za pepeo, duhansku kutiju i jedan fildžan, te stavlja na sećiju u blizinu mangale, zatim turi pobolje ibrik u zeravicu)*, da mu rečem, da dijete uzimam k sebi. *(Čuje se iz dvorišta zveket čeke.[4] A — evo ga već. (Otvori prozor i viče.)* Eto me! *(Udalji se kroz glavna vrata.)*

PRIZOR OSMI.

Pregjašnji bez age.

Aginica: Ajte, djeco, u topliju odaju.

Husein *(bacajući jestivo Janji u krilo)*: Uzmi ovo! To je sve tvoje. Mi toga imamo dosti, a i ti ćeš uvijek imat, — tako. *(Aginica ih izvede kroz pokrajna vrata.)*

[1] Mrtvaca. [2] Hvala. [3] Šljivovice. [4] Karika na avlijskim vratima, kojom posjetnik mora zazveketati u znak dolaska.

PRIZOR DEVETI.

Muharemaga i fra Marko.

(Ulaze kroz glavna vrata, aga naprijed.[1]*)*

Muharemaga *(nudeći pra Marku mjesto na sećiji kraj šilteta):* Bujrum, efendum![2] *(Sjedne na šilte i odmah nudi gotovim cigaretama i dodaje mu mašama žeravicu, da pripali.)*

Pra Marko *(sjedajući):* Pa kako zdravlje, Muharemaga?

Muharemaga: Šukjur Allahu[3] — dobro. A kako ti, pratre?

Pra Marko: Dobro — Bogu fala... *(Potegnuvši nekoliko dimova i srknuvši kave.)* Jà, jà — vidi li, šta se dogodi?

Muharemaga: Sugjeno, moj pra Marko...

Pra Marko: Pa na meni je, da ti se zafalim ispred sirotinje i kršćanluka, što si se onako ponio.

Muharemaga: Batali to, pratre; nisam za to po te poručio. Već, znaš, kako je: komu je Bog, dželešanuhu,[4] dao, u redu je, da se brine za one, koji nemaju nigdje ništa. A osobito za potrebna[5] komšiju. Ne naregjuje li i tvoj zakon tako?

Pra Marko: Sasvim isto, samo ponešto drugim riječima.

Muharemaga: Eh — riječi su riječi, samo kad je na djelu isto... A ovo je već i prevršilo! Mnim: pokojnica nema nigdje nikog svoga?

Pra Marko: Koliko ja znam — nema. Pokojni Marijan, dungjer,[6] dogje sa svojom kršćankom sa sela. Nisam od njih čuo, da imaju roda. Ovdje po svoj prilici nemaju svojte; ta eto se niko i ne javlja, kad bi bilo najpreče da se jave.

Muharemaga: Pa tešto, — ama jeli komšiju, a i ona je bila dobra kóna. Pa kako si ti, župniče, kao njen zakonoša, onomu maksumu najpreči, zovnuh te, da pristaneš ispred djeteta, da ga uzmem k sebi za hizmećara. Što veliš na to?

Pra Marko: Da je to velik sevap, Muharemaga. Ne znaš, na kojoj sam ti bio muci, kad mi dojaviše smrt Marinu! Šta da činim s onim djetetom? Maleno je, nije za posla i fajde, već jedna danguba, — pa tko da ga se primi?... A kad dogjoh u kuću Marinu i razabrah, šta si sve učinio, velim ti, stijena mi se odvali s prsiju!... Ne znam, kako da ti zahvalim?

---

[1] U muslimanskoj kući uvijek stupa naprijed domaćin. [2] Izvoli, gospodine. [3] Hvala Bogu. [4] Preveliki. [5] Siromašna. [6] Tesar.

Muharemaga: Ne rekoh li: progjimo se takih riječi.... Ti si, biva, kail[1] i pristaješ?... A u koliko se tiče ajluka,[2] vladat ćemo se po dosadašnjem adetu[3]: godina i dukat. A kad izide na djevojačke godine, opremit ću je lijepo i o svom trošku. Šta veliš ti?

Pra. Marko: I da nije ajluka, dovoljno bi bilo, što ćeš je opremiti, kad joj se javi sreća. Ta eno i tvoj rahmetli[4] otac tri ih je udomio, pa su danas za ljudima esnafima,[5] što no riječ „jednim po jednim"; a i one su dobre domaćice. Dosti je to i pridosti, naročito gdje sam uvjeren, da će iz tvoga doma izać svijetla oblaza i dobra kućanica.

Muharemaga: Ako Bog da... A sad mi još reci, šta joj valja slijedit u zakonu, efendum?

Pra Marko: Svake subote poslat ćeš je na večernju i nauk vjere, nedjeljom i blagdanom k misi. A kad naredim s otara, da treba crkvu mesti i trti, i onda joj valja doć. Ama to će spast na nju tek do šest do sedam godina. Postit joj valja petkom i subotom.

Muharemaga: Taman! A u kući, džanum, valja li joj se Bogu molit?

Pra Marko: Ja šta. Jutrom — kad ustaje, u večer — prije no će na počinak te prije i poslije ručka i večere. Ama ona to može obaviti, a da ne smeta nikomu.

Muharemaga: Nema zbora o smetnji, gdje se slijedi, što komu zapovijeda Allah. Ja baš hoću, da ona to čini bez svake smetnje od nas. Ne dô mi dragi Bog, da dijete danas sutra zaplače na me, da sam mu kratio, što mu je u zakonu. I hoću da češće dogješ i da je obigješ.

Pra Marko *(dižući se):* Ejvala ti, Muharemaga! Tako misli, tako, čini svaki pravi musliman. Ja dakle dijete ostavljam tvojoj brizi, — i neka je sretno! A sad mi daj izun.[6] *(Pruža ruku na rukovanje.)*

Muharemaga: Stoj — nismo gotovi! Ono valja pokojnicu ispratit do groblja i valja joj tamo molitvu reći za puta na oni svijet. *(Vadi kesu.)*

Pra Marko: Šta hoćeš to, aga?

Muharemaga: Za ukopa, efendum.

Pra Marko: Jok, džanum![7] Ostavi to; ovdje je sirotinja po srijedi. *(Čini temena,*[8] *pogje.)*

Muharemaga *(zadrži ga):* Ono — nije sasvim tako. Zar pokojnica nije ostavila baš nikoga?... Ostavila je, dušo si mi draga, komšiju, a taj ne će da oduzima ono, što je Bog, dželešanuhu, naredio, da se daje njegovim robovima! A, naistrag, ne moreš ti, ko naše hodže,

---

[1] Sporazum. [2] Plate. [3] Običaju. [4] Blagopokojni. [5] Zanadžijama. [6] Dozvolu. [7] Dušo. [8] Pozdrav, pri kojemu se ruka dotiče prsa, usta i čela.

kopat jal trgovat, nije ti u zakonu, a ipak valja i tebi živjet. A znam, da ti valja i sirotinju pomagat. A okle ćeš, ako ne uzmeš od onih, koji imaju? Već uzmi ovo. *(Turi mu para u ruku.)* Nije od sirotinje, već od onoga, komu je Bog dao.

Pra Marko *(dirnut)*: Na tu besjedu od srca — ne mogu, a da ne primim. Kad je tvoja tolika volja — Allah berikjat versun [1] *(Pogje.)*

Muharemaga: Ta kud si navalio toliko?... Ono čuo sam, gdje kršćanluk govori, da i u tvom zakonu ima nekih molitava „prid dušu", a čitaju se samo u crkvi i uče[2] ih ljudi, ko ti što si. Reci, koliko je toga?

Pra Marko *(odlučno)*: Lijepi Muharemaga, ti si dosti učinio i činiš! Ali toga već ne mogu primit. *(Aga čini gestu protesta.)* Jok — jok; pripusti to mojoj brizi. Pusti, da i drugi beru sevape i zadužbine... U amanet ti ono djevojče! *(Odilazi.)*

Muharemaga *(ispraćajući ga)*: E de, nek bude na tvoju... A ono dijete, ono je od danas moj obraz!

Zastor pada.

ČIN DRUGI.

SLIKA PRVA.

Poslije 9 godina.

Soba kao u I. činu, tek su sećija i šilte prevučeni čohom drukčije boje, no u I. činu. Peć, koja je u onom činu bila jednolično okrečena, sad je u toliko drukčijega izgleda, što je po svim bridovima obojena zeleno. I ćilimi po podu promijenjeni su. Oružje po lijevom zidu poredano je drukčije.

PRIZOR PRVI.

Muharemaga, aginica, Husein i Janja.

Sjede za sofrom pri ručku, aga aginici, Husein Janji preko puta. Na peškunu (sasvim niskom bosanskom stoliću) je dimirlija (vrlo velika, ravna tepsija sa niskim rubom), na ovoj po strani dva poklopljena sahana (tanjur od okalajisanoga bakra), kao da su dva jela već poručana. U sredini dimirlije ćasa (bakrena okalajisana zdjela), u njoj kiselo mlijeko. Po tomu, što je mlijeka malo, vidi se, da je doručak na dokrajku. Kusaju... Janja prva položi kašiku, prekrsti se i izmoli

[1] Doslovno: Bog nek da napredak. Inače kod pripadnika svih vjera u Bosni običajan izraz zahvalnosti. U narodu čuje se iskvareno: Alah berićatorsi.
[2] Učiti = moliti.

u sebi kratku molitvu, te se opet prekrsti. Megjutim odlože i ostali kašike. Janja se digne, dohvati ibrik, legjen (lavoir od okalajisanoga bakra) i peškir (što je sve u pripravnosti stajalo), poliva agi, aginici i Huseinu, koji peru i taru ruke, zatim iznese rečene predmete i povrati se u sobu. Aginica je megjutim spremila sahane, kašike i preostali kruh na sredinu dimirlije, te Janja, kad ugje, prihvati dimirliju, da je iznese. Aga, čim opere ruke, sjedne na šilte, Husein dohvati s rafe tablicu za pepeo, kutiju s nasavijanim cigaretama i žigicu smrdu (sumporaču) te pripaljuje ocu cigaretu, zatim sjedne klekečki[1] *kraj oca na ćilim. Kad Janja pogje da iznese dimirliju —*

Muharemaga: Pa žurno, da ne okasniš! Danas vam je veliki god, bit će naroda, mnim, ne ćeš ugrabit mjesta.

Janja: Ta ima još dobra pô sata, a ja se umijem brzo opremit.

Muharemaga *(namigne aginici)*: Tešto, tešto. *(Pošto se Janja udalji.)* Misli dijete, da će se i danas lako opremit... Je li sve u redu, kaduno?

Aginica *(značajno zadovoljno)*: Sve. — Kad se pomoli,[2] iskrivit će kršćanska mlagjarija vratove. *(Uzme peškun i iznese ga.)*

(Za vrijeme toga kratkoga dijaloga Husein radoznalim pogledima mjeri oca i mater, ali na njemu se primjećuje, da se s pristojnosti susteže upitati roditelje.)

PRIZOR DRUGI.

Muharemaga Husein.

Muharemaga *(dižući se. — I Husein se digne.)*: A ti gledaj, da tamo prid podne odjašeš do kmeta Blaža u Rankoviće. Poručio mi, da mu je s onih kiša prošlih dana izagnjio usjev na Krčevini, pa bi sutra da priore i posije ječam. Večeras, jal, ako hoće, more namah s tobom poć, pa da mu odaspemo, koliko ustreba za sjemena.

Husein: Hoću, babo. Imaš li još šta naredit?

Muharemaga: Možeš mu uz put prigledat i ostali usjev.

PRIZOR TREĆI.

Pregjašnji i aginica.

Aginica *(ulazi. Agi)*: Kuda si naumio? A pristavila sam kavu.

Muharemaga: Odoh u čaršiju, mogu je i tamo popit.

[1] U Bosni kod muslimana još i danas (kod ostalih rjegje) sjede djeca na taj način pred roditeljima i starijima. [2] Pojavi.

*

Aginica: Bolan ne bio, zar ne ćeš pričekat, da te barem u ruku poljubi? Znaš, da će joj bit žao.

Muharemaga: A ja baš i bježim s toga. Kakova je stidna, ne će mi moć pogledat u oči. Neću da je dovodim u nepriliku. Naistrag[1] — što će mi zafaljivat za ono, što je njen hak,[2] a moja dužnost? Eto nek vama dvoma prigje k ruci, pa kô da se je i meni zafalila. Ejvala,[3] djeco!

Aginica i Husein: Ej sahatile![4] *(Husein čini temena.)*

PRIZOR ČETVRTI.

Pregjašnji bez Muharemage.

Husein: A o čemu vi to govoriste? Da nije more bit —

Aginica *(zadovoljno)*: Ta eto danas im je Markovo, crkveni god, a Janji taman petnaest godina. Babo reko: od danas joj počimaju djevojačke godine. Srezali smo joj sve novo novcato, a ja ću je od danas počet kitit svojim dukatima, halhalama,[5] pasom i granom biserovom o fesu.[6]

Husein: A što ja to ne smjedoh znat?

Aginica: Bábina volja. Kazat ću ti poslije; sad odoh prigledat kavu. *(Pogje.)*

Husein: A zna li ona što o tom?

Aginica: Jok; dok pomete iza jela i kad se vrati da prihvati za svoje obično svečano odijelo, onda ću joj kazat. *(Ode.)*

PRIZOR PETI.

Husein.

Husein *(usboda se; snašle ga neke čudnovate misli, kojih bi se rad otresti; ali taj napor izaziva u njemu sve veće uzbugjenje i zabrinutost. U neke)*: Da, da — ja ću joj sam kazat... Samo da mi se je primirit... *(Sjedne.)* Tako — sad mi je lakše... Nek dogje... Počet ću onako poistiha, poizdalje...

[1] Najposlije. [2] Pravo. [3] S Bogom. [4] U dobar čas. [5] Narukvicama.
[6] U Bosni je pregjašnjih vremena bio mahom običaj, da gazdinica svoju hizmećaricu, čim ova izadje na djevojačke godine, te ako ju je uzela još kao dijete u kuću, gizda svojim nakitom, da se hizmećarica bolje dopane i bolje udomi. Ovaj običaj živi još i danas u Muslimana.

PRIZOR ŠESTI.

Pregjašnji i Janja.

(Ulazi Janja; nosi kratku metlu; uzme mesti, gdje se ručalo.)

Husein: Janje!

Janja *(metući)*: Oj!

Husein: Janje, sretno ti bilo!

Janja *(kao prije)*: A šta to, Huseinaga?

Husein: Pa tvojih petnaest godina.

Janja *(kao prije)*: Zar to?? Kad sam živa, morala sam ih dočekat.

Husein: Eh, ne mislim tako, — no ti si dorasla za udaje.

Janja *(postigjena, nešto zlovoljno)*: Kakav ti je to danas eglen[1]?!

Husein: Pa moralo je i to doć.

Janja *(zbunjeno)*: Kako mi... ovaj... moreš tako govorit?

Husein *(takogjer u neprilici)*: Ama.. eto.. istina je, što ti kažem. Babo... eto... naredio, da te danas... što no riječ... nagizdamo.

Janja: Ah, Bog te vidio, šta će meni gizda?

Husein: Ma da te zaglédaju...

Janja *(opet zbunjena)*: Progji me se, doga[2] ti!

Husein: Očiju mi — istina je! Pa tešto, i pravo je, — ne moreš ti do vijeka čamit u ovoj kući.

Janja: Ma za Boga, šta ti je?!... Tako mi nisi nikada do sad besjedio... *(Žalosno.)* Šta sam ja to skrivila ovoj kući? *(Kupi pometene mrvice na metlu.)*

Husein: Nisi, džanum, skrivila, već si ovu kuću zadužila, pa je vrijeme, da ti sreću tražimo.

Janja: Ja sam sretna, Bog mi je svjedok! pa niti ću se gizdat, niti je gizda za me. *(Pogje.)* Niti ja hoću ostavit moje kravice, mog gjogata, ovu kuću i —

Husein *(pritrči k Janji)*: I...?

Janja: *(Šuteć, hoće da se udalji.)*

Husein *(zadrži je)*: I koga još? Reci!

Janja *(sasvim zbunjeno)*: — — — moju dobru aginicu. *(Pogje opet.)*

Husein: Dakle ti se ne ćeš nagizdat?

Janja: Ne ću, očiju mi — ne ću!

Husein *(blago)*: Ali moraš! Agina je tako volja. A ti znaš, šta će to reći, kad stariji zapovijedaju. Ne dô nam Bog ne poćutit![3]

Janja *(sjetno)*: Pa eto, kad moram — hoću. *(Odilazi.)*

[1] Razgovor. [2] Boga. [3] Ne poslušat.

PRIZOR SEDMI.

Husein.

Husein *(usboda se. U neke)*: Sad... sad mi je još mučnije... Jest — zaglédat će je... Stotine očiju, muških očiju!... *(Uzdahne duboko.)* Bože dragi, šta je ovo sa mnom; na što će izać ovo?!... *(Otresa rukama, kao da bi rad kutarisati se neprijatnih misli. Kao da mu je time odlanulo, sjedne.)* The, the... *(Uzme lupati prstima po koljenu i bulji, kao da ništa ne misli.)*

PRIZOR OSMI.

Pregjašnji i aginica.

Aginica *(zaogrnuta feredžom)*: Ne znam, šta joj je... Mišljah, plaho ću je obradovat, a ona, kad joj iznesoh i rekoh, da se obuče, samo što ne briznu u plač. Ama ni da bi riječi! Jedva jedvice pribra se i prigje mi k ruci.

Husein *(jedva skrivajući radost)*: Smela se, majko. Valjalo ju je pripraviti na to.

Aginica: Eh, babo naredio drukčije. On je baš htio, da nitko ne zna, pa ni ti, ne bi li je više iznenadili. A da se je raščulo već poprije, mogli bi i prosci dodijavat nam prije reda. More bit si čuo već, kako se kršćanluk jagmio za cure iz naše kuće? Janje je izišla na glas sa svoje kršnosti; a zar nije i od sebe — ne budi priminjeno — kô da ju je muslimanka rodila! Bit će tu jagme, velim ti.

Husein *(digne se, usboda se)*: Hm... hm...

Aginica: Belkim[1] ne vjeruješ?

Husein: Ne vjerujem!... Znam i ja, da već propitkuju, kad ćemo je proglasit djevojkom, pa da je uzmognu iskat. Ali da ne budete krili od mene.

Aginica: A što?

Husein: The, more bit bi ti bila pristala na to: da je još rano. A vjeruj, teško je to izgubit na prijeko onako čeljade... Znaš, dok su mi Mujo i Omer timarili Gjogata, on *(pokazuje skvrčen kažiprst)* evo ovaki, a otkad ona dogje na snagu i uze ga timarit, on kô vilen! Milina mi je uzjahat ga, sva se čaršija obazire za mnom. Pa naše krave?... Sjaje im se dlaka kô maslom namazana; a nabrekle su od jedrine, da im u mahali[2] para nema. Pa zar će i tebi lako biti bez take pomoći?

[1] Može biti. [2] Gradska četvrt.

Aginica *(zatežući)*: Ta ono — pravo besjediš; ali ona nas more posluživat i kad se uda; ima i tog u našem šeheru.

Husein *(ponešto jetko)*: Pogodila si! Kô da će ona otić za kakvog hizmećara!.. Bit će tu prvih momaka njene vjere.

Aginica: Pa najposlije — što se bolje uda, svjetliji naš obraz.

Husein: Znam to. Ama mogla si mi kazat.

Aginica: Eto ga opet! Nije li svejedno, znao ti — al ne znao?

Husein *(s mukom skrivajući uzbugjenost)*: Nije baš ni svejedno. I ja sam joj dužnik, s tebe sam joj dužnik. Kako je slušala svaku tvoju zapovijed! Eto, najviša nam kuća u šeheru, sličnija kakovoj kuli, nego li kući, više puta mi i samom dodija ono šesdeset basamaka; pa ipak, kad Janju zovneš iz avlije, evo ti je prije pola dikike, prosto misliš, da ih je preletjela. I taka je u svemu. Nisam nikada čuo, da si je morala ružit i karat; pa bilo je u redu, da je i ja, kao tvoj sin, danas čime god obradujem. *(Odmahne rukom.)* Ama sad već to bi...

Aginica: Pa ti joj moreš i kasnije štogod nabavit... Ja sad odoh kóni Latifaginici, da motrim s pendžera, kad progje Janje. Ne mogu ni izreć, kako mi je drago da je vidim, kako joj sve pristaje... Ona će ti, dok se obuče, unijeti kavu, pa će onda u crkvu. *(Pogje, pa se zaustavi.)* Ti ćeš, biva, pred podne na selo, pa ne ćeš ni doć na ručak. Stoga dovale,[1] sine! *(Odilazi kroz glavna vrata.)*

Husein: Ej sahatile, majko!

PRIZOR DEVETI.

Husein, poslije **Janja**.

Husein: *(Kad iščezne aginica, za čas se čini miran, ali se brzo uzruja.)* Ma šta je ovo sa mnom?!... Kakovo je ovo osjećanje danas?.. Sad, sad će unić... Kakova li će bit?... Ta primiri se, Huseine! Vígjo si je i do sad svaki dan, svaki sat, svaku dikiku,[2] pa zar nisi i do sad znao, da je kršna, da je mila, da je lijepa?... Jest — ama onako i onoliko! To... to sam uočio danas prvi put... Pa kako joj pristaje on stid, ona tuga?... Ama ona je naše kuće obraz!... *(Promišlja, trgne se.)* Da — najbolje, da se izgubim; jest, tako je najbolje! *(Pogje, pa naprasno zastane.)* Ali — uvrijedit ću je, ako me ne nagje, kad mi donese kavu... A što bih je vrijegjao?... Ma kako

[1] S Bogom. [2] Minutu.

bih je mogo vrijegjat!... Pa nije li već do sad izgledalo, kao da je tjeramo iz kuće, tako joj je teško bilo, što se morala nagizdat?... Jest, to sam dobro uočio... A šta ono reče majka: „...gotova da zaplače”?... Ma, uh, muku mu! i ja bih nešto plako... Ne, ne! Ostat ću i reći joj: Janje, mi tebe ne izgonimo, ne dô Bog! Janje, mi —

(Ulazi Janja kroz pokrajna vrata, noseći na tabli džezvu[1] *kave, a preko ruke objesila patrice.*[2] *Obučena je sasvim novo: u dimije od atlasa, svilen jelek sa zlatnim širitom.*[3] *Opasana je pasom od pozlaćena širita sa srmali*[5] *paftama,*[4] *oko vrata joj dvije struke dukata, na rukama srmali halhale,*[6] *a o fesu joj grančica bisera. Na prsima rasporena starobosanska košulja divno markira razmegju mladenačkih joj grudiju. Odijelo joj tako pristaje, da izgleda neodoljiva ljepota, uvećana djetinjskom stidljivošću i iskrenom sjetom. Ostavi tablu s kavom kraj Huseina, nalije mu fildžan kave, a zatim pristupi oborenih očiju k Huseinu; drhćućom rukom i nekom slatkom strijepnjom dohvati njegovu desnicu i poljubi je jedva primjetno. U tom trenu osjeti ona mlaz vrele krvi uz obraze. Husein zadrhti, u drhtaju ruka mu prije reda ispane iz njene. Janja smjerno korakne dva tri put unatrag, zatim se obrne i pogje k izlazu. Husein ne može da savlada silne osjećaje, skoči za njom uz poklik njena imena, uhvati je i poljubi silno, strastveno. Ona se već pri samom dodiru trgne kao elektrizovana i pane u nesvjesticu. Husein, i blažen i prestravljen, drži je, ona polako dolazi k svijesti. Husein je nježno povede do glavnih vrata. Na vratima Janja se obazre i dobaci ispod oka Huseinu uz sjetan smiješak stidan i beskrajno nježan pogled i iščesne.)*

PRIZOR DESETI.

Husein, poslije **Mustajbeg.**

Husein: *(Razdragano zanesen, gleda podugo u stranu, kuda je iščezla Janja. Najednom, duboko uzdahnuvši, hvata se rukom čela, popogje nesigurnim korakom, bori se, kao da je tek sad shvatio težinu i zamašaj svoga postupka.)* Bože, šta učinih!... *(Ulazi kroz glavna vrata Mustajbeg. U naumu, da pozdravi, uzbezekne se, kad smotri ponašanje Huseinovo, i zastane, nu ovaj ga ne primjećuje, već nastavlja:)* ... Janje, slatko dijete, oprosti! Oprosti, nisam mogô drukče, nisam, dina mi!... *(Ugleda Mustajbega, ali je toliko zaokupljen mislima,*

[1] Bakren sudić za kavu, naročitog, istočnjakog oblika. [2] Brojanice. [3] Vrpca. [4] Od čista srebra. [5] Pločice za zakopčavanje. [6] Narukvice.

te ovaj kao da mu i ne smeta.) Misli li ona na ono, što se dogodilo?... Srećom ona i ne zna, da sam je — *(Pogled mu opet zapne o Mustajbega, koji je, samilosno smješkajući se, koraknuo, pa Huseina kao spriječio u hodu, — ugleda Mustajbega, besvjesno primi ga za ruke i govori njemu:)* Ne zna?... Oh, Mustajbeže brate, znaš li mi ti protumačit onu zagonetku, onaj pogled njezin?... Oh, šta bih dao, da saznam, je li i ona osjetila onu sladost, sladost, što sam je oćutio ja... onu... oh... znaš li? Govori!

Mustajbeg *(saučesno, klimajući glavom):* Znam, znam —

Husein *(silno radosno upada):* Ti znaš!... Oj — tumači mi, da te slušam do sutra!... Ne, ne znaš — to znam samo ja!... Bilo je, kao da mi se nebo rastvorilo, a iz njega mi se nasmijala hurija[1] od svih najljepša... nasmiješila se, opila me; opila *(tužno)*, pa se onda izgubila... Bio je to pogled: nije da me je karao, već kao da veljaše: „Ti mi ote sve, što imadoh, a ja se ne srdim; ja bijah nevino janje, a ti si me klao, — klao, ali ja ti ne mogu poželjet zla”... Oh, pobratime... *(povede Mustajbega nehotice k prozoru)* ja kasap, ja razbojnik!!... Ja njoj tako, a ona meni časak uživanja, ta mnidijah svisnut ću od nâke neizrecive dragosti!... *(Pogledavši kroz prozor, vatreno.)* Ha — kako je zgledaju!... Kako je mjere, kud prolazi!... Sve uprlo oči u nju, a ona? *(Radosno, brzo.)* Ona samo gleda preda se. Oh, srećo moja!... Eno... još korak, dva... zamače! Zamače sunce! za oblake...! *(Zažmirivši klone oslonjen na Mustajbega.)*

Mustajbeg *(saučesno blago):* I vrijeme je, jer ti si se, brate, izgubio... *(Kao za se.)* Ima i za kim... *(Stavljajući mu ruku na čelo.)* Hu — kako goriš! De da sjednemo. *(Sjedaju, Husein mekanički, još uvijek sklopljenih očiju.)* De, dogji k sebi, kukavče!

Husein *(otvorivši oči, kao iza sna):* Ti!... Ti ovdje?... Dakle ipak!... Da, da — i činilo mi se, da si ti uza me, a ja kao da sam nešto sanjô, bunco... Eto vidiš, istina je — ti si... A, oprosti, a kada unide?

Mustaj beg: E, hvala ti Bože, nek se već s tobom može govorit! ... Eto pošo k tebi, da na ovom lijepom danu malo izjahamo. Unidoh ne prijavivši se, jer sretoh na avliji *(značajno)* Janju —

Husein *(Stisne prijatelju ruku. Jedva čujno):* Ja-nju...

Mustajbeg *(nastavljajući):* ... da, pa mi reče, da si sam. Unidoh, a ti, eh, pobratime —

[1] Rajska ljepotica.

Husein *(kao postigjen)*: A ja?...

Mustajbeg: Ti, ama eto, ti... kako bih ti kazo...

Husein *(bojažljivo)*: Kako to misliš?

Mustajbeg: *(dižući se. — I Husein se digne.)* Kako mislim?... Mislim *(udari glasom)*, da bih i ja na tvome mjestu izgubio pamet. Izgubio bi je i svetac, hahaha! Zar sam bio slijep, kad malo prija susretoh onaj katmer,[1] što se uzgojio u tvojoj bašti; kad ga ugledah u svoj njegovoj ljepoti i miruhu?[2]!... Čuj, da ne vidjeh, što malo prvo vidjeh u ovoj odaji, pa da je onaj cvijetak muslimanka, ili bar da nije tvoja hizmećarica —

Husein *(upada)*: Šta, šta?

Mustajbeg *(zanesen)*: ... jal bih ga otimo, jal na silu turčio!

Husein: To jest — kad u ovom šeheru[3] ne bi bilo Huseina Muharemagića... — A ovako — ni jedne više da nisi probesjedio!

Mustajbeg: Nu, nu, ti kao da si šuveli[4]? Pa hoćeš li je turčit?

Husein: Ah, more, kad bi babo htio i kad bi ona pristala — s mjesta! Ama znaš, kakav je moj otac. On ti je od onih, što se vladaju strogo po Kuranu, pa bi prije poginuo, neg da koga na išta sili, il da svoju vjeru na pazar iznosi. Šta mi je puta rekao: „Da je Bog, gjelešanuhu, koji sve može, da je Bog htio, da svi ljudi budu jedna vjera, on bi i proveo svoju volju". A da ti pravo rečem: ja mnim kô i on *(sjetno)*, pa stog mi i jest teško, plaho teško...

Mustajbeg: Ma eto ja dokučujem već, da se milujete... Pa zar u svojoj kući, bre?

Husein *(stisne Mustajbegu mišicu, da ovaj gotovo zajaukne)*: Ne govori, bolan, tako glasno, *(tiho)* bojim se i ovih duvarova. Znaš, kako je onaj Sarajlija zbog svoje hizmećarice kršćanke poslo svog rogjenog sina u Vidin[5]; a moj babo?... Uh — on ne bi tek tražio kadije!... *(Glasno.)* Ne, mi nit se milujemo, nit ne milujemo. Za priču, pobratime! De, sjedi! *(Uzme s rafe još jedan fildžan i nalije drugu i sebi kave.)* Ovo je od jutra — ne pitaj! Eto — sa mnom se zabavljalo, odraslo, pa ne znadijah, da je toliko naočito i milo. Ne znadijah, dok ne kucnu čas, da ono dijete dignemo na djevojačke noge. More, kad čuh, da će je zaglédati drugi, mene nešto sape *(obujima rukama grudi)* ovdje; tu sape, a oči mi se otvoriše, te saznadoh, grehota je reći, saznadoh, da mi je draža od života!...

[1] Karanfil. [2] Mirisu. [3] Varošu. [4] Ljubomoran. [5] Na robiju.

Mustajbeg: Ja sretna li tebe, što imaš o kom da snivaš!... A kako je s njenim srcem?

Husein: S Janjinim?... Ma zar ne vidi malo prvo mojih muka, te me stavljaš na nove?! Druže, brate, ja sam ti smeten!... *(Ushoda se i zaboravlja na prisutnost Mustajbegovu.)* Da, smeten sam, ne umijem se snaći... Nov je neki život u meni: ogrlio bih i prijatelja i dušmana... vas svijet... pa opet... smrvio bih sama sebe!... Oh, da mi je, da samo još jednoč onako upreš oko u mene... da mu prozrem do dna... gdje se krije ona tajna *(Strese se.)*... što mi more da razori nadanje... život moj... ili... *(Razvedri se naprasno.)* Ili... nije li izgledalo, kao da je i ona... u snu... proživjela ono... što sam proživio ja... što se dogodilo na javi...?

Mustajbeg *(sažalno, za se)*: Vjera je — izludit će još! Nije fajde, valja tražit lijeka. *(Glasno.)* Pobratime, nije druge — ti si zbilja izgubljen, ako ne pregje na tvoju vjeru. Već upri, gdje treba, a osloni se na me, pa da je o glavu!

Husein *(trgne se)*: Reče li ti što?

Mustajbeg *(otresito)*: Rekoh: šalu na stranu, valja je turčit!

Husein *(bolno)*: Haha! A bi li htjela ona, kad joj u zakonu nigda ne smetasmo? Istina, osvjedočen sam, da našu vjeru poštiva, ali i svoju ljubi. Pa zar da joj preko njene volje prebacim feredžu, pa da od mene zazire, kô pile od kopca?... Ili da je, more bit, varkom primamim sebi za družicu, pa da me gleda hinlom[1] i prezirom?... A ja bih htio... Šta bih htio?... Htio bih, da me one oči milo gledaju, da mi ona usta dragost šapuću, da me *(ogrli Mustajbega)* one ruke čežnjom sapinju!... *(Sjetno.)* Oh — pobratime! Što dalje mislim, misli mi se sve više zamrsuju, i opet... opet su mi slatke...

Mustajbeg: Pa kako će se svršit to?

Husein: Alah dragi nek zna, ja ne znam! Znam samo to, da me evo opet raspinje neka strašna slutnja: kako je drugi rahat[2] i serbez zagledaju, a ja sam ovdje. Uh — muku mu — ajdemo, pobratime! *(Vuče Mustajbega.)*

Mustajbeg: A zar ne ćemo k meni na selo?

Husein: Hoćemo, džanum; ja baš ištem u tebe konaka, ištem za dan, za mjesec, za godinu, jer... jer ne smijem dulje ostat pod ovim krovom, — ne smijem, dok je ona pod njim! Pričat ću ti putem, što sam počinio. A sad ajdemo, Mustajbeže, na tvoje imanje. Oh,

[1] Himbom. [2] Nesmetano.

kako mi je teško: ne rekoh joj ni s „Bogom!" *(Ide k prozoru.)* Tek ovako na daljinu oprostih se *(govori, pokazujuć kroz prozor na ulicu)* očima s njom, tek ovako — *(trgne se, problijedi.)* Amo se, Mustajbeže *(Mustajbeg pritrči.)* Vidiš li ga, mog bivšeg slugu Omera Jamakovića?

Mustajbeg *(Gleda kroz prozor)*: Gdje?

Husein: Ta eno ga, gotov da zamakne za ćoše, govori sa bostandžijom.

Mustajbeg: Aha, vidim ga.

Husein: Eno, znacima kaziva bostandžiji, da je vidio Janju, kako je nagizdana, i da hoće za njom. A sada... vidiš... prijeti ovamo mojoj kući...

Mustajbeg: Jest, prijeti, a i pijan je. Ali ja ne shvaćam, što to ima da znači...

Husein: Ali shvaćam ja! Ima godina dana, da sam ga otjero, što je napastovao Janju; ali nisam uzroka nikomu kazivao. A on mi zaprijeti, da će, kad li, tad li, osramotiti i nju i moju kuću.... *Pokazujuć kroz prozor)*: Eno ga, zagje za ćoše. Jest, uputio se k crkvi. Mustajbeže, i mi ćemo onamo, stat ćemo za onu lipu pred crkvom i motriti.

Mustajbeg: Bogme stvar je ozbiljna: i kad je trijezan, nasilan je, a kad je pijan, onda je upravo bijesan. Ajdemo, brate! A ako ti udari na obraz, na tvoje čeljade —

Husein *(upada)*. Pokazat ću mu, da sam Muharemagin sin! *(Izlaze iz sobe).*

(Zastor pada.)

SLIKA DRUGA.

Pozornica prikazuje u dnu crkveno dvorište, sprijeda ulicu. S lijeva na desno preko pozornice je plot od razmaknutih baskija (grubo otesanih letava), te se kroza nj primjećuje sva pozadina. U sredini plota pritvorene vratnice. Lijeve i desne kulise u crkvenom dvorištu rascvjetane voćke U sredini dvorišta crkvica od dasaka, obijeljena krečom; okrenutá je pročeljem gledateljima; unaokolo nje dosta prostrano dvorište. Pred lijevim uglom crkvice kao zvonik prosta natkrovnica na četiri stupa, gotovo pod samim krovom zvono. Lijeva kulisa na ulici ogromna lipa. Sunčan je dan, sahat pred podne.

JEDINI PRIZOR.

Pred crkvenim vratima na jednoj stepenici sjede i stoje prosjaci. U dvorištu, u hladu onih voćaka, uhvatila mjesta po koja baka ili snaša seljanka; pred svakom je ili sepetić (kotarčica) s jestivom, bocama ili ploskama (čuturama). To su one iz okolice, čija je čeljad u crkvi, pa će ovdje ručati.

Po ulici šetaju Arnauti buzadžije, alvedžije i kitirdžije (prodavači kokica) i domaći somundžije (hljebari). Vrata su crkvena otvorena, vidi se narod, kako kleči ili sjedi na podu u crkvi. Svršetak je mise. Pra Marko, klečeći kod oltara, moli po običaju zadnji „Očenaš" i „Zdravo Marijo" glasno, narod za njim. Čim se dovrši molitva, izigje prakaratur (crkvenjak) i zvoni. Narod izlazi iz crkve i dariva prosjake, koji glasno prose. Jedan slijepac pjeva uz gusle pjesmu o Senjaninu Ivi (ovoga najviše darivaju seljaci; najzad ga jedan seljak, kad već sav narod izigje iz crkve, te prosjaci prestanu prositi, odvede u hlad k svojoj čeljadi, gdje će ga častiti). Seljaci i seljanke, kako izlaze iz crkve, upute se k pojedinim bakama ili snašama u hladu, tu posjedaju, sastavljajući obiteljske grupe. Snaše i bake ih dočekaju razmetnutim po boščama jestivom i odmah zaredaju čuture ili fildžani s rakijom u pojedinim seljačkim grupama.

Čim narod počme izlaziti iz crkve, buzadžije i drugovi im ulaze u crkveno dvorište i nude svoju robu: „Studeno — ledeno!" „Kitira, kitira!" „Halveee!" „Somuna, vrući somuna!" Narod, ponajviše djeca i seljaci, kupuje, a i momci, koji časte djevojke.

Šeherlije (varošani) bez razlike spola i starosti, dočekaju pra Marka pred crkvenim vratima, ljube ga u ruku, oslovljavajući ga, kako koji, sa: „Čestit blagdan, ujaci[1]!" ili „Blagoslovite, ujaci!" ili ga pitaju za zdravlje riječima: „Kako ste, ujaci[2]?" On dospijeva da tek po gdjekojemu odgovori na čestitku: „Čestita ti duša!" ili odgovara: da je zdravo, te i on njih pita za zdravlje.

Megju zadnjima izagje iz crkve **Janja** *i pobugjuje opću pozornost i udivljenje. Opaža se, da je svi gledaju ljubezno, kao da je sve, što je starije, želi za nevjestu, momci za drugu u životu. Stane uz jednu djevojku, koja kao da joj je drugarica, jer se najviše s njom razgovara.*

Na Janji se primjećuje djetinjski čedno ponašanje, a sjeta kao da je još nije minula.

Kad ona prigje k župniku, da ga poljubi u ruku uz pozdrav: „Kako ste, ujaci?", on se naročito kod nje zaustavi, migom upozoruje svoju

[1] Ujak = svećenik. U oslovu rabi se u višebroju. [2] U Bosni „pitanje za zdravlje" nema onog praznoga značenja kao po ostalom svijetu, gdje no stariji mlagjega, više omalovažujući, pitaju, kako mu je. U Bosni spada u najveću neotesanost, kada mlagji starijega propusti upitati za zdravlje.

okolicu na nju, odavajući time svoje zadovoljstvo, što je umio s njome lijepo upraviti, a njoj odvrati: „Dobro, djevojko. Kako je Muharemaga? Baš mu aferim, baš se je pokazao!"

Najzad pra Marko, pozvavši nekoje od starijih župljana, pogje s njima okolo crkve lijevo u pozadinu u župni stan. Na putu onamo ponavljaju se pregjašnji prizori, jer seljački narod ustaje, ljubi župnika u ruku uz poklike kao šeherlije malo prije, dok se najposlije sa svojom pratnjom ne izgube iz vida.

Kad župnik iščezne, počmu se šeherlije grupisati po spolu i starosti. Djevojke prilaze k Janji, rukuju se s njome i ćeretaju . . .

Husein *i* **Mustajbeg,** *vodeći se ispod ruke, pojave se s desna pozornice nešto prije svršetka mise, zastanu za lipom kao da se skrivaju.*

Husein *(pogledavši na sve strane):* Još ga nema . . .

Mustajbeg: More bit ne će ni doć.

Husein: Hoće, Mustajbeže, poznajem ja njegovu ćud. Nego, manimo se sad njega. *(Pokazuje na narod.)* Onamo, onamo gledajmo!

Mustajbeg *(kao dražeći):* U oni ženski svijet?

Husein *(razdragano):* Kako hoćeš, . . . samo motri!

(**Husein i Mustajbeg** *motre s velikim zanimanjem kasniju vrevu i komešanje. Kad se ukaže Janja, Husein ne može da priguši usklik udivljenja i on jače privine prijatelja k sebi.)*

Iz grupe Janjine odvoje se tri djevojke i povedu kolo uz pjesmu:[1]

Visoka jela do neba,
Široka lista do zemlje,
Široko polje prikrila.
Tuda mi idu svatovi,
Svatovi Ivanbegovi.
Ivanbeg ide k svatovim,
Sokola nosi na ruci.
Sokolu Ivan govori[2] — —

Odmah s početka igre hvataju se momci megju djevojke. U kolo stupi još nekoliko djevojaka. Ostale djevojke nude Janju, da i ona stupi u kolo, nu ona se nećka. Prigju neke žene, te je i one nagovaraju.

[1] U Bosni se igra kolo uz ćemane (violinu) ili uz šarkiju (tamburu), nu ponajviše uz pjesmu, po čijem taktu igraju, koracajući elastičnim korakom sad lijevo, sad desno, te se jedva primjetno pomiču naprijed, pri tome se podijele uloge, te jedni pjevaju jedan stih, a drugi odmah nastave drugi i t. d., ili ovi ponavljaju stih, što su ga prvi otpjevali (a mogu se ove uloge podijeliti takogjer megju muškarce i ženske). [2] Svršetak pjesme glasi:

„Kaži mi, soko, pod pravo,
Kakva je moja divojka?"
Soko mu krilom govori:
„Kakva je tvoja divojka —
Na čelu joj je Danica".

Husein *(čim počmu Janju nagovarati):* Hoće li? . . . Ne će . . . *(Ushićen.)* Ne će, Mustajbeže, ne će!

Mustajbeg: Ama natjerat će je, vidjet ćeš . . . Eno, eno — ne rekoh li ti!

Husein *(ljubomorno radoznalo):* Ih! Ama do koga li će se uhvatit? . . . Motrimo! . . . Eno sad omjera . . . sad . . . do Ive Mostića . . . Lovre Zečevog . . . Obigje ih! . . . *(Kao da mu je odlanulo, kad se Janja uhvati megju djevojke.)* Nuto, vidje li — megju cure! . . . Pa eno i ona zapjeva! Čuješ li je? . . . Ta što joj je glas — da se natpjevava s bulbulima[1]! Mustajbeže, brate, nek sam došao, da ovo vidim, pa makar ovi čas morao krv svoju prolit!

Mustajbeg *(mu povlagjuje stiskom ruke. Obojica se drže za desnice). Kolo se pjeva i vodi dalje.*

S desna se pojavi **Omer Jamaković,** *momak pijandurskoga izgleda i nemarno odjeven. Otraga za pojasom mu velik nož. — Zastane kraj plota i gleda u crkveno dvorište.*

Husein *(čim se pojavi Omer):* Eno ga! Pusti me!

Mustajbeg *(ne pušta mu ruke):* Nemoj, more bit i ne će onamo.

Omer *(ugje u dvorište, stupa nemarno, unatrag prebačenih ruku. Dogje do kola).*

Husein *(čim Omer ugje u dvorište):* Aja, ne valja! Sad moram onamo!

Mustajbeg *(ne pušta ga):* Ne još! More bit će sve proć bez belaja, pa da bez potrebe ne upaneš svijetu u oči.

Husein *(povuče druga):* Ajdemo bar bliže ogradi. *(Stanu kraj ograde.)*

Čim dogje Janja do Omera, ovaj raskine kolo i uhvati se do Janje s desna. Kolo odmah prestane, cure se prestravljeno razbjegnu. Momci, silno ljutiti, grupišu se, ali ne smiju da navale. Primjećuje se, da se ne boje Omera, već pošljedica, ako na njega, na „Turčina", navale i umlate ga.

Janja, *silno prestrašena, oturiva* **Omera** *od sebe; on je ne pušta, viče:* „Dalje, da se kolo vodi, ištem!"

Husein *(čim ugleda, šta učini Omer):* Hu — gadiluk jedan! *(Poleti u dvorište.)*

Mustajbeg: Eto i mene!

Husein *(odlučno):* Sam ću!

Mustajbeg *(trgne iza pasa kuburu):* Uzmi bar ovo!

[1] Slavujima.

Husein: Ne trebam! Dočekaj ga, ako ustreba. *(Otrči u dvorište.)*

Janja *(ugledavši Huseina, sva blažena):* Huseinaga — Bog te poslo!

Husein *(Jamakoviću):* Šta tražiš megju ovom mirnom rajom?

Omer: Keif mi[1]!

Husein: Okani se tog djevojčeta! *(Pokušava otrgnuti Janju.)*

Omer *(ne pušta Janju):* Phi, tko mi to kaže?

Husein: Puštaj!

Omer: Sikter,[2] bâlo!

Husein *(svom snagom udari Omera po podlaktici lijeve ruke):* Puštaj!

Omer *(Jauknuvši s bola, pusti Janju, trgne iza pasa nož i ubode Huseina):* Evo ti! *(Mašući nožem oko sebe, nagne bježati.)*

Husein *(zatetura. Padajući):* Oh, probode me, zlotvor! *(Nekoji momci pritrčavaju i bave se oko Huseina.)*

Nekolicina *(nagnuvši za Omerom):* Držte ga; držte ubicu!

Mustajbeg *(dočekavši Omera na izlazu):* Ne ćeš dalje, rgjo! *(Opali iz kubure, Omer zatetura te se sruši mrtav za lijevim kulisama, dočim Mustajbeg pritrči k drugu.)*

Čim je Omer ispustio Janjinu ruku, žene je onaj čas rastave od Huseinove grupe, i kako u isti čas momci opkole rvače, Janja, i onako preplašena, nije uočila, da je Husein ranjen pao. Nu kad priskoči Mustajbeg, te se na jednoj strani rastavi grupa —

Janja *(ugledavši na tlima ranjena Huseina, cikne):* Joj meni! Tko ga ubi, da od Boga nagje! *(Porinuta neodoljivom silom pane po Huseinu.)*

Husein *(progledavši i spazivši Janju više sebe):* Janje, dušo! Zar sad da poginem, — kad sam najsretniji...? *(Onesvijesti se.)*

Narod: *Ugledavši taj prizor, prenerażeno i s negodovanjem usupne unatrag. S ulice dotrčavaju muslimani. Mustajbeg pridigne Janju, koja, vogjena njime, stupa za muslimanima, koji nose Huseina ulicom desno. Neiskusna i djetinjasta njena duša, potresena udarcima u dva maha, dovodi je u takovo grozničavo stanje, da i ne primjećuje, kako je narod prati pogledima negodovanja, koje raste do prezira i srdžbe.*

Glas iz naroda: Ovo je sramota!

Drugi glas: Ajdemo k pra Marku, da mu javimo!

Glasovi: Ajdemo, nek je prokune!

Jedan glas *(za Janjom):* Uspaljenica!

Narod *(zabruji):* Uspaljenica!... Turska nevaljalica[3]...

Zastor pada.

[1] Volja mi. [2] Kidaj se, gubi se odavle. [3] Bludnica.

ČIN TREĆI.

Soba kao u drugom činu. Zastori na prozorima spušteni.

PRIZOR PRVI.

Muharemaginica.

Muharemaginica: *(Sjedi na sećiji i šije. Po nekad vrlo malo makne zastor na stranu i pogleda na ulicu. Takovom jednom prilikom trgne se prestrašena, šav joj ispane iz ruke.)* Šta vidim!?... Nose mi Huseina! *(Gjipi, udari se u prsa.)* Bože dragi, budi mi na pomoći! *(Poleti iz sobe kroz glavna vrata.)*

PRIZOR DRUGI.

Trojica muslimana, Husein, Mustajbeg, aginica (u feredži), poslije **Janja.**

(Unose Huseina i polože ga na sećiju.)

Aginica *(očajno):* Kuku meni! Tko te ubode, lijepi sine?... Da ti vidim ranu, zlatno dijete moje... *(Janje unosi u legjenu vodu i rubac. Aginica, odvivši zavoj.)* Uuuh, da od Boga nagje, dušman! *(Čisti mu ranu nakvašenim rupcem.)*

Husein *(iznemoglo):* Umiri se, majko; bit će dobro, ako Bog da.

Aginica: Jadno mi je dobro!... Hećima, dotura mi zovite! Agu mi tražite!

Mustajbeg: Poručeno je već.

PRIZOR TREĆI.

Pregjašnji, vojnički liječnik i njegov **asker,**[1] koji nosi kutiju s kirurgijskim priborom.

Aginica: Pomozi, hećime, careva ti kruha!

Liječnik: Ne ovdje. Brže u ženske odaje, gdje će imat mira. Prostrite dušek! *(Aginica i Janja odilaze kroz pokrajna vrata. Liječnik i njegov asker povedu Huseina za aginicom. Mustajbeg i pratnja mu hoće za njim.)*

Liječnik: Ostanite! Sa mnom dosta je moj asker. *(Odilaze.)*

PRIZOR ČETVRTI.

Mustajbeg i muslimani.

Jedan musliman *(odmičući zastore na prozorima):* A... evo Muharemage već na avlijskim vratima. Kako je zabrinut! Šala nije — jedinak!

[1] Vojnik.

Drugi musliman: Jà, braćo, prije pô sata vidjeh ga u kahvi,[1] vesela i gjumbušli,[2] pa eto, na što da dogje kući! *(Čuje se težak hod kraj glavnih vrata, jedan od prisutnih prigje k vratima, otškrine ih i prisluškuje te time odaje, da je Muharemaga već prispio k bolesniku.)*

Prvi musliman: Ama lakše će mu bit makar koliko, što mu je sin osvećen. Nego, Mustajbeže, ne bi bilo s gorega, da se ukloniš barem kroz neko vrijeme; da odeš, recimo, rodbini u Krajinu. Znaš sud kô sud.

Mustajbeg *(koji je do sada hodao zabrinut)*: Što mi bude sugjeno, snaći će me, pa krio se, ne krio. Najposlije, ne mogu me za to mušketat.[3] More bit me pošalju u Vidin na koju godinu, a živa glava vratit će se i odanle. Sad kako ispalo da ispalo, ja ne mogu ostavit pobratima, pa bježat, ne znajući, kako mu je u ovoj bijedi.

PRIZOR PETI.

Pregjašnji, Muharemaga, liječnik i asker.

(Ulaze kroz pokrajna vrata. Prisutni pozdravljaju nijemo, oni isto tako odvraćaju.)

Liječnik: Nije do kraja opasno. Unutrica mu nije pozlijegjena. Ali svakako stanje mu je sumnjivo, jer je izgubio mnogo krvi. Nada sve mira mu treba. Nek se postupa, kako sam naredio.

Muharemaga: Dragi efendija, promisli, da je ono jedinak, sva moja radost. Ne žali truda, a ja ću ti se ljudski zahvalit.

Liječnik: Hećimu je najveća zahvalnost, kad se slijedi njegov savjet. Sad — ejvala! *(Pozdravlja vojnički i udalji se sa askerom, ispraćen Muharemagom, koji se odmah povrati.)*

PRIZOR ŠESTI.

Pregjašnji bez liječnika i askera.

Muharemaga *(Mustajbegu, pružajući mu desnicu)*: Ja sam ti dužnik, beg! Nek si mi sina osvetio, a ja ću se brinut, da ne ispane zlo po te, pa da ću upropastit sve svoje imaće! Već pričaj — kako, zašto? Ne imadoh vremena pitat ljude...

Mustajbeg: Sugjeno, Muharemaga. Naigjosmo, ili... kako da ti kažem... bijasmo tamo kraj crkve. Mlagjarija povela kolo. Došo oni katil[4] Jamaković, umiješo se, raskin'o kolo baš kod tvoje hizmećarice, pa — ne pitaj!

[1] Kavani. [2] Šaljiva. [3] Strijeljati. [4] Ubojica.

Muharemaga: Hu — kopilan!

Mustajbeg: Pa eto, ne htio je pustit. Husein utrko, udario ga po ruci.

Muharemaga *(sav blažen)*: Za obraz, jàšta! Baš je bábin sin! A ostalo mogu već zamislit... *(Čuje se kucanje na avlijskim vratima.)*

Mustajbeg *(pogledavši na prozor)*: Nuto — pra Marko! Ama šta će onoliki kršćanluk uz njega? *(Otvori prozor i viče.)* Ulazi, pratre! *(Ode u susret pra Marku.)*

PRIZOR SEDMI.

Pregjašnji, fra Marko, knez i medžliz.[1]

Muharemaga *(pridošlicama)*: Pa bajrum, sjedajte!

Pra Marko *(hladno i ozbiljno)*: Nije nam do sjedenja. Mi smo danas davudžije![2]

Muharemaga: A na koga činite davu?[3]

Pra Marko: Na tvoju čeljad, Muharemaga, — na Huseina i Janju. Upalili ti obraz, — obraz tvoj, obraz moj i mojih župljana!

Muharemaga *(razrogačivši oči, plane)*: Šta to besjediš, pratre?... Bre, pazi na svaku, izmjeri svaku, prije no ti pregje preko jezika!

Pra Marko: Ja činim, što me duži Bog, pa mi nije mislit na pošljedak za se! Dogodilo se, što se zapamtilo nije, da cura pane po ranjenom mladiću, pa još tugje vjere, na očigled svega svijeta!

Muharemaga: Zar ona? Zar je tako bilo?... O, pra Marko! i ti dižeš tako tešku optužbu zbog toga?!... More, ima li to, da u čeljadeta, koje u jednoga Boga vjeruje, nema zahvalnosti?!... Kad ne znaš, bre, ja ću da ti kažem: pritego ju njegov kruh, kruh njenog hranitelja, — eto to ti je...

Pra Marko: Nisi čuo sve. Da je, kô što ti mniš, ja bih bio prvi, koji bih je blagosivao. Ama po srijedi su krupnije stvari. Ona ne ciknu: „Tko mi ubi agu hranitelja!" no zakuka: „Tko ga ubi, da od Boga nagje!", baš kô žena za svojim čovjekom. A on, kad je ugleda više sebe, nazva je „svojom dušom". Sad sudi, kakvi su to posli i kako se vrši riječ, što mi je zadade prije devet godina!

Muharemaga *(ne odgovara, silno je uzrujan, koraca po sobi i tare sa čela si znoj; poražen je)*.

Mustajbeg *(Muharemagi)*: Da ti nešto kažem, aga —

Muharemaga *(gestom prekine Mustajbegovu besjedu. Kao da se je odlučio; pra Marku)*: Ne mogu ti zamjerit: ti činiš, što bih i ja činio

[1] Knežev zastupnik. [2] Tužitelji. [3] Tužbu.

na tvome mjestu. Hvala, što si došo ravno k meni! *(Strogo, značajno.)* Da sudim, biva?

Pra Marko: Da nam povratiš djevojče.

Muharemaga: Hoću, dok svršim istintak.[1]

Narod sa ulice *(viče prigušeno):* Uspaljenica... Nevaljalica...

Muharemaga *(Trgne se jarosno. Bori se s mislima. S mukom smirivši se, odlučno):* Izigjite svi na divanhanu[2] za čas! *(Svi se udalje kroz glavna vrata, koja Muharemaga za njima pritvori.)*

PRIZOR OSMI.

Muharemaga sâm.

(Skine s duvara dvije kubure, pregleda ih i, našavši ih dobro potprašene, napne im horoze i stavi ih za jastuk od sećije s prijeda pozornice. To je činio potpunom odlučnošću i hladnim razmišljanjem. Otvori vrata.) Bujrum, ulazite!

PRIZOR DEVETI.

Muharemaga i ostali, poslije **Husein, Janja i aginica,** pa bez ove, poslije **nekoliko muslimana,** najzad opet **aginica.**

Muharemaga *(zove kroz pokrajna vrata):* Nek unidu Husein i Janje!

Glas aginičin: Ma kako će Husein ovako bon?

Muharemaga *(strogo):* Nek dogju, velim! *(Pojavi se* **Husein,** *koga vodi u feredžu zaogrnuta* **aginica.** *Husein je blijed i iznemogao. Obučen je u čakšire i košulju. Ispod razdrljene košulje vidi se zavoj. Aginica ga dovede do lijevoga ugla, gdje ga posadi na sećiju. Na mig agin udalji se aginica.* **Janja** *— obučena u kućno odijelo — stupala je za Huseinom. Ona izgleda kao izgubljena i u silno grozničavom stanju. Kad ugleda pra Marka, pogje mu k ruci, nu on je ukoravajućom gestom odbije od sebe, što nju tako zbuni, da zatetura, gotova se srušiti, nu Mustajbeg prigje k njoj te je povede u blizinu Huseinovu, gdje se ona osloni o pročelni zid, drhćući cijelim tijelom.*

U času, kad aga po drugi put zapovijedi, da ugju Husein i Janje, **s ulice** *dopire žamor i glasovi:* „Kakova je to buna?", „Šta tražite ovdje?" *i odgovori:* „Čekamo župnika, a nije buna". *Time se odmah stiša žamor, ali se čuju nagli koraci i unutra stupa nekolicina razjarenih muslimana. Oni se pojave, baš kad Mustajbeg dovede Janju do zida.*

[1] Istraga, pretres. [2] Predsoblje.

Jedan od pridošlica *(Muharemagi):* Šta ovo biva pred tvojom kućom!?... Moreš li trpjet, da vlašad provodi, što hoće pod turskim pendžerima?

Drugi pridošlica: Da, šta je ovo? Govori, da sazovemo naše, pa da ih rastjeramo kô ovce!

Muharemaga: Od rastjerivanja malo bi bilo fajde, dok je njima pra Grgo, koji no sjedi veziru uz koljeno. *(Odlučno.)* A drugo: U svojoj kući i pred njom — ja sam gospodar! A, najposlije, silom nije još nitko svoj obraz opro pred svijetom! Smirite se, more bit raja ima pravo.

Pridošlice *(uočivši sada cijeli prizor u sobi, čude se, ali se ipak primire).*

Muharemaga: Namah ćemo čuti. *(Janji.)* Dijete, tako ti kruha, što te u ovoj kući othranio, tako ti Isa pejgambera,[1] reci, zašto pade po ranjenom Huseinu?

Janja: *(Šuti, uzdrhti, bori se.)*

Pra Marko: Govori! Zašto pade po Huseinagi?

Janja *(silno grozničavo):* Bez oca, bez majke, bez igdje ikoga svoga ja odrastoh... Pratar mi svjetovaše na svakoji spovijedi, da pazim kuću ovu kô svoju rogjenu... Ja po malo saznadoh, da u njoj nagjoh roditelje, brata *(trgne se),* da — brata!... Kad mi jutros dadoše gizdu, mnidijah, — tjeraju me iz kuće... Kuda?... Oh, a on mi tako lijepo, tako... milo govorio!... I probodoše mi ga dušmani!... Zar sam pala po njemu?... *(Pokrije oči rukama, strese se.)* Oh, Bože!... Šta me je vuklo k njemu?... Ne znam, aga, ne umijem ti reći!... Kunem ti se, kunem vam se očnjim vidom, uspomenom majke moje — ne znam!... *(Silno potresno.)* Oh, majko, vidiš li me, majko! *(Brizne u plač.)*

Husein *(dižući se, samoprijegorno):* Ne mučite ovo dijete! Mene pitajte, — mene pitaj, babo!

Muharemaga: Dakle tebe? Govori, al istinu! Majčinog ti mlijeka — istinu hoću, istinu moram saznat! Ima li dragost megju vama?

Husein: Ima, kô što je jedan Bog, dželešanuhu! Ima je s moje strane...

Muharemaga *(problijedivši):* A od kada?

Husein: More bit od djetinjstva našeg, al je nisam osjećao, kô što je osjećam danas, od časa, kad saznadoh, da će je zaglédat tugje

[1] Isusa, Božjeg poslanika.

oči; od danas, kad je vidjeh onako stidnu u onoj raskošnoj odjeći; kad vidjeh, da joj ljepota potamnila gizdu; od onog maha, kad dogje, da me u ruku poljubi, pa ruka moja zadrhtala u njenoj, i ja... Oh, babo, teško si me zakleo! Ti tražiš istinu pred ovolikim svijetom...

Muharemaga: Neka svijeta — istinu!

Husein: ... a mene, kad ona pogje, oh, mene nešto porinu k njoj! Ja, babo, ne znadoh, šta činim, ja je *(iznemoglo)* pod mojim krovom, pod tvojim krovom... poljubih...

Janja *(cikne kao moleći)*: Nije, aga!

Pra Marko *(preneražen)*: Sramota!

Husein *(zadnjim naporom)*: Ne zna ona, bila je u nesvijesti!

Muharemaga *(silnom brzinom dohvativši kuburu)*: Za obraz! *(Naperi u sina, Mustajbeg munjevito priskoči i otme kuburu, koja se skreše u šiše — svod.)*

Janja *(zakrilivši svojim tijelom Huseina)*: Mene, aga! *(Zaboravivši na okolicu, briše znojno čelo Huseinu, koji je s uzbugjenja pao na sećiju.)*

Narod *(sa ulice, čim pane pucanj)*: Pra Marko, — pokaži se, pra Marko!

Pra Marko: *(Pritrči k prozoru, otvori ga i gestama miri narod.)*

Aginica *(koja je jedva primjetno provirivala kroz vrata, čim ugleda kuburu, prileti k Muharemagi, cikne)*: Ne ubijaj jadnu majku! Ako su dvije vjere — jedan je Bog!...

Mustajbeg *(Muharemagi, uzvišenim glasom)*: Čuj me! Tako mi sveca Muhameda — zbog onog nesmotrenog čina, zbog onog poljupca u mene je zatražio krova od danas, pa dok Janju sudbina ne izvede ispod tvoga krova, — da očuva obraz svoga doma!

Muharemaga *(trgne se, kao preneražen)*: Zar?... Oh, sine *(lupi se šakom po čelu)*, što htjedoh zlo počinit!... *(Pogje k Huseinu.)*

Pra Marko *(odmičući se od prozora i ugledavši prizor izmegju Huseina i Janje)*: Šta vidim?!.. Dakle sve je pretvaranje?.. Nesretnice!

Janja *(kao iza sna trgnuvši se na pošljednje riječi pra Markove, hvata se za glavu, očajno)*: Oh, šta ovo biva sa mnom!...

Pra Marko: Prokleta bila!

Aginica *(koja je na očajni poklič Janjin potrčala joj u pomoć, na pra Markove riječi i sama se užasne i zastane na mjestu, snebivajući se.)*

Husein *(teško se dižući)*: Ne proklinji, pratre, što ne razumiješ!

Muharemaga: Vrni, pratre, ima lijeka!... Ti nisi čuo riječi Mustajbegovih...

Janja *(posrne, klekne; sklopljenih ruku)*: Ujaci, smilujte se!

Pra Marko *(gromko)*: Nemam šta više da čujem. Tolikom grijehu, što se gomila na oči svijeta, nema smilovanja: — prokleto da ti je i deveto koljeno! *(Izlazi, njegova pratnja za njim.)*

Narod *(zabruji)*: Prokleta...! Prokleta...!

Janja *(skrajnje očajno)*: Prokleta!!!... Oh, majko!... *(Počima se gubiti.)* Gdje si mi, majko?.. Ha — zoveš me!... *(Mahnito radosno.)* Evo me... evo *(Prisutni usupnu užasnuti)* tvoga djeteta! *(Munjevitom brzinom skoči kroz otvoreni prozor. Prisutni muslimani polete napolje. S vana dopiru glasovi užasa.)*

Muharemaga i aginica *(pritrče k prozoru, usupnu potreseni)*: Bože dragi...!!

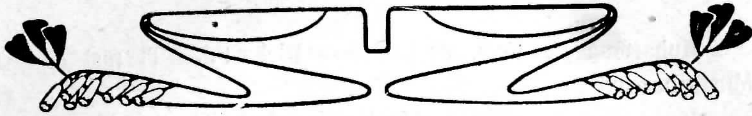
Husein *(Sabravši zadnje sile, prigje k prozoru. Pogledavši dolje, kao da mu se raskidaju prsa. Potresno bolno)*: Mrtva!... Ja—nje, duš—šo!... *(Pritrče mu otac i mati.)* Babo, majko... halalite![1] *(Izdišući hvata se za grudi.)* Ima li išta teže od dra—go—sti.. *(Drhćuće ruke roditelja ne mogu da ga dovoljno pridrže, pada mrtav.)*

Aginica *(pada po njemu; trzajući se s bola, jeca prigušeno.)*

Muharemaga *(s dubokom boli, ali beskrajnim predanjem)*: Sugjeno...

[1] Praštajte.

Kraj.

S PUTA PO ITALIJI.

Kao neko vrhovno načelo stoji još i danas, da je Italija ne samo majka, već i riznica umjetnosti. A za umjetnika skoro još danas vriedi: ne biti u Italiji — toliko, koliko da nisi pravi umjetnik. Ali sviet se je u tom mnogo promienio, a ovo načelo vriedi danas još samo kod nekih riedkih sinova i gojenaca božice Pallade i nekih estetičara i kritičara. Kao pitomac bečke akademije l'epih umjetnosti (a bečka akademija do nedavna je bila strogo konservativna u načinu odgajanja svojih pitomaca) nazobao sam se te antike i talijanske renesance do vrh grla! U Münchenu naprotiv čuo sam vazda, da umjetnik kao stvaralac treba da si oko i ukus usavrši — samo u prirodi. — „Neka bude svaki svoj, neka bude svaki individualan . . . Čemu si svoj ukus natrpavati onim starim umjetničkim shvaćanjem, koje je u svem kao neki recept u ljekarni . . . Na stran sve, što ima nekakve paragrafe!"

To ima nešto za sebe, — a i nema, prema tome, kako se uzme. Antika je služila kao podloga renesansci, — a renesanca ipak nije antika — ni iz daleka! Ali renesansa uzevši si antiku za uzor nije bez glave i bez svoje misli za njom trčala i sliepo oponašala . . . a u tom grmu leži zec!

*

Jednoga dana — onako kao iz neba u rebra — moj prijatelj Menci C. predloži, da idemo zajedno u Rim. „Što ćeš sada ovdje, gdje je još zima — a tamo je već proljeće? Kad ne možeš još sada u Pariz, ne će ti škoditi, da se prije malo nadiviš starim majstorima. To će nas oba malo i osvježiti; ti trebaš za svoju veliku sliku malo pause; tu bi se dalo i štošta profitirati od starih majstora, a ni meni, prije nego podjem u Dalmaciju, ne će škoditi, da vidim one prirodne ljepote, za koje mi toliko pripoviedaju oni, koji su tamo bili. Možda bih i ja za promjenu jedanput otišao na ono more slikati — kad toliko uzveličavaju ljepotu onih krajeva!"

Meni nije trebao dva puta isto reći, i moja je odluka bila gotova. — Idemo! Naš je plan bio: ravno morem do Mletaka — gdje se ne ćemo ništa zadržavati, pošto ih od prije dobro poznajemo, već ćemo odmah dalje ravno u Firencu, gdje ćemo ostati dva tri dana, a onda u Rim. Bude li vremena, otići ćemo u Napulj i Capri, pa onda preko Ancone natrag — ja u Zagreb, a on u Dalmaciju.

*

Sretno smo prispjeli u Veneciju i odmah sjedosmo u brzi vlak, koji je kroz Padovu i Bolognu vozio ravno u Firencu. Dan je bio liep i vedar, — sunčane zrake dale su oćutiti svoju moć nama — u toplom kupeju.

Slike su se brzo mienjale; vlak je dobro jurio. Lievo i desno prostirala se bogata Padska dolina kao nepregledno more samih oranica i livada, načičkana samim dudovima, na koje se vinova loza uspela željno očekujuć proljetno sunce. Narav je bila još u podpunom zimskom snu. Ure i ure prolazile, a promjene u kraju nikakve. Uviek jedno te isto. Na svakom koraku vide se tragovi marljive ruke, sve je to pomno obradjeno, kao u kakovom vrtu. Oko 11 sati mogli smo već dobro vidjeti kose Apenina, koji je bio podpuno biel. Sniega nije bilo na polju, ali u zaklonu od sunca bilo ga je i tu dosta. Već poslie Bologne kraj se počeo dizati i tako se polagano i mi stadosmo dizati na sam Apenin. Velik je to kontrast — doći iz one liepo kultivirane ravnine ovamo u taj gorski krš. Prielaz je upravo nagao. Sniega baš u obilju. Tu i tamo vidi se i po koje seoce, — čega nema u Padskoj dolini. U Italiji zapravo nema selâ. Nema seljakâ, pa nema ni sela. Mogu i ure proći, a da ni kuće vidjeti nije, dok najednoč ne baneš — u grad. Talijanska trgovišta zapravo su gradovi. Opasani zidovima i obranbenim tornjevima — ti gradovi i gradići još danas stoje kao živi svjedok grabežljive prošlosti. Krasne su ceste, solidno gradjene od tesana kamena — takodjer jedna baština rimskih vremena, — dok gorski potoci i bujice putuju po miloj volji. Čini mi se, da se tomu ne posvećuje velika briga. Koliko naprednosti u dolinama, toliko je sve zapušteno i nekultivirano u brdima. Da nema ono malo loze, što su tu i tamo vidi, ne bi se moglo vjerovati, da je to u Evropi, i to još na takovom historijskom tlu, punu kulturne prošlosti. Brda gola, bez velikoga drveća, grmlje kržljavo, ne može se zvati šumom. Meni nije jasno, zašto toliki prostor, toliko zemlje leži u gorskim krajevima Italije tako zanemareno i zapušteno.

Ja držim, da je Italija morala imati pred dvie tisuće godina ugodniju klimu, nego danas. S obzirom na način, kako se u Rimljana živjelo, ne bi onda moglo biti takove zime i tolike žege u ljetu. A tomu bi, mislim, mogao biti jedan uzrok i to, što onda ova brda nisu bila tako gola i pusta. Po svemu se vidi, da je Talijanima danas gojenje šuma deveta briga. Marljivije zato nastoje, da po njihovim gajevima i oranicama ne bude nikakove životinje ni ptice! Sve to mora u njihov želudac. Nigdje ptice! Zato mi je često palo u oči, kako ljudi obilaze s puškama, ne bi li uvrebali kakvu pticu selicu, ili pjevicu. Što ciela srednja Evropa odgoji, — to na prolazu u južne krajeve većinom podje Talijanima u želudac. Bilo je već iz Njemačke i predstavaka na talijansku vladu, da se barem koristne ptice pjevice štede i da se zakoni u tom smislu stvore. Pa što je bio odgovor? To nosi Talijanima i 10 milijuna lira, ako ne više — a tko će to njima nadoknaditi? Trebala bi ih dakle Evropa hraniti, — da joj ne pojedu ptica?

Groteskni su upravo ovi krajevi, pa onda oni nebrojeni tuneli, kojih ima sve do Pistoje, zadnje postaje pred Firencom. U ljetno doba, u ljetnom žaru, mora da je ono veoma slikovit kraj.

Oko 4 sata po podne dojurismo u Firencu, obkoljenu sniegom, a sama Firenca bila je zaledjena. Bilo je to 10. ožujka.

Još isto po podne otišli smo na forticu Michelangela, od kuda je liep pogled na cielu Firencu i njen okoliš.

Interesantna je Firenca. U svim gradovima Italije nije se toliko znamenitih i velikih ljudi rodilo, koliko u samoj Firenci, u gradu ruža. Danas je kao i svaka druga propala veličina. Taj grad je danas samo kao uspomena; to je samo jedan muzej. Sva poznata svjetska tržišta osvojili su nekad i poplavili gradjani florentinski svojom trgovinom. Svojim praktičnim duhom stvorili su takovu ogromnu industriju, koju su unovčili i tako mogli stvarati i velika djela na polju prosvjete, — najbolji dokaz: kad si narod znade stvoriti blagostanje, stvoriti će si i prosvjetu. U gladu i nevolji ne stvara se ljudska kultura.

Na početku XV. stoljeća bio je cieli grad — jedna tvornica: 30.000 radnika dnevno je tuj zaradjivalo u svake vrsti obrtu. To je bila ujedno i svjetska mjenjačnica, koja je imala svoje filijale u cieloj Evropi. Kao pravi demokrati stvorili su si aristokraciju, kojoj nije bilo premca sve do danas, izuzevši Engleze. Medici, Pitti, Strozzi i dr. kao obični obrtnici i trgovci dobavivši se velikoga imetka pokazaše, da su pravi aristokrate, da nisu poput onih „plemića", kojima je sva „plemenitost" samo na magarećoj koži. Osobito Medici stekavši svojim novčanim operacijama ogroman imetak bili su tako odlični, da su im mnogi evropski vladari zavidjali. Mnogi princ ili kraljević bio je sretan, ako mu je jedna Medicejka htjela pružiti svoju ruku i svoju — obilnu kesu. Ta na franceskom priestolju sjedila je jedna kraljica — rodjena Medici. Domogavši se tolikoga bogatsva i moći oni su dizali i prosvjetu: znanost, umjetnost i literaturu. Ovakvi obični obrtnici pokazali su najbolje, što je — a što nije pravo aristokratsvo. Nisu oni poput „plemića magarećih koža" imetak svojih pradjedova, ono, što su im oni težkom mukom priskrbili — samo u ludo trošili, već su i dalje ostali: dobri obrtnici i trgovci. U Firenci je onda vriedilo za — sramotu, ne baviti se kakovim obrtom.

Pitti se pokušaše takmiti sa Medicima u sjaju i moći i počeše graditi svoju znamenitu palaču (a palače su ujedno bile i kao tvrdjave) u tako ogromnim dimenzijama, zapravo kiklopskim kamenjem. Ni za 100 godina nisu ju dogradili. Htjeli su Medicejce nadmašiti, ali propadoše. Sudbina je htjela, da su ju baš Medici kupili i dogradili.

Danas je ta ogromna palača samo muzej, krcat tolikim umjetninama, kakovih u privatnim palačama nema na svietu. Zatvorenim hodnikom moći je iz te palače proći skoro polovicom grada i preko rieke Arno sve do Ufficia. I taj hodnik je krcat crtežima i slikama; najviše ima portreta iz razne dobe — i iz raznih krajeva. Za proučenje galerije Pitti i Ufficija trebalo bi i mjesece, a mi smo bili samo na prolazu, više da se informiramo, jer naš je cilj bio ovaj puta samo Rim.

Izašavši iz tih formalnih skladišta umjetnina tek tu i tamo mi je ostalo nješto u uspomeni. Najviše mi je ostao u pameti Van Dyckov jedan portret nekoga kardinala i Rafaelova Fornarina. Sve drugo se već drugi dan u mojoj memoriji pomiešalo. Zapravo bi trebalo svaki dan samo jednu dvoranu pregledati, tko bi htio, da mu od svega toga po nešto ostane u glavi. Odviše je toga mnogo i odviše puno dobra!

Pred poznatom „Venerom Medicejskom" nisam bio onako iznenadjen, kako sam očekivao. Prvo, tu je okolo toliko toga natrpano, a drugo, dosta je neukusno postavljena, u vrlo lošem svjetlu. Ovakva šta treba posve izolirati i u posebne prostorije postaviti.

Mislili smo i na Fiesole otići, ali snieg i zima nije nam dala, bilo je kao u Sibiriji. Mi još do ovdje nismo ništa osjetili, da smo u zemlji, „gdje citrone cvatu" . . .

Pogledali smo krasnu katedralu i njezin babtisterij, pa u S. Marco slike od Fiesola i Fra Angelica, u akademiji Boticellia i poznatu statuu Davida od Michelangela, pa Lucu della Robbia, Andrea della Robbia Cellinia i sijaset drugih. Pallazzo Vecchio krcat je liepim i ogromnim goblenima. I ćeliju Savanarolinu dobro pogledasmo s mnogim relikvijama toga znamenitoga čovjeka. Rekoh — to je toliko toga, da se u njekoliko dana ni prividno ne da pregledati.

A danas ? Danas je to grad — stranaca. Danas taj narod baš ničim ne pokazuje, da je potomak onih, koji su imali toliko duha i poznavanja umjetnosti. U oči pada, kako baš današnji naraštaj upravo bez ikakovog ukusa nješto gradi ili urešuje. Tko hoće na svoje oči vidjeti, kako jedan narod duševno i materijalno propada, taj neka dodje u Firencu.

Tko putuje po svietu, a gleda na svoje oči, taj će mnogo toga drugačije vidjeti, nego oni, koji idu po receptu tudje mudrosti. Gledajući sviet svojim očima, primajući po svojem osjećaju, onako, kako ti i tvoja duša hoće, to je, što podaje vriednost putovanju za neku izobrazbu. Ići svietom, a svemu se klanjati onako, kako to neki mudraci hoteći svemu biti sudije, propisuju, znači za mene biti — majmunom. Ako ti imaš zdravo oko, zdrav razum i srce, to tebi ne treba tek nekoga, tko će ti diktirati, što je liepo, a što nije : Uz stanovitu inteligenciju znati ćeš si i sam stvoriti svoj sud, pa i ne bio uviek u skladu s onim sudom, što su ga izrekli ovi ili oni ! A to mnogo vriedi, i to nije na odmet. Napoleon, koji je u istinu bio veleum, izrekao je prije sto godina krilatu frazu, da će za sto godina Evropa biti ili republikansa ili kozačka. Pa što vidimo ? Niti smo danas u republici, niti smo ruski kozaci.

Menci je cielim putem marljivo čitao razne knjige o Italiji i više puta mi ponudio, da i ja čitam. Ali ja nisam htio. Bojao sam se, da bi još baš u zadnji čas moglo što šta kao hipnotički djelovati na mene i moj sud staviti pod volju nekoga drugoga. Ja poznam od prije dobro Italiju, u svakom pogledu, — al ovaj put hoću da gledam i sudim, kako j a hoću ! Ja sam glavnu brigu vodio o tom, gdje se što vidi u što manje vremena i da ne gubimo uzalud skupocjeno vrieme, tumarajuć na sliepo, i da ne trebamo nikakvih kupljenih „cicerona", koji svašta nabrbljaju, bez obzira, je li to sve onako, kako to oni pripovijedaju. Takav način putovanja preporučujem svakomu inteligentnomu čovjeku. Povjest kulture u Italiji nije kitajsko pismo, koje umije čitati samo plaćeni „cicerone", da bi čovjeku za par lira mogao nadomjestiti nuždnu naobrazbu. Poslie puta, kod kuće, možeš i drugo čitati, da vidiš, kako se to njih doimalo, a još ti ostaje onda svoj sobstveni sud.

Umjetnine nisu za mene bile ništa novoga. Štogod je poznatoga, to sam ja već po tolikim reprodukcijama i fotografijama od davna poznao. Mnogo sam toga i precrtavao, — a jedina je novost bila za mene, što sam pravi orginal vidio ovdje. Ali zato mi se često desilo, da sam ostao razočaran vidjevši original, jer sam ga po kopijama držao eoipso mnogo boljim. Tomu je slično, što se i u literaturi može, ako i ne često, dogoditi, da prievod bolje djeluje — nego original.

U „Accademia di belle Arti" pogledali smo i modernu galeriju. Tu se takodjer vidi, kako je danas liepa umjetnost na nizkom stupnju i poprieko slabe stvari bez velike vriednosti, ali sa stanovišta talijanskoga osobito interesantne. Većina slika predstavlja razne epizode iz ratova, što su ih Talijani vodili za svoje ujedinjenje. U tim slikama — svagdje su „eroi" i pobjednici. Što to njih smeta, što su svagdje izvukli batina! Njima je to valjda „licentia poetica" — kad slikaju, kako omraženi „austriachi" svukud bježe — i kod Solferina, i kod Custozze, i Magente itd. Siromah Radecky ! Na jednoj slici stoji sav smrvljen i slomljen sa svojim generalima, koji izgledaju kao sušičavi bogci — pred „imponzantnom" pojavom „Vittore Emanuele". Strašan je tu taj „Vittore Emanuele", nesmiljen u pozi, veći od Napoleona, Cezara . . . A pravo i budi tomu Radeckomu i njegovim „barbarima", — što prtljaju protiv takovih „eroja" ! „Bersaljeri" „carabinjeri", „Garibaldijevci" — svi ti sa bajunetima strašno i nesmiljeno udaraju u guste redove „austriaka", — a ovi drhću i bježe ! Ali — to su samo slike i njihove skromne željice, pa se čovjek može tješiti, da ni njihovi kompanjoni Francuzi ne prolaze bolje. Oni su otraga i dosta se kukavno drže na tim slikama. To je jedina vriednost te moderne galerije, i tko hoće vidjeti, kako smo batina dobivali, — taj neka svakako pogleda ovu galeriju. Mene je gledajući te slike mučilo mnienje, što se kod nas Hrvata od neko doba uvriežilo, na ime : da se imamo stiditi naših ljudi, koji su svojom hrabrošću, kao vjerne sluge tudjina, samo sramotu nanieli hrvatskomu imenu. Svukud su bili kao „panduri", tlačitelji tudje slobode ! Kao da je to kakav grieh, ako tko nekome p o š t e n o i v j e r n o služi, — pogotovo svomu zakonitomu vladaru, pa bio to ujedno i cesar austrijanski ! A Hrvati su služili i u Spaniji, i u Carigradu, i u Veneciji, i gdjegod su bili, bili su toliko p o š t e n i, da su p o š t e n o i služili. To nije nikakav grieh

— naprotiv je to jedna velika kriepost, kojom se mi možemo ponositi, i ako oni, kojima smo služili, nisu toga znali onako cieniti, kako bi morali. A kad smo drugima znali dobro i pošteno poslužiti, valjda smo time takodjer pokazali, da bismo u pravo vrieme i sebi znali pošteno i hrabro poslužiti. A onda boreći se pod austrijskom zastavom — borili smo se i za naše hrvatsko pravo. Kod Visa je „austrijski" admiral spasio Hrvatskoj Dalmaciju. To je jedan historijski fakat, koga ne će izbrisati nikakova politička moda.

*

Dne 13. ožujka krenuli smo u Rim želeći, da već jednom stupimo na toplije zemljište. Bila je zima, akoprem je bio liep dan ; godilo nam u toplom kupeju. U Rimu će biti za stalno toplije ! Tako se mi tješili, — ali uzalud. U Rimu baš tolika zima, kao svagdje. Idući prvo po podne gradom, nije Menci mogao izdržati od zime, sav se tresao, tako da si je morao kupiti jednu veliku maju, „da budem podpuno opremljen — za ekspediciju na sjeverni pol" — dodao je sarkastično.

Sav sviet vidi u Italiji onu zemlju koju grije vječno proljetno sunce. — Zato je u modi, da dok kod nas stoji led i snieg, svatko, tko može, ide u tu zemlju, „gdje citrone cvatu"... Ja sam vidio tu zemlju sve do Capria, pa mogu reći, da u istinu citrone cvatu — u ljetu, — ali u zimi je baš tako zima, kao kod nas u Zagrebu, a ljeti sigurno veća vrućina, nego kod nas. Ja ću ovdje navesti samo jedan fakat. Kad je jedne zime kod nas u Zagrebu živin stupac pao jednoga dana na 10 stupnjeva izpod ništice — a to je velika riedkost u Zagrebu — išao sam gledati u novine, kako stoji toplina u Italiji i na našem moru. Skala je bila ova : Zagreb — 10, Rieka — 9, Milano — 10, Rim — 9, Napulj — 4, Palermo + 3 ! Ali i naš Dubrovnik imao je + 4 ! A naša Opatija 9, plus devet ! Istodobno imala je susjedna Rijeka minus 9 ! Ali čovječanstvo rado svakom zgodom pokazuje svoje majmunsko porietlo dajući tako pravo Darwinu, koji je doista zavriedio, da bude već davno blaženim proglašen ! Reći će mi tko, da je to iznimno. Jest, i ja velim, kao što su iznimni dani, kad u Zagrebu ima 10 stupnjeva izpod ništice ! Po cieloj Italiji vidio sam tako golo drveće, kao i u Zagrebu. Pina, cipresa i lovor tako je bio zelen tamo, kao što i u Zagrebu... A zašto ptice selice idu tja do Afrike ? Zar ne bi one prezimile u južnoj Italiji, — kad bi im klima prijala? Onih par stupanja razlike — to još ne znači, da je velika razlika, jer u 10 stupnjeva izpod ništice tako je hladno i ledeno, kao i onda, kad je samo 5 izpod ništice. Leda ima već kod ništice. A vidjeli smo i u Rimu i u Napulju, kako sve, što može, hoda — u krznu.

*

Kad se vratiš iz Italije, — obično je prvo pitanje znanaca : „No, kako je bilo — zar ne, krasno ? Toliko liepoga, — ono podneblje, pa one umjetnine ! Zar ne ?" — Na ovo se ne da tako kratko odgovoriti. Ja hoću da budem iskren, pa ću reći onako, kako jest. Nije mi ni svrha, da pišući ovo uzmem od tolikih putopisaca i tolikih poznavalaca umjetnosti njihovo mnienje. Onda bi morao puno toga podpisati, što ne mogu. Ja otvoreno kažem, da sam u mnogočem bio razočaran, očekivajući mnogo više, — a i obratno. Mnogo puta mi opet zapelo oko o mnogo liepoga, što drugima nije tako važno bilo. Evo primjera.

Giotta, a osobito Fiesola nisam nikako mogao pravo prokuhati, — za mene su bili uvek suhi, ukočeni i nepristupni. Ali kad sam vidio slike (freske) od Fiesola u S. Marco u Fiorenci, ja sam dobio posve drugi sud o njegovim umjetninama. Na onome mjestu, u onim praznim samostanskim ćelijama, upravo su privlačivo na mene djelovale. Toliko vjerskog osjećaja, što je Fiesole umio staviti u svoje slike, u tom ga po mom mnienju nitko do danas nije dostigao, — ni sam Rafael. Rafael je odviše elegantan, pun svjetske finoće. O Rafaelovim religioznim madonama mogu učeni profesori još toliko knjiga napisati — u mojim će očima ostati Rafael sve — samo ne religiozan. Njegove su madone odviše liepe i ljubke, a da bi odale ikakav nabožni potez.

Slično mi se dogodilo sa znamenitim „Mojsijem" od Michelangela u crkvi S. Pietro in Vincoli. Ja toga „Mojsiju" odviše dobro poznam po dobrim i vjernim odljevima, pa sam se čudio, kako je original skoro manje djelovao na mene, nego one kopije. Ali nije ni čudo. Ta, u toj crkvi, tako je loše postavljen, da nije nikako moguće, da bi dobro djelovao, kako bi morao, kad bi bio na dobrom i na pravom mjestu postavljen. Sav okoliš, osobito pozadina oko „Mojsije", tako je loša, da se sam „Mojsija" upravo gubi pred onom natrpanom okolinom, samom neukusnom robom. A i nizko je postavljen, a svaki umjetnik ili dobar poznavalac umjetnina morati će priznati, da je Michalangelo tu umjetninu zamislio za veći horizont, a pogotovo bez onih neukusnih „figura" naokolo.

Rafael mi je najviše imponirao kao Rafael u svojoj prekrasnoj „Disputa". Tu je sve tako sigurno i čvrsto na svome mjestu, ciela je

kompozicija tako psihologijski dotjerana, kako je to samo Rafael umio. Ali sa gledišta slikovitosti nijedna slika starih majstora ne podaje utisak istine. Je li boja puti na modroj ili žutoj, crnoj ili bieloj pozadini, oni su imali bez obzira na pozadinu samo jednu boju, po jednoj šabloni. U njih je grupiranje i linije glavno u kompoziciji: svaki nabor je savjestno študiran, sve sjedi na svom mjestu, sve je to savjestno i s velikim znanjem izradjeno. Ali te su slike zapravo — kolorirana plastika. Jedan predmet pod različnim svjetlom i okolišem djeluje različno i u boji, ali oni toga nisu vidjeli. Boja je skoro samo za to, da ispuni sliku, da djeluje više ornamentalno. Imali su oni i velik ukus boja, ali samo u dekorativnom smislu. Jedina slika, koja je za mene najljepša u cielom Rimu, to je od Tiziana Ljubav zemaljska i nebeska (u Villi Borghese). U toj je slici i kolorit u skladu s istinom, te je ta slika i sa gledišta slikovitosti fina umjetnina.

Slikanje figura kao ornamentalno sredstvo za popunjenje i urešenje stiena najbolje je dotjerao Rafael na plafondu u „Stanza della Segnatura". Njegove četiri alegorije — koje predstavljaju Teologiju, Poesiju, Filosofiju i Justiciju — na modrom dnu veoma djeluju koloristički — ali i ornamentalno. Onakva boja puti na onom plavom dnu zapravo nije istinita.

Rim ipak nije tako bogat slikama — izuzevši Vatikan — kao Firenca. Gledajuć bezbroj ovih slika dobiva čovjek utisak, da je to sve isto i slično — kao da se repetira. Kad si vidio poznatu sliku jednoga umjetnika — može ih biti koliko hoćeš, uviek će jednako djelovati, kao ona prva — samo su osobe promienjene, i gledaocu se nameće jedno pitanje: Kako su ti slikari mogli toliko toga stvoriti ? A treba znati, da su oni još uviek dosta vremena imali za sve drugo: i za zabave i za lagodan život. Odgovor nije tako težak. Kraj sve njihove umjetničke vrline oni su radili po nekoj svojoj stalnoj šabloni. Ovakova umjetnika mogao si u noći probuditi i on bi zatvorenim očima znao metnuti boju, koja kamo ide. Kad je jednom stekao neku rutinu, bilo u crtežu, ili u svojoj skali boja, kad je postao majstor, nije sebi više glavu razbijao kakovim novim problemima razsvjete, svjetla i i boja, recimo: jedne glave na žutom, a drugi put na zelenom dnu, ili pod mirnim svjetlom (plein air), ili ravno pod suncem. On je imao svoj recept na paleti i toga se držao kao apotekar. Zato velim, da nisu slike starih majstora nikako slikovite („malerisch") ; jedinu iznimku čini Tizian, — ali i on riedko. I zato su mogli imati i bezbroj učenika, (Rafael ih je imao do 50), koji su učili radeći na radnjama svojih majstora po njihovom receptu i njihovom tehnikom. Tu se samo radilo o tom, tko je darovitiji, da prije prisvoji način slikanja svoga majstora — i da prije postane „djetić". A „majstoru" je bilo lako sa malenkošću dogotoviti takovu radnju, na kojoj su mu već dobro uvježbani učenici radili. Kad se to zna, biti će svakomu jasno, da su onda umjetnici mogli i uz manju cienu, nego danas, više uraditi i više — zaslužiti, a da nisu u istinu više radili od današnjih slikara. Danas je takav način slikanja — izuzevši dekorativno slikanje — upravo nemoguć.

Osim ovih stanca i loggia nisam vidio nigdje liepo slikanih dvorana : ni Pitti u Firenci, ni villa Borghese, ni Farnese, ni u villi d' Este. To su sve samo natrpani slikarijama plafoni, skoro bez ukusa, a najviše ih ima iz kasnijega doba, iz vremena dekadence.

Loggie, koje je konponirao sam Rafael, nisu tako izvedene po njegovim učenicima, kako bi morale biti: kao da im se nekud žurilo, tako je to površno i nesavjestno radjeno, što je riedkost u učenika starih majstora. Da naši obrtnoškolci danas ovako slabo rade, dobili bi drugi red. Te su radnje i dosta oštećene, nješto od vremena, a nešto od ljudi, koji se ne mogu odučiti, da ne bi prstima pipali po umjetninama.

*

Ovdje uz put hoću još da nešto spomenem o „Madonni della Sedia" od Rafaela, — koja je slika najpopularnija od svih drugih Rafaelovih slika, — jer držim, da će to za hrvatske čitaoce biti od velikoga interesa. Nakon toga puta po Italiji spomenuo sam u razgovoru s prijateljem i kolegom Medovićem i to, kako ova slika takodjer nije na mene onako djelovala, kako sam to prije očekivao. Ta je slika sada u palači Pitti u Firenci. Kod te slike upozorio me Medović, da je on tvrdo osvjedočen, da je original te slike u Dubrovniku, u katedrali, — a ona u Firenci da je kopija — i to loše vrsti. Medović je veliki poznavalac starih talijanskih majstora, pa nema skoro slike ili koje umjetnine u Italiji, koju on ne bi dobro poznavao. Živio je tamo neprekidno šest godina, i čitavo to vrieme posvetio je najviše izučavanju starih majstora, a i kasnije se često svraćao u Italiju. U dokaz gornje tvrdnje navodi on kao glavni argumenat to, što Rafael nikad ništa nije slikao na platnu, već ili na drvu (za platno se onda još malo znalo), ili na zidu, a ta Madonna u Firenci slikana je na platnu, dok je ova ista u Dubrovniku na drvu. I po samom se drvu vidi, da je iz onoga doba,

iz doba, kada je sam Rafael živio. „A što se tiče same izradbe“ — nastavio Medović doslovno — „to će svakomu poznavaocu Rafaelovih crteža i njegove tehnike odmah pasti u oči, da Madonna u Firenci ni iz daleka ne posjeduje onaj pravi potez kista Rafaelova, kako se to vidi na istoj Madonni u Dubrovniku. Ja sam ju u Dubrovniku dobro sa svih strana pregledao i stekao sam duboko uvjerenje, da je to absolutno radjeno rukom samoga Rafaela. Ja ću napose još jedared, baš radi te Madonne, otići u Firencu i onda tu cielu stvar objelodaniti“. — I onda je dodao: „U Dubrovniku je bilo, a i još sad ima dosta umjetnina skoro od svih poznatih starih talijanskih majstora. Žalibože padom republike mnogo se toga poprodalo u sviet — kao što bi i iz Italije mnoge umjetnine bile već davno u sviet otišle, da sama država na to strogo ne pazi“. Uspije li Medoviću to dokazati, — bit će to liepa stečevina za Dubrovnik.

* * *

Od tolikih umjetnina iz svih mogućih vjekova najviše me očarala antika. Za antiku mogu reći, da nisam očekivao, da će me toliko osvojiti. Vatikanska zbirka na Kapitolu, Museo nazionale i u privatnim posjedima — tu ima toliko toga, a sve jedno ljepše od drugoga ! Tu, u Rimu, dobih uvjerenje, da antikne umjetnosti njezini ljubitelji zaludu ne hvale. Tu se pred antikom sve drugo gubi. Canova sa svojom poznatom „Paulinom Borghese“ upravo je naivan.

Prvi i posljednij zakon bio je antiknim umjetnicima — ljepota. Sve, što umjetnik pravi, mora biti liepo. On počima i svršava — s ljepotom. — Umjetnost ima prvo i najprije da služi — ljepoti i samo ljepoti. Zato se toliko iztiče kod antike golotinja ; a ako i nije golo tielo, antikni je umjetnik nastojao, da i preko nabora haljina dade ćutiti, da je pod tim plaštem liepo tielo — i ništa drugo. A Rimljanima nije ni sama liepa forma bila dosta, nego i svaka kretnja, svaki sagib tiela — mora biti otmjen. Tu su dotjerali do tako usavršene ljepote čovječjega tiela — kao nitko do sada. Nema antikne umjetnine, koju ne bi resilo ovo dvote : liepa forma i elegancija u kretnji, — pa bila radnja i slabije vrsti. Zapravo je već Hermes, a i Apollo, skoro bi rekao, neka afektacija — ne vriedja ti nimalo oko. U antiki nema nikakve smušene filozofije, — tu nema ništa, što bi odavalo, da je umjetnik htio postati „originalan“, pa makar i na uštrb same umjetnine, — kako se to žaliboše danas često dogadja, — samo da umjetnik

pobudi pozornost. Tu je bio je dan vrhovni zakon, a tomu se antikni umjetnik pokoravao, jer prava umjetnost nije nego služba ljepoti. Sve te Venere, Niobe, Psihe i druge božice i profane gradjanke — sve su gradjene po jednoj proporciji, po jednom zakonu. Bilo grudi, bilo ruke, noge, bokovi — sve ima svoj razmjer onako, kako se može naći samo kod podpuno usavršenih ljepota. Tu nema zdepnastih, tu nema mršavih. Tu nema sušičavih — niti „lojenih“.

U antiki je žena predstavljena onakova, kakove su doduše i i onda bile riedke, — ali kakove bi morale biti. Tu se nije „švindlalo“ sa frisurama i suknjama i drugim raznim toaletskim krpama, da se pokrije neliepo tielo, a da ipak bude „interesantno i pikantno“ . . .

I rimske krasotice su posjedovale steznik — ali ne za to, da kao danas, učini iz tustoga i zdepnastoga tiela — vitko, niti da koštunjavima nadomjesti „liepe forme“, — već im je služio samo toliko (steznici su bili od čiste kože), da uzdrži ljepotu i formu. I kosu su si bojadisale, ali ne zato, da crnka preko noći dobije zlatnu kosu, već zato, da im mastilo služi kao sredstvo za uzdržanje liepe kose.

To sam morao osobito naglasiti kod antike, jer i u renesanci su pošli istim putem. Zato je razumljivo, što se u kršćanskoj umjetnosti, a napose u kršćanskoj metropoli, u Rimu, dobro vidi, kako se u umjetnosti kultivirala nagost, jer na golom tielu možeš naći najviše ljepote, pa ono zato najviše može umjetnosti poslužiti. Crkvî, koje su po ovakvim principima ljepote urešivane umjetninama, ima u Rimu sijaset, a prva je crkva Sv. Petra. Kod antike moraju ženske forme biti nježne, fino zaokružene, a u mužkarca — tvrde i uglate. Nježnost žene, jakost muškarca to je princip, to je zakon, komu je antika vjerna ostala. I Laokoonova je grupa više radi ljepote formâ, nego radi same dramatičnosti karakteristična. Košćatu, grubu ženu, s uglastim formama — ala Klimt ili slični „moderni“ — toga ne ćeš nigdje nikada naći u antiki, — to nije za antiku obstojalo. Mogao bi tko reći, da je onaj način antikne umjetnosti služio možda kao sredstvo za podražavanje. No Rimljanima nije za to trebalo tek — mramornih kipova.

Sva ta golotinja djeluje samo onako, kako i jest prava svrha umjetnosti : da pobudi i goji čuvstvo za liepo. Uživati u liepom — bez druge primjese — sigurno je najljepša sposobnost čovječje duše. Možemo li si predstaviti božanstvo drugačije nego liepo ? I angjele i Majku Božju — moramo si pomišljati i predstavljati kao usavršenu ljepotu.

* *

Dne 14. ožujka u 9 sati u jutro mi se posve primakosmo kupuli Sv. Petra, tomu pravomu svjetskomu čudu, tomu najljepšemu i najveličanstvenijemu djelu renesance. Dok ne dodješ do kolonâ i do same glavne fasade, i ne osjećaš veličlne. Treba se postaviti tik crkve, i onda tek vidiš pravu veličinu toga spomenika renesance. Sve je to gradjeno tako solidno, a stoji već toliko stoljeća, — kao da je jučer dogradjeno. Svaki detail, svaki profil, sve je to umjetnički dotjerana radnja. Ni zub vremena — ni isti potresi, kojih je dosta bilo tiekom vjekova — ne ostaviše nikakvoga traga. Samo predvorje toliko je veliko i bogato, da bi mnoge biskupske crkve bile zadovoljne, da barem to imadu. Sama unutrašnjost crkve učinila je na mene dojam neke ogromne, prekrasne palače, — ništa crkvenoga, nabožnoga nisam u toj veličini ni u tom sjaju zamietio. Čini li to onaj sjaj i ono bogatsvo, ili one silne umjetnine, — ja ne znam, ali ja bih to prije držao za sve drugo, nego za hram kršćanskomu božanstvu, da nije onih svetačkih emblema. Pod samom kupulom, nad grobom Sv. Petra, ne osjeća se veličina i visina. Ali hodajući od jene strane na drugu osjeti se, kako je to sve ogromno. Tomu je glavni uzrok to, što je sve, što vidiš, načinjeno u razmjeru spram veličine, počevši od kipova, pa sve do najmanjega zidnoga ruba. Ovo je zapravo unicum, kako je sve u skladu. Stolicu Sv. Petra, koju drže u glavnoj absidi angjeli — a sve od mjedi — ne može si čovjek ni onda u pravoj veličini predstaviti, kada i posve do nje dodje, ali kad vidiš, kako čovjek pomoću ljestava, stoji na ramenu jednomu angjelu, da mu opraši glavu — tek ondao sjećaš i vidiš, koliko je to sve nadnaravne veličine. I oni angjelići na ulazu sa školjkama za svetu vodu pričinjaju se kao obične dječje veličine, — a kad bliže pristupiš, to je taj angjelak — dva puta veći od odrasloga čovjeka !

Figuralni dio odviše ima karakter baroka, — a ja držim, da bi ipak ljepše b lo, da je sve dovršeno u onoj započetoj renesanci. Barok sa svojim zavitim i zakučastim formama ima uviek nješto neozbiljna. Ali drugač je nije moglo ni biti, jer tu se radilo njekoliko stotina godina, dok se svršilo. Već poslije Michelangela imao je barok svoj put utrt, dok nije svršio u pretjeranom rokokou. Za pravo je sam Michelangelo otac baroka. Htio je on da ove duge linije u renesanci malo svine i zaokruži, pa kao što svi veliki ljudi imadu sliepih pristaša, tako i oni njegovi obožavatelji dotjeraše u sliepom nasljedovanju — do absurda. Nasljednik jednoga Michelangjela morao bi biti barem tako velik, kao što je on sam bio, — a kad to nije, onda se i najbolja ideja pretjerano nastavlja, dok ne svrši u smiešnosti. Talijanska je renesanca najbolji i najočitiji dokaz, da za ostvarenje velike ideje treba i velik čovjek.

Napokon uzpesmo se na samu kupulu, iznutra na drugu galeriju. Pogled dolje u crkvu upravo je strašan ! Ljudi se miču izpod nas maleni, sitni kao mravi. Da si lakše predstavimo tu visinu, navadjam kao primjer, da smo bili u visini — i to u zatvorenom prostoru — još 20 metara više od tornjeva zagrebačke katedrale! Tu gore, u toj visini, u toj ogromnoj masi, u tolikoj težini onoga svoda — sve kao da lebdi negdje u sferama, kojima nema granice. Stojeći tu gore, gledajuć na onaj upravo ponoru sličan prostor — osjetili smo, da smo maleni ! — Tu gore, na tim visinama, osjetili smo svu veličinu velikoga Florentinca, Michelangela.

*

Stari majstori renesance, kako sam već rekao, pošli su putem antike. Pitanje nuditeta nije obstojalo za Michelangela, Rafaela, Correggia, Tiziana i tolike druge. I isti otci pape niesu umjetnost gledali drugačije, nego onako, kako su njihovi gojenci, umjetnici, radili i prikazivali. Zato ćemo naći u Sikstinskoj kapeli, kako Michelangelo radi slobodno, posve po uzoru antike, a i drugi umjetnici isto tako. Tu su Adam i Eva — onakvi, kako ih je Bog stvorio — ni smokvina lista im nisu dali. A što je kasnije na „Posljednjem sudu" prikrpano nekoliko pantlika, nisu tomu krivi ni crkveni otci, ni Michelangelo.

Tek kasnije, kada se u Njemačkoj uzvitlala reformacija i kada je Luter htio biti bolji kršćanin od rimskoga pape, — tek od onoga vremena, kada Rim nije mogao dopustiti, da kakov god ugojeni virtemberžki fratar bude bolji kršćanin od Rima, — od tada ono zelotstvo, od tada i ono shvaćanje umjetnosti ne samo u religioznom, već i u profanom. Luter i njegovi zelote stvoriše i u katoličtvu zelotstvo. A Luter je imao toliko smisla za liepu umjetnost, koliko se stanovita ona životinja razumije u kantar. A što je i mogao Rim drugo učiniti ? — Zar nije slavni Kopernik posvetio svoje djelo, u kojem je stavio načelo, da se kreće zemlja, a ne sunce, — rimskomu otcu papi ? A Rim nije u toj nauci našao — ništa, što bi bilo protivno božjoj nauci evangjelja. Ali, kad je Luter viknuo, da „taj ludi marienburžki pop hoće biti mudriji od božje nauke, od svetoga pisma", — onda je i Rim morao biti barem toliko kršćanski, koliko i Luterani, pa je i Koperniku i njegovomu Galileju morao zakrčiti put i zabraniti takovu nauku.

Zato „reformatori" imadu najmanje prava predbacivati Rimu natražnjačtvo. Na natražnjačtvo imadu još do danas patent samo Niemci.

Ta idite i tražite po protestantskim „münsterima", hoćete li naći što umjetnina, koje su postale — poslie Lutera ? Rim je još ipak radio, ako i nije ni iz daleka mogao onako, kao prije reformacije, koja mu je ne samo u materijalnom, nego poglavito u umjetničkom i stvaralačkom pravcu presjekla žile. Koliko se ovako tjesnogrudno shvaćanje umjetnosti više proteglo na provinciju, u Rimu se još uviek radilo do nedavna po principu renesance i antike. Nago tielo još se uviek ističe kod mnogih crkvenih umjetnina, a da nitko nije u tom vidio nešta nemoralna. Doduše ima već i tu mala razlika, jer se već javlja barok, — ali koliko i jesu figure malo više odjevene od prijašnjih, toliko su — a to otvoreno velim — i pikantnije.

U crkvi Sv. Petra pada u oči sijaset onih genija i angjela — nad lukovima pojedinih kružnica — koji su do male krpice — liepo goli. Mnogo nadgrobnih spomenika raznih papa upravo pada u oči sa svoje barem po dvie na pola obučene žene. Tako su na grobnici Inocenta XIII. dvie liepo izradjene žene sa podpuno golim prsima. Tako i spomenik Benedikta XIV., Klementa XIII. ima posve gologa genija, a Klement X. i Paulo III. opet po dvie napola obučene žene. Urban VIII. ima dvie žene (većinom lievo i desno), s osobito bujnim grudima — u tipu Rubensovih žena. Jednako su ukrašeni spomenici Aleksandra VIII., Pija VII., Inocenta XI. i Lea XI., a Aleksander VII. ima pače četiri liepe nage žene. Samo Pio VIII. ima apostole S. Petra i S. Pavla — a Leo XIII. — samo tiaru !

Rimski pape bijahu u svakom pogledu pravi vladari. Kud se okreneš Rimom, tko je uzčuvao, tko je uzdržao antiku i one silne umjetnine stvorio, — tko je sagradio i ovo i ono, tko je spasio mnogo toga, da se barem spasi, što se spasiti dalo — sve i svugdje vidiš: ovo je sagradio, ili nabavio, ili uzčuvao — uviek „pontifex maximus" — i opet i opet „pontifex maximus", kuda se goder u Rimu okreneš. To je ogromna zasluga glavara kršćanske Crkve. Imali su razumievanja, shvaćanja za sve, što je liepo i vriedno. Na istom Quirinalu još danas stoji ploča „fecit pontifex maximus" . . .

Sam Vatikan to je jedna neprocienjena vriednost. Zato onima na Quirinalu i rastu zazubice, — kako bi to liepo bilo doći u posjed tolike vrednote ! A ja mislim, da je to pitanje cieloga kršćanskoga

svieta, svih kršćanskih naroda, koji su sa sviju strana doprinašali na grob Sv. Petra. To je vlastničtvo svih nas.

U Rimu imade blizu 380 crkava, za koje bi, hoćeš li ih dobro pregledati, trebalo najmanje godinu danu. Zato smo mi u 10 dana učinili samo ono, što je za nas bilo od najveće vriednosti. Sve su gradjene ili u starom kršćanskom slogu, ili u renesanci, u kojoj se najviše ističe barok raznoga doba. Jedina je gotska crkva — i to nije prava gotika, — S. Marco sopra Minerva. Ta je crkva za mene imala još i tu vriednost, što je papa Klement, nakon poraza Turaka kod Siska, pošao do ove crkve i u njoj misio misu zahvalnicu za pobjedu Hrvata.

Sikstinska kapela učinila je dojam kao jedna začadjena i zamusana dvorana. A da i nije ovako zamusana, mislim, da mi svejedno Michalangelo ne bi imponirao kao slikar. On je i u slikama bio samo — kipar.

Dobru oku ne će izbjeći jedna činjenica, da sva naša današnja kultura nije nikakav nastavak stare rimske i helenske, kad ovdje na ovom mjestu pogledaš produkte one stare kulture i one nove — kršćanske, koja se u prva tri stoljeća prikazuje u duhu kršćanske nauke. Već je davno nestalo sa površine zemaljske onih pregalaca nove do sada nečuvene nauke, — ali umjetnost je u Rimu još cvala, ako i ne više kao u doba prvih Cesara. Umjetnost je bila uz — stari Rim. Imala ju je i kršćanska općina, — ali ta je tako primitivna, da se bez ikakva truda moraš uvjeriti, da te umjetnosti nije stvorila — umjetnička ruka. Ovu — kršćansku — gradio je prost čovjek, vojnik Kristov, ne pazeći ni malo na forme, — jer njemu je sve, što je zemaljsko, tek prividna, slučajna forma, koja je gnjila i koja će vazda gnjiti. On ima samo vjeru u jednoga Boga, — on osjeća, da ima dušu. Za njega su i najgrubije crte dosta mekane, da može njima izreći svoje vjersko čuvstvovanje. Pravi umjetnik — on je ostao u Rimu, — u razkošnom Rimu — on nije ni mogao doći u mračne katakombe, medju biednike i robove.

Puna tri stoljeća stajala su si ta dva svieta nasuprot u borbi do podpune iztrage. I nakon tri vieka najstrašnije, najveličanstvenije borbe, što je igda ljudski rod vodio, nakon tri stoljeća uljeze potlačena raja u Rim kao pobjednica u znaku križa. Francuska revolucija — ta, kako god je velika, tek je konvencionalna napram onoj največoj, najdugotrajnijoj revoluciji ovoga svieta.

I danom, kad je glava kršćanske Crkve, nasljednik Kristov, došao u posjed na Lateranu, kao priznati državni faktor, — cieli je sviet

okrenuo ledja staroj kulturi — i počeo posve iz temelja graditi s v e, što danas ljudstvo i m a, — sve iz temelja. Ništa, ni sitnice niesu uzeli od staroga Rima: njega prepustiše skupa sa umjetninama — zubu vremena i pustoj sudbini. Od toga dana — stari je Rim počeo biti, a to je i danas, samo uspomena. A na to mjesto, skoro tisuću godina, dolazili su iz svih njegda rimskih pokrajina narodi, da oteto blago — natrag traže. I kroz stoljeća se i stoljeća nosilo, raznašalo. I koliko nisu ti „barbari mogli sami — toliko je dokrajčio i sam blage uspomene — „senatus populusque Romanus" — sa svojim gradjanima.

I stari je Rim, ta priestolnica, doskora, sišavši s pozornice svieta, sišao — pod prah i zemlju, a tek tu i tamo stršila je iz razasute zemlje još hrpa, gromada, skoro do najnovijega doba.

„Forum Romanum" danas je jedan prostor, na kojem stoje još samo ogromni kupovi zdrobljenih opeka i mramora. Leži nekoliko metara niže od razine današnjega Rima, tako da koracajuć po današnjem tlu ne možeš nikako reći, da stupaš po istom tlu, koje je tu bilo pred hiljadu i više godina. „Forum" je danas izkopan i zemaljska površina tako promienjena, da se tek po temeljnom kamenju vidi, gdje je što bilo, na kojem je mjestu stajao ovaj hram ili ona ogromna palača. Tu i tamo vide se i ostatci mozaika, doduše manje vriednosti, jer što je bilo boljega, to se već davno prije odneslo u sve strane svieta. Oni nebrojeni ostatci mramora i oni ogromni svodovi — kao kod Karakalinih terma — to su samo ostatci onoga silnoga mramora, kojim je cieli Rim bio u pravom smislu obložen. S jedne strane Kapitol, nasuprot Palatin, koji izgleda kao kostur, — tako je orobljen — izuzevši one mase opeka, kiklopskih dimenzija. I mi smo pošli u „Via sacra", po istom onom pločniku, kud su nekad stupali toliki rimski gradjani, u povjesti čovječanstva ovjekovječeni. Razkošno i sjajno morao je izgledati Kapitol, a pogotovo Palatin. Nisam se mogao nikad tako duboko uroniti u prosvjetnu povjest Rima, da bi mogao podpuno shvatiti zamašnost i vriednost rimskih kulturnih spomenika ; mislio sam i tu, da su to bile riedkosti u pojedinih ljudi. Ja nisam mogao vjerovati, da se u prošlosti čovječanstva može išta naći, što mi danas ne bismo u svakom pogledu nadkrilili, pa i sam stari Rim i njegove gradjane. Pa ipak sam na tome mjestu — osjećao, da je u tom klasičnom Rimu bilo mnogo toga, u čem ih mi danas ne samo ne možemo nadkriliti, nego im se ne možemo ni približiti. Gledajuć samo ruševine negda tako sjajnih gradjevina, koje sam si po raznim rekonstrukcijama u duhu

predstavio, sve ono mramorje, zlato i bogatstvo kroz cieli okoliš toga mjesta, a sve to tako dotjerano i u umjetničkom ukusu sredjeno i savršeno, pa još pod onim ljetnim suncem, onoga doba, to je moralo biti nješto skoro savršenoga, da si to jedva i naša slikarska mašta može predstaviti. Sve to — i ona palača ogromnih dimenzija, i one same male sitnice na toaleti liepe Rimljanke — sve je to bilo u jednom skladu, kao akord — liepo i ukusno. Takova šta ne može nijedna kultura u takovoj cjelini pokazati, — ni na Rajni, ni na Seini, ni na Temsi. Tu na ovom historijskom „forumu", izmedju onoga kupa kamenja, shvatio sam i razumio, da — izuzevši tehnički napredak — ni malo ih ne nadkrilismo. Tehnika je bila za njih suvišna. Zar su Rimljani trebali graditi strojeve, koji će im nadomjestiti čovječje ruke ? Imali su robove! A robovi su radili badava, a nisu dobivali nadnice po pogodbi, kao današnji radnici, jer da se moralo paziti i na to, koliko će što stojati u novcu, — onda mnogo toga ne bi bilo. Čim se u kulturnom radu javi pitanje novca, — onda se najprije pita želudac, a želudac je uviek jači od svega, pa i od same kulture. Zato se krivnja baca na kršćanstvo, da je uništilo staru kulturu. Jest, i pravo je imalo. Uništilo je robstvo, — uništilo je i staru kulturu. A za ovom starom kulturom ne trebamo baš da krokodilske suze ronimo, jer kad bi te suze bile iskrene, mi bismo ju mogli uskrisiti, jer ju i danas još dobro poznamo, — samo molim, da stvorimo bezplatne i bezpravne robove. No ja za to ne idem nikako i nikomu za volju u taj stalež ; volio bih se prije i dinamitom poslužiti . . .

Koliko bi milijarda danas trebalo, da se samo jedan dio foruma i, recimo, Palatina postavi onako, kako je bio! Ali i Colosseum je bilo lako sagraditi onda, kada ga je zidalo ništa manje nego 200.000 židova — i to badava, kao robovi ! Pa nek ih je tisuće pogibalo, — imperium je rimski i tisuće nadomjestio, uništivši kod toga i milijune obitelji ! A hrana, što je jedino takodjer badava dobivao, kao i one kandžije, — ta je bila jako skromna i jeftina plata kukavnomu robu.

Četiri milijuna robova trebao je Rim, da se sagradi ! . . . To znači ne samo uništiti milijune obitelji, koje su imale pravo na život — koliko i rimski cesari, — to znači ciela plemena, ciele narode s lica zemlje izbrisati, za volju — neke kulture ! A zašto? Zato, da danas bude ipak samo prah . . . Da je onako sve ostalo, kako je bilo, — zar to ne bi bilo strašno? Zar to ne bi bilo užasno, da je Rim još uviek Rim, pun vlasti i roblja — uviek onakav, a bez prekida, i sve isto — i samo kultura njihova?

Gledajuć ovako i u razgovoru izmjenjujuć naše misli, rekao je na koncu Menci — da bi ipak želio biti u ono doba ovdje.

— Ja ne bih to nikad želio — nastavio sam ja, — jer robom biti ne bi bila nikako moja želja, — a ni patricijem, kojemu je glava na ramenu visjela — o milosti cezarovoj. A ni Cezarom si ne bi želio biti, jer je i on živio o milosti svojih pretorijanaca, — a ni pretorijanac ne bi htio biti, jer je on živio opet o kaprici „puka rimskoga" — i tako novo kolo bez prestanka: živjelo se, a da nisi ipak za pravo znao, što je biti svoj i samo svoj. Hvala, — ja volim biti barbarom, jer moja barbarska sloboda je jača — od volje rimskoga cezara. Meni je milija vjera u neku pravednost, jer je bolja od svih Jupitara i njegovih trabanata.

Ušli smo u Colosseum. Hladne zidine, lišene svoga sjaja, stoje gole, oderane, kao ogromne sablasti, — danas takodjer samo jedna strašna uspomena ljudske obiesti. Koliko je poniženja doživjelo ljudstvo samo na ovome mjestu? Koliko je krvi i suzâ natopilo ovo tlo izpod mojih nogu? Koliko se je bolnih vapaja i uzdisaja odbijalo hladno od ovih zidova i od onih, koji su tamo na okolo sjedjeli? I ako se uroniš u misli daleko tamo natrag, — smutiti se mora tvoja duša! Kolike su se grozote ljudske ovdje odigravale! — —

— — A nad grobom onoga starca, slabašnoga ribara iz Galileje, sjaji se visoko kupula u žaru zapadajućega sunca, visoko pod velebnim svodom plavetnim — tako mirno i veličanstveno.

*

Već treći dan zaputili se nas trojica — treći je bio g. dr. H., koji nam je cielo vrieme našega boravka u Rimu najpripravnije služio kao „cicerone" — do Kallistovih katakomba. Uz put si pogledasmo i crkvu sv. Pavla, vriednu u toliko, što je po veličini i po sjaju druga iza Sv. Petra u Rimu. Kaže se, da je na istome mjestu bio pogubljen sv. Pavao. Crkva je novijega datuma, jer je kroz stoljeća već nekoliko puta stradala, najviše od požara. Za taj se hram po cielom svietu sakupljalo, da se posve na novo sagradi, a još je mnogo toga nedovršeno, akoprem se još uviek gradi. U oči padaju dva krasna žrtvenika od malahita, skupocjenoga kamena — dar ruskoga cara Nikolaja I.

Odavle smo pošli pješke do onih grobova, punih kršćanskih uspomena prvih viekova.

Bio je liep dan, vedro kao riblje oko, al hladan sjevernjak nije pustio, da topli sunčani traci ugriju hladnu i golu kampanju. U razgovoru vječno smo kružili naokolo našim očima, da tu i tamo pružimo svojemu slikarskomu osjećaju kakav užitak. Slabo nas se doimao onaj pjeskoviti kraj, kojemu je tek na istoku i jugo-istoku podavalo liepi završetak Albansko i Sabinsko gorje — puno leda i sniega. Više sam se u duši prenašao u ona davna vremena, težka ali i velika... kako se istim putem, krijući se, povlačila ona sirotinja, ono roblje, koje je dolazilo tamo kroz ona gradska vrata. I ostavljali su sav onaj sjaj i razkoš iza onih zidina, zgureni, zgrbljeni, u otrcanim krpama zamotani starci, žene i gladna, nečista, neoprana djeca, — a veselili se na one mračne i zagušljive krtovinjake — na katakombe, — gdje im je bilo sve — sve, i njihovo pravo i njihova sloboda.

Plativši liru ulaznine, uzevši tanke voštane sviećice, zaputili smo se preko onih strmih stuba — u grobove i palače prvih kršćana. Pratio nas starac kapucin, sa simpatičnom bielom bradom. Sve okolo, što šire, što uže, sami hodnici, sami grobovi. Starac kapucin stao bi češće i protumačio nam znamenitost ovoga ili onoga predmeta. Tu je grob kojega mučenika, tu su grobovi prvih glavara kršćanskih, — tamo opet bila kapela. Vide se i loše slike, sadržajem najviše o „dobrom pastiru". Ima mnogo ostataka zdrobljenih mramornih ploča, kojima su zatvarali grobove. A grobovi su u stieni, jedan nad drugim, nimalo duboki, izgledaju sada kao prazne stalaže, kako ih vidimo kod trgovaca. Crni kamen (tuf) — za pravo ni kamen, ni zemlja — suh — nije vlažan. Sve to daje neku tužnu sliku, — a naše sviećice bacale žuto svjetlo po onim uzkim i nizkim hodnicima — jedva na nekoliko koraka. Sve je crno — tamno — kao u grobu. Lievo, desno, sprieda ili straga, nad nama, izpod nas — sve uviek isto, monotono. Pričinilo mi se, kao da sam u ogromnom jednom mravinjaku — u pravom labirintu samih hodnika. A naš vodič — kapucin — ide, kao da se šeće po kakvim samostanskim ćelijama. Upitali smo ga, koliko bi trebali, da sve obadjemo. „Ima 17 kilometara duljine, što se do danas odkrilo" — odgovorio nam kapucin.

— Dakle još nije sve odkriveno?

— Ne — to stoji mnogo novaca, pa se prama tome i radi, — a ne bi — dodao je još naš vodič — možda ni od vriednosti bilo, jer je sigurno sve već davno izpražnjeno i odneseno.

— A kako se ne bojite, da ne zabludite? — pitali smo ga začudjeno.

— Nema straha — odgovori nam smiešeći se — naučio sam se na to, jer sam već mnogo godina ovdje, pa i mi, čuvari ovih katakomba, znamo za princip, po kojem su gradjene. Sve su katakombe gradjene po jednom uzoru, pa kada se nadje — ključ sistemu, onda se nije težko snaći. Ima ovakovih podzemnih katakomba više od 50 na okolo Rima. I Židovi — i drugi nekršćani imali su svoje katakombe.

Danas je iztraživanje katakomba jedna ciela znanost. Još uviek nalaze i odkrivaju nove.

Kapucin nam pokaza i jedan grob, na kojem se još jasno vidi komad ploče i žbuke, čvrsto sliepljene, koja je mramornu ploču i stienu hermetički zatvarala, da zapriečí zaudaranje mrtvih tjelesa.

— Akoprem se pazilo, da sve to bude dobro sliepljeno — primieti Menci — ja mislim, da je to ipak morala biti neugodna atmosfera, kraj tolikih mrtvih tjelesa.

Svakako u prva četiri stoljeća, dok se još pokapalo u — onda zvana — coemeteria, moglo je biti tih mrtvaca neizmjerni broj, kad je samo papa Bonifacij IV. dvadeset osam punih kola kostiju — samih mučenika, kako se kaže — dao god. 609. prenieti u stari Pantheon, koji je u isto doba bio pretvoren u crkvu. God 817. takodjer je njekoliko tisuća kostura preneseno u S. Prassede. Ako se još spomene, kako su glavnu „trgovinu" s tima kostima iz katakomba vodili Goti — raznašajući ih i kao moći svetaca za dobre novce prodavajući pobožnim kršćanima po cielom svietu — to je doista moglo biti tih kostura neizmjerno mnogo. U devetom stoljeću pale su katakombe posve u zaborav, tako da je ponovno odkrivanje zapravo najnovijega datuma, izuzevši katakombe Sv. Sebastijana, kojima se i diljem srednjega vieka hodočastilo.

Pred grobom Sv. Cecilije primietio je Menci, da ga mnogo sjeća na „ Quo vadis". — Jesu li gospoda Poljaci? — zapitao nas kapucin.

— Ne, mi smo Hrvati.

— Mislio sam — reče kapucin — jer je Vaš jezik sličan poljskomu. Ja sam naime dobro poznao g. Sienkiewicza, koji je ovdje mnoge studije pravio. — I vidi se, kako se je taj veliki poljski pisac umio uživjeti u ono doba, koje je tako dobro opisao u tom romanu.

Za povratak u Rim uzeli smo si drožku i provezli se kroz Via Appia. Ali ciela je cesta više zakrivena zidom, koji se proteže s jedne i druge strane. Izuzevši njekoliko kolumbarija i crkvicu „ Quo vadis" — nema mnogo na toj staroj znamenitoj cesti.

U druge katakombe — kao S. Lorenzo i S. Agneza — nismo išli, jer je napokon i to više manje isto.

Ali pošli smo na grob Pija IX., koji se nalazi u posebnoj kapeli u starom dielu crkve S. Lorenzo. Ovako sjajne i bogate grobnice, mislim, nema nitko na svietu. Zlato, mramor i dragulji, a sve u bogatom mozaiku, ciela kapela, od svoda, do poda. Krasni mozaiki, jedni od najljepših, što sam ih u životu do sada vidio, predstavljaju neke epizode iz života Pija IX. Stiene su draguljima urešene, pune raznih plemićkih grbova iz cieloga sveta, od onih, koji su doprinieli u novcu za izgradnju ove grobnice. Meni se kao umjetniku neizmjerno svidjela ova kripta, ali kao čovjeku — ni malo. Ovo je baš očiti kontrast — grob jednoga crkvenoga poglavice iz XIX. stoljeća — i onih izpod njega u onim starim kršćanskim grobnicama iz prvoga ili drugoga stoljeća. Ovakav grob — mogao je imati Nero, Calligula, Trajan. I oni su nosili naslov „Pontifex Maximus".

*

Ništa manje, mi smo i današnjemu Rimu posvetili dosta vremena, da i njega upoznamo. Ovo je od velike važnosti, jer se ovako dobiva čisto jasan pogled u napredak ili nazadovanje jedne historijske rase. O napredku ove rase, talijanske, ne može biti nikakog razgovora, ma da i oni imadu željezne mostove preko Tibera, koji se — nota bene, u Rimu — jako prozaički i vrlo neliepo iztiču napram kamenim mostovima, kao što i električni tramvaji i automobili, — jer to su produkti druge kulture i drugoga naroda, a ne talijanskoga. Ja to uzimam samo u pravcu umjetnosti, jer je Italija nekoč bila kao matica za svu umjetnost, kako je još pred pol stoljeća bila i dramatskoj i glazbenoj umjetnosti.

Otišli smo jednu večer u Teatro Adriano. Ogroman prostor, ni malo ukusno uredjen, bio je pretvoren u — cirkus. Kažem — cirkus, jer u parteru su se producirali konji i akrobati, pozornica je bila za orkestar, a — izpod podija — dolazili razni umjetnici i umjetnice, slabe vriednosti — u „arenu". To nije ništa novoga u Italiji. Zgrada se iznajmi putujućoj družbi, — a to može biti i obični cirkus. Država nema tu ništa posla, — a to je jedna dobra strana, koja mi se svidja. U Italiji nemaju kazališta nikakvih „subvencija" od strane države. Tko se hoće zabavljati, taj si neka plati — i oni sami u istinu plaćaju, to jest plaća publika, koju se hoće ovako „kulturno" zabavljati, a

da za uzdržavanje takove „kulturne" institucije ne treba doprinašati onaj tamo iz provincije, kako je to, recimo, kod nas u Hrvatskoj. Naša se zagrebačka publika takodjer rado o v a k o zabavlja — i to samo jedan maleni dio naše publike iz naše priestolnice, a da se ona može zabavljati, mora vlada doprinašati i dviesto i tristo tisuća Kruna! A da li imadu sva veća sela škole — i dobre ceste, — za to zagrebačka „zabavljajuća" se publika ne pita. To nje nije briga, — to je „kultura", — a ta se po njezinom mnienju svakako zahtieva! Ni „Scala" u Milanu nije od države subvencionirana, već ju je neko vrieme gradska uprava uzdržavala i podupirala; a kad je jednoga dana došla u gradsko vieće većina socijalista, — onda su i tu subvenciju ukinuli, — ali „Scala" je i dalje obstojala, jer su se složili pravi ljubitelji glazbe, pa su stvorili akcijsko društvo za uzdržavanje te vriedne institucije. Tako je i pravo. Ali naša „kulturna" publika, najvećim dielom pravi „parvenuji" — ne misli ovako, kako ovdje u Italiji, premda i u „kulturnoj" Francuskoj i bogatoj Engleskoj i u moćnoj Americi — takodjer nema subvencijâ! Za absurdnost ovakvoga shvaćanja „kulture" navesti ću samo to, da ne samo Englezka, Franceska i druge države daju milijune za prosvjetu i umjetnost, već ću navesti, da malena Belgija ima samo za „liepu umjetnost" više od milijuna u svojem budgetu, — a ni filira za kazališta! Kod nas dobivaju prosvjetni zavodi, kao „M. H.", „Jugosl. akademija", „Društvo Hrv. Književnika" i naše mlado „Društvo umjetnosti" — tek nekoliko tisuća Kruna, što sve skupa ne čini toliko, koliko plaća jednoga ministra, — ali kazalište samo dobiva i stotine tisuća Kruna. Ovo je za svakoga čovjeka, koji ima sredjene moždjane, prosto atentat na zdrav razum! Zato i imamo tolike „krize" — u kazalištu! Pogledajte naše sve dnevne novine: o čem se piše? O svemu, — a o prosvjeti najmanje, pa ako što i pišu, uviek najviše prostora zaprema — teatar, i to opisivanje ove ili one „umjetnice". To je jedina hrana, što ju naše novine podaju pod rubrikom „p r o s v j e t a". Ono drugo — to je tako malo toga — da nije vriedno ni spominjati! E — ali kakove galame sam ja već doživio dokazujući nesmisao ovakvoga shvaćanja prosvjetnoga apostolata! — „Zar nije naše kazalište bilo tako dobro, da se moglo takmiti sa Bečom i Peštom?" To sam dobio sto puta za odgovor. Na to je težko mirno odgovoriti sve, što bih želio, pa zato kažem samo ovo: Naš narod neka se s Niemcima i Magjarima natječe najprije u ekonomiji i u politici, pa ako tu pokaže, da nije gori od njih, — onda se

neka nadje jedan čovjek i neka daje one stotine tisuća — iz svoga, a ne iz narodnoga džepa.

Bili smo i u operi, gdje je jedna družba davala „Carmen". Bila je posve dobra. Ovakove stagione, koje traju po njekoliko mjeseci u godini, omogućuju, da ih publika, u to kratko vrieme, može posjećivati, i tako laglje financirati ovakva poduzeća. (Kod nas to nije dosta, tri ili četiri mjeseca, nego sve po „birokratski" — barem 9 mjeseci!) Predstava je tekla dobro. Lože su bile prazne, parter samo na pola posjećen, — ali galerije krcate i marljivo su pratile svaku točku pjevanja, i to glasno. Tu se vidi, kako ta „publika", „galerija", na svoj način shvaća tu umjetnost: lih za zabavu, — i koji je od glumaca mogao ući bolje u volju galerijama, — taj je bio „junak one večeri". Dakako — tu su i plaćeni klakeri, — ali se time „populus Romanus" nije dao smetati, da primadonu već poslie drugoga čina ne izfućka. Dr. H. nam je rekao, da je to već treća primadona u „Carmenu", koja je isto doživjela.

Ja sam ipak vidio, da tu nije odlučivala ljepota — vriednost glasbe — već najprije, kako će taj ili onaj učiniti koju bravuru u trileru. Ako je to uspjelo, — onda eto prave bure pljeskanja; ako nije — onda se fućkalo.

Ovaj svoje vrsti neukus vidi se i u svakoj drugoj grani umjetnosti. Moderni umjetnici stoje na nivou jedne mlade narodnosti, te je težko vjerovati, kako je sva predaja, kako su toliki umjetnički produkti ostali bez i najmanjega utjecaja na današnji umjetnički podmladak. Neka se svatko, pošto je dobro pogledao stari i sredovječni Rim, uputi u modernu izložbu — i na groblje. To je groblje upravo toliko znamenito, da može služiti, u pogledu umjetnosti za to, da svakomu pred očima dokaže, kako se umjetnost ne smije shvaćati. Na rimskom groblju ima toliko toga u kiparstvu, da bi se došavši iz Vatikana ili iz Kapitola morao truditi, da nadješ nešta, što je u toj vrsti umjetnosti ipak možda nješta manje loše. Tko si hoće pokvariti dojam plastike antike i renesance, — taj neka ide pogledati to, to kiparstvo na groblju, kojemu se umjetnička težnja vidi jedino u tom, kako će umjetnik nepristupnu „purgaru" udovoljiti, — da dobije svoje „solde".

Jedan dan pod večer upozorio nas Dr. H., da možemo vidjeti još jednu interesantnost Rima, a to je demonstracija protiv jednoga franjevca u crkvi S. Carlo na Via del Corso. Mi, koji poznamo „naše" demonstracije, rado smo otišli, da vidimo, kako to „kulturni" narod

pravi, a s druge strane bili smo i znatiželjni vidjeti toga redovnika, koji je svojim korizmenim propoviedima „rimski puk" toliko uzbunio. Ali već u 5 sati bilo je toliko svieta, da nismo mogli u crkvu. Bilo je tu barem pol Rima. I „plebs" i „nobile", gospodje i djevojke, svakoga staleža nakupilo se u crkvi i pred crkvom, da dočekaju toga franciskana, kada svrši svoju propovied. Taj fratar može biti zadovoljan sa takvom reklamom, jer to će mu biti ujedno najljepša preporuka, da već za koju godinu zasjedne i na biskupsku stolicu. Ali Talijan, bio kojega staleža, ne zaboravlja u prvom redu na vanjski efekt. U svakoj crkvi ima propovjedaonica, ali u takovim slučajevima ne služe se ovaki govornici prodikaonicom, već se tu napose namjesti jedna iz dasaka slupana tribina usred crkve, i to prostrana, da se govordjija može i prošetati i nuždne geste praviti, da budu rieči od još većega dojma.

Oko 6 sati već se nije moglo prolaziti Corsom. Promet je bio sav obustavljen, i isti dućani u blizini bili su obzirno pozatvarani. Sva ta masa dielila se u dva tabora: „u klerikale" i „antiklerikale". A išlo je sve u redu kao u kakvom tiatru. Fućkalo i se i psikalo, a kadikada i povikivalo : „eviva Giordano Bruno !" — na koji je povik točno sliedio odgovor : „a basso !" Da bi došlo do kakovog ozbiljnog sukoba — nije bilo ni najmanje straha. Talijan ima južnjački temperanat, — ali ne za otvorenu bitku: on voli iza ledja. Tako je išlo svaki dan od 5 do 8 na večer, dok nije susjednim trgovcima valjda dodijalo, jer su morali osjetiti materijalnu štetu, zatvarajući dućane u doba, kada je Corso najživahniji i trgovina sa strancima najbolja. Treći dan došao je odio „karabinjera" i — respekt — čak jedan odio „bersaljera". Mislio sam, sad nema šale ! I častnik pozove „puk rimski" posve fino i uljudno, da se razidje. Silni žvižduk bio je odgovor. Ali „komandant" ne pozna šale i zapoviedi, da se zatrubi. — Ej ! da ti je bilo vidjeti, kako se ta silna masa na jednoč stavila u gibanje ! No, rekoh, sad je gotovo — sad će biti svašta. I još nije drugi zvuk trublje ni dovršio, — a sad se taj „rimski puk" dao u takav bieg, kako to samo Talijan umije. U Italiji naime vriedi, kad vojska u takvim prilikama dobije treći signal trublje, da ima navaliti, a ako je potrebno, i pucati, — a to naši Talijani dobro znadu, i nije se još dogodilo, da bi trebalo tri puta trubiti, jer se oni već na drugi zvuk, ako ne već na prvi, razprše kao pljeva, kad u nju vjetar dune.

Junačtvo u talijanskom narodu — to je poseban specijalitet. Na putu na Monte Pincio stoji na pr. jedan spomenik dvojici junaka,

koji su pali kod Garibaldijeve provale u Rim. To su skoro jedini, koji su u istinu poginuli — i tako su sretnici ovjekovječeni spomenikom. To je bilo valjda jedino strategžko djelo junaka Garibaldija, jer u Lombardiji — protiv Austirije — nije brao pobjedničkih lovorika — a ni u francesko-pruskom ratu nije bio bolje sreće.

U Italiji, kuda se god okreneš, dvoje ćeš svakako zamietiti, a to je Garibaldi — e Vittore Emmanuele. Onda opet Vittore Emmanuele — e Garibaldi — i tako izmjenice. Nema tako zabitnoga mjesta, u kojem ne bi barem kakova pijaca ili uličica nosila imena ove dvojice. Baš u imenu te dvojice leži neozbiljnost i nesavjestnost današnjega Talijana. Talijan je kao i Grk, u pripoviedanju činjenica — recimo blago — pjesnik, pjesnik s osobito bujnom fantazijom, tako da valjda nema toga kukavičluka, kojega on ne bi sebi u prilog izkitio i poljepšao.

Da tko ne posumnja u objektivnost ovakvoga mišljenja, vriedno je spomenuti, što povjest priča o silnim „junačtvima" u sredovječnim ratovima, koji su se u Italiji vodili gotovo bez prestanka. Evo, što o tom piše Macaulay : „ . . . rat je posve promienio svoj karakter. Svatko je išao na bojno polje s osvjedočenjem, da će za koji dan od istih onih, protiv kojih se danas bori, biti plaćen, i da će se boriti protiv ovih, kojima je danas saveznik . . . Zato se dogadjalo, da je bilo mlitavih i neodlučnih operacija, kakvih povjest ne pozna. Maršrute, pljačkanja i blokade, nekrvave kapitulacije i isto tako nekrvave bitke, — skoro kroz dva stoljeća izpunjuju povjest Italije. Silne vojske biju bitku od izhoda do zapada sunca. Bila je velika pobjeda. Tisuće je bilo ulovljenih, — a tek j e d a n je ž i v o t o m stradao . . . Jedna ovakva redovita bitka u istinu je morala biti m a n j e p o g i b e l j n a — od obične gradjanske strke". Tako Macaulay, — a ja dodajem :

Ovakvi su bili, ovakvi su i danas ti potomci — rimskih legija. A mi barbari ? — U isto doba, dok su se po Italiji vodile ovako teatralne bitke, u kojima je možda koji „vitez" s l u č a j n o poginuo, — kakovi su ratovi bili drugdje ? Bili su takovi, da im takodjer nema u povjesti primjera, kao one velike bitke kod Grunevalda i Tanenberga, gdje je cjelokupno odabrano evropsko viteštvo poleglo na tle, da se više nikad ne pridigne. Do 40.000 vitezova pokrilo je bojno polje, a sasjekle su ih ruke poljskih junaka — bez repetirka, bez brzometnih topova, već golom sabljom i sjekirom. Ali to su bili „barbari" — baš nesmiljeni „barbari", kao i oni junaci Žižkini, protiv kojih se digla ciela Evropa. Pet križarskih vojska je Evropa poslala protiv njih, — a svih pet je smrvila slavenska

mišica hrabrih husita. A nije ih bilo ni svih skupa 30.000, pa ipak su kod Praga 13. lipnja 1420. g. potukli i rastepli sto hiljada križara, 9. siečnja kod Broda 80.000 križara, a 16. lipnja 1426. kod Usti nad Labom (Aussig) Prokop Veliki upravo je smrvio 70.000 križara. No križarima nije bilo dosta. Htjeli su osvjetlati sebi obraz te svoje razbojničtvo i opet pod znakom križa rehabilitirati. Dviesta tisuća odabrane vojske krenu lagano prema Plznju, no kod Miesa stvori se, kao iz zemlje, Prokop sa svojim vjernima i stupajuć napried — goluruk s križem u ruci natjera dviesta tisuća vitezova u divlji bieg. I još je Evropa pokušala god. 1430. kod Lužica u Saskoj — ali i tu je 100.000 vitezova moralo sramotno uzmaknuti.

U bježanju su Talijani postigli svjetski rekord: Šta je prema tomu bježanju rekord bugarskih dobrovoljaca iz Rumelije, koji su do srbske granice provalili u jednoj noći kojih 80 kilometara, u zoru stigli do Slivnice, cio se dan bili u bitki i izašli kao pobjednici!

Kod Adue su Talijani provalili s t o t r i d e s e t kilometara pješke bez prestanka — b j e ž e ć i n a t r a g pred Abesincima, oboružanima puškama, što im ih je papa Leo XIII. svojedobno poklonio — jer ih više nije trebao, kad su Garibaldijci uništili svjetovnu papinsku vlast.

Vrhunac bedastoće, nadutosti i smiešnosti — u kratko, vrhunac ljudske gluposti, — to je spomenik na Kapitolu, prvomu kralju ujedinjene Italije, Viktoru Emanuelu, koji spomenik stoji do sada više od dvadeset milijuna lira, — a nije još ni iz daleka gotov. A mogao bi na koncu još i tri puta toliko stojati, ako se ovako svrši, kako je zamišljen.

Spomenik je pred cielim nizom lukova i zgrada, sve od samoga mramora najskupocjenije vriednosti. Desetke milijuna potrošiti za spomenik jednomu čovjeku, i to milijune iz žuljeva onoga biednoga naroda, koji je poprieko sretan i sa jednim „soldom“ za svoje skromne potrebe! Narod, kojega se na desetke tisuća seli iz domovine — od gladi, narod, koji skoro poslovično živi od milosti stranaca, — taj narod diže jednomu čovjeku spomenik, koji bi mogao i sto milijuna stojati! — Ako su ženevske konvencije ili haažke medjunarodne konferencije mogle u ime „čovječtva“ stvoriti zaključke, pod kojim se uvjetima i kojim vrstima dinamita i pušaka smiju ljudi strieljati, — onda bi mogle po mome mienju takodjer u ime „čovječtva“ stvoriti kakav zaključak, koji bi spriečio i ovakove vrsti atentate, kakav je i ovaj spomenik, osobito, kad se upita: koliko taj kralj ima zasluga za ovu zemlju — uz

Cavoure, Mazzinije i druge? Doduše, Cavour bi bio ostao Cavour, da i nije bilo jednoga Vittore Emanuele, — ali da li bi Vittore Emanule bio to, što je bio, da nije bilo Cavoura, — to je drugo pitanje.

Gledajuć, kako se taj narodić u svojoj podpunoj dekadenci napinje, da podigne spomenik, koji bi morao biti veći i ljepši od samoga Jupitrovoga spomenika na istome mjestu, na mjestu, na kojem su stajali veličanstveni spomenici ljudske kulture, — kako taj narod, danas u podpunoj barbarštini, hoće da se takmi s onim Rimljanima — gospodarima svieta — čovjek se mora smijati. „Per maccheroni“ to je prvi i posljednji pozdrav u Italiji. Sve, što činiš — sve to mora biti „per maccheroni“. Pa da ga prosto i opsuješ, — on će ti ipak — „per maccheroni“. Pozdraviš ga, ili, ne dao bog, da ga upitaš, kuda se ide, ili što je ovo ili ono, — on će ti uljudno odgovoriti, — a završiti „per maccheroni“. Bilo u crkvu, il u birtiju — on će ti najpripravnije otvoriti vrata, pomoći saći s kola, ili s čamca, on će te robski poslužiti, a da ne će zaboraviti pružiti svoju zamusanu ruku, koja nije vidjela nikad vode, — i dodati ponizno: „per maccheroni“.

Taj narod je samo za to, da prosjači.

Pogodiš se, — a to je absolutno nuždno i onda, kad k stolu sjedneš — i kad si pogodio i pošteno platio, pače dao si mu i više radje, nego manje, — on će ipak uz svoju običajnu „grazia“ dodati: „per maccheroni“.

Stid, ljudski ponos — toga nema u južnoj Italiji. U plodnoj Lombardiji naći ćeš ga, u srednjoj tek tu i tamo zamietiti, dok ga u južnoj posve nestaje, kao i onoga proljetnoga sniega pred toplim zrakama sunca. Do Rima ćeš još osjećati, da si u narodu, koji pored zlih ima i dobrih strana — kao i svagdje, negdje manje, negdje više. Od Rima dalje — prestaje sve, što bi te moglo sjećati na ljude, kakve si navikao vidjeti gdje drugdje u Evropi. Južni Talijanac je samo jedno fizično ljudsko biće. On će ti hladnokrvno ponuditi — i dobaviti, razumije se, za „solde“. . . sve, sve, i sebi samomu dat će pljunuti u obraz, — ali za „solde“! Ovi dolje nemaju prava govoriti o kulturi, a najmanje, da su i oni dionici kulture. Ja sam se na svoje oči osvjedočio, da ono malo, što se može imenom kulture zvati, da je to samo od stranaca.

Bio blagdan, ili koji drugi dan, — on je uviek nečist, neopran. Ja sam motrio jednoga staroga mornara u napuljskoj luci i mogu priseći, da je imao barem njekoliko milimetara nekakvoga blata na rukama i na licu, i da voda nije valjda nikad, izuzevši kišu, poškropila

ovo tielo. Često ovako gledajuć taj zapušteni i zamusani narod prenosio sam se u duhu u naša hrvatska sela. Bože, koje li razlike! Najprostija sirotinja — čišća je od svih ovih „maccheroniera". Naš posljednji seljak ima više poštenja i ljudskoga obraza od svih ovih sinova „djedovske kulture". Naš je seljak — ne conte — on je principe spram istih ovdješnjih grofova i contea. A da nema naokolo one pozadine, koja svjedoči, da je ipak ovdje bila n e k o č velika kultura, ne bi ovoga naroda mogao staviti u isti red ni sa najzadnjim australcem.

U toj zemlji „karabinijera" i „bersaljera" najuglednija je i najmnogobrojnija četa — „maccheroniera". Dodaj još one brigante, pa „mafiju", onda si živo možeš predstaviti, kako bi vratolomno bilo za jednog Evropljanina putovati ovim krajevima, da ovdje nema u istinu dobro organizovane policije pod imenom „karabinijera". Da nije toga, bilo bi isto tako teško prolaziti po Italiji, kao i po Turskoj.

Tu je narod kukavan, nevoljan. Nema morala. Sve je fraza. Živi skoro od ništa, — a ipak voli gizdu. Tu nema odvažnosti, tu nema one „barbarske" snošljivosti, — sve je odviše podlo, prosto, nizko i kukavno. Je li to možda baš igra prirode, da su iz takvoga naraštaja ipak izašli tako veliki ljudi svjetskoga imena? Je li je možda zato, da biser bude ljepši, ako ga postaviš u kaljužu, da bude kontrast veći?

Ako tko možda misli, da sve to pišem od zlobe, — neka ide u Napulj, — ali neka dobro pazi na svoje džepove.

*

Što je Venecija u gornjoj Italiji, to je Napulj u dônjoj. Kao pomorski gradovi slični su si sa svojim nesimpatičnim pučanstvom. U Veneciji i u Napulju prva briga mora biti strancu, da ne bude prevaren. Pučanstvo, koliko onoga, toliko i ovoga drugoga grada, upravo je do skrajnosti nametljivo i nepošteno. To su prave stjenice.

Umorni, i od same zime promrznuti, pohitili smo na jug, u Napulj. Ali u Napulju baš tako hladno kao i u Rimu. Prvi dodir s pučanstvom toga najbrojnijega grada ciele Italije odnesao nam i ono malo volje, da se tu zadržimo. Na samoj stanici, jedva što smo stupili na to neapolitansko tlo — nestalo je Menciu kišobrana. Pa onda ti zamusani stanovnici, pa taj ogromni pravi lučki grad, sav takodjer prljav i zamusan (— da se Napulj očisti i njegovo stanovničtvo opere, ja mnijem, da bi se mogla ciela Hrvatska nagnojiti —), s druge strane zima, ako

prem se već brojio i 22. ožujak — sve to nas potjeralo, da smo ravno pošli na brod, koji ide na otok Capri.

Čim smo došli na Capri, odmah smo otišli, da ga razgledamo od jedne strane otoka na drugu, što pješke, što kolima. Modru špilju izostavismo prvi dan, — jer smo nakanili to čudo najposlie pogledati, ako vrieme dopusti. Otok je liep, ali nije ni iz daleka onakva ljepota, kako ga stanoviti ljudi opisuju. Na mene je učinio utisak jedne njemačke kolonije. Kuda god se okreneš, sve sami stranci, i to sve samo Niemci, jer Englezi i drugi narodi ostavili su ga već davno, te je još danas samo u modi Niemaca — zimovati na tom otoku.

Drugi dan obašli smo još i južnu stranu otoka, te se po Kruppovoj novoj cesti vratismo natrag u mjesto. Bilo nam ga dosta u ta dva dana, — a zima, baš kao i tamo, odakle smo došli. Kako je dosta vremena bilo do odlazka, odlučili smo, da si još i tu svjetsku znamenitost pogledamo — naime „modru špilju". Najbolje je doba dana za gledanje te špilje izmedju 12 i 1 sat po podne, razumije se, za vedra dana.

Ta „modra špilja" — i ta će nam nezaboravna ostati!

Točno u podne sjeli smo u čamac — dan vedar i liep — i nakon dobre pol ure veslanja prispjeli smo u samu špilju, pomažući si pri tom jednim lancem, koji je pričvršćen kroz ulaz. Na ulazu treba da se i dobro sagneš, da ne gubiš u ludo glave na onom kamenju, koje okolo strši. I tako se provukosmo, kao u kakovu krušnu peć i za čas smo bili usred same špilje. Tama naokolo, kao u grobu, tek pomalo razabrasmo, da je u špilji još jedan čamac s njekoliko sretnih stranaca, koji šuteć sjede i bulje u vodu! Mili Bože, na svemu ti hvala! — I mi se počeli razgledavati naokolo. Priznajem iskreno, da sam, kao uviek, prošao sa onim svojim stanovitim pogledom, punim skepse, na kojem bi mogao čitati, da nisam jedan od onih, koji će i „žedni preko vode".

Ulaz špilje, rasvietljen danjim svjetlom, bacao je liepo modrilo, — ali samo na rub vode, i to na ulazu, što ga je oplakivala špilja, — a sve dalje i naokolo — crno, pa crno! — Prijatelj pogledao mene, a ja njega. U samoj izmjeni našega pogleda bilo je više nego sve rečeno. Ta mi smo, hvala Bogu, slikari, pa borami barem nas ne će tko tako skoro učiti, što je boja!

U susjednom čamcu ponudio se jedan dječak, posve gol, da skoči u vodu.

— Čemu? — upitasmo.

— Da vidite, od kakve je farbe čovječje tielo u toj vodi.

— Da te vrag odnio skupa s ovom špiljom! — bio je naš odgovor, i dademo znak našemu veslaču, da se vratimo.

Na svježem zraku stanemo se baš junački smijati: kako smo opet obogaćeni jednim velikim izkustvom, da je čovječanstvo još uviek — blizu majmunštini.

— A, je l' ti žao, da smo i to „čudo" vidjeli? — pitao me Menci.

— Nije, nasuprot, četiri je lire vriedno dati, da stečeš samospoznaju, da smo ipak potomci majmuna.

— Ovakovih špilja ću ti ja pokazati na našem hrvatskom moru, koliko hoćeš — u ljepoti ništa manje vriednih od ove, jedino je možda ova veća. A za Višku špilju sam čuo, da je absolutno ljepša od ove, — al ona nije još u „modi". Ali pričekaj, neka Englezi stave u „modu" našu obalu, kako su već i počeli, pa kad oni brojnije počnu dolaziti na naše obale, — cieli će sviet za njima! A onda si mogu Talijani i ovu spilju „balsamirati" — i u napuljski muzej poslati.

Čekajući do odlazka na parobrod u Grande Marinu sjedosmo u hotelu na jednu terasu, da se malo sunca nagrijemo, akoprem smo bili obučeni, kako smo se odievali u Zagrebu za najveće zime. Pitali smo poslovodju hotela — Francuza iz Elsasa — kada za pravo počima ovdje proljetna sezona?

— Obično polovicom Aprila, — ali ovaj puta ne će da zima popusti, pa će biti i malo kasnije. Al to je ljetos baš iznimka.

— Da — i u Zagrebu počima proljetna sezona u polovici Aprila — dometnem ja, onako kao uviek neka opozicija zemlji punoj pomodne reklame.

— E — na to će taj Francuz — biva ovdje već i u Februaru posve ugodno, ako se baš i ne može reći, da je toplo.

— Da, da! I u Zagrehu smo često imali već u Februaru vrlo ugodna doba — nastavim ja, jer nikako ne mogoh dopustiti, da nješto bude na moje zdrave oči bielo, — a u istinu je crno.

— Ali — nastavi taj hotelski poslovodja, — ovdje je veoma ugodno u ljetu; jedino je na južnoj strani otoka žega.

— Da, da, i u Zagrebu je žega u ljetu; ali zato naša brda pružaju veoma krasna i ugodna ljetna boravišta.

Sjedosmo u parobrod i krenusmo ravno u Napulj. Sunce je zapadalo, a mi uprli naše poglede na napuljski zaljev. Gledali smo nepomično, — a imali smo i što. Doći u Napulj — pa umrieti — to je svjetska poslovica, fraza, stvorena radi ljepote ovoga kraja.

Šutnju prekine moj prijatelj i poče mi pripoviedati: „Vjeruj mi, kada smo amo išli, ja sam s nekom zebnjom očekivao ljepotu mora ovih krajeva. Bio sam u podpunom strahu, jer sam tvrdo vjerovao, da ću odavle otići sa velikim moralnim mamurlukom, — jer kako znaš, ja svake godine u proljeće idem na naše more, da pravim studije. Predstavio sam si već, kako će mi ovaj put biti teško slikati na našoj obali, — a moj će duh biti ovdje negdje, kod ovih prirodnih ljepota.

— No? — upitam ga, znajući već i onako po prilici odgovor.

— Ali ti mogu reći, da sve ovo, što smo vidjeli i što gledamo, doduše je takodjer liepo, ali tako liepo i slikovito, kako je naše more — i naša Dalmacija — nije ovo nikada!

Ja sam bio zadovoljan s ovim riečima, jer je to rekao čovjek, slikar, koji dobro zna i pozna ljepotu mora. Meni je u drugu ruku drago bilo, da se samo potvrdilo ono, što sam već toliko puta prije tvrdio, akoprem sam Napulj poznao samo po slikama, da je naš Spljet i njegovo more — ljepše od Napulja. Ja ne ću nikada zaboraviti onoga pogleda sa Klisa na spljetsku luku i one otoke otraga, koje sam ugledao prvi put u jeseni g. 1893. To je bila tako čarobna panorama za moje slikarsko oko, da toga ne ću do smrti moći izgubiti iz svoje duše.

— I mogu ti reći, da me ovaj dreckige Insel — takodjer valjda više vidjeti ne će — nastavi Menci i pokaza pri tom prstom na otok Capri, — a dvostruko oduševljen tek sada idem na naše more — k onim našim tolikim ljepotama . . .

Opet smo ušutili i naše su oči bile uprte u Vezuv. Bio je čist zrak, pa smo mogli našim oštrim očima sve vidjeti. A naše oči tražile — onaj dim, koji se diže iz kratera toga brda, kako smo ga navikli vidjeti na tolikim slikama. Ali i taj je Vezuv — kao i ciela ova zemlja sa svim svojim stanovničtvom samo jedan „kaclmaker". Jedva zapetismo nješto malo, kako se na vrhu zaprašilo, kao da je tko dobro cigaru zadimio.

— E, — sad miruje — rekli su nam.

— A kako dugo će mirovati?

— To se ne može znati, može i 20 i 50 i više godina proći — dok stupi opet u akciju.

I tako taj cieli kraj, koji slovi tolikom bombastičnom reklamom, ostavio nas dosta hladne. Moguće je to stvar individualna, ali ja

ipak velim: to je sve samo moda, koju su učinili naprije oni, kojima to nosi dobit, — a onda i ljudska majmunština. Zar nije upravo smiešno, kada na Capri vidiš, kako doduše citrone rastu, ali su baš tako brižno zaklonjene od vjetra i zime slamom i hasurama, kao i kod naših vrtara? To sam barem na svoje oči vidio. I drveće je bilo golo, u podpunom zimskom snu — kao i kod nas. Napokon se zna i to, da je cieli Apeninski poluotok imao istu onu floru, koju i mi danas imamo sve do punskih ratova. Najviše je zapremala površinu bukva i hrast. Smokva, citrona i lovor, kao i maslina — donesene su u tu zemlju i u njoj aklimatizovane biljke, pa se i danas vidi očito, kako se njeguju, i da citroni nije ova zemlja prva domovina.

*

Povrativši se u Rim posjetili smo i Tivoli. Tu je znamenita Villa d' Este, gradjena u svoje vrsti renesanci, s ogromnim liepim perivojem. Ovo je jedino mjesto na našem putu po Italiji, koje je nama u istinu pružilo toliko slikovitosti, i kraja i samoga mjesta. Ovdje smo jedini i prvi put vidjeli prave ciprese velikih dimenzija. Čudno se nas ipak dojmilo, što je cieli park zasadjen takovim drvećem, koje ne odbacuje lišća (kao što je bor, cipresa, lovor, šimšir, maslina i dr.). Hodajuć za liepoga zimskoga dana ovim debelim hladom, a pod sunčanim sjajem, kao što smo mi hodali, pričinilo nam se, kao kad u zimi motriš slike tropskih krajeva. Ovakav utisak daje i „Monte Pincio“ u Rimu. Sunce je, sve je zeleno, — a na suncu je hladno kao i u sjeni.

Prijatelj Menci me uvjeravao, da ovakva što nije nikakva riedkost u Dalmaciji, a Tivoli je jedino mjesto, koje smo vidjeli, a koje se po vegetaciji može mjeriti sa Dubrovnikom i Lapadom.

Daklem — naša domovina — po prirodnim krasotama — nije samo posljednja, već je i u prvim redovima. Kad bude u našoj domovini onakav komfort, kako je to drugdje, onda se možemo mirne duše natjecati s prvim krajevima svieta.

*

Napokon stigosmo u polak osam na večer u Jakin (Anconu). Vani je bilo mirno, ali tmurno vrieme, — crna noć, a samo luči po luci jakinskoj i po brodovima svietlile se kao iskre. Požurismo se na brod od „Ungaro-Croate“, koji kreće u 8 sati. Poručnik nas lošom hrvaštinom — došavši naime na naše tlo zaboravili smo svaki drugi jezik

osim našega — uputi, da izmienimo karte. Tamo — reče i pokaza prstom na molo.

— Zašto? Ta to je naša kombinirana karta (rundreise) i knjižica. Zar to ne vriedi?

— Da, vriedi, — ali morate izmieniti tamo, — jer o v e ne vriede za nas, nego one, koje dobijete u zamjenu, — a to ništa ne košta.

— A zašto, molim Vas, ne bi Vi to izmienili, — jer mislimo, da je Vaša prva dužnost, skrbiti se za udobnost svojih putnika? — uzvrati mu Menci.

— Izvolite izmieniti, to tako mora biti, — svrši poručnik i ne obazirući se više na nas brao je dalje karte od drugih putnika i odredjivao im kabine.

— To je prvi pozdrav od tvoje — „kulture“ — smrska kroz zube moj prijatelj, hoteći me time bocnuti.

— Da, — ali Ungaro-Croata nije bila — niti će biti mjerodavna — za hrvatsku kulturu — odvratim mu, ne znajuć u onaj čas što boljega odgovoriti.

Nekako smo našli jednu daščaru, oko koje se sakupilo desetak putnika po istom poslu: da izmiene karte i da dobiju one „prave“. Sve hoće da bude prvo posluženo, kao što je to obično u takim prilikama, svaki je nervozan, da ne zakasni, akoprem se zna, da brod ne kreće prije, dok posljednji putnik ne stupi na njega.

U daščari, velikoj po prilici jedan četv. metar, posluživao nekakvi talijančić, koji je umio i nješto njemački.

Slušam sliedeće dialoge, koje iznašam bez obzira na Ungaro-Croatu, jer sam jedan od onih, koji ne nose nit će nositi brnjicu.

— Molim Vas — uzrujano govori jedan stari gospodin, s kojim smo u istom vlaku došli iz Rima — molim, ja sam u Rimu kod Cooka platio za dva kreveta — i ja ih moram imati!

— Nema, nego samo jedan — bio je suhoparan odgovor iz daščarice.

— Ali ja sam platio — uzrujano viče taj stari gospodin — Rumunj — ja sam platio za dva, za mene i za moju kćerku, ja to moram imati!

— Ja o tom ne znam, — pošto su već drugi predbilježeni — ne mogu Vam pomoći. Ovdje Vam evo jedan krevet, ako izvolite za Vašu gdjicu. kćerku.

I moj stari gospodin morao se zadovoljiti i sa jednim krevetom. — Ja ću se pritužiti, — reče onako ljutito, kako se u istinu može raz-

ljutiti čovjek, komu se ovako krivo učinilo — i to mu je bila sva zadovoljština.

Sad pristupi jedna stara dama, koja pruživši dva bileta I. razreda traži dva kreveta „za sebe i za gospodju" kneginju, napomenuvši, da je to sve već naručeno po Ccoku u Rimu prije 10 dana.

Talijančić izvadi jednu knjižurinu i izvadiv jedan list pokaže ga dami i reče: Je li to taj?

— Jest, — odgovori dama.

— Onda možete dobiti — i pogleda po tlorisu broda, što je bio pred njima na stolu — ovaj krevet ovdje u I. razredu, a ovaj drugi u II. razredu.

— To ne može biti, ja moram imati dva kreveta I. razreda, evo mojih karata — evo i pisma i — basta!

— Nema, pa ne može drugačije biti.

— Ali to je infamija! — uzrujala se stara gospodja.

Moj prijatelj slušajući sve to, a kako nema, štono se veli, dlake na jeziku, doda njemački glasno: „To je zbilja krasna podvorba!"

— Commanda, signor? — zapita ga kroz prozorčić oštro i uzrujano taj talijančić, osjetivši žalac ove primjedbe.

— Niks komando, — već što se naruči i plati, to se mora imati. Tako je barem u poštenom svietu običaj — nadoda Menci uzrujan, ne bojeć se mrkih, punih strasti pogleda, koje mu je talijančić dobacivao.

Talijančić se smrknu, te sve onako kroz zube mrmljaše njekakve „santissime". I dama je otišla, onako, kako joj je bilo rečeno. I ona je doviknula, da će se pritužiti.

— Tu, brate, ne treba ni misliti, da bi mogli dobiti koji krevet. Trebali smo to takodjer već pred 10 dana naručiti i platiti.

— I onda bi bili ipak bez njega, kao što su i ovi njeki — doda smijuć se moj prijatelj.

Ljuti, ozlovoljeni napokon dodjosmo na brod. Prvo pitanje nam je bilo, bi li se dao kupiti koji krevet makar i od kojega mornara — i za koju cienu! Zatražili smo vode, da se operemo, — ali ni te nema, — jer nemamo kabine, pa ne možemo imati ni posude za pranje. Zakipjelo nam baš do grla, pa mi udri energično tražiti, da je to najmanje, što se može zahtievati na jednom brodu, kojim se cielu noć putuje, da se dobije barem toliko vode, da se čovjek opere, da ne moramo onako prašni sjesti za stol. I tada negda donio nam jedan mornar nekakvu zdjelu s vodom.

Kada smo i to obavili, mi ravno u salon k stolu, jer je večera bila gotova. U kameriera kupili smo si karte za večeru, na kojima je stajalo samo ovo: Elsö osztaly. Prima classe. Table d' hote. No. 01642. — E, bravo! „Elyen"! „Eviva"! A da nam bude večera zasladjena, — sve naokolo se razvaganile i gospodje i gospoda, pa udri sve u šestnaest „tešeketati". Brzo sam svršio večeru u društvu „osamstogodišnje braće" — i otišao na palubu, baš kad je brod kretao iz luke.

Moje oko tražilo je instiktivno nješto po onoj tišini — i po onom moru, na kojem su se samo svjetiljke odrazivale na mirnoj pučini — tražile nješto, što se nije moglo vidjeti u toj crnoj noći . . .

* * *

Idući svietom čovjek se mnogo toga nauči. Tako i mora biti. Jer čemu da u svietu ostavljaš svoje novce, — a da ne dobiješ bar nješto u zamjenu?

Ovaj put sam i ja nešto naučio, — a to je: biti bezobziran kao Englez.

Nas je na brodu bilo kojih 120 putnika, — a samo 38 kreveta. Svi, koji su bili bez kreveta, — sve se za vremena poskrbilo, gdje će sprovesti noć: jedni dolje u salonu, drugi gore u pušaćem prostoru.

Moj prijatelj legao je na dva stolca na palubi, pod vjetar, dobro se zamotao, posudivši si i gunj od kamariera, i ovako mislio sprovesti cielu noć.

Ja? Škiljio sam gore u salonu na jedno mjesto, koje je zapremio jedan gospodin od „prekodravske braće". Bio je veliki gospodin — barem zastupnik. Svoj krevet je valjda odstupio iz kavalirštine kojoj odličnoj osobi, — jer sam vidio, kako se spremio, da na onom, kao divanu sličnom prostoru, sprovede noć. Sve je okolo sebe ponamjestio sa svojom robom, da mu se ne otme mjesto.

Ja sam strpljivo čekao. Moja ratna osnova bila je već gotova. I nisam se prevario. Vidjevši taj „konštitucionalni brat", da je zrak čist — da nema više nikoga — zaputi se i on dolje u salon, a ja se kao zmaj bacim na ono njegovo mjesto, čim se on dolje izgubio, i zamotavši se tvrdo legnem, da spavam. Kamarier me začudjeno pogleda, — a ja ga za sigurnost upitam, je li taj gospodin to mjesto možda platio? — Nije, — al tko je prvi, je prvi. — Dobro, — rekoh, — onda je to moj posao!

Za neko vrieme povrati se taj gospodin — i gleda: ne zna, kako da započne. A ja ga samo omjerim pogledom, koji mu je jasno mogao reći, da bi se onaj čas bio prije i por'vao — nego to mjesto, koje sam si usurpirao, pustio. Hodie mihi, cras tibi, — mislio sam si; t a k o v i ste vi uviek spram nas — takovi ćemo biti i mi spram vas!

Skromnost — je ludost — to si neka svaki zapamti, koji hoće da kada u sviet podje, jer danas veliki sviet ne pita za tvoju kriepost — već za silu. Putujući svietom treba da tvoj „ego" bude uviek p r v i, jer ako t o ne ćeš znati postaviti kao prvo pravilo medjunarodnoga prava, — onda si izgubljen, — ako ne ti, a to svakako tvoj — džep. Tko to ne može, taj neka svoje pare ostavi kod kuće za koju bolju svrhu, mjesto da bude ismjehivan — za vlastite svoje novce. Po svietu se putuje ili za dobitkom, ili za zabavu. Putovati za dobitkom — nije skupo, jer tu moraš svoje vlastite moždane staviti u promet. Tko putuje samo za zabavu, taj i ne treba moždjana, — tomu je dosta puna kesa, — ali ta mora onda biti obilna, da se i drugi zabavljaju pomažući ti ju izprazniti.

Oton Iveković.

PODUNAVČICE.

PROLJETNA ELEGIJA.

Cvatu lipe, razdragane
Poljupcima premaljeća,
Sva miriši okolina
Odisajem slatkog cvieća.

Lomio se još nedavno
Kroz kosture gustog granja
Bolni jecaj zimskog vjetra,
Očaj tuge nestajanja.

Sad na bujnoj bieloj krošnji
Biserje se cakli rose,
Ptica pjeva, a pčelice
U košnicu miris nose.

Pol mi vieka dušu blaži
Uskrsa tog slika živa,
Pred njom svieća mog života
Sve polako ugasiva.

Kroz to cvieće, kroz taj miris
Misô mi se vraća k njima:
K uzorima mladih dana,
K mojim milim pokojnima.

Popadalo gledam lišće,
Posječene gledam grane,
Gledam sunce mog života
Gdje se sprema da zapane.

Već je zvono saliveno,
Što će u grob da me prati;
Gotova je sva već gradja,
Što će zadnji krov mi dati.

Mirno čekam i taj danak
Kad i na me red će doći,
Da zaplovim put vječnosti
Kroz oblake vječne noći.

A lipe će opet cvasti
U cjelovu premaljeća —
Beskrajna će strujat vječnost
Kroz taj miris njinog cvieća.

I život će teći dalje
Kroz valovlje vječnih miena,
Svjetove će stvarat nove,
Nove ljude i vremena.

POD FRUŠKOM GOROM.

Sjećaš li se one noći, druže,
Ispod Fruške, kraj Dunava plava;
Mjesečevo razlilo se zlato,
Proljetne im čare obasjava.

Dunav priča bagrenovom cvieću,
Što se na dnu njegovomu krije,
Koliko li slomljenih srdaca
Na mekanim grudima mu snije, —
Koliko je salomljenih šajka
Progutao dugih za ratova, —
Koliko li na valovlju svomu
Prenio je ljudi i viekova!
— Tamo gore na obali čarnoj
Cezar Probo prvu lozu sadi, —
Sočno grožđje na trapezu carsku
Šiljali su sriemski vinogradi.
Tu su liepe, bogate Rimljanke
Fruškogorske uživale čare,
I u zamke hvatale ljubavne
Ponosite svieta gospodare.
— Krvavim je upisana slovi
U tom groblju rimskih spomenika
Uspomena Dukljanina cara
U legendi sriemskih mučenika.
— Tu je svoje rasipao blago
Dojčin Petar, rujno pijuć vino
Varadinskog u zatišju grada,
Ljubeć liepo lice djevojčino.
— Tamo gore s visokog Vezirca
Mramor-krst se na daleko sije,
Gdje je slavni Eugen Savojski
Porazio ljute Osmanlije.
— Tamo dolje kraj Tekijske crkve
Naš Ilija* vječni sanak sniva, —
Bratska ljubav Srba i Hrvata
Pjesničku mu liru blagosliva.

— Sjećaš li se one noći, druže,
Kad smo za tom slogom uzdisali —
Sad joj eto prvi topli traci
S obzorja se rumeniti stali.

* Pjesnik Ilija Okrugić Sriemac.

Blago braći Srbu i Hrvatu,
Kad to sunce grijati ih stane,
Zajednička hrvatska domaja
Ljepše pod njom ugledat će dane.

NA MAJČINU KRILU.

Snivala je ljubičica
Mjesečnom na sjaju,
Kako li ju s rodne grude
Mladu odkidaju,

I kako ju prenesoše
Iz dragih joj gora
Med ponosno tudje cvieće
Gospodskoga dvora.

Gorko za njom procviliše
Drugarice male,
I na granju drage ptice
Tužno zajecale.

Gorica je mati njena
Presvisla od tuge,
Nit' je mogu utješiti
Sestrice joj druge.

I kad jutro osvanulo,
Ljubica se budi, —
Sretna li je, što još cvate
Majčinih na grudi'.

Još joj oči pune suze
S pretrpljene strave: —
To je rosa poljubila
Njene oči plave.

TAJNA.

Juče dobrog sahranismo druga
Na počinak u grobnicu novu,
A već sutra odpratit nam treba
Samohranu majčicu njegovu.

Nije mogla prežaliti sina,
On je bio sve uzdanje njeno,
Pokraj mrtvog sada će jedinca
Naći mira srce premoreno.

Nedavno još — njihova je kuća
Sva u sreći i radosti cvala,
Crna avet nevolje i tuge
Nikada joj na prag nije pala.

Dva tri vjerna iz susjedstva druga,
Divna bašta gorskom na proplanku,
Uviek vedre nasmijane oči,
Cjelov sunca svakom na uranku.

Kad bje nužda u pomoć priteći,
Sin i majka jednaki su bili,
S očij' svaku čitali su želju,
I još su je brže ispunili.

Nikad nitko zakucao nije,
Da mu ne bi otvoreno bilo,
U tom hramu ljubavi i sreće
Svačije se srce utješilo.

Kadkad samo, nad hrvatskim rodom
Crn oblačak kada kakov minu,
Tamna mu je preletjela sjenka
Preko duše i majci i sinu.

Kano divna iz davnine priča
U toj kući rascvala se sreća
Divnoj gori čarnom na proplanku,
U slobodi, u mirisu cvieća.

. . . Tada poče crne tuge sjenka
Spuštati se sjajno mu na čelo,
Srebro kosu ispreplelo crnu,
I to snažno klonulo mu tielo.

Stare su se otvorile rane,
Uskrsle su davne uspomene, —
Prvu svoju sastao je ljubav, —
Ubiše ga crne oči njene.

U grob svoju ponio je tajnu,
Niti ju je povjerio komu,
Sad tek znamo, kakvu tešku ranu
Nosio je na srdašcu svomu.

Juče smo ga ispratili tužni
Na počinak u grobnicu novu,
Sutra ćemo ispratiti k njemu
Angjela mu, majčicu njegovu.

A te crne ni ne slute oči,
Kakvu l' sreću razbile su bajnu,
I ta crna na grobnici ploča
Kakvu li će tužnu čuvat tajnu.

SVETIŠTE SLOBODE.

Gorice zelena,
Puna li si hlada ;
Mile gorske ptice,
Pune li ste nada.
Srebrena vam pjesma
Gorom se razlieva,
Mlado srce jedva
Sreći odolieva.

Al' već sutra mnoga
Zapjevati ne će,
Mnogoj od vas to je
Zadnje pramaljeće.
Lovčeva će puška
Planuti kroz granje,
Prekinut za uviek
Veselo pjevanje.

Il' vam možda prieti
Druga sudba prieka,
Možda kakva zamka
U blizini čeka.
Možda baš rad vaše
Pjesme umiljate
Lišit će vas ljudi
Slobodice zlate.

Goro moja draga,
Puna li si hlada,
A to moje srce
Prepuno je jada,
Kada gleda, što se
Na tom svietu zbiva,
Kako silnik lanci
Istinu okiva.

Potlačenoj pravdi
Bezdušje se smije,
A na suncu podla
Lukavost se grije.
Slabijemu jači
Pritisnuo grudi,
Kô da nismo braća,
Kô da nismo ljudi.

Često li je tebi,
Gorice zelena,
Padala na grudi
Pravda progonjena.
Ti si njojzi uviek
Odmorišta dala,
Tlačitelju pravde
Žrtve otimala.

„Hrvatsko Kolo" 1907.

Ti si bila zaklon
Hrvatskih junaka,
Posljednjem nam kralju
U tebi je raka.
Po tebi se krvca
Za slobodu lila,
Ti si uviek njojzi
Svetim hramom bila.

I ja za to ljubim
Tvoju zelen-dragu,
Duša mi na tvojem
Zanosi se pragu,
Kano da po tebi
Svete lebde sjene,
Povjesti hrvatske
Drage uspomene.

SAMOTNICA VIŠNJA.

Odkud li si došla amo
U te cvjetne bašte krilo?
Kad sam mladjan amo došô,
Tebe u njoj nije bilo.

Našo sam te jednog jutra :
Kô stabalce sitno, malo,
Kad te spazih, — od straha ti
Sitno lišće zadrhtalo.

Meni te je žao bilo,
Dirati te nisam dao ;
Samo kadkad svojim cviećem
Jorgovan te zasipao.

U slobodi, na sunašcu,
Rasla si mi sve polako ;
Ružin grm se k tvom stabaıcu
Sve to bliže poprimako.

Svježio te rosom svojom,
Dobar ti je susjed bio ; —
Jedne noći svog mirisa
Tajnu ti je povjerio.

Sjećaš li se, cjelov sunca
Kad na prvi cviet ti pade,
I kad ti je leptir mali
Ispričao svoje jade?

Dobro pamtim divno ljeto,
Kad si prvi plod mi dala
Stabljika je vitka tvoja
Od veselja zadrhtala.

I od onda često sjedim
Zamornoj u ljetnoj noći
Pod zelenom krošnjom tvojom,
Tihoj bašti u samoći.

I na mladje mislim dane,
Kad si ti još diete bila,
Kada te je ljubav moja
Čuvala i tetošila.

I na ono mislim doba,
Kad već ne će biti mene,
Kad će možda za mnom žalit
Tvoje grane osušene.

MEMENTO.

Spustila se kiša
Zemljici na krilo,
Nebo joj je nadom
Grudi napunilo.
Da je ljuta žega
Trajala još malo,
Mrtvo bi joj cvieće
Na krioce palo.
Crna avet biede
Bješe na vidiku,
Smijala se zlobno
Rataru patniku.
I to bielo roblje
Gospodskom u ruhu
Zaplašeno stade
Zemlju gledat suhu.

Sva je ljudska mudrost
Nemoćno zastala ;
Po njoj bi od žedje
Zemlja umirala.
O, kako su slaba
Krila ljudskog znanja
Na valovlju silnom
Vječnog umiranja.
Uzaludu čovjek
Traži zviezdu sreće,
U dolini suza
Ugledat' je ne će.

Iz tog divnog kraja
Kud se narod seli,
Kakva li ga bieda
U sviet goni bieli.
Svega ima dosta
Rodnoj nam na grudi,
Ali i mi jednom
Postanimo ljudi.
A ne treba gledat
Prekrštenih ruku,
Tudjinac dok našu
Porazgrabi muku.
Il' će nam potonut
Otočić taj mali, —
Kapljica hrvatstva
Tudjinstva u valih.

Tiho pada kiša
Zemljici na krilo, —
Biserje nebesko
Zemljom se prolilo,
A daleko tamo
Nadvila se tama,
Grmljavina strašna
Oblake prolama.
Žarka munja na čas
Oblake prosine —
Kano sievak nade
Očaja kroz tmine, —
A čovjeku srce
Zadrhće u grudi:
To u sviesti slika
Vječnosti se budi.

NA POBRATIMOVU GROBU.

Posula se bašta
Jorgovanskim cviećem,
Rastužena srca
Po njojzi se šećem.

Moja duša čezne,
Druže moj, za tobom,
To je prva proljet
Dragim ti nad grobom.

*

K pokojištu tvomu
Moja miso lieće,
Suzom da orosim
Prvo na njem cvieće. —
To je prvi glas ti
Iz carstva duhova,
Izlaz na slobodu
Grobnih iz okova.

Iz tog cvieća mašta
Tvoju sliku stvara,
Tužno moje srce,
S njom se razgovara.
Bude se u duši
Mladosti nam dani,
Ljubavi nam bratske
Suncem obasjani.

Na tvom dragom grobu
Izginut će cvieće,
Moje srce nikad
Prežalit te ne će.
Kroz proljetnu razkoš
I sve žića miene
Tvoja mila slika
Pratiti će mene.

JUTRO.

Jesi l' kadgodj podranio, druže,
Dok još cviećem zlatna rosa blista,
I kad zora siplje svoje ruže
Ko djevica rumeneć se čista?
Jesi l' slušo lagan struj lahora,
Gdje blagoslov i pozdravlje lije
Sa visina, iz kristalnih dvora,
Kud se zanos naših duša vije?
Priroda se na taj pozdrav budi,
Miris cvieća prvi dah joj grudi,
Prvi glas joj vesele su pjesme
Gorskih ptica i planinske česme.
Drvlje pruža osvježene grane,
Da mu sunce na srdašce pane,
I pčelica cvietak traži mali,
Da joj grudi i srce razgali.
Izgrljena sva prirode čeda,
Božje oko milostno ih gleda;
Cieli sviet je složna harmonija: —
Nebo zemlju na grudi privija.

PRVOGA SVIBNJA.

Čujete li poklik? — Nebo se prolama,
Barjaci i vrpce kano krvca rujna;
Čujete li tutanj bezbrojnih redova,
Kano da se sprema lomljava olujna?!

Hvata li vas groza, — gledajuć nad glavom
Kroz oblake tamne žarkih munja vatru? —
Vidite li kandže strašnoga orkana,
Što današnje društvo u prah će da satru?!

Bezbrižno vam oči prate sa balkona
Barjake i pjesme i pustu paradu, —
Radničke to čete glasno samo traže
Zabave i hljeba, — što drugo i znadu!
Ali vrieme ide, — a taj radnik biedni
Gromkije će tražit, što se mora dati,
Nit će više biti zadovoljan time,
Što mu danas obiest i bezdušje krati.

Ne bi l' obil bolje, da se zamislimo,
Zapitamo biedu, neka kaže, što će,
Da u njojzi svoje prepoznamo griehe,
I da bratu damo. što pravica hoće?!
Ne gledajmo u njih ruši grade puste,
Oni hljeba traže za se i za svoje; —
Radilice ruke sve su im uzdanje,
I dok pravde bude, glada se ne boje.

Ajdmo im na susret, — budimo im braća,
Vodimo ih putem, što no k sreći vodi; —
Pružimo im ruke, neka s nama podju
U budućnost bolju, k svjetlu i slobodi.
Zašto da se strada i u očaj pada,
Dok je u nas dosta, da i njima damo,
Milo bi i nama u nevolji bilo,
Kad bi znali, u kog uzdat se imamo.

A tko više želi, nego li je pravo,
I tko više traži, neg' se može dati,
Tko na tudjoj šteti svoje gradi snove,
Nikad ljepših dana ne će ugledati.

Još je pravo vrieme, žurimo se samo,
Iz vulkana dokle ne prosuklja lava,
Dok ne stanu drhtat osovine svieta,
Dok ne stigne avet, što se približava.

NA ISTOK.

Razlio se Dunav
Kano sinje more,
Sirotinja bjega
Iz dola u gore;
Prepatila jedva
Muke duge zime,
Gdje imala nije
Ogrijat se čime.

Sada eto jadna
Ni svog krova nema,
I veća joj jošte
Nevolja se sprema.
Očajni joj vapaj
Prodire iz grudi:
Smiluj nam se Bože,
Pomozite ljudi!

Njemačkom u gorju
Lavina se tali,
Dunavski su od nje
Ponarasli vali,
Još i veće zlo nam
S istih strana prieti,
Rad bi sljeme našem
Plemenu raznieti.

Silne taj je Moloh
Raširio ralje,
Prodire na istok
Dublje sve i dalje;
Jedva će mu naša
Odoljeti snaga,
Smrvit će nas male,
Nestat će nam traga.

A ipak bi možda
Mogli se oteti,
Oslabiti krila
Opasnoj aveti,
Da u tvrdju sloge
Pogibelj nas skupi,
Da se o toj hridi
Kandža joj otupi.

Tudjinstva oko nas
Razlilo se more,
Razniet će nam sela,
Gradove i gore.
Sve će nam oteti —
Bez ognja i mača,
Tvrdja naše sloge
Ne bude li jača.

POVRATAK.

Mlado momče od kuće se dieli,
Srce mu se u grudima lomi:
Zbogom, majko, mučenice draga,
Utri suzu i tugu zatomi.
U tom kraju već se živjet ne da,
Poći mi je preko Oceana; —
Vratit ću se veseo i bogat,
Ne će proći ni godina dana.

Tužna majka zagrlila sina:
Ne ostavljaj mene sirotice,
Ostaj, sine, pod sigurnim krovom,
Ne ostavljaj brata i sestrice!
Mali bratac privio se uza nj,
I ne da mu otvoriti vrata,
Sestrica mu na grudi se lica,
Savila mu ruke oko vrata:

Ostaj, brate, na ognjištu svome,
Što li ćemo bez tebe sirote?
— Zadrhtalo lice mu u grudih,
— Pošao je, — jedva im se ote.
Ne ufa se ni ogledat više; —
Tamo dolje, na granici sela,
Čekala ga ljubljena djevojka,
Još bi jednom ogrlit ga htjela.

Još mu pjesma kroz goru se čuje:
Zbogom, goro, suncem obasjana;
Vratit ću se veseo i bogat,
Na proljeće, za godinu dana.
Gorica mu jekom odgovara,
Čudnim glasom, kô iz drugog svieta,
Kano da je očev čuo doziv,
Sumorna ga presvojila sjeta.

Pošao je, — nije našô sreće —
Stekô novca, — al' bogalj je posto;
Vratili se svi njegovi druzi,
On je samac u tudjini ostô.
Proljeće se za proljećem reda,
O njemu se sve to redje čuje; —
Sahraniše brata mu i majku,
A na domu sestra jadikuje.

I kad peto već je prošlo ljeto,
Izvan rodnog udala se sela;
Sa sobom je na ognjište novo
Zadnju spomen na njega poniela.

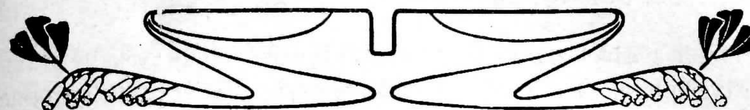
Pa kad se je pod kraj svog života
Bogat vraćô u seoce svoje,
Nije našô nigdje nikog svoga,
Niti štogodj njega poznao je.

Tudje samo našao je ljude,
Tudji jezik, tudje običaje ;
Samo ono pokraj stare crkve
Zapušteno groblje raspoznaje.
Tu je našô roditelje svoje,
Svoju braću, svoje poznanike,
Zadnja slova materinske rieči,
Naroda svog zadnje spomenike.

Kroz plač gleda, — tudjinstva u more
I taj otok gdjeno tone mali,
Zadnji izdah hrvatske nam rieči
Njegovi gdje progutaše vali.
Još je grobne poljubio humke,
Nije više u sviet pošô bieli ; —
Pokraj svojih pokojnika milih
Na tom groblju počivati želi.

Novi Sad 18. lipnja 1907.

Jovan Hranilović.

O UZROKU SMRTI.

Čitano dne 10. veljače 1907. na predavanju družtva „Akademije“ u Ljubljani.

Prije dvadeset i pet godina držao je jedan od prvih njemačkih zoologa, Dr. August Weismann, profesor u Freiburgu u Badenskoj, na skupštini prirodoslovaca („Naturforscherversammlung“) u Salzburgu predavanje o trajanju života i uzroku smrti. On je podvrgao promatranju pitanje: Zašto je raznim organismima odmjereno tako različno trajanje života? Jedne živu evo samo nekoliko sati, kao Efemera, drugi godine duge, a neki opet stotine i tisuće godina. Tako na pr. živi Elefant 150—200 godina, Konj do 40, Svinja 20, a Miš samo 2 godine. Moglo bi se u prvi čas uzeti, da je trajanje života ovisno o veličini dotične životinje. Veličina u istinu i upliva donekle na trajanje života, pak je i posve razumljivo, da treba više vremena, dok se izgradi tielo jednog Elefanta, ili Kita, nego li jednoga Miša. Nije to ipak jedini faktor, jer evo živu mnoge ptice razmjerno vrlo dugo, tako na pr. Strvinari 118 godina, Sokoli 164 godine, Kos 12—18 godina, premda su ove mnogo manje na pr. od Konja. Ovaj pojav obara ujedno i jedan drugi pokušaj tumačenja, po kojem bi trajanje života imalo stojati u obratnom razmjeru sa energijom, kojom se odigravaju životni procesi, jer već visoka temperatura Pticâ dokazuje, da se kod njih u istinu životni procesi odigravaju mnogo živahnije, nego li na pr. kod Sisavaca.

I pošto je tako Weismann bio prisiljen, da zabaci redom i mnoge druge hypoteze o trajanju života, dolazi konačno, kao odlučni pristaša Darwinove teorije selekcije, do toga rezultata, da je i trajanje života samo prilagodjenje na onaj princip o svrsishodnosti, da je i taj pojav — naime smrt, dakako naravna — takodjer samo jedna uredba, koja je, kao što i sve druge — kod organisma — proizašla iz borbe za obstanak.

No tu će možda biti sgodno, da progovorim prije nešto o samoj Darwinovoj teoriji. Darwinova je teorija u prošlom stoljeću do temelja

reformirala sve biološke znanosti; ona ih je u obće istom svela na pravu znanstvenu basu. Ona je uz to u velike uplivala i na sve ostale prirodne nauke; i ne samo na njih, nego i na pravo, na medicinu, na historiju, na filosofiju i na cielo naše shvaćanje svieta. Ona je pače proizvela i jednu posve novu znanost — sociologiju. Bilo sad, da je sama ta nauka za sve viekove utvrdjena, ili ne, svakako se njezina važnost ne može poreći, i s toga je baš potrebno, da se svaki naobražen čovjek s njome upozna. I nema za pravo inteligentnoga čovjeka, kojemu ne bi bilo poznato ime „Darwin". Pitajte, koga hoćete, svaki će Vam kazati: Darwin, znam, tko je to, to je onaj, koji tvrdi, da je čovjek postao od majmuna. No to je samo jedan postulat ove teorije, a ne teorija sama. I baš za to, jer svatko o tome nešto znade, misli, da je to dosta, i ne da si truda, da se s tom naukom pobliže upozna. U istinu pako nije ta teorija niti tako zamršena, da je ne bi svatko mogao razumjeti. Kušati ću dakle, da ju u najkraćim crtama prikažem.

Pod konac osamnaestoga i na početku devetnaestoga stoljeća pitahu se nekoji zoolozi, da li su životinjske vrsti, kako ih u prirodi susrećemo, u istinu od vajkada konstantne i nepromjenjive, ili da li se iste mogu mienjati; da li je moguće: da se jedna može tekom vremena pretvoriti u drugu. Da vam sad ovdje ne nabrajam sve Darwinove predšastnike, napose t. zv. naturfilosofe iz početka prošloga stoljeća, iztrgnut ću ovdje samo jednoga, i to najznamenitijega zastupnika t. zv. teorije transmutacije, descendencije ili evolucije — to je sve jedno te isto. Evo dakle Lamarcka, kojega punim pravom smatraju za zasnovatelja descendentalne teorije. Lamarck je godine 1809. izdao znamenito djelo (Phylosophie zoologique), u kojem dokazuje, da su najprije na zemlji živjeli najniži stvorovi, iz ovih su se razvili viši, iz ovih opet viši, i sve tako dalje, dok se nisu razvili Vertebrati (Kralježnjaci), i to od ovih najprije najniži: Ribe, zatim Amphibiae (Dvoživci), Reptilia (Gmazovi), Ptice, i napokon Sisavci, a iz ovih — čovjek.

God 1830. došlo je do žestoke prepirke u francuskoj akademiji izmedju jednoga od najodličnijih zastupnika te nove nauke, Geoffroy de St. Hilaire, i Cuviera. Cuvier je za onda tu teoriju posve porazio, jer nije bila još podkriepljena dovoljnim dokazima. Bila je to za pravo više kao neka duhovita koncepcija, bez pravih empirijskih dokaza. I tako je veliki autoritet Cuvierov proizveo, da je ta nova nauka bila ne samo pobijena, nego i na decenije upravo posve zaboravljena, dok se nije g. 1859. našao novi njezin uzkrisitelj u osobi Charlesa Darwina.

Darwin je kao mladić od 22 godine sudjelovao na jednoj znanstvenoj ekspediciji oko svieta, koja je trajala od g. 1831.—36. Već na početku toga puta, kako nam pripovieda sam Darwin, čim je stupio na kopno Južne Amerike, utisnule su mu se u dušu tri grupe pojava, te ga navele na ideju o pretvorbi vrsti. Ti pojavi bijahu sliedeći: Prvo, kad se ide od sjevera prema jugu, na tom kontinentu, pada u oči, kako se neke vrsti zamjenjuju. Polazeći sve dalje — prema jugu — susrećemo nove vrsti, koje se od nekih prijašnih, čim dalje prema jugu idemo, sve to više udaljuju, kao da su se nekad te vrsti tim putem širile i na tom putu sve više preobrazivale, te od prvobitne forme udaljivale; drugo, odnošaj izmedju vrsti, koje živu na otocima (naročito je to opažao na fauni Galapagos-otočja) i koje živu na susjednom kontinentu; i treće, odnošaj izmedju danas živućih oklopnatih Sisavaca, Armadillida, i izumrlih njihovih predja na istom kontinentu. Ove su dakle činjenice proizvele, da je u njemu posve dozrela ideja o pretvorbi vrsti. Samo si dugo nije mogao odgovoriti na pitanje: Kako se to sbiva. Povrativ se sa svoga puta kući, posvetio je izpitivanju toga problema cieli svoj život.

Nekim sretnim slučajem udario je baš na pravi put, kad je u tu svrhu stao izpitivati najprije domaće životinje i kulturne biline. Kod ovih se uprao vidi, pak to ne može nitko ni nijekati, da se mogu utjecajem čovjeka i tiekom vremena pretvoriti u nove forme, ili kako se tu baš veli: rase. Darwin se je sad pitao: Što čini čovjek, kad hoće da odgoji novu rassu? Evo kako postupa. Netko hoće na pr. od jedne biline, koja ima bieli cviet, odgojiti odliku sa crvenim cvietom. On će pregledati mnogobrojne eksemplare, pak na kojima će zamietiti, da cviet pokazuje bar neku nuancu crvenila (a to se može lako dogoditi, jer je boja cvieća dosta variantna), to će upotriebiti sjeme za daljnji razplod samo od takovog eksemplara. Kod potomaka istoga bit će vrlo vjerojatno i više njih, koji će biti ponješto crveni. Od ovih će izabrati opet samo onaj eksemplar, koji to svojstvo baš u najjačoj mjeri pokazuje, te će ga upotriebiti za daljnji razplod. I tako će na isti način postupati i kod svih daljnjih generacija, te napokon time polučiti ono, što je hotio — dobiti će odliku sa crvenim cvietom.

Ili uzmimo, da netko hoće odgojiti rasu ovaca sa osobito finom vunom. Pretražiti će čim veći broj ovaca, pak će za daljnji razplod upotriebiti samo one eksemplare, koji će se već odlikovati sa donekle finijom vunom. Taj se postupak kod svih generacija tako dalje nastavlja, dok se ne dobije rasa sa osobito finom vunom. Zar se ne postupa tako

svuda, zar ne radi tako svaki gospodar kod blaga, žita i svačesa, da „za sjeme“, t. j. za daljnji razplod upotrebljuje samo one eksemplare, koji neko traženo svojstvo u najvećoj mjeri pokazuju? Naročito ne će nitko takove „bolje“ eksemplare domaćih životinja pariti sa „manje vriednima“.

To se evo zove „umjetni odgoj“ (die künstliche Zuchtwahl). Čime se odgojitelj pri tome služi, ili što dolazi tuj u obzir? Prije svega igraju pri tom glavnu ulogu dva obća temeljna svojstva svih životinja i bilina. Prvo je promjenljivost, varijacija; drugo je svojstvo namora, hereditacija. Individui svake vrsti ponješto su medju sobom različni. Nigdje na svietu ne nalazimo dva individua jedne te iste vrsti baš posve jednaka. Dapače niti djeca jednoga te istoga para roditelja nisu baš posve jednaka; uviek ima medju njima nekih razlika. Kad ne bi takovih bilo, ne bi odgojitelj imao šta izbirati.

Isto je tako posve općenit onaj drugi prirodni zakon: da svaka vrst radja sebi sličnu. To je pače tako obćenit i naravski pojav, da zbog svoje svakidanjosti nikomu nije ni padao u oči, te po tome nije ni bio predmet znanstvenoga izpitivanja. Ta svatko je to uzeo za nešto tako naravskoga, da o tome nije dalje ni razmišljao. Svatko vidi, da konj ne radja gusku, a guska žabu. Obćenito je nadalje poznato, da ne samo svaka vrst radja sebi sličnu, nego da roditelji prenašaju na svoje potomke više manje i svoje posebne vlastitosti. Djeca od velikih roditelja, ili takovih sa crnim očima i kosom, bit će vjerojatno isto takova. Svemu tome se niti ne čudimo. Sposobnost prenosa na potomke pada nam istom onda jače u oči, kad vidimo n. pr. kod kćerke baš na istome mjestu tiela kakav madež, što ga ima mati, i druge slične pojave.

Darwin se je samo pitao: Postoji li i u slobodnoj prirodi nešto sličnoga? Gore navedena svojstva: variabilitet i hereditacija, pripadaju bez dvojbe svim životinjskim vrstima i u slobodnoj prirodi, nu tko bi tamo zamienio čovjeka — kultivatora; tko da tamo odabire u svrhu, da se odgoji nova odlika, koja bi se po stanovitim svojstvima udaljivala od prvotne forme? U tome leži baš glavna zasluga Darwina, to sačinjava kardinalnu točku njegove teorije: što je on našao onaj faktor, koji u prirodi čini isto, što i čovjek u umjetnom odgajanju, a taj faktor je: borba za obstanak ili englezki struggle for life. Evo kako je on došao do toga. Čitao je djelo znamenitog englezkog nacionalekonoma Malthusa: o uvjetima i posljedicama umnažanja ljudstva. U tom znamenitom djelu dokazuje Malthus, kako sve nevolje i nezadovoljstva, kao socijalizam, komunizam itd., dolaze odatle, što se ljudi u jačem razmjeru množaju, nego što im se hrana može pomnožavati. Odatle evo nastaje ona konkurencija i sva ona trvenja medju ljudima. Ovu borbu za obstanak, koja postoji medju ljudima, prenio je Darwin na cieli organski sviet. I doista nije težko dokazati, da ona zbilja svuda u prirodi vlada. Svaka životinja i svaka bilina proizvadja daleko više klica, nego što bi individua moglo živjeti. Većina tih zametaka propada već za rana; nu i kasnije, kod onih, koji su se razvili, koliko ih propada, budi od elementarnih nepogoda, budi od grabežljivaca, prije, nego što sami dolaze do razplodjivanja! Nu i poslije jednako još treba da biju žestoki boj osobito sa sebi ravnim konkurentima. Tu će sad prevladati onaj, koji je ili okretniji, da laglje izmakne svojemu neprijatelju, ili jači i sposobniji u pribavljanju hrane i drugih životnih potreba. Ne mora to uviek biti borba u doslovnom smislu rieči. To je samo metafora, koja se rabi na pr. i za biline, kad se kaže, da se bore za tlo, za vlagu, za svjetlo itd. Tu je sad jasno, da će prije pobjediti onaj, koji je najsposobniji, t. j., koji posjeduje onakova svojstva, kakova danim prilikama najbolje odgovaraju. Ako se na pr. radi o Zecu, koji pred neprijateljm bježi, najbolje će proći oni individui, koji će biti najbrži, ali i oni, koje će uz to imati najoštrija sjetila, da uzmognu svoga progonitelja čim prije opaziti. Kod kakove grabežljive zvieri pripomoći će pobjedi jakost i opet sjetila, da mogu svoj plien čim prije naći, jakost pak da ga mogu svladati, i da eventualno mogu i svoga konkurenta, s kojim bi se sukobili, suzbiti. Jednom riečju svaka životinja treba, da bude takova, da se okolnostima, pod kojima živi, može čim više prilagoditi, adaptirati, jer ako to nije, bude iztriebljena a zadržat će se bez dvojbe prije na životu oni individui, koji svim prilikama najbolje odgovaraju. Ovi pak ta svojstva, koja im u borbi za obstanak pripomogoše — prema zakonu hereditacije — prenašaju na svoje potomke. I tako napokon dolazi do toga, da je u prirodi sve svrsi shodno uredjeno, te se prema vanjskim uvjetima i mienja, dotično jednako sve dalje svim prilikama prilagodjuje.

Individui jedne vrsti dosegnu dakle onu starost, koja je za održanje vrsti najshodnija. Shodno je, da se vrst sastoji od krepkih individua, da prema tome, starajući se, slabi individui čim prije učine mjesta mladjima. No s druge je strane potrebno, da roditelji tako dugo živu, dok si ne proizvedu podmladka, a podmladak dotle naraste, da si može sam hranu potražiti i u životu se protući. Tra-

janje života bio bi po tome neki kompromis izmedju tih dviju životnih potreba.

Ali Weisman ide još za jedan korak dalje. Ne samo, da borba za obstanak opredieljuje vrieme, kada imade smrt nastupiti, nego i sama uredba smrti da je proizašla iz ovoga principa, koji vlada čitavim organskim svietom.

Da dokaže, kako smrt nije nikakva posljedica nutarnjih, iz same naravi života proizlazećih uzroka, nego da je svrsi shodna uredba, koncesija na vanjske uvjete života, pobija Weismann sve pokuse, koji idu za tim, da se za uzrok smrti uzimlju kakovi physiologijski uzroci, i da organismi umiru, jer se kao mašine iztroše, ili da bi razplodjivanje na organisme ubitačno djelovalo. Najjači argumenat za svoju tvrdnju nalazi Weismann u tome, što imade organisama, koji, premda vrše sve životne funkcije: hrane se, giblju, osjećaju i razplodjuju, a ipak ne umiru. To su oni najjednostavniji organismi, mikroskopsko maleni, kojih se tielo sastoji samo od jedne stanice, to su dakle stanice, koje same za sebe živu; zovu se Protozoa, a stari ih zoolozi zvahu Infusoria. (Infusoria danas sačinjavaju samo jednu klasu tih Protozoa, dočim se je to ime prije protezalo na sve mikrokopične organizme, dakle rabilo u širem smislu. Protozoi se razplodjuju dieljenjem.)

Tu nema ništa, što bi umrlo. Individ a) nastavlja svoj život u individuima b) i c). Kod svakog dieljenja prestaje doduše individualitet stanice matere, ali njezina organska substancija živi dalje u obim stanicama kćerima. Naročito nema tu nikakove lešine, koja je po Weismannu karakteristična za smrt. S toga gledišta prozivlje Weismann Protozoe bezsmrtnima.

Posve drugčije je kod čovjeka i ostalih životinja, kojih se tjelesa sastoje od tisuća milijuna ili milijardu stanica. One stanice su onu neumrlost, koja je osobina Protozoa, izgubile; one prije ili kasnije propadaju, te sačinjavaju lešinu umrle životinje. Samo neke stanice ostaju od smrti poštedjene; to su reproduktivne, seksualne, ili klične stanice; stanice, koje služe za razplod i čine, ako i roditelji umiru, da vrst u djeci dalje živi. Da ovu fundamentalnu razliku obih vrsti stanica jače iztakne, zove Weismann umrle stanice, tielo u užem smislu, „Soma" i govori po tome o somatičnim stanicama. Somatične stanice su one, koje podržavaju obične funkcije života: mišične, živčane, žliezdaste stanice, stanice kosti, hrskavca itd. Reproduktivne stanice su kod ženka jaja, a kod mužjaka spermatozoidi.

Reproduktivne ili spolne stanice su neumrle, kao i Protozoi. One doduše sa smrću individua, svoga nosioca, propadaju, ali samo zato, jer su im oduzeti uvjeti života. Pod povoljnim uvjetima nasuprot počimaju se dieliti u 2, 4, 8 itd. i napokon u stotine i tisuće stanica. Tako postaje novi organisam, u kojem se već prema vrsti prije ili kasnije iztiče razlika medju somatičnim i reproduktivnim stanicama. Kako se taj proces uviek na novo opetuje, individui umiru, klične stanice se uzdrže, reda se generacija na generaciju. Spajajući član medju dvjema generacijama, koje sliede jedna za drugom, jesu produktivne stanice, koje su od iskona dieljenjem jedna od druge nastale.

Spomenuli smo gore, da Weismann uzimlje, da je i sama smrt „nastala" kao shodna uredba, koja je proizašla, kao i svi organi i sve njihove funkcije, iz borbe za obstanak. To ćemo sada na jednom liepom primjeru razjasniti.

Ako se i kod većine Protozoa nove dvie dieljenjem nastale stanice razidju, imade i takovih, kod kojih ne samo obje polovice, nego i 4, 8 i više stanica, koje su nastavljenim dieljenjem nastale, i dalje ostaju na okupu; sačinjavaju dakle staničnu koloniju. Svaka od tih stanica za sebe vrši sve funkcije života, a samo su prostorno sbližene, jerbo im je to valjda od koristi. Prispodabljajući takovu koloniju družtvu ljudskomu, mogli bismo ju prispodobiti sa hordom, u kojoj pojedini individui nemaju ništa zajedničkoga, van da se drže na okupu.

Takovu protozoičku koloniju predstavlja nam n. pr. Pandorina. Ova se sastoji od 16 individua, koji živu zajednički u jednoj galertastoj masi.

Od vremena do vremena uvuče svaki od ovih individua svoje bičeve, te se razdieli u 2, 4, 8, do 16 individua. Predstavlja novu koloniju.

Sve te mlade kolonije prije ili kasnije probijaju galertu, te se razidju, stvarajući si svaka od njih novu zajedničku galertu, a pojedini individui dobiju bičeve, te sve skupa naraste do normalne veličine. No od vremena do vremena umeću se i takove generacije, kod kojih se najprije pojedini individui od kolonije razidju, plivaju pomoćju svojih bičeva, te se sastanu sa drugim takvim individuom. Sad izgubi svaki od njih svoje bičeve, te se skupa sliju u jednu zajedničku staciu, t. zv. zygotu. Ova pada na dno, a iz nje istom nastane nastavljenim dieljenjem nova kolonija Pandorine. Kod jedne druge vrsti, Eudorine, takodjer galertaste kuglje, koja se sastoji od 16 do 32 individua, teče sve

na isti način, samo što se tamo sastaju u svrhu kopulacije po dva nejednaka (jedan veći jedan manji) inidividua, te sastavljuju zygotu, iz koje nastaje nova kolonija. Kod jedne ali i druge vrsti, kod Pandorine i kod Eudorine, još su uviek sve stanice kolonije jednake i jednako vrše sve životne funkcije, te imade svaka od njih — što osobito naglasujem — sposobnost, da bilo sama, bilo, kako je od vremena do vremena kod nekih generacija potrebno, slievanjem sa drugom, kod Pandorine jednakom, a kod Endorine nejednakom, reproducira cielu novu koloniju.

No nije više tako kod Volvoxa, najviše vrsti iz grupe „Volvocina". Tu je galertasta kuglja šuplja i nešto veća. U galertastoj stieni te kuglje utaknuto je preko 1.000 individua, a iz svakoga proviruju po dva biča na površini kuglje. Svaki od tih individua vrši još za sebe sve životne funkcije; on se hrani za sebe, šiba svojim bičevima itd., samo svim ovim individuima fali jedno svojstvo: oni nisu više kadri nastavljenim dieljenjem cielu koloniju reproducirati. Za to su posebne stanice. Broj im je daleko manji; one su mnogo veće, nemaju bičeva, ni tako zvanih crvenih očnih pjega; razlikuju se dakle i po obliku i po sposobnostima od drugih, to su Volvoxove reproduktivne stanice. Tu je dakle prvi puta medju organismima nastupila „dioba rada": jedna vrst stanica, ogromna većina, vrše sve znatne funkcije osim razploda, a druge služe samo u potnju svrhu.

Ove veće stanice, t. zv. parthenogonidia, popadaju u šupljinu kuglje i tu nastavljenim dieljenjem stvaraju nove Volvox-kolonije. koje redom probijaju galerstastu stienu kolonije-matere i izlaze na slobodu, plivaju pomoću svojih bičeva i dalje rastu. Kad je i zadnja takova mlada kolonija ostavila mater, ova, sastojeći se sada samo od „somatičkih" stanica, još jedno vrieme dalje živi i onda propada. Tu evo susrećemo prvi puta smrt. Volvox se takodjer i spolno razplodjuje, nu to za sada za nas nije više od važnosti. Glavni momenat, koji treba da tu uhvatimo, jest taj, da su se u jednom mnogostaničnom organismu stanice u radu razdielile. Budući da kod Volvoxa njegove reproduktivne stanice obstanak vrsti garantiraju, postale su ostale za vrst „suvišne". Pošto je tako neumrlost za somatične stanice postala bar ravnodušna (da li umiru ili ne, to je sad svejedno), mogle su se sad — sve po Weismannu — tako visoko dalje organizovati, da makar od toga — i umiru. Njihovo daljnje diferenciranje i savršenije funkcioniranje ih ubija, a moglo je, po Weismannu, do toga doći, jer su postale za sam obstanak vrsti — suvišne.

To bi bila u kratko Weismannova teorija o smrti, koja se dade svesti u tri stavka.

1. Jednostanične životinje su neumrle.
2. Reproduktivne stanice mnogostaničnih životinja pridržale su si ovu neumrlost.
3. Kod mnogostaničnih životinja uvedena je smrt kao nova na nikakove pojave Protozoa se ne nadovezujuća uredba, ujedno kao uredba, koja je za uzdržanje vrsti vrlo shodna.

Pod konac prošle godine držao je takodjer jedan od najznamenitijih njemačkih zoologa, Dr. Richard Hertwig, moj bivši učitelj u Münchenu, javno predavanje o uzroku smrti. Moje predavanje i nije drugo, nego zapravo samo referat ovoga predavanja. Hertwig podvrgava kritici pojedine točke Weismannove teorije o smrti. Počnimo dakle sa neumrlošću Protozoa.

Kad je Weismann iznio svoju teoriju o životu i smrti i trajanju života, bilo je naše znanje o Protozoima još dosta manjkavo. Znalo se je doduše dosta toga o njihovoj organizaciji, znalo se je ponješto i o njihovom načinu života, nu od nijedne vrsti nije bio još poznat čitavi tečaj života, što se je moglo postići tek mučnim i dugotrajnim istraživanjem. Takovih istraživanja ima danas u većoj mjeri, a zasluge si na tom polju stekoše osobito Francuz Maupas, Amerikanac Calkins, a i Hertwig sam, koji je tečajem zadnjih 18 godina mnogo kultura odgojio. Svi ovi dodjoše do rezultata, koji se od Weismannovih prilično odmiču.

Uzmimo promatrati tečaj jedne takove kulture, na pr. od vrsti Paramaecium. To je Infusor jajastoga oblika, živi u gnjijućoj vodi i hrani se upravo Bakterijama. Akoprem je sitan, ipak se može još prostim okom kao maleda biela točkica zamietiti. Po cieloj površini obrašten je kratkim trepavicama, pomoću kojih pliva. Kod umjerene temperature u sobi dieli se poprečno jedanput na dan. Kad bi samo sa četiri individua počeli, dobili bi već u 14 dana 32.768 individua. To bi bilo dakako toliko, da ne bi ni znali, kamo s njima. S toga ih moramo od vremena do vremena, izlučenjem većega diela na malo samo eksemplara ograničiti. Gojimo li ih ovako kroz dulje vremena, opaziti ćemo, da se ne diele uviek jednako živahno, već da se izmienjuju periode sa većom životnom djelatnošću sa periodama, kada je ta životna djelatnost opet slabija. Dogadja se, da se sposobnost dieljenja kroz više dana, pače i tjedana posve obustavlja. Za to vrieme individui niti ne

žderu, niti se ne giblju, nego popadaju na dno posude, te su kao mrtvi. Takovo stanje zove Hertwig: depresija. Ali životinjice se iza takovih depresija opet oporavljaju i počimlju se na novo živahno dieliti. Nu čim ih dulje ovako gojimo, bivaju depresije sve češće i traju sve dulje, te za vrieme depresije sve veći procent individua propada, dok najzad, kod jedne takove duboke depresije ciela kultura izumre.

Neki pokusi su pokazali, da se na vanjskim učincima može na tečaj takove kulture povoljno djelovati, da se s njima mogu životinjice, koje bi bez toga propale, spasiti. Takovi su učinci mehaničko drmanje, promjena temperature, učinak kemičkih agencija, promjena hrane itd.

Ovi pokusi, ako i jesu za sada još slabo dotjerani, obećavaju za praktičnu medicinu vrlo mnogo. Jer ima nekih temeljnih pravila, koja vriede za sve stanice, bile ove jednostanični organismi, ili sačinjavale tielo koje više životinje.

Vraćajući se opet na naše kulture, pitamo se: Koje nutarnje promjene prouzrokuju tu čudnu izmjenu životnih pojava? U tu svrhu treba, da se malo potanje upoznamo sa organisacijom stanice. Kao što sve stanice, tako se i ove, koje sačinjavaju samostalna jednostanična bića, sastoje od dvaju bitnih dielova. Prvo je bitna sastojbina svake stanice protoplasma, i drugo u njoj uklopljeno, manje, takodjer organizovano tjelešce, zrno ili nucleus. Čemu služi protoplasma, to se bez poteškoća razabire. Ona stvara kod Amoeba t. zv. pseudopodije, kod Infusoria bičeve i trepavice, sve organe za gibanje i osjećanje, ona prima u sebe hranu, te ju probavlja, ona gradi kod nekih i skelete i kućice, te se napokon kod razplodjivanja dieli. Ali čemu služi nucleus? Da njegovo značenje upoznamo, razrežemo na pr. jednu Amoebu u dvoje, u jednu polovinu, u kojoj ostaje nucleus, i u drugu, koja ga nema. Za prvi čas ostaju oba diela još na životu, te se i giblju. Ona polovica sa nucleusom probavlja primljenu hranu, raste dalje, te se i razmnožuje, dočim ona druga polovica, bez nucleusa ne može hrane probavljati, prestane se gibati i napokon pogine. Ovaj eksperiment izveden i kod drugih Protozoa pokazuje isto. Iz toga sliedi, da protoplasmi za hranitbu za rast i za svako organisatorsko djelovanje treba neka pripomoć od strane nucleusa. Izmedju nucleusa i protoplasme mora dakle da postoji neka izmjena tvari, a i neka odredjena realacija u veličini.

Jer promatramo li Paramaeciume iz raznih stadija, to ćemo opaziti, da se je za vrieme depresije nucleus znatno povećao, kod dubokih depresija tako jako, da sačinjava veliki dio stanice. Imade li Paramaecium depresiju preživjeti, i imade li se na nov život probuditi, to se isto može sbiti samo pod tim uvjetom, da se nucleus djelomice smanji, t. jest, da ga jedan dio bude razstepen i resorbiran. U s v r h u d a k l e, d a s i I n f u s o r i i s v o j u m o ć d a l j n j e g a f u n k c i o n i r a n j a s a č u v a j u, m o r a j u n e k e z a f u n k c i o n i r a n j e š t e t n e d i e l o v e u n i š t i t i. Tuj nam se dakle pojavlja prvi put pojav, da dielovi moraju propasti, u svrhu, da se cielosti život uzčuva. To su prvi početci pojava, koji će za nas postati od najveće važnosti, i koji prozivljemo: p a r c i j a l n a s m r t s t a n i c e. Ako je Infusor preslab, da taj proces obnovljenja prebavi, tad se protegne smrt napokon na cielo njegovo tielo: parcijalna smrt postane totalna.

Jošte ćemo posve u kratko promotriti analogni životni ciklus kod jednoga od naših najljepših sladkovodnih Protozoa, a to je A c t i n o s p h a e r i u m E i c h h o r n i. To je protoplasmatična kugljica, iz koje bezbroj protoplasmatičkih nastavaka zrakasto u formi tankih končića strši na sve strane. Kod dugotrajne kulture i tu se izmjenjuju vremena sa živahnim dieljenjem sa onima, u kojima sav život kao obamire. I napokon i ovdje nakon nekoliko, i to sve jačih depresija, ciela kultura izumire. Actinosphaerium imade mnogo nucleusa. Za vrieme depresije oni su samo malo povećani, nu vanredno brojno pomnožani. I tu se životinja iza depresija uvodi u nov život samo tako, ako veći broj tih nucleusa razori i izbaci. Na taj način bude životinjica opet usposobljena za dalnje funkcioniranje.

Naša na kulturama zadobljena izkustva dovode nas u nemalu nepriliku. Izkustvo nas evo uči, da Protozoi, držani pod jednako povoljnim uvjetima — propadaju. Zbog neprekidnog izvršavanja životnih funkcija nastaje tako jako poremećenje u ravnoteži staničnih dielova, da isto mora dovesti do trajnoga mirovanja životnih funkcija, a to je smrt. Ali s ovim izkustvom stoji u protimbi činjenica, da mi u slobodnoj naravi, u našim mlakama svake godine susrećemo na tisuće i tisuće i Paramaecia i Actinosphaeria i drugih Protozoa. Pošto nam nije poznat drugi koji način razplodjivanja, nego dieljenje, a i na novo se nigdje bar danas više nikakovi organismi ne stvaraju, moraju svi živući poticati od predjašnjih, i to samo dieljenjem. To bi nas dakle sililo, da Weismannovu teoriju o neumrlosti Protozoa ipak prihvatimo.

Tumačenje se nadaje iz razlikosti izmedju životnih uvjeta, koji vladaju u slobodnoj prirodi, i onih, koji vladaju u našim umjetnim

kulturama. Nekoliko brojeva će nam tu stvar još bolje razjasniti. U jednoj od svojih najuspjelijih kultura pošlo je Amerikancu Calkinsu za rukom, da je u nešto preko dvie godine postigao 742 generacije. Da mu je bilo dano sve individue uzdržati na životu, to bi bio dobio broj, koji se piše sa 224 brojke. Akoprem volumen jednoga Paramaecija ne iznaša više od $^1/_{10\cdot000}$ kubikmilimetra, ipak bi to bila tolika masa, da bi ista naša kruglja zemaljska prema tome izčezavala. Već time je rečeno, da se u slobodnoj naravi nešto sličnoga, kao u našim kulturama, ne može dogoditi. Kod parasitskih Protozoa, osobito kod krvnih parasita, čini se doduše, da se bar nešto sličnoga dogadja. Jer ovdje je nosilac tih parasita, kad ih se već ne može otresti, prisiljen, da jednako nova krvna tjelešca producira. Parasiti se dakle silno množe, a i hrana im se množa. Time se parasitima daje prilika, da se na istom mjestu mogu proizvadjati mnogobrojne generacije.

Poznato je, da zloglasnu malariju prouzrokuju takovi jednostanični krvni parasiti. Dogadja se, da se malarija sama od sebe izlieči, jer svi parasiti izumru. Ali se dogadja i to, da je izliečenje samo prividno. Iza nekog vremena, mira, a da se nosilac nije na novo inficirao, opet mu se malarija vraća. Potonje je samo na taj način moguće, da su bar neki od parasita neko vrieme životarili, pak sad na novo zadobivaju moć živahnoga razmnoživanja. Taj pojav zove se u medicini malaria-recidiv. Sve to sjeća na depresije slobodno (ne parasitično) živućih Protozoa, jer i ovi za depresija ili posve izumiru, ili izumiru, a da ipak neki od njih ostanu na životu. Još više nas sjeća na depresije način, pomoćju kojega se ti parasiti privadjaju ponovnomu životnomu djelovanju. Opažanja su dokazala, da se pri tom pojedini dielovi nucleusa, kao i kod protozoičkih kultura, iz tiela izlučuju. Treba doduše i s time računati, da te budioce bolesti i t. zv. antitjelešca uništavaju. Nu bit će, da oba monennta dolaze u račun.

U slobodnoj naravi, u našim mlakama i barama, posve je izključeno da bi se ikada preko više mjeseci Protozoi množali. Prije, nego do toga dolazi, promienile su se prilike hrane i temperature. Tuj bi razmnožujuće se životinjice, ma da ih od grabežljivci decimiraju, izcrple danu hranu. Nastupa glad, ili je temperatura vode pala. Oba momenta izazivlju procese, koji dovode do pomladjivanja starajućih se stanica. Ovi kod Protozoa toli rašireni procesi jesu: encystiranje i konjugacija. Potonji proces identičan je sa oplodnjom višestaničnih životinja.

Pod encystiranjem razumievamo pojav, da se Protozoi skupe u kruglju i na svojoj površini izluče čvrstu kapsulu, ili cystu, koja ih štiti od svih nepogda. Te cyste sada vjetar poput drugih atmospherilija raznaša. Dospiju li cyste opet u vodu, životinjica iz nje izklija i začne novi život.

Konjugacija pak Protozoa stoji u tome, da se dvie životinjice sliju u jedno tielo, i to tako, da se stopi protoplasma sa protoplasmom, a nucleus sa nucleusom, — baš tako, kao kod viših životinja; razlika je samo ta, da se kod viših životinja samo pojedine stanice njihovoga tiela, naime, jaje jedne sa spermatozoidom druge, stopi, a ovdje kod Protozoa, koji se sastoje samo od jedne stanice, stope se čitava njihova tiela u jedno. Kod Protozoa mogu se stapati životinjice, koje su medjusobno posve jednake, ali se dogadja kod nekih i to, da se jedna manja vrlo gibiva spaja sa drugom većom, koja representira dakle jaje kod viših životinja. Kod nekojih je vrsti to spajanje samo privremeno, dočim je kod drugih trajno i onda govorimo baš o kopulaciji.

Encystiranje i oplodnja proizvadjaju slični učinak, te se s toga i često kombiniraju. Ovakovih ćemo se primjera ovdje kratkoće radi držati.

Kad se Actinosphaerium encystira, tad izumre od njegovih mnogobrojnih nucleusa 95%. 5%, koji preostaju, budu upotrebljeni za gradnju kopulirajućih se stanica. Ali i od ovih propadnu daljnje tri četvrtine. Ovih skoro 99% representira posve zamjernu lešinu.

Još jače se očituje parcijalna smrt kod Gregarina. Ovdje se encystiraju u svrhu buduće oplodnje odmah dva individua skupa. U svakoj se životinji odieli jedan dio, koji ima izumrieti, i drugi, koji ostaje dalje na životu.

Na koncu navesti ćemo još jedan treći primjer, jer se na njemu očituju dva vrlo važna momenta. Jedanput je tu onaj dio, koji umire, za rana već izlučen, s druge strane nam phsysiologijski karakter umirajućega diela pokazuje uzrok parcijalnoj smrti. Taj treći primjer pruža nam oplodnja Paramaecia.

Prije smo, govoreći o promjenama, koje se sbivaju u raznim stadijama kultura, govorili samo o jednom nucleusu. Pošto ovaj u stadijama depresija i reorganizacija prikazuje različnu sliku, možemo sigurno tvrditi, da je on onaj, koji sudjeluje kod raznih promjena izmjene tvari. Možemo ga po tome prozvati funkcionirajućim nucleusom. No pokraj

toga većega zrna ili macronucleusa leži još jedno mnogo manje zrnašce t. zv. micronucleus, koji se doduše kod dieljenja Infusora takodjer dieli, ali se inače posve indiferentno ponaša, no kod oplodnje igra jedini on ulogu, te ga po tome možemo prozvati i spolnim nucleusom. Kod konjugacije se naime macronucleus najprije razpada na komade i onda posve raztopi, a sam se micronucleus u svakom individu razdieli u dvoje i onda opet svaka polovica u dvoje : nastaju četiri nucleusa. Od ovih propadnu tri, a četvrti se na novo dieli. Ali jedna polovica od ovog priedje u drugi individ, a iz ovoga isto takova polovica u prvi. Vlastito se zrno dakle sa pridošlim zrnom drugoga individa stope u svakom individu u jedno. Ovo se i opet razdieli u 4, od kojih se tri zrna stope stvarajući tako novi macronucleus, a ono četvrto je novi micronucleus. — U kratko kod konjugacije se gubi funkcionirajući nucleus (a to je macronucleus) te bude novim zamienjen. I tako možemo sada naša izkustva o parcijalnoj smrti stanice obogatiti ovom novom tečevinom : Funkcionirajući dielovi stanice jesu oni, koji podpadaju smrti.

Ujedno smo sad ovime zadobili ključ, da možemo razumjeti, u čemu je razlika izmedju naših umjetnih kultura i tečaja životnih pojava u slobodnoj prirodi. Zbog trajno povoljnih okolnosti u našim kulturama priečimo encystiranje i konjugaciju, ali time ujedno lišavamo organisam njegovih najmoćnijih sredstava, pomoću kojih si može nucleus reorganisirati. Tako je nastalo dovremeno popravljanje nucleusa iz depresija, nu to je dakako samo krparija, koja je kadra život samo malo još produljivati, naprama onim radikalnim sredstvima, kojima se služi narav, stvarajući posve novi nucleus.

Sada prelazimo na neumrlost kličnih stanica mnogostaničnih životinja. Weismann uzimlje, da se reproduktivne stanice životinja, koje danas živu, i onih iz prijašnjih stoljeća, dadu poredati u jedan neprekidni red, u kojem je svaki član iz predidućega dieljenjem nastao, tako da si genesu kličnih stanica možemo predstaviti kao od izkona tekuću seriju samih dieljenja. Ali treba da te prilike malo potanje promotrimo. Počnimo sa onim momentom, kada se u embryonu pojavlja osnova spolovila, kao jedna grupa od samo nekoliko stanica. Ove stanice su prajaja (Ureier). Ona se množaju nastavljenim dieljenjem, i to dakako tim živahnije, kako se već dotična vrst odlikuje manje ili više jakim razplodom. Na ovu periodu množanja tih matičnih jaja sliedi perioda rasta. Njihove protoplasme a i nucleusi silno narastu. Oboje zadobiva za jednu stanicu upravo ogromne dimensije.

Ta su jaja u obće najveće stanice. Napokon i rast prestane.

Čitavi taj proces pokazuje veliku sličnost sa stadijima depresije kod Protozoa, a sličan je i daljnji tečaj. On vodi ili do uništenja, ili do reorganizacije stanice. Kod potonje propada nucleus do neznatnoga resta, iz kojega postaje novi nucleus. I samo nakon izlučenja većeg diela nucleusa bude jaje usposobljeno za oplodnju i za daljnji život. Ili eventualno kod nekih životinja i nije baš oplodnja potrebita, ali se i u tom slučaju moraju prije česti nucleusa izbaciti. Eno dakle i ovdje, kod kličnih stanica, i to jaja i spermatozoida, postoji potreba, da se iza duljeg dieljenja pomeđu parcijalne smrti stanica reorganisira.

Prelazeći sada k problemu smrti kod viših mnogostaničnih životinja i bilina, nailazimo na veće poteškoće. Za njihova tjelesa nema dvojbe da umiru, njihov bar „soma" i po Weismannu podpada smrti. Ali je naš položaj zbog toga teži, jer ne posjedujemo još dovoljna iskustva, nismo naime u stanju, da i s njima pravimo pokuse, te da ih isto tako nebrojene generacije umjetno gojimo pod stanovitim prilikama. Razlozi za potežkoće su na dlanu. S druge strane su te životinje, a i biline tako mnogobrojne i tako raznovrstne, da nastaje gotova nemogućnost njihov život, barem u jednom predavanju prikazati. Ovu potonju potežkoću prebroditi ćemo na taj način, da ćemo iz množtva tih raznovrstnih forma izvaditi samo najniže, a zatim najviše.

Početak te serije sačinjavaju Spužve (Spongiae), Polypi, Koralji, mnogi Crvi i većina mnogostaničnih bilina. Njihove stanice pokazuju u svojim životnim pojavima još mnogo sličnosti sa Protozoima, te posjeduju kao i ovi skoro neograničenu sposobnost množanja. One se i služe time u svrhu t. zv. vegetativnog razploda. Lokalnim živahnim dieljenjem — bujanjem — stanica stvaraju se na pr. na sladkovodnom Polypu, Hydri, pupoljci, ali se od matere razrešuju. Nije tako uviek kod morskih Polypa. Tu pupoljci ostaju trajno na materinom tielu, a na njima izrastu opet daljnji pupoljci i tako dolazi do ogromnog razgranjenog stabla — do životinjskog cormusa. Stvaraju li takovi Polypi u svojem tielu tvrde vapnene skelete, kao mnogi Koralji, to mogu poslie više tisućljetnjeg takovog rasta nastati čitavi grebeni i otoci, kakovi se nalaze u oceanu.

Na slični način naslažu se i kod mnogih bilina grane na grane, i tako se izrastu do čitavoga stabla. Na taj način postaju i tisućgodišnje orijaške Adamsonije, koje na nas djeluju, kao da su za

vječnost stvorene. U istinu mi ni ne poznamo još danas činjenica, po kojima bi mogli zaključivati, da takovo drveće u obće propada naravnom smrću, nego su samo parasiti, koji ih raztoče, ili ih bure uništavaju, budući da svojom velikom površinom podaju vjetru znatno uporište. Nu ako bi na taj način na jednom mjestu takovo drvo i propalo, mi bismo mu mogli u mnogim slučajevima još prije oduzeti, odrezati, pojedine dielove, kao mladice, ili podzemne lučice, gomolje i t. d., te ih zasaditi na drugo mjesto. Laik će u tom doduše nazrieti, da smo stvorili novu bilinu, nu u istinu smo samo pojedine dielove stare biline prenieli. Nije to dakle isto kao kad se bilina iz sjemena uzgoji. — Vladajuće je mnienje botanika, da se spomenutim vegetativnim razmnoživanjem, isto tako kao kod Protozoa, mogu dotične vrsti trajno uzdržati. Ne misle tako zoolozi. Naša nam bar iskustva kod životinja pakazuju, da se životinjica, kao n. pr. Hydra, ne može ipak u bezkonačnost samo vegetativnim putem razmnoživati. Hydre nam na taj način zahire (kao što sam se i sam osvjedočio) i konačno propanu. Tomu se dade doskočiti samo tako, da im se bar od vremena do vremena stanice reorganisiraju, što se postizava samo oplodnjom.

Nu prema shvaćanju botanika, kako rekoh, moglo bi se pričinjati, kao da nam se neumrlost, koju smo za Protozoe pobijali, nenadano evo pojavlja kod mnogih bilina i životinja. Nu taj zaključak bi bio preuranjen. Ako bi vegetativno razmnoživanje, ovo neograničeno dieljenje somatičkih stanica, sámo moglo dotjecati za uzdržavanje vrsti za sva vremena, čemu bi onda u obće bila uredba spolnoga razploda, koje ipak pored vegetativnoga postoji baš kod svih mnogostaničnih bilina i životinja? Još važnija je jedna druga činjenica. Promotrimo vegetativno razplodjivanje malo s bližega, to ćemo i tu zamietiti tragove smrti, i to u onoj istoj formi kao i kod Protozoa, t. j. u formi parcijalne smrti. Jasno nam se ona prikazuje kod bilina. Naše domaće drveće odbacuje svake godine pod jesen glavne svoje funkcionirajuće dielove — lišće, pače ako ga i u stakleniku gojimo. Ima doduše i vazda zelenih biljka, kao što je većina tropskog bilja i naše crnogorično drveće. Ali i tu je trajni život lišća samo prividan; dolnji dielovi ipak pomalo izumiru. Ali još jasnije nam se očituje parcijalna smrt kod svih onih bilina, koje se razmnožuju pomoću lučica i gomolja. Tu je ciela nadzemna biljka, koja svake godine propada. I tako raširuje smrt kod mnogostaničkih biljka i životinja postepeno

svoje domene, dočim ne umiru samo dielovi stanica, nego zbog izvršivanja životnih funkcija ciele stanične skupine.

Svratimo se sada k drugomu kraju ljestvice, k višim životinjama, k Articulatima, Molluscima i Vertebratima, za koje i ne postoji nikakova dvojba, da podpadaju naravnoj smrti, i da kod njih smrt pohara cieli organizam sa svim njegovim dielovima, razmjerno u kratko doba. Mi stojimo tu pred pitanjem: Koji faktori su za tu promjenu mjerodavni; koje promjene je pretrpio životni proces, da kao svieća ugasne?

Uzmimo u tu svrhu promatrati životni ciklus koje više životinje, recimo baš samoga čovjeka. Čovjek postaje od sitnog jajašca, kojemu je promjer tek $^{2}/_{10}$ jednoga milimetra, čiji po tome volumen iznaša $^{4}/_{1000}$ kubikmilimetra. Za vrieme svojega poroda representira čovjek tielo, kojemu volumen iznaša 3 do 4 milijuna kub. milimetara. Dakle je za vrijeme od 9 mjeseci svoju organsku substanciju pomnožao u razmjeru kao 1 : 1 miliarda. Njegov daljnji rast prestaje po prilici sa 20 godina. Uzmimo da sada teži kojih 65 kilograma, u tom slučaju bi dakle pomnožao svoje tielo iza poroda u razmjeru kao 1 : 16. Rast organisma basira u zadnjoj instanciji na dieljenju njegovih stanica. Iz različnoga rasta možemo po tome zaključiti na različnu živahnost dieljenja. Silna je dakle tu razlika izmedju embryonalnog i postembryonalnog života. U embryonalnom životu dieljenje kao 1 : 1 miliardi, i to u 9 mjeseci, a u postembryonalno doba kao 1 : 16 razdieljeno na 20 godina.

Posljedak toga svega bio bi dakle sliedeći: Energija dieljenja stanica najjača je tik iza oplodnje, od tada pada, s početka polagano, a na to sve brže, dok napokon sa zaključkom rasta ne dodje do mirovanja. Ona doduše postoji još i dalje u posve ograničenoj mjeri, naime samo u toliko, u koliko se stanice mjestimice troše, te moraju biti novima zamienjene, tako osobito u predjelu kože, nokata, vlasi itd.

Jedva da treba ovdje još napose istaknuti, kolika razlika postoji izmedju skoro neprekidnog dieljenja stanica kod Protozoa, Polypa i bilina, i opet s druge strane kod čovjeka, ili koje više organisirane životinje. Stojimo tu pred posve drugim načinom staničnoga života. Ujedno susrićemo totalnu smrt, koja nuždno cieli organizam pokosi. Upravo nam se namiće, da gledamo prodrieti u nutarnji snošaj obih pojava: kako se može promjenjeni stanični rast dovesti u savez sa smrću.

Prestanak dieljenja stanica mogao bi se u prvi čas dovesti u savez sa nestajanjem životne energije. Nu životna energija ne prestaje sa

staničnim dieljenjem. Stanice iza toga još i te kako funkcioniraju; pokazuju dakle energije, i to kroz dugo vremena. Ta ako čovjek doživi 60 godina, to je životna energija preživjela periodu rasta 3 puta, a kod mnogih Sisavaca i Ptica može preživjeti tu dobu još desetero i stostruko.

Nadalje bi čovjek mogao biti ponukan, da prestanak rasta dovede u savez sa nedovoljnom hranitbom; stanice naime da ne primaju više toliko hrane, da bi se mogle još i razmnoživati. Hrana je bez sumnje potrebna za rast, jer iz ničesa se ne bi moglo stvarati nešto novo. Nu ipak hrana ne utječe u toj mjeri, da bi, recimo, čovjek, koji ima narasti velik, radi slabije hrane osobito zaostao; on će narasti velik, samo da će u tom slučaju izaći slabiji. Isto tako onaj, koji je od malih roditelja, ili takove rase, ostati će malen, makar da ga još kako izdašno hranimo. Daljnji argument proti ovoj predpostavi pruža nam pojav regeneracije. Ako nam se na kojem mjestu dielovi tiela odstrane, stanice se probude na ponovno dieljenje, dok taj gubitak ne nadoknade. Kod Čovjeka i kod Sisavaca u obće samo su dakako maleni defekti, koji se na taj način mogu izravnati. Nu još kod Reptilia i Amphibia mogu se regeneracijom nadomjestiti čitave noge i repovi. Dakako da još i ova sposobnost regeneracije daleko zaostaje za onom kod nižih životinja. Trembley je već prije 150 godina pokazao, da se kod Hydre može izrezati samo jedan tentacul sa malenim samo dielom tiela, pak još i taj torso ipak regenerira cielu životinju, prem se ne može u obće ni braniti i faktično troši samo od danog materijala. Stvara se miniaturna Hydra, ali ta, kad je gotova, začne se hraniti i raste do normalne veličine. To je već dokaz, da hranitba nije jedini faktor, od kojega bi dieljenje stanica odvisilo.

Da kod Čovjeka i Sisavaca nije stupanj hranitbe, nego narav, konstitucija stanice, koja odlučuje, hoće li se, ili ne će li se dieliti, najbolje nam dokazuju t. zv. novotvorine (neoplasma). Na istom tlu, na kojem je dieljenje normalnih stanica već davno prestalo, stanu se stanice carcinoma silno množati, dok ne unište svoga nosioca.

Sposobnost dieljenja stanica kod čovjeka ili životinje nije dakle utrnula, ona samo nije u stanju, da se manifestira; ona je pridržana. Na taj način izražena ograničenost stanične slobode može se vanjskim podražajima i razriešiti. Pod normalnim odnošajima u istinu se i razrešuje, kada to potreba čitavoga organisma kao cielosti zahtieva, kao što je to slučaj kod cieljenja rana i regeneracija. Ako su pak utjecaji, koji od cielosti organisma proizlaze, kadri sposobnost dieljenja

stanica lokalno opet uzpostaviti, to će sigurno biti i analogni utjecaji protivne naravi, koji dieljenje obustavljaju. Drugim riečima: stanice koje više životinje se ne diele, jer su podredjene zakonima rasta cielosti baš tako, kako se i mi moramo podvrgavati zakonima države.

I tako smo napokon dospjeli u položaj, da možemo razliku, koja postoji medju stanicama Protozoa, nižih životinja i bilina s jedne strane i ostalih viših životinja s druge bolje formulirati. Za jednostanične organisme vriede izključivo oni zakoni rasta i množenja, koji pripadaju stanici kao takovoj. Za to predlaže Hertwig izraz „cytotipični život". Ovaj cytotipični život prevladava još i kod nižih mnogostaničnih životinja i kod svih bilina. Stanice čovjeka i viših životinja nasuprot gube velik dio svoga samoopredieljenja, one su dielovi jednoga organa, koji ima da vrši neku odredjenu jedinstvenu funkciju, one se moraju potrebama toga organa podrediti, a on se opet sa svoje strane podredjuje potrebama cieloga organisma. Ovu vrst staničnoga života prozivlje Hertwig „organotipični život". Polazimo li u organskom svietu od nižih k višima, možemo pratiti, kako cytotipični život sve više uzmiče pred organotipičnim. Mi možemo ovu promjenu staničnog života opažati i u individualnom razvoju čovjeka i svake više životinje: s početka živahno množanje stanica, čisti cytotipični život, koji sve više uzmiče, te biva sa organotipskim zamienjen.

Kušajmo prodrieti u kausalni savez izmedju visoke organizacije i organotipskoga staničnoga rasta, t. j. ograničenja djelivosti stanica.

Kao što svaka viša organizacija u naravi i u družtvu ljudskom počiva na diobi rada i s njom u savezu stojećoj diferencijaciji, to se i visoko organisirana gradja čovjeka sastoji od najrazličnijega staničnoga materijala: od žliezda, mišica, živaca, kosti, hrskavca i t. d. A sada ćemo na jednom primjeru pokazati, na koji način se tkani diferenciraju i kako se zbog takovog diferenciranja odnošaj stanice prema cielosti, nasuprot niskomu stanju, mienja. Uzimljemo za primjer mišicu. Svako je mišično vlakance u svojem početku jedna stanica. Ova stanica raste u duljinu; nucleus joj se dieljenjem razmnožava, a da se stanica sama ne dieli. Ali ona ne vrši sama posao mišice t. j. skraćivanje, kontrakciju. U tu svrhu producira iz svoje protoplasme posebnu i kemijski ponješto drugačiju tvar, u spodobi najfinijih popriečno prutanih mišičnih fibrila. Stanica je dakle u tom slučaju kao neki mali rukotvorac, koji gradi orudje iz vlastite svoje substancije, pri čemu se i skoro posve iztroši. Ove su dakle mišične fibrile ono orudje, koje, time da se skra-

ćuje, izvadja gibanje. Stanici pripada zadaća, da se skrbi za hranu mišičnih fibrila, te da iztrošeno nadomjesti. Ona ne može hranu za sebe samu uporabiti, ne može više rasti ni umnažavati se, nego ju dovodi funkcionirajućim dielovima organa; ona je postala organotypna. Pošto se mišična gibanja ne provadjaju u interesu stanice, niti budu od nje razriešena ni regulirana, nego svi ti utjecaji proizlaze iz cielosti organisma, možemo prispodobiti stanicu robkinji, od koje se traži rad, a da nje nitko ni ne pita, da li ona to i može.

Što smo kazali za mišičje, vriedi i za sve ostale tkani čovječjega tiela, ako i ne za sve u istoj mjeri. Visoka djelatnost našega tiela počiva upravo na tome, da naše stanice ne živu više individualnim životom. Samo se tako može postići harmonično skupno djelovanje svih dielova, koje iziskuje viši organisam. Od naših se stanica traži, da one izradjuju i uzdržavaju orudje, kojim se posve s druge strane disponira. A ipak su ove, do robkinja degradirane stanice, zapravo nosioci života, od čijega blagostanja zavisi blagostanje cielosti. U tome je dana opreka, koja postaje pogibeljna za cielost, i u tome nam se ujedno očituje savez, koji postoji izmedju smrti i visoke diferencijacije.

Vidjeli smo, da jednostanične životinje, nakon živahnog hranjenja i umnažanja, od vremena do vremena zapadaju u depresije, u kojima svoje funkcije obustavljaju, ili restringiraju, u svrhu, da si uzmognu svoje stanične dielove reorganisirati. Kod stanica čovječjega tiela takova što nije više moguće. Ako organisam za svoj život iziskuje mišična gibanja, tada se ne pita, da li je stanica u stanju nadoknaditi pri tom nastali gubitak substancije. Sigurno je, da se i tu za vrieme funkcije sbivaju male regulacije staničnih dielova, nu dublje sižuće reorganizacije, koje bi iziskivale višednevnu periodu mirovanja, izključene su. Isto vriedi i za naše živce, žliezde i ostale tkani našega tiela. Govori se doduše i kod visoko organisiranih životinja o počinku. Mi se kriepimo spavanjem, da nam se naš mozag i naša sjetila okriepe. Naš se probavni aparat iza poduljih pausa, koje medju obroke umećemo, donekle takodjer odmara. Nu podulje pausiranje, kakovo poznamo u Protozoa i bilinâ, time se ne polučuje. Bez oduška radi naš mozag, te i za spavanja razvija slike u snu, srce tjera krv po našim žilama, respiratorni aparat obskrbljuje tielo potrebnim kisikom i izlučuje ugljičnu kiselinu, a bubrezi izlučuju produkte raztvorbe, koji su životnim djelovanjem nastali. Nijedna od ovih funkcija ne smije da bude prekinuta. Ako stanice, koje iza ovih funkcija stoje, nisu više zbog

prekomjernog, ili predugog rada dovoljno regulirane, zapne i njihovo orudje i mašina mora da prestane raditi. I tako dovodi visoko diferenciranje nuždno od parcijalne smrti stanica do smrti cielosti.

Ako je pritisak, što no ga cieli organizam izvadja na stanice, da funkcioniraju, uzrok njihove smrti, to će dignuće toga pritiska, povratak od organotypskoga k cytotypičnomu životu, uspostavljenje samoopredieljenja stanica ujedno biti uzrokom, da će ove na novo biti usposobljene na dulji život i živahno umnažanje. Pak činjenice to i dokazuju. Već smo prije jednom spomenuli novotvorine, one zanimive i ujedno s praktičnoga gledišta toli važne anomalije staničnoga života; i sada se evo opet k njima vraćamo. Novotvorine osnivaju se na množanju stanica, koje se na neobičan način emancipiraju od zakona rasta cielosti. Njihove stanice ne podvrgavaju se više potrebi cielosti, nego su postale stanični revolucionari, koji idu svojim vlastitim putovima.

Mi smo vidjeli, da se onaj pritisak, što ga cielost vrši, izražava u funkcioniranju, te je i tim energičniji, čim je tkan više diferencirana, t. j. za stanovitu funkciju uredjena. Čim je to diferenciranje dalje dotjerano, tim će za stanice biti teže, da se oslobode od utjecaja cielosti. Izpravnost ovoga promatranja dokazuje se novotvorinama. Kod živčevlja i mišičja organotypni je karakter tkani najjače izražen, zatim se reda kost i hrskavac, a najmanje je izražen kod spojevine i epithela. Prema ovomu sliedu reda se čestoća, intenzivnost bujanja i maligioznost novotvorina. Novotvorine su kod živčevlja riedke i ne tako pogibeljne; novotvorine vezivne tkani, ili spojevine, t. zv. sarkomi, već su više pogibeljni, a pogotovo novotvorine epithela, iliti Carcinomi, ti su baš smrtonosni. U njima se probudi sposobnost dieljenja stanica u tako užasnoj mjeri, da doskora unište svoga nosioca.

I baš su u tom pogledu izniela novija iztraživanja rezultate, koji su vanredno interesantni, a odnose se na novotvorine carcinoma iliti raka kod miševa. God. 1900. preciepio je Danac Jensen dielove otekline, potičuće od raka, na druge miševe. Ciepljeni miševi nisu sami oboljeli od raka, ne, nego preciepljene stanice množile su se i na drugoj životinji, kao što bilina, presadjena na zgodno tlo, dalje raste, i to u tolikoj mjeri, da su doskora preciepljenu životinju usmrtile. Nu još prije, nego što je do toga došlo, preciepio je tu opasnu tkan opet na daljnje miševe, i ako se to preciepljivanje sve tako dalje nastavlja, to nam polazi za rukom jednu te istu kulturu raka kroz više godina na

životu uzdržati. Iste eksperimente izvedoše medjutim i drugi, osobito Ehrlich u Frankfurtu. Kako profesor Jensen javlja, živu potomci prvospomenutog raka još jednako. Pošto je onaj prvi miš tada bio star 1 i pol godine, a od prvoga je ciepljenja prošlo 6 godina, iznaša životna perioda toga carcinomskoga materiala i njegove matične tkani, iz koje je proizašao, 7 i pol godine, dočim normalni život jednoga miša traje samo dvie godine. Dakle je ova kultura istog onog prvotno miša, od kojega potiče, za 5 i pol godine preživila.

Pokusi transplantacije, o kojima ovdje izviestismo, od vanredne su važnosti, i to s više strana. Oni pokazuju, na kako slaboj podlozi stoji nauka, da novotvorine nastaju na način infekcioznih bolesti od parasita; one na suprot pokazuju, da iste baziraju na nekom preokretu staničnoga karaktera. Kao što embryanalne stanice iz vlastitih nutarnjih uzroka mogu svoj cytotypski karakter pretvoriti u organotypski, to ne postoji nikakav razlog, koji bi nas silio, da im odrečemo mogućnost, da ovu metamorfosu još jedanput prodju, nu u protivnom smislu.

Za nas je ovaj drugi rezultat još mnogo važniji, da naime one obraćene stanice zadobivaju životnu snagu, koja daleko nadkriljuje organoložki diferencirane. To je doista snažan dokaz, da je relativno kratkotrajni život ovih potonjih samo posljedica funkcija, koje imadu vršiti.

I tako dolazi konačno Hertwig do rezultata, da je samo izvršivanje životnih funkcija, koje vodi do uništenja, te imade za posljedicu, već prema prilikama, ili parcijalnu smrt staničnih dielova, ili čitavih staničnih grupa, ili pak totalnu smrt cieloga organisma.

Držim, da je ovaj studium, dotično predavanje Hertwigovo, doista bilo vriedno, da se i šire općinstvo kod nas s njime upozna. Iztraživanja na tom polju doista obogatiše naše biologijsko znanje, ona nam pribaviše uvid u one intimnije odnošaje života. Mi vidimo evo, koji se baš dielovi organizma u prvom redu iztroše, i zašto se istroše: baš samim vršenjem životnih funkcija. Nu pravi odgovor na pitanje, zašto se umire, po mojem subjektivnom mnienju ipak ne dobismo. Meni se pače čini, da tu imamo petitio principii. Jer što se je imalo dokazati: uzrok smrti. A Hertwig to dokazuje time, da se organizam istroši poput mašine. Nu to istrošenje, malaksanje funkcija, prestanak životne snage, mi baš zovemo smrt. Pita se dakle: zašto se organizam istroši. Organizam, za kojega je baš karakteristično, da na koliko se izrabi, da se i sam regenerira, popravlja. Ta kod organizma se neprekidno jedan dio materije iztroši, izbaci i novom nadomješta. I ako baš to svaki organizam, za cieloga svoga života, dakako u nekim granicama, može činiti i čini, pita se, zašto ga napokon ovo njegovo glavno i karakteristično svojstvo na jedanput ostavlja. Ja mislim, da mi to ne ćemo nikada moći pravo razumjeti, i da je prirodoslovna znanost ovdje opet jedanput udarila na jednu granicu; mi se samim našim razumom nikada ne ćemo moći dovinuti tome razlogu.

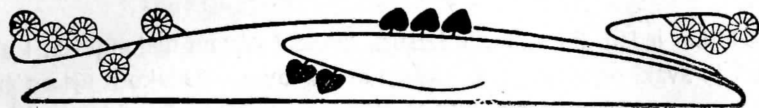
Samu potrebu smrti to dobro shvaćamo. Kamo bi dospjeli, da kod svih životinja uz roditelje živu i njihovi potomci, jedna generacija uz drugu, sve generacije na jedanput. Ta za samoga jednoga Infusaria, kao što je Paramacium, to ni u jednu godinu dana ne bi moglo postojati, ne bi bilo prostora na zemlji. A gdje su još sve druge životinje i biline! Pak da baš uzmemo i mogućnost, da se višak, koji više ne bi imao prostora na ovoj zemlji, preseli da drugo koje kosmičko tielo, t. j. da se to može, i da nadje tamo dakako opet iste ove uvjete života, i time ne bi još ništa dobili, jer bi se u najkraće vrieme prenapunili i svi ostali svietovi.

Uzmimo pak, da se organizmi ne rasplodjuju, ali onda smo ih lišili glavne njihove karakteristike. Ta to ne bi ni bili više organizmi. Nu neka bude, pomisliti si možemo i to. Ali sad bi trebalo k tome dakako još pomisliti, da se medjusobno ne izjedaju, i da samo stanoviti maleni broj individua od svake vrsti živi na zemlji, od vječnosti u vječnost, kako bi to izgledalo? Ta to bi bilo užasno dosadno i monotono, kao da se neko družtvo ljudi viekove šeće po jednoj kružnoj promenadi. Ne, ne, ni to se ne da pravo ni pomisliti.

Mi dakle shvaćamo p o t r e b u smrti, ali samim našim razumom nismo kadri shvatiti s m i s a o toga, da se organizmi radjaju zato, da umiru. To se nekako protivi svim našim pojmovima o kausalitetu.

Jest, doista nema druge, nego uzeti, da je samo čisti duh, koji se ne hvata materije, slobodan i vječan, i samo on ostaje poštedjen od onoga, kako se nama čini, prokletstva, koje prati svaki organizam, koji se radja, i koje mi zovemo — smrt.

Dr. Lazar Car.

TUŽNA OBITELJ.

I.

Uvijek mi se namiće ova riječ na um promatrajuć ovu čeljad, što se sklanja po ubogima zakutcima predgradja i vječno stječe u dimu prostorija Wienercafe Stefanie, koju pivopije Münchenci prozvaše Cafe Grössenwahn.

Njihova blijeda, upala, gladna lica, oči bez života, noge bez sigurnoga hoda, duboko pognuta pleća kao pod teškim udarcima zlopatnih udesa i one duge nemarno spuštene kose kao u stepnih cigana čergaša, silno ih rišu nekim ogoljelim pogorelcima il stradaocima od povodnje, napose naglim pribjeglicama iz nekih predalekih žalostivih krajeva na dohvatu stožera, opustošenih i poharanih svim nepogodama od prirode i ljudi . . . Ako se čovjek s njima upozna i promatra njihova nervozna, histerična, od alkohola i glada bolesna bića, to mu se čini, da se čudna svita još nije ustavila u svom pribjegu, nego svedj smjera u daljinu, u turobni, gluhi i magleni sjeverni kraj, kamo u bezumnom lutanju bez cilja i perspektive hoće da srlja . . . A nad njima svima, nad njihovim musavim poluzračnim fantastičnim figurama u iznošenoj otrcanoj odjeći i raskuštranim kosama, sa dimom ili čašicom zelenoga pića na usnama — lebdi povisoko poput strahotnoga boga zajednički genij svih velikih duhova držeći u bogolikoj desnici bezbroj bridkih bičeva i šiba ih do u dno duše budeći u njima uveličavanje duha i osobe . . .

Svi su zasebiti jaki umjetnici po svom dubokom uobraženju poslani od providi, da u slikarstvu donesu novi crtež i boje, u kiparstvu novu moć plastike, a na polju romana da reknu još dosele nečuvenu riječ.

U svojoj čednosti najmanje je svaki kao literat Shakespear, Göthe, kao slikar Michel Angelo, Rubens, ili od modernih Klinger, Stuck . . .

Prvoga od njih upoznah u kavani „Stefaniji" Švicara Kerna, nekadanjega slikara, a sada njemačkoga pjesnika. On je visok, od kojih

30 godina, ima smedju punu bradu, dugu do grudiju, i kestenjavu kosu preko plećiju. Lica je dugoljasta, inteligentna, očiju sivih. On ne nosi gradjanskoga odijela, nego neku preko koljena dugu suru žućkastu suknju. Gornje tijelo mu je u samoj vunenoj smedjoj košulji, preko koje navlači neku čudnu surku bezimenoga kroja. Kape ne nosi, a i nije mu potrebna, jer mu duga ženska kosa, na čelu likom od neke žilave trave povezana, dovoljno grije usijanu lubanju. Na ledjima mu visi uvijek neka mrežasta torba puna papira — njegovi duševni proizvodi.

— Vi mora da valjano tjerate poklade, — rekoh mu kod prvoga poznanstva iza nekoliko riječi uvoda, misleći, da se u to karnevalsko doba prikazuje pjesnik kao maska.

— Ovo je moja stalna nošnja, — odvrati on odpuhujući dim cigarete. — Šta mislite, na koga podsjećam po ovoj uniformi ? — upita znatiželjno, kao da se radi o nečem po njega važnom.

— Ne znam, — zakimah glavom. — Nije li možda na Tolstoja?

— Ne, — nasmiješi se on samodopadno. — Vele mi, da sličim mnogo Kristu. — Pošuti, a onda doda sa nešto jačim smiješkom :

— Dopuštam, da svojom vanjštinom mnogo podsjećam na toga Galilejca, nu u idejama — zamahnu kažiprstom u zraku — bitno se razlikujemo.

Ja se osjetih podražen, da se nasmijem, nu za vremena se suspregoh i upitah :

— Ne biste li bili dobrostivi, da čujem koju od Vaših ideja.

On se namjesti u svečanu pozu, glavu podiže na više, pak će nekim samosvijestnim grudnim glasom :

— Od nazad godinu dana i ja sâm radim na području religije, nu ne religije, koja se čita u evangjeljima, koja se čuje u crkvama, za koju se dižu sinagoge, crkve i sva moguća utočišta vjernika, za koju se postavljaju činovnici kao neki sveti čuvari i širitelji vjere. Ne, takove religije ja ne ću. Ja hoću religiju činova, religiju prakse. Istina bog, moja religija ruši kulturu, umjetnost, nu to je moje uvjerenje, to sam ja sâm, a za svoju misao, vjerujte, pripravan sam poput Galilejca na propelo . . . .

— A kakav ima cilj vaša religija prakse, koje su dužnosti njezinih vjernika ?

On potrese glavom, da mu se kosa kao na vjetru niz pleća prosu.

— Nikakva cilja, nikakvih dužnosti, to je samo gola praksa . . . Nu ja vam ne mogu za sada ništa tumačiti, — obazre se naglo prema

vratima, gdje su nadošle neke tri kosmate dugokose muške pojave, — kolege su došle po mene. Molim vas tri Marke do sutra, — i ispruži naglo krupnu požutjelu ruku kao u sveca.

Ja mu dadoh bez okolišanja.

— To se podpunoma slaže sa prvim članokm moje vjere: tko nema, pozajimi mu. Do vidova kolega! — i stisnu mi ruku.

— To Vam je ludjak, — nagnu se prema meni neki kavanski gost žućkaste zašiljene brade i brkova, odmah iza odlaska pjesnikova, — ne dajte mu Maraka, taj će vas samo operušati u ime svojih nazora.

— U istinu?

— On Vam je, taj umišljeni Kristus, već tri takove operacije izveo na meni. Nije li Vas umolio, da Vam pročita svoje pjesme?

— Nije.

— Dobro, da Vas je barem u tom poštedio, jer to je još jedno od najgorega.

Netom se zadubih u novine čitajući nekake vijesti, kad li zamijetih, da je netko prispio k mome stolu. Pogledah ga. Bijaše to neki žuti mladić od dvadeset i pet godina, sav zastrt s lica i sa zatiljka, kao pregustom smedjom koprenom, svojom bujnom kosom. Promotrih ga bolje i pomislih: jamačno je pjesnik. On se nasmiješi, kao da je čitao moju misao.

— Dozvolite, — prignu se malko, — Adler.

Ja mu rekoh svoje ime i istodobno začudih se tome brzome poznanstvu.

— Mi smo Vam manje više u ovom lokalu svi medjusobno poznati. Ljudi smo — ne? Čemu tu okolišanja, promatranja sa strane, kad se možemo iz bližega promatrati. Susreo sam kolegu Kerna. Veli mi, došao je neki novajlija, po svoj prilici Slaven, čini se, da je za naše kolo, otidji i pokaži se i ujedno mu reci koju od mojih misli, ja nisam imao vremena, dakle prosit! — i podiže čašu tamnoga piva.

— Prosit! — prihvatih ja i poslije gutljaja zamolih ga, da mi razjasni nazore kolege Kerna.

— Reći ću Vam samo to, — pobrza on, — što kolega Kern misli o literaturi. On smatra, da je samo nekim rijedkim osjećajima i mislima, koji se u životu ne dadu tako lako izreći, potrebna forma pjesme ili romana. Na primjer, čemu pisati o socijalnoj bijedi, i iz jednoga zla, koje pritište tisuće i tisuće ljudi, praviti drugim tisućama, koji te bijede ne trpe, zabavu u lektiri? Oni, o kojima se to piše, ne čitaju, njima

to ni na pameti nije, a ako bi čitali, osjetili bi se uvrijedjeni, da se iz njihova zla pravi umjetnost. Zar ne bi bilo bolje, — tvrdi kolega Kern, — da mi, koji veoma dobro znamo, da na primjer u ovom gradu stradava najmanje trideset tisuća nemoćnih ljudskih života, dakle, da mi, koji se smatramo nadareni perom, direktnim načinom pozovemo dobro situirane, da tima i tima stradaocima pošalju dionu svotu, koju bi inače uložili kod kupovanja studija, romana, posjećivanja dobrotvornih zabava ili nadarivanja crkava? Zar to nije tako realno, golo, da ne može biti golcatije?

— To bi bio, — rekoh, — neki dobrotvorni zavod, koji sa umjetnošću ne bi imao nikakove veze. Napokon egzistiraju za nemoćne stradaoce ubožnice, a i pučke kuhinje sa svojom dobrotvornom juhom vrše nazore vašega kolege.

Adler postade uzrujan i čudno me pogleda.

— Svaka se misao može napadati, nu vi ipak morate priznati, da je ideja kolege Kerna osebujna i rijedka, što više, ovakakve misli izriču samo geniji.

Ja se nasmijah.

— A sad mi recite koju njegovu o religiji.

— Što se religije tiče, — prihvati on, — kolega Kern ne vjeruje u ništa, dapače ni u sebe, nego samo u momenat, u čin, dogadjaj. O kakvoj drugoj religiji, koja bi se odnosila na drugi mistični život, na velika bića, na zagrobne krajeve, da vam govorim, bio bi sredovječni absurd. — On tvrdi, ako si nešto stvorio, prouzročio jedan dogadjaj, koji te je povukao iz vječne dosade onog tamnog crnog jednakoga . . . koji te je potresao do dna duše, dakle ako si život za jednu stopu pokrenuo dalje, tada si tek živio dvostrukim životom i osjetio ono, što primitivni svijet nazivlje rajem . . . Za njega jedan prazni dan ne znači ništa drugo, nego gledati u jedan sivi ili zadimljeni kraj, koji umara oči i misao . . .

— Vi pjevate pjesme? — skrenuh na drugo pitanje pomišljajući, da su Kernovi živci u užasnom stanju te da se nalazi na putu opreka s izvanjskim svijetom, koji ovakve pojave označuje abnormalnima.

— Ja sam pjesnik stimmunga, — odvrati on samosvijestno.

— Gdje saopćujete svoje produkte?

— Ja prezirem listove i banalne čitatelje, — stisnu Adler poruglјivo usta. — Tri intimne duše i to je moja publika. Publika cijeni samo one produkte, koji su ravni s njezinim osjećajem i poimanjem;

sve, što je ponad nje više, ona u svojoj plitkosti izrugava, mrzi. Dakle kako da čovjek jedan uzvišeni osjećaj, koji je dao u svojoj krvi i mesu, podvrgne sudu glupaka?

— Nu morate priznati, da ima veoma inteligentnih čitalaca, koji mogu da pravedno ocijene umjetnički rad.

— To su iznimke, a takvim iznimkama ja saopćujem svoje pjesme.

— Adler, brže ovamo — zovnu ga sa strane jedna ženska, mršava, blijeda, utonulih grudiju, u surom ogrtaču, nalik na Kernov, i sa muškim tamnim šeširom na glavi. Ona izgledaše kao polumuško, poluženskо ili tako zvana kavanska nadžena.

— Oho, moja Miss, kiparica Fehler, — kao da mi je htjede iz daleka prikazati, pokaza rukom na nju.

— Dakle, do vidova. Dodjite večeras ovamo, pozivljem Vas na čašicu absinta.

— Ne pijem te tekućine, — poviknuh, — nu možda dodjem.

— Dodjite stalno, — vikaše on stojećke, — upoznat ću vas sa svim članovima skrovite umjetnosti. A kašnje krećemo kao muslimi na ćabu, u sveti hram bohemske gospodje Kathi Kobus, — i izleti sa svojom Miss u sivu maglenu ulicu „Terezije“. Zaista, svi bohemi, posjetioci kavane „Stefanije“, nalaze se poput plačnih ždralova u jesen u nekom vječnom bijegu.

II.

Na večer se veoma začudih, kad se nadjoh u krugu mnogobrojne tužne obitelji. To je tako šareno jato tipova i nacija, da se čovjek nehote više čudi slučaju, koji ih je združio, nego li njima samima.

Kern me upozna sa svima.

Talijan Simonelli, pjesnik, romanopisac i dramatičar, koji iz praktičnih razloga nikad ne nosi ovratnika omatajući vrat nekom tamnom maramom, počme sa mnom poljski, jer je nevješt njemačkomu.

— Ne čudite se ništa, — reče medju inim, — da govorim jezikom šlahte. U Parizu proživjeh dvije godine u bračnoj zajednici sa jednom premilenom panjenkom iz Lavova. Oh, kakvo to bijaše biće! — uzdahnu on duboko, sjetivši se, bog zna, kojega momenta iz svoga braka. — Nestalo nam penez, pa se moradosmo raskrstiti.

Ruskinja Nastasja Jefremović, koja je vladala inače francuskim, pokuša, da se sporazumimo ruskohrvatski, što nam je uz jako naglašivanje i polagani izgovor umah uspjelo. Ona mi reče, da se u poznijem vremenu kani baviti slikarstvom, nu za sada ne ćuteći nikakova nastrojenja za rad ispunjava dan kavanom, lektirom, čajem i pjesnikom Junggrünom, koji sjedjaše umah do nje u smjernoj pozi sa najduljom kudravom kosom.

— I Vi pjesnikujete? — ja ću mu.

Umjesto njega odvrati Kern svojim proročkim glasom:

— Dosad je samo jednu spjevao „Einerlei“, al od njega je očekivati mnogo, veoma mnogo. Pogledajte samo gradju njegove lubanje. Ovaj šiljak, ovaj čun ovdje, koji čezne za visinom, — i tucnu dlanom pjesnika po lubanji — ovo su biljezi Sofokla, Shakespeara, Dantea.

Još iste večeri doznadoh, da imućna Nastasja Jefremović i kao pokroviteljica uzdržaje Junggrüna na račun njegovih budućih djela.

Argentinac Zeewer, koji slušaše kemiju na politehnici, nu nikad ne polažaše predavanja, povjeri mi medju inim jednu svoju ideju, kako se nalazi na putu izuma o pretvorbi svih srodnih elemenata.

— Meni je poglavito stalo do toga, — reče s dubokim uvjerenjem — kako bi pronašao način, kojim bi kroz stanovite kemijske procese mogao proizvadjati neizcrpivu količinu zlata, srebra, dijamanata i ostalih takovih sitnica... Al za moje pokuse potreban je kapital, ogroman kapital. Ne znate li Vi koju sretnu firmu?

— Ne — odvratih sa smiješkom, a onda se obratih nekolicini sa najduljim vlasima:

— Ne smatrajte pitanje suvišnim, — rekoh, — da li ova vaša plodna dužina kose, koja bi vam ujedno mogla poslužiti mjesto pokrivača, išta djeluje na intelekt? Pospješuje li misli, jača li osjećaje, ili možda odkriva dosad nezamjetljive dubine vaše nutrine?

Nu oni su me ubrzo razumjeli.

— Niste li vi iz zemlje, — upita jedan, — gdje se meso grijalo na sedlu, a zatim umah jelo?

— Moja se zemlja, — odvratih, — takmi ljepotom sviju krajeva, a uz to je i kulturna.

— Nije moguće, — uskliknu drugi, — vi ste Crowot, Wassercrowot! Schlowak, ne?

— Ja sam Hrvat ili njemački ein Croate.

Zar vam nije ništa poznato iz moje zemlje?

Oni zakimaše niječno glavama.

— Moja je zemlja, — rekoh — ljepša od raja u svetom pismu. Dva puta u godini plodi, stvarajući nama vječno proljeće i ljeto, ne

poznajući dobe uvelosti ni zimnjih bura. Sva kipti od obilja silnih rastlina. Raznovrstno jedro žito, šareni voćnjaci, daleke poljane ruža gojenih za ulje, prebogate bašče limuna i zlatnih naranča, vinogradi sa groždjem jedrim kao dojke i šumice sočnih datulja kite joj bogolike blagoslovene grudi. U našim mirisnim dubravama lovorova nikad ne zamire ječna frula pastira ni meket mladih rudastih janjaca. U nas je noć poznata kao preblijeda kraljica, koja se bešumno eterom prošeta, inače vjekuje ognjeni sunčani stvarajući dan...

Oni me gledahu sve čudno i čudnije.

— A kako u pogledu kulture? — pade pitanje.

— Ciglog čovjeka nema nepismena. Babe u šestdesetim godinama poput nevinih djevica pišu ljubavna pisma rumeneći se. Imamo seljaka, koji odmarajući se iza pluga čitaju novine i romane u sjeni hrastova.

— Vaši literati mora da žive osobito dobro? — zavidno će jedan.

— Svi veliki dusi svijeta, koji su zvani za umjetnost, kad bi mogli, rodili bi se kao Hrvati!...

Na to pade nekoliko teških dubokih uzdisaja, koji su čeznuli za nečim dalekim, nedohvatnim.

— U nas su srednji talenti uvaženi, nose se na dlanu, a ljudi višega duha ne nose šešira, nego im čelo prikriva lovor. Za života diže im se mramorno obličje.

— Zar im vaše žestoko sunce ne spali lubanje, ako su bez šešira? — obiješenjački će jedan.

— Ne da drukčije narod — odvratih ja, — nu — oni Vam izilaze samo u nosiljkama kao nekoč patriciji rimski. Inače stanuju u narodnim palačama plaćeni od narodne vlade.

Uzdisaji mojih slušalaca postadoše mnogobrojniji, teži i dublji.

— A kako to, ako su osobiti umjetnici, da u stranom svijetu o njima nije ništa poznato? — sumnjivo će pjesnik Adler.

— Gospodine! — sažalno ću ja prema njemu. — Sa našim umjetnicima je upravo kao s draguljima, kao s biserom. Ako ga želite sirova, morate kopati duboko, morate roniti duboko. Napokon oni su u takom blagostanju života, da im je glas u tudjini suvišan. Uz to su neizmjerno čedni, ne ljube tamjana, osim što im ga sam narod hotice pali.

— Je li moguć s njima saobraćaj.

— Ne. Svi žive poput kineskih princeva pod narodnom stražom.

— Kako bi bilo, da mi sa čitavom bandom tamo provalimo? — predloži jedan posve ozbiljno.

— Pred velikim zidom, koji paše čitavu zemlju, bili biste ustavljeni, do kože ošišani i nazad povraćeni, — rekoh ja tvrdo.

— A? Ne primaju stranaca?

— Ne.

— Krasna zemlja, al ipak divlja; mora da je sva prožežena nekim orijentalnim duhom.

— No no... ne baš...

— Ne govorite o nečem, što nadilazi vaš položaj, — poviknu zdvojno Grk Kouloukis, glazbenik — time se samo uzaludno troši duh i eneržija u iluzijama i čežnjama, koja nam je daleko potrebnija za oživotvorenje naših ideja.

— Posvema pravo! — uskliknu Kern, — Herr Ober — obrati se prema blijedomu mršavomu nadkonobaru, — donesite jedan, dva tri... dakle petnaest nas je, našu običajnu bocu absintha. Braćo, — obrati se on bohemima, — veličina čovjeka ne leži u postignutom cilju, u smirenosti duha, koja je podobna fizičkoj ugodi, nego u njegovom nemiru, u trsenju, u traženju, recimo, i u lutanju... Duh sumnje traži i vječno traži, podoban svemiru u kretanju, i njegova je moć u potrazi, u sumnji... Gdje smatra, da je porastao i stao, propao je... Veliki duh ne poznaje uspjehu sustalosti, ni nagrade... On se vazda obraća svojim postignutim uspjesima, rodjenoj djeci svojih misli i veli im: Ništa ste, trice prema novima, koje stvaram. A kad stvori novi uspjeh, pronadje svoju novu istinu i vjeru, on je prinese nad kalež života, kao hostiju zdrobi u svoju vlastitu krv i veli: i ti si ništa, neznatni pozder prvoga uspjeha, ja ću još ljepšu istinu pronaći... Razumijete li me?

— Teško te je shvatiti, moderni Mojsija, — reče Grk Kouloukis, — no mi ćutimo tvoje riječi.

— Stoga mene ne može zadovoljiti nijedan uspjeh najvećih duhova, jer unaprijed znam, da se može stvoriti još bolje djelo od stvorenoga, pa bi se već stoga u samoj slutnji morao više diviti budućemu stvorcu, nego nekadanjemu Homeru ili Götheu. A meni je uvijek svetija naslućena srodna budućnost, kraj, u koji prodire život moj, nego li prošlost, u koju se ja nikad povratiti ne mogu... Dapače, da dalje i dublje podjem, meni niti nijedno buduće djelo nije sveto, jer je svako samo jedna privremena maštovna obmana... Najveće je djelo život, njegovo gibanje, njegov nemir, oponašanje svemira... Priroda ne pravi privremenih djela, ona radi samo za jedno velebno, veliko: da svoj

početak privede ledenomu kraju... Stoga ja nazdravljam onome momentu, kadno će ona poput pobjednika pogledati sa velikim okom ugasloga sunca našu zemlju mrtvu i smirenu na svom vlastitom odru. Dakle, zamislite si to vrijeme od beskrajne vječnosti, zamislite tu neizmjernu količinu eneržije, taj oganj i zrak, tu stvarajuću silu i pokretnost, što ga ona uloži, dok svoje djelo stvori, zamislite, da je to rad jednoga slikara ili kipara, kome možemo dati ime bog... i tada tek porastete pred sobom u samom udivljenju, tada tek izbije iz vas pravo obožavanje jednoga neizrečenoga majstora... Dakle takome jednome ja se samo klanjam i više nikomu, nikomu... Stoga budimo dosljedni sebi i ostanimo radnici sumnje i potrage... Bolja je razorba nego tvorba!... — i Kern sav oduševljen, igrajućih zjena, gorućih lica i dršćući u bujnoj dugoj bradi prinese čašicu absinta na usne, da ju u tren iskapi... Ostali kucnuše se i iskapiše.

Na bujnom plinskom svjetlu, prevučenom dimom, a pred blijedim izmorenim, isisanim licima, svijetljaše se u dugoj pljosnatoj boci kao izgnječeni sok iz trave absint. Na zelenoj gladkoj čohi billiarda sklizahu se kuglje, udarane kejima, svojim pravcima, tvoreći lupu i poskok. Višekrat poskočila bi koja srdito iz svoga zelenoga ležaja prema krugu tužne obitelji, kao da traži, ravnana rukom sudbine, smrtonosni pravac za njihove umorne glave. Sva prostorija bijaše puna gostiju, koji na svjetlu, zavijeni dimom, poprimahu čudne oblike nekih stravičnih bića, koja su pobjegla iz svojih ulica i stanova, pred groznom osjetljivom dosadom, što izvire iz noći i duboke, beskrajne sjeverne zime.

A vani je jadikovao vjetar u vitlajućim strujama snijega, tanano i jedko cvilio na predugim ravnim tramwajskim električnim žicama duž ulice i srdito nasrtao na široka osvijetljena stakla kavane, prijeteći se tužnoj obitelji svojom poraznom studeni.

Tramwaji su jurili sa svom brzinom, prodirući svojim oštrim violetnim i žutim očima ispred kavane u gustu aleju lebdećih svjetala, krešući u trijesu plavetne munjevne iskre u fijukavoj žici...

Oni su pili absint sve to više, da su im se mutile oči i glave umorne tonule udubljenim grudima. Neki stiskahu grčevito ruke ili zadijevahu ih u duge kose, ili trzahu se u grudima i plećima pateći živčano.

Jedan pognuti dugi slikar, koji nikad sa sebe ne svlači dugoga izjedenoga kaputa, hvataše se prečesto rukom o zatiljak i psikaše od tupih bolova u malim moždjanima ćuteći žalosne predznake paralize.

— Imam osjećaj — govoraše on hrapavim glasom alkoholičara i pokazivaše na glavu, — kao da nosim tu komad tvrde opore hrastovine...

— Ničesa se ne straši, — tješili su ga ostali, — najgore, što te može zadesiti, jest smrt...

U to dotetura na perima, vječno pijana ili bar supijana, neka njemačka spisateljica.

— O, servus, Žani, sjera Žanrle..., — provališe oni u tupi, pijani smijeh i posadiše je do sebe.

Ona prihvati suhom žutom rukom umah za čašu.

— Djeco, idemo Kathi Kobus, zajedničkoj materi, odmah, odmah, — povika ona.

Grk Kouloukis izvuče ispod sametna kaputa svoju flautu.

— Na noge se!

Tužna obitelj podiže se od stola, neki znatno teturajući i stadoše grabiti za kaputima.

— Tko plaća? — pristupi naglo konobar.

— Do sutra, Herr „Ober", — zakima množina kuštravih glava.

— Ja, gospodo, do sutra..., — skupi on nevoljko usta, — čekajući na to „do sutra" ostat ću ja bez čakšira.

— Ako ne ćete šutjeti, — zagrozi mu se jedan član velikih sivih očiju od tužne obitelji, — ja ću držati govor dva sata i sve vam goste iz kavane do vraga rastjerati.

Konobar se primiri i umah odbjega dalje.

Krenuli smo u noć, unakrst osvijetljenu električnim svjetlima, a nadkrivenu niskim oblačnim nebom, što pritiskivaše tjeme i grudi, razarajući jadne istrošene nerve. Kroz dalek, piskutan, srdit fijuk vjetra čula se flauta Grkova, pišteći u čudnim nesaglasnim tonovima bohemsku koračnicu, koju on bješe sam uglazbio. Neki mladi slikar August, koji je čitavu večer u kavani nijemo sjedio, pušio i pio absint, kričaše sada, poskakujući i dižući srdito stisnutu pest prema vjetru: „Naš je život karneval, ime mu je samo karneval". Žani se bješe objesila Kernu o ruku, vičući mu u uho: „Vuci me, patrone naš!" A on ju je zaista vukao, gureći se u svome fantastičnom kostimu, kroz sve šupljine ispunjenom hladnim strujama. Nastasja Jefremović priljubila se uz svoga Junggrüna i idu pognutih glava u gustoj stisnutoj skupini. Njihove kose lepršahu kao snopovi guste tamne trave u noći, njihove noge klecahu kao pod udarcima. Snijeg je vijao, dizao se u vrtlozima

i jurišao na njih. Cio zrak bijaše ispunjen lepršavom gustom snijежnom mrežom, što je nastajala iz bijelih mekih studenih oblaka. Svim ulicama unatoč vijavice nicahu raznobojne i raznooblične maske, vriščući, plešući, pjevajući i sijući kao u vjetar obijest života... One nicahu pojedince, u parovima i čitavim gomilama na ulicama, u kolima sa markantnim kočijašem, u punim zelenoočnim tramwajima i automobilima, zavijajući i iščezavajući u burnom živom šarenilu kao u same polulude maglene krajeve poklada... Karneval je kao sama pošast veselja harao čitavim Münchenom!...

III.

Bohemska gospodja Kathi Kobus, vlasnica lokala „Simplicissimusa“, poznata je svoj umjetničkoj dojenčadi, a i umjetnicima veterancima. Tko pripada slikarskoj akademiji, proletarskomu sloju i uopće tko se smatra nekim slobodnijim individuvom, taj patri i njezinom lokalu. Tu u njezinim poluzasjenjenim prostorijama, punim pridušenih ružičastih odsjeva, ispunjenim po svim stijenama svim mogućim karikaturama i slikama trajnije vrijednosti, u nekom osebujnom nastrojenju, što ga gosti i Kathi tvore, borave bohemi preduge zimnje noći, pijući rajnsko i tirolsko vino, žestoki alkohol i pjenušicu — i deklamuju svoje pjesme.

Za fortepijanom il za harmonijem vazda sjedi neki starkelja sa naočarima na debelom crvenom nosu, javljajuć se veselim, obijesnim il nujnim zvukovima. Prečesto, skoro svaki dan, uskrsne po koji glazbeni pomoćnik od gostiju uza nj sa mandolinom ili gitarom u ruci, ili se javi koji nadarenik grla, popraćen burnim pljeskom publike.

U ovom umjetničkom lokalu ćute se svi gosti manje više intimno, srodno i bez ikakovih predsuda i formalnih poznanstva pristupaju jedan drugome, upuštajući se u razgovore.

Osim pomenutih prečesto se jagme za ovim lokalom mlade dražesne dame, poželjne u ugodnom društvu ili u jednokrvnom duetu srkati hladne vinske pjene... Zatim dolaze slobodne i prilično razuzdane cure praćene od svojih „Schatzova“, Schorschia, Luckija i Strizia. Rijetko je, a da svaki umjetnik brucoš ponosno ne dovede sa sobom zlato svoje. Jednako se mili i starijim gospodjama zaviriti ovamo, ako zbog ničesa, a ono promatrajući mladež u kipućem životu, da se što dublje spomenu svojih mladih dana i bezbroja pustolovina...

A Kathi, neudata dama od pedeset godina, sva u svečanoj crnini, kao kraljica noći, sa briljantima u ušima i na rukama, kao prosutim zvijezdama, uza to posve blijeda sa dubokim tragovima u licu, proživjela, burna, strasna i neukrotiva života... — kroči od stola do stola, prisjeda i nagovara goste. Svima je ona mila, simpatična i svi je primaju smatrajući se počašćenima. U njezinom lokalu nikad se ne dogadja izgreda, a ako se i desi, da se koje mlado umjetničko june uzjoguni, to je dovoljno, da ga ona tucne dlanom po plećima i ciglim strogim pogledom pokaže mu vrata, ili u najgorem slučaju, da ga porine još svojom jakom desnicom.

Kathi je poznata inače kao stara Julija. Ljubila je mnogo, veoma mnogo, iz svih struka internacijonalne umjetnosti, tako da je u slikarstvu upoznala i našu plodnu rasu po jednom slikaru.

Kad sam stupio u lokal sa tužnom obitelji, bijaše ponoć. Okrabuljeni gosti navirahu u gusto, vodeći se ispod ruke. Na mnogobrojnim bijelim stolovima rumenjele se, žutjele i siktale u pjeni pune čaše... Viseća plinska svjetla ispod ružičastih streha sipahu bujno mirno svjetlo na sjajuća oživjela lica. Kathi se sva blještava gibala u narodnom tirolskom odijelu sa zelenkastom svilenom maramom, sa širokom suknjom, blijeda i crnokosa.

Mi sjednemo za dugi stol i naručimo tirolsko. Na glasoviru igraše stari crvenonosi iz „Lustige Witwe“, na što sva publika provali u složan pijev, da su se sve prostorije potresle od te sile glasova. Čaše su zazvonile jače, jednodušni „prosit“ razljegnuo se gromko i široko i vino je poteklo u grla, kao da teče sunčana, žarka, rumena tekućina.

Kad je stari prestao na fortepijanu, zaigrali su za pregradom u prvoj sobi Tirolci na guslama i gitari obijesne svoje plesove, pune života i neke planinske divljosti, na što su se dva čvrsta tirolska momka u narodnom odijelu i jedna zdrava cura crnih očiju, bujnih grudiju i nekud pod suknjom poskočilih bokova, latili plesa. Oni plesahu vrteći se s desna na lijevo, pa obratno, podižući ruke u vis kao na polet; cura u čvrstim punim kretnjama žagreći očima kao vatrenim plamečcima, hvataše se za okrajke svoje bujne oprave, poskakivaše prkosno u susret momcima i onda nestašno odbjegavaše. No u to bi je hrlo prihvatio jedan i zavrtio se skupa s njome, tražeći na lijepi način u ponosnom plesu svojim usnama njezine usne. Tek nakon mnogo mučnih krugova, pošto mu ona uvijek odbjegava, kao da traži više žrtava od njega, uspjeva mu do usana, do cjelova, na što je on hitno sa ijujukom,

pljesnuvši prije čvrsto u dlanove, podigne u zrak. Tada muzika zagrmi jače, dublje i strasnije, da svi živci zadršću u čovjeku od same želje, da što obilatije i punije zagrabi na vrelom krvavom vrelu užitaka... Što dalje, to sve jače podivlja ples. Momci se poosame od cure, jedan drugoga povali na tle i po najjačem okruglom obliku stanu si dijeliti vruće pljuske, da im rodjena koža puca...

Za pô ure osvanuše deklamatori, vadeći iz džepova svoje produkte. Ludwig Scharf, poznati pjesnik, pojavi se prvi sa svojom poznatom: „Ich bin ein Prolet", na što ga publika nagradi obilnim pljeskom. Kod pljeska njegovo se sumračno lice, obraslo sjajnom crnom bradom, razvedri, crne oči nasmiju i jošte svoje dvije pjesme nadoda.

Iza njega digne se Mühsam, čupav ridjan sa punom bradom i posve raščupanim kosama, koji skoro nikad ne vadi cigara iz ustiju, osim kad deklamuje. Nekoje mu pjesme bijahu pune duha i posve uspjele, no neke je teretila frivolnost i pretjerana pikanterija. Na najškakljivijim mjestima stiže ga s jedne strane od publike pljesak, a s druge strane fićuk. No to ga nije puno smelo, te se iznova lati cigare i vina.

Članovi tužne obitelji zamoliše papu Kerna, neka on izvadi koju svoju iz one mrežaste torbe. To zamijeti i Kathi i stisnuvši mu ruku, zamoli ga, da počasti goste kojim svojim krasnim pjesmotvorom. Kern se nešto nećkaše, no napokon ustade.

No sa svojim pjesmama on ne ubra nikakova uspjeha. U publici je raslo ogorčenje i prezir prema njemu, dok nisu provalili prodirni zviždući i neugodni poklici: Van s njim, van!... A ipak njegove pjesme ne bijahu lošije od drugih.

Moja me miso kô svjetlo
Prožme, osvijetli i umine,
Ona me poji kô vrelo,
Ona je moje ime.

Moja je miso vjera
Vjernika jednog sama,
Ja samu sebi nosim baklju,
Da me ne zgrozi tama.

I tako putujem samac
U život — u taj vječnosti tren,
Krvava baklja samo me prati
I tamni sopstveni mi sjen.

Tako su po prilici glasili neki stihovi jedne pjesme. Kad je započeo neku satiričnu:

Vaš Vam je život alkohol,
Vaše je ime pivo,
Ljubav, koja vas rodila
Na ulicam se začela živo.

Zakrčala mu je riječ pod kričom publike.

— Van s njim, van s njim! Kako mu dozvoljavate javno vrijedjanje! — čuli se neki prijeteći glasovi.

— Pa ja vam govorim istinu, — povika hladno Kern i nastavi:

Karneval, karneval i karneval
Jedina vam je sreća,
Kad u bezumlju u ludilu
Padate niže od smeća...

Nekoliko stršećih ruku opruži se opasno prema njemu.

— Htjeli biste, da Vam lažem, da Vas prikažem, kao što ste sad, u maskama, nu ja ne prodajem svoje savjesti za pljesak, — postajaše on uzrujan.

Na to se umiješa Kathi i ostali članovi tužne obitelji. Kathi umoli pjesnika, neka radje prestane, jer će ga sa takvim produkcijama morati isključiti iz svoga lokala.

Članovi tužne obitelji vikahu prema publici, ako im pjesme ne prijaju, neka začepe uši. Publika odvraćaše, da će sva tužna obitelj dopasti batina, ako samo još koji stih čuje od Kerna.

Kad su se gosti nešto primirili, razvije se u tužnoj obitelji ozbiljno pitanje: da li umjetnik ima pravo sve reći publici, šta o njoj misli.

— Ako umjetnost polazi sa stanovišta, da je dužna publiku odgajati, onda je publika njezino ludo dijete, koje može i bičem udariti, — reče jedan član.

— Kako ja dolazim do toga, da se dam od umjetnosti moralno bičevati? — obrati se u to jedan gost k njima.

— Dragi, — povika mu Kern, — ja svoje pjesme pjevam za se i večeras sam čitao neke na zahtjev, a ne vlastitom pobudom. To vam budi moj izgovor. Nu znajte, da sam ja za to, da se publici uopće ne daje nikakova umjetnost, pa neka puže, kao što je nekoč puzala... Kojim vi pravom dolazite, da vas umjetnost odgaja i kojim pravom hoćete, da joj narinete svoju volju i ukus? Je li tim, što ste sposobni jesti i vikati!... Umjetnost je milost, koja slazi k vama, znate li?... — planu napokon Kern i naglo umuknu.

No ubrzo bude i to zaboravljeno. Muzika i pjesma opet se oglasi.

IV.

Proteče nekoliko tjedana i Karneval umrije. Sa članovima tužne obitelji sastajah se sve redje i redje. Kadikad susreo bi kojega na

ulici, u kavani, izmijenio s njim par riječi i umah se rastao. Oni su vazda govorili i živjeli samo u idejama. Život pun soka, krvi i neke osebite prastare bavarske krepčine, koji je oko njih kružio, kao da ne postajaše za njih. Umjesto da uzmu od njega svaki svoj dio, da ga zagriju i upale svojim talentom — oni se naganjahu samo u apstrakcijama prikazujući se u ovom kavanskom dimu kao blijedi otisci nekih lebdećih mističnih spiritističnih bića. Svi su trpjeli na megalomaniji . . . Medju njima bijaše mnogi od talenta i imadjaše ideja, nu utučen pretjeranim bdijenjem, parenjem u dimu, alkoholom i lošom hranom, ne imadjaše energije ni poriva, da što stvara.

Zanimivo je, što jednoč od njih jedna usijana glava reče. Dotični igraše neprekidce tri ure na biljaru, dok napokon znojan i umoran pade za stol tužne obitelji. Bijaše blijed, upalih obraza i mutnih očiju.

— Znate li šta? — reče on pogledavši na kavansku uru, koja pokazivaše jedanaest sati noći. — Ja još danas ništa nisam jeo.

— Kako to? — padoše dva upita.

— Posvema sam zaboravio, — odvrati on ozbiljno uvjeravajući.

— Zaboravio jesti? — upitah ga ja u čudu.

— Zaboravio, no zaboravio, kad Vam kažem.

— Ja još od nikoga ne čuh, da bi zaboravio tekom čitava dana jesti . . . To se može dogoditi čovjeku samo kod izvanrednih potresnih dogadjaja, kad je svojom dušom tako obuzet, da ne sve svoje fizičke potrebe zaboravlja, — ja ću. — Je li Vam se što dogodilo ?

— Ništa, posve ništa, samo sam jednoč pomislio : čemu svaki dan jesti . . .

— A kanite li sutra jesti ?

— Moguće, ako ne zaboravim . . .

— Jedi, jedi, grizi . . ., — svjetovahu ga članovi tužne obitelji, — jer ćeš inače, ako budeš ovake ideje naganjao, dospjet u ludnicu.

— Još ću se predomisliti, — odvrati on i ušuti.

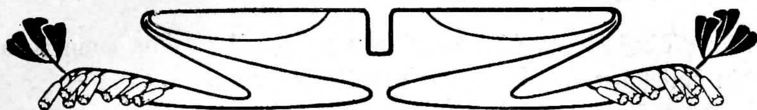
Od te večeri ne zalažah više u njihov krug, bojeći se, da je gdjekoja duševna bolest, poput tjelesne, prelazna.

Poslije doznadoh za Kerna, da se je zaratio s članovima tužne obitelji, jer ga nijesu umjeli shvaćati. Povukavši se posve u samoću, da je stao tonuti u melankoliju. Po danu da ga ne vidjevaju u kavani, Grössenwahnu ni nigdje, a po noći obilazi ulice poput duha, zastajkuje pod svjetiljkama i bunca koješta sa samim sobom. I za Nastasju Jeremović doznadoh, da je ostavila tužnu obitelj. Ona da je dala Junggrüna ostrići do kože i povukla se s njim u predgradje, da na samu tjeraju svoju umjetnost, ona kiparsku, a on stihotvorsku.

Ostali članovi videći, kako im ponajbolje ptice iz jata odlijetaju, svade se jedne večeri za absintom, predbacujući jedan drugome motive nekolegijalnosti i nepoštenja, kad se radilo o plaćanju.

O djačkim praznicima Grk Kouloukis iščezne sa svojom flautom u rodnu Atenu. Talijan Simonelli uvidi ispraznost prijašnjega života i oženi s nekom starom dobro situiranom münchenskom bakom. Za Adlera čuh, da ode u Švicarsku. Svi se oni rastadoše, kao što su se nekoč i sastali, kavanski, uličnjački, kao neki moderni Cigani. Tek Kathi Kobus osta nepomična u svom Simplicissimu. U njezinom ružičastom lokalu svake noći traje život, iskri se vino, čuje glasovir i pjesma ječi, a ona prima svedj nove goste, koji zamjenjuju iščezle i odbjegle . . .

Josip Kosor.

NARODNE OSEBINE U GESTIMA I KARAKTERISTIKA POJEDINIH NARODA.[1]

Mislim, da ne će biti s gorega, ako ovdje iznesem nešto, o čem se do sada još slabo raspravljalo i u drugih naprednih naroda sa znatnom literaturom, kamo li u nas. A to je, da kretaji ruke i držanje tiela, kada se govori, izrazuju neke osobitosti u pojedinim narodima. Neki ljudi doduše misle, da je izražaj čuvstva gestima individualna stvar, koja ovisi o momentanom raspolažaju govornika, te da u gestima nema ništa posebno narodnoga. No u toku te rasprave vidjet ćemo, da tomu nije tako, te da je individualnost gesta samo tada istinita, kad se uzme cieli koji narod za posebni individuv.

I za temperamenat pojedinih naroda ne odlučuje ćud pojedinih ljudi toga naroda, nego temperamenat cieloga naroda.

Glede gesta neophodno je potrebno, da javni govornici, osobito pako glumci, kada glume, paze na to, kakve geste upotrebljavaju ljudi kojega naroda za stanovite fraze u govoru.

Profesor Dr. Retscher imade u svom djelu „Die Kunst der dramatischen Darstellung"[2] posebno poglavlje pod naslovom „Die Nationalität." Tuj on razlaže, da dramatsko prikazivanje ima u prvom redu istaknuti opće čovječanstvo (das allgemein Menschliche), ali da glumac ipak treba da pazi i na narodne tipove kojega naroda, u kojima se očituje antropologijski elemenat kojega naroda kao individualiteta duha dotičnoga naroda, i to u nošnji, u fiziognomiji i u gestima. Pisac navadja, da je već Quintilian u svom djelu „De institutione oratoria" pripisivao gestima veliku moć, veleći : „Bez kretaja ruka bilo bi predavanje osakaćeno i bez snage, jer gesti izrazuju malne tako bujno sadržaj govora, kako i sam jezik. Pa ako i ostali dielovi čovječega tiela pomažu govorniku, to ipak govore ruke za se jako razumljivo". — Na stranici 273. pako veli Rotscher, da Talijan, koji uz svoj sanguinički temperamenat sve utiske veoma živo u se prima, izvadja uz govor druge geste, nego sjevernjak uz svoju mirnu ćud.

Često sam motrio glumce hrvatske, magjarske, pa i drugih naroda, te sam opazio, da oni govore svoj narodni jezik posve karektno čak glede jezične melodije (jezičnoga naglasa), ali da su im gesti tudji, i to tudji po školi, u kojoj su učili glumiti.

Da to potkriepim konkretnim primjerima, navesti ću ovdje živi govor hrvatskih seljaka i njihove geste, koje upotrebljavaju za stanovite fraze govora.

Moram tuj spemenuti, da sam prije motrio, a motrim i sada jošte naše seljake, kada stoje u malim grupama i razgovaraju se, te da sam se do njih došuljao tako blizu, da sam mogao razabrati rieči njihovoga govora i vidjeti njihove geste.[1]

To moje opažanje osniva se po tom na vlastitom motrenju, nije nikakva fantazija, nego zgoljna istina, u koju se čitatelj pouzdati može. No uz to obazreo sam se i na opis nekih gesta, koje sam našao u pučkoj našoj tradicionalnoj literaturi : u pjesmama, pripovietkama i u poslovicama. A pošto sam motrio glede gesta i Magjare, Turke, Talijane, Niemce i Židove, te mnogo i čitao o gestima, prispodabljat ću geste tih naroda s gestima hrvatskoga puka.

Ali već tuj moram opaziti, da ću ovdje govoriti samo o gestima ruku i o držanju tiela za stanovite fraze govora, ne pako i o pogledu i o izražaju lica (Mienen), jer kako Hermann Bahr dobro opaža u svojoj raspravici „Die Marionetten" (lutke), priopćenoj u bečkom listu „Die Zeit" (od 17. kolovoza 1895.), dostaje govorniku osobito pako glumcu, da izrazi koji duševni afekt gestima ruku i trupom (Rumpf) glave, oko pako da pusti na miru. „I lutke" — veli Bahr — djeluju samo gestima, a ne pogledom oka. Ali gesti moraju biti prirodni, nepre-

[1] Odlomak iz moje opće folkloristike, izradjene god. 1876.—1884., a kašnje još nadopunjene, ali do sada još ne štampane.

[2] To djelo posvetio je dr. Rötscher pruskomu kralju Vilimu, a izašlo je god. 1864. u nakladi Otta Wiganda u Leipzigu.

[1] Nije tomu dugo, što sam se na Kaptolu zagrebačkom približio takvoj grupi, kada me zapita neki gospodin (računarski činovnik), što ja tu radim. Kad sam mu u kratko odao svrhu moga motrenja, reče mi : „Dakako, ljudi, koji nemaju pametnoga posla, na koješta se hite, da im vrieme prodje." Ne dobivši na tu neotesanost ni rieči odgovora, nastavi on : „Ta nemojte za Boga te ljude denuncirati, jer šta znadu te bene o politici". Jamačno je mislio, da ja hoću doznati političko mišljenje tih ljudi, premda taj gospodin dobro znade, da se ja politikom ne bavim, niti da sam se ikada njom bavio.

siljeni ili čak uvježbani. Kad majke — kaže Bahr — neprestance propoviedaju svojim kćerima, da se uspravno drže, izgubit će one zbog tog uvježbanog držanja tiela svaku gracioznost te će se moderne te djevojke držati ukočeno kao grenadiri.

A sada ajde na samu stvar.

I. Nekoliko naših seljaka, kajkavaca iz zagrebačke okolice, stajaše na zagreb. Kaptolu, te se povjerljivo razgovarahu. Jedan iz te male grupe veli svojemu drugu: „Ta kaj ćeš, kad Miško ne veruje, da Andro laže." — Drugi će na to: „I ja sem mu to isto već rekel, ali ludi Miško ne će da veruje" Pri tom je govornik mahnuo lievom rukom mal ne do glave, a desnom rukom lupio je svojom batinom o zemlju.

Tomu ću namah tuj nadovezati, kako stoje naši hrvatski seljaci, kada su na okupu ili na samu. Obično se nasloni naš seljak laktom na štap (batinu), što odaje pastira, ili se nasloni na rame onomu, koji blizu njega stoji, ili stavi dlan u pojas ili na svoju torbu, bez koje nikada nije vidjeti hrvatskoga seljaka. Stavi pako dlan zato na svoju torbu, da može opipati torbu, da li se sve ono nalazi u torbi, što je kod kuće u nju metnuo. Ima li naš seljak novaca kod sebe, to ne meće novac u torbu, nego ga zamota u krpu, te ju sakrije ispod košulje na prsa.

Kada su naši seljaci na okupu, to onaj, koji govori, gestikulira rukama, ali samo umjereno, a jedan drugomu gleda u oči. Oni ne stoje nepomično, nego se miču u polukoracima sad lievo, sad desno. Rukom drže remen svoje torbe, ili si brišu šupljom rukom oči, ili si taru dlanom čelo, ili si srednjim prstom taru vanjštinu nosa. Pri tom maknu svoj šešir malo na šiju, ali ga namah opet poravnaju.

Hrvatske seljačke žene, kada se mirno razgovaraju, prave takodjer rukama razne geste, ali su oni obično namienjeni njihovoj opravi: uredjuju pregib suknje ili ravna u rubac na vratu, ili glade tjeme kose. Inače im ruke miruju i vise uzduž tiela, ali ne ravno, nego malo skučeno. Ružno držanje lakta (Ellbogen) gradskih modernih gospodja, koje potisnu laktima tako u natraške, da vire preko linije hrbta, nije u običaju ni u gradjanskih pravih Hrvatica, kamo li u seljačke ženskadije.

N i e m a c stoji u takvim zgodama nepomično na jednom mjestu i to raskrečenim nogama. Ruke drži prekrštene na prsima, ili podboči obje šake o bok. Onaj, koji govori, gladi si podbradak (Kinn), kao da si hoće sam laskati i maziti se, ili gestikulira rukama tako nazidjujući (salbungsvoll), kao da je luteranski pastor. — O tako zvanim

zmijskim linijama (Schlangenlinien) s rukama, koje je Lessing toliko zahtievao i preporučivo, nema u Niemca ni govora. — Žene njemačke, a tako i venecijanske žene upiru takodjer šake u bok, što im daje oblik octanog vrča, no najčešće drže njemačke žene obje ruke i komolce nad trbuhom.

T a l i j a n, kada stoji s drugim ljudima na okupu te govori, vazda je s rukama kod nosa, kao da hoće šnofati. Uz to si neprestance ravna svoj šešir namještajuć ga sad na desno, sad na lievo.

M a g j a r, kada stoji s drugim ljudima na okupu te govori, često se prieti šakom, ma da i nije uzrujan, ili udari kojeg od slušatelja čvrsto po ramenu. Šešir svoj vuče što dublje na oči, a batinom maše, kao da je batina jahački bič, ili stavi batinu poprijeko na ledja.

Ž i d o v, kada stoji, jako raskreči noge, te se stavi u izazivljuću posituru; ruke metne na usta, kao da hoće komu doviknuti „pst!" (šuti), ili kopa prstima u nozdrvama (Nasenlöcher); lice si napuhava, a šešir svoj riva što više u zatiljak. Najkarakterističnije je u židova to, šta utakne u rukavište prsluka (Armloch der Weste) palce obiju ruku, a otvorenu šaku pusti s raširenim prstima vani.

Za stajanje i držanje tiela imamo mnogo hrvatskih rieči i mnogo pučkih poslovica. Evo ih nekoliko:

Raskobačiti se (die Beine ausspreizen wie ein Sägebock), raskoračiti, raskrebečiti se, raskrečiti noge, (die Beine ause'nander spre'zen).

Od poslovica evo ove:

Stoji kao drven Bog. D. — Stoji jednom nogom na Ponti, a drugom na Peskariji. D. — Stoji kao strašilo. V. — Ne može nitko stat u dugo na jednom mjestu. D. — Iskrivio noge kao tele nedonošće. V. — Raskrebečio noge kao žaba na močilu. K. — Pružio noge kao ukočeno ždrijebe. V. — Stao kao tetak (kad se tko u što zablene). V. — Ukočio se kao kobac ili kao pas u kolima. K. — Ukočila se kao ruža u čunu. V. — Digo glavu, kao da ga je obad žicnuo. K.[1]

[1] Poslovica imademo jedno dvadeset hiljada, što su ih sabrali i štampali Vuk Karadžić, Mijat Stojanović, Ljud. Vukotinović (Gaj), Gjuro Daničić, beg Kapetanović, Plohl, Gjuro Deželić, M. Krešić (u „Naše gore listu"), Fr. Š. Kuhač i drugi. Od svih ovih poslovica jedva je 15 hiljada izvornih hrvatskih i srpskih, ostale su uzete iz drugih jezika. Naše su izvorne poslovice većim dielom uzete iz naših pučkih pjesama. Tudje poslovice nije preveo sam puk, jer ne umije tudje jezike, nego su ih preveli književnici, n. pr. Vuk i Daničić, no prosti naš puk ne upotrebljava te poslovice, a to zato ne, jer se u tudjim poslovicama nalaze često takvi nazori i takva načela, koja se protive nazorima i načelima hrvatskoga puka. — Profesor Vilim Korajac veli u uvodu svoga djela „Filozofija hrvatsko-srpskih narodnih poslovica" (1876., Osiek): „Ako i nisu Hrvati zbog množine i bistrine svojih poslovica prvi medju narodima Evrope, a to nisu ni posljednji".

*

II. Kada hrvatski seljak veli: „Pusti me u miru", ili „Mani se toga", maše desnom rukom (koju drži nešto udaljeno od tiela) dva puta tako, kao da u prstima drži olovku, ali ruku spusti svaki put, mašuć odozgor, jedva do prsiju.

T a l i j a n će za tu frazu mahati naglo otvorenom šakom tako, da ručna grana (Handrücken) stoji prama vani.

M a g j a r će isto tako kao i Talijan.

N i e m a c i Ž i d o v mahati će desnom rukom tri puta uzastopce tako, da otvorenom rukom mahne od ozgor dolje.

III. Hoće li hrvatski seljak reći, da je o n taj, koji je ovo ili ono tvrdio, istaknuti će svoj „ego" tako, da maše desnom rukom prema prsima, ali ne držeć pest st:snuto nego više otvoreno.

T a l i j a n ističe svoj „ego" tako, da lupi dlanom ili šakom dva puta u prsa.

M a g j a r će nešto glavu oboriti, kao da se srami, da je on taj, te će kažiprstom lieve ruke dotaknuti svoja prsa.

Ž i d o v istaknut će svoj j a time, da dotakne kažiprstom desne ruke nekoliko puta naglo i uzastopce svoja prsa.

N i e m a c će svoj j a onako istaknuti, kako to uči Edmund Wallner u svojoj knjizi „Anleitung zur dramatischen Darstellung" (str. 50; naklada F. Bartholomäus-a u Erfurtu): „Um sein eigenes Ich durch Geberden zu bezeichnen, muss der Ellbogen vom Körper getrennt, und der Arm so gehoben werden, dass die Hand zwar die Brust berührt aber blos mit dem Daumen (!) und dem vierten Finger; die andern drei Finger dürfen nicht aufliegen sondern gebogen über die Rundung der Brust gehalten werden".

IV. Kada se H r v a t komu prieti, veleći mu, da će dotičnomu već pokazati, šta će i kako će, to maše desnom rukom dva ili tri puta uzastopce, držeći ruku nešto udaljeno od tiela, te titra lako zatvorenom pesnicom.

T a l i a n pravi isti gest pesnicom, ali titra njom po zraku više glave, veleći „Guardatevi bene!" (Čuvajte se dobro!), ali se ujedno brine i za bodež, da bude pripravljen na osvetu.

N i e m a c se onomu, koji se prieti, ironički smije, te bježi brže bolje odvjetniku ili k sudu, da dotičnoga tuži, ili kako je Schoppenhauer rekao: viče za policijom (er schreit um die Polizei). Ovaj njemački običaj kao da su naši plavokosi Hrvati naučili od Niemaca, jer i oni bježe namah odvjetniku ili k sudu, da dotičnoga tuže, veleći: „Ako i izgubim grunt (zemljište) i kuću, ali pravdu moram dobiti". Crnkasto pleme Hrvata u Slavoniji i u Bosni nastoji, da razmiricu izravna mirnim putem, veleći onomu, koji se je prietio „Ne budi lud", ili će ga kolcem po glavi.

M a g j a r će se prietiti onomu, koji se je njemu prietio, tako, da šakom zatitra dva-tri puta po zraku, ali ne više od glave.

Ž i d o v će na onoga, koji se njemu prieti, s mjesta navaliti, udarajuć ga nogom u trbuh ili šakom u prsa i pljujuć mu u lice.

V. Kada hrvatski seljak tvrdi, da ga je tko uza svu njegovu opreznost prevario, pravi gestu dlanom desne ruke, udarajući se po koljenu i veleći: „Gle, ipak me je prevario!"

U našoj pučkoj pjesmi „Feti-begović i njegova nesudjenica", veli se:

Njemu stara odgovori majka:
„To je bila Jagoda djevojka,
(a ne ljuba Jova Popovića)
Pak je ona tebe prevarila."
Kad to začu Feti-begoviću,
U d a r i s e r u k o m p o k o l j e n u:
„„Jao, moje štete i sramote!
Varaše me Turci i kauri,
Nitko mene prevarit ne može,
A danas me prevari djevojka.""

(Vuk „Ženske pjesme" pod br. 745.)

Kad to vidje Senjanine Ivo
U d r i r u k o m p o k o l i n u s v o m e
Ter zavapi iza svega glasa:
Ajme meni, moja mila majko!
Čovjek mene prevario nije,
Što je danas Zormanova seka.

(Pavlinović M.: „Narodna pjesmarica" na str. 172. Izdala Matica dalmatinska god. 1879.)

Slično je Anica — koja je rekla, da je seja Kraljevića Marka, — prevarila mladoga Holanda. U toj se primorskoj pjesmi kaže:

„Kad to čuje taj mladi Holando,
U d r i o s e r u k o m p o k o l j e n u:
Još me nije nitko prevario,
Već što danas mladjahna djevojka".

(Kuhač: „Južnoslov. popievke", knj. I. br. 228.)

U gestima tog afekta najviše grieše naši glumci i naše glumice, jer izvadjaju njemački gest, što svjedoči, da su učili glumiti od Niemca. No hrvatska bi glumačka umjetnost zahtievala, da oni izvadjaju za taj afekt onaj gest, koji propisuje naša narodna pjesma, naime da se dlanom udari po koljenu. Istina je, da glumice, kada stoje, ne mogu udariti dlanom po koljenu ali mjesto toga mogu praviti gest, koji seže prema dolje do koljena.

Niemac pravi za taj afekt gest desnom poluotvorenom šakom mašuć rukom naglo na stranu prema gore. („Und dennoch hat er mich betrogen!")

Židov izvadja isti gest desnom rukom, kao što i Niemac, ali se ne ljuti pri tom toliko, koliko Niemac, već se nekako kiselo smješka, misleći možda, da je onaj drugi ipak vještiji od njega.

Magjar drži rukom svoj podbradak (Kinn), kao da je zamišljen, te veli, ako ga je Niemac prevario: Mégis huncut a Német".

Talijan se čudi, da ga je tko prevario te se zato češe po glavi, a tada se prieti šakom onomu, tko ga je prevario.

VI. Kada hrvatski seljak hoće da izrazi zamišljenost držanjem tiela i gestima ruke, to spusti glavu, stoji zgureno, a rukom se hvata za podbradak (Kinn), ili pusti ruke (rukave) da nemarno dolje vise.

Niemac i Židov pritisne kažiprst čvrsto na čelo te raskreči noge, ili ako ima bradu (Backenbart)) ili kozju bradu (Bocksbart), neprestance ju vuče kroz šaku.

Magjare i Talijane nisam jošte motrio, kako se drže uz taj afekt.

Vriedno je zabilježiti, kako uči Edmund Wallner njemačke glumce, da izrazuju zamišljenost. On piše[1]: „Eine schöne nachdenkende Stellung ist diese, wenn ich die Brust und den ganzen Körper heraus kehre, den Kopf etwas auf die Seite neige, mit den Augen auf die Erde starre und beide Arme hängen lasse".

Po tom se vidi, kolika je razlika u tom pogledu medju Hrvatima i Niemcima, jer dočim Hrvat drži tielo zgureno, Niemac izboči prsa i uzdiže cielo tielo, Hrvat drži glavu pognutu, a Niemac ju nagne postrance, Hrvat obori pogled, kao da je snužden, a Niemac gleda nepomično u zemlju, kao da će se kamenom okameniti. Samo u jednom se slaže Hrvat i Niemac uz izraz zamišljenosti, a to je, da puste ruke (Arme) nehajno dolje.

Vriedno bi bilo, da tko pazljivo motri naše glumce i glumice kako oni izrazuju zamišljenost vanjskim znakovima.

U našim pučkim pjesmama i poslovicama dosta se često spominje zamišljenost, ali ove malo kad označuju držanje tiela i geste ruku. Evo nekoliko primjera iz naših pučkih pjesama:

[1] Vidi „Anleitung zur dramatischen Darstellung", str. 47; naklada Bartholomäusa u Erfurtu, drugo izdanje; godina nije naznačena. U predgovoru piše: „Erfurt im Wonnemond dieses Jahres".

A kad care (Lazar) saslušao rieči,
Misli care misli svakojake. (Vuk, II., 296.)
Dojčil misli, što će i kako će,
Sve mislio, na jednom smislio. (Vuk II., 383--384.)
Osta jadan Marko gledajući,
Svakojako misli i promišlja. (Vuk II., 412.)

(Kosovka djevojka veli:)
Pa ja mislim i razmišljam misli,
Mili bože, što ću i kako ću. (Vuk II. 419.)
Ružno si se glavom naslonio,
A mučno si nešto pomislio. (Vuk II., 542.)

Poslovice:

Zamislio se kao Grk u praznom dućanu. St. — Padoše mu i ruke i noge (Kako se je zamislio). D.

VII. Kada hrvatski seljak govori, imadu i ruke (Hände und Arm) posla, ali kretnje ruke su umjerene i nikada nagle. Obično pako počimlje govoriti više po tiho nego glasno, i to krupnim glasom (mit tiefer Sprechstimme), da može u toku govora svoj glas sve više uzdići. — Tko se od nas živućih ne bi sjetio sjajnoga našega javnoga govornika, sada već pokojnoga narodnoga zastupnika Frana Folnegovića, kada je počeo govoriti svojim zvučnim baritonom najprije po tiho, a tada svoj glas sve više uzdizao, te rukama mirno gestikulirao. Kada je govorio pod vedrim nebom, sva se okolica orila, a kada je govorio u zatvorenim prostorijama, sva je dvorana ili soba odjekivala.[1]

Talijan, kada govori, gestikulira rukama živo, naglo i strastveno, a govori sitnim glasom.

Magjar gladi prstima desne ruke svoje brkove,[2] te govori oštrim glasom.

[1] Njemački pisac Edmund Wallner preporučuje glumcima takodjer takav način govora. On piše: „Für den anfangenden Schauspieler ist es von grossem Vorteil, wenn er alles, was er deklamirt, so tief spricht als nur immer möglich, denn dadurch gewinnt er einen grossen Umfang in der Stimme, und kann dann alle weiteren Schattirungen vollkommen geben. Fängt er aber zu hoch an, so verliert er schon durch die Gewohnheit die männliche Tiefe und mit ihr den wahren Ausdruck des Hohen und Geistigen. Und was kann er sich mit einer gellenden und quitschenden Stimme für einen Erfolg versprechen? Hat er aber die tiefe Deklamation völlig inne, so kann er gewiss sein, alle nur möglichen Wendungen vollkommen ausdrücken zu können". (Vidi „Anleitung zur dramatischen Darstellung", str. 44—45.)

[2] U našem akademijskom rječniku stoji kod rieči „gladi brk" ovo: „Kad čovjek gladi brke, obično se ne shvata kod našega naroda, kao da se kiti, nego kao da je zamišljen ili da ne mari, što oko njega biva". — Za Magjare rekao bih, da u njih znači: kititi se.

Turčin pusti ruke posve u miru, kada govori, a govori mrmljajućim krupnim glasom.

Niemac drži ruke (Arme) prekrštene, kao što djaci kod ispita, gestikulira malo, te govori u rdjavom njemačkom dijalektu ozbiljno i krestavim glasom (Schnarrstimme) srednje krupnine.[1]

Židov gestikulira rukama veoma živo, držeći ruke tako, da cieli dlan okrene prema vani, to jest prema onomu, komu govori. A glede jezika može se reći, da Židov, živio on u kojoj mu drago zemlji i govorio on ma kojim narodnim jezikom, svagdje govori nezgrapnim žargonom, miešajuć glas **h** gdje ga treba i gdje ga ne treba, jer je u hebrejskom jeziku hakanje osobito obilježje. Pri tom mu je glas vazda promukao, a usta su mu puna sline i bale.

U našim pučkim poslovicama ima mnogo primjera, koji se odnose na geste ruku u govoru. Evo nekoliko takovih:

„Kad govoriš, ne moj rukom vitljati, jer kad šta rukama radiš, jezik ti ne pomaže". K. — Govori jezikom, a ne rukama. D. — Da ruka misao dosegnuti može, sviet bi bio uženo more. D. — Kada glumac glumi, ne hiće rukama. D. — Mahni i ti rukama (reče sv. Nikola utopljeniku, kad je taj vikao: „Pomozi, sveti Nikola!"). V. — Mlati rukama kao kobila repom. V. — Objesio ruke niza se kao pištolje. V.

VIII. Držanje tiela i ruku uz hod. — Kad hrvatski seljak hoda, vitla rukama onako, kako je propisano vojnicima: šake su posve otvorene, a palci vise dole, dočim ruke (Arme) izmjenice režu zrak. I hr-

---

[1] O gestima je pisao Lessing u svom djelu „Hamburgische Dramaturgie" (u 4. poglavlju) ovo: „Der wahre Schauspieler der alten Griechen rührte keine Hand, wenn er damit nichts bedeuten oder verstärken konnte. Die gleichgültigen Bewegungen der Hände und deren beständigen einförmigen Gebrauch der deutschen Schauspieler insbesonders aber der Frauenzimmern gibt ihnen das Ansehen von Dratpuppen".

Glede uporabe njemačkih dijalekata korio je Niemce, naročito njemačku inteligenciju, pisac Arndts evo ovako: „Ich frage euch, Deutsche, und erinnere euch daran, dass ihr euch schämt, dass von tausend Deutschen kaum einer richtig deutsch lesen und aussprechen kann... Der deutsche Gelehrte, Künstler, Graf und Freiherr schämt sich nicht seine Muttersprache zu sprechen wie sein Bedienter und Kutscher sie sprechen; er würde untröstlich sein und bis an die Ohren erröten, wenn man ihm sagte, er spreche französisch wie die Bauern von Auvergne und Franche-Comté, aber dass er das Deutsche wie sein Kutscher spricht, darüber errötet er nicht". (Vidi Dr. Rötscher: „Die Kunst der dram. Darstellung", str. 124 u opasci.)

Prosti narod hrvatski i srpski u Slavoniji, Bosni, Dalmaciji, Crnoj Gori i u Srbiji govori onako, kako glasi književni naš jezik, samo plavokosi Hrvati Zagorja Turovog polja i hrv. Primorja govore nezgrapnim dijalektom kako i Niemci.

vatske žene vitlaju isto onako kako i muškarci rukama, držeći ih dosta udaljeno od tiela.

Talijani, koji su takodjer vojnički izvježbani, vitlaju rukama (Arme) kao što i Hrvati, ali drže palce nešto zavinute, dakle ne tako kako Hrvati.

Hrvatski seljak, kada hoda, nikada ne drži ruke na ledjima, kako to čini njemački i magjarski puk, niti u žepovima, kako to biva u Turaka, još manje pako drži obje ruke u rukavištima (Armloch der Weste), kako to čine Židovi.

Hod plavokosih Hrvata i Slovenaca razlikuje se po nešto od hoda crnokosih (smedjekosih) Hrvata i Srba. Ta znade se, da u obim plemenima nije ni habitus, ni temperamenat posve jednak. No razlika u hodu jednih i drugih odnosi se pravo rekavši samo na tempo (na brzinu) i na držanje tiela. Jer dok plavokosi Hrvati vole po nešto brzi hod, praveć velike korake i držeći tielo uspravno, to smedji Hrvati vole umjereni polagani hod, prave manje korake, a drže tielo nešto sagnuto. Ali može se reći, da jedni i drugi osudjuju i prebrzi i prepolagani hod. Osobito prebrzi hod im je zazoran. A takav prebrzi hod osudili su i stari Grci kao nešto nepristojna. Demosten oštro je korio Nikobola zbog njegovoga prebrzoga hoda.

Kad se hoda, to želi hrvatski seljak jednog i drugog plemena, da se stupa na zemlju bez halabuke, i to tako, da prednji dio noge dodirne najprije zemlju, a tada istom peta. Pri tom neka se noge drže nešto zavinuto, kao kad se uz brieg ide. Razumieva se samo po sebi, da su za takav hod najprikladniji opanci, koje naš seljak rado obuva. Poslovica naša veli: „Hodi na plutu" (er geht auf Korkholz), to jest: ide tako tiho, da se jedva čuje; a druga veli: „Ne čuje ga zemlja, po kojoj hodi." (D.)

Niemac i Židov stupe najprije petama na zemlju, a tada istom prednjim nogama (Vorderfuss), te drže noge ukočene (stramm).

Ljudi, koji poskakuju (tänzeln), kada hodaju, te najprije stupe na zemlju s nožnim prstima, kako to običavaju Magjari i Cigani, zove naš narod „prstohodcima."

Naš seljak ide u selu i u gradu najradje kolnim putem, držeći se stare poslovice, da je srednji put najbolji („Medium tenuere beati").

I naše stare poslovice preporučuju takav put.

Drž se utrvena druma, prodji se priekih staza. S. — Hodi po srijedi, da se ne ukineš. D. — Tko pravim putem ide, brzo kući dodje. K. — Kud je prt (Schneeschaufler), tud je put. V. — Da te Bog očuva od zla druga i neznana puta. K.

U našega naroda pokazuje neobičan hod vazda i na šta neobična, primjerice: 1.) Kad se ide u nepravilnim hrpama, kaže se, da „Idu kao koledjani" ili kao „čorda." 2.) Kad se ide u dvoje, kaže se: „Idu kao na pir!" 3.) Kad dvojica idu vodajući se (Arm in Arm), kaže se: „Prati (pijanoga) kuma". 4.) Kada više njih ide u grgi (Gänsemarsch) jedan za drugim, vele: „Idu kao koze jedna za drugom". (D.) — Se jedan ter po dve usporedu gredu". (Kuhač: „Južnoslov. popievke" br. 300.)

Inače hoće prosti naš puk, da ljudi idu, ma i koliko ih bilo, po stanovitom redu. Težakinje, koje se vraćaju večerom s polja ili iz vinograda, gdje su radile, idu često po osam i po deset u jednom redu, ali tako, da bude izmedju pojedinih redova prazan prostor. I djeca, kada idu iz škole, drže se toga, a to zove hrvatski puk „sukati se."

U opće prave Hrvati, kad hodaju, velike korake, i to ne samo muževi, nego i žene i dečki, zbog česa dolaze i uz polagani tempo dosta brzo napried, te se ne umaraju pluća, kako to biva, kad se brzo ide i prave mali koraci. Samo za djevojke odrasle želi naš puk, da prave male, sitne korake, jer to da je znak djevičanstva. Narod se ruga, kada vidi, kako gradske gospodjice prave velike korake.

U našim pučkim pjesmama često se spominje sitan i kratak hod djevojaka, primjerice:

O, djevojko, milje moje!
Omilje mi ime tvoje,
Ni sa šta mi ne omilje,
Ni zbog babe, ni zbog mame,

Veće mi je omiljelo
Sa tvojega lijepa hoda,
Lijepa hoda i pogleda,
Jere, dušo, krotko hodiš.

(Rajković: „Nar. pjesme iz Slavonije", 1869, str. 59.)

Biraj si ljubu tanku ter visoku,
Kakva sam ti bila ja:
Sitnoga hoda, poštenoga roda,
Kakva sam ti bila ja.

(Kuhač: „Južnoslov. popievke", knjiga I. pod br. 360.)

Ljubil budem Janicu divojku
Crnoga pogleda, kakti trnenica,
Drobnoga pohoda kakti prepelica.

(Kuhač, knj. II., pod br. 625.)

Požeškinje sitno hode,
Pod ruku se noću vode,
Čekaju na vrati,
Dok se dragi vrati.

(Kuhač, knj. III. pod br. 1093.)

O načinu hoda imademo sijaset pučkih poslovica.

Za umjereni hod, koji Hrvati najviše vole:

Ako i ne možemo skokom i kasom, a mi ćemo nogu na nogu (t. j. polagano ići.). S. — Kola lako (polako) gredu, ali vele nose. D. — Komu se sili, tomu je put

dalek (rekao mi je moj vodič na Plitvičkim jezerima, kad sam ga pitao, da li je put dalek). Kuhač. — Lako polako ide se daleko. D. — Pametan polako ide, a brzo dodje. V. — Tko lagano ide, dalje će doći. V. — Tko lako hodi, prije doma dodje. V. — Tko pred noge gledje, taj se ne poteplje. St. — Zadnjom stopom vazda naprijed, pa ćeš doći i u Rim. K.

Za prebrzi hod: Bježi kao od kuge. K. — Bježi kao vrag od krsta. V. — Brez duše doleti (ide jako naglo tako, da se zadavio, zasopio i jedva diše) St. — Djipa kao pomaman. V. — Eleknuti se kao zec, kad vrcne na stranu. Akadem. rječnik. — Hodi strmoglav. St. — Ide na sva jedra. D. — Leti kao muha bez glave. V. — Leti kao pas bez gose. V. — Leti kao vjedogonja. V. — Leti na vrat na nos, a opet gdje je, tu je. St. — Natrčao kao ždrijebe pred rudom. V. — Natrč, naprč. (Odgovorio je Ciganin, kad su ga pitali, kako će mu djetetu ime nadjeti, t. j. onako nešto brzo i okretno.) V. — Ne žuri tako, kao da kuća gori; kao da tjeraju Turci; kao hodža u pakao; kao žaba na vodu; kao Ciganin u svatove; kao linjak u kotac; kao žedan na vodu; kao gladan na čast; kao konj na zob; kao mačka za mišem; kao miš u jamu; kao brzelj po drvetu. St. — Skače kao bijesan, kao opržen, kao pregalj. V. — Prazna vreća uzgor stat ne može. (Kapetanović, „Narodno blago", str. 363.) Skače kao zaklan pijevac, kao veverica. K. — Skakuće kao ptica s grane na granu. K. — Skače kao zmija iz kruga. D. — Tko naglo ide, na putu ostaje. K. — Tko odveć hiti, brzo sustane. K. — Tko trči, on se natoprči. V. — Tko veće krače nego može, često se ukida. D. — Vrti se k'o lepir oko plamena. D. — Vrti se k'o sveti Matija oko poklade. D.

Za prepolagani hod:

Ide kao po loju. K. — Ide kao da vuče kola za sobom. V. — Ide kao da jaja nosi na ledjima. K. — Ide kao da bi raka za mustač vukao. (Plohl.) — Ide kao nakalamljen. V. — Ide kao na tri noge. D. — Ide kao sapeta kvočka. D. — Ide na tri noge. (Hodi za palicu, štapa se oslanjajuć, ostario je.) St. — Ide nazad k'o i rak. D. — Rasteže se kao cicvara. (Kuhač.) — Vuče se kao prebijena zmija. V. — Vuče se kao puž. (Plohl.) — Vuče se kao siva magla. (Ferić.)

Najviše mrzi naš seljak neuredni, lieni i oholi hod: Digo glavu u nebo kao tetrib. K. — Golo, oholo, po ciganski hodi, kani ga se! St. — Gospodski ide kao patka po duboku viru. K. — Ide kao kolesa bez naplatka (kaže se, kad je tko šunjav, nespretan, nevješt ili trom, ili sakat nogama ili napit, pak ne može ići upravo.) St. — Ide na čekrk (ide gospodski, koči se). V. — Idu kao koledarke (neuredno). St. — Idu kao ljelje (neuredno). St. — Istura nogama kao kulašica u vršaju. V. — Kad i mrkva rodi, onda vse oholo hoda; ali kad dojde tvrdna zima, onda mila čizam nima. (Kurelac, Jačke, br. 558.) — Kako je nadigao rogove (kad se tko prooholi i ponese). V. — Kleca nogama kao penzionirac. (Kuhač.) — Ljulja se kao babin zub. K. — Nabatao se (schwer einhergehen wie Podagraisten), kao stari gospodin. (Kuhač.) — Naduo se kao štene u vodi. K. — Napuhao se kao piskavica (nekakva morska riba). V. — Na sambeče skače (er hüpft auf einem Fuss). (Kuhač.) — Napeo nos od aršina. K. — Ni na nebu ni na zemlji (kad se tko ponosi). V. — Ponosi se kao mačka ogorelom šapom. V. — Poskače kao čunjak (Kegel). K. — Prazna glava svaka je ohola. (Iz bosanske jedne pjesme. Vidi Kapetanović „Narodno blago", str. 361.) — Premeće se kao pregalj na siru. V. — Redom idu kao

Cigani s pomiriteljnog suda. (Idu svaki za se kao razbijena vojska bez svakog reda.) St., str. 210. — Smrdi gospodstvom (ohol je, diže nos[1]) i prezira druge. St. — Šeta se kao gladan gospodin. V. — Šeta se kao paunica, a noge ispucane. St. — Tumara kao pijan po pomrčini. V. — Vrca se (schlapft) kao Miško Kovač. (Kuhač.) — Vrgao se u devetnaest (reče se onomu, koji se ukoči u novijem haljinama). V. — Za starim ne valja ići uz brdo (jer starom se može izmaći ciuk, penjući se trudno, a to ne dopada nosu). St. str. 244. — Zgrčio se kao srp u planinu. V. —

Ni to ne trpi naš seljak, kada se tko i z n e b u h a o b r n e i o d l a z i, kako to običavaju židovi: Izlaha (kad se tko brzo okrene i ode). St. — Leti kao tatar niz Busovaču. K. — Ode, a ni hvala, ni da Bog pomogne. St. — Okreće se kao mlin. K. — Kud hitiš ? Ta nije ti krava na nogu stala. V. — Omiče se kao mastna kobasica. V. — Skoči kao opržen. V. — Zbode pa ode (ode na jedan put). V. —

IX. Držanje tiela i ruku, k a d s e s j e d i.

H r v a t, kad sjedi, stavi komolac (Ellbogen) jedne ruke na koljeno i podboči rukom bradice (Kinn) ili čelo, dlan druge ruke pako stavi na drugo koljeno, ili drži desnom rukom batinu ili lulu, ili utakne palac ruke u pojas. Sjedi li hrvatski seljak uz stol ne jeduć i ne pijuć, to se nasloni na oba komolca. Koljena nikada ne prekrsti, nego stavi obe noge ravno na tlo.

T a l i j a n, kada sjedi, vazda je rukama zaposlen : izravna svaki čas svoj šešir, ili se češe na glavi, ili riva svoje hlače obim rukama prema gore, ili se cupka kod nosa, ili poravna kosu na glavi. Sjedi li uza stol, to obično prekrsti koljena.

T u r č i n, kada sjedi, posvema je miran, držeć čibuk ili cigariš svoj, te dimi sve u šestnajst. Koljena drži u nakrst i to tako, da može na nožnim prstima obiju nogu sjesti, pri čem obično svuče svoje opanke.

M a g j a r, kada sjedi, drži gornji dio svoga štapa (hvat) objema rukama, mećuć dlan na dlan ; ako pako štapa nema, to stavi na svako koljeno šaku (pest) ili suče svoje brkove. Sjedi li uza stol, to se nasloni na oba komolca, te zuri preda se, kao da je zamišljen.

N i e m a c, kada sjedi, sklopi ruke na trbuhu, kao da hoće reći: to je moja domovina, ili stavi obje ruke tako na trbuh, da može oba palca vrtjeti na okolo (Fickmühl), a noge (koljena) drži prekrštene. Sjedi li uza stol, te nije zaposlen ni jelom ni pilom, to stavi obje ruke (oba dlana) na stol, kao što to običavaju školska djeca po nalogu učitelja.

[1] Meni se čini, da je fraza „dići nos" prešla u naše poslovice iz tudjih jezika, jer ono, što je nenaravno, ne smatra puk naš naravnim. Ja bar nikada nisam čuo, da hrvatski puk kaže, da tko n o s d i ž e i l i s p u š t a. Može tko doduše glavu dići skupa s nosom, ali nos napose ne može se ni dići ni spuštati.

Ž i d o v, kada sjedi, drži prste desne ruke tako, kao da bi novce brojio, ili udari, vanjštinom jedne ruke u nutarnjost druge ruke u znak, da je dobro kalkulirao, te da će posao onako teći, kako je on proračunao. Sjedi li uza stol, ne drži noge prekršteno, nego ravno, ali zato ševrda rukama ispod stola, tarući si ruke ili praveći geste, kao da će koga obrijati.

I za sjedjenje imamo nekoliko poslovica :

Raskrečio se kao žaba (kad tko ružno sjedi, te mnogo mjesta zauzme). V. — Raširio se, kao da je u tazbinu došao. V. — Raširio se, kao da je u punčevinu došao. (Kapetanović, str. 391.) — Sjedi ruglo pokraj puta, pa se svakom ruga, a njemu svak. K. — Sjedi s mirom, a progji se vraga. K. — Sjedi s mirom, kad ti niko na rep ne stane. K. — Ukočio se kao kolac. K. — Ukočio se kao pas na kolima. K. — Ukočio se kao vlaška mlada. K. — Usjeo je kao sveti Grgur u korizmi. K. — Sidio kao kandilijeri pred knezom. D. (Kandilijer, veliki svieċnjak, Leuchter, Candelaber.) — Sjedi kao kvočka na jajijeh. D. — Sjedi ovdi, da cara vidiš. D. — Sjedio kako Gradić zet. D.

X. Kada su hrvatski seljaci na okupu, a jedan p r i p o v i e d a l a ž i l i d v o u m n u š a l u, tada stavi govornik dlan na usta, u znak, da je lagao, slušatelji pako pušu u šuplju šaku. Isto tako čine i pučki naši guslari, govoreć na kraju pjesme i držeć dlan na ustima : „Onaj laže, koji meni kaže, a ja polagujem."

M a g j a r se smieši, kad čuje laž ili dvoumnu šalu, obraća se na petima čizme, te maše štapom, ili ako toga nema, rukama tamo i amo.

N i e m a c pravi obadvjema rukama kret, kao da zvoni u veliko zvono.[1]

T a l i j a n stavi šaku na oko, veleći : Se non e vero, e ben trovato. Židov stavi kažiprst na šiljak svoga nosa.

O laži i o šali imademo toliko poslovica, da ne će biti potrebno, da i ove ovdje navadjam.

XI. Pripovieda li h r v a t s k i s e l j a k bezumlje, ili kada što krivo prosudjuje, kuca mu slušatelj sa srednjim prstom po čelu, veleć mu : A gdje ti je pamet ?

M a g j a r igra prstima po svojem čelu, kao da hoće reći, da je pripoviedač šenuo pameću.

[1] U gornjem gradu Osieku postojala je u moje vrieme krčma gosp. Stolića na uglu tadanje vašarske ulice (s lieve strane, kad se ide prema groblju), kamo su najviše dolazili njemački težaci iz obližih njemačkih sela. U toj krčmi bilo je na stropu oveće zvonce, od kojega je uže visjelo do stola, gosti bi uže potegli, kad je tko pripoviedao laž ili mastnu šalu. Kako je u ono doba bilo mnogo njemačkih običaja u Osieku, uveli su i taj njemački običaj.

Niemac pravi na svojim ušima s otvorenom rukom tako zvane magareće uši.

Talijan stavi palac desne ruke na šiljak svog nosa, a ostale prste drži u vis.

Židov pravi isti gest, što i Talijan, ali ne drži prste u vis nego prema dolje.

XII. Hoće li hrvatski slušaoci govorniku nešto jestno potvrditi, to kimaju dvaputa glavom od ozgor dolje uz rieči: „da — da" ili „tako je"; hoće li pako što nijekati, to ne kimaju glavom desno i lievo, nego prave desnom na pol otvorenom rukom dva — tri kreta na lievo i na desno, dodavajući riečcu: „jok!" ili frazu: „iš kokot", ili njemačku frazu „Niks da!"

Niemac kima za jestnu potvrdu dva puta glavom kako i Hrvati, za nijekanje pako kima glavom dva — tri puta od desna na lievo.

Talijan, kad hoće što jestno potvrditi, udari šakom u svoja prsa kličuć: „si, si!", za nijekanje pako pravi desnom rukom gest, kao da hoće govornika otjerati.

Magjar, kada hoće što jestno potvrditi, udari — ako stoji — batinom dva puta na tle, ako pako sjedi uz stol, udari šakom jedanput u stol, uskliknuv: „Isten bizony, ugy van!"; kada pako hoće da što niječe, obrne dva puta podlanicu (Handflache) na ručnu granu (Handrücken) veleć: „Masképen ál a dolog".

Židov pravi u znak jestne potvrde rukom gest prema svomu koljenu, na koje čvrsto udari, kad hoće da što niječe, titra otvorenom desnom rukom nekoliko puta amo tamo.

XIII. Kad se hrvatski seljaci spremaju, da se razidju, dotakne jedan ramenom rame drugoga, ili dotakne rame drugoga rukom.

Niemac obično vuče svoga druga za kaput.

Magjar hvata svoga druga oko pasa te ga vuče sobom.

Talijan gura svoga druga oko rebara, namigujuć mu okom ili glavom.

Židov vabi svoga druga kažiprstom, veleći: Gemer, to is ka kšeft.

Kad se družtvance razide, maše Hrvat desnom rukom jedan drugomu, veleći: „Z bogom"! pomakne svoj šešir, ali ga ne skida. Samo pred gospodinom ili seljačkim starešinom skida svoj šešir, te se smjerno pokloni. Skidanje šešira pred gospodinom ili starijim mužem zahtieva i pučka naša pjesma, primjerice: „Prodji, diko, i našim sokakom, I naša je kuća ukraj puta. A kad budeš naspram dvora moga, I ti vidiš koga starijega: Šešir skidaj i ruku celivaj". (Kuhač. „Južnoslov. popievke", knjiga II. pod br. 170). Glede naklona veli naša pučka poslovica: „Valja se pokloniti i kumovom plotu, kamo l' ne kumu". (Ova se poslovica govori, kada se hoće kazati, kako valja držati u časti i visoko poštivati kuma.) A tako misli naš prosti, dobroćudni narod o svakom svojem starijem". St.

Magjari, kad se razidju, dotaknu samo malo svoj šešir, no pred gospodinom skidaju svoj šešir već iz daleka.

Talijan pograbi svoj šešir na vršku, skida ga prilično duboko veleći: „servitore" ili „adio!"

Niemac i Židov ne skidaju šešira, niti šta govore, kad odlaze nego se šuteć obrnu i odu. Najosorniji je u tom pogledu švapski seljak.[1]

Stiskanje ruke kod oproštaja nije u Hrvata običaj, jer u njih znači pruženje i stiskanje ruke šta drugo nego u Niemaca. Znači naime pozdrav ili pomirbu ili darežljivost ili pogodbu: „Da si mi zdravo!" — Pak Todora prihvati za ruke. — Gdje brat bratu ruku pruži, ondje rod ne tuži! — Ciganski pogadjaj, a pošteno plaćaj.[2]

U novije doba uhvatio je njemački taj običaj korien i kod Hrvata, osobito u gospodskoj klasi, ali zato si Hrvati ipak ne stiskuju ruke, kako to čine njemački framazoni stiskajuć ruke tako nesmiljeno, da drugomu sve prsti pucaju. Uz to si Hrvati ne pružaju ruke od ozgor, kako je to u Niemaca osobito u Prusa u modi, nego u ravnoj liniji.

Neki njemački pisac piše: „Wir (Deutsche) geben einander nichts mit grösserer Bereitwilligkeit als unsere Hände — wenn sie leer sind."

---

[1] Gospodja Berta Katscher, govoreći o banatskim Švabama, opisala je ovaj dogodjaj u „Agramer Tagblattu" (br. 172 god. 1887): „Eines Tages kam ein junger Bursche zu meinem Pflegevater, der Arzt war, um Hilfe für seine schwerkranke Mutter zu suchen, unterliess es aber im Zimmer die Mütze abzunehmen. Der Arzt wies ihn deshalb zurecht, worauf der 15-jährige Junge errwiderte: „I nimm nur in der Kirche vor unserem Herrgott die Mütze ab, sonst vor niemandem". — Dalje piše ona: „Man muss schon etwas ganz Besonderes geleistet haben, um vom schwabischen Bauern eines Grusses gewürdigt zu werden. Sie sagen: „Der Pfarrer, der Notär, der Lehrer, der Arzt, der Apotheker lebt ja von uns, und verdanken uns ihre Existenz, folglich müssen die zuerst grüssen".

[2] Kad se dvojica pogadjaju, recimo za konja ili za vola, drži prodavalac i kupac jedan drugomu ruku, a koji treći pravi gest na obim rukama te dvojice, kao da hoće te dvie ruke dolnjom oštricom svoga dlana presjeći, što znači, da posvjedočuje pogodbu

Pružiti obje ruke drugomu, bilo za pozdrav, bilo za oproštaj, ne znači u Hrvata srednji, nego jaki afekt čuvstva, t. j. veliku radost ili potpuno sporazumljenje, primjerice: „Kad to čuo Jakšiću Stjepane, Od zemlje je na noge skočio, Pa joj pruža obadvije ruke. — Pruži mi jednu ruku, a ja ću ti obadvije.

Nakon pozdrava s obadvjema rukama izvede Hrvat u znak velike radosti dva umjerena kreta laktom (Arm), kao da hoće bičem pucketati.

Magjar pucketa za taj afekt prstima vrh glave.

Niemac diže obje ruke visoko, kao da se čudi.

Turčin pritisne obje ruke na prsa, kao da se boji, da bi mu radost utekla iz srca.

Talijan pljeska dlanom o dlan.[1]

Židov si tare ruke.

XIV. Kad se sastaju rodjaci ili tiesni hrvatski prijatelji, pozdrave se tako, da jedan k drugomu hrli raširenim rukama (Arme), obuhvate se za pas, te se ljube u oba obraza (Wangen), ali se ne ljube ni u čelo ni na usta. Naše pučke pjesme vele: „Ruke šire u obraz se ljube. (Dolazi u mnogim pjesmama.) — „Sreta Marko pobratima svoga, Ruke šire te s' u lice ljube. (Vuk II. knj. na str. 226.) — „Pred njeg stara išetala majka: Ruke šire u lice se ljube, Stojan majku u bijelu ruku." (Vuk II. knj. na str. 515.)

Djevojke se medju sobom grle (umhalsen); djecu ljube u čelo, nipošto pako u obraz, ili da bi gladile obraz djetetu.

Ruku cjelivati običavaju samo hrvatska djeca roditeljima, odrasli ljudi pako svećeniku, sagibljuć se do ruke svećenika, a ne dižući ruku do sebe. U Crnoj Gori cjelivaju ruku ženske (bile mlade ili stare) svakomu Crnogorcu, kada stupi u njezinu kuću, a onim muškarcima, koji su se odlikovali hrabrošću u obrani otačbine, cjelivaju ruku i na putu, kada se s njim sastaju.

Samo reći: „Ljubim ruku", a ne cjelivati ruku, nije običaj u Hrvata. Pokojni akademik i pisac Fran Kurelac znao je jako grubo odgovoriti djeci, koja bi mu doviknula: „Küss die Hand", dražeć ga time, jer su znala, da ga takav pozdrav srdi. U najnovije doba kažu medjutim u nas i odličnici svojim prijateljima, kad ih susretu na ulici: „Küss die Hand", što je ne samo tudji običaj, nego i nedostojno.

[1] Pljeskanje rukama ne znači u Hrvata odobravanje, nego upravo negodovanje. Kada naime slušaoci ne će da paze, što se govori, tada plješće rukama jedan dio slušalaca, da upozori time druge, da paze na govornika.

Sastaju li se prijatelji, koji se dugo nisu vidjeli, to svi narodi jednako šire ruke i grle se, ali svi se ne ljube u obraz, nego se cjelivaju u usta, kako to čine Niemci, a to biva katkada i tako, da čovjek pravo ne zna, nije li to „Judin poljubac".[1]

Niemci, kada cjelivaju kojoj gospodji ruku, obično ju dižu do svojih usta, a cjelivajuć ruku mljeskaju jezikom.

Najvještije i najfinije cjelivaju ruku gospodji Francezi i Talijani, jer se nagnu do ruke gospodje te ju cjelivaju nečujno. Tako postupaju i Hrvati, kada ljube ruku majci ili svećeniku. Švapski seljak veli: „Wenn i (ich) Einer d' Hand küssen soll, so muss i (ich) vorher wissen, ob's net (nicht) schmutzig is (ist)".

Magjar, koliko je i uljudan prema ženskomu spolu, te oslovi čak i obične gradjanske gospoje sa „Nagysád" (Vaša milost, euer Gnaden), to rietko ljubi ruku kojoj gospodji, pa ni roditeljima, ni svećeniku.

Turčin nikada ne ljubi ruku kojoj ženi ili djevojci (djevojke obično griska na obrazu), dostojanstvenicima pako ljubi skute ili papuče. Ljubiti skute pokazuje na ropsku ćud, te se protivi ljudskomu dostojanstvu.

Židov starovjerac takodjer ne ljubi gospodji ruku, nego joj se samo nakloni smiešeći se ironički, jer i u židova ne vriedi žena, kao ni u Turčina, više nego roba, koja se cieni samo po tjelesnoj vrsnoći.

Iz tih opisa, kako se razni narodi u ime pozdrava cjelivaju, razabrati je, da su Hrvati dosta oprezni u cjelivanju. Oni se zato ne ljube u usta, nego u obraz, jer misle, da bi mogao biti dah, koji njemu ili onomu izvire iz usta, jednomu ili drugomu neugodan, to jest, da bi mogao vonjati po vinu ili po rakiji. Djece pako ne gladi Hrvat zato po obrazu, nego ih ljubi u čelo, da ne bi svojom rukom okužio djecu ili sebe kakvom bolešću; čega se nije bojati, kad ih ljubi u čelo, niti se osjeća kod takvoga poljupca vonj iz usta.

Liepa je ona naša pučka pjesma, u kojoj pita momak djevojku, čim mirišu njezina njedra.

— Oj djevojko, dušo moja!
Čim mirišu njedra tvoja?
Ili dunjom, il' narančom,
Ili smiljem, il' bosiljem?
Oj Boga mi, mlad junače!

Moja njedra ne mirišu
Niti dunjom ni narančom,
Niti smiljem, ni bosiljem
Veće dušom djevojačkom,
(Vuk: Ženske pesme, br. 562.)

[1] Vidi Gerster Georg „Katechismus der Anstands-Lehre". Neunkirchen 1862, na str. 20.

XV. Kad se Hrvata što neugodno dojmi ili mu se ogadi, stavi otvorenu ruku (Hand) brzim kretom na čelo, te ju tamo drži kraće ili dulje vremena, kako on dotičnu stvar više ili manje sažaljuje. Vidi li primjerice ubijena čovjeka na putu, ili u šumi, prekrsti se te veli u pô glasa: „Bože moj, kakva je to nesreća". Ako je ono, što vidi, druga kakva nesreća, primjerice požar, to nikada ne će izgubiti prisutnost duha, niti će se plašiti, nego će u pomoć priteći te raditi iz svih sila. I hrvatska seljačka žena ne će kod koje nesreće izgubiti prisutnost duha ili se čak onesviestiti, nego će i ona priskočiti u pomoć. Često čitamo u našim novinama, kako je seljačka žena odvažno navalila s prutom na vuka, kada je htio ugrabiti diete ili ovcu, te vuka i sretno otjerala, kada je pako imala kolac, ili sjekiru ili gvozdene vile u rukama, često je vuka i ubila.

N i e m a c će brže bolje pohititi najbližoj stražarnici, te javiti nesreću, ali ne će pomagati nesretnicima u njihovoj nevolji.

T a l i j a n će kao velika strašivica pobjeći od mjesta nesreće, što ga noge nose, da ne bi tko sumnjao, da je on skrivio tu nesreću.

M a g j a r će u nesreći pomagati odvažno i neustrašivo, kao što i Hrvat.

Za T u r č i n a ne znam, kako se ponaša u takvim prilikama, no čini mi se, da će ostati indolentan, ili će samo jaukati i plakati zbog nesreće, ali u pomoć ne će priteći.

Ž i d o v se mnogo ne brine za nesreću drugoga, jer je prevelik egoista,[1] koji pazi samo na sebe i na svoju probit. On ne će nesreću policiji javiti, da ne bi morao svjedočiti. Kad vidi na putu ubijena čovjeka, razgledat će mrtvaca, da li mu kaput ili hlače što vriede. Gori li pako kuća, ako je odaljena od njegove kuće, raspitat će se, da li je kuća bila osigurana proti požaru, i to za koliko i kod kojega osiguravajućeg društva.

Što se tiče ogavnosti i odurnosti, to ne će hrvatski seljak ruke tako napried pružiti, kao da će odurnu mu stvar od sebe otkloniti, nego će ono, što mu se ogadi, primjerice ubijenu oveću zmiju ili crknuta psa, batinom obrnuti, da vidi uzrok smrti tih mrcina, a tada će pljunuti na njih, te mirno otići. Drukčije je u Niemaca, sudeć naime po tom,

[1] O židovskom egoizmu piše Goethe u svojim „Sprüche in Prosa" ovo: „Jüdisches Wesen. Energie der Grund von allem. Unmittelbare Zwecke. Keiner, auch der Kleinste, geringste Jude, der nicht entschiedenes Bestreben verriethe, und zwar ein i r d i s c h e s, z e i t l i c h e s, a u g e n b l i c k l i c h e s". (Goethes sämmtliche Werke, dritter Band, str. 241. Stuttgart, Cottaischer Verlag, 1855.)

što uči dr. Rafael Hellbach,[1] kako imadu njemački glumci prikazivati odvratnost (Abscheu). On piše: „Tielo treba da odskoči od predmeta ogavnosti tako, kao da ga je pogled odurnog predmeta u strah natjerao; ruke treba da glumac pruži napried, glavu da odvraća, oči da zatvori, tada da si lice obadvjema rukama pokrije, a nakon toga da se udalji teturajućim koracima od predmeta ogavnosti".

Po tom se vidi, da hrvatski glumac ima drukčije predočiti odurnost nego li njemački glumac, držanje pako kod kakve nesreće da je u raznim narodima bitno različno.

XVI. Kada hrvatski seljak hoće da nešto p r i v a t n o posvjedoči po duši, to ne diže prste kao kod propisane prisege, nego izvede rukom kratki i brzi gest otvarajuć lako zatvorenu pjesnicu te veleći: „Bog i vjera!" ili „Bog i bogme! ili „Bog i duša!

U takvo uvjeravanje može se pako svatko pouzdati.

Medaković opisujuć „Život i običaji Crnogoraca" (Novi Sad, 1860. na str. 108—109) piše: „Ako Crnogorac zada vjeru, onda je čovjek siguran, da će svoju rieč održati. Sukobi li se Crnogorac i Turčin, ovaj će ga nategnutom puškom u ruci pitati: „Je li vjere, Crnogorče, da se sastanemo?" Crnogorac će odgovoriti: „Vjera ti je, ne boj se ništa!" A kad se sastanu, često se dogadjalo, da Crnogorac pozna Turčina, da mu je krvnik, koji mu je ubio otca, ili brata, ali mu ne će ništa učiniti, samo će mu reći: „Žao mi je, što sam ti zadao Božju vjeru, jer ti ne mogu ništa; ali ako se opet gdje tučismo, vjere ti nema, a sad ajde s Bogom!"

Pred sudom položit će Hrvat prisegu, kako je propisana.

Drukčije se to prikazuje u drugim narodima, osobito ako se zadana rieč tiče privatne stvari.

M a g j a r će privatno isto tako zadati svoju poštenu rieč, kao što i Hrvat, te će praviti i isti gest, pred sudom pako priseći će po propisu.

„Kada je Muslim što rekao (osobito stariji čovjek), pa hoće da kaže, da je istinu govorio, mahne malo otvorenom rukom od sebe, onda pogladi bradu i zašuti. Ako se zaklinje u privatnom govoru, pogladi bradu i govori: „Dina mi!" ili „Allaha mi!" ili „Turske mi vjere!" ili „Kurana mi! ili „Imana mi!" ili „Pejgambera mi!" — Brada je u opće nešto, što pokazuje čovjeka zrela, poštena i bogobojazna. Na sudu je kuran na stolu. Tko se zaklinje, dotakne se čitavim dlanom

[1] Vidi: Die Kunst Schauspieler zu werden, str. 92 i 108—109.

*

kurana i govori, da će kazati istinu. Formula je kao i kod kršćana, ali svršava arapskim jezikom: „Allahi, vallahi, billahi!" to jest: „Tako mi Boga!" — Sve tri rieči arapske znače isto, samo se pojačavaju". (Hangi, profesor preparandije u Sarajevu.)

Niemac ne će ni privatno ni pred sudom svjedočiti onako, kako Hrvat i Magjar, ne će prste uzdići (osobito ne protestanti) niti će šta govoriti, nego će samo udariti dlanom u dlan onoga, kojemu hoće ili mora što posvjedočiti po duši svojoj.

Talijan će i privatno visoko dići tri prsta, te nervozno usklik-nuti: „Guandi è vero Dio!" ili: „Da uomo onorato!" ili će u privatnoj stvari više šaljivo nego ozbiljno reći: „Corpo di Bacco!"

Židov prosti zaklinje se za svaku malenkost govoreći: „Schwöre bei Gott!" ili „Schwöre bei der Gesundheit meiner Kinder!" i slično. Zaklinjanje Židova stari je njihov običaj, bilo to u trgovini ili u inim neznatnim stvarima, te je zato i njihov zakonodavac Moses upleo u deset zapovjedi Božjih, koje je Židovima proglasio, i onu, u kojoj se zabranjuje krivo svjedočanstvo.

Pred sudom svjedoče Židovi starovjerci tako, da stave jedan prst na otvorenu pred njim ležeću bibliju, i to na Thoru (na zakonik Mosesov) iskazujuć ono, što su vidjeli ili čuli. Pri toj prisezi stave šešir na glavu, kako je to njihov običaj i u samoj bogomoljnici.

XVII. Kada se Hrvat čemu čudi, raširi obje ruke, naručje (die beiden Arme) veleći: „Gle, čuda golemoga!", ili se udari šakom u prsa, veleći: „Ej, Boga ti!" ili sklopi ruke (Hände) te ih stavi na prsa, veleći: „Čudne su to stvari!" ili „Čudne diple!" — No čudom se čudi samo kad je na samu i znade, da ga nitko ne motri, jer on misli, da se samo djeci ili ludjacima pristoji, da se čude.

Naše poslovice vele: Djeca se čude svačemu, a ljudi ničemu. V. — Čudi se kao kalašinsko dijete. K. — Čudi se Ciganin, zašto sav svijet ne ide u Cigane. K. — Začudio se, kao da je vidio lijevu bradvu. V. — Začudio se prebijenoj golijeni (Stiefelröhre). K.

Odrasli ljudi ne čude se, ma da ono, što vide, još nikada vidjeli nisu. Tako su Ličani, kada je god. 1866. njihova krajiška pukovnija došla u Beč te momčad šetala po gradu, prolazili takvom ozbiljnošću kraj tamošnjih velikih palača, kraj krasno uredjenih izloga i drugih znamenitosti, kao da su svega to već u Lici vidjeli. Medju sobom su se doduše čudili onomu, što su u Beču vidjeli, ali javno ne bi oni

to odali.[1] Naša pjesma veli: „Kudgodj je Marko (Kraljević) zemlju prehodio, ni čemu se nije začudio" (Vuk II. 231.), a naše poslovice kažu: „Bog s nama de!" (kad se tko čemu čudi kao djavolskomu poslu). V. — „Čudo te našlo!" (Našlo te zlo, da ti se ljudi čude.) V.[1]

Talijan, kada se nečemu čudi, diže ruke preko glave.

Magjar lupi obadvjema šakama u prsa.

Turčin čini isto tako.

Niemac gleda s prvine nepomično na dotični predmet, komu se čudi, otvoriv širom usta, a naručje (obje ruke) pusti dolje, tielo pako nagne što više napried. Kad u njega mine prvi utisak, čemu se čudi, počme njemu nepojmljivo odgonetati i pobliže motriti, ne bi li se mogao okoristiti tim čudom.[2]

Židov, prosti, čudi se samo izvanrednim stvarima; pri tom diže obje ruke do glave te kliče: „Gott über der Weltkügel!" ili „Das is noch nix dagewesen!" — Moderni, gradjanski židov ne čudi se ničemu, nego se samo smieši „novoj ludoriji", ali zato ipak misli, ne bi li se dalo i od te ludorije (automobila, ili od tako zvanih amerikanskih „Wolken kratzera" — visokih kuća, koje sižu do oblaka) izbiti kakav profit, jer dobitak je njegov alfa i omega.[3]

[1] Kada sam bio god. 1869. u Virju, odsjeo je u Avirovićevoj gostioni i jedan bečki agent, koji je putovao za jednu bečku tvornicu, koja je zgotavljala bicikle (tada zvane velocipedima), te je sobom imao i uzorak takvoga stroja. S toga je molio toga agenta naš hrvatski bard (krajiški poručnik u miru), gosp. Ferdo Rusan, da se na večer izveze svojim strojem, da ljudi vide taj novi „brzovoz", što je taj agent i učinio. U to ime sakupili su se pred narodnom čitaonicom gospoda krajiški častnici i druga inteligencija, pa i mnogo naroda. Niemac se vozi, naši ljudi gledaju, ali se nitko nije čudio tomu novomu izumu, samo je prosti neki graničar uskliknuo: „Kakva li je to trkaljka!"

[2] O začudjenju veli Goethe: „Die Wissenschaft hilft uns das Staunen einigermassen zu erleichtern um aus dem Geschehenen Nutzen ziehen zu können". Još veli Goethe: „Die Deutschen wissen zu berichtigen, aber sie verstehen nicht nachzuhelfen". — To je bilo u vrieme Goetheovo, danas je drukčije, jer danas umiju Niemci svaku stvar — koju su drugi izmislili — poboljšati i usavršiti.

[3] Tako piše Emanuel Wertheim u svom djelu „Pensées et Maximes" (Pariz, 1895.): „Prisluškuješ li govor dvaju židova, čuti ćeš najviše te dvie rieči: „Ja" i „Novac". U drugoj jednoj sentenciji veli, da Židovi tumače rieči biblije: „U znoju tvog lica imaš kruh svoj jesti" ovako: „U znoju lica drugih, jedi tvoj kruh". Goethe pako veli: Die Juden machen immerfort neue Chausseen, bis niemand mehr vor lauten Wegegeld wird reisen können („Sprüche in Reimen und in Prosa", str. 97).

XVIII. Gnjev, ljutost (Zorn).

Kad se hrvatski seljak upali, te se u velike ljuti, ne će on riečima grditi onoga, koji ga je natjerao u gnjev, niti će svojemu suparniku uvriediti čovječansko mu dostojanstvo (pljunuti mu u lice i slično), nego će ga pograbiti za vrat, te se snjim rvati na način junakâ

U jednoj pučkoj našoj pjesmi čita se ovo:

Ali udje Zagorčić Nikola.
Kad opazi Ljuticu Bogdana,
Udari ga nogom i papučom.
Al se moli Ljutica Bogdane:
„Ta ne moj me ženski udarati,
Već me udri, čim s' junaci biju!"
Andžar vadi Nike od pojasa,
Da ga seče na sedam čerega.
Trže sablju Ljutica Bogdane,
Na dve pole preseče Nikolu.
(Vuk: „Ženske pjesme", br. 723.)

U živom govoru upotrebljava naš narod ove fraze i rieči za uzgnjeviti se: Gnjev ga podžeže; Plane kao živa vatra; Gnjev u njem uskipi; Plamteći gnjevom, razgnjeviti se, razjariti se.

Naše poslovice vele: „Rieč po rieč, dok i za vratove. K. — Šupi ga na zemlju! St. — Udri ga, ne žali! St. — Kad zavrnem kožuh (t. j. kad se rasrdim), zlo će biti. St. — Bjes ušo u njega. St. — Hud kao i lud. St. — Hudoj materi i svoja su djeca pastorci. D. — Ljutit kao zmija. V. — Moli Boga, što si roda moga, inače bi te naučio, kako se lisica dere. St. — Pobiesnio čovjek, kao da je nagazio na sugreb. (Sugreb: eine von Hunden oder Füchsen aufgescharrte Erde.) St. — Upalio se kao neslan sir. V. — Uzavrio je kano more. D. — Bijesna vuka malo vijeka. K. — Tko se mnogo ljuti, samog sebi gubi. K. — U srčihne dug nos, a pod nosom gola kost. D. —

Kada se razgnjeve hrvatske seljačke žene, takodjer se rvaju i tuku, dakako ne na način junakâ, nego si čupaju vlasi, razderu si oprave, poizbijaju si zube i t. d., a znadu izreći i koju kletvu, primjerice:

Angjelija ljuta i prokleta,
Ona plane kao vatra živa.
(Vuk, II. knj. str. 464.)
Kad to saču Gjurgjeva Jerina,
Maksima je rukom udarila,
Udari ga rukom po obrazu.
Kako ga je lako udarila,
Udarila po bijelu licu:
Četiri mu pomjerila zuba.
(Vuk, II. knj. str. 480.)
Ja sam čula, ženi mi se dragi,
Bud se ženi, zlosrećno mu bilo,
Što i mene ne zva na veselje;
Divne bih mu ponijela dare:
Tri jagluka, tanka bokčaluka,
I suviše tri kite cvijeća:
Jednu kitu nevena cvijeća,
Da on vene iz srdačka svoga;
Drugu kitu tratora cvijeća,
Da on traje u jadu godine;
Treću kitu maka bijeloga,
Da se smakne s ovoga svijeta.
(Vuk. I. knj., str. 384—385.)

Drugi narodi drukčije se drže u gnjevnom raspoloženju.

Niemac udariti će svog protivnika pestima u prsa, zube će iskesiti, usnice svoje gristi, da se krvave, te će vikati: „Venfluchter Hund!".[1]

Talijan skoči kao tigar na svoga protivnika, čupa mu vlasi s glave, ubode ga bodežem ili nožem, te viče, kao da je on u pogibelji: „Ajuto! ajuto!" (u pomoć) ili: Diavolo te porti! (Vrag te odnio!)

Magjar udari onoga, koji ga je u gnjev natjerao, petom čizme ili ostrugom u trbuh, ili pograbi svoga protivnika za noge, te ga svali na zemlju i gazi po njemu, vičući: „Verjen meg az isten!" („Bog te ubio!")

„Kada se Muslim (Turčin) razjadi, škrine zubima, namršti obrve, stisne šake i prigne se prednjim dielom tiela, kao da će na protivnika navaliti. Ako je uvreda velika, udari nogom o pod i poteže nož iza bensillaha ili potpašaja, ili mu dovikne: „Kini (t. j. miči mi se s očiju!") ili „Sad će sunce kroza te!" ili „Sasjeći ću te na peke!" ili „Poželjet će te majka!" ili „Bježi, dok mi se nije na oči navuklo!" (Hangi.)

Židov pljune svojemu protivniku u lice, čušne ga više puta, razdere mu kaput, udari mu koljenom u trbuh, te viče: „Krepieren sollst e wie e Hund hintern Zaum; die Krio sollst e Dir schneiden (neka mu tko umre od svojih); Ribisel sollen Dir auf der Nos wachsen; Rasiermesser sollst e urinieren" i slično.

Ako gniev nije jak i silovit, nego se ljutitost očituje samo svadjanjem i karanjem riečima, to se taj afekt izrazuje u svim narodima prilično jednako, samo što jedan narod upotrebljava blaže, a drugi jače izraze.

U hrvatskim pučkim poslovicama, našao sam ove, koje se odnose na taj afekt:

Dva će se zla druga svaditi, ali dva ručka ne će. V. — Dva se svade, treći gleda radje. St. — Gdje je igre, tu je i svadje. K. — Gdje je kvar, tu je i kar. St. — Gdje

[1] Dr. Rafael Hellbach uči u svom djelu „Die Kunst Schauspieler zu werden" njemačke glumce, da gnjev (Zorn) ovako prikažu: „Der Zorn rüstet vor Allem die äussern Glieder des Körpers zum Angreifen, zum Fassen oder Zerstören. Am meisten äussert er sich in den Händen und in der Gegend des Mundes. Die Hände werden krampfhaft zurückgezogen (?), die Adern am Halse, der Stirne und der Schläfe schwellen an, die blutumlaufenen und unheimlich funkelnden Augen treten weit hervor, das Angesicht überzieht sich mit einer dunkelglühenden Röthe (u glumca?), die Zähne fletschen; auch zerreissen die Hände leblose Gegenstände. So hat ein deutscher Kaiser aus der Mittelzeit, die Feder mit knirschenden Zähnen zerbissen, mit der er einen ihm aufgedrungenen Vertrag unterschrieben hat" (str. 114.—115).

je svadje, tu nije radnje. St. — Majka ćercu miluje i kara. K. — Majka ćerku kara, snaši prigovara. V. — Ne bi ga nadlajalo ni devetero pasa. St. — Ne karaju za jelo, nego za zlo djelo. St. — Od kara glava ne boli. V. — Psuje kao Vlah s koca. V. — Popovska svadja, djavolska svadba. V. — Svadili se psi o goloj kosti. V. — Svadili se vrapci oko tudje prohe. V. — Svadile se žene za tudje tele. K. — Svadjaju se kao Cigani. St. — Tko hoće ženu da kara, ili neka joj jezik odreže, ili neka svoje uši zatisne. K.

Afekt, koji je slabiji od gnjeva i slabiji od svadjanja i karanja sastoji se u srdžbi (srditi se: grollen, zürnen, aergern), te se očituje time, da onaj, koji se srdi, odvrati pogled od onoga, na koga se srdi, ne će s njim da govori, niti da mu ruku pruži, pa ako ga susretne na putu, krene drugim putem ili se obrne te ide napried. Bude li pako od onoga izazvan, na koga se srdi, nastaje karanje i gestikuliranje rukama.

Taj afekt spominje se često u našim pučkim pjesmama i u našim poslovicama:

a) Srdo moja, ne s r d i se na me,
Jer ako se i ja r a s r d i m na te,
Sva nas Bosna pomirit' ne može,
Ni sva Bosna, ni Ercegovina
(Vuk, I. knj. br. 473.)

Sve se selo r a s r d i l o na me,
Samo nij' se moja mila draga.
Ako li se i ja počmem na te,
Sva nas vojska pomiriti ne će,
Sva Krajina i sva Podravina.
Ako bi nas naša dobra volja,
Nit ona nas pomiriti ne će,
Pa ipak bi nas pomiriti mogla.
(Kuhač, I. knj. pod br. 163.)

Sadih ružu nasred Novog Sada,
O ružice, o žalosti moja!
Nit te berem, nit te dragu dajem,
Jer se na me dragi r a s r d i o,
Pa prolazi pokraj dvora moga
Kao roblje mimo tursko groblje.
(Vuk, knj. I. br. 472.)

Sinoć mi se r a s r d i o dragi;
Nek se s r d i, moliti ga ne ću,
Doć će vreme, moliti će mene:
Idem kući, pa ću se obući,
Pa ću proći njegovim sokakom,
Al na njega ni gledati ne ću.
(Kuhač, knj. I. br. 87.)

Sinoć mi se r a s r d i o dragi,
Da bi zašto, ne bih ni žalila,
Već za jedan stručak ružmarina,
Koga sam mu u subotu brala,
U nedjelju drugom dragom dala.

Ne čudim se mraku ni oblaku,
Ni Vrabču, što se često muti,
Već mom dragom, što se na me l j u t i.
Nijesam mu ništa učinila,
Već ako sam koga pogledala.
Ako sam ga okom pogledala,
Nijesam ga srcem sevdisala,
Sevdisala ni begenisala.
(Vuk, knj. V. na str. 112.)

b) I buha žuć ima. St. — Lasno je srditka rasrditi. V. — Mali lonac lasno pokipi (t. j. omanji ljudi lako se srde). St. — Na malo se ne srdim, a na vele ne gledam. K. — Namrčio se, kao da će mu kiša iz čela udariti. St. — Objesio nos. D. — Objesio nos kao vrana na strašilo. St.[1] — U srdita popa prazne bisage. K.

[1] Ne vjerujem, da naš prosti puk upotrebljava poslovicu „Objesio nos“ (Er lässt die Nase hängen), jer nos je nepomičan dio čovječjega tiela. Još manje vjerujem, da će naš puk takva šta neprirodna tvrditi, što nije ni moguće. Glavu možeš nagnuti i na stran pognuti, ali ne nos. S toga držim, da je ova fraza tudjega, nehrvatskoga porietla.

XIX. Strah i odvažnost.

Dr. Rafael Hellbach uči u svom djelu „Die Kunst Schauspieler zu werden", da njemački glumac ima prikazati strah ovako: Neka tiho i oprezno koraca napried, neka često stane i bojažljivo se ogledava i prisluškuje." Za odvažnost pako veli, da srčan i odvažan čovjek pograbi pušku ili sablju, ako se njegov strah obistini, ili traži drugi predmet, koji će mu pušku ili sablju nadomjestiti, te će srčano navaliti na onoga, koji mu se prieti, dočim strašivica pobjegne kod prave opasnosti."

Za H r v a t e možemo reći, da i medju njima ima strašivica, pošto ima i u nas tatova i lopova, koji se — kad su kod nepoštenoga svoga posla, onako drže, kako je Dr. Hellbach rekao njemačkim glumcima, kada imadu prikazati strah. Ali u opće nisu hrvatski seljaci strašivice, nego odvažni ljudi, što su nebrojeno puta dokazali u raznim krvavim bojevima.

Kako sami znademo, ne straše se ni hrvatske seljačke žene, dapače ni sama djeca. Ne samo da se ne boje i po noći u šumu zalaziti, nogo se ne boje ni od groma ili od vieštica ili od more, a djeca se ne boje u tmici sama ostati u sobi. To je posljedica odgoja, jer seljački roditelji ne plaše djecu, govoreć im, da će ih vrag odnieti. Tako je nekoč rekla hrvatska majka svojemu sinčiću od jedno pet godina: „Budi dobar, jer inače ću zvati crnog Arapina ili ljutog Magjarina, da te ishari." — „Neka samo dodje" — reče mališ — ja ću ga s mjesta zaklati svojom šklocom".[1]

Pravih junačkih djela i pravu junačku odvažnost naći je u hr-

[1] Kako su hrvatska djeca odvažna, pripoviedao je anonimni pisac djela „Die illyrischen Provinzen und ihre Bewohner" (štamp. god. 1812 u Beču). Na strani 74—75 piše on sliedeće: „Einige Likaner Knaben wollten einen Bienenstock aus der Höhlung einer schroffen Felsenwand holen. Sie beschlossen Einen von ihnen an Stricken hinab zu lassen. Zwar fiel ihnen ein, was dann, wenn der Strick risse? Aber der Knabe, der sich zu diesem Wagstück hingab, antwortete kaltblütig: „Ei so bin ich todt". — Man liess ihn hinunter. Die kleinen Gehilfen hatten aber nicht ihre schwachen Kräfte erwogen; sie konnten ihn nicht erhalten, und so stürzte er über hundert Klafter auf einen Felsen, wo er zerschmettert den Geist aufgab". To, istinabog, nije bilo junaštvo, nego nepromišljeni čin, ali neko junaštvo ipak izvire iz one dječakove odluke.

vatskoj povjesti i u našim pučkim pjesmama i poslovicama na stotine, no dosta će biti, ako se ograničim na pučke naše poslovice.

Evo (A) nekoliko hrvatskih pučkih poslovica, u kojima se govori o strahu i o strašivicama, a (B) nekoliko u kojima se spominje odvažnost, srčanost i junaštvo:

A. Ako izmakne, vesela mu majka (kaže se za bjegunca). St. — Ako utečeš od požega (Schürhacken), ne ćeš od ožega (Feuerschaufel). D. — Boji se kao vrana skeledžije (Fährmann). V. — Bolje je sto krat zacrljeniti, neg li jednom ublijediti (od straha). D. — Dršće kao prut na bubanj. K. — Dršće kao riba na ostima (Fischgabel). K. — Dršći boboće, ne ćeš kući do noći. K. — Jaoh čovjeku, koga oči plaše. K. — Jedna strašivica stotinu drugih poplaši. K. — Junak u kolu, a na djelu kukavica. St. — Na čunu katana. (Kad se za koga hoće da kaže, da je rdjav vojnik.) V. — Na psa, koji bježi, svak vika. D. — Ne bojim se, no me je strah. (Odgovori se kao u šali, kad tko reče kome, da se ne boji.) V. — Ne bojmo se, naša je bježanija. (Kaže se u šali, kad se tko čega jako plaši.) St. — Ne straši, da te ne opljesnivi (schimmelig werden). D. — Ne straši se kamilja (Kameel) od rešeta. D. — Neznalica i strašivica mnogo pita. St. — Oči su plašljive, a ruke grabežljive (u tata). K. — Odhranio se zecevima (strašiv je). D. — Otišlo mu je srce u petu (bježi). D. — Prazne puške plaše se dvojica. — St. Strah je oči, nije ruke. D. — Strah stida nema. K. — Strašiv kao zec. D. — Strašivoga mati ne plače. D. — Strašljiv pas mnogo laje. K. — Svaki će mu skok valjati madžarije. (Kad se za koga kazuje, kako će dobro bježati.) V. — Teško pušci ili sablji u strašivoj ruci. K. — Tko nema ništa, ne straši se od ništa. (?) D. — U stidu poštenje, a u strahu junaštvo se gubi. V. — Zabosti papak u ledinu (pobjeći). V.

B. Ako si junak, izlazi na mejdan! St. — Ako u kolo: kolovodja; ako u košnju: kosbaša, a na vojsku: prednja straža. St. — Bio je i on s Markom Kraljevićem. D. — Boj ne bije svijetlo oružje, već boj bije srce od junaka. V. — Bolje je umrieti nego umirati. (Iz hrvatskoga Zagorja, naveo je u saboru neki narodni zastupnik.) — Bolje ti je muški poginuti, nego ženski sto godin živjeti. K. — Crna Gora nema razgovora (jer se oko nje uvijek krv lijeva). K. — Dok ti je snaga u ruci, dušmaninu glavu stuci. K. — Drkće od straha kao furuna (peć; t. j. ne drkće). V. — Dva lešnjaka orahu vojska. Dva loša ubiše Miloša. (Kad dvojica idu na jednoga.) V. St. — Eno sablja, evo moja glava. St. — Gdje je kosti, ondje i jakosti. (Ličani.) K. — Idi, junače u boj, gdje se tur krvavi (a nemoj napadati miroljubive i ne naoružane ljude). St. — Jaka je kobila: narod. V. — Junačka rana sprieda je. K. — Junački je umro. V. — Junak kao lav. K. — Junakova majka najprije zaplače. St. — Jal pop, jal djak, svud golem junak. D. — Junak se toliko ne hvali. St. — Lasno je iza bedema boj biti. K. — Mahnito junaštvo gotova propast. K. — Malo je naših, ali sve živa ognja. St. — Moja glava može i carevu platiti, ali je ne dam za pasju. K. — Na muci se poznaju junaci. K. — Ne može biti pjesnik niti junak, koji nije zanešenjak. (Iz arapskoga.) K. — Od junačke glave sreća nije daleko. K. — Omrcinio se na ognjište. (Reku u Crnoj Gori za onoga, koji umre kod kuće, a ne pogine u četi.) V. — Rodila majka junaka i poslala ga na carevu vojsku. St. — Što Bog da i sreća junačka. (Geslo bana Jelačića.) Kuhač. — Tko jači, taj kvači. St. — Tko je dobar junak? Dosta ljudi dobar junak. V. — Tko je jači, onaj i stariji. V. — U pijanca nema ni čovjeka ni junaka. V. — Uzdaj u se i u tvoje kljuse. St. — Vrlovitom junaku nebo je hram, a svijet stan. D.

Premda se Hrvati ne boje rata s neprijateljima, ipak im je milije živjeti u miru.[1] S toga su se oni obično i držali u defenzivi i rietko kad navalili na drugi koji narod. Hrvat hoće da čuva svoju zemlju i svoj dom od tudje navale, da štiti svoju slobodu i da može u miru uživati plod svoje marljivosti i pриštednje svoje; on ne će slobodu drugoga naroda uništavati, niti oteti poput razbojnika ono, što je svojina drugoga naroda.

Tu činjenicu lako je dokazati iz hrvatske povjesti, a ponešto svjedoče to i neke naše pučke poslovice, primjerice ove:

„Bolje je u grob, nego biti rob". V. — „Dok znaš za se, ne daj na se". St. — „Krv se krvim ne umije nego vodom". D. — „Ne ištem ti ništa, samo ne uzmi moje". K. — „Ni tudjega uzmi, ni svojega pusti". D. — „Oteto prokleto". St. — „Svoje ne daj, a u tudje ne diraj". K. — „Tko želi rat, bio mu u kući". St. — „Vami vaše, nami naše". D.

U tom što su Slaveni pa tako i Hrvati s jedne strane miroljubivi, a s druge strane — kad se na njih navaljuje — hrabri i srčani, nema ništa nelogičnoga, kao što nije ni to nelogično, kad je koji narod marljiv i štedljiv, a ipak nije pohlepan i lakom za tudjim dobrom.

N i e m a c, naročito njemački seljaci, straše se kod svake pogibelji, te bježe — ako nisu izvježbani vojnici — što ih noge nose. Njemačka seljačka djeca poluodrasla, ili djevojke odrasle, ne bi ni za što pošle po noći u šumu, dapače ni na dvorište, a djeca ne bi ostala

[1] O miroljubivosti Hrvata i u opće Slavena piše dr. Gregor Krek u svom djelu „Einleitung in die slavische Literaturgeschichte" (Grac, drugo izdanje od god. 1887. na str. 372) ovo: „Die Friedensliebe der alten Slaven darf nicht zweideutig ausgelegt werden. Es wäre ganz unrichtig, die angestammte Abneigung gegen das Kriegshandwerk als Mutlosigkeit oder Feigheit anzusehen. Die Geschichte verzeichnet viele Momente im Leben der slavischen Völker, welche die Vermuthung auf angeborne Feigheit ausschliessen. Die S e r b e n, K r o a t e n, B u l g a r e n bewiesen bei der Occupirung ihrer neuen Wohnsitze Mut und Tapferkeit; ebenso die polabischen und baltischen Slaven, die im Kampfe ums Dasein heroische Thaten vollbrachten; desgleichen die Böhmen in mehreren Glanzpunkten ihrer Geschichte. Immerhin aber muss der Bestand einer durchgebildeten Kriegsverfassung bei einem Volke, welches die Waffen nur ausnahmsweise zum Angriff geführt hat, in Abrede gestellt werden, so wie die Bemerkung eines Schreibers auf Glaube Anspruch machen darf, der hervorhob, d a s s d i e S l a v e n g e r e g e l t e S c h l a c h t e n r e i h e n u n d M a s s e n a n g r i f f e i m o f f e n e n F e l d e n i c h t k a n n t e n".

sama u tamnoj sobi. Uzrok tomu biti će to, što njemački roditelji plaše djecu, da će ih vrag ili vještice odnieti, ili da će doći Rus te ih zaklati. Ali i odrasli njemački seljani nisu veliki junaci. Poznata je njemačka pjesma „Die sieben Schwaben", u kojoj se veli: „Vetter, geht ihr voraus, ihr habt grosse Stiefel an, dass uns der Has nicht beissa (beissen) kann."

U otimanju bili su Niemci u staro doba veliki junaci. Iz njemačke povjesti znademo ne samo za „Raubrittere", nego i za to, da su u opće bili kavgadžije (Raufbolde). Tako su se Teutoni, ogranak germanskih naroda (koji su se borili još god. 130 prije Isusa s Rimljanima), opijali nekim pićem, da se ohrabre za navalu na neprijatelja. U ovo bi piće ulili sok gljive muhomorke (Fliegenschwamm) te se njim raspalili do bjesnoće. Od ovog pića i od bjesnoće, koju je to piće prouzrokovalo, potječe naziv Furor Tentonicus.[1]

I sada su još dečki njemačkih seljaka, pa i njemački djaci visokih škola, takvi „Raufboldi", i nema skoro ni jedne nedjelje u godini, kad se ne bi seljački momci u krčmi potukli, a često i smrtonosno ranili.[1]

Naši Slovenci, koji su mnogo ružnih običaja od Niemaca poprimili, isto se tako svadjaju i tuku u krčmama. Ja sam bio glavom nazočan kod takve kavge. Sjedio sam naime u gradiću K. u Kranjskoj u gostioni te tamo večerao, kad se na jednom počnu slovenski momci tući. Letjele su flaše, čaše, kolci po krčmi, a ja nisam znao, kako da se uklonim toj meni neugodnoj i opasnoj kavgi. Kad evo zazvoni zvono „Zdravu Mariju". Svi momci namah kleknu, prekrste se, te polože oružje: flaše, čaše, noge od stolaca i drugo, što su imali za tu bitku. Ovu sam zgodu upotriebio, te pošao medju klečećima na ulicu, gledeć kroz prozor u krčmu, kako će se kavga svršiti. Još prije nego što je zvono prestalo zvoniti, vrebali su momci, kako bi zgodnije nego prije navalili na svoje drugove.

Sada je drukčije u Niemaca, odkad su vojnički izvježbani. Njemački vojnik nije strašivica, jer ga veže vojnička disciplina, a uz to

[1] Arthur Schoppenhauer piše u svom djelu „Neue Paralipomena": „Lichtenberg hat über hundert deutsche Ausdrücke für Betrunkensein aufgezählt; kein Wunder da die Deutschen von jeher als Säufer berühmt waren". (Vidi u izdanju F. Reclama § 548, na str. 302); a u § 262. na str. 173 piše: „Den Deutschen hat man vorgeworfen, dass sie bald den Franzosen, bald den Engländern nachahmen: das ist aber gerade das Klügste, was sie thun können: denn aus eigenen Mitteln bringen sie doch nichts Gescheidtes zu Markte".

je i pohlepan za odlikom. Ipak se odviše hvasta — osobito Prus — svojom hrabrošću.

T a l i j a n i cieli talijanski proletarijat velika je strašivica, koja nastoji, da izmakne pravoj pogibelji. Inače je Talijan oprčit (hochfahrend), pršljiv (aufbrausend) i preuzetan (anmassend), a ujedno i nesnosljivi pravdaš i svadljivac. Kod najmanje prilike znade on ne samo riečima se svaditi, nego i jedan drugoga čušnuti i s drugom se počupati. Njihovi radnici i njihovi fakini (klatež) potuku se kod svake igre, primjerice kada se kartaju, te se izgovaraju time, da je u njima „južna krv".

Ako i nije sve tako, kako je Schoppenhauer za Talijane rekao,[1] to pak nije bio daleko od istine. Ali i u Talijana promienilo se u novije doba koješta, jer su prihvatili socijalistička načela i što su se vojnički organizirali. Tako je primjerice Garibaldijeva dobrovoljačka četa dokazala, da i Talijani znadu biti hrabri i odvažni. U ostalom ne dade se poreći, da i za zločinska djela (ubiti kojega vladara) treba velike odvažnosti. No u cielom može se reći, da su Talijani ljudi dobra srca, te bi oni i s Hrvatima živjeli u liepoj slozi, da nije tuj talijanska politika po sriedi.

Evo jedan primjer, koji sam ja doživio, te koji posvjedočuje kakvi su Talijani strašivice.

U zagrebačkom kazalištnom orkestru bio je namješten neki rodjeni Talijan. Taj mi je jednom pripoviedao, da bi — kada bi navalio na Zagreb neprijatelj — namah pobjegao na Sljeme i tamo se u šumi sakrio, ma da i ne bi imao drugo šta jesti nego maline, divlje jabuke ili korenje. Pobjegao bi pako u šumu ne od straha nego zato, što ima veoma osjetljivi njuh, te ne bi mogao podnieti smrad puščanoga praha. No kad sam mu primietio, da mi je čas prije pripoviedao, kako se je sakrio pod klupom pučke škole, — gdje nema smrada puščanoga praha — kad je učitelj korio ili hario kojega dečka, odgovorio mi je, da je to zato činio, što je mekoga srca, te ne može da gleda, kada se komu krivo čini. — Iz toga se vidi, da je moj Talijan bio uzor-strašivica, ali da je htio tu svoju slabost zabašuriti kojekakvim izlikama.

[1] Schoppenhauer opisav karakter Talijana, veli: „Der Hauptzug im Nationalcharakter der Italiäner ist v o l l k o m m e n e U n v e r s c h ä m t h e i t. Diese besteht darin, dass man eines Theils sich für nichts zu schlecht hält, — also anmassend und frech ist —; andern Theils sich für nichts zu gut hält — also niederträchtig ist. — Wer Scham hat, ist für einige Dinge zu blöde, für andere zu stolz. Der Italiäner ist weder das eine noch das andere, sondern nach Umständen allenfalls f u r c h t s a m oder h o c h f a h r e n d". („Neue Paralipomena", § 258., str. 172.)

M a g j a r je, osobito ako je kalvinske vjere, ozbiljan te odgaja svoju djecu realistički, ne plašeć ih ni vragom ni vješticama. Uz to je Magjar — ma koje vjere bio — uzoran patriota, koji žarko ljubi svoju domovinu, znajući, da izvan te domovine za njega nema mjesta na tom svietu, pošto nema srodnih naroda u Evropi. „E hazán kivül számodra nincs haly“ veli se u njihovoj himni „Szozat“. A jer Magjari to znadu, zato su u obrani svoje domovine hrabri, te se namah slože sve političke stranke, kada misle, ili si utvaraju, da njihovoj domovini prieti pogibelj. U tom strahu, da ne bi izgubili svoj „Magyarország“, podjarmljivali su i uništavali Magjari u staro doba one narode, koji su prije njih u toj zemlji obitavali, a to su bili Slaveni.

I Niemci su isto tako postupali s drugim narodima, koji su mirno u Njemačkoj živjeli. No ako dvojica isto čine, to nije uviek isto, kako to kaže latinska poslovica: „Duo quum faciunt idem, non est idem“. Magjari, kad su se izselili iz svojih starih postojbina, te provalili u Evropu, morali su si istom izvojštiti novu otačbinu, dočim su Niemci od pamtivieka imali prostranu svoju domovinu u Evropi, te nisu trebali druge narode iskorjeniti, da si stvore otačbinu. Ali pošto su oni to ipak činili, to je njima bio drugi povod, nego Magjarima, a to nije bilo šta drugo, nego pohlepa za vladanjem nad drugim narodima, a i ti su narodi bili većinom Slaveni, koje su Niemci silom poniemčili ili uništili.

Da su Magjari u n a j n o v i j e d o b a pošli istim putem, kojim su Niemci nekoč išli i sada još idu, politička je zabluda, koja ne će roditi dobrim plodom. — Medjutim to već zasieca u politiku, a s ovom ne će da ova studija imade posla ; s toga treba da se opet vratim na opis magjarskoga naroda.

Izmet magjarskoga društva smjeli su razbojnici, koji se zadržavaju stranom u bakonskoj šumi, stranom u drugim krajevima Ugarske. Ti su razbojnici oboružani do zuba, te imadu svoje vodje, koji bdiju nad njihovom strogom organizacijom i disciplinom. Takav razbojnički kapetan, koji je na glas izašao, bio je u svoje vrieme Sobri János, Egyet Peter, Rozsa Sándor, Angyal Bandi, Fábián Pesta i drugi, kojih mi imena nisu poznata.

Osim tih smjelih razbojnika ima još jedna vrst manjih lopova : betyárok, szegeny legények, csikosok i kanászok, koji počinjaju manja zlodjela te nisu opasni životu onoga, koga napadaju i okradu.

Bilo je slučajeva, da su došli po bielom danu szegény legények (skitalice) gospodaru koje gospoštije, te od njega zatražili njihov „deputat“, sastojeći u stvarima, koje su trebali za život : brašna, krumpira, kukuruza, slanine, masla i sličnoga. Ako im je gazda dao taj njihov tobožnji deputat, tada je bio siguran, da mu nitko ne će šta ukrasti ili drugu štetu učiniti ; no ako ih je otjerao, zapalili su mu staju ili stog siena ili pšenicu na polju.

Vozio sam se prije jedno četrdeset godina na kolima preko Banata u Suboticu (Szabadka, Maria Theresiopel), kad na jednom skoči kanász (svinjar) pred naše konje, te viče : „Álj meg !“ (stani !) Bio sam pripravan, da će me taj kanász orobiti, te sam brže bolje sakrio u sieno zlatni moj sat i novčarku svoju. No namah sam se uvjerio, da on nije imao te nakane, jer me je molio, da mu dadem „paket gyufák“ (zamotak šibica) ; on da već dva dana gladuje, a ne može da si vatru naloži, da bi si ispekao krumpira ili kukuruza ili skuhao bažulj. Kad sam mu dao zatražene šibice, smijao se, jer je opazio, da sam se uplašio, te se zahvalio hrvatskim jezikom : „Hvala ti, gospodine !“ pa ode.

Još je jedna vrst kradljivaca, raširenih po cieloj Ugarskoj, a to su konjokradice. Magjar ljubi naime od svih životinja najviše konje,[1] pa ako si ne može poštenim načinom steći konja, ili više njih, to ih ukrade.

Konjokradice i betjari (bećari)[2] često se spominju u magjarskim pučkim popievkama.

Magjarska razbojnička i tatska romantika popustila je sada znatno, od kada žandari pretražuju šume, sela i druga skrivališta, te nije zbog toga ni Magjarima ni Ciganima tako lako konje krasti.

T u r č i n je u opće miroljubiv te više voli mir nego rat, ali ako ga njegovi muhamedanski popovi nahuškaju i fanatiziraju govoreć im, da je muhamedanska vjera u pogibelji, tada nisu Turci samo hrabri i odvažni, nego pravi krvoloci, te će uništiti krštene ljude i kršćanska

---

[1] Za Arpada se tvrdi, da je došao na konjima sa svojom četom u Evropu, a priča se i to, da stari Magjari nisu pekli ili kuhali govedinu, koju su htjeli jesti, nego da bi komad mesa metnuli na konja, te tako dugo jahali na tom komadu mesa, dok nije postao mekan. — U magjarskoj pučkoj pjesmi veli se, da se je sin Atilin zvao „Bendeguz“: „Ama hires Attilanak a nagy Bendeguz fiának“. (Vidi : Bartalus Istvan, „Magyar nepdalok“, III. knjiga, pod br. 20 na str. 25.)

[2] B e t a y á r znači u magjarskom jeziku sluga (Knecht) bez službe, prostak, a u hrvatskom jeziku znači : neženja ili tudji nadničar bez kućišta i stalna prebivališta.

sela bezobzirce. Inače je Turčin fatalista, te uči djecu svoju, da se uzalud otimlju sudbini svojoj, jer što im je sudjeno kod poroda, tomu ne će izbjeći, pa radila, što ih je volja.

U mirno doba Turci su pošteni ljudi, drže svoju zadanu rieč, te ne će varati nikoga niti mu oteti, što je njegovo. Samo kad se radi o kakvoj liepoj djevojci, naročito o kakvoj liepoj kršćanskoj djevojci, tada je po njihovim nazorima otimanje djevojke dozvoljeno, dapače junaštvo. Jer kako muhamedanska vjera dozvoljuje mnogoženstvo, to otimaju, gdje samo mogu, odrasle djevojke te ih trpaju u svoj harem. Na te svoje vjenčane i nevjenčane žene (bule i kadune) Turčin je ljubomoran do skrajnosti. Zato i mora ženskadija njegova, kada se prošeće izvan kuće, gusto si pokrivati lice, da se ne bi tudji muškarac u koju od tih dama zaljubio.[1]

Sabiruć i bilježeć po Bosni, dugo prije austrijske okupacije, popievke, pratio me je neki katol. klerik iz Broda na Savi, htijuć sa mnom do Sarajeva poći. Došav u Bosanski Brod, čuli smo iz maloga jednoga harema, kako žene (ili djevojke) pjevaju liepe pučke hrvatske popievke. Stadosmo i slušasmo, klerik mi držao papir, a ja bilježio melodije i rieči, koje sam mogao iz pieva razabrati, nadajući se, da ću kašnje do cieloga teksta doći. U to se eto pomoli na malim avlijskim vratima toga harema Turčin, držeć kuburu u ruci, te zboreć oštrim glasom: „Dalje, ako vam je život mio!" Mi se dakako namah pokupismo te otidjosmo, no pri odlasku obrnem se, te velim Turčinu: „Čovječe Božji, ja ti nisam ništa drugo htio, nego bilježiti kajde (melodije) onih pjesama, koje su pjevale tvoje žene; evo vidi", pa mu pokažem svoje bilješke. — „Tebi bih vjerovao" — odvrati mi musliman — „ali onaj pop tamo sigurno je uhoda, a takav ne smije blizu mojoj kući". — Na to se moj klerik s mjesta povrati kući u Brod, a ja sam sam samcat dalje putovao.

Još sam nešto doživio, što pokazuje, kako su Turci ljubomorni na svoje žene. Bilo je to u Trebinju u Hercegovini. — Žene nekoga Turčina javile su gospodjici kćeri tamošnjega podkonzula Vuka Vrčevića, da će ju posjetiti. Došle su poslie podne. Prije toga postavio je dotični Turčin straže pred ulaz u dvorište, pa i u samoj kući, da se ne bi njegove bule sastale s kojim muškarcem. Ja sam se baš tada (god. 1869.) desio u kući podkonzula, te čuvši o tom posjetu, rekao

[1] Neki je Bečanin, komičar Nestroj, rekao, da on već stoga ne bi htio imati više žena, da ne dobije više punica.

sam nekomu mladomu čovjeku (djaku visoke škole), koji se takodjer kod Vrčevića nalazio, da bih rad vidio, kako bule izgledaju, kad nemaju koprena na licu, i kako se ponašaju u društvu kršćanske gospodjice. „To možete lako, odvrati mi mladi gospodin, ajdemo na tavan, tamo se nalazi luknja, kroz koju se može gledati u sobu gospodjice". Mi se tiho šuljali na tavan, legli na trbuh, te virili kroz luknju u sobu. Liepe su to bile djevojke, gotovo otmjena držanja, pušile su cigarete i ljubezno se razgovarale.

Kašnje je za to naše pustolovlje doznao gospodin Vrčević, te se zgražao nad našom smjelošću i nepromišljenošću, govoreći: kada bi za to naše poduzeće ćuo dotični Turčin, razorili bi Turci zgradu konzulata, te poubijali svakoga muškarca, koji je bio u ono vrieme u kući.

Ž i d o v je velika strašivica, te se namah sakrije, opazi li gdje pravu pogibelj. Inače je bezobrazan i nametljiv (zudringlich), drži te kod gumba prsluka i tumači ti spasonosne svoje misli i vrsnoću svoje robe. Poznata je rieč, da židovski agent, kada ga istjeraš kroz vrata, dodje ti kroz prozor u sobu.

Djecu svoju odgaja Židov s mnogim predsudama, jer je i on donekle fatalista, koji puno drži do raznih znakova u svagdanjem životu. No takav vjerski fanatik nije, kao što je Turčin, jer on malo drži do vjere, pošto je glavno njegovo načelo v l a s t i t a k o r i s t, oko koje se sve vrti. Radi toga dade se on bez mnogoga promišljanja i pokrstiti, ako samo znade, da će mu to donieti materijalnu korist.

Bilo je slučajeva, da su djeca pokrštenih Židova učila kršćansku teologiju, računajuć na to, da će se moći visoko uzdići uz svoju marljivost i prirodjeni im talenat, te su nekoji tih židovskih potomaka postali čak i biskupi. Ali potajno ostali su svi, kao i drugi, koji su se dali radi koristi pokrstiti, vjerni svojim židovskim običajima tako, da je njegova žena, kršćanka, primorana bila držati se tih običaja i to koli u jelu, toli u drugim kućnim odredbama. Židovu, ostao on hebrejac, ili postao kršćaninom, vazda je zlato (novac) njegova pobuda (Triebfeder).

Po novom obranbenom zakonu moraju sada u svim državama i mladi Židovi u vojsci služiti. Kao vojnik nije Židov oporan, nego se drži svih propisa, ide u kršćansku crkvu i na druge crkvene obrede, svetkuje kršćanske blagdane, a ne židovske i t. d. Tuj tamo izbija dakako još uviek Židov strašivica i spekulant, uz svu vojničku vježbu.[1]

[1] Tako je pitao častnik židovskoga novaka, kako će se držati pred neprijateljem, na što mu je taj odgovorio: „Ja ću se s njim pogoditi (ausgleichen), jer zašto

No ako su Židovi i bezobrazni i dosadni, gdje to mogu biti, ipak su s druge strane ponosni ljudi, drže glavu i šešir svoj visoko, jer se oslanjaju na stari zavjet biblije, u kojemu stoji, da su Židovi od Boga „izabrani narod".[1]

---

bih ga ja ubio, kad on meni nije ništa na žao učinio". „No to mi je liep junak" reče častnik, te ga stane dalje pitati: „Ali šta ćete onda, kada taj na Vas navali?" „Ja ću mu pljunuti u lice, te mu reći, da je vol, i da bi pametnije učinio, nego na me navaliti, kada bi se — čim odslužimo vojničke godine — sa mnom sdružio, te postao moj kompagnon u kakvom trgovačkom poduzeću". Za taj odgovor poslao ga častnik u zatvor, ali u sebi je mislio: i ja bih volio biti njegov kompagnon nego njegov poručnik.

[1] O tom piše Schoppenhauer: „Aber man sagt die Juden wären das auserwählte Volk Gottes. Mag sein, doch ist der Geschmak verschieden, mein auserwähltes Volk sind sie nicht. Quid multa? Die Juden sind das auserwählte Volk ihres Gottes, und er ist der auserwählte Gott seines Volkes, und das geht weiter Niemanden etwas an". — Dalje piše o Židovima: „Der liebe Gott in seiner Weisheit voraus sehend, dass sein auserwähltes Volk in alle Welt zerstreut werden würde, gab dessen Mitgliedern einen spezifischen Geruch, damit er sie überall erkennen und herausfinden kann: den foetor Judaicus". — O pjesniku Heineu veli: „Er gehört jener Nation an, die sich nie schämt und nie grämt". („Neue Paralipomena", str. 362, 439 i 275.)

Ja općim mal ne svaki dan s nekim pametnim ako i ne učenim Židovom, koji mi je već mnogo toga pripovijedao i odao o životu Židova. On nije ni u jednom pogledu zasukan, već je realista od pete do glave. Mnogo je čitao i mnogo iskusio, a uz to je još i izvrstan prirodoslovac, koji pozna svaku biljku i čemu je. Njegov realizam ne temelji se medjutim na vlastitoj koristi, nego smjera onamo, da se malomu čovjeku, poljodjelcu, radniku, obrtniku pomože u toliko, da može od svoga rada bar donekle bezbrižno živjeti. On je najveći protivnik kapitalizmu, militarizmu i svim priviligiranim staležima i modernim institucijama. Do idealističkih težnja kojega naroda ne drži ništa, jer njemu kao pravomu realistu vriedi samo ono, što „malomu čovjeku" koristiti može.

U selo, u kojem sam se ja rodio, — pripoviedao mi jednoga dana — došao je neki zakupnik, da preuzme imanje nekog propalog magjarskog kavalira, ali taj tobožnji zakupnik nije imao toliko novaca, da isplati traženu svotu za fundus instructus toga imanja. No kako Židovi vazda jedan drugomu pomažu, to su se našli neki bogati Židovi, koji su mu uzajmili potrebiti novac. Gospodario je taj čovjek nekoliko godina, te je već i nešto duga otplatio, kad bude izabran za narodnoga zastupnika na više godina. Taj mu je mandat toliko nosio (ne računajuć dnevnice), da je danas milijunar. Iz toga vidite, nastavi stari moj prijatelj, da nije samo militarizam obskrbnica (Versorgungsanstalt), nego da su to i parlamenti. Stajaću vojsku — misli on — drže samo zato, da vojska štiti mogućnike i kapitaliste, a malog čovjeka da gnjete, ili barem da ga drži u strogom zaptu. (O tom je pisao i Goethe, veleći: „Welches Recht wir zum Regiment haben, darnach fragen wir nicht — wir regieren. Ob das Volk das Recht hat uns abzusetzen, darum

XX. Smieh i smiešak. — Kako XIX. odsjek za pravo ne spada u označivanje gesta, jer strah i junaštvo nema osobitih, narodnih gesta, nego spada u folkloristiku, t. j. u opis raznih naroda, tako ni ovaj odsjek ne spada za pravo u označivanje gesta, pošto u tom afektu nemaju ruke (geste) posla. Ali kako nije smieh i smiešak u raznim narodima jednak, to treba da se i na taj afekt osvrnemo.

Glede smijanja spadaju Hrvati, naročito hrvatski seljaci, u red onih naroda, koji se smiju bez halabuke i štropota. Stoga i nemaju Hrvati u svom jeziku rieči i fraze za smieh, koji se izvadja uz tuljenje i halabuku. Rečenice, koje je često čuti u hrvatskim gradjanskim krugovima: „Hoće da pukne od smieha, da se raspane, da okilavi, da se valja, da mu suze teku", prevedene su iz tudjih jezika, ali ih prosti hrvatski puk nikada ne upotrebljava.

---

kümmern wir uns nicht, dass es nicht in Versuchung komme es zu thun". [Vidi „Sprüche in Prosa", str. 229.])

Ako ćemo govoriti — reče moj stari — o Hrvatskoj i Slavoniji, to neka se Sava i Drava regulira. Time će narodu ne samo ono biti zaštićeno, što ima, nego će dobiti još stotine i stotine jutara plodnoga zemljišta, a radnici, koji će provesti tu regulaciju, zaslužit će toliko kod te radnje, da se ne će trebati seliti u Ameriku. Zapreke, koje se sada čine, i zakoni, koji se stvaraju proti iseljivanju, ništa ne će koristiti, dok ne daju ljudima zaslužbe. Tada ne će više ostavljati domovinu i kuću svoju, u kojoj su pradjedovi im sretno živjeli; ta u svakoga čovjeka žudi srce za domovinom, te se od nje dieli samo teškim srcem. Uz to začepite jošte vrela kapitalizmu, pa će namah pojeftiniti hrana, jer samo milijunari, bezdušni spekulanti dižu cienu živežu, pa zato i nastaju štrajkovi, jer šta će siromak, kad si toliko zaslužiti ne može, da uzmogne ljudski živjeti. Mjesto stajaće vojske, za koju Hrvati vele, da je u mirno doba ono, što je peć u ljetu, neka se mladi i krepki ti muškarci upotriebe za reguliranja rieka i potoka, pa će se blagostanje zemlje odmah dići. I t. d. i t. d. — — —

Tako misli moj stari židovski prijatelj.

Vraćajući se k Schoppenhaueru, mislim, da danas više ne stoji ni foetor Judaicus ni ono, da se Židovi ne stide i ne žaloste, jer je dosta poznato, da se današnji Židovi peru i kupaju do skrupuloznosti, a da ima i takvih Židova, koji se stide i žaloste za koješta.

Sviet se je već tako znatno preobrazio i još se preobražava, da će naskoro sve ono biti bez aktuelne vriednosti, što su prijašnji filozofi izmudrili i tvrdili. Danas su Židovi u svim naprednim zemljama članovi svih mogućih društava i svih političkih stranaka, jer se ne će izolirati od ostalih gradjana, i što su voljni sa svojim od Boga im danim darom sudjelovati za napredak i boljak naroda, u kojemu žive.

Da li se je nadati, da će Židovi prestati isisavati narod i nagomilavati si milijune, o tom će se već brinuti socijalisti.

*

Rieči i fraze, koje upotrebljava i hrvatski seljak za umjereno smijanje, jesu ove: „Udariti u smieh, prasnuti u smieh, natjerati koga u smieh,“[1] a za smješkanje upotrebljava se rieči: „smiešiti se,[1] nasmjehnuti se, — nasmiešiti, osmjehnuti, posmjehnuti“ i druge. Za glasno smijanje imamo rieči: grohotom se smijati, grohotati se“ i slične.

U glasnom smijanju čuje se čisti vokal a, ha-ha-ha-ha.! U umjerenom smijanju ne čuje se čisti a, nego poluvokal spojen s konzonantom u: hu-hu-hu-hu ! Ljudi, koji se smiju krupnim (tiefem) glasom, označio je Miklošić u svom „Staroslavenskom rječniku“ sa: „ho-ho-ho-ho !“ Zato se i veli za takvo smijanje „hohotati“. Smijanje ženskadije označuje naš narod sa „hi hi hi-hi !“, pa zato se i veli „hihitati se“ ili „kikotati se“ (kichern).

Neki učenjaci tvrde, da se može po vokalu u smijanju raspoznati karakter, pa i temperamenat onoga, koji se smije. Oni vele: Tko se smije na čisti vokal a (ha-ha-ha!), odaje otvoren, ali i opasan karakter; tko se smije na vokal e (he-he-he !) melankoličkog je temperamenta; tko se smije na vokal i (hi-hi-hi !) odaje bezazlena (naivna) čovjeka; tko se smije na vokal o (ho-ho-ho!), odaje dobroga, čestitoga i skromnoga čovjeka, a tko se smije na vokal u (hu hu hu!), odaje mizantropa (ljudomrzca i svjetomrzca).

Ni glasno smijanje ni smješkanje ne podupire Hrvat gestima. Smije li se on grohotom (t. j. glasno), to nagne ponešto glavu natraške te otvori usta tako, da se zubi vide. U tom se Hrvati približuju Francezima, za koje se tvrdi, da se smiju zubima.

Pošto u Hrvatâ nemaju ruke posla kod smijanja, to i nema u svom jeziku frazu za njemački „In's Fäustchen lachen“. Mjesto te fraze upotrebljava Hrvat rečenicu „Ćutke se smije“ te drži pri tom usta zatvorena, trepti samo ustnim kutićima i žmiri očima.

Nepristojno smijanje ne trpi hrvatski seljak, ali pošto ipak ima ljudi, koji se nepristojno smiju, to veli za takvo smijanje „hlehotati se, cerekati se“. Isto je tako Hrvatu zazorno neprekidno smijanje; on drži, da je takvo smijanje znak, da dotični ima malo pameti.

Nekoliko pučkih poslovica, u kojima se spominje smieh:

Budale se mnogo smiju. St. — Gdje je mnogo smijeha, malo je pameti. V. — Iza smijeha — plač. K. — Kako su ti orahe sasipale. (Kaže se, kad se njih više na jednom nasmije. Plohl.) — Lud se po smijehu pozna. V. — Mahnit se smije, ili se po

[1] Lasno je prsnuti u smieh, ali se usne tresu“. Poslovica (Vuk).

glavi češe. K. — Na lupeškoj ženi nije vazda smijeh na usti' (kamo li poštenomu čovjeku). D. — Nasmijala se koza ovci (kad je skočivši preko klade digla rep). V. — Prav se smije, kriv se krije. V. — Smije se kao lud na sjekiru. V. — Tko se mnogo smije ili je lud ili budala. K. — Tko se mnogo smije, malo koga nasmijati može. K. — Tko se smije, ne može da viče. (Nikola Tomaseo, Iskrice, V.). — Vidla mlada, gdje se smiju djetići na gumnu, pa se i ona smijala. V. — Žena se smije kad može, a plače kad hoće. K.

Nekoliko hrvatskih pučkih pjesama, u kojima se spominje smieh:

.... Jelica
Obuče ruho junačko,
Posede konja dorata,
Na oči kalpak namiče:
„Božja ti pomoć, Lauš-ban !
Koga ti čekaš u gori
Kod ove vode studene?“

„„Ja čekam lepu Jelicu,
Ivana bana sestricu““.
Kad Jela reči razabra,
Podigla kalpak sa čela,
Grotom se mlada nasmija.
(Vuk, I. knj. br. 747.)

Ali ide krčmarica Jana,
A kad vidje ludoga Jovana,
Prije su je suze propanule,
Pa se potljen grohotljivo smije.
(Vuk, II. knjiga, str. 36.)

Planu bane, prepade se ljuto,
Te dervišu turski odgovara.
Grohotom se derviš osmjenuo:
Ti, delijo, Štrahiniću bane !
Znaš li, bane, ne znali te jadi !
Da sam sada na Goleč-planini,
Da te vidim u carevoj vojski.
(Vuk, II. knj., str. 273—274.)

Trže Marko buzdovana svoga,
Pak udari Arapina crna.
Kako ga je lako udario,
Iskide mu iz ramena glavu.
Nasmeja se Kraljeviću Marko:
„Bože mili, na svem tebi fala,
Kad brž ode sa junaka glava,
Kan da nije na njemu ni bila.
(Vuk, II. knj. str. 424.)

A kad vidje vojvoda Miloše,
Grohotom se junak nasmijao,
Jer dopade dijete Maksime,
Na Miloša bojno koplje pušti,
Bojnijem ga kopljem udario
Pod čelenku medju oči crne,
Na zatiljak oči iskočiše:
Mrtav pade pod konja dorata.
(Vuk, II. knj., str. 559—560.)

Pa on ode za goru na vodu,
Al ne vodi Nikolina seka,
Kad ugleda Fočanina Ristu,
Od straha je ufati groznica
Pa se opet mlada nasmijala.
(Petranović: „Srpske narodne pjesme iz Bosne“, I. knj., str. 270.)

Hrvatski seljak, koji drugoga natjera u smieh, obično ostaje ozbiljan; on se ne smije, kad mu je misao jošte na putu, kako to čine neki ljudi. Hrvat prepušta smijanje slušatelju, kad je izrekao što komično ili humoristično. To načelo vidimo i u našim pučkim pjesmama, gdje se ne spominje smijanje, kad je što smiešnoga izrečeno, nego se samo pripovieda humoristički čin.

Lažno i prisiljeno smijanje opaziti je obično u velike gospode, i u ženskih koketa, a porugljivo smijanje u zlobnika.

Nježno, zaljubljeno i stidljivo smijanje, koje se spominje i u našim pučkim pjesmama, uporavlja obično hrvatska ženskadija primjerice:

Ah, moj Mijo, gdje si sinoć bio?
„Gdi sam bio, dobro mi je bilo:
Vidio sam ljepotu djevojku,
Okrenu se, nasmija se na me,
Čini mi se, da bi pošla za me".
(Vuk, I. knj. br. 497.)

Ono moje, što na putu šetje,
Putem šetje, a plećima kretje,
Čini mi se, prevarit me ne će:
Tri puta me lani pogledao,
A proljetos okom namignuo,
A večeras brkom nasmijao.
(Vuk, V. knj. (Vrčević) br. 78.

Kad iz crkve, okrećem se na te,
Oči krijem, da se ne nasmijem,
Što ih krijem, to se većma smijem
Što pred svietom ne pogledam na te,
Stidljiva sam, pa ne ću da gledim.
(Kuhač, II. knj. br. 545.)

Sve se smije cmilje na bosilje
Kano vjerno momče na djevojče,
A nevjerno ni pogledat ne će.
(Kapetanović: „Narodno blago
iz Bosne i Hercegovine"
str. 228, br. 294.)

Tuj hoću da iznesem ono, što sam opazio iz vlastitoga motrenja, kako se smiju drugi narodi i kako se pri tom drže.

Niemac se obično smije velikom halabukom, te drži obadvjema rukama svoj trbuh, da mu ne pukne od velike erupcije. Ako pako ne drži trbuha, to lama rukama po zraku te savija tielo. — Kod smješkanja drži ruku na ustima, kako to čine stare babe, da im se ne vide skrhani zubi, a takvo je smješkanje u njega vazda skopčano s porugom i zlobom. („Wer zuletzt lacht, lacht am besten.") Pripovieda li tko neku šalu ili originalan „vic", to će on kao sveznalica reći, da je to već čuo, te porugljivo reći: „Au, au!" ili Meidinger, Meidinger!"[1]

Talijan, kada se čemu jako smije, lama rukama desno i lievo, topka nogama, i hoće da se koprca od smieha. Kada se samo smješka, tada ne savija tiela, nego gladi pripoviedaču bradicu, te veli (ne porugljivo, nego dobroćudno): „Se non e vero, è ben trovato!"

Magjar se ne smije jako i glasno nego više utišeno, ali tako da ga hvataju grčevi od smieha ili da mu nestaje daha.

Turčin se slabo kad smije, nego samo smješka, ali i to nekim sažaljenjem, da ima ljudi, koji se čemu vesele. „Kada se Muslim smije od veselja, podigne obično desnu ruku, pucne prstima i povikne: „Bože s hajrom!" — Neki vrisne i udari otvorenim dlanom po svojoj šiji.

[1] Pod Meidingerom razumijevaju se one pričice (Anekdoten), koje je Meidinger uvrstio kao štivo u svoju francesku gramatiku, štampanu god. 1783.

Neki opet poskoči, podigne fes i odma ga na glavu nabije, i to obično naheri prema zatiljku ili na desnu stranu." (Hangi.)

Židov se nikada ne smije srdačno i glasno, nego nekako podmuklo, a pri tom pravi rukom gestu, kao da hoće prezirom od sebe odbiti izraz radosti, ili gura govornika šakom slabo u trbuh veleći porugljivo: „E billiger Witz". Zato i čita u kafanama rado njemačke „Witzblättere", ali pretplatiti ih ne će. On pretplaćuje samo takve novine, u kojima se nalaze trgovački i burzovni izvještaji.

Neki njemački pisac (čini mi se, Moric Saphir) pisao je: „Čovjek, koji od srca se smijući ne odaje ni najmanje znaka poruge, da se tiho i veselo dalje smieši, ima mnogo razloga zahtievati, da drugi vjeruju u njegovu čestitost."

Tu izjavu ne bi čovjek za nikoga drugoga mogao zgodnije upotriebiti nego za Hrvata, jer ovaj se smije više puta utišeno nego s halabukom, i to srdačno i bez poruge.

Zaključna rieč.

Iz svih ovih opisa raznih efekata proizlazi, da svaki narod imade i u gestima i u držanju tiela svoje osebine, koje često odaju i karakter i temperamenat dotičnoga naroda, to jest da su izrazi tih afekta narodne osebine, ako se naime cieli koji narod uzme kao jedinik (Individuum.)[1]

Da nitko ne želi, najmanje pako Slaveni, da Niemci i drugi narodi napuste svoje narodne osebine, o tom ne treba rieči trošiti; Slaveni su zadovoljni, ako im Niemci i drugi narodi ne nametavaju silom ili milom svoje osebine.

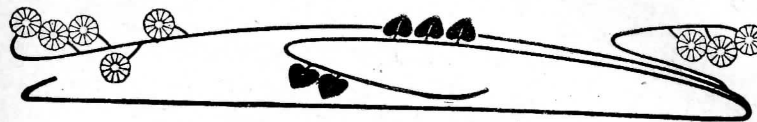
Primjedba nekoga našega bivšega no vrstnoga glumca, da bi hrvatski glumac morao — po našem razlaganju — oponašati u tudjim glumama, prevedenima na hrvatski jezik, geste i druge osebine svake osobe, koja se pojavi u glumi — posve je opravdana i treba da tako bude. Jer kada ima hrvatski glumac prikazati, recimo, Engleza ili poljskoga Židova, treba da se pojavi u maski Engleza, ili poljskoga

[1] Goethe piše u članku „Deutsches Theater" medju ostalim i ovo: „Jede Nation hat eine — von den allgemeinen Eigenthümlichkeiten der Menschheit — besondere Eigenheit, die uns (Niemcima) zwar anfänglich widerstreben mag, aber zuletzt, wenn wir (Niemci) es uns gefallen liessen und uns derselben hingäben, unsre eigene charakteristische Natur zu überwältigen und zu erdrücken vermöchten".

židova, ma i glumio u hrvatskom jeziku. Drugo je, kada ima glumiti u hrvatskoj originalnoj glumi te prikazati hrvatskoga seljaka; tu općinstvo očekuje od njega, da prikaže na pozornici živi hrvatski narod.

Da je to našim glumcima veoma teško, jer su odgojeni većim dielom u tudjim glumačkim školama, te nisu nikada bilo samo i površno motrili hrvatskoga seljaka pogledom na geste i druge njegove osebine, lako je pojmiti. No da dodjem u tom pogledu našim glumcima u pomoć, sastavio sam tu studiju. Ovako i nikako drukčije ima se shvatiti ono, što sam tuj iznio.

Fr. X. Kuhač.

PABIRCI IZ HORACIJA.

BEATUS ILLE, QUI PROCUL NEGOTIIS...

Blažen onaj, koj dalèko trgu
Djedovinu, kao naši stari,
Vlastitom si stokom obdjelava,
Ne pazari, niti ne lihvari!
Ratna trublja za njega ne zveči,
Niti njega morska bura plaši.
Bježi s trga, bježi s praga kućâ,
Gdje se koče gordi velikaši.

Nego radje slabu lozu mladu
Uz visoke jablane si vije,
Pa dok svoja vitoroga stada
Blejat sluša, dolom bludit zrije,
Mladicu, što lošom mu se čini,
Nožem reže, bolju ucijepi.
Sada opet med u vrče spravlja
Ili striže ovcu, koja strepi,
A kad jesen čelo svoje digne
Slatkim voćem ovjenčano bujno,
Veselo li jabuke si bere
Ili groždje kao grimiz rujno!
Sve to ti mu, Prijape, si dao
Ili Silvan, medjâ čuvar pravi.
Sada legne ispod starog hrasta,
Sad na bujnoj ispruži se travi.
Pada potok izmedj strmih hridâ,
A u šumi pticâ tuže jata.
Bistri vrutak prijazno grgolji
I ratara laki sanak hvata.

A Gromòvnik kad uz studen zimsku
Kišu šalje, snijeg, bure kivne:
Ratar s psima ljute vepre goni,
Da ih sagna u stupice skrivne.
Il' na sohe mreže razapinje,
Da nadmudri drozda proždrljivca;
Zamkom hvata dolaznika ždrala
Ili zeca, plašljivoga sivca,
Ima l' koga, koji u tom raju
Ljuvenih se davnih sjeća vaja?
Ta u kući stidljiva mu žena
Za dom skrbi, dječicu odgaja
Ko Sabinka ili ko Apulka,
Garava od sunčanoga žara.
Umoran dok kući muž joj dodje,
Vatru loži hrpom drva stara;
U obore stoku zaključava,
Svako vime podojiti mari.
Pa natače ljetošnjega vinca
I bez troška tečna jela vari.

Što će meni ostrige lukrinske,
Sklač i obliš, rina, skupa riba,
S istoka što more nam ju nosi,
Dok u zimi žale naše šiba?
Mom želucu afrikanska ptica
Niti kokoš jonska sladja nije
Nego ona skromna naša boba,
Što na grani maslinovoj zrije;
Nego prosta kiselica poljska,
Nego sljez, koj čistim zdravljem hlapi,
Ili janje, terminalska žrtva,
Ili jarac, vučjoj otet šapi.
Tim se braneć divno li je gledat,
Kako s paše ovce trče kući,
Kako s polja s prebačenim plugom
Vol se vraća tromo stupajući,
A služinčad kao jato pčela
Oko stola zadovoljna sjela!"

Lihvar Alfij, kada to izusti,
Mal' ne ode na imanje, Bože:
Petnajstoga sav utjera novac,
Da ga prvog opet — izdat može.

QUID DEDICATUM POSCIT APOLLINEM VATES?

Što traži pjesnik od svog Apolona?
Što moli lijuć ispred žrtvenika
Sok mladog vina? Ne moli on žita,
Sardiniji što bogatoj je dika.

Ni stada tovnih Kalabrije vruće,
Ni bjelokosti, niti zlata sjajna,
Ni njiva plodnih, kud rijeka Liris
Zna ukrasti se tihana i tajna.

Kalensko groždje onaj neka bere,
Kom vinograd je sretna sudba dala,
A trgovac sva skupa svoja vina
Iz zlatnih neka toči si bokala.

On nebu drag je: ta koliko puti
U godini se čitav s mora vrati?
Ja nisam gavan. Maslina me hrani,
A loćika i sljez tu gozbu prati.

Čuj molbu moju, oče Apolone:
U zdravlju daj mi, što je moje, užit!
Um zdrav mi čuvaj, blagu daj mi starost
I lirom da se vazda mogu služit.

AEQUAM MEMENTO REBUS IN ARDUIS...

Ravnodušno mi tešku sudbu snašaj!
A sreća kada sklona ti se smije,
Utomi srca objesno veselje,
Jer, Delije, ti znaš, da mrijet ti je.

Il' čitav život sproveo u tuzi,
Ti umrijet ćeš il' blagdan dok se slavi,
Falernca kapljom častio se skupom
U hladu ležeć mekanoj na travi.

Gle, pinija nad topolu se digla,
Al složno granjem hlad ti nude tuda.
Je l' vidiš potok, kako do dna bistar
Ko strepeć s nečeg poljima krivuda?

Aj, amo šalji pomasti i vina
I ružin cvijet, prem nam svenut hiti:
Dok blaga imaš, dok ti mladost vrije,
Dok Parke još ti ne strgaše niti.

Jer kuću dragu, kupljene te luge
I krasnu vilu Tibera kraj modrog
Sve ostavit ćeš — sve će blago zapast
Tvog baštinika veselog i bodrog.

Bogataš li si sjajnih usred dvora
Il' krov ti bile neba tek visine:
Svi jednaki ste, skupa ćete poći
U nemilosnog podzemlja dubljine.

Naš put je isti. Prije ili kašnje
Iz urne sudba izlazi nam svima
I k nepovratu sve nas goni vječnom,
Gdje Karonov nas tamni čamac prima.

VIDES UT ALTA STET NIVE CANDIDUM SORACTE.

Je l' vidiš, kako teški plašt snijega
Soraktom blista, kako šuma mučno
Svoj teret nosi, a rijeka silnih
Pod ledom smiri valovlje se bučno?

Utaži studen! Punom rukom bacaj
Na vatru drva, a ni kapljom vinskom
Škrtarit nemoj, što već četir ljeta
U krčagu ju čuvaš si sabinskom.

Sve drugo pusti bozima i šuti:
Nad morem vjetar s vjetrom dok se mjeri,
Bog mahne tek i mirna je tišina —
Ne šušti čempres, jasen ne treperi.

I nemoj pitat, što će biti sutra,
Već užij dane, kako ti se daju.
Dok mlad si jošte, ne preziri, momče,
Nit ljubav slatku, niti igre graju.

Jer doć će slabost i sijede vlasi!
Po danu teci hrvalištem sada,
A noću traži tajni dragin šapat,
Što srca si ga urekoše mlada.

Ta ljupki smijeh odat će ti curu,
Što skriva se u tamnoj kuta strani.
Pa s nadlaktice otmi slatki zalog
Il' s prsta, što se navlaš loše brani.

NOLIS LONGA FERAE BELLA NUMANTIAE...

Ne ćeš dugih vojna Numancije divlje
Kraj zvukova mekih pjevati nam strunskih
Niti Hanibala, ni sicilsko more
Crveno od krvi dušmanina punskih.

Ni Lopite divlje, ni Hileja pjanog,
Ni Gigantsko pleme, što ga Herkul svlada,
S kojeg poput munje propast zaprijeti
I potrese zidjem Saturnova grada.

Ti ćeš mnogo bolje, mili moj Meceno,
I bez pjesme pričat careve nam vojne.
Kazat ćeš nam, kako sputane i jadne
Kraljeve je tjero — strašne nekad — brojne.

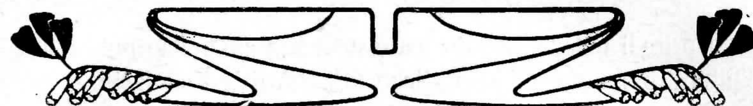
Mene goni Muza Likimniju slavit:
Žarku onu vatru zamamnog joj oka,
Slatki glas, dok pjeva i snježne grudi,
Gdje se krije ljubav vjerna i dubòka.

Ne treba se sramit, dok u kolu pleše,
Niti dok iz šale natjecat se stane.
Krasna je, dok ruke djevicama pruža
Svetkujući blagdan božice Diane.

Jedra njena kosa više ti vrijedi
Nego Akemena sve to pusto blago,
I što god ga kriju frigijski Migdonci
I što god ga Arap u dom svoj nasmago,

K cjelovu kad žarkom vrat svoj ona prigne
Il' kad tobož tvrda ljubit se ne dade.
Jerbo otet cjelov voli nego prošen,
Pače katkad sama otet si ga znade.

Milivoj Podravski.

NARODNA KULTURA.

Da čovjek jest, zahvaljuje prirodi,
da jest čovjek, čovjeku.
Feuerbach.

1. Kulturom se zove sve nastojanje ljudsko i njim stvorena djela i uredbe, koje su upravljene na usavršenje ljudskoga društva. Osnovno je dakle svojstvo kulture, da uzgaja, oblikuje, te tim usavršuje i oplemenjuje prirodom danu gradju. U istom se smislu govori i o kulturi zemlje, drveća, cvijeća, kad se hoće da označi, što je nastalo brižnim i pomnim upotrebljavanjem prirodnih sila i sposobnosti po čovjeku, a ne pukim djelovanjem njihovim, kakovo je — od prirode same. Jasno je, da pojam kulture dobiva svoje osnovno značenje u opreci s pojmom prirode. Ne zadovoljava se kultura tim, da samo ubere plodove prirode, nego sama stavlja ruku na drvo, da ga ucijepi. „Divlji" cvijet, koji se tako zove, jer je od prirode, oplemenjuje; onda je — kultiviran. Zemlju prevrće plugom i prekapa motikom i svakojako obradjuje, ne dajući joj, da istjera klice, koje slučajem u njezino krilo padoše, već sadi i sije, tražeći od zemlje, da mu rodi plemenit rod. I čovjek u prirodnom stanju nije drugo nego neizdjelana gradja, divljak; i njega kultura teše i gladi, dok mu oduzme prirodnu surovost i oporost, oplemeni ćud, jednom riječi — dok ga učini ugladjenim. Čovječnost (humanitas) i ugladjenost (mores politi) oduvijek se drže znakom ljudske kulture. Čovjek je naučio sile prirodne upotrebiti protiv nje same,[1] tako da je prevladao i izvanjsku prirodu i postao joj gospodarom, ali samo tako, da je sebi postavio neku stegu i postao gospodarom nad samim sobom i svojom prirodom. Čovjek je, kako su već davno pjesnici iskitili, neobuzdanu silu prirode ukrotio i natjerao u stalne puteve i mjere, da bi blagotvorno djelovala za ljude. Moći,

[1] Schiller: Ueber den Zusammenhang der thierischen Natur des M. mit seiner geistigen. § 11.

što se u prirodi nalaze, djeluju naprosto i bez cilja, kao puki uzroci. Ni kultura ne može njihovo djelovanje učiniti drugojačijim, nego je od prirode, ali ona ih može staviti u druge prilike ; tim ih umjerava, podaje im pravac, u kojem neka djeluju, kako je njihova priroda — radeći poput mlinara, koji ne stvara drukčiju prirodu vodi, ali je tjera na stalni put, da mu ondje prirodnom snagom tjera mlin. Kultura ukratko čisto uzročne sile u prirodi i u čovjeku promeće u svršne energije. Na toj sposobnosti transformiranja uzročnih faktora u svrhovite sile osniva se toliko proslavljena i opjevana moć čovjekova nad prirodom ; njom se daleko uzdigao nad ostala bića u prirodi i postao prema njoj slobodniji i neovisniji, budući da tijeka njezinih dogadjaja i pojava, kakav se slučajno desi, ne osjeća neposredno, na samome tijelu. Divlji čovjek — veli K. Bücher — stoji prirodi bliže nego mi, on je od nje ovisniji i podliježe joj lakše nego mi. Kulturni čovjek spravlja si zalihu, pa ima za uzdržanje i poljepšanje svoga života obilje pomoćnih sredstava ; kraj razvitih prometnih uredbi evo mu za nerodice na raspolaganje prihodi od pol svijeta ; on kroti sile prirodne i sili ih, da za njega djeluju.... Čovjek od prirode ne sprema si veće zalihe ; nerodica ili ako mu presahne koji drugi izvor prehrane, pada na nj svom težinom, on ne poznaje sredstava, kojima bi posao prištedio, ne poznaje uredjene upotrebe vremena ni uredjene konsumpcije ; ograničen na slabe svoje prirodne sile, od neprijateljskih moći odasvud okružen pogibelju, mora od dana u dan iznova izvojevati borbu za život, a kadgod i ne zna, hoće li drugi dan imati i toliko sredstava, da si utiša glad. Pa ipak on ne gleda s bojazni u budućnost ; on je dijete časa : ne muče ga brige, beskrajni naivni egoizam napunja njegovu dušu. Dalje od ovoga on ne misli, nego se instinktivno povodi za nagonima i u tom bliže stojeći prirodi nego mi".[1]

Značajno je za čovjeka u prirodnom stanju, da mu sav život — i koliko je ovisan od izvanjskoga svijeta i koliko je ovisan od duševnih sila — stoji pod neposrednim utjecajem prirode. Što je dosta jako, da djeluje na njegova osjećala, to će u svakom slučaju privući njegovo zanimanje, zašto i poput djeteta svraća pažnju, kamo mu je već podražaj navede. Osobito je prirodan njegov afektivni život : na sve poticaje odgovara (reagira) nesmetano, neuvijeno, zašto i ne krije svoja čuvstva, ali se i manje pretvara nego ugladjeni ljudi ; veselja i smijeha ne umije susprezati ; boli, tuzi, srdžbi i drugim jakim provalama ćudi posvema se prepušta, dok ugladjen čovjek drži dužnošću, da ih umjerava. I u nagonskom životu posve je „dijete prirode" ; nenavikao nikako ih susprezati ni uredjivati, pušta im slobodne uzde i zadovoljuje im, kako mu ih kada i gdje prilike izazovu. Zato teče život njegov u naglim promjenama (impulzivno), svak čas mijenjajući smjer, bez postojanosti i suvislosti. Čovjek je u prirodnom stanju — s pravom veli Waitz — svagda ono, čim ga učine prilike, u kojima se baš desi. Prema kulturnomu čovjeku on je kao dijete, koje živući pretežito nagonskim životom i povodeći se za časovitim dojmovima veći dio sila potroši u igri, a nesposobno je, da ih sustavno izrabi. I koja je razlika u psihologijskom pogledu izmedju djeteta i odrasla, slična je izmedju kulturnoga i divljega čovjeka : izmedju njih postoji razmak jednak onome od nagona do volje. Ne znači to nipošto, da na odrasla čovjeka, odnosno u kulturnom životu, utječu i odlučuju samo svijesni motivi. I volja ima svoju podsvijesnu (unterbewusste) podlogu, pa ni ovdje ne će nagonski život iščeznuti, ni prestati utjecati na život — ali ne više u neobuzdanoj slobodi, u nespriječenom očitovanju. Neovisnost od prisilja prirodnoga tijeka i slobodu plaća kulturan čovjek slobodom nagonskoga života : a jedna je sloboda druge vrijedna. Kultura dodaje naime prirodnome životu nešto slično onome, što na višem biologijskom stupnju pristupa k nagonu, da od njega nastane volja.[1] Dok naime nagon neposredno na poticaj odgovara, volja zadržaje podražaje u pozadini, uplećući izmedju njih i čina neke posrednike članove. Sloboda nagonskoga života nosi sa sobom vezanost na podražaj ; proces pak razmišljanja, odabiranja i odlučivanja zadržaje navalu podražaja i steže nagonsko očitovanje i uredjuje ga na stalno vrijeme i na odredjene prilike ; ovo vezanje nagonskoga života jest (dakako samo relativno) oslobodjenje od časovitoga utjecaja izvanjštine i prvi korak k sposobnosti transformiranja uzročnih sila u svršne energije. Tako i kultura stavlja igru nagonâ više u pozadinu, ne odričući se doduše nikad posve njihovih energija, ali i ne dopuštajući, da na život utječu drukčije nego posredno. Podredjenjem nagonskih energija pod svršne misli stvara kultura od neuredjena skupa prirodom danih sposobnosti sustav uredjenih sila,

[1] Entstehung der Volkswirtschaft. Tübingen 1904, str. 45—50.

[1] Isp. što Wundt: Völkerpsychologie I. 1. 1904 str. 12. kaže: Das Eingreifen der Individuen mit willkürlichem Handeln ist die Grenze, wo der Begriff des Naturvolkes in den des Kulturvolkes übergeht.

te oslobadja čovjeka od prisilja prirode (Naturzwang). Kulturni život po biti svojoj traži dakle nužno prevladavanje i uredjenje nagonskoga i afektivnoga života, pa je očito neopravdan a i nekulturan svaki n a t u r a l i z a m, koji prirodnost nagonskoga života toliko uzvisuje, da ne dopušta usavršivanje prirodnih darova i nagona k skladnoj cjelovitosti i ne uvidja, da se sloboda kulturnoga čovjeka gradi na podredjenju, koje ne znači uništenje nagonskoga života. Neka se ističe koliko mu drago, da od nagona i afekata potječe sva snaga i punoća i jedrina života, bez upravljanja svršnih misli sva ta životna energija ne će nikada dovesti do kulturna rada, a svestrano prepuštanje tako zvane „slobodne osobnosti" samoj sebi nije nego znak barbarstva.[1] Naprotiv pak uredjenje ono ide za tim, da životnu energiju, afektivnu i nagonsku, svrsi shodno izrabi, podajući joj o b l i k, u kojem treba da se očituje. Kulturom nužno nastaju oblici, u kojima se prirodna nevezanost i slučajnost života ustaljuje i koji prema impulzivnomu tijeku dogadjaja duševnih i tjelesnih podaju životu neku postojanost (stabilitet) i čvrstu ustavnost (Fassung).[2]

2. Po sadržaju obuhvaća kultura život tjelesni i duševni, te radi oko toga, da poboljša izvanjske prilike življenja kao i da razvije unutrašnje sile i sposobnosti čovjeka, pa se i luči u m a t e r i j a l n u i i d e j n u.

U svakoga naroda ima priča o zlatnome dobu, kad je priroda sama od sebe davala, što je čovjeku potrebno. Da je ikad bilo vrijeme takovo, u njem ne bi bila mogla nastati kultura ; da je čovjek uvijek imao svega, što mu za život treba, nije uvidjeti s M a l t h u s o m, što bi indolenciju ljudsku bilo moglo prevladati i njega povesti putem kulture : samo oskudica, nužda i nevolja prijeka nagna čovjeka, da u znoju lica teče kruh, ali ga i nauči iznalaziti sredstva, da lakše i uspješnije prodje u borbi za život. Sve, što je čovjek izmislio, da si borbu za „svakidašnji kruh" olakša, i što je učinio, da bi bolje i udobnije živio, sve to sačinjava m a t e r i j a l n u k u l t u r u. Ona dakle obuhvaća sve, što je čovjeku trebalo u kući i na polju, u lovu i u ratu, od prvoga upotrebljavanja vatre i oružja, orudja i nakita, pa sve do najsavršenijih prometnih i tehničkih sredstava u gospodarstvu, obrtu i trgovini. S njom već nastaje neki odredjeni red u životu ; život počinje teći

[1] Nietzsche : Zukunft unserer Bildungsanstalten. II. Vortrag.

[2] A. Vierkandt : Bemerk. zur Frage des sittl. Fortschr. d. Menschheit. Vjschr. f. w. Phil. XXIII. str. 460.

stalnom strujom i stalnim ritmom, razvijaju se običaji zajedničkoga života i pravni odnošaji, osobito, u koliko se tiču posjeda i tečevine, otkud kasnije nastaju društvene i državne uredbe, koje prema tome bez sumnje imadu j e d a n o s n o v u m a t e r i j a l n i m u v j e t i m a l j u d s k o g a ž i v o t a. Posljedak je toga bio, da se pojedinac sve više vezao u neku organizovanu cjelinu, u kojoj mu je bio odredjen i krug i način djelovanja, našao se u nekakovome sustavu običaja i uredbi, koje su nekako već zaustavljale i stezale časovite njegove želje i težnje. A činjenica, da te uredbe i običaji prežive pojedinca i prelaze od pokoljenja jednoga na drugo, te se čovjek u njih rodi, nalazeći ih kao čvrste stupove, oko kojih se život kreće, — ta je činjenica u čovjeka utvrdila svijest, da one prilike više utječu na nj, nego on na njih može da utječe. To je podalo kulturnim oblicima neko superindividualno obilježje, po čem se pojedincu čine kao nešto uzvišeno, čemu se mora podvrgavati kao nečemu, što ne ovisi o njegovoj samovolji. Tako postadoše uredbe i zakoni i običaji svetinjama, postavljenim od nekoga višega gospodara, što zapravo nije drugo nego priznanje njihove objektivne moći. Toliko je stalno, da s kulturom nastaju novi zakoni za čovjeka. Divlji čovjek stoji pod utjecajem prirode i radi potican izvanjskim prilikama, kako njegovoj prirodi odgovara, nuždom zakona prirode. Kultura k utjecajima prirode dodaje, pače nad njih stavlja, utjecaje d r u š t v e n e, i sve više zaostaje utjecaj prirode za utjecajem prilika, kojima se čovjek u društvu zaokružio : p r i r o d n i m i l i e u g u b i n a p r o s t o r u n e p r e s t a n o u k o r i s t s o c i j a l n o g a m i l i e u a.[1]

Lako se dogodi, da čovjek ušavši rodjenjem u gotovu organizaciju i ne dodje do sviesti, da on nije samo t v a r onih prilika, nego i njihov tvorac, da ne utječe samo okolina i društvo na njega, nego obrnuto da i on djeluje na život zajednice. A ipak svaka socijalna struktura, makar se i činila objektivnom moći, budući da se utjecaj pojedinca na nju ne opaža ni lako ni svagda, imade svoj izvor i osnov u osebujnoj prirodi pojedinaca, koji su joj nositelji. Superindividualni karakter socijalnoga milieua lako se shvati kao ekstraindividualan, pa se čine uredbe i običaji kao izvana nametnuti oblici, u kojima život mora teći, dok su u istinu ti oblici po svom postanju bili adekvatni izražaj prirodne odredjenosti onih pojedinaca, koji su u tim oblicima najbolje mislili udovoljiti potrebama svoje prirode. Istina. sve soci-

[1] Vierkandt na sp. mj. str. 461.

jalne uredbe imadu neku ustrajnost, pa se održaju neko vrieme i onda, kad već izgube vrijednost za čovjeka, kad već ne odgovaraju njegovoj razvitijoj prirodi. Onda postaju puke forme bez sadržine; izgubivši svoj oslon u subjektu i same iščezavaju i nadomještaju se drugima, koje će biti bolji, potpuniji odraz prirode pojedinčeve. No niti stariji oblici ne napuštaju svoju moć bez borbe, niti noviji bez borbe dolaze do nje: oni uvriježeni i reći bi prešavši u krv jačinom navike još uvijek podržaju život u staroj kolotečini, ovi pak nastajući u jednome dijelu društva, ako uopće imadu u sebi životnu snagu, pomalo osvajaju teren, dok lišeni neobičnosti ne zavladaju cijelim društvom. Vrhunac kulture pojedinoga razdoblja je stanje, u kojem su svi pojedinci nosioci socijalne atmosfere: razdoblja najviše kulture svagda se pokazuju kao jedinstvena i cjelovita u načinu života, u mišljenju, ćućenju i htijenju.

3. Materijalna kultura ide na održanje života, te ima svoj najdublji osnov u nagonu za samoodržanjem. Ta je činjenica dala povoda misli, da se kultura uopće gradi samo na egoističkim motivima. Začetnik je toj misli pisac „Povjesti civilizacije u Engleskoj", Th. Buckle, a osobiti su joj braniči zastupnici t. zv. historijskoga (bolje reći: ekonomskoga) materijalizma, medju njima K. Marx (1818—1883), koji je i osnivač toga smjera. On nazrijeva u egoizmu uopće pokretnu silu povjesti i razvoja kulture. Gospodarski (ekonomski) život nije samo osnov i podloga nego i jedini odlučujući faktor u povjesnome razvoju; ljudske misli i idejali samo su odsjev (Ueberbau) gospodarskoga osnova (Unterbau). I kao što sjene ne mogu ništa djelovati, nego su same u gibanju odvisne od predmeta, tako ni ideje nijesu uzroci u velikom gibanju ljudstva, nego same nastaju i nestaju s gospodarskim prilikama, koje svagda stvaraju sebi svoju ćudorednost i običaje, svoje pravo i svoju državu.

Bez sumnje je opravdano reći, da su gospodarske prilike tijelo socijalnoga organizma, pa ako ovo nije zdravo, da se ne može ni duševni život pravo razviti; pravo je, ako se kaže, da je materijalna kultura osnov višega duševnoga života, koji može nastati tek onda, kad je gospodarsko stanje već prilično uznapredovalo. No kad bi Marx tako bio shvatio odnošaj materijalne kulture prema cijelome životu ljudskom, kad bi doista bilo istina, što na jednom mjestu o njemu kaže pristaša Fr. Engels, da je Marx tim, što je ustvrdio, da ljudi moraju jesti, piti, stanovati i odijevati se prije, nego će se početi

zanimati politikom, znanošću, umjetnošću, vjerom, da je tim otkrio zakon razvoja ljudskoga društva, — onda bi bio Marx ustvrdio i otkrio jednu već odavna poznatu, ali samo zaboravljenu ili ne dosta priznatu činjenicu. Eno već Aristotel ističe, da je za razvoj duševne kulture potrebna dokolica, jer ako gospodarske prilike otešćaju, onda one obuzmu sve sile ljudske i uprave ih na borbu za život. Tu istu misao izriče i stara latinska riječ: Inter arma musae silent.[1] Ali to i nije smisao Marxove tvrdnje, koja ide tako daleko, da svu duševnu kulturu zove pukim odrazom ekonomskih prilika, na koje ona nema nikakova utjecaja. Gospodarske prilike su mu jedino, što u istinu jest i u istinu djeluje. A to je onda sasvim drugo, nego ako se kaže, da u posljednjem redu sav duševni život počiva na materijalnom osnovu. Tim se duševna kultura posve omaljuje, jer joj se oduzima svaki aktivni utjecaj na razvoj ljudstva. Ako je naime društveni duševni život samo odsjev gospodarskih prilika, od kojih tla je toliko ovisan, da po njima nastaje, s njima raste i propada, onda nema smisla govoriti ni o ciljevima ljudskim, prema kojima bi valjalo upraviti nepromjenljive pokretne sile gospodarskih prilika.[2] Marxovi socijalistički sljed-

[1] Zgodna je poredba ekonomije s hranidbenim organima, koji su doduše osnov svemu, pa i duševnome životu, ali u normalnome stanju ne dolaze do svijesti, nego tek ako budu tako spriječeni. I ekonomija se, dok normalno funkcijonira, ističe P. Barth, zaboravlja, a životom našim upravljaju politički i uopće životni nazori; ekonomija je ono obično, svakidašnje, preko čega se uzdižemo do zanimanja za politiku, znanost, vjeru, umjetnost. Neka bude spomenuto i to, da je baš taj položaj materijalne kulture u našem životu utjecao znatno i na shvaćanje vrijednosti njezine. Vrlo rano, već u prvim razdobljima kulture, čim je uznapredovala znanost i umjetnost, poče se omaljivati i prezirati obični rad, kao nešto prosto. Platon još iz socijalnih razloga mora da cijeni i običnoga radnika, ali mu očito podaje od svih zanimanja najmanju cijenu i posvećuje najmanju pažnju; Aristotel je toliko ostao u predsudi svoga naroda, da je obični rad dodijelio robovima, bez kojih uopće ne može da zamisli najjednostavniju zajednicu, obitelj. Malo se cijenio rad oko materijalne kulture i kroz sav srednji vijek; tek u novije doba podigla se cijena materijalne kulture, otkad je nacijonalna ekonomija utvrdila misao, da je za sav viši kulturni rad potrebna čvrsta gospodarska osnova, povoljne ekonomske prilike. Ali značajno je, da je materijalna kultura nastavši boljega života radi rodila upravo materijalnu bijedu. Život je postao teži i mučniji baš za one slojeve, koji svoju tjelesnu snagu ulažu u uzdržavanje socijalnoga organizma. Kultura je stvorila radničko roblje, pa se čini, kako zgodno primjećuje Höffding, da danas uzdišemo pod teretom stroja, kojemu je svrha bila olakšati život. Napredak materijalne kulture bio je najmanje od koristi baš po one, koji su ga svojim radom stvorili, a ta nepristalost izazvala je socijalno pitanje.

[2] Stammler: Wirtschaft und Recht. Leipzig 1896. str. 445.

benici očito se nalaze u neprilici, budući da im po njegovoj teoriji ne može koristiti upućivanje u agitiranje, ako su ideje samo sjene, koje ne mogu nikoga pokrenuti. Dosljedno ne bi im preostalo drugo nego čekati, dok dodju prilike, kojih će duševni refleks biti današnji ciljevi socijalizma. A da ta nada ne bude uzaludna, nužno se Marx i njegovi pristaše utječu — nedokazanome — o p t i m i z m u, da će se ekonomske prilike doista razvijati u pravcu, u kojem leži ostvarenje socijalističkoga društvenoga reda.

Marx je očito na krivu putu, kad drži čovjeka samo za tvar prilika. Tako je daleko pošao u opreci s idejalističnim shvaćanjem, da je porekao svaki utjecaj duha, pa nije mogao uvidjeti, da ne upravljaju samo prilike čovjekom, nego pomoću i n t e l e k t u a l n e e n e r g i j e svoje i on njima. I u tom ima krivo Marx, što drži, da će pukim evolucijonizmom ekonomskim nastati socijalistički kulturni poredak, dok je za nastanak ovoga potrebna i volja, koja ga kao svrhu hoće. „Ne vodi prirodna ekonomska evolucija prirodnom nuždom k socijalizmu, nego prirodna nužda, ne mareći za propast, što prijeti, djeluje najvećom jačinom na održanje kapitalističkoga društvenoga reda, i tek onda, kad budu oni veliki slojevi pučki, koje prirodni ekonomski razvoj sili da zahire, ovoj tendenciji k zahirenju mogli nasuprot staviti dovoljni broj sustavno organizovanih sakupljenih voljnih energija, onda će u m j e t n i ekonomski razvoj voljnoteoretskom nuždom imati za posljedak socijalizam".[1] Nitko ne će dogledati željeno kulturno stanje, bude li samo izgledao, dok ga prirodni tijek dogadjaja donese, ako sam ne zahvati u taj tijek. Priroda radi bez cilja, ljudsko pak društvo napreduje baš time, što se čovjek ne prilagodjuje samo prilikama, u kojima se je rodio, nego da umije dane uvjete života prilagoditi svojim prirodjenim sposobnostima. I nijesu se najdulje održali narodi, koji su se u borbi za život najbolje prilagodili, nego koji su znali sebi stvoriti najpovoljnije uvjete za uspješan razvoj.[2] Prilagoditi se prilikama svojstvo je prirodnih bića, svojstvo je čovjeka, da sredstvom uma prilike života umije udešavati prema svojim ciljevima i težnjama. Zato i nije kultura produkt samih prirodnih uvjeta, kao država mrava i pčela, nego velikim dijelom i produkt ideja. Ekonomski materijalizam nipošto pak ne ispravlja jednostranost povjesnoga idejalizma (bolje

[1] R. Goldscheid: Grundlegung zu einer Kritik der Willenskraft. Wien u. Leipzig 1905. str. 51. 52.

[2] Goldscheid sp. dj. str. 63.

ideologijskoga historizma), kad njegovu tvrdnju, da su j e d i n o ideje pokretne sile, nadomješta tvrdnjom, da jedino interesi pokreću povjest ljudstva. To nije drugo nego u povjest uneseni n a t u r a l i z a m, koji ne može od čovjeka tražiti više, nego da se snadje u danim prilikama, a ne može zahtijevati od njega, da svršnim htijenjem ispravlja nesvršnosti prirodnoga razvoja. On po teoretskoj osnovi ne može biti aktivan, budući da okružuje čovjeka nekim udesom, koji samo prikriva blažim imenom prirode, da mu se ne bi vidio fatalistički karakter. U neku ruku može taj nazor postati i udoban, jer ne nameće čovjeku veće dužnosti, nego da se tendencama prirodnoga razvoja prilagodi, ali zato i ne može biti osnovom kulturnomu nastojanju, koje je — po sudu F. J o d l a — borba za idejalom. Tu borbu može pak opravdati samo teorija, kojoj ideje nijesu posve nemoćne sjene. Ali onda se u kulturnom razvoju i ne radi samo o tome, što priroda hoće od nas, nego što mi od prirode hoćemo,[1] nego koji cilj razvoju pokazuju nam ideje, koje se samo u nastajanju, kad se čini, da stoje u opreci sa životnim uvjetima ili doista stoje u opreci s uvjetima kojega dijela zajednice, služe interesima kao sredstvima, da njihovom pomoću postanu vodilje društva. A ništa nije razumljivije, nego da će nove ideje, budući da stvaraju novi oblik života, doći u sukob s interesima nekih grupa, pa treba svagda neko vrijeme, dok prevladaju otpor postojećih društvenih oblika. Sakupljajući se kao latentne energije trebaju neko vrijeme, dok uzmognu prijeći u živu silu i postati pokretne sile društva: a najkasnije u času, kad budu priznate kao životne vrijednosti, mogu se odreći pomoći interesa. Ne mogu dakako postati vrijednima, dok nijesu i materijalne prilike prema tome, pa je i razumljivo, da u borbi za novi red kulturni protiv ideja stoje neki interesi, ali su stalno istinite i riječi C a s t e l l a r o v e, da je povjest ljudstva neprestana borba ideja i interesa, u kojoj za čas prevladavaju interesi, a za trajnost ideje.

4. Čini se dakle, da ideje baš nijesu bez utjecaja na razvoj ljudstva, tim više, što se baš pod njihovim vodstvom zbiva postupno preoblikovanje prirodnih sila i sposobnosti (fizičkih i psihičkih) u svršne energije. Nije stoga neprilično, ako se pod kulturom razumijeva baš

[1] Goldscheid, sp. dj. str. 79. 80. Posve je razumljivo, ako se Marx-Engelsova škola približuje Kantovoj etici, kako je zastupa Cohen, Natorp, Stammler. Isp. o tom zanimljivo djelo Ed. Bernstein: Die Voraussetzungen des Soc. u. die Aufgaben der Socialdem. Stuttgart 1899.

idejna kultura, koja nije kao materijalna radi obična, svakidašnjega života, nego, kako bi rekao Aristotel, poradi lijepa života — razumijevajuć pod lijepim sve, što je čovjek izmislio i iznašao težeći za istinom, dobrotom i ljepotom. Ona obuhvaća znanost i umjetnost, obuhvaća sve ideje, kojima se čovjek zanosio u vjerskom, ćudorednom i političkom životu, koji osim realno-ekonomijske ima i svoju idejnu osnovu. Skup ideja, što ispunjavaju duževni život, ne ostaje svagda isti, već se mijenja i prema narodima i prema vremenima ; jedni idejali propadaju, stare, drugi se radjaju i podižu na površinu ; tako je to ne samo u vjeri i ćudorednosti i politici, nego i u znanosti i umjetnosti. Ni vrijednost za život ne ocjenjuje im se svagda jednako. Sad stoje na površini više idejali politički i potežu k sebi sve zanimanje, sad obuzme dušu cijeloga naroda ili duh vremena vjerski pokřet, drugda opet više izbiju pitanja ćudoredna i umjetnička ili se pak cijelo doba zanese znanstvenim ciljevima. Povjest ljudstva pokazuje nekoliko ovakovih jasno odredjenih razdoblja, u koja je posebno neko kulturno zanimanje dobilo osobitu vrijednost za život, te se činilo, da o njima ovisi dostojanstvo ljudsko ; ova su razdoblja podala i svoje posebno obilježje cijelome životu, odredivši u posebnom pravcu držanje i djelovanje ljudi, običaje i način saobraćaja. Svako doba ima svoje potrebe i težnje, o kojima drži, da ovisi vrijednost života, i svako doba ima svoj kulturni idejal, u kojem se zrcali cjelokupni nazor o svijetu i sud o položaju čovjeka u njem tako, da svako razdoblje ima svoj sud o tom, što znači biti čovjekom i ljudski živjeti. Idejna kultura stvara čovjeka.

Prema materijalnoj stoji ona, kao svrha prema sredstvu. Gospodarski napredak treba da služi razvitku duha : sva produkcija treba, kako kaže Schäffle,[1] da bude oduhovljena. Idejna kultura nema druge svrhe, nego da služi razvoju osobnosti. Posve neopravdana čini mi se tvrdnja P. Bergemanna,[2] da je osobni razvoj samo sredstvo razvoju kulture. Po tom je mišljenju, koje bi se pravo označilo kulturnim objektivizmom, najviša zadaća čovjeka raditi oko ostvarenja kulturnih objekata, kaošto su tvorevine znanosti i umjetnosti, zakoni i uredbe državne i vjerske, strojevi, prometna sredstva, jednom riječi raditi za napredak kulture. Čovjek svagda teži za onim, što jest ili mu se čini vrijedno, no nipošto nije

[1] Nationaloekonomie. Leipzig 1861. str. 49.

[2] Ethik als Kulturphilosophie. Lpzg 1904. str. 440. i d.

uvidjeti, zašto bi kulturne institucije imale nekakovu vrijednost o sebi i zašto bi se čovjek morao podvrći radu oko njih. Što više, čini se upravo, da je kulturni napredak čovjeka radi, a ne čovjek radi napretka kulturnoga. Objektivizam ničim ne dokazuje vrijednost kulturnih objekata, nego ih naprosto proglašuje apsolutnim dobrom ; jedino takim dogmatskim načinom može on postaviti razvoj kulture kao vrhovni cilj teženja ljudskoga. No dopustivši i to, zabluda je držati, da se kulturno stanje ljudstva povisuje stvaranjem kulturnih dobara. Nemoguće je naime pregledati, da kulturne institucije postaju vrijednosti tek po tom, koliko su članovima zajednice doista dosežne i kako se ovi njima služe. Objektivna dobra su sredstva, a ta su vrijednosti kao i novac, koji prema riječima Simmelovim (Philosophie d. Geldes. Lpzg 1900) nema značajnosti. A ima li značajnosti u zakonima samima o sebi ili uredbama? Ne dadu li se svi zakoni tumačiti dobro i rdjavo, blago ili strogo primjenjivati? Ne pokazuje li povjest parlamentarizma, kako se je najbolje zamišljena uredba dade zlorabiti, da napokon ne ostane ni sjena onoga duha, koji ju je stvorio? Ili — koja je kulturna vrijednost umjetničkih djela, za koja nema shvaćanja ili ćudorednih, vjerskih ustanova, koje se vrše samo na oko? Ne dolazi li vrijednost uredbama po subjektu, ne prepuštaju li se njegovoj nakani, pa gdje im je „značajnost"? I opet — bez duha i shvaćanja, što ga u njih unosi subjekat, što su drugo van prazne forme ? Kultura, koja se od njih sastoji, nije životni elemenat, nego samo prividjaj, opsjena, a nažalost čini se tako, kao da povjest ljudstva pokazuje, da je kulturni rad i previše išao na stvaranje oblika i normi, koje su se zaporedo mijenjale, a općeno stanje ljudstva nije se mijenjalo uporedo s njima. „Preko svega kulturnoga života — riječi su R. Euckena — prevukao se doista pričin ćudoredja, požrtvovnosti i darežljivosti, zajedničke uredbe predstavljaju visoke ciljeve, a u društvenom saobraćaju često se uvjeravamo o sućuti, ljubavi, poštivanju. Ali tko onaj pričin uzme za istinu, brzo ga obično život razočara, tobožnji zlatni novci ukazuju se prosto kao patvorine ; a što se zove životno iskustvo, nije zapravo drugo, nego da je čovjek pregledao i riješio onaj pričin. Tako od davnine bijahu ne optimiste nego pesimiste na glasu, da bolje poznaju ljude". I doista se ne može najveći kulturni optimizam odbraniti sumnjama, da li je napredak objektivne kulture unaprijedio ljudstvo materijalno i moralno. Ni danas nijesu još neopravdane žalbe, što ih

je pred poldrug stoljeća (1753.) iznio R o u s s e a u, kad je okrivio nju, da je iskvarila ljudski rod. Kultura je — drži — uništila u čovjeka sve, što je od prirode bilo dobro, medju ljude stavila je novac i vlasništvo, stvorila imućne i neimućne, slabe i jake, gospodare i robove. Ove su tužbe, ako su opravdane, to umjesnije, što su ujedno dokaz, da je kultura promašila cilj, radi kojega je nastala. S Rousseauom naime još i današnji kulturni pesimiste gledaju u prirodno stanje ljudstva kao stanje sreće i zadovoljstva. Najsretniji su vele, divlji narodi, a od kulturnih naroda neobrazovani slojevi. S većom obrazovanosti naroda po iskustvu raste i njegovo nezadovoljstvo. Ni bolji nijesu postali ; nećudorednost je ista, koja je bila prije, samo joj se promijenio oblik. Evo kako se o tom izjavljuje E. H a r t m a n n : „Kradja varanje i krivotvorenje množe se usprkos na to postavljenih kazni u bržoj progresiji nego prosti zločini (kao grabež, umorstvo, silovanje) padaju ; najniže koristoljublje bestidno raskida najsvetije vezove obitelji i prijateljstva, gdjegod s njima dodje u sukob, i samo nesumnjivo izvršenje po državi i društvu postavljenih za to zakona sprečava brutalnu okrutnost surovijih vremena, koja odmah opet izbija i u svojoj se potpunoj ogavnosti ukazuje, gdjegod se vezovi zakona i reda rasklimaju ili raskinu, kao n. pr. za poljske revolucije, u zadnjoj godini američkoga gradjanskoga rata ili u strahotama pariške komune 1871. Ne, nije se poboljšala dosele zloba i sve tudje razarajuća pohlepa ljudi, samo se umjetnim nasipom zakona[1] i gradjanskoga društva obustavlja, a i znade izići mjesto u očitoj poplavi u tisuću skrivenih puteva, gdje kroz nasip probija. Stupanj nećudorednosti ostao je isti, samo se ona riješila konjske noge, pa hodi u fraku. Stvar i uspjeh ostaje isti, samo oblik postaje elegantniji". Ima ih, koji stoga drže naše kulturno stanje bolesnim, lijeka potrebnim. R o u s s e a u je preporučivao povratak k prirodi, u kojoj je čovjek bio još dobar nepokvaren umjetnošću kulture, naivan, ali i iskren, samilostan, ali srcem, a ne samo riječju, sebeljuban doduše (amour de soi), ali ne sebičan (amour propre), lukav, ali ne prevarljiv i himben, prema kojemu se kulturan čovjek čini prosto kao lažna karikatura. No sve ako je tako, uzalud je ljudstvo vraćati k prirodi, kad je jednom pošlo putem kulture. Njegov cilj ne može biti prvotno stanje ni onda, ako ga je mjesto prave kulture zaokružila samo iluzija kulture. Toliko je

[1] Nije bilo posve krivo, što su neki franceski pisci za c i v i l i z o v a n n a r o d stavili izraz n a t i o n p o l i c é e. E. Carpenter : Die Civilisation. Lpzg 1903. str. 15.

ipak stalno, da se počinje uvidjati, da se ljudstvo ne će maknuti, ako će uvijek nove zadavane rane novim uredbama morati liječiti, a to će biti potrebno sve dotle, dok kultura ne bude o s o b n i u n u t r a š n j i p o s j e d, kojemu objektivni oblici nijesu samo krinka, da pod njom i dalje ugadja divljoj ćudi svojoj.

Tko bi s toga gledišta posmatrao dosadašnji razvoj kulture, morao bi doći do uvjerenja, da ona tome zahtjevu nije udovoljila ili bar u vrlo maloj mjeri. Državni se život osniva na izvanjskoj sili, a ne na svijesti gradjana ; dotle je došlo, da živimo u zajednici, koja je često sve prije nego joj je prvotna svrha, budući da ne samo ne štiti interese gradjana, nego ih ne rijetko sprečava svim mogućim sredstvima. Državni raison ponajviše je višom svrhom nego dobro državljana. A i na drugim područjima je slično. Znademo svu si'u društava, a i smo im većinom članovi ili zabave radi ili poradi pozicije ili napokon — od sramote ; svrha društva pri tom je obično deveta briga, koju otkupljujemo društvenim prinosom. Veći dio filantropskih zavoda drži taština ili socijalni pritisak, a ne iskreno čovjekoljublje. A zar nije karakteristično za cijeli naš život, da iza najidejalnijih nagnuća svagda tražimo najprostije koristoljublje, te se gotovo čini, kao da nema čovjeka, koji s patriotizmom, prijateljstvom i drugim idejalnim vrijednostima ne bi trgovao. Ovo prilično općeno sumnjičenje najgora je svjedodžba za nas same. Imademo i književnost, koja se ne čita, kako to najbolje pokazuju književne prilike, imademo i umjetnost, ali su rijetki, koji u njoj doista uživaju i koji je razumiju ; oni, koji se grade poznavaocima, da se ne bi činili neuki i neobrazovani, dakako ne broje. I hramove i crkve imademo, malne kao jedine znakove vjerskoga ćućenja, imademo zakone, da ih kršimo, jednom riječi imademo kulturu, koja nije nego — sjajno zlo. S potpunim pravom bi se čovjek pitao, smije li se takova izvanjska kultura uopće zvati kulturom. A svemu je uzrok samo to, da razvoj objektivne kulture nije išao uporedo s razvojem kulture subjektivne, te su napokon objektivna dobra — ostala u zraku. Ta kultura je izvanjska, farizejska, pod njenim se sjajnim rubom krije uvijek jednako — nekultivirana narav. Ta kultura nije proizišla unutrašnjom nuždom iz prirode onih, koji bi joj imali biti dionici, nije ucijepljena na njihovo ćućenje ni osnovana na njem. Zar nije neprirodno, da se države moraju držati zajedno silom bajuneta i topova? Kako malo slobode i samosvojnosti u sudjenju i mišljenju je kultura razvila, više se pouzdavajući u zamamljivanje

i zaludjivanje nego u prosvjetljenje i uvjerenje? A što da se kaže o razvoju gospodarskih prilika, koje su veći dio naroda učinile robljem, izrabljujući ih kao puko sredstvo poput stroja, kojim radi? Nije li veći dio naroda baš lišen dobara, koja život čine vrijednim (Höffding), ne čami li i danas pretežita množina u — modernome ropstvu? Imademo objektivnu kulturu veliku, ali nemoćnu, jer njezina veličina nije u jednakom omjeru s množinom kulturnih subjekata. Ne, naša kultura nije nikad bila općena, nego svagda ograničena na neke krugove i slojeve, a promjena kulturnih oblika dovela je samo na kormilo druge gospodare, sve drugo ostalo je — robljem. S kojim se pravom uopće govori o kulturi naroda, gdje ni jedna desetina često nije faktični posjednik njezinih vrijednosti, bilo da nedostaje za to vremena, bilo da nema razumijevanja? Kud i kamo pravije se govori, da je dosadašnja kultura aristokratska, gospodska, samo nije demokratska, narodna.

Ni po vrelu ni po vlasti — ni intenzivno i ekstenzivno — nijesu objektivne institucije bile osnovane na voljnim medjusobicama, koje bi zajamčile idejama zadržanim u onim institucijama, da će postati životni elementi, sile, koje će regulirati život. Kraj takih prilika nije čudo, ako se život osjeća stegnut njima, mjesto da se baš u njima najslobodnije očituje. Ništa nije neobično, ako poteče mimo onih oblika, tražeći oduška od prisilja kulture, koja bi po bivstvu svojem morala stvarati slobodu. Svakidašnje je opažanje, da kulturan čovjek izmiče dužnostima, što mu ih naš kulturni red nameće, i to baš zato, jer ih ne osjeća dužnostima, a po cijeli naš život značajne su riječi Spinozine, da naša kultura nije dovela dotle, te država ne bi bila u većoj pogibelji od svojih gradjana, nego li od izvanjskih neprijatelja i da se vlada ne bi morala više onih bojati nego li ovih. Dosta zlo, da je tako i da se sav kulturni red osjeća kao teret, premda bi po prirodnom postanju morao biti adekvatni izražaj naše duševnosti. To je najbolji znak, kako je konvencijonalna, lažna ta naša kultura.[1]

[1] Istina, ne osjećaju toga pritiska svi. Moć navike je velika, a čovjek se uputi i u nemoguće. Zato i nijesu svi zvani, da budu prednjaci nove kulture: samo pojedini junaci (po Carlyleu) i veliki ljudi (po Schopenhaueru i Nietzscheu) otvaraju nova razdoblja u povijesti ljudstva, stvarajući prema svojemu vremenu oblike, samo ne valja smetnuti s uma, da ni geniji ne uspijevaju bez talenata i da ideje od genija donesene moraju pasti na podražljivo tlo, ako će da pokrenu voljnu energiju okoline, bez koje genij nije ništa. O odnošaju tih dvaju faktora vidi Th. Ribot: Die Schöpferkraft d. Phant. (njem. prijevod) str. 103. i dalje.

Sve je to tako zato, jer nema svoj korijen u osebujnoj prirodi naroda, jer u njoj ne dolazi do izričaja duša naroda, jer nije proistekla iz nje, nego joj je izvana nametnuta, pa je čovjeku tijesno u tom nepristalome ruhu. U tom je njezina bolest — i u tom pravcu treba tražiti lijek, a ne u romantičnoj težnji za prirodnim stanjem. Ta se bolest osobito vidi kod malenih naroda, što stoje pod jakim utjecajem kulture drugih jačih naroda, koji onda s onima rade prilično isto, što velike ribe s malima, te se u povijesti ljudstva netragom gube. Zapaža se ta bolest i kod velikih naroda, da se ne razvijaju svagda ni samostalno ni prirodno, ako nemaju dovoljno unutrašnje jakosti, da izvanjske utjecaje prilagode svojoj prirodi, već naprosto podliježu tudjim običajima i navikama, modi i umjetnosti, cijelome načinu života, prestajući biti, što od prirode jesu. Čovjek je doista pokazao i u tom veliku vještinu, da umije živjeti i u koži, koja nije njegova. Prenio je uredbe i običaje iz jednoga tla na drugo, i prisilio prirodu svoju, da se u njima snadje; pod savremenom signaturom i u obliku mode prilagodio se — koliko je išlo — uredbama, mjesto da uredbe prilagodi sebi, povrh svega rugom i sramotom prijeteći onome, tko bi se usudio pokazati, da mu ta haljina ne pristaje. Iz prisilja jednih oblika ulazio je u ropsko priznanje i oponašanje drugih, mijenjao je odjeću, a sadržina je ostala ista. Tko bi se napokon već i prepoznao u toj „kaotičnoj smjesi stilova" (Nietzsche), u koju je čovjek natjerao svoj život? Zar može takova kultura biti aktuelni, duboko osjećani doživljaj? Pojam kulture bit će neosoban, dogod se bude eksistencija kulturnih objekata samih već zvala kulturom; tako dugo će i biti u neprirodnoj opreci s narodnim životom. Ideja općene kulture nije nego upravo barbarski šarolika skupina (agregat) kulturnih oblika iz svakoga „sela", a nije aktivni životni elemenat. Gdje ona zavlada, tamo utječe samo na površini, ali ne prodire srce i dušu. I to je, što našoj kulturi manjka — sadržina joj manjka, osnov u subjektu, kojega bi pečat morala da nosi. Prava kultura oslobadja, a ne steže u neprilične forme, pa je zato prava kultura oblik, koji odgovara osebujnoj prirodi subjekta, te nije razvoj osobnosti sredstvo za razvoj objektivne kulture, već naprotiv ova može biti samo sredstvo razvoju osobnosti, koja sve većem usavršenju i oblikovanju duha traži sve savršeniju formu. Prava kultura je i općena, ali ne u smislu universalističnom (kozmopolitskom), nego kao općena svojina realne životne zajednice narodne. Samo

takova kultura može biti „jedinstvo stila u svim životnim očitovanjima naroda" (Nietzsche). Napredak ljudstva ne stoji do razvoja objektivnih dobara, nego do razvoja ličnosti, koja u osebujnosti svojoj i na svoj način prikazuje općeni tip ljudstva, obogaćuje život ljudski osebinama svojim i doprinosi dio svoj k povjesti čovječanstva. Objektivna dobra imadu vrijednost samo kao sredstva, da probude, što bogatije razgrane i razviju prirodu ljudsku i da u svim mogućnostima iscrpu život ljudski. To pak može biti samo onda, ako se ideja ljudstva ostvari u raznoliko diferenciranim narodnim kulturama. Narodni duh treba da prožme sav život, u svim prilikama treba da je izvanjski oblik odraz duše narodne, svakome djelu treba da poda svoje obilježje — to je kultura, koja je postala životom, te ima jedina pravo nositi to dično ime.

5. Ovakovo shvaćanje kulture ima svojih poteškoća. Čini se naime, da se precjenjuje vrijednost volje za nastanak kulture, koju kao da treba *htjeti*, pa će i nastati. Valja se dakle ograditi protiv prigovora, da tim zauzimamo stanovište ideologijskoga historizma, koji ideje drži svemoćnim realnim silama. Ne smatramo proces razvoja ljudskoga samo procesom, u kojem se ostvaruju *ideje*. „Bezbroj iracijonalnih momenata u prirodnom, organskom, ekonomskom i socijalnom zbivanju opire se našemu teleologijskomu htijenju, a prirodni splet svega i svačega, u kojem srastoše osobe i uredbe, ideje i interesi, zlo htijenje i oštra spoznaja, dobro htijenje i slaba spoznaja, sve ove disharmonije, koje nastaju na tradicijonalnoj, individualnoj i socijalnoj i lakomosti i gluposti, zadržavaju tijek naprednoga razvoja, te uzrokuju izmedju slijepoga prirodnoga kauzaliteta i ljudske teleologije neskladnost, koja tako štetno utječe na historijsko zbivanje".[1] To sve ipak ne smeta, da u opreci k materijalističkome shvatanju, koje dopušta samo objektivnim prilikama utjecaj na kulturni razvitak, dopustimo, da se na duševnome disciplinovanju naših teleologijskih voljnih energija osniva mogućnost i jamstvo svega napretka. Ovaj nam nipošto nije samo *prirodni produkt* izvanjskih uzroka i prilika niti samo prilagodjenje na njih, nego i *zahtjev*, *postulat*, ili da se poslužim riječima *Nietzscheovim*, koji to označuje ovako: ljudi se mogu sa sviješću odlučiti, da se k nekoj kulturi razvijaju, kako su se prije nesvijesno i slučajno razvijali; oni mogu sada bolje uvjete stvoriti za nastanak ljudi, njihovu hranu, uzgoj

[1] Goldscheid sp. dj. str. 52. 53.

i obuku, zemljom kao cjelinom ekonomički upraviti, sile ljudi medjusobom uopće omjeriti i uložiti". Zbiva se dakako u povjesti naroda isto, što u životu pojedinca pred svojim očima vidimo, da naime moraju jednu fazu proživjeti, u kojoj se naprosto prilagode i fizičkim i psihičkim prilikama; to je doba — moglo bi se tako zvati — i nedoraslosti, pa je kraj mnogobrojnih utjecaja naroda medjusobno, osobito gdje ne dozrijevaju svi u jedno vrijeme, posve razumljivo i neizbježiva nužda, da se ulazeći u kulturu i narod prilagodi prilikama kulturnim. Proces humanizacije zbiva se u izvanjskim uredbama i običajima i svaki narod mora proći ovu školu civilizacije, prije nego bude zreo za slobodu i dosta jak za samosvojnost. Ostane li — a i to se dogadja — zauvijek u stanju prilagodjenja, onda se to osvećuje na njem tako, da gubi za život ljudstva kulturnohistorijsku vrijednost, što je imadu samo narodi, koji su umjeli individualni oblik podati životu.

Opravdanje narodne kulture osniva se dakle na *kulturnoj vrijednosti individualiteta*.

Ovaj pojam se baš danas često rabi, da, čovjek bi mogao reći, zlorabi, a to će biti i razlog, zašto se često izrodi do nagrde, kojoj se vrijednost ne može uvidjeti. Ne može se dosta istaknuti, da taj pojam nije istovetan s pojmom individualnih razlikosti (diferenca), *dok* se ove ne sredaju k jednoj cijelosti, dok dakle individualna razlikost ne predje u *harmonično oblikovanje darova i sposobnosti*, po kojem tek dobiva *vrijednost*, budući da predočuje *posebni uzor* čovječje prirode. Individualitet ne nastaje dakle slobodnim prepuštanjem nego kultiviranjem darova, da od njih nastane cjelovita jedinka. *Naturalističko* shvaćanje toga pojma ne može zadovoljiti, — jer sámo obilje *nesredjenih* energija nema kulturne vrijednosti, a sredi li se, razviju li se proporcijonalno, onda nestaje već slobode u onome smislu, u kojem je naturalizam, osobito za nagonski život, traži. Individualitet nije *priroda* nego *kultura*, dok je naturalistički pojam individualnih diferenca jedva više nego — idiotizam.[1] Samo izvraćanjem ili pak ignorancijom moglo

[1] Isp. Kronenberg: Eth. Präludien. München 1905. st. 110. Erzieher zu deutscher Bildung. VIII. Bnd: Humboldt Universalität, ausgewählt von J. Schubert. Jena u. Leipzig 1907. st. 62. 63. Isp. R. Eucken: Grundlinien einer neuen Lebensanschaung. Lpzg 1907. str. 302.: Ueberall kann die Philosophie das Recht des Individuums nur soweit verteidigen, als es in *geistigen Zusammenhängen* wurzelt und aus ihnen schöpft, aller Verherrlichung des naturhaften, *innerlich leeren* Individuums muss sie entschieden widersprechen".

bi se takovu shvaćanju individualiteta spočitnuti, da bilo u kojem pravcu dopušta, da se prirodni darovi kljaštre ili pače uništuju zato, što ne dopušta, da u vrtu individualiteta korov zaguši cvijeće. Strasti i nagoni, k a d p r e b u j a j u, korov su svakoga duševnoga razvoja, pa ih treba na pravu mjeru svesti i staviti ih u položaj, otkud će — pročišćeni i sredjenošću ojačani — unaprijediti ljudske svrhe. Tko toga ne uvidja ili ne će da uvidi, tome nije pomoći, taj je stvoren za zabavu i užitak, koja ne traži sustavno i jedinstveno uredjenje sila, ali nije za rad. I što više čovjeku uspije unijeti jedinstva u svoj duševni život, to će više raditi iz svoje vlastite prirode, to će biti slobodniji; pravi individualitet je ne samo e s t e t s k a veličina nego i m o r a l n a, jer je slobodan i radi u slobodi, u kojoj osjeti i razum, nagoni i volja u valjanoj podjeli djeluju. Tu ne nastaje ništa slučajno, hirovito, samovoljski (willkürlich), već je cijeli život j e d n o djelo, umjetnina. Pravi individualista je umjetnik, koji životu podaje stil, koji velikoj i snažnoj duševnosti svojoj u posebnome obliku traži vanjski izražaj, dà, moglo bi se reći: to je duh, koji si stvara tijelo.

Pojam individualiteta uvijek smjera k nekome i d e j a l u č o v j e k a, koji onda u pojedinome slučaju podaje i mjerilo vrijednosti, koliko je njime ljudski život postao bogatiji. „Što tražimo od jednoga naroda, doba, od cijeloga ljudskoga roda — pita Humboldt — ako mu hoćemo svoje poštivanje i udivljenje da priklonimo? Traži se, da obrazovanost i mudrost i krepost bude toliko moćno i općeno rasprostranjena, koliko je moguće i da u njem v l a d a, da njegovu unutrašnju vrijednost tako visoko podigne, d a b i p o j a m č o v j e k a k a d b i s e p o n j e m u, k a o j e d i n o m e p r i m j e r u m o r a o n a č i n i t i, d o b i o v e l i k i i d o s t o j n i s a d r ž a j".[1] Traži se dakle, da čovjek svim uredbama, pače i istoj neživoj prirodi, koja ga okružuje, udari biljeg svoje vrijednosti — a idejalistična filozofija, kraj sve pretjeranosti, održaje ipak pravo u svom uvjerenju, da je čovjek gospodar prirode, budući da objektima prirode podaje granice tim, što ih kroz svoj duh propušta, a i G o e t h e ima pravo, kad veli, da čovjek ni ne zna, koliko je a n t r o p o m o r f a n. „Naše ja ima — po S c h e l l i n g u — bitak prije svega mišljenja i predočivanja, a čovjek vlada svijetom stvari, budući da se u njem pokazuje njegov kauzalitet. Priroda, okolina, cijela uredba državna je r e a l n a k o n s t r u k c i j a n j e g o v e d u š e. U tom je sadržana ista misao,

[1] Erzieher zu d. Bildung. VIII. str. 75. 76.

koju jedan noviji mislilac ovako izriče: U državi, njezinim zakonima i uredbama, u kratko u državi u najširem smislu dolazi individuum do svojega odredjenja; u državi pokušao se dati odgovor na pitanje, što je čovjek, u državi se postavio pojam čovjeka. Ali čuvstva i tužbe, potrebe i ideje uvijek prelaze preko toga u državi danoga pojma i čine nužnim, da se ta država sve dalje mijenja i razvija. Uvijek se na nj stavljaju veći zahtjevi, jer duševnost ljudska postaje sve zrelija, pa se tako u njoj — (a vrijedi to i za ostale dijelove kulture —) uvijek na novo riješava p r o b l e m č o v j e k a,[1] a samo tko ga riješi na poseban način, taj je ljudstvu nešto privrijedio. Kulturnu vrijednost ima samo život, koji je samosvojan, a u t o n o m a n u p o j a v i, kako bi rekao Schelling.

Sa svih tih razloga nemoguće je zamisliti kulturu, koja će biti pravi, a ne samo prividni posjed čovjeka, drukčije nego u n a r o d n o m o b l i k u, pa je težnja k o z m o p o l i t i z m a, da izbriše narodne razlike, posve neopravdana. Takav bi naime razvoj bio neprirodan, budući da pored svih okolnosti, koje na neki narod utječu, još uvijek ostaje nešto prvotno, što nikakovi utjecaji ne mogu posve izbrisati, već ono samo nastoji oblikovati sile te tako svojoj unutrašnjoj prirodi pribaviti izvanjski bitak.[2] A gdje je utjecaj onih prilika jači od ove prvotne sile, tamo je to znak slaboće narodne ili njegova propadanja. Osim toga ne bi takav razvoj bio ni povoljan, jer bi se tim odstranjenjem narodnih osebujnosti skrivilo neizrecivo osiromašenje čisto ljudske kulture, budući da bi joj se najbogatije vrelo zatvorilo.[3]

Ipak bi se mogao nabaciti prigovor, da danas više n e m a č i s t i h r a s a, da su današnji narodi u etnologijskom i antropologijskom pogledu mješavine od najrazličnijih elementa, pa da je s toga narodna kultura nemoguća. Na to je odgovoriti, da ova etnologijska činjenica može na nepriliku biti samo materijalističkome shvaćanju, koje ističući pasivno prilagodjenje objektivnim prilikama, ne može postanje n a r o d n e kulture nego iz čistih rasa razumjeti. Uz to valja uzeti na um, da ni Grci nisu bili čistokrvno pleme, pa ni Romani ni Germani, a ipak su u vrijeme n a j v e ć e g n a p o n a snage stvorili osebujan oblik života. Manje se radi o „čistoći" rase, a više o tome: da se svi sastavni

[1] Weidenbach: Mensch und Wirklichkeit. II. Theil. D i e W e l t a l s A u f g a b e. Giessen 1907. str. 43.

[2] Humboldt sp. mj. str. 132.

[3] Kronenberg sp. dj. str. 299.

dijelovi — prirodjene i stečene sposobnosti — svežu u jedinstvo, u kojem će prevalirati prvotna svojina. Nipošto ne smatramo duh konstantom, koja bi svagda ostala nepromijenjena, a napokon i nije svagda jednako sebe svijestan, te biva lako natrunjen elementima, koji ne pristaju posve njegovome osebujnom sastavu sila, a nema ni svagda jakosti, da se otme tomu i da svoje bivstvo privede do izražaja. Ne valja zaboraviti ni to, da ni narodi nijesu jednake sreće, pa neki što pod nepovoljnim prilikama, što pod pritiskom jačih u borbi za život i ne dodju to toga, da se odrvaju; dogodi li se to, onda takav narod iščezava sa pozorišta kulture ili bar ne djeluje na njoj kao protagonista, već vrši samo sporednu ulogu. U protivnom slučaju — ostavit će doduše utjecaj izvanjski gdjekoji trag na njegovu duhu, izazvati neke sile, neke ublažiti, a druge ojačati, ali ona podsvijesna podloga, ako je dosta jaka, podat će im posebnu boju, kao i priroda, koja prema kraju podaje šarenilo cvijeću i životinjama. Ako i nema čistih rasa, a ono u kulturno jakih ostaje osnovni ton, koji svim očitovanjima podaje obilježje — a taj iznaći i izgraditi, to je zadaća kulture.

Iznaći i izgraditi, rekoh, budući da narodni duh, kako to odgovara našem shvaćanju individualiteta, ne smatramo gotovim. Čovjek dolazi na svijet, veli Komenski, da postane čovjek, a svaki ne riješi jednako tu namjenu. Radi se naime o tom, da li pretpostavlja divljanje prirodnih produkata umjetničkomu kultiviranju, a u naše se vrijeme radi i o tome, da li ima jako podraženo ćućenje „za osobitost našega savremenoga barbarstva" — misli se dakako pod tim barbarsko šarenilo stila životnoga — „za ono, što nas kao barbare 19. vijeka nad sve barbare uzdiže",[1] — radi se o tom, osjeća li na sebi iskvarivanje svoga duha i je li voljan odbaciti pričin i varavi sjaj „modne pseudokulture". Narodni duh je kao zatrpan pod raznim utjecajima, pa ga treba iz toga stanja izbaviti, da čist sine i prosvijetli život. Vrijedno će biti zabilježiti ovdje riječi Nietzscheove, koje jednako vrijede za svaki narod, ako u „barbarstvu kulturnom" nije izgubio svaki smisao za svojim, samostalnim životom: „Mora se dakako razumjeti istom naći ovaj njemački duh u njegovim skrovištima, u modnim preobukama, ili pod ruševinama, mora se ljubiti, pa se ni njegova zakržljala oblika ne stiditi, a prije svega valja se čuvati, zamijeniti ga s onim, što se sada s ponosnom kretnjom zove „njemačka

[1] Nietzsche: Ueb. d. Zukunft unserer Bildungsanst. Vorrede (1872).

savremena kultura". S ovom je pače onaj duh u nutrini zavadjen, a baš u krugovima, u kojih se na pomanjkanje kulture običaje tužiti ona „savremenost", sačuvao se često baš onaj pravi njemački duh, ako i ne u ljupkom obliku, nego pod surovom vanjštinom. Naprotiv što se sad s posebnom umišljenosti zove „njemačka kultura", samo je kozmopolitski agregat, koji stoji prema njemačkome duhu kao novinar prema Schilleru, kao Meyerbeer prema Beethovenu: ovdje utječe snažno franceska u najdubljem korijenu negermanska civilizacija, koja se bez talenta i nesigurnim ukusom oponaša, te u ovom oponašanju njemačkome društvu i novinstvu, umjetnosti i stilistici podaje himben oblik (gleissnerische Form). Dakako da kopija nigdje ne dolazi do umjetnički zaokružena dojma, kako se čini ona originalna iz bića romanskoga proizašla civilizacija u Franceskoj sve do naših dana... S ovom navodno njemačkom, zapravo neoriginalnom kulturom ne može se Nijemac nikakovim pobjedama nadati: u njoj ga sramoti Francez i Talijan, a što se spretnoga oponašanja tudje kulture tiče, osobito Rus".[1]

Ovako je Nietzsche sudio o njemačkoj kulturi, a kako u tom svijetlu izgleda naša kultura? Vrijeme je, da se zamislimo!

6. Svaki narod predstavlja skup sila, ali koje u pojedino doba djeluju, samo su dio onoga velikoga blaga, što se u podsvijesnoj podlozi krije, u kojoj sile kao da drijemaju čekajući čas, kad će probudjene moći utjecati na život. Nesvijesno prelaze u pojedinca, koji narodnoj duši zahvaljuje najbolje, što ima, te se u njem promeću u svijesne motive, dobivaju oblik, otvaraju nove poglede i ciljeve, označuju nove puteve i opet utječući na duh naroda i razvijaju ga.

Od svih oblika kulturnoga života najviše utječe na život država i društvo. To dvoje je plod stoljetnoga iskustva, prilika i neprilika, u kojima je čovjek uredio medjusobne odnošaje, i to najprije u običaju i tradiciji. Napredujući prirodno leži kultura politička u pravcu, što ga označiše običaji i pravna svijest naroda. Pisano pravo i ustav državni svuda su samo usavršeni i oplemenjeni nastavak onih primarnih oblika zadružnoga života. Tako bi država morala svagda biti nositeljica narodnoga života, te bi se u njoj pojedinac sudjelujući najslobodnije očitovao; u takovoj državi ne bi ni razlike bilo izmedju izvanjskoga legaliteta i unutrašnjega moraliteta, politika bi išla uporedo s etikom, a društvena vlast bila doista volja na-

[1] Nietzsche II. Vortrag (1871-72.) vidi Taschenausgabe 1906. I. str, 325.

*

roda. A baš tu manjka državama najviše, zašto danas većinom i nijesu nego mekanizmi bez života i duha, koji svojim birokratizmom ubijaju svaki slobodniji polet. U svemoći svojoj postadoše većinom samostalnim svrhama, a domogavši se moći nad svim kulturnim radom, postaju ne rijetko štetne upravo etičkome životu, jer sile držati za dobro i pravo, što se najdubljemu uvjerenju naroda protivi. Još je žalosnije, da se to naopačje odijeva u ruho kreposti, kad umjetnim načinom, prijevarom, lažju i silom iskrivljuje narodnu volju, što je u ostalom politiku i dovelo na zao glas. Prirodnom nuždom smjera danas politički život protiv svesilja države, a ta težnja podaje razvoju kulture demokratsko obilježje. Traže se i sredstva, kojima bi se pravoj volji naroda pribavio utjecaj na državni život, a od tih je opće izborno pravo na čelu svega političkoga gibanja. No valja uzeti u obzir, da svako htijenje nije volja, pa bi se lako dogodilo, da i to sredstvo, ako se njime samo izvanjske prilike promijene, ne će riješiti sadašnje porječnosti državnoga života. Stoga je posve opravdano tražiti, da se težnja naroda za autonomnim uredjenjem života osnuje na prosvjeti, koja je uz ekonomska pitanja najvažniji predmet političkoga interesa. Državama sile nije se rodio veći neprijatelj od prosvjete, koja jedina oslobadja narod i unosi živi, samotvorni duh u uredbe državne. To pak podaje težnji za novom političkom kulturom drugo obilježje: to je socijalizam prosvjetni. Radi se naime o tom, da se ne samo pojedinci nego niveau naroda uopće podigne na visinu samostalna mišljenja i htijenja. Tim pak dobiva za kultivirano društvo osobitu vrijednost škola i uzgoj, pa je Platon imao pravo, kad si je državu zamislio kao veliku uzgojnu uredbu. Kako treba u pojedinostima (n. pr. s obzirom na pitanje o slobodnoj školi, reformi srednjih učilišta, ženskom uzgoju) udesiti prosvjetni rad, nije ovdje mjesto raspravljati, samo toliko valja istaknuti, da prosvjeta osim idejalnih tvorevina narodnoga duha mora obuhvatiti i historijsko-političke težnje i tradicije, pa razvoj ustava i zakona. „Sve to spada k aktuelnim životnim interesima pojedinca u svom narodu, pa nije svejedno, da li čovjek u njih samo slijepo udje, kako ga na to navedu slučajni utjecaji ili ličnosti, s kojima dodje u bliži dodir, ili bude objektivno uveden sistematično u cijelo područje interesa te postane sposoban za široki pogled i vlastiti sud, po čem bi bio kadar po vlastitom, slobodnom izboru stvoriti odluku".[1]

[1] M. Wentscher: Ethik. II. Leipzig 1905. str. 316.

I protiv poznate metode zastrašivanja, kojom se služe države sile, da s političkoga područja maknu sve, što im je protivno, valja istaknuti, da u ovakovome redu životnome sudjelovanje u javnome i političkome životu nije samo pasija, nego dužnost, i to tim veća, što je obrazovanost veća. Čovjek se ne može odijeliti od gradjanina, a obrazovanost, što je tražimo, živi je interes za sve prilike zajedničkoga života, za snažni razvoj političkoga uredjenja, kojemu svaki mora prema znanju i sposobnosti svoj dio doprinijeti — ali i utjecaj njegov bi morao biti prema tome tako, da u tome životu ne bude prevladalo samovoljstvo ni hir, slijepa strast ni mržnja, kleveta i sva slična sredstva, kojima se danas tako rado služi „politika", već da upravlja njime obrazovanost i razbor. To bi bilo idejalno stanje, u kojem bi doista „prava idealna volja vodila državni život mjesto pukoga empirijskoga svakojako uvjetovana samovoljstva, a baš tim bi se stvorile prilike za to, da se puna i najviša sila narodnoga života u državi koncentrira i da ovdje nadje potpunu reprezentaciju.[1]

A je li to stanje dostižno? Polazeći otud, da obrazovanost napose i kultura uopće uzdiže čovjeka nad obični način i mjeru znanja i umjenja i čini ga boljim od velikoga mnoštva, koje nije u posjedu tih dobara, neki podaju kulturi aristokratski značaj, pa dosljedno i drže, da se takovo stanje općene kulture ne može ni dostići, a i kad bi se dostiglo, da to ne bi dobro bilo. Osobito je tu misao, koja u ostalom već ovako odaje „volju k moći", istakao Nietzsche i smatrao je uvjetom više kulture, koja po njem traži dva staleža: jedan, koji radi i robuje, drugi, koji je dokon i gospoduje. „Ne može biti naš cilj — veli — obrazivanje svjetine, nego obrazivanje pojedinih za velika i sjajna djela spremnih ljudi", upirući se o misao, da se obrazovanost sudi samo po velikim junacima, koji idu za sebe i odjelito od drugih, pa budući da su oni ne samo tvoritelji nego i nosioci kulture, dolazi do zaključka, da je „najviše općena prosvjeta upravo barbarstvo". Ne gledeći, da se u tom shvaćanju krije i opet ona poznata misao objektivne kulture, koja je samo u najvišim slojevima naroda ili u pojedincima ujedno i subjektivna tako, da u tom kulturnom redu ostaje opet isti red života: samovoljstvo „gospode" osnovano na neukosti „robova"; ne gledeći ni na to, da je ta misao odraz imperijalističnih težnja jednoga plemena, — ona je

[1] M. Wentscher, sp. dj. str. 225.

kriva već i zato, što uključuje u sebi drugi jedan sud, da naime obrazovanost, ako opseže m n o g e pojedince, ne može biti dovoljno snažna i jaka, kao da bi za to obrazovanost manje vrijedila, ako je posjeduju hiljade, nego ako je posjeduju samo trojica. K tome dolazi i to, da pojam individualiteta dobiva po tome shvaćanju vrijednost otud, što se pojedinac o d v a j a od okoline i što ponosno sam za sebe stupa gotovo kao čudak — što pokazuje priklon naturalističkome shvaćanju, u kojem individualna razlikost, a po tom i neobičnost, novost dobiva već sama po sebi vrijednost, i kao što su samovoljni, časom vodjeni ti — vrlo često samo umišljeni — pojedinci, tako su im samovoljna, hirovita i časovita djela. Životne vrijednosti, što ih oni stvaraju, samo su za ograničeni svijet, a i samo za — vrijeme mode. Napokon nipošto nije potrebno — a i precjenjivanje je individualne snage — da se traži individualno očitovanje života u nekom gospodskome odnošaju prema okolini, koja se podlaže — volji k moći velikoga heroja. Nema čovjeka, koji ne bi našao neke podanike svojoj volji, ali ni nadčovjek (Uebermensch) ne može za trajnost zakona n a m e t a t i, ako u onome tobožnjem roblju nije za nj volje. Ako je tako, onda kulturni rad nije apsolutističko nametanje zakona, nego samo oblikovanje sila i težnja, koje u narodu drijemaju, a svaki narod ima i vladu, kakovu zaslužuje. Tim dobivaju uredbe i oblici s o c i j a l n o z a l e d j e. Najveći heroji naroda bili su oni, koji su umjeli kucaje narodnoga bila i drhtaje duše narodne odraziti, dakle baš oni, koji su se narodu najviše približili, imadu najveću kulturnu vrijednost. Sve nepodobnosti naše sadašnje kulture baš i leže u tome, da ciljevi raznih slojeva naroda stoje odviše razdaleko, pa tko će onda još držati, da bi povišenje cjelokupne razine — značilo barbarstvo, ako možda i oduzima kome umišljene povlastice? Kulturni rad će to bolje napredovati, što b o g a t i j u i n a d a r e n i j u o k o l i n u j a k e l i č n o s t i n a d j u, pa je što šira obrazovanost i prosvjeta jamstvo kulturnoga razvoja. Drugo je dakako pitanje, može li se taj idejalni stupanj samosvojnosti postići, gdje bi obrazovanost doista bila općena svojina, ali k tome cilju treba da težimo, a te velike zadaće morala bi si biti svijesna i državna vlast i društvo.

Osobita zadaća u tom poslu pripada n o v i n s t v u. Ono se doista ponosi svojom kulturnom zadaćom, makar da je samo u vrlo maloj mjeri izvršuje. Bio bi predmet posebne studije o k u l t u r n o m utjecaju i vrijednosti — ne novinstva uopće, jer mu, prema zamisli,

utjecaja ni vrijednosti ne će nitko poreći, nego — n o v i n a, kakove jesu : koliko sitnih prilika, koliko osobnosti i mržnje, koliko površnosti u sadržaju i izvještaju, koliko lakomislena sumnjičenja, sve za volju senzacije i — dohotka, a kako malo iskrene težnje za neiskrivljenom istinom, makar bila i gorka ! Nigdje se ne obsjenjuje i ne iskrivljuje, pače i sasvim otvoreno ne laže toliko, koliko baš u novinstvu, tako da njegov utjecaj, kakov je sada, može biti samo n e g a t i v a n, što je tim žalostnije, budući da je dalekosežan. Novine bi kao i škola morale biti rasadnice narodnoga duha i osjećaja, a upravo su prečesto tudjinske, po sadržaju i rdjavom obliku, po iskvarenom jeziku i pravopisu,[1] većinom su bezbojne i neizrazite, a samo za rijetke bi se moglo donekle reći, da su narodne. Ovdje je potrebna radikalna promjena, ako želimo ozdravljenje i d r u š t v e n i h i p o l i t i č k i h prilika i pravu, zdravu kutluru.

Ne manje od javnoga života trebalo bi i naš p r i v a t n i život navratiti na put narodni: u saobraćaju, u društvenim odnošajima i običajima i domaćem životu, u nošnji i držanju, u radu i u zabavi okružila nas je m o d a i t u d j i n s t v o. Ništa nije u cijelom našem životu k a r a k t e r i s t i č n o, naše, sve izvanjska naprava, pače kao da nam je nestalo i osjećaja za to. Civilizovani smo toliko, da je već nesnosno, prevladala je afektacija i majmunsko oponašanje, otkad bi formama, etiketom i modom ubijen duh i zdravi osjećaj za prirodno i priprosto. Broj čankoliza i udvorica nerazmjerno naglo raste, otkad se službeno ukočio saobraćaj do tolike mjere, da se iskrena riječ smatra uvredom, slobodni sud drskošću. Atmosfera društvena još je zadušljivija postala tim, što je razvoj političkih prilika najprije rodio kruti, ukočeni birokratizam, stegnuo i ograničio slobodu duševnoga života, te čovjeka okružio vješto pletenom mrežom nekako tajno djelujućih sila, koje su život njegov činile to nesigurnijim, što je više strah prodro u tijelo i kosti narodnoga organizma i što je više nepouzdanja stalo medju ljude. Činilo se, kao da već nikome nije vjerovati, da je jedan drugome potajni neprijatelj. Tim se — čudno za naš socijalni vijek, — društveni život posve atomizirao, što je još više otešćalo borbu protiv

[1] Suverenom nekom bezbrižnosti novinstvo za to ne mari, držeći gotovo svu gramatiku filološkim mudrolijama. Ima doduše i takovih, ima i zasukanosti, ali nešto više pažnje bi novinstvo moglo posvetiti jeziku, tim više, što je u njem često sadržana neka posebna niansa misli i čuvstva, koja izvire iz osebujnosti duše, koja se u jeziku odrazila i učinila ga time jednim od najvažnijih obilježja naroda.

pritiska strukture političke. Sporadični glasovi, koji se tu podizahu na obranu prava i slobode, uminuše bez odjeka. Rascjekkane sile nijesu mogle polučiti većih uspjeha, a odjeliti pokušaji nužno su stradali. S tih neuspjeha i kobnih posljedica prevladao je u društvu nehaj, koji je puno išao u prilog političkim gospodarima. Što je više rasla ovisnost pojedinaca i siromaštvo, to je više padao i smisao za idejalne ciljeve, a sve zajedno tjeralo je život u neki grubi materijalizam — ili kako se blaže veli: društvom je prevladao praktičan duh, što nije drugo nego zastoj duševnoga života. Da se ovaj prevlada, treba ići za razvojem ličnosti, ali je tome — kako zgodno ističe R. Eucken — neophodni uvjet unutrašnje ojačanje i uzvišenje po nekoj duševnosti moćnoj nad prirodom, jer samo kad pojedinac postane ishodište života, moći će zadovoljiti zahtjevima, što ih uzalud postavljaju oni, koji plitki naturalizam pozdravljaju kao oslobodjenje.[1]

U tom poslu osobiti zadatak pripada umjetnosti, koja po tom nesumnjivo ima kulturno-socijalnih dužnosti, o kojima dakako l'art pour l'artiste ne će ništa da čuju. Nietzsche, sigurno vrlo slobodouman čovjek i protivnik svih vezova i obzira, nije se žacao držati umjetnika pionirom života, kojega je kulturnu vrijednost toliko pretjerao, da ga je smatrao pače suverenom životnih vrijednosti.[2] Naš umjetnički život naprotiv ne stoji u svezi s narodnim životom,[3] ali umjetnost je toliko važna grana života, da se dužnostima prema njemu ne može oteti, već nužno postaje elemenat u životnoj borbi. Kako se pak narodni život ne da odijeliti od etičkoga, nužno umjetnost dolazi pod etičko gledište. Samo zasukanost može u tom tražiti ograničenje umjetničke slobode, gdje ga i nema — i to ponajprije zato, jer ne može biti nemoralno, što izvire iz prave slobode, iz individualiteta u našem smislu, dok se naturalistički pojam slobode uopće ne može takovim zvati, a onda je upravo narodni osnov jamstvo, da umjetnik, kad umjetnički iz potpune slobode djeluje, djeluje i moralno, budać da iznosi na vidjelo etičko uvjerenje svoje najdublje prirode, a ne tudje. Da, što više: u interesu same umjetnosti može se postavljati zahtjev moralne umjetnosti. „To ćemo naime

[1] Grundlagen einer neuen Lebensanschauung, Lpzg 1906., str. 306, 307.
[2] Zeitler: Nietzsches Aesthetik. Lpzg. 1900. str. 238.
[3] Na te nedostatke današnjega shvaćanja upozorio sam u raspravi „O umjetnosti", Glas M. H. 1906.

moći doista i u umjetnosti zahtijevati, da u umjetničkome stvaranju bude najviša sloboda nazočna i odražena. A to znači praktično, da pravim umjetnikom držimo samo onoga, tko se dovinuo pravoj, slobodnoj osobnosti i koji je u svojem djelovanju, koliko je to moguće, riješio od svega patologijskoga, empiričkoga u svojem biću, riješio i vezova, prisilja modnih struja, u koje ga je stavilo doba. Samo tako će kao čovjek, kao osobnost moći reći, što je vrijedno, da se čuje. Onda može i reći, što hoće: uvijek će iz potpune slobode proizlazeći, stajati i na visini ćudorednih zahtjeva, kaogod što će baš tim zadovoljiti i osnovnomu estetskomu zahtjevu, što ga na pravu umjetninu stavljamo". To je baš uzvišenost umjetničkoga zvanja, da je idejalni filozof, koji našoj cijeloj — dakle i moralnoj — duševnosti pomaže do izražaja.[1]

Od svih umjetnosti jedina glazba donekle zadovoljuje tome zahtjevu; ona se još uvijek gradi na osnovi narodnoga ćućenja i služi se jednostavnim tvorevinama narodne muzike kao osnovom za razvoj viših glazbenih oblika. Zato je i utjecaj njezin najveći, što ima baš da zahvali uskome dodiru s narodnom dušom. A ne bi li to moglo, pače moralo biti i u drugim umjetnostima? Neka se ne pita, kako bi to imalo biti; umjetnikova je zadaća, da u narodu — doista samo — pokopane umjetničke vrijednosti razvije do kulturnih forma. Uspije li mu to, nestat će i tužbe na neprirodni jaz, što dijeli stvaraoce od uživalaca. Umjetnost će postati elemenat života, što danas nije, jer se posve prepušta ukusu publike na jednoj strani, a na drugoj strani, gdje bi htjela da stvara životne vrijednosti, ne može da to bude, budući da izmedju njezinih modernih interesa i narodnoga života nema zajedništva.

Napokon u radu oko izgradnje narodnoga samosvojnoga značaja ne manjka ni pomoć znanosti. Za ovo se područje kulturnoga rada najviše drži, da ima medjunarodno obilježje, pa ipak nema sumnje o tom, da je i znanstveni ispitivač — kako veli Mach — sa svim svojim mišljenjem jedan dio prirode kao i svaki drugi, da se i u njem — usprkos sve objektivnosti njegova sredstva, razuma, — pokazuju osebujnosti u pogledu, u većoj ili manjoj ćutnoj primjesi, o većem ili manjem sudjelovanju mašte, ćudoredne ozbiljnosti i estetske oćutljivosti. I mišljenje je djelovanje i trpljenje, te se na njem pokazuje osebujna mješavina psihičkih elemenata u naroda.

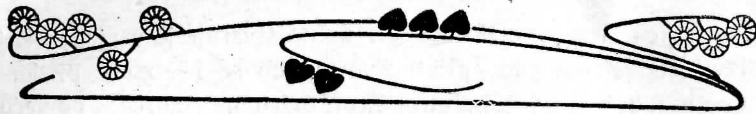
[1] Wentscher, sp. dj. II. str. 307.

Spoznajna se teorija — veli Reinke — osniva na psihologiji i razvojnoj povijesti, koja se osebujno u našu dušu zapisala. Veliki spoznajnoteoretski smjerovi imadu tu svoj najdublji osnov, koji je dobro uvidio i Locke, kad sve zablude odbija na j e z i k, koji je zrcalo, u kojem duh naš motri svijet. U toliko će i svijet svagda biti naša p r e d o č b a, te će o osebujnosti naše duševnosti ovisiti i njegova slika u nama. Nazor o svijetu nije samo čista misao nego i čuvstvo i težnja, a znanosti će biti najviša svrha izgraditi na ovoj osebujnoj duševnosti jedinstvenu i cjelovitu sliku svijeta i života. Njezin je vrhunac n a r o d n a f i l o z o f i j a.

7. Nema područja kulturnoga rada, na kojem se idejal narodne kulture ne bi dao ostvariti. Pred objektivnom kulturom ima ona tu prednost, da je slobodno očitovanje unutrašnjosti ljudske, — a uzevši slobodu u idejalističnom smislu, dolazi ona u svezu s ć u d o r e d n o š ć u, kojoj je po znamenitom odredjenju Kantovu takodjer bivstvo sloboda. Prema tomu odredjenju dolazi ona u opreku s kulturom i n s t i n k t a, što ju je romanticizam i noviji naturalizam toliko uzvisio. Osjetnosti se i nagonskomu životu u naturalističkom redu životnom podaje prevelika vrijednost, — a opreka idejalistične kulture ide samo dotle, dok te faktore svede na pravu mjeru vrijednosti. I ona će dakle osjetnosti i nagonu priznati njihovo, dakako ograničeno pravo, ali ne toliko, da bi se tim spriječio ili pače dokinuo svršne životne vrijednosti stvarajući čin uma. Njegovo je gospodstvo nad ostalim stanjima duše razvojno-povjesno opravdano, pa i ne bi pravo bilo pustiti je plijenom sila, kojih snaga je pomanjkanje slobode, pomanjkanje moralne i kulturne vrijednosti.

Narodna kultura stvara čovjeka — jer mu stvara idejalni lik života, u kojem se život čini vrijedan, da se živi. Od razrožnih i besvršno djelatnih sila stvara ona individualitet, kao raščlanjenu, mnogostrano razvitu, a u svem skladno ujedinjenu organizaciju, koje o r g a n i z a c i o n a v r i j e d n o s t — po Vischeru — odlučuje i o e s t e t s k o j — ja bih rekao — umjetničkoj vrijednosti. I u tom se pokazuje umjetnički karakter narodne kulture, što — da upotrebimo riječi S c h e l l i n g o v e — ona nosi z a k o n s v o g a o b l i k a u s e b i, pa nije bilo krivo, što je N i e t z s c h e od nje tražio, da naime bude jedinstvo stila u životu, ali je krivo bilo, što je htio svijet da shvati samo kao e s t e t s k u pojavu. Sam Nietzsche postavlja razliku izmedju umjetnosti stvaranja i umjetnosti života, koja umjetničku misao projicira (unosi) u samoga čovjeka i ostvaruje je u njemu, koja postavlja umjetnost pod optiku života. Tim se Nietzsche prislonio uz Goethea, koji je život, kulturni život, držao umjetnošću, a najvećim umjetnikom čovjeka sama. A to on i jest, kad svojemu životu podaje dostojni oblik, kad ga učini l i j e p i m i d o b r i m i u njemu ostvari u posebnoj nekoj skladnosti ideju ljudstva. No taj idejal nije postojan — uvijek se dalje pomiče cilj, idejalni pojam čovjeka dobiva u razvoju svedjer novih crta i uvijek nanovo teži čovjek, da zbliži realnost s idejalom, uvijek dalje, više tražeći svoju sreću. A hoće li je ikada postići potpuno? Možda to i ne bi sreća bila ; nezadovoljenje mu je poticalo, da neprestano teži i radi, kako bi poljepšao i poboljšao život ljudski. Što mu pak nikad u tom ne klone snaga, u tom leži — i d e j a l i z a m ovakove kulture.

Dr. Albert Bazala.

IZ TRIJU KNJIGA: O DOBAMA.

IZ KNJIGE III.

VITEZ.

Na crnom konju vitez jaši,
A vjetar tamni plašt mu vije.
pod njime polje crveni se
od pupoljaka krvavije'.

I kuda prodje, otvara se
uz tihi jecaj čaška svaka,
njih tada žanje poput kose
s daleke zviezde pala zraka.

Na kraju polja kula lebdi,
a povrh kule oblak prieti
i baca sjencu, a u sjenci
bez šuma kobno jato leti.

Pred ulazom je budna sfinga
i na nju vitez mačem mahnu,
tad srušila se gorda kula
i kao požar oblak plahnu.

TORANJ.

Okolo tornja čiope se gone,
kô da ih nose talasi vedrine,
a kada lete prama svjetlu dana,
rub krila njima kao svila sine.

Kameni toranj: to je sudba moja,
šte nesmiljeno siže u visine,
a čiope su crne misli moje,
iz čijih krila ljubav kadkad sine.

U SUMRAČJE.

U okviru kosa crnih
izpaćeno tvoje lice
jeste titraj, zadnji titraj
umiruće voštanice.

Mirno leže tvoje ruke
mekanome na baršunu:
tako ruže u jeseni
požutjele čaške trunu.

A na gladkom čelu tvome
odraz svjetla bliedo mrije:
u sumračje mjesto zjenâ
gledaju me suze dvije.

GJERDANI.

Pod javorom zelenijem
žuboreći potok teče:
tu se kolo vila roči,
kad se spušta rujno veče.

Plešući se skladno giblje
kao labud kada pliva:
jedna drži biser-školjku,
druga rukom nagost skriva.

Pokraj vode ljeri cvatu,
rumene se čaške njine:
krabeći se tio ginu
s tajnog stida i miline.

A najmladja vila kupi
sladke kapi stidnih ljera
i na zlatne niti kose
niže gjerdan od bisera.

Drugarice svoje kruni
i biserom i gjerdanim,
a one joj cjelov nude
usnicama nasmijanim.

SROK.

Sred okvira tamna okna
u bjelini stajala si
gledajući, kako suton
na zapadu požar gasi.

Zadnja zraka tvoju vazu
odsjevima duge prosu:
biela ruža od milinja
s laticama pelud osu.

A na pragu golubica
pruži traku sniežne grudi:
vršak njenog kljuna zasja
kô da zlatno zrno nudi.

Trunak zrna odruni se
na zenicu tvoga oka:
tvoje usne sljubile se
rumenoga poput sroka.

Cvietao je srok na usni,
za kim mladost moja gine
kao talas, kada zviezda
gaseći se nebom sine.

SFINX.

Pred pustarom je mrka sfinx
i kruto stišće šape,
pod prsima od kremena
grud poput luka nape.

Ukočila je zjenicu,
što u šupljini tone,
a pogledi joj okrutni
u dalj i pustoš rone.

Ah željno čeka blažen čas,
kad mrak se slegne prvi,
bar žednim usnam popit će
s nebesa odraz krvi.

UZDAH.

Na cvjetne bašte pada sjena gusta,
po zraku leteć sustale su laste,
a suton siplje šare ljubičaste
na polja tučna i na polja pusta.

Kraj bučna žala pjesnik snužden susta:
u misli vidi čaške pahuljaste,
u misli vidi prsi baršunaste
i sluti cjelov nepoznatih usta.

Kad noć se sjajnom okitila krunom,
tad dalje krenu, lutao je šumom
tihano šapćuć: „lahko, tio, tiše,

ne želim budit gniezda , želim čuti,
kako će zadnja ptica utihnuti
uz šuštaj lišća, što se meko njiše".

ZDENAC.

U zdencu zvonko pada kap
i ruši staklo površine,
a povrh zdenca zlatni srp
u tamnoj vodi kadkad sine.

Il možda nije zlatni srp:
to sjaje pehar od kristala,
il možda zviezda leteći
kô dragulj kami u dno vala.

MRTVI GRAD.

Pred vratima mrtva grada
od kamena straža bdije:
na nju Ponoć plašt odlaže
i pod kipom suze lije.

Pred portalom crkve stoji,
mraz joj bliede suze suši.
Strah ju. Sluša, da li dašak
vjetra grobni pokoj ruši.

Zatim ide tužnim krokom
po sokacim' grada pusta,
mjesto plašta pokriva ju
do gležanja kosa gusta.

„Sve je mrtvo": ona vapi,
ali glasa čuti nije:
samo mjesec, hladni mjesec
vrh krovovâ talas lije.

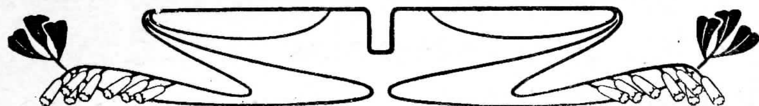
GRIEH.

Niz svione tvoje kose
milmirisni dah se ciedi,
oči: zviezde na zapadu,
mjesečina: obraz bliedi.

Iz svilenih uvojaka
sjaje igla pozlaćena,
a na kraju igle dragulj
bliešti kao zmijska zjena.

Na tankijem usnicama
što mi nosiš, kćeri grieha?
Da li hihot usred plača,
ili jecaj usred smieha.

Božo Lovrić.

IDILA.

Polako, kao suza niz lice nebesko, spustilo se sunce, a počeo se prosipati suton, oblažući neosjetnom mekotom stvari i podušujući glasove. Okolo stvari nema više one svijetle konture, koja ih danju obrubljuje i muti im izraz. Pod bizantsko modrom bojom neba stoji malo nezgrapno drveće, pognuto u pozi molitelja, a veliki drvored jablanova uzvisio je u vapaju svoje farizejske dugačke i debele ruke. Bijele breze, kuštrave kose, posute srebrenim svjetlucanjem, stoje pune čežnje i šaptanja nad baricom, u kojoj je utonula sva dubina neba, a malo dalje stoji prosutijeh i začešljanijeh vlasi vodožedna vrba — salix elegantissima — i njezino ime zvuči kao litanija...

Kosović, crno i živo zrno sutona, polijeće po vrtu i čuje se svileno šuštanje kroz grančice i tiho cjelivanje lišća. Vrtom se igraju bijeli, pusti i nestašni puteljci. Kosović silazi k njima i šeta se, klanja se, kao mali umišljeni abbé...

Polako se nažižu zvijezde, trepeću i dršću kao lišće. One su očima najnježnije, i ako priroda malo duhne, čini mi se, da će ih udunuti... I što ih većma ima, sve se većma prosiplju u baricu medju raščupane vlasi bijelijeh breza i po finoj, začešljanoj vrbinoj kosi. A lopoči su izvratili svoje dlanove na površinu barice i stoje u ekstazi očekivanja i šapuću: Padnite i na naše ruke, vi male zvijezdice nebeske!...

Jedna lastavica polijeće nad jezerom. Zaleti se visoko, pa se snizi i usred barice dotakne se desnom grudi o hladnu, čistu vodu; zatijem se iznova sune u vis, povrati se, i dotakne se lijevom grudi vode. Kupa se, a glavu drži izvraćenu u onome zanosu cjelivanja, i krila zavraća, u času dodira, visoko, kao ruke...

Pod njenim prozorom sada cvjeta magnolija i u sobu ide hladni svježi dah mora. Magnolija je sada visoka, do prozora, a ja sam onda nenavidio one male vaze — pune primula, pausa i fuksija — i onaj bijeli karanfilj s krvavijem kapljicama, koji se bio nakostrušio nasred prozora kao puran, da ne vidim njezin lijepi vrat i košuljicu, kad bi

se u jutro nadvirila nad prozorom s pospanijem očima, da vidi, tko prolazi, zavraćujući rukom svoju čupavu crnu kosu.

Bila je malena i lijepa i zla. Tko je u crkvi govorio uvijek na glas? Ona. Jednom sam joj kazao, da će je pop ukoriti, a ona mi je isplazila jezik. U taj se čas pop okrenuo i kazao: Dominus vobiscum, a ona je zaplakala, pokazala na mene prstom i rekla: — On govori!

Izmedju moje kuće i njezine bila je taraca, a u srijedi bunar. Ljeti je u njemu bilo malo vode, a mi smo se naginjali nad njim i odozdo bi nas dočekala dva lica, jedno za drugim, a iz onoga lica sa crnijem krilima sijevala su dva bijelanjka od očiju zastrašeno i radoznalo, spremna na drzovitost i na plač.

I spuštali smo staro prošupljeno vjedro u zdenac, a kad bi bučnulo u vodu, čekali smo, držeći za uže, dok se ne zategne, pa smo se napirali, da ga što prije izvučemo, a u bunaru bi rominjala plaha kiša. I netom bi vjedro bilo vani, ti si se bacala na nj, turila u nj i vlasi i usta i nos i čelo, a ja sam ostao gledajući u tvoj bijeli, poput voska, zatiljak, i bilo mi je, da te od jeda u nj ugrizem.

Sada, sjedeći uz prozor i gledajući kako se u mraku gubi čupava breza, sjećam se, Gjeno, tvojih crnih čuperaka. Kad bi se ti rasrdila i razmahnula glavom, oni bi se razletjeli na sve strane, kao da će u oblake, pa bi se pokorno odmah maršćući objesili o tvoje puno i ovalno lice. Zjenice bi sijevnule i zabijelili se mali oštri zubići, a ja hitro rukama sebi u džepove, da me ne ugrizeš za prst.

Nikad se nijesi dala do kraja raščešljati. Ja bio sjeo na bunaru na pokriv i obuhvatio nogama oko tvoga tijela, da ne pobjegneš — i netom bih metnuo u kosu stari, krezubi služavčin češalj, odmah bi o nešto zapeo. A vlasi su ti bile mekane i tople. Znaš ono u mlinu? Žrvanj se okretao i oblačak brašna padao jednako u postavu, a mi smo u nj turali ruke: bilo je mekano i toplo. Onako je topla bila, Gjeno, i tvoja glava. I tako su prolazile godine na onoj taraci. Ona je bila naše malo kraljevstvo. Ali kad je došlo vrijeme škole, taraca je tek u veče oživjela. Pristup je tada bio slobodan, a ja sam iz prikrajka gledao one nove, u školi naučene igre, u kojima si ti drugoj djeci bila opet kraljica, ali ja sám se već osjećao pensijonircem u tvojoj državi.

Jednom, kad je već bio suton, ostadosmo sami na taraci; a ti si našla ugljen i uzela pisati po ploči velikijem obilnijem slovima: Gjenna. Prigovorih, da se Gjena piše s jednijem n; a ti si htjela, da se piše s dva.

— S jednijem.

— S dva.

— S jednijem.

Tada si bacila ugljen i uhvatila me za vlasi. I kad si potrgala punu šaku vlasi, što si tijem dokazala? Je li to, da se Gjena piše sa dva n?

A tko je don Baru slomio štap, dok je on govorio misu? Ti! Ti si ga našla za vratima od crkve, ti si ga iznijela, prislonila uza skalin i po njemu plesala, dok se nije prebio. A ja, ako sam se i uspeo na štap i plesao po njemu — to je bilo samo zato, da tebi pomognem.

U ono vrijeme — kad sam već znao, da je ciconia — roda i gutta — kaplja, — ti si već sjedala uz glasovir i po taraci je odjekivalo: do-do-do, re-re-re, mi-mi-mi — i uvijek isto te isto.

— Gjeno, ostavi toga vraga. — Tada bi se ti hitro uspela do-do-do-do maggiore, pa izašla na prozor s razjarenijem očima i poviknula:

— Ti si u svojoj kući, a ja sam u svojoj!

— Ali ja učim!

— I ja!

Terasa leži pusta i medju pločama raste tanka travica, a tamo u daljini gubi se more i od njega diše neka teška samoća na dušu.

I tako prolaze večeri uz prozor. Preda mnom leži more, duboko, mirno. Katkada prodje crna ribarska ladjica, oglasi se pljesak vesala u vodu, a ona opet zadje za kraj i za njom polako, bez šuma iščezava u modrini bijeli trag. Sve je mrtvo, bez čuvstva, a ona neizmjerna osamljenost toči mi u srce otrov, kap po kap.

I tako jedne večeri sagriješih u stihovima:

Zalutala ptica
Svu noć, sav dan
I nije znala — pod njom
Da je ocean.

Leti, ptico, leti,
Kud hoćeš — al' znaj:
Nikad i nikad
Nać ne ćeš kraj...

Hura! A kome da ih pročitam. Majci? Ona razumije samo o Milošu i Marku. Ocu? Kazao bi: U što ide svijeća po noći? Da kome, kome? Gjeni? — Ta nas se dvoje više nije sastajalo. Ti si već bila izrasla, učila u plesnoj školi, a kad bih te na putu sastao i pozdravio, crven u licu, ti bi kimnula glavom hladno, hitro i prošla.

One noći stajao sam uz prozor i gledao u zatvoreni tamni prozor na tvojoj sobi. Mjesec je obasjavao svu taracu, a na bunaru, od kojega se odbijala kosa sjena, stajalo je staro vjedro i njegova sjena sa sjenom od bunara činila se kao sakriven čovjek. Odjednom čuo sam hitre korake niz ulicu, zatim laganije, pa vidjeh jednu sjenu. Ona se zaustavila pred taracom. Prepoznah jednog oficira. On gledaše neko vrijeme u prozor, pa učini pozdrav.

— Luda! — pomislih, salutira prazan prozor! Kakav mi je to gust.

Onaj podje dalje. Svu noć nijesam spavao. A sutradan, poslije objeda, kad nije bilo kod tebe nikoga, udjoh u tvoju sobu:

— Gjeno, donio sam ti jednu pjesmicu.

— Za mene?

— Ne za tebe, ali ako hoćeš, dat ću ti je.

Izvadih papir, Ti si sjela na divan; a ja stadoh u pozi Gundulićeva spomenika, te počeh

Zalutala ptica . . .

A kad sam svršio, nastade pauza.

Je li to sve? —

— Sve.

— Ha, ha, ha! — Pa tako bih i ja spjevala!

Pokunjih se i sjedoh.

— Čekaj, sad ću ti ja pokazati jednu pjesmu — reče ti — i izvadila si iz ladice jednu lepezu: — Slušaj!

Čitala si s lepeze:

Kad te vidim na prozoru,
Ja ugledam bijelu zoru;
Rajsku slast oćutim tad —
Ali rijetko, rijetko kad . . .

— Jesi li čuo ovo?

— A tko je to napisao?

Donijela si mi lepezu pod oči. Pročitah pod stihovima: N. v. N. k. u. k. lieutenant.

— A kako poznaješ toga čovjeka?

— Plešemo zajedno.

— Tako! Ali to nijesu njegovi stihovi. To su stihovi Petra Preradovića.

— Pre--? . . .

— Pre-ra-dovića!

— A tko je to?

— To ti je jedan Ličanin, Gjeno, Ličanin — Boga mi.

*

Vidio sam, da mi ne vjeruješ. Bilo mi je da zaplačem; sam me je vrag natentao da rečem, da je ono spjevao jedan Ličanin.

A ti si ustala i rekla mirnijem glasom:

— Ti misliš, da te ja ljubim.

— Ja, ja — ne mislim.

— Misliš, misliš; ali ja tebe ne ljubim; ja tebe ne mogu ljubiti.

— A zašto?

— Tako. Ti si bio vazda sa mnom. Isto si živio kao i ja. Ti mi ne bi mogao dati ništa novo. A ja na taku ljubav nijesam nikad mislila.

Ustadoh:

— Adio, Gjeno!

— Adio.

M. Lisičar.

IZ KNJIGE „EVANGJEOSKIH PJESAMA“.

I.

SAMARITANAC.

Kraj drumova po Zemlji ležao je sviet u bolu
I zdvojio već o životu svom,
I gledao gdje avet smrti pruža bliede ruke,
Da vodi ga u carstva svoga dom.

Sa suzom, s uzdasim i s glasom molbe pomoć zvaše,
Sve nadao se, da će netko doć, —
Al iščeznuše uzdasi i posuše se suze vrele,
Nit htjede tko mu doći ù pomoć.

Već gasnut stane svieća srca njegova i uma
I dimit se u kolutove dim —
Aj kakve li je misli reko tad! I plakat gorko
I smijat slatko mogo si se njim.

A Mart, Saturn i Venera sa Jupiterom starim
Svi čekali su sina Zemlje smrt,
Te pustoš da će biti kao Mjesec hladni, bliedi
Taj oholasti, taj zemaljski vrt.

Al u to s neba zatitra i zasja Svjetlo novo:
Na zemlju sidje kao čovjek — Bog,
Pa ruku metne čudotvorku na svog bolesnika:
„Ja hoću, da se riešiš bola svog.

Ded ustan i unidji kraljevstvo u moje novo,
I bit ćeš zdrav i bit ćeš liepo živ;
Tek živi samo zakonu po mom: da brata ljubiš,
I bit ćeš jak i bit ćeš kao div!

A ako tielo smalaksne ti opet trudno, bôno,
— Ta čovjek ipak ostati ćeš viek ! —
Ti ne boj se, jer ja ću biti snagom svojom s tobom,
I podat tad ti spasonosni liek".

Poskočio je biednik s legala ko jutrom ptiče,
I činilo se : nov će biti sviet !
Dok duh mu prije gmizao je prahom težak, mlitav,
Sad k nebu diže vilinji ga liet.

Ko drugim dahom da disati počela je zemlja
I vjetrić rajski ko da dunu blag !
Nov život granu : sve za brata, sve za Boga svoga,
Svak trud bje sad podnošljiv, lak i drag.

Al crne kobi ! Roda ljudskog u kolievku već je
Zarovao se propasti mu crv ! —
I opet sinu jadne Zemlje pogibao prieti,
Da strune živ i postane ko strv.

Iz gore crne — baš iz ljudskog srca — razbojnik se diže,
Te bodom rana zadaje mu sto !
Već ginu Prvi ! Već se opet sprema biti grobljem
Te zemlje naše izrovano tlo.

O sine Božji, oprosti mi ! Sjet se obećanja !
Ne reče li, da s nama Ti si viek?
Ja vjerujem — al rane peku, krv nam isteć hoće !
Samarijsku nam nosi pomoć, liek !

To izranjeno srce uzmi nam i daj nam novo,
Što ljubiti će Boga, brata svog ! —
Na svietu opet sve je gore ; kao da je pako !
I opet spasit može ga tek Bog !

II.

PLES.

(LEGENDA IZ SEDAMNAESTOGA VIJEKA.)

Sva blistala je sjajna dvorana
U francuskoga otmjena vladara,
Ko kada sunce oko podneva
Sa zlatom svojim po jezeru šara.

Ministre vidiš tu i gospoje,
Prelate, paire, svilne kardinale ;
Svi gore željom, da se osvoje,
Pa plamen srca, sve da bukti, pale.

Za časak dodje majestetično
Medj svojtu svoju Njeg'vo Veličanstvo,
I krene glavom dostojanstveno,
Te poniknulo cielo je dvorjanstvo.
Još tren, — pa jeknu žice opojne :
Sva dvorana se valom zatalàsa ;
Gospoda svjetska vode gospoje,
Ko mramor kojim se vrat bjelasa.

Courante se pleše — a s usne rosnate
Ko titraj zviezde blažen smiešak titra,
I šapuću se rieči medene :
Ko brzi ples, ko gigue im pamet hitra.
Sa strane Amor pak ko pomaman
U nebroj meće strjelice sa luka ;
Ne strielja vražić s kuta utaman :
Sve smrtno rani okrutna mu ruka.

Clavecin umine — a ko mamena
Ta kraljska čeljad onud hrlit stane,
U novoj formi gdje je dvorana
I gdje pred oko novi lik joj pane.
Ko oltar niza stienu srebrenu
U žarkim bojam živa slika sjaje :
Tu Herod gleda žene osvetu :
Saloma majci mrtvu glavu daje.

Sve sluge časne, svietle, visoke
Plesačicu će ovdje prvu slavit,
I vienac teje miomirisne
Ko žrtvu malu k bielim nogam stavit.
Al u to slika ko da gane se :
Otvoriše se Ivanove oči
I krenu okol čete šarene,
A more suza ko iz živih skoči.

Potresoše se gosti kraljevi,
  Bljedoća sjede vruća im na lica,
Umuknuše svi strasni pokliči,
  A mnogu damu htjede nesvjestica.
Potamne opet oči svečeve,
  Tihàno makne kraljevska se kita ;
Već ginu svjetla — dvori prazne se —
  Tek što to bješe? — svak se strahom pita...

III.

ABBÉ BRIAND.

U predvečerje. Ulicam Pariza
  Neprestan biesni ljuti boj ;
Abbé Briand med četir zida samac
  Predaje Bogu život svoj.

Jedanput još će sveto Pismo vidjet
  Sad pre neg dodje žića slom,
I retke baš o drvetu si nadje,
  O onom znanom neplodnom, —

Kad jače ruknu vika buntovnika
  I dopre do pred njegov stan;
Još nikad slova ne shvati tih tako
  Ko u taj strašni, kobni dan !

Bez nade skoči, rukom knjigu primi :
  „A što to bijah dosad ja?
Gle, za mnom prošlost prazna, pusta stoji,
  Preda mnom strašno bezdno zja.

Na tisuć ruku dizalo se k meni,
  Al na sve ostah niem i gluh !
— Ne novca, neg bar sočna rada za nas ! —
  Al za sve ostah tvrd i suh !

Što dakle bjeh? !" Kad tres ! — gle probi vrata
  U biesu svome sankilot :
„ „Počivaš, pope ! Pa počivaj viekom !
  Uspavat će te crni skot !" "

„Ded sieci, brate !" — Sam se sudeć preda —
  „Jer svako drvo neplodno..."
Al dalje presta, — sjekira se propne, —
  Zakrvari se svietlo tlo.

Još jedan pogled na propelo baci :
  Oj žarka bje to molitva !
„Još samo milost ostaje mi Tvoja
  I u nju vjera vječita !"

IV.

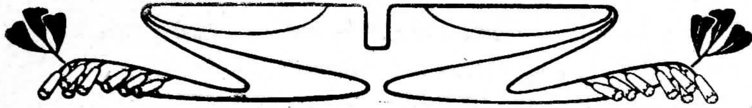
POD KRIŽEM.

U polusjen kapele skromne, male
Sav nemiran i bolna srca zadjoh,
I klekoh tamo na klecalo staro,
U kutu što ga gostoprimna nadjoh.

Nad njime ozgo a niz stienu trošnu
Protegnulo se veliko raspelo ;
Unakrst noge dosizale nisko
Pred vruće moje kao oganj čelo.

I nagnuh glavu na te noge ledne —
O hvala, Bože ! Kol je slatko bilo !
Već oblačje od omare se diglo,
Al nebo moje sad se raščistilo.

Ferdo Rožić.

„NIGDA ČOEK“.

Majka mu na sve muke, kad ga radjala, i, taman on na svietu, a ona otegla. Sjetna!

— Zadavio mater! — prodere se s užasom babica, a dobre susjede okupile odmah proricati mu zlu sreću: kami će od njega čovjek, kada je majku ubio na porodu!

I tako, mjesto da veseo hitac iz puške pozdravi porod „junaka”, naricanje za zlatnom pokojnicom naviestilo ga svietu, koji ga dočeka s grdjim priezirom no da je „zet”.

Otac mu se, malo za tim, opučio. Susjeda, kuma Mare, uleti ka' pomamna toga dana u kuću. Stisnutih zubova, razmahanih ruku preko glave, za dlaku se ne obori na ono peču djeteta, što se koprcaše u širokim povojima i kričaše: zadaviti bi ga valjalo, zadaviti, kada je, eto, i otca smako!... To se zna, neka joj ne govore, on ga je smako, on, a da tko!... Živ je i zdrav, Bogu hvala, meštar Tripo, koji, valaj, ne laže: neka njega pitaju, ako ne vjeruju njojzi, pa će čuti cielu istinu. Bješe na dlaku avako, eto: gradili oba meštra jedan do drugoga, a pokojnik, kukavac! pričao, kako će sa sinom po moru, tek stane malo na snagu, čak u Ameriku, tamo, „e će tako“, veli, „ako steče koga jada i osvjetla crn obraz, oprati sa sebe grdnu ljagu...” Reče — i ne doreče: — zape mu noga, popuzne — i skotrlja se ko vreća niz gradjevinu. Ni Jezus!

Baba po otcu, na kojoj je jedinoj ostao sada, zgražala se i ona, sirota, kad joj na um pani sva ta tužna historija, ali kako će da ga zapusti nejaka, bez bruke i sramote! Štene bogme nije, i sveti je krst na njemu. Ele, uzela ga pod svoje.

Povijala ga, gledala, čuvala brižno, e joj se smililo na nesretno diete. Pa, Bog sam zna, ne će li od njega jednom šta biti! I pop, napokon, fali na oltaru; kamo li se ne bi mogle kume susjede prevariti... Eh, kamo sreće, da je Bog usliši!... Onda, da mu je prosto sve, e'

bude li božjeg blagoslova, to će reći, da on nije ništa kriv... I, u toj nadi, branila ga smjelo pred svietom, klala se s njega sa susjedstvom, pa i na pazaru, pred djevojkama i gospodjama, što su u nje kupovale povrće, sjedeći na svome tronožnome stočiću, znala je iztresati po ciele vreće razloga i blagoslova na drúge, koje su, uz njezin, izredale bile svoje košiće zeleni, — da su imale šta ponieti doma otcu oli mužu... sve s toga „ubojice” !

To se sve živo čudom krstilo, kako je lako i brzo pregorjela onu diku od jedinca.

Pa ipak, kada hćaše, u večer, sjedeći do njega i pletući bječvicu, gledati ga, gdje se sve jednako dere, ko i kopuh po bešici, pa bi stala onako na tihu miru i po tenanu razmišljati o svemu — — e, bogme, ju često podidji mravi od užasa, i uzdahni od muke:

— Kuku tebi, sinko, do vieka! —

Kako je sve grdji bivao, stala pače i sama slutiti mu zlo. Ta, cielo selo veli, ko jedan, da je ubio otca i majku!... Da se više smiri, dakle, navalila davati mise, prilagati zavjete; klečala i sama po ciele noći uza nj, s krunicom u ruci, škropila ga svetom vodicom; povela ga pače o Tripun-danu u grad i potisnula ga do tri puta pod svete moći i pod škrinju svetu, kad su ju nosili u procesiji, a rieka se svieta svijala pod njih... U zo čas! Stala dreka, stalo koprcanje djeteta, koliko da ga iglom bodeš... Toga se je dana vrnula doma ubijena živa, bacila se rasplakana na stolicu i zastenjala zdvojno:

— Ovaj ne će ni vidjet' čovjeka, kada i svetca, oprosti Bože — i udarala se rukom po ustima — mrzi.

I od toga se dana nije već smirila...

*

Pun, jak, zdrav, crljen ko jabuka, razvijao se plemenito. Jedva ga noge nosile, a već ga dosta, i mnogo, bilo, da, bos, gologlav, razčešljan, vas omrljan, obija pute i po daždu i po sniegu i po vjetru. Po vas dugi božji dan stala ga dreka: bilo ga prepuno selo. To ti pao niz medju, to se metnuo kamenom i razbio glavu, to stao za rep vući psa, da ga je ujio, to se posjeko nožem, što ga je oteo babi... ele bio pun krcat brazgotina, kada je obuko gaće.

Smrklo bi se jadnoj babi pred očima, kada ga, na povratku s pijace, sreti mokra ko iz mora, izglibana svega, gdje, ko da i ništa nije, na pustoj kiši, gradi kućice ili napravlja mlin kraj kanala, pa bezo-

brazno mnjauče, kukuriče susjedama, što ga psuju, a znao im je liepo i odmjeriti ruku do lakta.

— Ne, sinko, jadi te ne smeli, ka' i hoće! — i pošla bi, da prisloni na medju gdje bieli košić, što ga je u desnici nosila, ili da skine s glave koš sa povrćem, nad kojim je u ljevici držala razastrt štit od kiše — kako će se laglje za njim zaletjeti.

— Pušti, babo, hoću rast'! — odvraćao on mirno, pa, kad mu dodji baba na dohvatu, šmigni ko jegulja...

Tako rastao ko iz vode, u zo čas i na svoj zli put.

*

Nijesi od njega mogo proći selom, da zašetaš. Jedva si mu do kuće dopro, eto ti ga. Izleti preda te ka' pas od straže na lupeža, pa spruži ruku:

— Gospodine, daj patakun, da kupim kruva! — i trči za tobom, da zna liepo ne vratiti se doma. I nema boga, hoćeš li proći s mirom, valja da bude na njegovu.

Jednom ga samo htjedoh mrvicu prokušati.

— Čemu tebi novci? — upitah.

— Da kupim kruva.

Ali dućana nije tu bilo.

— Hoću, boga mi, kruva ću kupiti — ponovi on, videći me valjda neodlučna i što se na okolo osvrtah.

— A gdje ćeš ga kupiti?

— Tamo... blizu... nije puno daleko... ima „butiga"...

Tko zna, pomislih, može biti i ne laže. Izvadim novčarku i dadem mu deset novčića u tvrdu.

— Evo ti šestica, — rekoh. — Potrči brzo, kupi patakun kruva, pa ga donesi na uvid i vrni mi šest solada. Ja ću se, medju tim, prošetati i još jednom tkanicom.

Oči mu se zacakle lukavstvom i veseljem.

— Čuvaj se, znaš! — prihvatih ozbiljno. — Jaoh tebi, ako ne bude sve, kako ti rekoh. A poslušaš li, bit će bolje za tebe...

On ščapi požudno novac i odleti kao striela. Jedna djevojka, što ju priečnica izbacila baš kraj mene, promrmlje lagano, da je on, po sreći, ne bi čuo:

— Tko se vidio, vidio! —

Ja ne odvrnuh ništa, no nastavih put. Prošetah, vrnuh se, obazreh se na sve strane, pače, i počekah malo... Jeste li ga vidjeli vi? Toliko i ja.

To mu ipak nije smetalo, da se, do malo dana, i opet dere za mnom, ko da ništa nije ni bilo:

— 'O'l' dat koji solad, gospodaru!... 'O'li, a?... 'O'l' dat, gospodaru!...

— Bata, bata! — odvratih, manuvši štapom, kada mi je već uši bio zaglušio.

— 'Odi da, ako te majka rodila! —

Ja, dakako, svojim putem, ko da nije moj posao.

— Perit ću ti kudjelju... Evo ti je, na; dodji, ako ti „basta"...

Ja se činim nevješt, a njega to ijedi još grdje...

Sagnuh se, da uberem jednu ljubicu.

— Ne kradi ljubice, znaš... To je moje, tu... Kupi ih, ako ih hoćeš imati...

Pa, kad sam bio, da mu s vida umaknem, razdere se iza svega glasa:

— Jaoh, čudna mi gospodina! Nema ni solda, da kupi špaga, da se objesi! —

Uprav je u oči bila ta njegova bezobraznost, da, drzovitost, kojom je odvojio, baš ko i rastom i snagom, od druge djece, što su kraj njega mirno, snižena glasa, nudili ljubica ili umilno, često i zastidjeno, moljakali po koji novčić za kruh — da ti se srce moralo smiliti, manj da ti je kameno.

Tako se jednom osobito dojmilo našega društva odrpano, suho, bliedo djevojče: na, kip gladi. Jedna gospodjica skupi od svakoga po što god i udieli joj obilatiju milostinju. U taj mah, izniknuo i on negdje iz zemlje, odakle li:

— I meni daj! —

Gospodjica se slatko, zvonko nasmije.

— A zašto si njoj dala, a!

Svi prasnuše u smieh.

— A meni ne ćeš?!

— A tebi ne dam!

— Dobro!

Vidjelo mu se na licu, da je nješto naumio, ali se uzinadismo, da ne popustismo, da vidimo baš: šta će biti... Mislili smo, da će

nas kamenjem gadjati ili tako što... No, prije nego prevalismo kakih trideset koračaja puta, taman savili put na lievo za njekim hrastovima, kad li čujemo, sve u koliko bi se prekrstio, kratko prepiranje, pa kao da se netko časkom otimlje, pa jauk, — i, dok se uhvatimo čistine, što bijaše pukla medju stablima, na dva kroka od nas, to on leti, ko grom, uz krš, djevojče kuka, povaljano u glibu, dvoje se troje li djece prestrašeno razbjeglo kud koje, a babe trče uz brdo iz susjedstva i kunu, kunu, da ti se kosa naježi.

A kađa mi na povratku, to ti junak sjedi, razvalio se na kuku jednom ka' beg, cigarom u ustima. Kako nas spazi, izpusti kolač dima iz usta največom nasladom orientalnog duvandžije, podigne u zrak desnicu sa cigarom medju prstima i zavikne:

— U vaše zdravlje, gospodo!

*

Paliti, — e, u tome je uživao. Kada bi oficiri zaigrali gdje na cunje ili „felbabe" na buče, on bi otišao tamo, da penje cunje ili dodava buče, „pa" — pričala bi u večer djeca babi — „koliko bi jednom zaigrali, očisti ti, na račun dobre ruke (na vino), dva tri cigara duhana k' i ništa".

A to i bijaše njegov poso, vas dobitak njegov.

Slala ga baba na pašu — a on puštaj brave pustopašice, sidji na more, te udri da se čine pliskavice, ili se izpenji, makar u djavola doma, gdje vojnici gadjaju u nišan, da izkuka po koji prazni fišek, pa ga nabij dobro prahom, što bi mu lovci darovali, i pucaj! I, ne jednom, no, skoro na prezdan, jedno s drugim, dolazio doma nagrdjen i okrvavljen...

Dali ga na zanat. Bolje od boljega! Ili ga ne hćaše majstor ni vidjeti po ciele dane, ili mu ih hćaše toliko opraviti, da mu je reda bilo spraviti ga odmah doma, razbijenih kostiju.

— I angjelu bi božjemu dodijalo s njime — reče majstor babi, kada ga je kumila, da ga i još jednom uzme — a kamo li ne će čovjeku od kosti i mesa!...

A nekmo li ne će učitelju! Jer da znate, i u školu ga dali.

— U ruke božje, pa u vaše! — rekla jadnica baba gospodinu učitelju, sita mu se isplakala i izjadala, te mu ga baš na dušu stavila. Ta, šta će s njime, ako se ni tu ne da razlogu! Pa se i zauzela ovaj put, mimo ikojega, oko njega. Svako ga uboga jutro svojim rukama vodila, šta vodila! Gonila ko brava iz kuće, da ga, pod živu silu, dovuče do škole i preda učitelju... Kupila mu pisanka, knjiga, tablicu, i što je god za učenika; obukla ga, što je bolje mogla i umjela; obećala mu kupiti darova, bude li dobar... i šta ti ja znam. Pa — Todore, svaki dan to gore. „Klupe" veljaše „peku ka' žerav", te buni, smetaj, bruči, dodijavaj, ma koliko ga učitelj opominjao na liepe i na ružne, pa i kaznio, pače i šibao — morao ga protjerati... Ta, ne zna magare, šta je petrusin!

„Neka ga, neka!" mišljaše on u sebi. „Na čast ti tvoj petrusin"... I letio je, izvan sebe, niza stepenice školske...

Ej, veselja njemu onoga dana: drž' ga, veži ga! Letio cielim putem, ko ptica umakla iz gajbe; uletio doma, reko bi, svi su vragovi u njemu, tresnuo tablom i knjigama o tle, pa bjež', i opet, vani!

— Stani, ne stanuo, da bog da! — derala se za njim baba — Čuj, slušaj, čudo te snašlo, ka' i hoće, danas!... Stani, Mile, Mile, jo!

On popostane časkom.

— Što je?... Brzo. Nemam kad stojat...

— Šta to bi u školi, a si tako uranio danas?...

On ubere grozd grožđja, pa zagrize u nj gladno i obiestno...

— A što će da bude?... Bolje je zobati i igrati nego sičijati onamo... Ne zna, ja, magare, što je petrusin.

I nasmija se od srca, a nesretnu babu spopala od jada vrtoglavica... Dakle nigda čovjek, baš nigda!....

Niti je htio poći za djetića, a našla mu se ljudska kuća; niti mu se htjelo poslušavati gospodina paroka, niti mu se dalo čeprkati na onu šaku podkutnjice oko povrća... Pa, neka barem nosi mlieko ili zelen u grad! „Hoće! Sjutra, ma ne danas! Oli je na glavu pao, da se bavi ženskim poslom?"

— Ma, što ću onda s tobom, ako boga znaš?! — zdvajala baba, lomeći rukama.

— Ništa, o! — slegnuo ramenima, pa, zvijučući, u baštinu.

Ipak je u ljubice u sunice i u šparoge išao kad i kada. Pustio bi drugove, da se pošteno namuče po kršu i po drači, da drapaju često gaće i krvave ruke, a on gadjao ptice, skidao gniezda, perio pružala, pa, kada bi se nabrali, on im, lukavstvom ili silom, otmi sve, i bjež' u grad... Tu bi dodijavao po kućama, po dućanima, tiskao bi pod nos ruku s cviećem: — 'O'li violica, gospodaru! — dok bi izbio koji

solad. Tada zašetaj liepo put doma, paleći ko Turčin, baš po gospodski. Čemu ne bi, kad mu može biti? ...

Zaludu: Ko čovjeka niti vidio, niti će vidjeti, da živi tri dana po sudnjemu danu.

*

Navalile, medjutim, kraste, u kam se stanile! i pustopašile, da je za priču ostalo... On, a znao je, gdje i djavo kašu mete, miešao se sve jednako svuda, da su čuvari na čudo bili s njime. Pa njemu ništa: ni dlaka, što no rieč, da mu je opala s glave! Sve se čudilo i krstilo, ali i priznavalo i trubilo na sva četiri vjetra, da je nečastivi, anatema ga! u njemu... Obredala dvie tretine sela, ako nije i više, ta strašna pošast: to njezina svaka druga ljudskija kuća, a koliba i pojata, bogme, svaka, ka' i gdje je siromah i nesretnik; — no njemu, i opet, ništa... „Gdje će grom u koprivu!" govorila jedna baba, „Pa, nečastivi, grom ga božji spržio, tamo njega!" — prihvatala druga, mećući na se tri sveta križa — „sam nečastivi ga je obsjenio... da bog sačuva i angjeli božji! Pomozi nam sv. Trojice" I šaputala je „Zdravu Mariju"... Ali se babe prevarile u računu, prevarile se i veselile, da je tako: napokon podlego i on... „Eh!", mrmljale su sada, „omiče se svaka, ma ne će božja! Njegova ne fali!"...

Baba se zatvorila s njime u kući, pa ni makac od postelje, van koliko bi: „dobro jutro!" susjedi s prozorčića. Njegovala ga, čuvala kolik zenicu u desnome oku, tetošila, lebdila oko njega dan i noć, probijala mu, svetim ustrpljenjem, iglicom, sve krastu po krastu: prava pravcata majka, ko da ga je pod srcem nosila... Neka se sviet čudi, koliko je kome drago, ona ne brani, a činit će, što je nju volja. Ta, krv nije voda! Pa, neka se zna da je i on netko i od nekoga: našli ga na putu nijesu, zanago!... Napokon neka svak traži po svome špagu: naći će, ne boj se, mrvica, a za tudje posle neka se ne brine...

Cielo se selo, medju tim, čudilo toj ludoj babi. Zar ne vidi, Bogorodica je smela, ka' što i jest, teke tako radi! zar ne vidi, da je to božji prst?! Njega najjače uhvatile, njega najviše drže kraste, i to one crne, najcrnije, što ih je Bog dao na pedepsu ljudima i na pokoru naših grieha... da mu nema spasa, kako je reko i „kapetan šior dotor"... Ne plaća Bog svake subote, ali teško ti onome grešniku, koji se trefi u subotu plaćanja!... Cielim se selom tako šuškalo, ali najviše se derala susjeda kuma Mare, koja ga je zamrzila bila od poroda, pa sve više i više, a koja je opet njemu bila pred očima ko krvnik...

Ali se i ovom prevari dobra susjeda, i, jednoga jutra, s užasom, doviknu drugoj susjedi:

— I ne će ga vrag odniet!

— Da, odnieti njega! Gdje se je to čulo, da vrag djavolu oči kopa?

*

Ele, malo vrieme postojalo, pa ko ništa i ne bilo! Igra i opet na plojke, na puca, na frenje, na solde, na španju... i šta ti ja znam, lukaveći i kradući sve jednako, ko i prvo, dok opulja drugove do košulje, a bi im i košulju od'ro, da samo može; pa onda pobjedonosno kući.

— Puvajte u šake vi, da vam se zgriju, a ja ću paliti! — I ostajao za njim, u zraku, trag dima „kolik' za vaporićem".

Nije već bilo djeteta, da će s njime zaigrati, da ga liepo platiš; batalili paček sve igre. Da će, sada, na soldate. Izdjelali liepo puške i sablje, napravili klobuke od papira i zviezde od krpe, te udri, muštraj se neumorno u nečijoj ogradi, gdje se Mile bojaše zaći od domaćih: bio je jednom tu toliko batina izvuko, da su ga ledja i još srbila, kada bi tuda prošao... Njemu, medju tim, narasle zazubice za soldatima. Al ga oni ne će, ni za sve carevo blago!

No, kad bilo sjutra dan u zoru, imaju šta i vidjeti! Povaljane sve pločice, pružala sva razbacana, razlomljeni „kebatuli", gvoždja pokradena do jednoga, a uhvaćene ptice razmrvljene, da od njih jedva i pera ima!

Hoće li ga sada, da vidimo!

— Ne, ne, i ne! Pa da liepo crkne tu, opet ne, te ne!

— Dobro je! Ne boj se, kume: okrenut ćete u druge gusle!

Jedne im večeri omrknule krasne tvrdjavice, ponos i dika dječja, sagradjene sa toliko truda i znoja — omrknule za uvieke, e ne osvanu od njih ni kamen na kamenu. Ala plača, ala jada i nevolje! Pa, neka to, no im poručio, a i zaprietio oči u oči, gdje je koga uhvatio, da će ih ko tovare izlupati sve redom, od gjenerala do baća.

Šta će, kukavci, sada? Da ga prosoče starijima, odnieti će on, to i bog zna, puna ledja batina, ali, koja fajda, kada će im biti vazda i do vieka za vratom ka' smrt? . . . Savjetovali se i presavjetovali se medju sobom, pa, toliko da prodju o manjemu zlu, poručili mu, da će ga primiti.

Sada, da vidiš pašovanje njegovo ! Tko sam, što sam ja ! Čini mu se, prosto mu je, Bože oprosti, i boga za bradu uhvatiti . . .

A na muštranju tek ! Ne fali ih svakojakih. Jedan sam prizor i sâm vidio s jednog kuka, što no izpupčao pod jednom tkanicom i na kome sam često sjeo, da se naužijem divote proljetnjega sutona.

Natuko ti moj junak na glavurinu papirnat plavetan klobuk, uzpravio se po vojničku kô ostilj, izbočenih prsiju, a u kut složenih nogu, opasao se nekakim crvenim pasom, da mu niz bok padaju krajevi, sablja mu u desnici, pa se razdere :

— Aptak !

Jedan bacio van trbuh, da se tobož bolje drži, izbacio ga svom snagom ; naduvao se kukavac : puknuti će.

— Ženo bredja ! — viknu zapovjednik, te, ni pet ni šest, no pest u drob. — Drž ! Kada si tako valjan.

Pa zazvierio očima, šiba po njima oštro, razgleda pomno : bome drhat ih sve uhvatio.

— Kert — ajh ! — zasieče iz nenada sabljom u zrak, a nogom lupne o tle.

Nesretno se ono diete obneznanilo skoro od prve šake, pa se ne mače odmah.

— Tovare ! — I šaka mu u nos nije falila, da mu krv puče.

Diete se raskrivilo, uvija se, previja od muke.

— Da nijesi ni uhom mignuo, ve ! Jes' čuo, ni uhom !

— Ma . . .

— Nema tu „ma" . . . Ni rieči !

— Ne ću . . . da . . . me . . . biješ . . .! — tare jadnik oko rukom, ramena mu poigravaju, a suze se grahom valjaju.

On ga ščapi za mišku, protrese ga, a ma baš do mozga u kostima, pa ga tresne o tle . . .

— Za to i zapoviedam, da te bijem . . . Kompanji, mrš ! —

I mali vojnici, strahom osvojeni, sukaju se ozbiljno, po baštini, za vodjom, dok se u travi valja i dere nesretnik onaj . . .

Malo po malo, dodijala djeci sila. Od pusta straha ne smiju ga prosočiti, trpjeti ne mogu više : nije druge, no obataliti igru.

*

Nego rastao, rastao — ka' i zla trava. Ni još se ljudski ne opasao snagom, niti ga nausnica gari, a gotov Kraljević Marko. Zaludu se baba po pameti bije, što će i kako će s njim, zaludu prevrće u misli petoga i desetoga, koji bi ga mogao navrnuti na dobri put, na da joj se jedne smisliti, da valja pićin ! Nije druge, no ugoditi mu svakojako, mazati mu svaku, što no vele, medom, udobrovoljiti pa pokušati, ne će li ga dobre i lijepe napeti na što. Dva, tri mjeseca dana provelo tako njih dvoje, kao u raju, pa kada se babi pričinilo, da je hora, ispovjedila se jednog dana i pričestila, saslušala na šte-srce sv. misu, izmolila nekoliko kralješa, postila cijeli dan, zavjetovala se čudotvornom sv. Tripunu, pa ga pod večer dočekala obilnijom večerom i kojekakijem darom, kako će laglje jurišati.

On očistio u sami čas paraliju obilato napravljena varena zelja, pa se naklopio nad pladanj strugačica — i muči, ždere i muči, muči i ždere, ko obično.

Stara se makla s jednoga na drugi kraj komina, pa će, pletući življe bječvu :

— Danas liepo Bog pomogo na pazaru, pa ti baka doranila biela kruva. —

On spruži požudno ruku ; jedva izvukla baba kruh iz škrabice, a on u nj zagrizo gladno.

Baba se čudnovato smieši i gleda ga izrazito — ali on haje i ne haje za to.

— A ma ima i još nješto — opet će stara, glasom, kakijem se pripravljaju iznenadjenja djetetu.

On povuče na nju mirno oči.

— Pogodi, de ! — i prignula se pred njim baka : izjesti će ga očima, a krije za sobom desnicu.

— Hajde, de, ne sulunduj . . . — ali kad mu se pred očima zacaklila staklenka puste rumenike, a prelieva se zlatom o sjaju vatre, narastu mu zazubice od milja i usklikne :

— Aferim, babo ! Kao da si mene pitala.

Baba izmoli u duhu zdravo Mariju. On utoči čašu i isprazni je na dušak. —

— Ha, dobro vino ! — cmoknu ustima.

— I pravo je, kada je za oči drago — i baba se u sebi prekrsti. — Eh, sinko moj — preuzme sjetnim glasom, uz dubok uzdah — bivalo toga u nas ! . . . A što nije lasno, kad tko teče ili dobiva ! Teško ti ga domu, što ostane na ludoj ženskoj . . . Neka, neka, kada mi ti samo upreš junačkijem mišicama . . .

*

Kao da je oblačak sjete preletio njegovim čelom.

Baba se ugrize za jezik. Valjalo joj isprazniti i zadnje baterije. Izvuče iz špaga omotak cigara, pa mu se približi.

— Junak, junak, a da što . . . Eto, što je za junaka.

Njemu zacakliše oči.

— Ala si mi . . . — No mu baba priskoči s glavnicom s vatre, te on zagrije cigaru, vrh pripali, izbaci iz punih ustiju kolač dima, pa se razvali na stočiću i nasloni ledja na zid kraj komina. Baba mu primakne brže bolje drugi stočić, on podigne na nj noge raširi ih i tisne u džep jednu ruku.

— Ala si mi, babo, opametila pod starost ! —

— Ja ?! Ti, reci, ti, a ne ja — ti si mi, eto hvala Bogu i odvjetniku sv. Tripunu, drugi . . . Eto tri mjeseca dana, da mi ne reče ni crno ti oko u glavi. Junak si, bora ti, više — doda smiješeći se i udari mu rukom o rame. — Gle ga — ko da ga je kraljica dojila . . . dika od momka. Znala sam ja ; neka laje, tko što hoće, ali ćeš ti zasramiti cijelo selo, uzdanice moja, kada mi se samo daš na . . . posao . . .

Kratak nauk . . . On se je ponio bio hvalama ; pa razvaljen onako, pušto dim iz usta i lovi ga očima.

— Vidiš — sladje će baba, a glas joj je drhtao — promišljala je baka, sjetna, šta bi za takog deliju bilo . . .

On se uskomeša. Izlije još jednu čašu.

— Diete je diete, a čoek je čoek . . .

— A babe ka' i babe . . .

— Tako je, sinko . . . Ja sam, vidiš, ostarila . . .

— Batali, babo . . . Veselimo se . . .

I natoči punu čašu . . . Babi se sledila krv od straha. Ta, ako se opije ! Nije na to pomislila. Bila je zaboravila, gdje su ostali razgovorom.

— . . . Što sam šćela reći . . . da . . . veselimo se . . . ne ću i tako dugo . . . Tek, da mi Bog tebe poživi.

Ona natoči i sebi kapljicu i kucne s njim.

— Živio, junače !

— Živjela, stara !

— Ti, ti, sokole . . . Mene ima i nema . . . Tek, da te vidim čestita — i izaže nekoliko suza.

On ispije čašu na dušak i natoči drugu. Stara protrne. Zarida, da ga smekša . . .

— Batali . . .

On se crvenio ko rak.

— Batali . . . batali . . . Ali, diko moja, kada ja otegnem, što ćeš u ovom prokletom selu.

— Vragu ga dajem.

— Pravo je. Budi čoek, pa ih daj vragu sve . . . Budi, sinko, čoek, pa ti onda lako . . . Zaklinjem te, sine, obećaj mi, da ćeš prionuti uz rad.

— Ne ljuti, Boga ti ! — I ispije zadnju čašu.

— Batali, babo . . . Pijmo.

— Sine ! — Baci se stara na koljena.

— Dosta, babo !

— Čuj me !

— Dosta! . . .

— Dosta . . . dosta . . . ali . . .

— Dosta, velju !

— Ja sam ti i otac i majka . . . Znaš, sve te živo mrzi. Pokaži im . . . zastidi ih.

On šćepi, upaljen vinom, cjepanicu s vatre :

— Vidiš je, o ?

Staroj biva da zdvoji. Plač je sapinje u grlu, pa omekša i još, od nevolje :

— Znam te u dušu ja, ne boj se . . . Plemenita si srca . . . Ne bi ti tako na ovu šaku, kostiju, no . . . he, he . . . jak . . . vrele krvi . . . kao i junak . . . a vino . . . he, hehe, he . . . žestoko . . .

On zazvieri očima.

— Ma neka . . . neka . . . bolje tako.

Vino ga osvojilo. Provrela mu sva divlja narav.

— Što neka, što bolje ? . . . — plane on i opali je cjepanicom.

Skoči stara na noge i prodere se : na, ubi je !

— Umukni, crkla ! — Ljut, bi se i zmija o njem otrovala, a upaljen, da pukne, podigne drugom ruku.

— Ne, sine, ako Boga znaš . . . Pred Bogom ti je gre'ota . . . Ubi me. Kuku meni, kukavici !

— Ni rieči ! — prodere se on — e te, ovoga mi časnog krsta o'ladih noćas . . . raskopečih te — pa, kako stara ne može da prestane, udri šaku za šakom, u glavu, u ledja, po obrazu, gdje trevi . . . Ali stara trči, otimlje se po kući i kuka, zapomaže, stenje, da ti srce prsne.

On uhvati kapu — i na dvor.

Usamila se, na njegovu sreću, koliba babina, poodmakla od sela, a susjedstva nema, no dva pusta doma, pusta, tek u njima nema muške glave... Susjede medju tim iskočile na vrata, skoro u isti mah obje, kako se je razljegnuo prvi staričin vapaj, no ih pusti strah tu i pribio... Navižlile uši, zamahnule glavom jedna spram druge bolno i sažaljivo...

— Ubi je! — prošapće baba Mare.

— Aoh, bruke, aoh, bruke!

— Lele njemu, da je moj! — zapjeva opet baba u male, mašući još više i izrazito glavom...

I nestade ih, kako škrinuše vrata na kolibi. Vire obje za pritvorenom vratnicom, pootvaraju sve po malašno, strah ih trese, — a bolno se jecanje babino tužno razlijega, srce im para... Kuma Jela se prva pomoli na vrata i zamaha spruženom desnicom put susjede, da reče: ode. Sada će i baba Mare prekoračiti prag, pa se osvrne bojažljivo na okolo.

— Gdje ga je? — prošapće.

— Zamako u selo — odvrati ova glasnije.

— Ne vratio se! vrat slomio! —

Baba Mare se uputi kumi Jeli, pa obadvije da će u babe.

— Ulja od češvine, ulja od češvine! — nastavi baba Mare prvanji govor — da je tri put tolik, kamo li: mile lale oko nj...

No joj greben prozuji na uho, neka Boga moli, e je glavom skosnula u natraške, a da ne, ni: amen!.... Kriknu obje, ko da ih je zmija ujela i bjež kud koja! Ali skoči iza medje i Mile, pa udri bubalj iza bublja za njima. Sreća njihova, što se spotico i zapinjo, te se i zaključaše svaka u svojoj kućici, dok se on dovaljo do babe Mare. Uhvati i opet bubalj, pa u vrata.

— Ovo ti je ulje od češvine! — polupijanim će glasom.

Pa opet:

— Ovo ti je, što me ne odnese vrag, kad se ono razboljeh...

— A ovo ti je — i treći se bubalj svali na slabašna vrata — što sam ubio mater... A ovo, što opučih oca! — i tako dalje, mećući se sve jednako u slabašna vrata. Odoše, bogme, skoro, k vragu.

Od strave se sada osviesti baba Mare. Iz prva, dušu u se, stegla i dah i pritajila se je za vratima, pa joj srce umrlo na prvi udar, krv joj se liepo sledila bila. Vidi, nije kud kamo, te udari u zapomaganje.

Kuma Jela, udovica, puna djece, ko šipak zrnja, trese se i ona s djece, te je stade lelek, a djeca zajaukaše za majkom...

Bješe tiha zimska noć; šta zimska: da te ne trese, zakleo bi se, proljeće je. Da muha zazuji, što no kažu, čulo bi se, pod onim mliečnim nebom, da se ne bi ni stavio, kako ga je tanak, dalek, jednak oblak prikrio, da ne proviruje sjetno, bez sjaja, ka' i za koprenom, blieda mjesečina na onoj tišini slatko uspavane prirode; u onom čistom, mirnom, suhom zraku, bez kapi vlage, bez prama maglice... a kamo li se ne će pročuti toliko grdno jaukanje...

Ele, u tili čas, puče puška u selu, udare zvona u stranu, i, koliko bi izmolio dva tri očenaša, a to leti uzbrdo, što ih noge nose, ljudi, bi i vojsku dočekali... Gotova buna.

Krije se Mile pod medjom, puze žabe — žabe, dok se dobrano udaljio od mjesta. Jedna mu jedina misao zaokupila pamet: uskočiti u Crnu goru. Ali ga napokon oborio čudan umor: zaspao je. Medjutim navrela sila naroda, pa, traži ga i traži u nakrst, napokon ga našli, vezali i predali knezu.

Sutra dan, buna još veća. Ne će ga već ni za što trpjeti u selu: ubijte ih, pa ga i opet ne će, te ne će. Razbija u pusto knez glavu, šta će s njime, kad ne može smislit jednu, Bože pomozi. Skani se otić po savjet u paroka. U dobri čas! Više sreće no pameti. Desio se tu parokov brat, kapetan Špiro, kome je brod pod Meljinama čekao naredbu iz Odese, odakle će sa žitom, što ga ondje ukrcao bješe, pa kapetan skoknuo taman to jutro, da se javi bratu.

— Dajte ga vi meni — veli kapetan. — Opametiti će ga, ne boj se, tvrde galete, pa neka je sto put, što velite, vragu s parangala uteko, stat ću mu ja na rep, čekajte!

Dovedoše ga tu. Kapetan mu očita čitulju: Bude li se vladao, kako Bog zapovieda, bit će mu, bogme, da sve prste redom oblizuje; gledat će ga ko svoje diete i on i družina; vidjet će svieta božjega, što ga ni u snu ne mogu pomisliti ljudi od kraja, naučit će po svietu svašta i svačesa, da će se i sam čudom čuditi, steći će jaspre, da Bog pomože, mjesto da takav delija gnjije na suhu u zapećku ka' i baba; no, ne ostavi li se svojih galijoština, ne fali po moru, Bogu hvala, ni konopa, ni veriga, ni češvine puste, što miriše tri metra daleko, nit ičega, što je za skote...

I nabrajao je svakoja blaga božja, dok su prisutni sve odobravali i kimali glavom: — Tako je! Pravo!

— Jesmo se razumjeli?

On se samo nadio. No za to hajali i ne hajali. Na brzu ruku spremili mu nešto prćije, parok ga ispovjedio i pričestio i izmirio sa babom i sa svim seljanima. Samo ga ne mogoše nagovoriti, da moli za oprost babu Maru: — Hoću, kad je objese!' Dao mu medalju s komadićem svete moći, njekoliko Gospica, pa i blaženu Gospu milosti medju njima, osolio mu kratku propovjed, pa, iza kako ga je cjelunuo u ruku, blagoslovio ga. Digoše se, da idu... Baba trčala za njima do mora sve plačući. A, kada bilo na rastanku, nigda ga ostaviti, nigda se smiriti, no ga grli, ljubi, pritiska grudima, dok joj bol ne otela rieč. — Odjedriše.

Baba se povrati strvena doma.

— Danas mi je, ko da mi otkinuše komad srca. Što ću, taka sam... Ma, eto, prosto mu i blagoslovljeno od mene, da je i ovdje, samo da bude čoek...

— Aha! I prilika mu kaže — promrmlje baba Mara, prisluškujući staričino jadovanje, dok je kupila branja večeri... Sagnuta, zabadala nož u zemlju, zavrtjela ti njime oko struka žučenice, otresla ga od zemlje o kamen, spustila ga u pregaču, pa opet:

— Ono — pa čoek?!... Tamo mu put na sto milja od nas!

*

I baba Mare svojom slutnjom posred sriede pogodila! Ali joj se nije ispunila želja. Mile, što no vele mrnari, u pogunu pošo, u pogunu došo — ali toliko je u stvari, da je došo i opet. Obijo gradove i zemlje, izsmucao se po brodovima svake ruke i bagre: „od trabakula i kotera" do „barka" i „nave", potucao se po parnim brodovima svakakih društava naših i tudjih, pa? Gdje si bio? nigdje, šta si vidio — ništa. Pače, grdje! Vidio je sila svieta, pa se po svietu naučio svakomu zlu i galijoštini: karao se, klao, opijao, krao, lukavio, da je obišo tamnica svake vrsti, i da ne pade pod „langver", ne vidje ga kuća više. I tako, pošo vrag, a vratio se s rogovima, da mu ih ni vojnički zapt nije mogao odbiti.

On se je nadao, kad se je svieta uhvatio, da se za njega ne će već ni znati ni mariti, no mu istekla „matrikula" u tamnici na austrijskom zemljištu, pa ga liepo spravili doma. Eto, zašto nije mogao, da oprosti „langveru".

Stao, za to, da inadi odmah iz početka.

— Šta sam ja? — pitao gospodin „felveber".

— Fali... baba.

I nije bilo sveca, „fali baba", te „fali baba"! A tako mu „lajtenand" bio „lajte — nà!", „oberlajtnat" obrljavac, i šta ti ja znam. Ma koliko se ijedili i tumačili stvari, zaludu sve: ubijte ga, ali „tudeške rieči" ne idu mu u glavu, pa bog!

I kaznili ga, i pooštravali mu kaznu, mučili ga svakojako, ali on uviek jednu: ne daj se, kume!... Ćuknuo, da će ga držati u „kadru", pa čemu se ne pretvarati blezgom, kad će ga to osloboditi živa pakla. Neka mu slobodno vele, da je glupan i tovar i šta ti ja znam: i više mu je djavo odnio, pa neka i to. Stajao je mrk, ozbiljan, izbuljenih očiju, reko bi: ne pogadja niti razumije jedne. Odgovarao sve naopako, pa kada bi ga iz reda izazvali i osramotili ko tovara, mučao, mučao i kad uskipjelo u njemu, promišljao: „zahvali Bogu, da smo ovdje, a da ne, naučio bih te ja pameti, po svih sedam zakona", i na pomisao, da tako može biti da će s tim proći o manjemu zlu, slušao strpljivo, kako ga osamaruju.

— Vi ste bena, razumijete li? — bio zaključak.

— Dja — vol! — odsjeci vojnički pozdrav — i na mjesto.

Napokon uvidjeli, da je tikvan i da nije za vojničtvo i odpustili ga.

Sada on zli i gori. Vuci se po vas dugi božji dan s galijoštinom po krčmama, pij i igraj, gubi babi mučeničke žuljeve, psuj je i bij, da nije ni uhom smjela pred njim mignuti, a kamo li obieliti zuba, kradi joj svaki dan po nešto iz kuće, da proda, pa ciele bogovite noći riljaj i pjevaj izvan kuće... Ta, gdje će od njega čovjek, kada je majku ubio na porodu.

*

Visok, suh, crven, brkat, upalih očiju, kosti izbočenih, jak ko dren, raskostružen vas — bio je ka' da je vragu iz torbe uteko. Bojalo ga se cijelo selo, nekmoli jadna baba!... Sreća njihova, da je već i slabo zalazio doma. Postao fakin u gradu. Je li se dovezla kočija iz Crne gore, stvorio se tu; i, dok je putnik doznačivao, što će ko nositi, uhvati on, koliko je mogao i trči pred njim.

— Parón, dekvà —

Je li se uvezao parni brod, doleti ti kao striela, i on prvi provali unutra, prvi, i bez pitanja, uhvati komade, koji mu izgledahu gospodskiji, i put dovane, da je putnik morao trčati za njim.

— Neboj se... gospodaru... non paura... nontoš... — uvjeravaše putnika u svakom mogućem jeziku, da mu je roba sigurna u njegovim rukama, pa da je samo zlato.

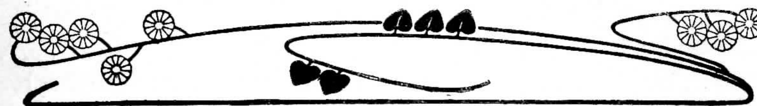
A kad bilo za plaćanje, nigda zadovoljan: to se karao, prepirao, dokazivao, da je roba teška — ele, hoćeš li imati mira, moralo biti na njegovu... I onda ni „hvala", već ravno na trabakuo, gdje je uz vino i ribu slanu danovao, a noćevao na marini, na klupama, pod stablima, u vrtu gradjanskom, po stepenicama koje kuće — kako kad, no svakako pošteno nakićen vinom...

U vinu se topio, ali se i utopio. Jednom pijan ko čep, stao da se kara i, od biele do crne, trgne nož i prereže jednome obraz od usti ća do uha, da je malo za tim odjedrio... Spraviše ga u Gradišku.

Baba sva zgrčena, kad se vraća s košićem u ruci iz grada pa dodje u pusti dom, uzdahne bolno:

I ako je pašče, moje je. Da mi ga je još jednom vidjeti, pa umrieti! —

Napisao **Bog. Hrvatovski,** pr. **K. S.**

SLOVENSKI NOVČANI PRINOSI ZA JELAČIĆEVU VOJSKU GODINE 1848.

Kako to, da pišem o Jelačićevoj vojsci?

Vise mi u stanu dvije slike, Bukovčev „Ilirski preporod" i „Jelačićev sabor"; vise na istom zidu, jedna na stieni prve, a jedna na stieni druge sobe.

Sretno ih je slučaj smjestio na istoj osnovi; ta Ilirci, koji se klanjaju Gunduliću, isti su, koji se žrtvuju za „materinsku rieč".

Na Bukovčevu „Preporodu" ima jedan Slovenac; Stanko Vraz stoji tamo u ilirskom kolu. Pa gdje je koji Slovenac na Jelačićevu Saboru? Je li se je koji Slovenac poveo za zastupnikom Bužanom te prinio štogod za spas Hrvatske?

Znam, da se na ovaj način ne počimlju obično naučne radnje; a ipak ju počimljem ovaj put ja; vidim naime u onom slučajnom smještenju slika ilustraciju povjesne pragmatike, koja mi zajedno nameće glavno pitanje ove razprave.

Kako su se Slovenci držali do ilirskoga pokreta samoga, prilično i uobće je već prikazano, a koliko su Slovenci prinosili za podporu Jelačićeve vojske, o tome, čini mi se, dosad nije bilo nigdje tačnijega izvješća.

Gradju za ovu raspravu crpao sam iz zemaljskog arkiva kranjskoga.

Dne 4. srpnja 1848. rekao je ban Jelačić u saboru: „... Imadem ja od 30 do 40 hiljada pripravne vojske, ali dajte novaca, kojimi ću vojsku uzdržavati. Dali ste mi punovlastje; ali šta to hasni? Neka svaki ovdje, što može, dade i prinese na oltar domovine, pa ako bude rat od potrebe, ja ću ga, budite sigurni, voditi." Zastupnik Bužan prvi položi dar od 300 forinti, arhimandrit Ilić svoj zlatni križić, dame s galerije svoj nakit itd.

U smislu banove želje upravljajući je odbor, kojemu je bio predsjednik banov zamjenik Mirko Lentulaj, „opunovlašćen od sabora

kraljevine hrvatske, slavonske i dalmatinske", dne 23. juna izdao poziv, „da se za potreboće i izbavljenje domovine otvori podpisivanje dobrovoljnih prinesaka, koji ne samo u gotovom novcu, u zlatu ili srebru, nego i u svačem drugom, što je obrani domovine potrebno, kao u oružju ili hrani za ljude i konje, na oltar domovine položiti se mogu."

Ovomu pozivu odazivahu se i Slovenci.

Već dne 28. jula doniele su novine „Slovenija" izvadak poziva po pražkim „Slav. Centralblätter".[1] Pojedinci se odmah zauzeše za stvar. „I mi smo pripravni, koliko je moguće, u pomoć Vam priteći," pisao je na koncu srpnja dr. . . . . l . . . . (valjada dr. Prelog u Ljutomeru) u Gajevim Novinama od dne 3. kolovoza te je molio, neka mu se samo javi, kamo treba prinose pošiljati.

Dne 15. kolovoza bila je narodna skupština u Poličanima u Štajerskoj. Sastalo se 500—600 ljudi. Govorio je Vrazov prijatelj dr. Stjepan Kočevar. Prvi je predlog bilo to, da se za hrv. armadu sakupljaju prinosi u novcima, oružju itd. te pošlju „svjetlom banu". Ovaj je predlog bio prihvaćen jednoglasno te je Križaj, kotarski načelnik u Planini (štajerskoj) izjavio, da će za par dana imati pripravljenih 50 for. srebra, jedan top i drugo oružje te da će sve dati iz svojega, ako ga nitko ne bi podpomagao. „Pomislite, dragi Slovenci," kaže dopisnik u „Sloveniji", „ta važni predlog, ker Hrvati se ne bore samo za svoje, nego i za naše pravice, in Bog ve, ali še mi v teh burnih časih ne pridemo v kako stisko, kjer bi nam potreba bilo naših hrabrih bratov po krvi in jeziku; zato, Slovenci, na noge!" (Isp. „Slav. jug" dne 27. avg.)

Medjutim Slovenci primiše i oficijelnu molbu za prinose.

Dne 6. kolovoza 1848. poslao je „odsěk peneznih poslovah", odnosno član toga odsjeka D. Stanisavljević, u Ljubljanu ovaj dopis: „Blagorodni gospodine! Oslonjeni na domoljublje i bratinsku ljubav vašu, šaljemo Vam ovih 6 komadah pozivah na dobrovoljne prineske za spasenje od ljutog neprijatelja mile Domovine naše, one Domovine, koja mora obkriliti i podignuti cěli jug slavjanski, pa i Vas milu bratju našu. Izvolite dakle Vi, gospodine, kome je bolje poznato, gdje čisto slovinsku

[1] Ovaj pražki list pisao je onda: „Die Heereskraft der Ungarn wird den Kroaten und Serben nicht imponieren; es unterstützt sie ja das Fürstentum Serbien, Črnagora und die Kroaten und Serben erhalten jeden Angenblick Hilfe aus Bosnien, aus Kärnten, Krain und Steiermark . . .". „Slovenija" je ponovila ove rieči tako, da Hrvati i Srbi, *ako je treba*, od svojih slavjanskih bratov pomoč dobijo".

(!) sárce kuca ove priloge rasposlati, da i bratja naša slovenska mogu koi darak na ovaj sveti žártvenik obće matere slobode doprinesti."

Kako se vidi, dopis je imao naslov na jednu osobu. A tko je bio taj, koji je poznao tadašnja „slovinska srca" u Sloveniji?

Odgovorio je dopisu, i to na *hrvatskom* jeziku, dr. Matija *Sporer*, podpredsjednik ljubljanskoga „Slovenskoga društva", veleći, da je uredništvo „Novica" predalo list imenovanomu društvu. Iz toga smijemo izvoditi, da se je financijski odsjek očevidno bio obratio na urednika „Novica", Bleiweisa, koji je u ono doba bio predstavnik slovenske politike (u Kranjskoj). Bleiweis je dopis ustupio najkompetentnijemu u takoj stvari „Slov. društvu", a u ime ovoga je odgovorio Sporer, koji je znao hrvatski.[1]

„Slovensko društvo" uvažilo je molbu Hrvata te zaključilo, da će posebnim pozivom upriličiti sakupljanje darova za hrvatsku vojsku.

Objavljajući Lentulajev poziv u „Sloveniji" (dne 22. kolov.), u „Novicama" i u „Laibacher Zeitung", popratio ga oduševljenim slovom, veleći medju ostalim, da treba podpomoći „caru uviek vjerno odani, za svoju narodnost i ustavnu slobodu gorući narod", narod Jelačića bana, već s toga razloga, što bi madžarsko gospodstvo zavladavši Hrvatskom ugrožavalo i slovenske zemlje itd. (Manifest datovan dne 15. avg.)

Poziv „Slov. društva" brzo je odjeknuo. Već dne 26. kolov. mogao je Bleiweis izviestiti, da je poziv za prinose braći Hrvatima ugodno primljen; većinom se je publika tužila, da nije označen kraj, gdje bi se predavali prinosi. S toga je „Slov. Društvo" odredilo i objavilo sakupljače i sakupljališta, a ograničivalo se je kod toga na Kranjsku (za Trst bio je ipak odredjen Ivan Cerar, kontrolor car. ureda); bilo je odredjeno nekih 47 sakupljača.

Prvi se odazvaše dakako oni, koji su najprije mogli doznati za poziv. Dvadeset osam stražara akademijske legije, „koji su zadnju nedelju

[1] Vidi se, da je Sporer bio Hrvat-ikavac te da se je borio s pravopisom; piše na pr.: „Čestiti gospodine! Što izvoliste s knjigom pridragom vašom od 8-og kolovoza tek. god., to ja u odgovor vama pridostavlam ko zemljak — moje ljubezne Otacbine uvik sužanj . . . .". Dr. Matija Sporer bio je savjetnik kod zemaljskoga poglavarstva, ravnatelj kirurgičke škole i (g. 1848.) ravnatelj liceja u Ljubljani; baš Sporer je onda potaknuo ljubljansko sveučilištno pitanje.

bili u Kranju,“[1] dalo je svotu od 7 for. 20 n., a u istoj odborskoj sjednici izručio je Bleiweis 15 for., što ih je dao poznati oduševljeni Slaven, koruški svećenik Matija Majer (s Višarja).[2] Kao treći darovatelj je naveden Podgorski (L. Svetec) sa 2 for., a na to dolazi Štajerska.

Pa eto vam izmedju vanjskih prinosnika prvoga dr. Jos. Muršca, odanoga prijatelja Stanku Vrazu! Sa kratkim riečima („Tukaj hitro pošljem za brate Hrvate!“) poslao je već 25. avg. iz Gradca 40 for., i to 20 for. iz blagajne gradačkog društva „Slovenije“, a 20 for. za sebe.

Nekoliko dana kasnije imamo prinos iz Koruške (62 for.), i to iz Št. Andreja u lavantinskoj dolini, stolice biskupa A. Martina Slomška; sakupljač Otorepec želi, „da bi se u ovoj nevolji Hrvata ljubav Slovenaca do slavenskoga naroda po obilnim prinosima jasno iskazala“!

To su bili dobrovoljni prinosi oduševljenih prijatelja. Povjerenici, što ih je imenovalo ljubljansko „Slov. Društvo“, počeše pošiljati sakupljene svote početkom rujna. Dne 6. rujna poslao je vlastelinski upravitelj Forštnar 22 for. 40 novč., veleći, da mu je bila velika čast, što ga je „Slov. Društvo“ izabralo sakupljačem darova u potporu „naše u pravedan rat protiv taštno-oholih Madžara zapletene braće Hrvata“, te kličući: „Bog živi celo Slavjanstvo!“ Dva dana kasnije poslao je vlastelin ribnički Fr. Rudež 30 for., dne 10. rujna sudac Arko iz Vipave 45 for., „što ih daruju svi iz dobroga srca, svatko po svojim silama radovoljno.“ Jedan dan kasnije poslao je poznati slovenski pjesnik Miroslav Vilhar iz Senožeča 60 for., pišući: „Klic od strani horvaških bratov je tudi v naša serca segel; torej Vam z radostjo izroče tukašnji prijatli slovianskih bratov svoj mali pa s serčnim voščilom podarjeni prinesek v pomoč hrabrih sosedov“. U isto vrieme primilo je Društvo 5 for. „za naše brate Hrvate“ kao dar petorice štajerskih svećenika (po rukopisu sudeći posla ih A. Kreft), pa opet 2 for. „zur Unterstützung der heldenmütigen Kroaten“ itd., pače i iz Celovca došla je svota od 31 for. 30 novč. „Prinosi za vojsku našoj braći Hrvatima u pomoć pritječu veselo. Danas ide glasina, da će im Tršćani poslati 50.000 for. U Beču bi sigurno na jedanput smogli 100.000 for.,“ pisahu „Novice“ dne 6. rujna. I u istinu sakupilo se je već toliko, da je „Slov. Društvo“ dne 16. rujna poslalo u Zagreb 500 for.; „premda to nisu hiljade, ipak će vrla braća u Hrvatskoj uzeti to za dobru volju“ („Novice“, 20.IX.).

[1] Sredinom kolovoza posjetila je ljubljanska narodna straža narodnu stražu u Kranju, da se posetri s njome. „Vrli Kranjčani su drage goste primili velikom počašću — mužari su pucali, dve muzike su svirale, slovenske pjesme su se pjevale, zdravice su se pile cesaru, narodnim stražama, Slovencima, Slavenima uopće, viteškomu banu Jelačiću...“. ', (Novice 23. avg. 1848.).

[2] Čini se, da se je u kazalu prinosa sam upisao; bio je valjda baš u Ljubljani.

Medjutim Jelačić je već prekoračio Dravu te je pomoć postala tim prešnijom. Tako je „svećeništvo“ iz Št. Jurija uz Kranj 15. rujna poslalo 19 for. pišući: „Pošto smo poziv Slovenskoga za narodnost gorućega Društva za pomoć Hrvatima potrebnu u „Sloveniji“ i „Novicama“ čitali, pošto smo kao Slovenci i mi prožeti jednakim čuvstvima, naime u sadašnjoj potrebi potpomagati našu slavensku braću, položimo svatko po svojoj mogućnosti dobrovoljni dar na „aldivnik“ domovine . . . Želimo u novinama biti imenovani ne iz kakve tašte slave, već zato, da bi i drugu našu braću spomenuli, kako tek uzajamna pomoć pokazuje ljubav naroda u podpunom svjetlu.“ Istoga dana pisao je župnik Jernej Arko u Vodicama nad Ljubljanom: „Oglas o darovima vrlim Hrvatima nije omekšao u mojoj okolini nijednoga srca; za to Vam šaljem tek 3 for., što sam ih ja sam odlučio našoj junačkoj slavenskoj braći“. A 16. rujna poslao je A. Kreft, kapelan u Radgoni (u Štajerskoj, uz ugarsku medju) 40 for., što ih dade njegova rodna župa S. Juri na Šćavnici; ova rodoljubna župa htjela je da bude navedena riečima: „Evo, junaci, jerbo vojujete za cara Ferdinanda i cijelu Austriju“.

Dne 21. rujna primilo je Društvo iz trebanjskoga kotara u Dolenjskoj 182 for. kao prinos „za ujedinjenu hrvatsko-slavonsku i srbsku vojsku, što je odredjena, da se bori protiv Madžara za očuvanje slavenske narodnosti, jezika i Austrije“.

Dne 19. rujna poslao je Ivan Rottner, c. kr. subs. poreznik, iz Idrije 102 for. 1 novč. kao „dobrovoljni prinos u podporu naših susjeda, čestitih Hrvata, u njihovim težnjama za integritet austrijske monarhije“, pišući, da je bez posebnoga poziva, potaknut jedinom objavom društva u „Laibacher Zeitung“, počeo sakupljati. „Dar je doduše“, kaže, „malen, a njegova vriednost raste, jerbo mogu uvjeriti, da su ljudi doprinašali neobičnom dragovoljnošću. Visoko i nisko čvrsto se drži dobroga cara i od njega dane konstitucije. Osim toga je uvažiti, da su ovdješnji stanovnici izuzevši malobrojne skroz siromasi, ipak hoće da nešto doprinesu te time očituju svoje simpatije za uprav patriotsku svrhu . . .“

Sliedećih dana (25., 26. rujna) poslaše prinose med. dr. A. M a g d i ć iz Ormoža 5 for. „bratom Hrovatom", Andr. L u k m a n, Ljubljančanin, c. kr. poštanski oficijal u Spielfeldu (na slov.-njemačkoj granici u Štajerskoj), prinos „tamo boravećih Slavena" (medju njima više Čeha), a napose i poznati prijatelj Vrazov dr Stjepan K o č e v a r u Podčetrtku 40 for., što ih je sakupio župnik Antun W o l f u Medvedovom selu; Kočevar piše: „Rad bi več poslao, ali nije mogoče, zavoljo siromaštva in manjkanja narodniga duha u našim kraju za zdaj več dobiti. Malo je to, ali kaj pošljem, je od srca rado dano. Morebiti bom za neke tjedne več poslati mogo."

Malo kasnije poslaše Jos. O r e š n i k Lepstanski od Sv. Martina pri Litiji 2 for. „za naše junačke brate Ilirce in Hrovate", Ivan T o m a n (valjda otac poznatoga pjesnika i političara Lovra Tomana) 22 for., pa Stjepan M ü k i ć, kapelan pri Sv. Iliji u Slovenskim goricama, sakupljenih 10 for., nadalje poznati pristaša ilirske ideje Lovro P i n t a r, onda učitelj djece grofa Thurna, iz radovljiškoga kotara u Gorenjskoj 61 for.

Dne 28. rujna poslao je K r o m e r, dekan pri Fari uz Loku, 28 for., kao dar svećenstva svoje dekanije, popraćujući pošiljku ovim riečima: „Po duhu za slovenski narod gorućega svećenstva dodajem:

Predrzne pokrotiti,
slavni rod obraniti,
daj Bog moč junakom
slovenskim vojščakom.

Ne zamjerite mojemu kovanju — nisam pjesnik. Ako pa potvrdite dodatak, možete ga dodati, ako ne, izostavite ga, bit će i tako u redu."

Dne 29. rujna poslao je Oroslav C v e t k o, „slovenac, kaplan" od Sv. Jakoba „na Slovenogoriškim zunaj Marburga na Štajerskem" 12 for. (sam 5 for., župnik Peter Š e ž e k 5 for. i drugi kapelan Vellebil 2 for.). Cvetko piše: „Draga Mila Verla Bratja! Lubleni! Hrabri Junaci! Hrovati! Serbi! Slavonci!

Evo! Vam, mil', tode odkrito serčen Spomin: Vojujte za sveto Apoštolsko Vero; vojujte za Miloserčnega Cara Ferdinanda; vojujte za svetlo zmago Slavniga Bana Jelačiča; vojujte za pravično zmago Austrie; za pravično zmago Slavijanstva; za pravično zmago in oživljenje vaših sobratov Slovencov!!!

Ostanite! zdravi! srečni in zvestobni! Ostanite z'Bogom in Marijo! Oču na vas mislit', in za sveto srečo molit' pri obhajanju najsvetejše skrivnosti — svete Mise". Izvana pak na naslovu napisao je: „Eine Gabe für die edlen Krieger und unsere tapferen Mitbrüder Croaten".

Uspjeh ovoga doprinašanja bio je taj, da je „Slov. Društvo" nakon 14 dana (30. rujna, popratno pismo 29. rujna) moglo u Zagreb poslati novih 500 for. kao dokaz „skladočutja našega o narodnosti i slobodi" — kaže u hrvatskom jeziku pisani popratni list — „Bog i Vaša kripost uzdrži stvar pravednu. Još se nadamo i na dalje vama s moćjom našom slabom doprjeti." —

Početkom listopada poslaše: kotarski komisar ilirsko-bistrički (nad Rijekom) S t r o h m e y e r 33 for. 56 novč. (premda u taj kotar nije ni bio poslan poziv za prinose, ipak njegovi „stanovnici nisu zaostali za sunarodnom svojom braćom"), dalje celjski vikar i kasnije znameniti povjesničar Vatroslav O r o ž e n 25 for. „za drage brate Horvate", kotarski komesar Dragutin R a a b u Mokronogu 69 for. 13 novč. za „u velikodušan rat zapletene Hrvate"... kao dokaz simpatija za plemeniti srodni narod", nadalje iz Postojne c. kr. kameralni činovnik Adalbert C a n d o l i n i 26 for., iz turjaškoga kotara 26 for. 10 novč., iz Novoga Mjesta 81 for. 25 novč. (sakupljači Fran P o l á k, urednik novina „Sloveniens Blatt", i Kaspar Prettner).

I tako je eto „Slov. Društvo" moglo dne 21. listopada iznova (treći put) poslati 500 for. „za pomoć naše braće hrvatske, koja ratuju za pravednu stvar"; svoju pošiljku poprati listom, moleći, da bi odsjek peneznih poslova izvolio potvrditi triputni prijam po 500 for. — ukupno 1500 for. Na to dne 26. listopada Ambr. V r a n i c z a n i izdade namirnicu za 1515 for. 20 novč. srebra, što ih je poslao „ljubljanski slavni sbor slovenski u podporu za svoju i obće slavensku svih u Austrijskoj Carevini živućih Slavenah narodnost vojujućih Horvatah", te izjavio svoje priznanje „naspram tolikoj bratsko-ljubovnoj i žertvoneumornoj revnosti za pospiešenje slavjanskih doticajah."

A time nije još prestalo sakupljanje prinosa. Dne 23. list. 1848. posla „Slavjansko berilno društvo" u Gorici 59 for. 50 novč. i tri zlatnika, a jedan dan kasnije iz Mirne Ivan I r k i ć 31 for. i novac od 5 franaka (iz iste Mirne bili su već mjesec dana prije ravno u Zagreb poslali 54 for. 12 novč. na uredništvo Gajevih „Novina" — sve za hrvatsku i slavonsku vojsku, koja se bojuje za očuvanje Austrije i za prava Slavjanskoga naroda"), nadalje dekan Mihajlo W o l f u Kočevju 19 for.

Dne 2. studena posla Vilcher (Vilhar) iz (Kranjske) Planine 21 for. 20 novč. sa primjetbom, da bi ova sbirka bila mnogo veća, da nije veći dio tamošnjih gradjana iz raznih novina doznao, da Jelačić s svojom vojskom kani krenuti naročito proti Beču, da što više ograniči konstitucionelnu slobodu. U oči ovako razdijeljenih nazora nije bilo moguće postići ugodniji uspjeh, kad bi se pak u kratko vrieme protivno obistinilo, a to mi želimo, on (Vilhar) će odmah nove prinose poslati.

Sakupljač za Kranj, Konrad Pleiveiss, bio je odsutan, kad je ,Slov. Društvo" pozive pošiljalo ; zato je počeo sakupljati istom 12. stud., a sakupio je 86 for. 50 novč. ; nadalje posla Juri Varl iz Kranjske gore 2 for. od rateškoga župnika, a (26. XII.) iz Cerknice 25 for. 40 novč. dekan Fr. Anžlovar, potaknut na to od Aleks. Vilhara u Planini.

Dne 4. siečnja 1849. poslao je sudac Ivan Arko 9 for. 25 novč. za „junačke Hrvate". (Jedan izmedju darovatelja dade 4 for. 25 novč. kao ostatak „na vino u Talijansku putujućim Hrvatima sakupljenih novaca.")

Kako se vidi, iza listopada teku prinosi dosta riedko ; mnogo je k tomu jamačno doprinio glas o Jelačićevu kretanju protiv Beča, odnosno kleveta slobodnjačkih listova, da se Jelačić bori za kamarilu.

Ipak je „Slov. Društvo" i četvrti put poslalo novce u Zagreb, i to dne 21. veljače 1849. tri sta (300 for.) „za armadu slavne braće Hrvata". U listu, kojim je Društvo popratilo ovu pošiljku, čitamo (slovenski) : „S ovih 300 for. zaključeno je dakle sakupljanje Slovenskog društva za vojsku Hrvatske, koja si je u zadnjoj godini stekla toliko zasluga, da joj slava odjekuje od svih strana, a osobito od nas, koji smo najbliži susjedi junačkoga naroda — sinovi jedne majke Slave ! Molimo Vas, naš ponizni poklon javiti Nj. ekselenciji, svjetlome banu Jelačiću . . ."

Peneznik Bišćan izdao je namiru na ovih 300 for., a Stanisavljević je 1. ožujka namiru povratio riječima zahvalnosti, veleći, da će „liepi ovaj znak bratinske ljubavi priobćiti preuzvišenomu gospodinu banu."

Medjutim ban je i sam imao priliku, da se lično zahvali Slovencima na bratskoj podpori.

Dne 13. stud. 1848. pokloniše se Jelačiću u Beču zajedno sa nekojim drugim Slovencima dr. Miklošić, dr. Dolenc i P. Kozler u znak poštovanja i zahvalnosti slovenskih rodoljuba. Na nagovor dr. Dolenca Jelačić se je zahvalio, veleći medju drugim, da je Austriju u pogibelj dovela

plašljivost dobro mislećih ljudi, a napose je iztaknuo, kako ga veseli tvorom iskazana bratska pomoć Slovenaca. („Novice" 22. stud., „Slovenija" 21. stud.)

Slovenskih darovatelja bilo je 813.[1] Darovalo se je u cijelom 1955 for. 34 novč., a u Zagreb se je poslalo 1800 for. 20 novč. (ostatak upotrabio se je za poslovne troškove, nekoliko se je u Društvu pridržalo za razne izdatke).

Medju darovateljima ima barem 100 svećenika, dakle nekako osmi dio.

Napose nalazim medju darovateljima na pr. ove ličnosti : Matija Majar, Podgorski (Luka Svetec), dr. Muršec, Matija Vrtovec, obitelj Rudež, Miroslav Vilhar, dr. Janez Bleiweis, Einspieler, Blaž Potočnik, Jakob Šoklič (prof. u Lavovu), Lovro Pintar, dr. Stjepan Kočevar, Prešeren z Bleda, Ivan Zalokar, Fr. Veriti, Mihael Smole, Jos. Dagarin itd.

Mnogo darovatelja popraćivalo je svoje prinose posebnim primjetbama, koje većinom izrazuju oduševljenje mlade slobode. O tome smo se osvjedočili već kod nekih sakupljača, a ovdje evo još nekih gesala darovatelja :

Neimenovani : Kamen k kamni palača, zrno k zrni pogača.

Janez : Belo, modro, rudeče.

Josip Celešnik, kotarski komisar u Šnepergu : Za imenovan žalosten namen v podporo imenovanih bratov.

N. I. (iz istoga kotara) : Za drage brate, vrle Hrvate !

Fr. Schuller u Kropi : Za drage brate Ilirce !

Lovro Pintar : Božja pomoč, bratjo Horvati !

Neimenovan : Čbelice iz cvetlic bero, zaklad le po kančkih zneso, ali sloga jih vedno podpira, de delo do vrha izvira.

Jedanaest neimenovanih : Bog daj srečo ! — Kdor več ima, naj več da. — Ene k drugim pomaga. — Z dobrim srcem dano. — Roka roko umiva. — Kri ni voda. — (Dva Banjca) : Junaškim Horvatom. — V napredak slovenskiga Juga. — Živili djedjerni Hrovati ! — Z Bogam ! — (Dva Slovana) : Za junaške Slavjane.

Jože iz Pazina : Verlim sinom majke Slave.

Kar Pfefferer, upravitelj u Ravnah : Živio Ilirci !

---

[1] To je tekući broj u iskazu, a faktično je prinosnika bilo mnogo više, jerbo u mnogim iskazima nisu svi pojedini prinosnici posebice navedeni, već na pr. „svećenici župe . . .", „župa" itd.

Miroslav Kandolinović, c. kr. činovnik: Zmago Horvatom!
Fran Pavliček, c. k. činovnik: Živio Slavjani!
I.: Za vero, za dom, za cesarja!

Izmedju povjerenika odazvalo se ih jedva 12, a ovima se pridružilo više drugih, koji izprva nisu bili odredjeni za sakupljače.

„Slov. Društvo" se je, birajući povjerenike, ograničilo na Kranjsku; to sigurno nije odgovaralo intencijama banskoga vieća, koje je dapače u Ljubljani bez sumnje vidjelo baš takovo središte svih slovenskih zemalja, kao što je Zagreb bio središte Hrvatske i Slavonije. „Slov. Društvo" se je valjda iz lojalne opreznosti tako ograničivalo. Ipak su prinosili i gradačka „Slovenija" i nekoji rodoljubi štajerski, pak Celovac i Gorica.

Odziv „Slovenskega Društva" na molbu hrvatske vlade pobudio je pozornost kranjskoga guvernera Welsersheimba; dne 8. rujna upozorila je zemaljska vlada Društvo u posebnom dopisu, da je po statutima, prihvaćenim dne 15. srpnja 1848. (§ 1.), Društvu svrha tek izobrazba j e z i k a i čuvanje konstitucionalnih prava u j e z i č n o m području pored uklanjanja od svih p o l i t i č k i h posebnih interesa („mit Beseitigung aller p o l i t i s c h e n Sonder-Interessen"). A pošto, sakupljanje prinosa za Hrvate i dotični poziv u „Laibacher Zeitung" od dne 24. kolovoza bezdvojbeno pokazuje političku tendenciju, „koju občinstvo već dulje vremena Društvu pripisuje, čini se, da se je sadržina § 1. pravila promienila, a da za to nije znala obća javnost. „Welsersheimb je želio da bi vodstvo Društva ovu stvar što prije razjasnilo.

Društvo je primilo vladin dopis dne 15. rujna. Četiri dana kasnije Društveni je predsjednik Bleiveis u smislu odborovoga zaključka (ne za sebe kao predsjednik, već u ime Društva) odgovorio: „Sakupljanje patriotskih darova, upriličeno od Slov. društva uslied m o l b e financijskoga odsjeka u Zagrebu u prilog za očuvanje jedinstvene jake Austrije vojujućih Hrvata, kojih ban je netom iznova manifestom Njegova Veličanstva najslavnije bio počašćen, nipošto ne prelazi granica pravila... ta u §. 1. pravila je odredjeno, da uz uklanjanje od svih političkih posebnih interesa spada medju svrhe društva osiguranje i čuvanje konstitucionalnih prava u jezičnom području, a jezik je bistvo i duša narodnosti. Duga žalostna iskustva u Slavena pravom su pobudila nepovjerenje i strah za njihovu narodnost te bi se uz očite separatističke prehvate Madžara, kad bi uspjeli, srodne nam Hrvate sasvim pognuti pod svoje igo, kaošto su to pred kratkim vremenom diktatorski još htjeli, odredjujući im 6 godišnju rok za uvedbu službenoga madžarskoga jezika, moglo dogoditi, da bi njihova nesretna pohlepnost još i dalje zasegla te se dapače polagano proširila takodjer na susjedne slovenske predjele do jadranskoga mora, po čemu bi se nam prije ili kasnije otelo jezično pravo, podijeljeno nam po Nj. Veličanstvu Ferdinandu I.

Ovaj strah ne obuzima tek Društvo, već cielu zemlju; o tome svjedoče bogati darovi, koji dolaze iz svih krajeva. U § 1. društvenih pravila spada bez sumnje više nego samo sastavljanje rječnika, slov. slovnice, što je dakako takodjer u djelokrugu Društva te se revno goji; ta drugčije bi se „Slov. društvo" moralo zvati Slov. učiteljski sbor.

Društvu su dobro poznate tajne i otvorene klevete, kojima je ono izvrženo unatoč svojemu bezprikornomu postupku, koji se kreće vazda u zakonitim granicama, kaošto će se kretati i dalje; krupne klevete Društvo morat će davati pred javni sud, kaošto je to već učinilo.[1]

Welsersheimb se je očevidno time zadovoljio, a odbor je u glavnoj skupštini dne 22. stud. 1848. svoj poziv na pomoć Hrvatima nazvao „m o l b o m, molbom o pomoć za domorodne čine naše jugoslavenske braće, dakle pravilima nipošto protivan", a svoj odgovor Welsersheimbu „toliko istinitim, koliko časti i značenja Slovenskoga Društva vriednim".

Oko nove godine 1849. i celovačko je „Slovensko društvo" zaključilo, da će primati mile darove „za naše drage ranjene brate hrovaško-slavonske armade, njih udove in sirote", te je primjeren poziv oglasilo u „Klagenfurter Zeitung".

Dne 9. siečnja 1849. izdale su naime Hermina barunica Jelačićeva, rodjena grofica Christalniggova, i Franjica pl. Ettingshausenova, rodjena pl. Henriguezova, „poziv na sve domo- i čovjekoljube", moleći prinosa za pateću hrvatsko-slavonsku vojsku; prinosi neka bi se predavali u banskoj palači u Zagrebu. („Südslavische Zeitung" dne 10. siečn. 1849., „Klagenfurter Ztg." 16. siečn.)

Na ovaj poziv odgovorio je dne 14. siečnja odbor celovačkoga „Slovenskoga Društva" veleći, da će u svojim prostorijama „Zum goldenen Born' (br. 107) zahvalno primili svaki dar i odpremiti ga u Zagreb, a imena darovalaca priopćiti u „Klagenfurter Zeitung".

Kad se svršio rat, sakupljalo se je za pod Komornom ranjene slovenske vojnike, a ni na Jelačićevu vojsku se nije zaboravilo. Tako je školska mladež slovenje-gradačka sakupljala jeseni god. 1849. za Jelačićeve ranjenike uz sudjelovanje tamošnje gradjanke Terezije

[1] Apih, Slovenci in leto 1848, str. 136/137.

Kramerove ; toj mladeži se je pridružila mladež št.-martinska ; sakupilo se je 20 for. C. M., nadalje 50 funta šarpije, osim toga ovoja, ruha i u obće rublja 69 funta. („Südsl. Zeitung" od dne 25. rujna 1849.)

Takav je eto bio konac. Zadnji prinosi bili su prinosi za — ranjene !

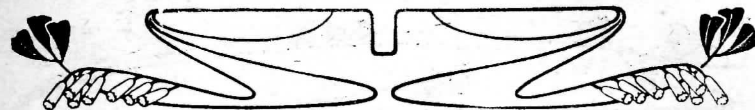
*

Usred ratnih dogadjaja umro je (8. veljače 1849.) pjesn k Prešeren. Počelo se je sakupljati za njegov spomenik. U Beču preuzeo je sakupljanje dr. A n t u n R o j c te do 29. marta 1850. sakupio 37 for. ; medju prinosnicima je polovica Hrvata, i to : O ž e g o v i ć, ministarski savjetnik, K u š e v i ć, ministarski koncipista ; T o m i ć, pouzdanik horv.-slavonski ; I v a n o v i ć, litograf ; Josip Juraj S t r o s s m a y e r biskup djakovački ; Stjepan P e j a k o v i ć ; I. M a ž u r a n i ć, pouzdanik horv.-slavonski ; Andrija T o r k v a t o B e r l i ć ; dr. D e m e t e r ; Jos. b. K u l m e r, medicinar ; Ambr. V r a n y c z a n y, Andrija G e r l o v i ć.

Tako su eto najodličniji Hrvati pridonašali za spomenik slovenskomu pjesniku.

Čini se, da su svi novčani prinosi ovih burnih godina bili prinosi za umiruće ili mrtve, a nema sumnje, da je i ovdje iz smrti nicao život, život slovensko-hrvatskoga zajedničkoga rada za zajedničke ideale.

Dr. Fran Ilešić.

DA STE ZDRAVO, PTICE . . .

Da ste zdravo, ptice
Sred lagodne sjene !
Što ste izjedared
Utihnule s mene?

Ja ću samo malo
Počinut uz česmu,
A vi svoju divnu
Nastavite pjesmu.

Ne mojte se plašit,
Što vas pjesnik traži,
Ta i on si udilj
Pjesmom srce snaži.

U BAŠČI.

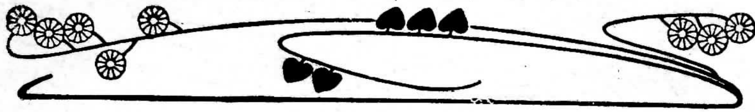
Spustilo se tiho
Na baščicu veče,
Kroz tišinu slušam,
Kako pjesme ječe.

Na mekoj kô baršun
Opočivam travi,
Pogled mi se blažen
Krili pod svod plavi.

Vrhu mene vjetrić
Čemin-hvojke njiše,
Medju hvojkam slavulj
Zaljubljen biljiše.

Kad bi sjajne zviezde
I rieč znale reći —
O mojoj bi samo
Govorile sreći.

Miroljub.

JEDINA BURŽOAZIJA NA SVIETU.

Glasoviti i u nas dobro poznati pisac djela: „Povjest civilizacije u Francuzkoj", Guizot, govoreći o trećem francuzkom staležu, t. j. o francuzkoj buržoaziji, veli doslovce i ovo:[1] „Svatko zna, kako je važnu ulogu igrao treći stalež u Francuzkoj; bio je najaktivniji, najodlučniji elemenat u francuzkoj civilizaciji, te joj je na koncu konca dao pravac i obilježje. S gledišta socijalnoga i u svojim odnošajima prema drugim raznim staležima, koji s njim zajedno življahu na našem teritoriju, treći se je stalež postepeno proširivao i uzdizao, dok nije najprije silno promienio, onda prevladao i napokon zaokupio sve druge staleže. S gledišta političkoga, naime u odnošaju prema domaćim vladama, treći je stalež najprije više od šest stoljeća u savezu s kraljevima neumorno radio na tom, da obori feudalnu aristokraciju i da na njezinu mjestu podigne jednu jedinu središnju vlast, čistu monarhiju, vrlo srodnu barem načelno s absolutističkom monarkijom. No čim je treći stalež izvojštio tu pobjedu i dovršio tu revoluciju, započe novu; obori se naime na tu jedinsvenu absolutističku vlast, kojoj je onoliko pomogao, da se podigne, pa nastoji, da je promieni iz čiste monarkije u monarkiju ustavnu, u čem je takodjer uspio.

I tako s kojega god gledišta stvar promatramo, treći je stalež u našoj povjesti neizmjerno važan . . . To je dapače takva pojava, kojoj nema primjera u čitavoj svjetskoj povjesti . . . Nigdje ne ćeš naći družtvenoga staleža, koji bi polazio sasvim odozdo, koji bi bio slab, prezren i gotovo neopažen u svom postanku, a onda bi se neprekidno i neumorno uzdizao, od vremena do vremena se jačao i zauzeo postepeno sve, što ga okružuje, vladu, imetak, prosvjetu, družtveni ugled, te bi promienio i sámo družtvo i samu vladu i napokon tako zagospodovao, da bi se za nj moglo reći, da je on država . . .

[1] Guizot: Histoire de la civilisation en France. Paris, Levy, 1893. Sixiéme éd., t. IV., str. 193.—198.

U Indiji na pr. tudjinci su često provaljivali, prolazili i utvrdjivali se na jednom te istom teritoriju. Šta je tomu bila posljedica? Ustaljenost, koja nije bila nimalo dirnuta: Družtvo je ostalo podijeljeno na različne staleže i gotovo je ostalo nepomično. Nikad nije jedna kasta savladala drugu; nigdje ne vidiš, da bi jedna svojom bobjedom učinila kraj tomu sistemu.

Poslie Indije eto nam Kitaja. I tu nam povjest pokazuje mnogo osvajanja, sličnih germanskoj poplavi u modernoj Evropi; više nego jedanput barbarski su se pobjeditelji utaborili usred poraženoga naroda. Pa što se je dogodilo? Taj poraženi narod pretopio je pobjeditelje, a ukočenost je još i danas glavno obilježje kitajskoga carstva.

Pogledajmo Turke i njihovu povjest u zapadnoj Aziji: Pobjeditelji i pobjednici nepremostivo su odieljeni. Tečajem povjesti nije zavladao nijedan stalež, nije se sbio nijedan dogadjaj, koji bi odstranio ovu prvu posljedicu osvajačke provale. Prilike u Maloj Aziji i u onom dielu Evrope, koji su Turci zauzeli, još su uviek gotovo isto onakve, kakve bijahu za prve turske provale.

U Perziji izredali su se slični dogadjaji; različna plemena se su tu borila i miešala; sve je to na koncu dovelo samo do neizmjernoga i nesavladivoga meteža, koji traje već stoljeća, a da se samo družtvo u zemlji ne mienja, te tu nema ni pokreta, ni napredka . . .

Pogledajmo staru Evropu, Evropu grčku i rimsku. Ne treba nam se zadržavati kod povjesti grčkih republika; tu očito ne bismo našli ništa slična. Jedini fakat, koji se je mnogim umnicima činio dosta sličan borbi gradjanstva u srednjem vieku proti feudalnoj aristokraciji, bijaše borba rimskih plebejaca i patricija . . . No ova je prispodoba posvema kriva. Niebuhr je u svojoj rimskoj povjesti dokazao, da borba plebejaca ne bijaše nipošto postepeno i mučno oslobadjanje dugo pogaženoga i kukavnoga staleža, nago da je to bio nastavak osvajačkoga rata, nastojanje pokorenih gradova, da dobiju prava osvajačke aristokracije rimske. Plebejske obitelji bijahu prve obitelji pobjedjenoga stanovničtva: Preselivši se u Rim, ostadoše usprkos tomu, što bijahu ponižene, bogate aristokratske familije okružene svojim klientima, nedavno vladarice u svojim gradovima i sposobne od prvoga časa, da se s pobjednicima otimlju o vlast. Zaista tu nema ništa slična onomu sporomu, neopaženomu i mučnomu radu, kojim se je moderna buržoazija s velikim naporom otela iz robskoga zagrljaja, ili iz potlačenosti, vrlo srodne robstvu, trebajući viekove, ne za to, da se bori za poli-

tičku vlast, nego za to, da joj priznaju pravo i obstanak. Ponavljam dakle, da je naš treći stalež nova pojava, do tada bez primjera u svjetskoj povjesti, pojava, koja pripada izključivo evropskoj modernoj civilizaciji.

Ali to nije samo velika i nova pojava, . . . nego je to u prvom redu u svojoj jezgri čisto francuzko djelo. Nigdje drugdje nije se buržoazija, taj treći stalež, tako potpuno razvio, nigdje nije imao tako goleme zadaće, nigdje nije tako spasonosno djelovao.

U svoj Evropi bijaše gradskih obćina, u Italiji, u Španiji, u Njemačkoj, i u Englezkoj baš kao u Francuzkoj. I ne samo da je svuda bilo gradskih obćina, nego te obćine nisu pod tim imenom u srednjem vijeku za Francuzku igrale važne uloge, nit su u njezinoj povjesti zauzele veliko mjesto. Iz talijanskih gradskih obćina nastale su glavne republike; njemačke obćine postadoše slobodni, samostalni gradovi, s posebnom svojom povješću, te su silno djelovali na obći razvoj Njemačke; englezke obćine u savezu s jednim dielom feudalne aristokracije stvoriše dolnju kuću, i jačega člana britanskoga paralamenta, te su tako vrlo rano imale vrlo važnu ulogu u povjesti svoje zemlje. Od svega toga francuzke su obćine pod tim imenom u srednjem vieku vrlo daleko. Pa ipak baš se je u Francuzkoj stanovništvo tih obćina najpodpunije i najuspješnije razvilo, i na koncu steklo u družtvu najodlučniju prevlast. U svoj Evropi bijaše gradskih obćina, ali trećega staleža ne bijaše osim u Francuzkoj . . . .“

Ovako Guizot podpuno opravdava naslov ovoj radnji. No sad je glavno ne samo znati to, da je francuzka buržoazija jedina na svietu, nego nam valja jasno prikazati svu njezinu umnu i moralnu snagu, sve njezine vrline i mane, jer i mi Hrvati eto dobivamo svoj treći stalež, svoje seljačtvo, kao novi politički faktor, kao novu družtvenu i kulturnu silu, te ovaj čas jedva da išta može biti za nas poučnije od povjesti unutrašnjega razvoja i vanjskoga djelovanja francuzkoga gradjanstva. Da na tom putu ne budemo samo objektivni, nego da naš sud bude što dublji, što opravdaniji i što svestraniji, skupimo u njekoliko jakih poteza i poredajmo si pregledno i samostalno svu množinu vanredno zanimivih činjenica i liepi broj ideja, kojima povjest francuzke buržoazije prikazuje i tumači vanredno pronicavi poznavalac franc. družtva, A. Bardoux, pisac klasičnoga djela: „Francuska buržoazija od 1789. pa do 1848.“[1]

[1] A. Bardoux: La bourgeoisie française 1789—1848, Paris, Lévy, 1893. Str. 1—442.

I. Francuzka gradjanska obitelj.

Ničemu se možda u ostaloj Evropi toliko ne prigovara, koliko francuzkoj gradjanskoj obitelji, i o ničem valjda nema toliko predsuda, toliko neznanja i površnosti kao o tom. Tako se kod nas u Hrvatskoj obćenito misli, da je francuzka gradjanska obitelj nemoralna, neradina, raztrošna, i da zapravo to nije obitelj, jer da već nema pravoga veza ni medju mužem i ženom, ni medju roditeljima i djecom. Sve ove predsude nastaju ili čitanjem takvih francuzkih socijalnih romana, koji su sve drugo, nego li jedna slika francuzkoga gradjanstva družtva, ili se krivo mišljenje uvriežilo tobože na temelju izkustva, naime po tom, što si vidio i doživo u onom dielu Pariza, u t. zv. latinskom kvartalu, u kojem Francuzi, a pogotovo francuzki gradjani ne daju nimalo obilježja družtvenomu životu.

Ovo mišljenje o francuzkoj obitelji ni iz daleka ne odgovara istini ni za današnje prilike, a za ono doba, u kojem je Francuzka buržoazija vodila glavnu riec, bilo na vladi, bilo u opoziciji, naime od 1789.—1848., upravo je sve protivno nego što smo možda privikli misliti i suditi.

Prije svega treba nam znati i naglasiti, da su u doba revolucije francuzke gradjanke bile i vjerne i požrtvovne supruge i uzorne matere. Djecu svoju same odgajaju, a muževe svoje prate u sve pogibli borbe revolucije, ako ne osobom, a to srcem i umom. Još kao djevojke čitale su naime žene one iste brošure, knjige i novine, koje i braća njihova, pa su zato odmah na početku revolucije gradjanke napunile klubove god. 1789., te su se velike ideje onoga pokreta razširile medju ženama strjelovitom brzinom baš kao moda. Zato nije bilo čudo, što je gradjanin u svakom poslu pitao svoju ženu za savjet, te joj priznavao podpuno pravo, da s njim suodlučuje i u svim javnim poslovima barem za njegovo ravnanje.

Koliko je vriedila ova tiesna zajednica medju mužem i ženom i u obće moralna i duševna jakost francuske gradjanske obitelji, pokazalo se je najbolje za vrieme strahovlade, kad se je činilo, da će se francuzko družtvo sasvim raztrovati, da će se samo izmrcvariti i uništiti, a napose da će uništiti i prvu i glavnu stanicu družtvenoga i narodnoga života, obitelj.

„U tom družtvu, koje je ludovalo samo za užitkom, nije više bilo ni staležke razlike ni pristojnosti. Tu su se glumice i najpristojnije

žene, poštovane matere i razvikane ljubovce, svaki čas susretale. Tu je brak prema jednoj zakonskoj ustanovi bio samo privremen. Tu je, po riečima jakobinca Cambaceresa, ženitbena sveza samo priroda u svom djelovanju. U tom družtvu, gdje nezakonito diete ima jednaki dio sa zakonitim, stara gradjanska obitelj stisne svoje redove i prosvjeduje, osobito u pokrajini, neokaljanim svojim ćudoredjem proti svim bezobražtinama i proti svemu nemoralu. Ona obnavlja zdravi život u domovini solidnošću svoje sveze i svojom privrženošću domaćemu ognjištu."[1]

Da si možemo stvoriti barem donekle sliku o neustrašivosti i kreposti francuske obitelji u ovo najžalostnije doba franzuske povjesti, evo nam primjera, kako se je idući na stratište oprostio od svoje žene otac glasovitoga fizičara Ampèrea, veletržac u Lyonu, koji je pao pod guillotinom dne 24. studenoga 1793. U času, kad je stupio na stratište, napisao je svojoj ženi ove redke: „Moj dragi angjele! Želim, da moja smrt bude pečat sveobćega izmirenja. Opraštam ju onima, koji joj se vesele, onima, koji su ju izazvali, onima, koji su ju naredili. Ne govori mojoj kćeri o nesreći njezina otca, učini tako, da ona zato ne zna; a što se tiče moga sina, nema ništa, što ne bi od njega očekivao. Zagrlite se na moju uspomenu; svima vam ostavljam svoje srce."[2] Mladi je Ampère onda imao tek osamnaest godina i već je i odvažnošću svoga srca i spremom svoga uma davao toliko pouzdanje svomu otcu, da se je od njega i na samom stratištu nadao samo svemu dobromu. I nije se prevario.

Što je kod ove stvari najglavnije, nisu ovo tek bili pojedini primjeri, nego je kroz čitavih petdeset i više godina francuzka buržoazija dala svojoj domovini na tisuće junaka proti tudjini i na stotine umnika i mučenika u domaćima borbama, kako ćemo to vidjeti, govoreći o vrlinama francuskoga gradjanstva. Ovdje treba samo još to naglasiti, da je francuzka obitelj u doba velike revolucije pokazala vanredni patriotizam, neumornu radinost, svestranu i duboku naobrazbu.

No najneobičnije će nam se činiti prema našim predsudama o Francuzkoj, kad čujemo, da je, osobito u to doba, francuzki gradjanin bio pravi tip poštenjaka, a francuzkoj gradjanki da nije ni u snu palo na um reći svojemu sinu, kad se je radilo o kakvoj političkoj borbi:

[1] Bardoux, Spom. djelo, str. 86.
[2] A. Bardoux, Spom. djelo, str. 87.

„Drago diete, samo se ništa ne miešaj!" Kasnije u oči srpanjske revolucije 1848. bilo je i ovoga dosta, kako ćemo vidjeti, te je baš i sbog toga „ne miešaj se" francuzko gradjanstvo izgubilo ne samo vlast i prvenstvo, nego na neko vrieme gotovo svaki pozitivni politički upliv.[1]

II. Predstavnici i vodje francuzkoga gradjanstva.

Francuzka buržoazija, kako je to naročito temeljito razložio Guizot u svom djelu „Povjest civilizacije u Francuzkoj", nije nastala iz gradskih obćina rimskoga doba, niti u obće iz kakvih koliko toliko priviligovanih dielova francuzkoga družtva, nego se je razvila iz francuzkoga puka tako, da je sve ono, što se je iz toga puka podiglo prosvjetom i imetkom, na koncu konca osjetilo i dobilo sviest o svojim zajedničkim interesima proti samovolji, nadutosti i grabežljivosti feudalne aristokracije. Kako je baš stara Galija, današnja Francuzka, klasička zemlja rimskoga prava i jakih crkvenih uredaba, to se razvoj buržoazije i njezina stoljetna borba proti plemstvu ne bi dala ni zamisliti bez takvih predstavnika i vodja, koji su u tančine poznavali i rimsko i crkveno pravo, i svekoliko uredjenje i zemljišta i družtva. I zato već od prvoga časa vidimo, da francuzko gradjanstvo predstavljuju i vode prvi zakonoznanci svieta: francuzki odvjetnici. Ako igdje vriedi pravilo, da si potreba stvara organ, to se je pravilo na vlas izpunilo u životu francuzke buržoazije.

Francuzki odvjetnik, sasvim u duhu svoga „trećega staleža," bijaše ujedno priznati zagovornik i branitelj seljačtva. Ta odvjetnik je najbolje, a možda i jedini dobro poznavao svu onu biedu i nevolju, sve ono bezpravlje i nečovječtvo, koje se je kao kakva neizlječiva bolest bilo razširilo i uvriežilo po svim selima kršćanske Evrope, od kuda je naravski strahovito prodiralo i u sve gradske obćine sa svima onima, koji su, kako su samo znali i mogli, bježali od seljačkoga robskoga jarma, da u obrtu i trgovini nadju koliko toliko snosljivije uvjete za ljudski život.

U svakom takvom gradu odvjetnički stalež bijaše jedina obrana, jedino utočište za neplemiće, t. j. za preogramnu, gotovo bezpravnu većinu naroda. Odvjetnik je dakle tu bio neprispodobivo više, nego li svećenik u pogaženim slavenskim zemljama, neprispodobivo više s praktičnoga gledišta, jer svećenik mogaše progonjenomu svomu

[1] O svem tom vidi A. Bardoux, Spom. djelo, str. V, VII, 7, 12, 15, 86—87, 184.

stadu savjetovati samo to, što je već i onako sámo činilo, naime, da se ugleda u razpetoga Isusa i da sve progone i nepravde strpljivo podnosi, dok je odvjetnik, poznavajući sve zakone i uredbe, mogao vazda prstom pokazati na onu ustanovu ili na ono praktično sredstvo, kojim se dade koliko toliko zaustaviti bies i samovolja nadutoga plemstva.

Što je vrlo važno, a s družtvenoga gledišta upravo neprocjenivo, bijahu od prvoga časa francuzkomu gradjanstvu uz odvjetnike predstavnici vodje i branitelji liečnici, koji su naročito blagotvorno djelovali medju ženskim svietom vanrednom svojom ugladjenošću i velikom svojom književnom i obćenitom naobrazbom. I tako se može reći, da su odvjetnici i liečnici bili kao dva sjemeništa narodnoga slobodnoga duha, od kuda su lietale iskre i u zapuštenije obitelji gradjanske, svakuda, gdjegod je proti krivici ili proti bolesti trebalo potražiti savjeta i pomoći.

U svoj povjesti čovječanstva jedva da ima primjera, gdje bi najobrazovaniji, a često i najimućniji dio naroda pokazao ovoliku stalnost u svom uvjerenju i ovoliku nepokoliebivost najprije u obrani zakona u obće, a onda u obrani gradjanskih stečevina i osnovnih političkih ideja francuzke revolucije, kako to pokazaše francuzki odvjetnici. Jedino izabrani umnici ruskoga naroda, koji su bez obzira na svoj rod, na svoj družtveni položaj i na svoju staležku i osobnu korist jasno i glasno priznali, da se odnošaj inteligencije prema puku ima urediti na temelju savjestnosti i pravice, samo ti riedki duhovi ili su jednaki, ili dapače još uzvišeniji od umnih i junačkih vodja francuzkoga gradjanstva.

U doba, o kojem govorimo, nije bilo lako biti ni u zadnjem, a kamo li u prvim redovima političkoga života. I stalno je, da buržoazija ne bi bila postigla ili ništa, ili malo, kad se njezini prvaci ne bi odlikovali tolikim idealizmom i tolikom odvažnošću, da bismo ih po običnoj terminologiji našega gradjanskoga družtva morali nazvati ludjacima, „norcima".

Danas si i Francuzi jedva mogu predstaviti ono silno oduševljenje, koje je Napoleon izazvao u francuzkom narodu i ono kumirsko obožavanje, s kojim ga je vojska i puk pratio sve do konačnoga njegovoga pada. I velik dio buržoazije zanio se za Napoleona, videći u njem kao providencijalnoga čovjeka, koji će ustaliti barem civilne stečevine revolucije, naime jednakost pred zakonom, do koje je gradjanstvu bilo više stalo, nego do iste slobode. Ali odvjetnici, gradjanski vodje,

nipošto se ne podaše Napoleonu ni u pravom času obćega oduševljenja. Od dvie stotine parižkih odvjetnika glasovahu za Napoleonovo carstvo samo trojica. A kad je na to nastala otvorena borba izmedju njih i Napoleona, pokazaše odvjetnici toliku samostalnost, razboritost i duhovitost, kakovom su se odlikovali tečajem cieloga XVIII. stoljeća.

I obnovu stare vladavine prihvatila je velika većina buržoazije pomirljivo, dapače simpatično, jer je već bila sita Napoleonova despotizma, koji je sve to više posizao i na same civilne stečevine revolucije. Odvjetnici i tu ustadoše otvoreno i muževno ne samo da brane političku slobodu proti bourbonskoj reakciji, nego i seljačku imovinu — podieljena zemljišta — protiv onoga plemstva, koje je gotovo četvrt stoljeća bilo izvan Francuzke, a sad je najedanput zahtievalo, da se podpuno obnovi svekolika stara vladavina. Ovo je bilo tim važnije, što je obnovljena bourbonska vlada u prvi čas dobila takvu većinu u saboru — 1816., — da dotična komora nosi u francuzkoj političkoj povjesti naziv: „La chambre introuvable", sabor, kojega ne ćeš nigdje više naći. Kasnije, 1817., ta se je većina još pojačala i na koncu samo sedmorica odvažnih gradjana bijaše u opoziciji. No jedan od te sedmorice mogao je s punim pravom kazati, da je za njima ciela Francuska. Kao nekad pred revolucijom, tako i sada u doba reakcije svaki je francuzki grad imao po jednoga ili dva odlična odvjetnika, koji bijahu isto tako popularni kao i umni. Kad prosudimo, da onda nije bilo ni željeznice, ni brzojava, priznat ćemo, da bez ovakovih mjestnih vodja ne bi gradjanstvo bilo moglo izdržati proturevolucije, pa Bog zna, kamo bi bila onda skrenula povjest Francuzke, a tim ciele Evrope. Ovako mnogobrojne političke, naročito tiskovne parnice bijahu najbolja i najpristupnija politička škola, u kojima su branitelji umno i duhovito razlagali i francuzku povjest i sva aktuelna politička pitanja od vojničke discipline, pa do književne i umjetničke slobode. Ova politička gradjanska škola postala je to podpunija, što su odvjetnici više bili prisiljeni, da proučavaju kazneno pravo, a s tim u savezu sva najvažnija politička i ustavna pitanja. Kao rječit primjer, što su odvjetnici i u najskučenije doba znali uraditi za slobodnu političku misao, evo djelovanja najodličnije pravničke skupine, t. zv. doktrinaraca, kojima na čelu bijaše Royer-Collard i koji su od god. 1817.—1819. iz svih sila utvrdjivali slobodu štampe ovakvim razlaganjem:

Slobodno izjaviti svoju misao i tiskom ju širiti nije samo uvjet, nego je upravo princip političke slobode, jer se samo na taj način može

u nekom narodu stvoriti obće mišljenje o javnim poslovima i o narodnim interesima. Kad se radi o kazni tiskovnoga delikta, nitko drugi nema prava prosuditi te kažnjivosti, osim pouzdanici samoga naroda, t. j. porota. Političke slobode nema i ne može biti, ako narod ne sudjeluje sličnim načinom i kod vlasti sudačke, kao i kod vlasti političke. Kao što sabor sudjeluje kod vlade stvarajući zakone, tako porota za sve kažnjive čine ima u ime naroda sudjelovati kod sudstva. Porota je temeljni princip kaznenoga prava i u jednu ruku njegova definicija. Prema tomu redarstvene osude treba smatrati iznimkom od obćega pravila.

Nijedno izrečeno prošireno mišljenje ne smije po sebi biti kažnjivo, ni kao istinito, ni kao lažno, ni kao spasonosno, ni kao pogubno. Sloboda nije nikakvim sredstvom, ona je cilj. Slobodu valja ljubiti poradi nje same, a nipošto poradi prednosti njezine vladavine; onda se naime može lako naći, tko će ju zamrziti i ugušiti, sve tobože radi njezine pogubnosti.[1]

Uz odvjetnike i pravoznance u obće, pak uz liečnike, u odlučnom času, naime u najtežoj borbi s reakcijom ciele Evrope, pomogli su gradjanstvu osobito sudci, prešavši na njegovu stranu. Ne da se zamisliti, kako je to djelovalo na sve krvnike slobode, kad najedanput vidješe, da su i sudci njezini branitelji, oni isti sudci, za koje se je mislilo, da su samo suhi pravoznanci i pokorni činovnici.

Samo se po sebi razumije, da medju gradjanskim prvacima ima i gradjana iz trgovačkoga staleža, osobito iz visokih financijalnih krugova. Sami obrtnici i trgovci u širem smislu te rieči, pa gradski i ladanjski srednji posjednici nisu nikada stupili u prve redove gradjanstva, a to je gradjanstvu na koncu zadalo i političku smrt. Njegovo vodstvo, u kojem je bila gotovo sve sama visoka inteligencija, moralo se je napokon razdieliti i upravo raztepsti pod strašnim dojmom prave poplave svakovrstnih svjetskih upliva. Osobito je to vodstvo razdielio socijalizam i klerikalizam, pa demokratizam u preraznim svojim oblicima. Ali još i prije toga velika i prevelika većina gradjanstva podavala se je od onoga časa, kad je buržoazija srpanjskom revolucijom 1830. došla na vladu, sve to više čuvstvu podpune sigurnosti, te je uz ostalo za svoje zastupnike počela izabirati dobrim dielom činovnike. Tako je u francezkom parlamentu god. 1837. bilo u svem više od trećinu

[1] A. Bardoux, spom. djelo. str. 216—217. O vodjama buržoazije u obće: str. 8—9, 108, 148, 202—203, 237.

činovnika, i to 96 sudaca, 50 upravnih činovnika, 47 bivših častnika, 9 kraljevih pobočnika, a 4 bivša diplomata. No što je još gore i što se je još strašnije osvetilo i gradjanstvu i cielomu francuzkomu narodu, a osvećuje mu se i danas, buržoaziju je spopala prava manija za činovničkim mjestima. Tko nije bio činovnik, ili barem činovnikov prijatelj, taj nije imao nikakvoga družtvenoga ugleda. Da je gradjanstvu uspjelo stvoriti si takovo vodstvo, koje bi u prvom redu zastupalo gradjanstku radinost i štedljivost, i koje bi na starom gradjanskom poštenju snovalo i gradilo sve svoje političke osnove, ne bi izmedju gradjastva i puka bilo na koncu došlo do takvoga nesporazumljenja, da je buržoazija u onaj čas izgubila i vlast i politički, pa i družtveni ugled, kad je mislila, da ga je za sva vremena utvrdila. I još joj se to dogodilo na taj način, da za veljačke revolucije god. 1848. njezina, gradjanska garda, koja je na obranu gradjanske političke slobode i drugih gradjanskih ideala nebrojeno puta pokazala divsku odvažnost, sad najedanput nije za sve to baš ni prstom maknula.

III. Politički odgoj buržoazije.

Kad znamo, kakvo je bilo vodstvo buržoazije, onda nam je lako vjerovati, da je gradjanski odgoj bio u politici u prvom redu pravnički. To je u ostalom posve naravski. Proti samovolji feudalne aristokracije, proti strahovladi jakobinaca, proti despociji Napoleona i proti reakciji Karla X., brata Ljudevita XVIII., na što da se pozoveš, kad k svemu tomu nisi još u većini, nego na pravo, na zakon? Ali pri tom treba znati, da je francuzko pravo od starine imalo, a i danas ima jedno osobito obilježje: nauku o podredjenosti duhovne vlasti svjetskoj, Crkve državi. U duhu te nauke razvio se je i galikanizam, t. j. neka vrst francuzkoga narodnoga katolicizma, uz koji su prije revolucije pristajalii francuzki biskupi. Kad su taj galikanizam francuzki filozofi, naročito Voltaire, zadahnuli osebujnim svojim liberalizmom, nastao je iz toga najprije antiklerikalni, a onda i bezvjerski duh, koji doduše izprvice vrlo težko prodire u francuzku gradjansku obitelj, pa je ni danas nije osvojio, ali je francuzke gradjanske vodje ili posvema odielio od njihove vojske, ili je često i tu vojsku silio, da svoje prvake sliede i proti svomu uvjerenju. A bilo je često i naravski i obratnih slučajeva: Koji dalekovidni gradjanski vodja, na pr. umni Guizot, predlagao bi, recimo. da se pošto po to provede načelo slobode i u školstvu, i to tako,

da škole ne budu samo državni monopol, nego da na želju ili zahtjev roditelja mogu djeca ići i u druge, na pr. u samostanske škole. Buržoazija, premda u teoriji liberalna, ili točnije, baš zato, što je krivo mislila, da je to liberalizam, vidjela je pod načelom školske slobode samo jezuite i klerikalizam. I tako ni ova velika misao nije do danas u Francuzkoj oživotvorena, nego su naprotiv tolike francuzke vlade pod trećom republikom sve u ime slobode počinile i još čine najveća nasilja ne samo proti katoličkoj crkvi i katoličkomu svećenstvu, nego proti onim pravima čovjeka, koja spadaju u temeljna načela revolucije od 1789.

Uz ovaj antiklerikalni odgoj najjače je francuzka buržoazija bila prodahnuta demokratizmom, i to opet u negativnom smjeru, naime prije svega u elementarnoj mržnji na aristokraciju i u neizlječivom pouzdanju u svaku uredbu, koja je makar iz daleka sjećala na plemstvo. Zato je gradjanstvo lako pristalo uz posvema revolucionarnu metodu, te je istom poslije jakobinske strahovlade spoznalo, da nasilja množine mogu biti kud i kamo strahovitija i mnogobrojnija, nego li nasilja jednoga absolutnoga vladara, a istom pod srpanjskom monarhijom počevši od 1830. utvrdilo se je u gradjanstvu nepokolebivo načelo zakonitosti kao je dina politička metoda.

Za buržoaziju bijaše velika dobit izgon jezuita, osobito zato, jer je od tada školska pouka počela i u materinskom, t. j. govorenom francuzkom jeziku, dok je prije bila samo latinska. Tako su onda i obični gradjani lako čitali i razumjeli nebrojene brošure, pa i filozofske spise starijega i svoga doba. Na nesreću i u tim brošurama i u tim spisima osim liberalizma, koji bijaše u teoriji za slobodu, a u praksi za nasilje, najviše se propoviedaše priezir prošlosti i mržnja na svaki interes, koji nije tvoj. Kad znamo i uvažimo, da je Francuzka baš zato, što je kolievka evropske kulture, upravo srasla sa svojom prošlošću, onda ćemo lako pojmiti, koliki je to bio nedostatak u političkom gradjanskom odgoju. Kad nadalje prosudimo, da je gradjanstvo i u najširem svom opsegu obuhvatalo samo maleni dio naroda, te su pod njim stajali radnički i seljački slojevi družtva, a nad njim ili pored njega, najtočnije licem u lice proti njemu staro mnogobrojno plemstvo, katolički episkopat i baštinici raznih dinastija, onda se ne ćemo čuditi, što je buržoazija istom tada pobiedila, kad se je naučila uvažavati i druge interese osim svojih, t. j. kad je postala sposobna za one kompromise, bez kojih u domaćoj politici nema slobode, a u vanjskoj mira.

Uz pravnički i uz filozofski odgoj djelovahu na gradjanstvo ponajviše servilne tradicije srednjega vieka, servilne za svakoga, tko nije bio plemić. Te su se tradicije s novim idejama stopile u čudni neki demokratizam, koji nije tražio izvora svojoj snazi u prosviećenu puku, uzprkos svojoj teoriji o narodnom vrhovništvu, nego je tomu demokratizmu bilo idealom, da ga oživotvori jaka ruka, pa bilo i vojničkom sabljom. Zato je Napoleon mogao postati kumirom najvećemu dielu francuzke buržoazije.

U jednoj stvari bio je politički odgoj gradjanstva ipak dobar, ako poradi revolucionarne metode i nije bio savršen: Vodje buržoazije nikada nisu odobravali demagogije, te su voljeli pod guillotinom izgubiti glavu, nego li se pokloniti bezdušnim zavodnicima zaslиepljenoga množtva. Svaki obrazovani Evropljanin pozna rieč girondista, i to samo ime nam već dovoljno kazuje. Mnogi članovi ustavotvornoga konventa postali su Napoleonovi caredvorci, drugi opet bourbonski laskavci, a buržoazija i u svojim prvacima i u svojim redovima ostala je pod strahovladom ponosna, pod Napoleonom brzo je postala susdržaljiva, a s Bourboncima se je izmirila istom na temelju ustavne slobode i zajamčenih stečevina revolucije. A sve se to imade zahvaliti onomu duhu gradjanskoga poštenja i kuraže, koji tako krasno odsieva iz ovih rieči genijalnoga pjesnika i pisca A. Cheniera: „Okusio sam nekoliko kapi radosti, što sam zaslužio poštivanje poštenih ljudi, izvrgavajući se mržnji i porugama one gomile smetenih pokvarenjaka, koje sam razkrinkao; ako oni pobiede, velim ipak, da su to ljudi, od kojih je bolje dati se objesiti, nego da te drži za prijatelje." To je bilo pisano ljeti 1792. u oči jakobinske strahovlade.[1]

IV. Težnje francuzke buržoazije.

Već za Henrika IV., dakle na početku XVII. stoljeća bila je buržoazija naobražena, i rekao bi, gotovo i malo manje imućna od plemstva. Što dalje, to je gradjanstvo više napredovalo u kulturi i u bogatstvu, dok je plemstvo, osobito koncem XVIII. stoljeća, poradi svoje dangube i raztrošnosti sve to niže padalo u prosvjeti i u imetku. No uzprkos tomu, što je buržoazija i umom i kesom bila ravna aristokraciji, ili ju je dapače nadvisivala; uzprkos tomu, što joj se nisu mogle uzkratiti

[1] Vidi pobliže A. Bardoux: Spom. djelo, str. 3—4, 22—23, 28—29, 36, 43, 45, 47, 50, 206.

ni najviše državne službe, ostao joj je kraljevski dvor sasvim nepristupan, a i družtveni njezin ugled bijaše svaki čas izvrgnut najvećim insultima aristokracije. Na kraljevskom dvoru bijaše aristokratizam tako uvriežen, da je primjerice pjesnik Chateaubriand, kad je imao poći na lov zajedno s Ljudevitom XVI., morao najprije dokazati četiristogodišnje plemstvo svoga roda. Tko je htio biti paž u maloj kraljevskoj staji, ili konjušnik u velikoj, ili komornik, trebalo mu je pokazati plemićki list stariji od dvie stotine godina. To isto se je tražilo za službu kraljeve braće ili drugih članova dinastije.

Po tom možemo lako prosuditi, kako je sva ta dvorska etiketa i nejednakost, koja joj bijaše posljedicom, morala vriedjati, recimo, parižlije, koji su i po državnoj službi i po imetku i po naobrazbi spadali u prve redove francuzkoga družtva. Još ogorčenije bijaše gradjanstvo izvan Pariza, gdje su pojedini velikaši znali biti tako obiesni i naduti, te su i u crkvi tražili, da ih kod službe božje svećenik tamjanom kadi.

Proti ovoj družtvenoj nejednakosti bilo je složno i jednodušno sve, što nije imalo plemićkoga grba, t. j. golema većina Francuzke. I ova težnja za družtvenom jednakošću bila je vazda najjača kod trećega staleža. Francuzka je revolucija doduše imala za geslo: sloboda, jednakost i bratimstvo, ali je buržoazija mogla i slobodu pregorjeti, na bratimstvo zaboraviti, samo da joj ostane jednakost. Ovo je tako nepobitna činjenica, te je samoga Napoleona zavela na izjavu, da je revolucija i nastala jedino radi povriedjene francuzke taštine i da je prestala, čim je on, Napoleon, toj taštini udovoljio.

Ovakav sud svakako je odviše plitak. Pod jednakošću nije buržoazija mislila samo na to, da se odstrani dvorska etiketa i sva prednost plemićkih pergamenata, nego i na to, da svekoliko državno uredjenje, poimence porezi, uprava, sudstvo i školstvo zadobije obilježje jednakosti. Dapače još više: Buržoazija je jednakost shvatila tako duboko i tako dosljedno, da je baš u ime jednakosti tražila diobu državnih, crkvenih i vlastelinskih zemljišta, govoreći otvoreno, da revolucija mora dati seljacima zemlju kao miraz slobodi. Već je ovo samo po sebi dosta, da pobije smiešno i krivo mišljenje, da je kod revolucije glavnu ulogu igrala tobože francuzka taština.

Osim težnje za podpunom družtvenom jednakošću buržoazija je osobito išla za tim, da absolutnu monarkiju pretvori u ustavno kraljevstvo, te pravih republikanaca nije medju gradjanstvom bilo mnogo još ni polovicom XIX. stoljeća. Buržoazija bijaše dakle podpuno mo-

narhijska, dapače i strogo lojalna, ali naravski u demokratskom duhu, koji uz ostalo znači štedljivost, ili barem ne bezumnu razsipnost. Zato ni popularni Filip Orleanski, taj pravi gradjanski ljubimac, nije od parlamenta, inače posvema odanoga, mogao postići apanaže i miraza za svoju djecu, nego je naprotiv parlamenat zaključio, da se o tom može razpravljati istom onda, kad bi se pokazalo, da dinastija ne može živjeti od svojih kraljevskih imanja.

A još strože se je pazilo na svaku službenu rieč i izjavu, te se nipošto nije dopuštalo govoriti o kraljevim podanicima, kao nekad za stare vladavine. Ovakvo demokratsko kraljevstvo smatrala je buržoazija uzornom formom vladavine, koja da bi najbolje pristajala cielomu svietu.

Radi svoje težnje za jednakošću i demokratizmom nije se francuzka buržoazija nikako mogla sprijateljiti s englezkom ustavnošću, koja je u svojoj jezgri, a pogotovo u formi, aristokratska, premda su mnogi vodje i prvaci buržoazije neumorno propoviedali i naučali, da za Francuzku nema bolje političke škole od Englezke.

Sasvim prema svomu političkomu odgoju težilo je gradjanstvo još osobito za tim, da svećenstvo nema nijednoga prava, koje se ne bi dalo dovesti u sklad s novim poredkom, nastalim poslie revolucije. Gradjanstvo je nerado slušalo već to, kad se naglašivalo, da je katolicizam vjera velike većine Francuza; čim bi se na tom temelju katolicizam htio proglasiti državnom vjerom, bijaše buržoazija do skrajnosti uznemirena; a kad bi od državne vjere katolicizam imao postati ili kad je postao, na pr. 1816.—1830., gospodujućom vjerom, u ime koje se je službeno odlučivalo, što je pravo, što nepravo, što istina, što laž, što moral, što nemoral, onda je to za buržoaziju bio otvoreni izazov na revoluciju. Da podpuno shvatimo gradjansku težnju za laičkom državom, valja nam naglasiti, da je u Parizu i u svoj Francuzkoj naredba lyonskoga načelnika god. 1817., da stanovite osobe moraju svaka tri mjeseca donieti potvrdu od svoga župnika, da su izvršile svoje vjerske dužnosti, nadalje globe u nekim južnim departementima na račun protestanata, što ne okitiše kuća kod prolaza katoličkih procesija, da je to oboje izvazalo isto toliko, pa možda i više ogorčenja, kao i kasniji priedlog u parlamentu, da se sva porazdieljena imanja opet povrate starim vlastnicima. U ovoj stvari, naime u borbi proti ikakvoj političkoj vlasti crkve i svećenstva, bijaše gradjanstvo složno i jednodušno, te je i u tom imalo cieli gotovo narod za sobom, kao i u težnji za podpunom društvenom jednakošću.

Ali je zato u političkim svojim nazorima buržoazija ostala posvema osamljena. To nije ni čudo. Ti nazori ne bijahu dosta jasni ni dosta precizni. Buržoazija je znala, i to obično tek poslie gorkoga izkustva, kojemu se zlu ima najviše uklanjati, ali u svojoj cjelini, pa ni u većini nikad nije imala zajedničkoga pozitivnoga političkoga programa. Poslie jakobinske strahovlade bacala se u naručaj Napoleonu, videći u njem personifikaciju reda i jednakosti. Kad je Napoleon najprije ogorčio gradjanske matere, zahtievajući neprestance vojnika, a onda i same gradjane, uvadjajući carsko plemstvo, dirajući u porotu i učinivši od kaznenoga prava puko sredstvo za svoju samovladu, sazrela je u gradjanstvu ideja, da će ipak najbolje biti izmiriti se sa starom bourbonskom dinastijom na temelju ustava i gradjanskih stečevina revolucije. Kad je ta obnovljena bourbonska vladavina ili tako zv. „restauracija” pod Karlom X. pokazala, da za svoju glavnu zadaću smatra uništiti baš one stečevine revolucije, do kojih je buržoaziji bilo najviše stalo, prigrlilo je gradjanstvo vojvodu orleanskoga i pod demokratskom srpanjskom monarhijom i u istinu je došlo do konca političke moći i ugleda. Ali ni ovo vrieme nije buržoazija baš ništa uradila, da osim svoje težnje za jednakošću, osim svoga antiklerikalizma i preobćenite ideje o demokratskoj monarhiji izradi praktični i podpuni program, koji bi mogla i morala prihvatiti i velika većina francuzkoga naroda. Buržoazija se u svem pouzdavala u svoje vodje, a ti vodje bijahu složni samo u doba obće pogibli, dok su se inače razilazili često i u osnovnim pitanjima. Pravo je čudo, da uz toliku inteligenciju, uz toliki imetak i uz toliko zanimanje za javni život nije francuzka buržoazija stvorila nijedne jedine političke stranke, koja bi u istinu bila organizovana, t. j. koja bi imala i točan popularizovan program, i vodstvo odgovorno stranci i svezano s njom organički, i pristaše s koliko toliko odredjenim pravima i dužnostima. A još je neobičnije, da buržoazija nije imala mnogobrojne svoje štampe, te joj na koncu konca ostadoše, i to od svoje volje, a ne po kakvoj organizaciji, jedini branitelji oko dnevnika „Journal des debats” i oko polumjesečnika „La Revue des deux Mondes.”

No uza sve to, što težnje gradjanstva bijahu premalo pozitivne, često nejasne, a u samom gradjanstvu ne bijahu nikad precizno, t. j. programatički izražene, ipak je buržoazija, ili točnije njezini predstavnici, njezina elita, imala takvih političkih vrlina, koje mogu biti za vječnu pouku svim pokoljenjima.[1]

[1] Vidi pobliže A. Bardoux: Spom. djelo, str. 35—37, 51—52, 101—102, 194.

V. Političke vrline francuzke buržoazije.

Prva i glavna vrlina, kojoj francuzka buržoazija imade zahvaliti najveći dio svojih uspjeha, bila je odvažnost. Počevši od girondista pa do ministra Filipa Orleanskoga predstavnici i prvaci gradjanstva pokazali su toliko srčanosti, koliko valjda nijedan stalež na svietu. A ne samo predstavnici i prvaci! I tisuće običnih gradjana, koji su sačinjavali t. zv. narodnu gardu, ponieše se za mnogih pobuna na početku srpanjske monarkije od god. 1870. tako hrabro i požrtvovno, te je preko dvie tisuće tih neustrašivih gradjana svojim životom platilo i svojom krvlju zapečatilo prvu ustavnu demokratsku monarkiju. Iz savremene privatne korespondencije može se navesti obilje primjera, kako trgovac, sav zaokupljen svojim poslom, najedanput dobiva viest o pobuni u kojem dielu Pariza, skače na oružje, jedva ženi i djeci veli „s Bogom”, dolazi kući sav blatan, zaprašen i krvav, odlaže oružje i opet se laća svakidašnjega posla, kao da ništa nije bilo. I još se onda netko čudi, da je kralj Filip Orleanski ovakovim gradjanskim gardistima sve pojedince stiskao ruke i s njima razgovarao kao sa svojim drugovima.

Odvažnost francuzke buržoazije ima tu neobičnu prednost, što je znala biti velika i nepopustljiva i prema gore, i prema dolje, i prema bezdušnoj tiraniji, i prema sliepomu množtvu. Već je bilo spomena o tom, kako je Napoleon za svoje carstvo od dvie stotine parižkih odvjetnika dobio samo tri glasa. Bilo je spomenuto i to, kako je u doba najveće i najžešće reakcije za obnovljenje burbonske vladavine sedam parižkih zastupnika imalo srca u saboru kazati: Ništa vam ne će pomoći sva nasilja, jer za nama je sva Francuzka. A sad treba osobito naglasiti jednu vanrednu povjestnu činjenicu: Kad je buržoazija bila jakobinskom strahovladom lišena svoga obiteljskoga mira, svojih najboljih i najumnijih vodja i svih svojih nada u jednakost, slobodu i pravicu; kad se u Parizu i po drugim francuzkim gradovima nije ciele večeri ni šaptalo, a kamo li govorilo, nego se u smrtnoj tjeskobi čekalo, čija će vrata provaliti agenti za obću sigurnost, i koga će od obitelji danas odvesti u tamnicu, a sutra na stratište; kad tankoćutna mati, videći, gdje idu zloglasna kola sa pogubljenicima, nije smjela na ulici djeteta za ruku povući, nit si očiju sakriti, da na sebe ne navuče sumnje s izdajstva domovine; kad se je aristokratska emigracija francuzka po cieloj Evropi rotila i bunila proti svojoj domovini samo zato, što u njoj više nije imala vlasti; onda je buržoazija ne samo bez mrmljanja, nego s najvećim žarom i zanosom slala na ratišta tisuće i tisuće najboljih svojih

sinova, koji svojim bezprimjernim junačtvom prisiliše Evropu, da poštuje Francuzku, kad već svojim razborom ne mogoše sklonuti parižke gladne svjetine, da poštuje pravicu i slobodu. Da francuzko gradjanstvo ne može ništa drugo pokazati i reći nego ovo : Kad je nama bilo najteže i najkrivije, ipak smo za domovinu žrtvovali najviše — zaslužilo bi već samo radi ovoga najčišćega i najnesebičnijega patriotizma bezsmrtnu hvalu i priznanje svakoga prosviećenoga čovjeka.

Druga politička vrlina buržoazije bijaše njezina sposobnost uvažiti i interese drugih staleža, a za svoje se ideale boriti strogo zakonitim sredstvima. Kakogod bi se na prvi mah činilo, da će se ova vrlina opaziti kod gradjanstva od prvoga početka, to je ipak trebalo dugoga izkustva i težkih patnja, dok je buržoazija pošla putem političkoga razbora i stroge zakonitosti.

Prvi kompromis učinilo je gradjanstvo s Napoleonom. Mnogi su mu to spočitavali, zaboravljajući, da gradjanstvo nije nikada bilo prema Napoleonu podlo poput tolikih revolucionarnih krvničkih članova iliti ustavotvorne skupštine. Kad je poslije Napoleonova pada bila obnovljena bourbonska vladavina, kad su plemići emigranti držali za jedinu svoju dužnost, da provedu proturevoluciju ; kad su se aristokratski velikaši najljepše sporazumjeli s jakobinskim bundjijama za zator gradjanske jednakosti i slobode, onda je buržoazija pokazala baš najveću razboritost, najrevniju radinost i nepokolebivu stalnost u obrani ustavom zajamčenih prava. Iste plesačice odličnoga gradjanskoga družtva, kad bi im se približio kakav elegantan plesač, pozdravile bi ga upitom : Pardon, gospodine, a jeste li vi za slobodu štampe ? A kako je istom mladež bila i ozbiljna i oduševljena ! Dok je za plemiće vriedio ovaj opis : „Šest mjeseci živu u svojim vlastelinskim gradovima, a šest mjeseci u Parizu, po plesovima u pokladama, po koncertima i propovjedima u korizmi, polazeći kazalište vrlo malo, ne putujući nikada, kartajući uviek," dotle je za gradjanstvo bila istinita evo ova slika : „Svatko je duševno mnogo radio, posjeti su bili česti, za stolom se ostajalo dugo, jelo se dobro ; domaćina je sam služio, sam rezao i dielio. Za desertom bi se zapjevala vesela pjesma, često i s političkim refrainom Bérangerovim . . . Sva školska mladež bijaše kao u nekoj groznici oduševljenja i požrtvonosti. Ne bijaše tu lakoumnika, naduvenaca ni skeptičara, nego se ti mladi ljudi zatvarahu zajedno, da čitaju prekrasnu posmrtnu knjigu gospodje Staëlove, koja je baš izašla, ili pljeskahu bolestnomu Chauvelinu, koji se je na stolcu dao donieti na biralište ; ta mladež pozdravljaše generala Foy, gdje god bi ga susrela, ili trčaše, da sluša dvadesetipetgodišnjega filozofa Viktora Cousina, koji govoraše : Pravi je moral onaj, koji vodi k političkoj slobodi, lažan je moral, koji vodi k despociji, k samovolji . . . . Ta je mladež bila uvjerena, da ima izvršiti veliku zadaću : oživotvoriti misao god. 1789. U svem bijaše to prava opreka klonulosti i razočaranju. A svršivši svoje nauke, odnosili su sa sobom u provinciju poput apostola vatru i čuvstva, koja su ih oduševljavala. Njihovim se radom narod preporadjao. Seljak, koji više nije trebao paliti vlastelinskih dvoraca, ni rušiti plemićkih povlastica, ni kupovati narodnih imanja, ali koga su mučile svakojake bojazni, išao je za ovim mladim odvjetnicima s istom onom odanošću, kao za prvih dana revolucije.[1]

Ozbiljnim studijem, riedkim oduševljenjem i neobičnom požrtvovnošću postigla je napokon buržoazija barem za neko vrieme podpunu političku zrelost. Ista gradjanska mladež dobila je tako zdrav politički smisao, da se je posvema oslobodila najteže i upravo sudbonosne gradjanske mane, da je počela dobro razlikovati svećenika od vjere, licemjersku pobožnost od iskrenoga vjerskoga uvjerenja, te su sada poslie dugo vremena katolički svećenici mogli opet izaći na ulicu u svom crkvenom odielu, ne samo bez bojazni, da će ih tko pogrditi, nego stalni, da će im barem gradjanstvo izkazati ono poštovanje, što ga zaslužuju svi vriedni sinovi domovine.

Za buržoaziju, a naravski i za cielu Francuzku je bila sreća, što su sada na čelu gradjanstva stajali ljudi, kakvih je malo u cieloj povjesti čovječanstva. Nekoji su dobro poznati i širemu hrvatskomu obćinstvu, kao primjerice Thiers, Mignet, Casimir Perier, Guizot. U času, kad je od 287 zastupnika bilo samo 17 gradjanskih liberalaca ; u doba, kad je plemićko-svećenička stranka s pomoću svojih crnih četa htjela uzpostaviti svu staru vladavinu, dodavši joj jezuite, a oduzevši joj obilježje galikanske narodne crkve, u taj čas nije se iz gradjanskih redova čuo nijedan glas ni za tajnom urotom, ni za otvorenom bunom. Nad cielom Francuzkom, osobito nad Parizom, započela je aristokratsko-klerikalna strahovlada, nimalo bolja od jakobinske. Ali se buržoazija u taj čas ne zadovoljava obiteljskim poštenjem, medjusobnom požrtvovnošću i muževnošću na stratištu. Buržoazija napokon shvaća, da sakrivena ili prekasna kuraža nema u politici nikakve vriednosti, a neorganizovano junačtvo da silnika razdražuje,

[1] A. Bardoux, Spom. djelo, str. 226. i 236.

a ne ukroćuje. Zato sada proti obnovljenoj tiraniji stare vladavine počeše ustajati redom ciele gradjanske korporacije. Prvi dakako bijahu odvjetnici. Njih četrdeset na broju, i to najuglednijih, najprije se oglasi. Za njima eto ti 16. kolovoza 1826. vrhovnoga parižkoga sudišta, a 16. siečnja 1827. podiže svoj glas i 18 „bezsmrtnika", članova francuzke akademije, medju njima i Chateaubriand. Sve, što je pošteno mislilo i slobodno osjećalo, stajaše na zakonitom temelju ustava, sve bijaše spremno, da se na tom temelju bori do skrajnosti. Karlo X., koji u svom progonstvu ništa nije ni naučio, ni zaboravio, koji je imao neograničeni bourbonski ponos svoga brata Luja XVIII., ali nije imao ni njegova uma, ni njegova srca; čovjek, koji je strepio pred paklom, ali se nije žacao prolievati nevinu krv, taj ograničeni i osvetljivi vladar s ograničenim ili bezdušnim savjetnicima poče sada praviti čudo i pokor, uzprkos tomu, što je novi sabor s liberalnom gradjanskom većinom, sazvan dne 2. ožujka 1830., s 221 glasom prihvatio adresu, u kojoj se s najvećim poštovanjem prihvaćaju i priznavaju sva kraljevska prava, ali se naravski nepokolebivo ostaje kod načela, da narod ima pravo sudjelovati u svim javnim poslovima. Zbog ovoga Karlo X. odgodi parlamenat. Malo zatim počele su izlaziti zlokobne „ordonance", naperene broti samim temeljima novoga reda. U taj čas pokazala se je politička zrelost gradjanstva tako jasno i snažno, da je odmah bila stalna pobjeda ovolike umne i moralne premoći nad bezglavošću i bezdušnošću reakcionarne proturevolucije. Francuzka politička poviest postavila je za ovu političku zrelost gradjanstva dva vrlo kratka, ali tako rječita dokumenta, da ih je dosta priobćiti bez komentara, pa će nam sami sve kazati.

Prvi je dokumenat proglas na narod, što ga je sastavio Thiers, i koji je dne 30. srpnja 1830. bio prilriepljen po parižkim ulicama, a poradi kojega Karlo X. izgubi svoje priestolje. Ovaj dokumenat glasi:

„Karlo X. ne smije više u Pariz; on je dao proliti krv francuzkoga naroda. Republika bi nas izvrgla strahovitoj razrožnosti; ona bi nas zavadila s Evropom. Vojvoda Orleanski takav je član dinastije, koji je odan težnjama revolucije. Vojvoda Orleanski nije se nikada tukao protiv nas. Vojvoda Orleanski bio je kod Jemmapesa; vojvoda Orleanski nosio je u vatru našu trobojnicu. Francuzki narod njemu će dati krunu". Glavno mjesto u drugom manifestu, koji je išao od obćine do obćine, glasi: „Sliedimo primjer vrlih parižana, tako junačkih u borbi, tako umjerenih u pobjedi. Sad je osigurano blagostanje naše

domovine; za to nam je jamstvo kremen-poštenje naših zastupnika, prokušano rodoljublje našega vladara, koji je s trobojnicom našom srtao pred redovima dobrovoljaca kod Jemmapesa, i nepokolebiva volja svih Francuza, da do zadnjega svoga daha brane sva narodna prava".[1]

Napokon je dakle buržoazija shvatila, da u politici samo škode duge razprave i da u javnom životu pobjedjuje samo onaj, koji dobro zna, što hoće, i koji tu svoju volju provodi s jednakim razborom i odvažnošću.

Vladavinom vojvode Orleanskoga dolazi Francuzka buržoazija do vrhunca svoje moći, a za prvih godina te vladavine pokazuje i nove svoje vrline ili razvija stare svoje krieposti do najvišega stupnja.

Na čelo naroda dodjoše sada ljudi, koji su se rodili u doba ratova Francuzke s cielom Evropom, kad je svako francuzko srce nebrojeno puta uztalasala najsmionija nada i kad su francuzke matere u isti čas drhtale od najstrašnije tjeskobe i plamtjele neopisivim ponosom, ljudi, koji su u najljepšoj mladosti vidjeli, gdje njihova domovina netom vladarica u Evropi, postaje gotovo evropska robinja, po kojoj gaze oni isti Prusi, Englezi, Rusi i Austrijanci, kojima se toliko puta znala smrznuti krv u žilama na same zvukove „marseillaise". Cielo to pokoljenje i previše se je nauzdisalo za narodnom slobodom i za redom u domovini, sve te mlade duše imale su i previše poticanja, da u svojoj nutrini stvore odluku, braniti po što po to jednakost i slobodu u domovini, čast i ugled narodni pred Evropom. Kako je samo moralo djelovati na tu generaciju, kad je gledala, gdje one iste francuzke dame, koje su već mrko gledale na samoga Napoleona, moraju sada pokazivati prisiljeni smiešak pred tudjincima, koji su doveli staru dinastiju, i kojima su se u počast na sve strane davale svečanosti i

[1] A. Bardoux, Spom. djelo, str. 304. i 306. Evo u francuzkom izvorniku prvoga proglasa: „Charles X. ne peut plus rentrer dans Paris; il a fait couler le sang du peuple français. La République nous exposerait à d'affreuses divisions; elle nous brouillerait avec l'Europe. Le prince d'Orléans est un prince voué à la cause de la Révolution. Le duc d'Orléans était à Jemmapes. Le duc d'Orléans a porté au feu les couleurs tricolores. C'est du peuple français qu'il tiendra la couronne".

Pod imenom „O r l é a n s" bijahu u Francuzkoj četiri dinastije. Ovdje se radi ob onoj, koja počima Filipom I., bratom Luja XIV. Praprаunuk toga Filipa I. bijaše onaj „duc d'Orléans", koji postade kraljem s pomoću ovoga proglasa i koji vladaše od 1830—1848 pod imenom Luj-Filip I. - Jemmapes (ili točnije: Jemappes), gradić u Belgiji, gdje francuzki dobrovoljci pod Dumoriezom pobiediše austrijsku vojsku (1792). Ova je pobjeda djelovala gotovo kao i poraz Prusa kod Valmy iste godine i pod istim vodjom

zabave. U tim patnjama nametnula si je ova generacija sama tako strogu disciplinu, kakve nikada ne bi bila od nikoga na silu primila, a ta disciplina bila je prava politička škola za buržoaziju. Sve je provejavao najčišći idealizam i najpraktičniji realizam u isti čas, te su se narodne gradjanske garde same od sebe stvarale po svoj Francuzkoj u onaj isti mah, kad su ih pojedini gradjanski odbori istom htjeli osnivati.

Ali što je najneobičnije i najvažnije, ovaj gradjanski razbor bio je tako velik i gradjanska politička zrelost tako podpuna, da si je znala nametnuti i poštivanje zakonitosti prema Evropi, strogo obdržavanje medjunarodnih ugovora, stvorenih na bečkom kongresu 1815. Za Francuzku bijahu ti ugovori od prilike ono, što je za Hrvatsku njezina nagodba od 1868. s Ugarskom. Ne da se izreći ni opisati sva ona mržnja i sav onaj priezir, koji je sukljao iz očiju pravomu Francuzu samo kad je čuo rieči: Les traités des 1815. — ugovori 1815. Pa ipak je buržoazija, znajući dobro, da je ciela Evropa spremna baciti se na Francuzku kao na svoju žrtvu, savladala sve svoje ogorčenje i bez ikakve pritajene misli francuzki parlamenat proglasi odrešito i tvrdo, da je njegova politika prema Evropi: mir.

Prosviećena i idealna buržoazija primila se je zato svom snagom posla, da uredi domaće prilike u domovini. Najprije stvori takav izborni red, koji je najbolje odgovarao gradjanskim idejama i gradjanskim interesima, koji su se u taj čas činili interesima cieloga naroda. Izborni cenzus bude snižen na 200 franaka za aktivno, a na 500 franaka za pasivno pravo glasa, a parlamentu se povrati pravo, da si bira predsjednika i saborski ured. Katolicizam prestaje biti državna vjera, ali je zato sve učinjeno, da se konkordat s papinskom stolicom iskreno obdržaje i po Crkvu povoljno tumači. I službenici drugih vjera, pastori i rabini, dobivaju plaću od države. Ukida se svako ograničenje za slobodu štampe i odredjuje, da se cenzura ne smije uvesti pod nijednom izlikom. Uvodi se obvezna pučka nastava krasnim zakonom od god. 1833., bezsmrtnim djelom Guizotovim. U duhu toga zakona izdana je okružnica, u kojoj se veli učiteljima: „Kad vam povjerava svoje diete, traži od vas svaka obitelj, da joj ga vratite kao poštena čovjeka i državljanina... Vjera u Božju providnost, svetost dužnosti, pokornost otčinskoj vlasti, poštovanje zakonima, vladaru i svačijemu pravu, to su čuvstva, koja će učitelj osobito razvijati. Učitelj nikad ne će ni svojim govorom, ni svojim primjerom pokolebati kod djece vjere u dobro."

U ovom istom duhu počela je buržoazija popravljati i najveću svoju pogrešku, svoj nezdravi odnošaj prema vjeri i Crkvi. Razpelo se opet pojavi u dvorani, gdje je sudila porota. Kardinalima obnoviše državne podpore. Mnoge se crkve počeše graditi i popravljati. Svećeničke plaće se više nego podvostručiše. Ali što je bilo najblagoslovnije, podpuno odieljenje vjere od politike — nipošto Crkve od države — dalo je novu snagu vjerskomu uvjerenju. Mladji ljudi okaniše se posvema protuvjerskoga i bezvjerskoga duha XVIII. stoljeća. I parižke crkve počeše se puniti, a parižka Notre-Dame postade pretiesna. Jedan savremenik piše o tom: „Prava je radost vidjeti tu francuzku mladež, gdje sama dobrovoljno, samostalno i plemenito dolazi, da traži nauke i da doprinese kao žrtvu svoju vjeru pred onim istim žrtvenicima, gdje si još nedavno vidio samo državne činovnike u ekstazi, gdje drhću pred nevidljivom inkvizicijom, ili dvorske pokajnike i ministarske farizeje."

I kamo sreće, da se prema ovim sjajnim vrlinama nisu od starine vukle, a kasnije i previše razvile još veće političke mane![1]

VI. Političke mane francuzke buržoazije.

Kako je već bilo spomenuto, glavna politička mana buržoazije i upravo kao njezin iztočni grieh bijaše njezino mišljenje, da joj valja katoličku Crkvu podjarniti, i to sve u ime francuzkoga narodnoga suvereniteta, koji posvema krivo zamjenjivaše sa slobodom. Ovu svoju najveću i najkobniju pogrešku buržoazija je još samo povećala tim, kad je i od samih svećenika tražila, da prisegnu na novi gradjanski red, koji se je u ovoj stvari protivio svakoj kršćanskoj, a pogotovo svakoj svećeničkoj savjesti. Dakako da se našlo svećenika, koji su državu dotično množtvo smatrali ovlaštenim, da sudi njihovoj savjesti; ali je velika većina svećenstva voljela poći stopama prvih mučenika, nego li da poruše vjeru svojih otaca, katoličku Crkvu i svoj svećenički red. Ali baš tim, što je buržoazija stvorila na tisuće mučenika, uz koje je sad javno, sad potajno pristajao veliki, pa i veći dio naroda, nastao je u francezkom javnom životu onaj dualizam, ona pociepanost, koja je Francuzkoj škodila više od svih njezinih poraza na bojnom polju. Ova pociepanost bila je i jest to nezgodnija i pogibeljnija, što

[1] Ob ovom vidi pobliže Spom. djelo, str. 71—75, 76—77, 80, 105, 155, 181, 236, 244, 249, 266, 268, 304, 307, 308, 309, 311, 313, 315, 316, 337, 344, 370-378.

je gradjanski liberalizam u domaćoj politici katoličku Crkvu više progonio, a u koncertu evropskih vlasti odlučnije branio čak i svjetovnu papinsku vlast. U težkom ovom protuslovlju Francuzka je i danas, jer i danas i na evropskom i na azijskom iztoku ona je kao prva katolička vlast zaštitnica svih katolika, a kod kuće progoni katolike, kako ih ne može i ne smije dati progoniti ni u samoj Turskoj.

Ova politička pogreška kao i tolike druge nastale su time, što je buržoazija pod dojmom revolucionarnih pisaca posvema naivno i krivo mislila, da je čovječanstvo do 1789. samo lutalo, osobito u nazorima o javnom pravu. Ovo se je krivo mišljenje najbolje pokazalo kod razprave o gornjoj i dolnjoj kući i kod viećanja o ministarskoj odgovornosti. Primjer Englezke nije tu ništa koristio, nego je na koncu prevladala posvema kriva teorija o tobože vječnom neprijateljstvu izmedju sabora i vlade, izmedju legislative i eksekutive. Zato je konvent (ustavotvorna skupština) pomiešao sve vlasti i oblasti, dok na koncu konca pojedine izborne korporacije ne dobiše svih prava, da im ih onda po jednoj ustanovi vlada može oduzeti, a one da se opet mogu proti vladi pozvati na parlamenat. Još je sva sreća, što je pravnički odgoj bio u buržoaziji tako zdrav i jak, te je porota zabačena u gradjanskom postupniku, a zadržana samo u kaznenom. Upravo smrtonosna bijaše pogreška počinjena u pretjeranoj težnji za jednakošću, što je stvoren zaključak, da nijedan član konstituante ne smije biti izabran u buduće zakonodavno tielo. Govoreći ob ovoj pogreški piše A. Bardoux: „Ma kako god bio koji narod darovit, ipak ne može u isto doba po dva puta smoći čitavu vojsku mislilaca, zakonoznanaca, govornika i filozofa. Nijedan narod dapače nema u doba, kad ga istom treba politički odgajati, dvostruku plejadu ni takvih ljudi, koji doduše ne bi bili govornici, ali bi zdravim svojim razumom sve znali vagnuti i prosuditi."

U čudnoj, ali i previše običnoj nedosljednosti to isto gradjanstvo, koje je na početku revolucije uživalo u bezuvjetnoj jednakosti, ipak je mirne duše i savjesti sav politički rad prepuštalo samo svojim vodjama. Dapače i onda, kad je već započela strahovlada i kad su se bjesomučni jakobinci izpod ruke sporazumjeli s nepopravljivim aristokratima, i onda je gradjanstvo sve muke i patnje svalilo samo na ledja svojih prvaka. A ipak gradjani bijahu posvuda ne samo na prvom mjestu, nego i u najvećem broju. Njima su najviše koristili izbori sudaca. Oni su zapoviedali narodnoj gardi, i to cielim bataljonima

u samom Parizu. No ostavivši gotovo na cjedilu mali broj svojih zastupnika, i još manji broj svojih novinara, oni su se kao sudbini pokorili za uviek sramotnomu savezu izmedju monarkista i jakobinaca, savezu, kojemu je zloglasni Pétion imao zahvaliti, što je postao parižki načelnik.

Kasnije, kad je iz strahovlade niknuo pokvareni i siloviti direktorij, što ga je oborio Napoleon, gradjanstvo je ipak predaleko pošlo u svojoj popustljivosti pred ovim tobože providencijalnim čovjekom. Pod Napoleonom buržoazija je prešla u drugu skrajnost, te su njezini članovi u senatu zaključili, da sav senat mora biti ponovno izabran.

Kad je poslie mnogoga i gorkoga izkustva buržoazija stekla velikih političkih vrlina, u jednom je ipak bila nepopravljiva: Poput tolike i naše inteligencije sačuvala je prema vjeri i prema svećenstvu neizrecivu odvratnost, koje nije mogla ni protumačiti, a kamo li opravdati. A. Bardoux o tom piše: „Buržoazija u svojoj antipatiji sve to više miešaše vjeru i svećenika. Ovo mišljenje nalazimo u provinciji, u lokalnim pjesmama — rugalicama, u razgovorima, pa sve do odgoja mladeži."[1]

S obzirom na unutrašnju politiku buržoaziji i svoj Francuzkoj ipak je najviše škodilo to, što je gradjanstvo izborni red od god. 1817. uzprkos njegovomu visokomu cenzusu poštivalo poput kakove religije. God. 1820. priredila je gradjanska opozicija na proslavu toga izbornoga zakona veliki banket s više od tisuću pozvanika. Bijaše to najizrazitija, ali po svojim posljedicama i najsudbonosnija pogreška buržoazije. Osobito od kad je iz opozicije došla na vladu, postade joj spomenuti izborni red kao i cieli monarkijski ustav zakonom nad zakonima, idealom nad idealima.

I najpronicaviji i najdalekovidniji vodje buržoazije, primjerice i sam Guizot, ne htjedoše ni čuti o kakvoj drugoj bazi za političku akciju. Golema većina zastupnika, kao da je sliepa, nije osim onih dviestotisuća izbornika veleporeznika vidjela drugih Francuza. Ta je sljepoća bila tolika, te ni gradjanskoj eliti nije palo na um, da izborno pravo proširi barem na akademski školanu inteligenciju bez obzira na porez. Buduć da je u Francuzkoj visoko školovan čovjek redovno i imućan, ako već nije bogat, jer se sirotinja škola malo, a na naš slavenski ili na njemački način tako zvanog djaka-prosjaka upravo ni malo, ovakvim proširenjem izbornoga reda bio bi se broj

[1] Spom. djelo, str. 280—281.

izbornika povećao samo za 16 tisuća, ali koliko bi tim odpalo gorčine i koliko nepomirljive mržnje proti gradjanskoj vladavini!

Uz podpunu zasliepljenost u ovoj stvari i najumnijih svojih savjetnika naravski, da se je kralj Luj Filip I. smatrao nepobjedivim sa svojim „zakonitim predstavnicima" Francuzke, o kojima se na dvoru i u visokim političkim krugovima onako govorilo, kako i kod nas pišu o sebi stranke, koje po današnjem izbornom redu imaju uza se veći broj zastupnika u saboru.

Preuzka ova politička baza imala je mnogo teže posljedice, nego bi se u prvi mah činilo. Prva posljedica bijaše, da je buržoazija protiv svojih tradicija prestala njegovati velike i obćenite narodne ideale, te su naročito matere sad počele govoriti svojim sinovima: „Samo se u ništa ne miešajte!" Druga posljedica bijaše, da više nije bilo ništa, što bi buržoaziju držalo na okupu, te se naročito mladež razdielila u dva posve neprijateljska tabora: Jedni idjahu na propovjedi Lacordaireu i Ravignanu, a drugi na predavanje Micheletova i Quinetova. Treća posljedica pretiesnoga političkoga vidokruga bijaše to, što nije bilo jakoga poticala za gradjansku štampu, te je gradjanstvo na koncu konca sve očekivalo od svojih prefekata, po našu velikih župana.

Ali najstrašnija posljedica ove fatalističke gradjanske politike bilo je to, što je u buržoaziji, kako je već bilo spomenuto, zavladala prava manija za državnim službama. A. Bardoux o tom piše: „Manija za službama bijaše se duboko ukorenila u svoj provinciji. Morao si pošto poto dobiti kakvo takvo mjesto, ako nisi htio izgubiti svaki ugled... Sve državne službe bijahu upravo obsjednute, a molitelji su grnuli iz predsoblja u predsoblje. Pokret ovaj razširi se od sjevera na jug francuzki. Svaki departemenat šiljaše svoje regrute... Lov na službe zamienio je kod demokrata težnju za plemstvom. To je jedina nejednakost, koju trpe, jer ju svaki misli dostići."[1]

Isti se parlamenat počinovničio, te je u njem bilo, što je već rečeno, više od trećine činovnika.

Uz ovakove prilike posvema je naravski, da nije bilo ni moglo biti u gradjanstvu jedne jake stranke, koja bi svojim idejama i idealima većinu naroda zaniela, a manjinu prinukala na poštovanje. Mjesto toga počele su sada koalicione vlade isto onako, kako je to u naše doba u Ugarskoj i Hrvatskoj. I što je najznačajnije, svaka

[1] Spom. djelo, str. 378.

je ta parlamentarna koalicija imala za osnov materijalne probitke i to često ne ciele Francuzke, nego samo pojedinih ljudi.

Čim su i privatni interesi mogli zamieniti obće narodne i državne probitke, postala je gradjanska politika nemoralna, a jedan gradjanski prvak, glasoviti Tocquille, predvidjaše u siečnju 1848. veljačku revoluciju iste godine.

„Partija je bila izgubljena. Visoka buržoazija nije bila politički dosta pronicava, da u javnom francuzkom mnienju razluči nepravedne prohtjeve od razumnih zahtjeva. Buržoazija je punih sedamnaest godina radila za materijalni napredak demokracije, a nije znala to izraditi, da njezina vlada bude u skladu sa sve to većim razvojem ideja i da bude blizu srcu francuzkoga naroda." — Kratko rečeno: U svojoj antipatiji proti vjeri i Crkvi i u svom kumirstvu za one uredbe i zakone, koji su njemu osiguravali vlast, gradjanstvo se je iznevjerilo i najjačoj svojoj težnji, težnji za jednakošću, te je sav ostali narod ili prezrelo ili omalovažavalo. Ali je i narodna osveta bila nagla i neumoljiva: Veljačka revolucija 1848. došla je kao grom iz vedra neba, a pred javnim mnienjem upropastila se je i gradjanska garda, te je o njoj Luj-Filip kasnije u svom izagnanstvu kazao ovo: „Kad sam čuo, da narodna garda, ta sila, za koju sam bio tako sretan, da se mogu na nju osloniti, narodna garda Pariza, moga rodnoga grada, prema kojoj sam uviek bio toli prijazan, koja me je podigla na prestolje, koja me je branila proti pobuni i radi koje mi se tako često prigovaralo, da sam preuzeo vladu, kad sam čuo, da me je ona ostavila, i kad sam saznao, da se za me nije podigla niti jedna ona ruka, koju sam tako često u svojim rukama stiskao, onda sam osjetio, da je konac momu kraljevanju, jer se javno mnienje od mene odvratilo i jer me je prestalo cieniti. I ja ne htjedoh lievati rieka krvi za stvar, koja je prestala biti stvar narodna."[1]

Ali da je tko malo dana prije kojega ministra, pa i samo njegovo Veličanstvo upozorio na crne Tocquilleove slutnje, za stalno bi bio dobio za odgovor: Mi se ništa ne bojimo; za nas su zakoniti predstavnici zemlje, rječitost Guizotova i „Journal des Débats".[2]

[1] Spom. djelo, str. 432.

[2] Vidi o tom pobliže: Spom. djelo, str. 40, 45, 53, 55, 56—57, 59, 62, 65—67, 122—129, 142, 161, 211, 220, 280, 319, 378, 405—407, 419, - 430.

VII. Zasluge francuzke buržoazije za čovječanstvo.

Koli je blagotvorno djelovala francuzka revolucija, koja je u svem, što bijaše u njoj dobra, ponajviše zasluga francuzke buržoazije, o tom danas ima već čitava književnost ne samo u Francuzkoj, nego i izvan nje. Ovdje je potrebno i umjestno spomenuti samo ono, što je francuzka buržoazija uradila, t. j. započela i dovršila baš naumice za dobro Francuzke, ostale Evrope i cieloga čovječanstva. Naravski da kod tih djela u prvom redu sudjelulu predstavnici i vodje buržoazije. Ali zasluge ima i cielo ostalo gradjanstvo, jer se bez njegovih vrlina velike osnove pojedinih prvaka ne bi bile nikada oživotvorile.

Prvo veliko i bezsmrtno i za sav sviet koristno djelo jest gradjanski zakonik Code civile.

Ne mora čovjek biti pravnik, da upozna i ocieni sve prednosti ovoga spomenika francuzkoga genija. Dosta je, da se sjetimo osobito mi, sinovi puka, svih onih poniženja i muka, što su ih trpjeli još naši otcevi radi podpune nejednakosti pred zakonom, da ocienimo svu vriednost one jednakosti i one pravičnosti, koja je nenadkriljivom vještinom provedena u gradjanskom zakoniku.

Francuzki pravnici stvarajući ovo djelo znali su istodobno sačuvati i stare tradcije rimskoga prava i dovesti ih u sklad s novim duhom vremena, t. j. sve ih oživiti velikim načelima jednakosti, pravednosti i slobode, i to na takav način, te se poslie cieloga stoljeća istom danas pravo vidi, koliko je pronicavosti, koliko sklada i koliko harmonije u svekolikim ovim zakonskim ustanovama.

Kolku vriednost imade Code civile, pokazalo se najbolje tim, što je poprimljen i ondje, kamo nikada nije doprla vlast francuzkoga oružja, i što je ostao u krieposti i ondje, gdje je ta vlast prestala. Danas se naročito za cielu Evropu, osim Ugarske, može reći, da u njoj ili direktno ili indirektno vriede sva velika načela francuzkoga gradjanskoga zakonika. U istoj Turskoj taj je zakonik već odavna izrično uveden.

Druga obća evropska i gotovo obće ljudska zasluga francuzke buržoazije jest takva školska reforma, kojoj je ciljem slobodna svjetska škola, koja ne će odgajati ni pobožnjaka, ni bezbožaca, i u kojoj će čitavo osoblje od pučkih učitelja do sveučilištnih profesora biti tako spremno, da jezuitske škole učini posvema suvišnim. U ostaloj Evropi pod riečju sveučilište misli se samo najviši stepen današnjega školovanja. U Francuzkoj „Université“ znači pučke, srednje i najviše

škole zajedno, t. j. cjelovitost slobodne, solidne i sustavne moderne naobrazbe na kritičnom, povjestnom i filozofskom temelju.

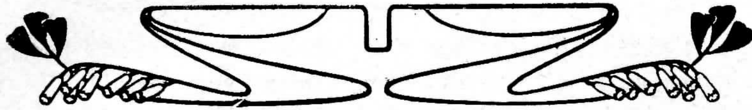
Istina je, da ni sami Francuzi nisu ovoga ideala postigli, te su naročito zastranili ograničujući slobodu katoličkih škola ili točnije katoličkoga sveučilišta u francuzkom smislu. Ali istina je i to, da je nama po ostaloj Evropi lako danas reformirati škole, gdje su temeljna načela ne samo teoretski izradjena, nego već i dugom praksom utvrdjena. A sve je to u prvom redu zasluga najveće francuzke, a rekao bih gotovo i evropske generacije, na početku XIX. stoljeća.

Još je jedna velika stečevina, koja je najjača i najveća bila najprije u Francuzkoj, a od tuda se širila i širi svom Evropom i ostalim svietom. Danas smo mi svi zauzeti za gradnju cesta i željeznica, za prokope, luke, jednom riečju za moderna obćila. Danas se neprestance priredjuju izložbe, te već ne znaš, na koju bi išao, posvuda se osnivaju štedionice, te gotovo ne znaš, u kojoj bi svoje novce uložio, dotično gdje bi — možda još češće — vjeresiju potražio. Ali za ono doba, naime u tridesetim i četrdesetim godinama XIX. stoljeća, bijaše to sve velika riedkost u svoj Evropi. No francuzka buržoazija za 12 godina svoje vladavine dala je na javna obćila 452 milijuna franaka, priredila tri velike izložbe, a do god. 1835. osnovala 131 štedionicu. Državne dohodke, koji god. 1828. ne bijahu ni 900 milijuna, podigla je u 10 godina na više od 1250 milijuna, a izvoznu trgovinu od 1211 milijuna god. 1830. povećala je na 2.340 milijuna god. 1844. Sve je to učinilo iz Pariza, da je ne samo ostao gradom prosvjete — la ville de lumière — nego je postao i središtem vanredno žive i neobično solidne francuzke trgovine i industrije. I tkogod je iz ostale Evrope imao samo malo prilike motriti tu riedku sliku, gdje se udružilo blagostanje narodno s kulturom, taj je iz Francuzke u obće, a iz Pariza napose odnio najkoristniju i najdragocjeniju pouku, da se samo blagostanjem i prosvjetom može steći i osigurati sloboda. Težnja za samim blagostanjem neminovno vodi k materijalizmu, u kom propadaju svi ljudski ideali; a samo prosvjetni rad redovno dovodi samo do umne ili ti intelektualne utančanosti, koja je najpogibeljnija, a često i najodvratnija vrst aristokratizma. Drugim riečima: Za onu zdravu, duševnu ravnotežu, za sredjenost barem privatnopravnih prilika i za udobniji materijalni život imade francuzka buržoazija tolike zasluge, da joj to mora rado priznati svaki prosviećeni narod.[1]

[1] Vidi Spom. djelo, str. 115—129, 361—365.

Stepan Radić.

*

ŠKOLSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI.

I. Prije okupacije.

Tužne prilike, u kojima je živio jadni narod ovih krajeva, ugušivale su već u zametku svaku prosvjetnu namisao, svaki duševni pokret, te su tako kroz puna četiri stoljeća ostale narodu za njegov odgoj jedinom školom narodne pjesme, poslovice i priče i uz to živo slovo duhovnih mu staratelja. Otomanskoj vladi nije išlo u račun, da se njeni narodi obrazuju i prosvjetljuju na temelju svoga materinskoga jezika, jer je prosviječen narod teško držati u jarmu. U otomanskoj državi jedno je, osmanlijsko, pleme gospodar, sve druge narodnosti, sva druga plemena imaju ovome da služe. To su imala ljuto da oćute i sama naša jednokrvna muslimanska braća u Bosni, koja su ponovno pokušavala, da taj tugjinski jaram sa sebe stresu, makar da su baš oni bili prvi pobornici osmanlijske vlasti u Bosni i Hercegovini. Otomanska vlada učinila je turski jezik nastavnim jezikom u svim javnim školama. Muslimani su se tomu radi vjerskih svojih potreba donekle pokorili, dok su katolicima jedinim učiteijima bili franjevci („ujaci"), a za pravoslavnohrišćansku djecu brigu su vodile njihove crkvene općine, koje su u nekim mjestima plaćale učitelje. Samostani i župni dvori bijahu gotovo jedina prosvjetna žarišta, gdje su se štile knjige, što su ih napisali: Dobretić, Divković, Margetić, Posilović, Sitović, Bandulović i Lastrić, no tek se rijetkima nasmijala sreća, da se ogriju na prosvjetnom žaru.

Prvi slobodniji pokret započinje godina podesetih, kadno se pojavi prvi radnik na polju opće narodne prosvjete, prijatelj Gajev, slavni Ivan Frano J u k i ć. Ovome vrlome mužu, punom najčišćih idejala u pravcu prosvjete i slobode svoga naroda, bijaše uzorom čestiti „Ilir" i mučenik, fra Lovro K a r a u l a, koji je živo radio o tome, da se osnivaju narodne škole. Dne 30. rujna god. 1847. piše o tome Jukić iz Fojnice svomu prijatelju Martiću: „Kad je pošo (misli Karaulu), priporuči meni, Kutleši i Frani Terzii, da bez odmicanja otvorimo učionicu.

U utorak dogovorili smo se, u srědu ljude obavěstili, a danas fala Bogu na njegovom daru! otvorih učionicu i děce 36 dosad u učionicu došlo mi je. Ja sam vas trud na me dragovoljno primio za ljubav Božiu, mog iskèrnjeg, a korist našega naroda koliko vrěmenitu, toliko još već na duhovnu, da Bog blagoslovi." Iza toga piše, kako je čuo, da je i njemu (Martiću) to isto Karaula preporučio, pak ga nuka, da to isto učini, riječima: „Deder, brate, nastoj, koliko god možeš, tih tude, da što prije prodrete i otvorite. Ja sam sve poslove sad na stranu metnuo, dok ne uredim. Tako valja da i ti uradiš, jer doista je d ě l o j e d n o n a j s l a v n i j e i n a j k o r i s n i j e z a b u d u ć e n a š e b i t j e." I odista budne kasnije otvorena škola i u Kreševu, a učitelja plaćaše austrijski konzul; onda u Fojnici, Livnu i Varcaru, gdje podučavaše načinom Lankasterovim sam Jukić. U varcarskoj školi bijaše 18 kršćanske muške i 12 ženske djece, hrišćanske 17, a medju ovom i tri oženjena gjakona, koji će se zapopiti. U tim školama učili su franjevci čitati i pisati latinicom i ćirilicom, račun i kršćanksi nauk, i to besplatno, van ako tko štogod dragovoljno dade.

God. 1850. mole bosanski franjevački „Iliri" u „Željama i molbama", što ih podastriješe sultanu Abdul-Medžidu, da im se dozvoli otvarati škole i potrebne sposobne učitelje dozvati iz vana, kao i sastajati se na dogovor o školskim stvarima. Ujedno izrazuju želju, da im se bolji učenici primaju na carski trošak u carigradske više škole i da im se dozvoli šiljati neke radi većega napretka u inozemstvo. Napokon mole i dozvolu za osnutak kršćanske štamparije.

U svom članku „Narodne učionice u Bosni" („Bos. Prij." I. str. 131—134) tuži se Jukić, kako je nestašici škola kriva ne toliko vlada vilajetska, nego narodni nemar i siromaštvo, pa predlaže, da se zamoli turski devlet u Carigradu, da štogoder dade iz svoje blagajne, a megju sobom da kršćani i hrišćani žrtvuju godišnje svaki najmanje po 20 para, te bi se za 10 godina stvorila glavnica, od koje bi plaćali učitelje, siromašnijim učenicima knjige nabavljivali, a oštroumnije slali u strane zemlje na veće nauke. On sam obećaje davati za „glavnicu narodnih učionica u Bosni" jedan talir godišnje. Ako se ne bi mogli nagoditi katolici i pravoslavni, neka rade svaki za se, „jer — veli — ako ne možemo, kako hoćemo, a mi radimo, kako možemo." Za primjer stavlja im Bugare, koji su po nastojanju neumrloga mitropolite Neofita sabrali za svoje škole lijepu glavnicu i osnovali oko 50 muških učionica, te rade već i o osnutku ženskih škola, a više mladih Bugara šalju na više

nanke u inozemstvo. Za hrišćane veli, da imaju svoje škole po varošima : Sarajevu, Travniku, Banjaluci, Mostaru, Foči, Taslidži, Novom pazaru, Zvorniku, Tešnju, Pridoru i Livnu, gdje trgovačka i zanatlijska i gdjekoje seosko dijete uče čitati staroslavenski bukvar, časlovac, katehizis i psaltir, a ponešto da znadu i pisati. On spominje pače imena dvojice vrijednih učitelja : nekoga Šarkića rodom iz Srijema i Margetića iz Vrlike.

Jukić predlaže, da se još otvore za katolike učionice u Jajcu, Gornjem Skoplju, Sutiskoj, Varešu i Tolisi.

God. 1853. izvješćuje redodržavnik fra Andrija Kujundžić austrijskomu konzulu, da opstoji u Bosni 11 katol. škola sa 600 djece, a pored toga da želi franjevačko starješinstvo podići još škole u Sarajevu, Lepenici, Žepču, Brestovskom, Busovači, Gučjoj Gori, Orašju, Zenici, Banjaluci, Ivanjskoj, D. Skoplju, Ljubuniću, Kotoru, Neretvi, Rami, Tramošnjici, Garevu, Derventi, Vijaci, Kupresu, Travniku u Pašinoj Mahali, za tim gdje god su župni stanovi i svagdje, gdje već prije bijaše škola.

Te škole nadzirahu provincijal i njegovi definitori.

Bijahu izragjena i školska pravila, u kojima se odregjuje nadzor, i to tako, da se postave nadziratelji ili podirektori za Krajinu i za Posavinu, a u središtu Bosne da nadzire redodržavnik ili njegovi definitori. Za učitelje neka se postavljaju sa primjerenom nagradom valjaniji kapelani, a gdje ima više novaca, neka se namjeste svjetovni učitelji.

Dalje govori o izdržavanju škole, o ispitima i školskim knjigama, onda o učilišnoj kasi i o prisilnom šiljanju djece u školu.

Po smrti Jukićevoj najviše se oko narodne prosvjete brinjaše njegov drug Martić, koji god. 1864. pomoću otomanske, francuske i austrijske vlade osnova u Sarajevu osnovnu školu za mušku i žensku mladež. I ova škola imagjaše svoje propise, a izradio ih je sam Martić, koji bijaše nadzornik i kateheta. Školu su mogla pohagjati djeca svih vjeroispovijesti, a učilo se štiti i pisati latinicom i ćirilicom, katekizam, hrvatski i talijanski, nešto njemački i francuski, zemljopis, opća povjest i račun. Škola imagjaše tri razreda. Učiteljska plata iznašala je 250—300 for.

Čudno je, što se tu traži, da učitelj poznaje talijanski i da se taj jezik obligatno predaje. Odregjen bijaše na tri godine nadzornik (kat. župnik) i školski odbor, a knjige bijahu iste, kao i u Hrvatskoj. Ako za izdržavanje škole i potrebitih stvari i knjiga ne bi dotjecali redoviti

i izvanredni prinosi, rasporezao se suvišak dozvolom vlasti na imućnije župljane.

Koliku je vrijednost pripisivao pjesnik „Osvetnika" školi, vidi se lijepo iz pisma, što ga piše talijanskomu kralju Viktoru Emanuelu, gdje veli : „Ovaj neugodni gvozdeni udes u ovo doba mogao bi se jedino poboljšati polugom pismenosti i nauke." A nikad nezaboravljeni Jukić veli u svojim „Izjašnjenima" ovo : „Učionice i dobri učitelji svagdje i svakad bili su potrebni, brez nauke nema sreće, nema blagostanja."

Nastojanjem Martićevim dogjoše god. 1871. u Sarajevo i zagrebačke milosrdne sestre, te otvoriše ovdje žensku školu, koja danas krasno uspijeva. Za škole napisa Martić god. 1871. i „Početni zemljopis".

Otomanskim zakonom od god. 1869., koji je vrijedio za cijelo tursko carstvo, imalo se nešto učiniti i za narodnu naobrazbu u Bosni i Hercegovini, no kako je taj zakon učinio turski jezik nastavnim, gubilo se najviše vremena na učenje toga jezika. Prema tome zakonu imale bi se bile uvesti četiri vrste škola : „mektebi" sa 4 godišta, osnovne škole „ruždije" sa 4 godišta (u neku ruku gragjanske škole ili niže realke), „idadije" sa tri godišta (ko neke velike realke) i „sultanije" sa šest godišta (ko neko sveučilište). No od tih škola samo su prve dvije uvedene u Bosni; „sultanije" ne bijaše nikako, a „idadija" samo jedna u Sarajevu, no ni tu nije zatekla okupacija na životu.

Vilajetska vlada, kako jur spomenusmo, najviše se brinula samo za muslimanske škole, čije se potrebe namirivale iz školske zaklade („mearif-sanduk").

Pored prije pomenutih škola imagjahu muslimani i svoje bogoslovne škole „medrese", a za učitelje bijaše osnovana u Carigradu škola „alija" sa tri odjela : a) za mektebe (dar-ul-mualimin), b) za ruždije i c) za idadije i sultanije. Zakonom bijahu odregjeni i predmeti, koji se uče u pojedinim školama.

Po školskom zakonu otomanskom mogao je u katoličkim i pravoslavnim školama nastavu vršiti kao učitelj samo onaj, koji je za to imao svjedočanstvo od vilajetske vlade. Vilajetskoj vladi pripadao je i nadzor nad kršćanskim školama, koje su po zakonu smatrane privatnima. Srećom je vilajetka vlada slabo vodila računa o tima školama i o tome, što se u njima radi, pak su ove sebi same udešavale nastavnu osnovu, odregjivale knjige i postavljale učitelje ne pitajući za svjedočanstvo od vilajetske vlade.

Učenje u „mektebima" i „ruždijama" ne bijaše nikad zajedničko, a pored toga najviše se mehanički bubalo bez ikakvoga pravoga razumijevanja, te za to ne bijaše u tim školama željena uspjeha. Pored toga ne bijaše ni dovoljno spremnih učitelja. U mektebe igjahu djeca počevši od 4.—5. godine, te učahu ondje čitanje kurana, nešto pisanja i račun. Na hrvatskom jeziku tumačili su im se samo obredi. U „ruždijama" bijahu pak namješteni kao učitelji dosta puta takvi hodže, koji nijesu ni umjeli hrvatski naučati.

Makar da se pomenuti zakon odnosio i na katolike i pravoslavne, te bi i oni morali imati svoje „mektebe" i „ruždije", nijesu oni htjeli nikada na to pristati, da im bude turski jezik nastavnim jezikom, nego su — kako jur spomenusmo — najviše o svom trošku podizali škole i plaćali učitelje.

Dok se naukovna osnova katoličkih škola više prislanjala na osnovu u Hrvatskoj, uzeli su pravoslavni onaj plan, što ga je odredio crkveno-školski savjet u Karlovcima za pódručje karlovačke patrijaršije, odakle uzimahu i školske knjige.

U Kreševu izašla je za katoličku mladež i prva školska latinicom tiskana početnica[1] sa dodatkom, u kome bijahu psalmi.

Učitelja pravoslavnih bijaše najviše iz monarhije, onda iz Srbije, no bilo je megju njima i domaćih, koji su svršili banjalučku bogosloviju ili po koji tek razred osnovne škole.

Pravoslavna crkvena općina u Sarajevu uredila je i malu realku, koja bi poslije pretvorena u malu realnu gimnaziju.

I jevreji imagjahu ponešto svojih škola, u kojima se kao i u „mektejama" učilo najviše jevrejsko čitanje i neki obredi.

Franjevci imagjahu u svojim samostanima za svoj podmladak svoje gimnazije i filozofske razrede, a na bogosloviju šiljahu klerike u Djakovo, Vesprim, Stoni Biograd, Pećuh, Budim, Padovu, Firencu, Rim, Trident i drugamo.

II. Poslije okupacije.

Prva briga nove vlade bijaše, da političke vlasti porade oko osnivanja takvih škola, koje bi mogla polaziti mladež svih vjera. A kako bijaše megju podčasnicima učitelja, učiteljskih pripravnika i inače obrazovanih ljudi, to za prvi mah bude ovima uz neku nagradu povjereno obučavanje, te se za kratko vrijeme osnovale škole u Trebinju, Sanskom Mostu, Gradnićima, Čajniču, Višegradu, Kladnju, Jajcu, Županjcu, Glamoču, Vlasenici, Bijeljini, Krupi, Zabrgju, Crnjelovu, Donjem Vakufu, Bos. Brodu, Ljubuškom, Žepču, Zenici, Janji, Derventi, Bos. Kostajnici, Bileću, Stocu i u još nekim mjestima, a odmah iza toga budne uregjen u Sarajevu, gdje su katolici i hrišćani već imali svoje škole, jednogodišnji tečaj za čitanje i pisanje za mladež muslimansku, koja dosele ne imagjaše prilike učiti knjigu na materinskom jeziku. Htjelo se time, da se darovitijoj muslimanskoj djeci što prije prokrči put u srednju školu. Uspjeh se pokaza vrlo lijep, te su se naskoro počeli učiti i neki drugi predmeti.

[1] Bilo bi vriedno potražiti, ima li gdje još koji primjerak ove početnice, pa ako se nadje, „Matica Hrvatska" bila bi zahvalna svakomu rodoljubu i prijatelju prosvjete, koji bi joj ga poslao; jednako će sa zahvalom primiti i svaku drugu knjigu ili samo trag, znak i viest o prosvjetnim prilikama u Bosni i Hercegovini.

Valja ovdje istaći jednu krasnu pojavu, da se odmah u početku, kad još bijahu u ovim krajevima vrlo rgjave prilike, uputilo amo iz Hrvatske više učitelja.

Pošto su gjaci u pomenutom jednogodišnjem tečaju za čitanje i pisanje lijepo napredovali, svršila se nastava, te je početkom god. 1880./81., u istinu više mladića moglo prijeći u r e a l n u g i m n a z i j u s a r a j e v s k u, koja je svečano otvorena 3. studenog 1879.

Istoga mjeseca otvorena je u Sarajevu i d j e v o j a č k a škola, kojom bez ikakve nagrade upravljaše supruga sadanjega odj. predstojnika, a tadašnjega tajnika zemaljske vlade, g. Koste Hörmanna, ispitana učiteljica.

Te godine otvoren je i c. i kr. v o j n i č k i p e n z i j o n a t, kojim se dala prilika domaćim sinovima, da se uče za časnike, a širom zemlje stala je zemaljska uprava podizati narodne osnovne škole za mladež svih vjera, jer je gotovo svuda pučanstvo mješovito.

Godine 1881. podigla je vlada u Sarajevu, Bišću i Banjojluci g r a d s k e osnovne škole sa potpunom nastavnom osnovom i sa četiri razreda. Sarajevska škola stopila se u jedno sa jur pomenutim jednogodišnjim tečajem.

U svim školama bijaše te godine gotovo 2000 učenika, i to po vjeri 756 katolika, 804 pravoslavna, 282 muslimana i 115 jevreja. Podčasnici budnu po malo zamijenjeni učiteljima, koji su se obrazovali u novom obrazovalištu, koje je god. 1881. za pomoćne učitelje osnovano pored prve narodne osnovne škole kao vježbaonice.

Školstvo se sve malo po malo širilo tako, te su svršetkom škol. god. 1904./5. u zemlji postojale 352 osnovne škole, od kojih je 239 narodnih, 103 konfesijonalne i 10 privatnih. Škole postoje u 267 mjesta sa 1714 uškolovanih sela. Od konfesijonalnih ima 69 pravoslavnih, 32 katoličke, 1 evangelička i 1 jevrejska.

Da razgledamo najprije polazak tih škola.

Škol. god. 1895./6. polazilo je nar. osnov. škole 18.142, konfesijonalne 7.218, a privatne 214 učenika, a škol. god. 1904./5. narodne 26.648, konfes. 8.553, a privatne 844. Od toga broja (35.785) bijaše 1895./6. god. 20.105 dječaka i 5.469 djevojčica, a 1904./5. god. 27.742 dječ., a 8.043 djev. Po konfesijama bijaše god. 1895./6. pravoslavnih 10.753, katolika 8.478, muslimana 3.935, jevreja 837 i drugih vjera 288. Ti brojevi porasli su god 1904./5. redom ovako: 13.593 (prav.), 13.053 (kat.), 4.445 (musl.), 1.229 (jevr.) i 450 (ine vjere). Najrevnije su polazili školu jevreji, koji stanuju najviše u gradovima. (God 1904./5. 87.62% jevr., 82.15% kat., 79.89% prav., 75.62% musl.)

Po napredku je dobilo prvi red s odlikom 21.10%, prvi red 46.09, drugi 12.61, treći 6.38. Prema tome dobilo je povoljne ocjene 67.19%, a nepovoljne 18.99, dok je 13.8% neocijenjeno. Što nema, naročito u narod. osn. školama, boljega uspjeha, biti će mnogo kriva preobilna gragja, koju učitelj mora svršiti, onda različne vjeroispovijesti, a dašto i to, što u mnogim školama radi pojedinac u svim razredima.

Učiteljstvo dijeli se na pomoćne učitelje i učiteljice, na učitelje i upravitelje i upraviteljice. Početni učitelj ima s početka 720 Kruna plate, učitelj 1000, a upravitelj 1200. Petgodišnji doplatci iznose 100 K, a mjesni doplatci i stanarina razdijeljeni su na tri kategorije: za pomoćnog učitelja u prvoj kategoriji 160, za učitelja i upravitelja 300 Kruna. Najmanja je plata pomoćnog učitelja 720 K, a najveća nakon 35 godina službovanja 2460 K.

Isto su tako uregjeni propisi o mirovini (iz posebne god. 1892. utemeljene učiteljske mirovinske zaklade). Već za kratko vrijeme megjutim očekuje se znatna povišica učiteljskih beriva.

U osn. školama naučalo je 1904./5. 568, u pravoslavnim 112, katoličkim 86, jevrejskim 4 učitelja, od kojih bijaše 97 muslimana, 343 katolika, 335 pravoslavnih, 1 jevrej i osmorica drugih vjera.

Za svaku vjeroispovijest namještaju se posebni katehete. 352 narodne osnovne škole bijahu smještene u 360 zgrada, 316 općinskih, 44 najmljene. Novih zgrada podignuto je 289. Državni trošak za jednu nar. osnovnu školu iznosi 5055 K, jedan gjak stoji 49.85 K. Najviše troši od konfesijonalnih škola jevrejska, gdje se na jednog troši 83.19 K, a najmanje katoličke, gdje zapada na jednog učenika samo 7.27 K, čemu doprinosi najviše besplatna služba svećenika, redovnika i redovnica. God. 1904./5. trošila je zemlja na škole 641.270 K, a općine 565.011 K, zajedno 1,206.281 K (naprama 22.360 K god. 1880./1.).

Pravoslavne konfesijonalne škole izdržavaju (izuzevši neke monastirske) crkvene općine, a katoličke razni redovi, kano što su milosrdne sestre, trapiste (u Banjojluci) i dr. U Sarajevu opstoji za španjolske jevreje sefardičko jevrejska škola (u kojoj su djeca silno opterećena mehaničkim učenjem vjeronauke u zboru (po deset sati na nedjelju), a za djecu njemačkih i madžarskih obitelji jedna četverorazredna njemačka škola (!).

U šest okružnih mjesta i u Brčkom osnovala je vlada za muslimane posebne osnovne škole, „ruždije", u kojima se isto uči kao i u osnovnim školama, ali više po islamskim vjerskim principima, a učitelji su sami muslimani, koji su svršili sarajevsku učiteljsku školu.

Za muslimanske djevojčice od 7—14 godina otvorila je vlada god. 1894. privatni tečaj za čitanje i pisanje i ženski ručni rad. Postepeno razvila se iz toga tečaja četverorazredna ženska „ruždija", koju pohagja danas preko stotinu učenica, a može da se pohvalili jepim uspjehom. U Fojnici i Brodu ima sličan tečaj, koji pohagjaju muslimanske i katoličke djevojčice.

U svakom okružnom mjestu ima po jedan nadzornik, koji sve osnovne škole — izuzevši dašto ženske muslimanske škole — po jedan ili više puta u godini nadzire.

Muslimanski „mektebi" svoje su vrste vjerske škole, kojih ima gotovo svako i najmanje mjesto, gdje ima muslimana. U njima se uči čitanje korana i drugih vjerskih knjiga, i to u arapskom i turskom jeziku, i razni islamski vjerski obredi, kano što su pranje, klanjanje, molitve itd. Učenje je mehanično i zato vrlo tegotno, a gjakom može biti dijete i odrasli momak. Škola nema praznika — izuzevši islamske blagdane, a učenik može, kada ga volja, stupiti i izaći iz škole. Razredi nijesu po odajama podijeljeni, već u jednoj sobi uče svi zajedno ponavljajući ono, što im hodža po svom izboru i svojoj volji predriče.

Takovih mekteba ima sada 810 u cijeloj zemlji, a izdržavaju se što dohodcima muslimanskih zadužbina, što neznatnim prinosima muslimanskih žitelja. Te škole valja pohagjati obično pet do osam godina. Već god. 1892. pristupio je vakuf na poticaj pok. ministra Kallaya pomoću vladinom organizovanju ovih škola, osnovavši za softe iz medresa učiteljsku školu („dar-ul-mualimin"), pa sada već 208 učenika ove škole uči u 85 više na modernu preuregjenih „mekteba" („mektebi-ibti-daija"). Školovanje traje tri godine, a uče se isti predmeti kao i u starim mektebima, tek metodički i po stalnom redu. U svakom ovakom mektebu namješten je jedan ili više učitelja, koji imaju mjesečno 10, 40 do 60 K plate.

Školske čitanke izradio je Dlustuš nastojeći — ne o tom, da kroji „moralne i poučne", obično djetinjaste, banalne, neiskrene i dosadne članke za djecu, — već o tom, da čitanke budu prijatno ogledalce narodne književnosti uz naznaku pisaca, od kojih je što uzeto, a vladina naredba izrijekom zahtijeva od učiteljâ, da djeci prema stupnju njihova razvoja pričaju štošta iz života njihova. Sadržaj je čitanaka mahom topao i poletan. U namjeri, da se u te čitanke prenese divni govor južnih krajeva, sazvala je na njegov prijedlog zemaljska vlada za revidiranje čitanačkoga rukopisa povjerenstvo od domaćih ljudi, koji doduše ne bijahu mahom „nepismeni i neknjiževni", kako je on želio, ali se tu ipak našlo poznavalaca narodnoga govora, kao : poznati sabirač poslovica pok. Mehmed-beg Kapetanović, tadašnji arhimandrit, a potonji mitropolit Gjorgje Nikolajević, umni Nezir eff. Skalić, Miloš Mandić i dr. Uz to se to povjerenstvo i o tome imalo postarati, da ništa ne ugje u čitanke, što bi moglo povrijediti vjersku ćutljivost ma na kojoj strani. Povjerenstvu predsjedaše g. Kosta Hörmann.

Tu valja istaknuti rad „bijelih sestara" i oko bugjenja rodoljubne svijesti. U njihovim školama upoznaje se mladež sa hrvatskom pjesmom, naročito našim davorijama počevši od ilirskoga preporoda, pa sve do najnovijih rodoljubnih budilica.

Još treba da se spomene nadbiskupovo sirotište, koje ima dva razreda osnovne škole. Dvije djevojke uzgojile se čak za učiteljice, te položile s uspjehom svoje ispite.

U srednjim se školama upotrebljavaju iste školske knjige, kao u Hrvatskoj, samo što je za Bosnu i Hercegovina izragjena zasebna gramatika. Povod je tomu bilo, što je u Bosni za škole god. 1883. uveden južni govor s fonetičkim pravopisom, dok je u Hrvatskoj onda još vladao etimologijski pravopis s historijskim oblicima. Klaićeva povijest srednjega vijeka priregjena je spram ovamošnjih prilika, naročito s obzirom na muslimane.

Pored toga izdala je vlada za osnovne škole zemljovid Bosne i Hercegovine, onda II. i IV. zemljopis, koji je takodjer izradio Dlustuš, za tim malu povijest ovih zemalja i njemačku vježbenicu.

Vojni dječački penzionat u Sarajevu ima četiri tečaja, a uče se u njemu isti predmeti, kao i u nižoj realci. Svrha mu je, da domaću djecu i sinove vojničkih časnika sprema za kadetske škole ili vojničke više realke. Zavod je uregjen za stotinu pitomaca, pored kojih uče u njemu i eksterniste, koji ne nose uniforme. Svi interniste nose radi muslimana mjesto kapa fesove. Sve predmete predaju vojnički časnici ; oni su i razrednici, a pomažu im dva časnika i dva podčasnika. Nastavni je jezik u zavodu isprva hrvatski, a kasnije njemački.

Za one mladiće, koji ne žele prijeći u srednja učilišta, već koji bi htjeli ono znanje, što su ga stekli u osnovnoj školi, proširiti i popuniti znanjem raznih praktičkih struka, naročito trgovačke, postoje u svim ovećim mjestima trgovačke škole. One prije imagjahu tri razreda, a od god. 1896. imadu četiri. Pored običnih predmeta predaje se tu anorganska kemija, nauka o robi, tehnologija i organska kemija, obično i trgovačko knjigovodstvo, nauka o trgovini, nacijonalna ekonomija i trgovačko i mjenbeno pravo. Takve su škole u Sarajevu, Mostaru, Livnu, Bihaću, Brčkom, Bijeljini, Dol. Tuzli, Travniku i Trebinju, a izdržavaju se erarskim i općinskim prinosima. God. 1906. trošio je za njih erar 183.543, a općine 32.500 K. Gjaci, koji svrše ovu školu, mogu prijeći u više trgovačke zavode, ili u preparandiju, te se osposobiti za učitelje, a mogu se posvetiti i kakovom drugom praktičnom poslu. Velik broj gjaka prelazio je do sele u učiteljsku školu, a mnogi su našli službu u računarskoj i bankovnoj struci.

Pored nekoliko osnovnih imaju u zemlji i tri više državne djevojačke škole, i to u Sarajevu, Mostaru i Banjojluci. Uz ostale predmete uče djevojčice knjigovodstvo, higijenu, kuhanje i pranje, uz to fakultativno francuski i glasovir. Kuhanje i pranje rublja ne uči se samo teoretski, nego i praktički. Zadnji razredi tako su udešeni, da čine prijelaz iz škole u život. Trošak za te tri škole, od kojih je mostarska, koja ima i internat, vanredno luksuriozno

uregjena, iznosi oko 200.000 godišnje, te se prema tomu, ako uzmemo poprečni broj učenica 400, vidi jasno, koliko se troši za svaku pojedinu.

Privatnih viših djevojačkih škola ima više, a sve su konfesionalne. Takve su škole: srpsko-pravoslavna viša djevojačka škola u Sarajevu, katolička viša djevojačka škola u zavodu sv. Josipa i u ženskoj kongregaciji Milosrdnih sestara u Sarajevu, onda škole milosrdnih sestara u Travniku, Brčkom, Derventi, Banjaluci, Žepču, Livnu, Ljubuškom, Bugojnu i Mostaru. Te zavode nadziru takogjer zemaljski organi, a dašto da ih potpomaže vlada.

God. 1882. osnovano obrazovalište za pomoćne učitelje pretvoreno je god. 1886. u trorazrednu učiteljsku školu, koja je god. 1900. produžena četvrtim tečajem, a od god. 1903. izjednačena su beriva učiteljskog osoblja sa berivima u srednjim školama. Još se dašto očekuje dolično unapregjenje učitelja vježbaonice.

U učiteljsku školu primaju se gjaci, koji su svršili nižu gimnaziju i nižu realku, ili trgovačku školu, no prijašnjih godina, dok još ne bijaše škola proširena u četiri tečaja, nije se na to toliko pazilo, ako je inače gjak bio vrijedan i ako je imao propisane godine. Prijašnjih godina bijaše na zavodu poprečno oko 40 gjaka, a sada ih ima oko stotina. U zavodu se uče isti predmeti kao i u hrvatskim preparandijama, no uz veći broj sati (u prva tri tečaja 37, a u četvrtom 38 sati na nedjelju), a pored toga i higijena. Violinu uče gjaci obligatno, a glasovir i orgulje po volji. Da je broj sati tolik, razlog je u slabijoj spremi, s kojom su nekoč gjaci ulazili u zavod, no pošto danas taj razlog otpada, misli se ozbiljno, da se smanji nastavno vrijeme. Učevne su knjige što hrvatske, što srpske, a ima gdjekoja, koja je izašla i zemaljskom nakladom.

U vježbaonici pripravnici hospitiraju i vježbaju se u nastavi Za svoj nastavni rad čine pismene priprave, a svake nedjelje drže se o nastavnom radu pripravnika konferencije. Osim običnih ekskurzija priregjuju se sa gjacima o školskim ferijama oveća putovanja, koja potraju po desetak dana. Tako bijahu gjaci u Beču, B. Pešti, Zagrebu, Oršavi, Šibeniku, Spljetu, Dubrovniku, Kotoru i drugdje. Škola ima i svoje zbirke, kabinete i knjižnicu.

Prije bijaše u svakom godištu na kraju godine za sve gjake ispit, a sada se u prva tri tečaja ispituju samo neki slabiji učenici, a na kraju četvrtoga tečaja valja da prave pismeni i usmeni ispit zrelosti, komu predsjeda vladin povjerenik. Prijašnjih godina obdržavale su se

na kraju škol. god. zaključne svečanosti, na kojima se pjevalo, sviralo i deklamovalo, a najbolji učenik izrekao bi tom zgodom o kojoj god temi odulji govor. Te svečanosti bijahu vazda obilato posjećivane, a da se ne drže i sada, uzrok je u tome, što za sve to veći broj mladeži nema u zavodu prostrane dvorane.

Za obrazovanje mladeži priregjivala se godišnje po jedno ili dva sijela, na kojima obično predavaše koji zavodski učitelj, a pored toga čitaše i koji bolji gjak svoju temu. Ostali dio sijela ispunjavahu i opet razne pjevačke, glazbene i deklamatorske produkcije. Prvo sijelo bijaše 12. siječnja g. 1890. u čast slavnoga pedagoga Pestalozzija, a poslije bijahu sijela, na kojima se slavila uspomena carice i kraljice Marije Terezije, pedagoga Kellnera, Frebela, Kolumba i t. d., a na nekoliko sijela redali bi se gjački opisi pojedinih partija velike ekskurzije. Jedno sijelo bijaše priregjeno u čast bugarskim učiteljima i pripravnicima učit. škole u Kistendilu (20. travnja 1900. g.). Učiteljski pripravnici sudjelovahu i pri raznim drugim koncertima, kano što je koncerat za učiteljsku siročad. Pred par godina prestadoše žalibože i ta sijela.

Gjaci imaju već od g. 1888. i svoj književni almanak „Književni pupoljci”, koji se obično na kraju šk. godine uveže, a uregjuje ih vazda učitelj hrvatskoga jezika.

Od g. 1889. izlazi svake godine godišnji školski izvještaj. Prve četiri godine donosio bi pedagoške ili druge stručne članke, dok nije počeo izlaziti „Školski Vjesnik”.

Nedaleko školske zgrade diže se od g. 1888. pripravnički konvikat, u kojemu je posve opskrbljeno 45 gjaka. Pripravnici dobivaju 120 Kruna godišnje za odjeću, a pored toga i liječničku njegu. Ostali pripravnici živu o svom trošku, što o stipendijama vladinim i općinskim, što pak potporom raznih gjačkih potpornih društava. Takovo je „Napredak” za katolike, „Prosvjeta” za pravoslavne i „Gajret” za muslimane. Konviktom upravlja pomoću dvaju prefekata direktor preparandije.

Pošto učenici svrše učiteljsku školu, dobivaju svjedodžbu zrelosti, a nakon dviju godina učiteljevanja dolaze na definitivni ispit pred posebno povjerenstvo. Do sele izašlo je iz zavoda oko 400 učitelja.

Kako je mladež ovijeh zemalja darovita, pokazalo je mlado bos.-herc. učiteljstvo do sele uvijek lijep uspjeh, a koliko ono teži za sve to većom naobrazbom, najboljim je dokazom dobra stotina onih,

koji odoše na više nauke u Beč i u Njemačku, pa onih, što položiše u Zagrebu i Dubrovniku ispit za više pučke škole. Imade više gjaka sarajevske učit. škole, koji položiše kasnije gimnazijalnu maturu te postadoše srednjoškolskim profesorima.

Danas nije više vlada u neprilici, kada ostane koje važnije mjesto ispražnjeno, jer imade dovoljno posve sposobnih domaćih sinova.

Za žensku mladež opstoji privatna učiteljska škola u zavodu sv. Josipa na Banjskom brijegu, u kojoj naučaju „kćeri božje ljubavi". Školom upravlja jedan kanonik nadbiskupije vrhbosanske. Zavod pohagjaju i djevojke drugih vjera, a uče se s malim izuzetkom isti predmeti, kao i u državnoj učiteljskoj školi, u kojoj pripravnice polažu pismeni i usmeni ispit zrelosti uz prisustvovanje svojih učiteljica, koje kod izpita imaju savjetni glas.

Vrijedi povrh toga da se spomene muslimanska djevojačka škola s produžnim tečajem, što ju je po evropskom načinu zemaljska vlada osnovala u Sarajevu u sporazumu s islamskim vjerskim vlastima i prvacima. Poznato je, da je položaj žene i porodični život na istoku drukčiji, nego u zapadnim krajevima, pa zato i javni odgoj ženskoga podmlatka muslimanskoga iziskuje puno više obzirnosti. Put je megjutim nagjen i prokrčen. Udešena je škola po načinu naših osnovnih, a uče u njoj vrijedne i požrtvovne naše učiteljice. Muška glava, osim dvojice hodža i koga vjerskoga poglavice i nadziratelja — ne smije onamo zaviriti, dok su ondje djeca.

Na tu se osnovnu školu prislanja trogodišnji produžni tečaj, u kome nadarenije muslimanke mogu da se osposobe za vršenje učiteljske službe u nižim razredima osnovne škole. Dosad već tri svršene učenice toga produžnoga tečaja rade uz naše učiteljice. Naše gospogje, koje dolaze u dodir s tom muslimanskom djecom, kao i njihove učiteljice, ne mogu da se nahvale domišljatosti i bistrine, dobrote i umiljate privrženosti tih mladih muslimanki našega jezika i plemena. Vrijedno je listati po njihovim zadaćnicama, pa čitati njihove cvjetnate sastavke, te mile više puta i poletne izljeve bezazlenih dušica, napirlitane i okićene cvijećem i biserjem narodnoga govora, zadahnuta bujnom orijentalnom maštom. Vidio sam u nekim školama muslimanske djevojčice, kako uče s ostalom dječicom i divio sam se onoj ljubavi i pregnuću njihovu u učenju. Jedna čestita gospogja, koja besplatno od svoje volje poučava muslimanske djevojčice šiti i vesti, pričala mi : „Gdje god — reče — nagje koje djevojče kakvo čage (papir), odmah pita : „Daj, duše ti, reci mi, što tu piše?" Više puta salete je tolikim pitanjima, da ne zna, kojoj će prije pročitati. Kad se jednom razvije nešto bolje literatura naše muslimanske braće, pasti će zapreka, koja muslimane danas još napunja skepsom pri pomisli, da se i ženskinje nauči čitati i pisati. A ta skepsa nije posve neosnovana, kad pomislimo, čijem li nas sve dan današnji dariva lijepa književnost...

Za obrazovanje učitelja u mektebima opstoji od god. 1893. u staroj zgradi učiteljske škole na Bendbaši „Dar-ul-mualimin" (učiteljska kuća), u kojem se uče isti predmeti kao i u osnovnim školama i pored toga turski i arapski krasopis i pedagogija. Prvim učiteljem pedagogije u tom zavodu bijaše poznati pedagog dr. Turić, koji je ovdje ostavio najljepšu uspomenu.

Taj zavod polaze mladići koje god bilo sarajevske medrese (u kojoj oni slušaju predmete jedino u turskom i arapskom jeziku), a tu valja da se izobraze u hrvatskome materinskom jeziku i da steknu opće znanstveno poznavanje uzgojnog rada u praktičnom životu. Nastava traje tri godine, a dnevno se predaje po jedan i tri sata. Na kraju trećega tečaja polažu gjaci ispit osposobljenja pred povjerenstvom u kojemu je i reis-ul-ulema, te dobivaju svjedočanstvo, da mogu biti učiteljima u reformovanim mektebima ili da mogu stupiti u šerijatsku sudačku školu, ili pak da mogu vršiti službu islamskih vjeroučitelja.

Školom upravlja od početka njezina domaći sin Salih Aličehić, koji je svršio sarajevsku učiteljsku školu i bečki pedagogij, a za svoje učenike napisao je spram modernih jezikoslovnih principa udešenu gramatiku arapskoga jezika, koja mnogo olakšava nastavu u tom teškom predmetu.

Da se učitelji narodnih osnovnih škola što više upute u poljoprivredi, dolaze njih do desetak na školske praznike u Sarajevo na šestnedjeljni tečaj, gdje im učitelj gospodarstva učiteljske škole predaje i vodi ih na ekskurzije na poljoprivrednu stanicu Butmir. Pored toga uregjena su uz neke škole školska gospodarstva, koja nadzire učitelj te škole, a vlada ih pomaže tijem, što dotičnomu seljaku daje do 300 K potpore za gospodarsko orugje i stoku uz neke olakšice. Ovakova gospodarstva imaju biti uzorom ostalim seljacima. Ponegdje se uspjeh rada naših učitelja uz te školske težake već pokazuje u tome, što seljani dolaze učitelju, da potraže savjeta, kako će bolje obragjivati zemlju, gojiti stoku i t. d. Učitelji sudjeluju i u nedjeljnim predavanjima o racijonalnom gospodarenju, a mnogi su poznati kao pče-

leri i svilari, što najbolje dokazuje stručni list „Bos.-herc. težak", kojemu su oni od početka glavnim suradnicima.

Bosna ima i dvije velike gimnazije, jednu u Sarajevu (od g. 1879. realna gimn., a od 1883. prava gimn.), drugu u Donjoj Tuzli (1900.), a Hercegovina jednu, i to u Mostaru (1893). Pored toga postoji u Travniku nadbiskupska velika gimnazija sa dječačkim sjemeništem, u kojoj nastavljaju isusovci, onda dva franjevačka probandata: franjevačka gimnazija u Visokom i probandat na Širokom brijegu kraj Mostara.

Mjesto grčkoga jezika mogu u bos. herc. gimnazijama muslimanski mladići po volji učiti staroarapski jezik. U nižoj gimnaziji uči se obligatno i crtanje, a medju neobligatnim predmetima madžarski i francuski jezik i stenografija. Učevne su knjige iste kao i u hrvatskim školama. Svetkuju se katolički i pravoslavni sveci, a na muslimanske blagdane dotle, dok broj muslimanskih učenika ne dosegne 20%, ima ostala mladež nastavu. Sva tri zavoda, t. j. gimnazije u Sarajevu, Mostaru i Dolnjoj Tuzli, smještene su u krasnim i moderno uregjenim zgradama.

Po vjeri bilo je šk. god. 1904.—5.: muslimana u sarajevskoj gimnaziji 95, u mostarskoj 54, u donjotuzlanskoj 24 (uk. 173); katolika u prvoj 232, u drugoj 82, u trećoj 60, (uk. 374), pravoslavnih i s tim redom 333, 75 i 76 (uk. 384); jevreja 66, 4, 12, (uk. 82), a ostalih vjera 4, 1 i 2, (uk 7). Svega polazilo je sve tri škole 1020 učenika.

Profesorske plate uregjene su posebnim zakonom, a mnogo zaostaju za platama u Austriji; srednjoškolsko učiteljstvo u sve to većoj skupoći teško osjeća to, te je opravdane nade, da će se poboljšati plate. No mirovinskim odredbama, naročito u slučaju smrti, liepo se pobrinulo za udove i siročad. God. 1906. potrošila je zemaljska uprava na te zavode preko 300.000 K. Siromašniji gjaci dobivaju godišnje stipendije (po 40 K mjesečno).

Za muslimansku mladež uredilo je vakufsko povjerenstvo u sva tri pomenuta grada konvikte, i to zato, što muslimanske obitelji ne primaju nikoga u opskrbu, a kad bi ju gjaci imali u inovjeraca, ne bi mogli valjano vršiti svoje vjerske obrede i molitve.

U travničku gimnaziju, koju takogjer podpomaže vlada (oko 80.000 K godišnje), primaju se bolji i siromašniji gjaci, koji su odlučili postati svećenici, besplatno u podpunu opskrbu, drugi siromašniji plaćaju polovicu, a imućniji 50 K mjesečno. Zavod je krasno uregjen, a osobito treba spomenuti bogate zbirke, kabinete i knjižnicu. Od

zbirki je najznatnija bilinska, koju je velikim marom sabrao pater grof Brandis. Sada je na čelu zavodu Slovenac pater Hofer, dobar poznavalac obće i domaće povjesti.

Uz zavod je velik prostor, bašča, livada i šumica, gdje se mladež na zdravom zraku zabavlja i jača, a pored toga ide u šetnju u lijepu okolicu. Gjaci imaju i svoju muziku i svoj pjevački zbor, te prire- gjuju često vrlo lijepe zabave.

Taj zavod odgojio je zemlji najviše inteligencije, a sve su to gotovo djeca travnička i dolačka, više doktora svih fakulteta, odličnih književnika i pjesnika.

Visočkoj franjevačkoj gimnaziji, koja se može ponijeti prelijepim uspjesima, bijaše temeljem probandat u Gučoj Gori kraj Travnika, koji se šk. god. 1896./7. premjestio u Visoko, te danas ima posve značaj srednje škole. Franjevački red podiže g. 1901. za zavod posebnu zgradu sa crkvom. U zavodu ima i gjački konvikat, u kojemu se uz vrlo malu platu dobiva potpuna obskrba. Probandat u Širokom Brijegu kraj Mostara ima da sprema mladež za franjevačke novake hercegovačke redodržave. Uregjen je kao i onaj u Visokom. U oba ova franjevačka zavoda nastoji se i o široj naobrazbi gojenaca, čemu doprinosi korisno čitanje i priregjivanje obrazovnih zabavica.

Za rimokatoličko svećenstvo postojaše od god. 1890. bogoslovna škola u travničkih Isusovaca, a početkom šk. god. 1893./4. preselila se u Sarajevo, gdje je podignuta za nju velika ugledna zgrada sa vrlo ukusnom crkvom na kube. Zavodom upravljaju Isusovci, a zemaljska vlada daje mu godišnji iznos 36.760 K. Pored toga imadu za franjevce novicijatska učilišta u Fojnici i Humcu, onda učilišta filozofskoga tečaja u Livnu i Humcu i bogoslovna učilišta u Livnu, Sutisci i Mostaru. — Mnoge gjake šalje franjevačko starješinstvo na više nauke u Beč, Pećuh, Insbruck, Rim, Pariz, Trident i t. d.

U Reljevu kraj Sarajeva podigla je g. 1883. zem. vlada bogoslovski zavod sa crkvom za pravoslavne. Za uzdržavanje toga zavoda troši zemlja godišnje do 80.000 K. Pitomci imaju u zavodu podpunu obskrbu.

Za obrazovanje muslimanskih kadija (sudaca) i za unapregjivanje islamske nauke uopće osnovala je vlada g. 1887. šerijatsku sudačku školu, za koju je podigla velikim troškovima prekrasnu

*

u maurskom stilu gragjenu palaču, u kojoj se takogjer pobrinulo za pitomce, kojih ima do 30, te su takogjer posve opskrbljeni. U tu školu primaju se mladići, koji su navršili 20. godinu i svršili „ruždiju", dva tečaja medrese ili nižu gimnaziju. U zavodu se uči stari arapski jezik, arapska poetika i stilistika, logika, dogmatika, šerijatsko pravo i njegovi osnovi, kao i sastavljanje šerijatsko-pravnih javnih isprava, šerijatski postupak, dioba našljedstva, zakoni o posjedu, evropsko pravo, matematika, zemljopis, povijest, arapski krasopis i hrvatski. U tom zavodu od njegova postanja predaje poznati pravnički stručnjak naš odlični zemljak Adalbert pl. Shek de Vugrovec. Zavod ima svoju džamiju, koja se kao i sve prostorije odlikuje umjetnički izvedenim slikarijama po zidovima. Prekrasna je dvorana za konferencije i za knjižnicu. Zavod ima pored ravnatelja, muderisa (profesora) i drugih učitelja i svog ekonoma, što sve stoji godišnje zemlju oko 50 i više tisuća K. Sadašnji ekonom, naš književnik Edhem Mulabdić, vrijedni pitomac i dika sarajevske učiteljske škole, ujedno je i učitelj hrvatskoga jezika. Nastava traje pet godina, a nakon položenih ispita dobiva absolvent svjedodžbu, da može vršiti sve islamske bogoštovne službe, t. j. može biti hodža, imam i hatib, a naročito može pristupiti šerijatsko-sudačkomu ispitu. Iz te škole izašao je i naš odlični pripovijedač Osman Nuri Hadžić.

U medresema uzgaja se muslimanska mladež za hodže, hatibe i dr., a nastava traje 7—8 godina. „Softe" imaju u zavodu besplatan stan, ali za ostale potrebe valja im se sa rijetkom iznimkom samima brinuti. Nastava počinje u zoru, pošto se klanjao „sabah", a traje dva sata. Učenicima je strogo naregjeno, da vrše savjesno svih pet „vakata". Osnova tih škola obuhvata najviše predmete, koji se tiču arapskoga jezika i čitanja i tumačenja kurana, a „softe" mogu odavle nakon par godina uz neke uvjete preći u dar-ul-mualimin, ili šerijatsku sudačku školu. Te škole izdržava zemaljski vakufski fond i razni vakufski zavještaji.

Za one gjake, koji polaze visoke škole u Beču, uredila je vlada g. 1899. poseban konvikat, u kojem imaju besplatno ili uz godišnji prinos od 400 K potpunu opskrbu, onda mjesečnu pripomoć za sitne potrebe, besplatno liječenje i putne troškove. Pitomci, koji ništa ne plaćaju, obvezuju se, da će nakon svršenih nauka stupiti u zemaljsku službu.

Za obrazovanje tehničkih organa za sva gragjevna područja (zgrade, mostove, ceste, vodogradnju i gradnju željeznica), mjerstvo i za šumarstvo osnovana je g. 1889. na dva odjela srednja tehnička škola, u koju su se primali gjaci, koji su svršili nižu realku i gimnaziju, ili trgovačku školu. Svaki odio imagjaše po četiri razreda. Absolventi dobili bi neke manje službe kod kojega gragjevnoga ili šumarskog ureda, ili u kojega privatnoga graditelja, a poslije postali bi nadlugarima, geometrima i t. d. Pored stručnih predmeta učili se u zavodu i predmeti propisani u drugim srednjim školama — dašto u manjem obsegu. Mladići su u toj školi dobivali izvrsnu spremu, ali preveliku za onu zadaću, koja im je namijenjena, a opet premalenu za višu zadaću. Megju absolventima je za to ovladalo opravdano ogorčenje radi slaba napredovanja u službi, pak se najzad odlučilo postepeno školu dokinuti, pri čemu je odlučilo i to, što je trošak bio prevelik za pojedinoga učenika. Mjesto srednje tehničke škole otvoren budne g. 1905./06. prvi razred niže realke, a prijašnji šumarski odio tehničke škole zamijeniti će se šumarskom školom, dok će se gragjevni pretvoriti u „gragjevno tehnički tečaj", oboje s vrlo sniženim zahtjevima. Osobito su krasne razne zbirke, što ih uredište velikim trudom učitelji toga zavoda.

Jur od g. 1895./6. postoji velika realka u Banjojluci. God. 1902./03. bijaše u tom zavodu prva matura. Školu polazila su 23 muslimana, 105 pravoslavnih, 104 katolika, 13 jevreja i 6 učenika drugih vjera. Domaćih bijaše 220, a iz Austro-Ugarske 31. Ispit zrelosti položilo je njih 13.

Pošto je domaći narod pokazao svojim rukotvorinama lijep ukus, nastojalo se i o tome, da se u interesu samog naroda, a u duhu moderne tehnike uvedu i usavrše ne samo razne obrtne grane, nego i umjetni zanati, pak je na tome polju otvoreno više strukovnih škola. G. 1893. osnovana je u Sarajevu, a 1897. u Mostaru zanatlijska škola. Od g. 1892. postoje za umjetni obrt umjetno obrtna škola, onda zemaljska erarna tkaonica ćilima, i napose tkaonica beza (platna) i vezionica. Zanatlijska škola u Sarajevu ima četiri odjela: stolarski, bravarski, kolarski i kovački, a koji će naučnik učiti ovaj ili onaj zanat, odlučuje nakon tri mjeseca prema njegovim sposobnostima i nagnuću učiteljski zbor. Zavod polaze najviše domaći sinovi sviju vjeroispovijesti. Naučnici dobivaju ručak od zavoda, a za ostale potrebe dobivaju siromašniji i bolji od vlade redovnu pripomoć. Učenje traje

tri godine, a pored zanata uči se u zavodu još vjeronauk, hrvatski, račun, pisanje, fizika, tehnologija, knjigovodstvo, crtanje, geometrija i geometr. crtanje, nauka o nacrtima, stručno crtanje i početne nauke o strojevima. Za sve te predmete i za vježbe u raodinicama otpada na nedjelju na I. tečaj 46, a na II. i III. po 48 sati. Na kraju svršenoga III. godišta polažu naučnici ispit, te dobiva svaki svjedočanstvo pomoćnika dotičnoga obrta. Godišnje polazilo je sarajevsku obrtnu školu poprečno 70—80 učenika. U mostarskoj zanatlijskoj školi imaju pak dva odjela: a) stolarski i tesarski i b) bravarski i limarski. — Ove škole priregjuju gotovo svake godine izložbu izragjenih predmeta, koji su odista na diku ne samo gjacima, nego i njihovim učiteljima. Najviše je za procvat ovih škola uradio poznati stručnjak Al. Studnička, koji je izdao i nekoliko strukovnih knjižica.

Uz sarajevsku zanatlijsku školu postoji od 1900. g. i obrtna obrazovna škola sa dva tečaja po sedam mjeseci svaki, za one naučnike i kalfe, koji rade u privatnih majstora, a uz drugu narodnu školu na Bendbaši nedavno je uregjen takav večernji tečaj za nepismenu muslimansku mladež.

Na vrlo su lijepom glasu jur spomenute umjetne radionice. U radionicu za umjetni obrt u Sljivinom sokaku prima se samo muslimanska mladež. Tu su odjeli za inkrustaciju u drvu, za tauširanje, za graviranje, za cizeliranje i za montiranje. Svaka radionica ima svoga majstora, koji zajedno s ostalima radi. Nauka traje četiri godine, a za to vrijeme imaju gjaci u zavodu zabadava ručak i prve dvije godine po 6, a druge dvije po 10 Kruna mjesečne potpore. Siromašniji učenici imaju u internatu stan i obskrbu. Za nepismene učenike odregjena su svaki dan dva sata za nauk u čitanju, pisanju, računanju i crtanju. Ovakove radionice (za inkrustaciju) postoje i u Livnu i Foči. Roba iz tih radionica (osobito iz sarajevske) prodaje se daleko po svijetu i u velikoj je cijeni.

III. Još riječ, dvije.

Ovo bi eto bila kratka, zaokružena slika svega, što se u četvrt vijeka uradilo na školskom i obrazovnom polju u Bosni i Hercegovini.

Učinilo se mnogo, ali na pr. osnovnih škola nema dosta. Šk. god. 1904./05. dolazi na 145.4 km² jedna škola, a prema popisu od god. 1895. jedna škola na 4.455 stanovnika (dok u Austriji dolazi jedna na 1300, u Ugarskoj 1010, u Srbiji na 2264, a u Bugarskoj na 800 žitelja). Da osnovnih škola ima premalo, to priznaje i sama vlada i c. i kr. zajedničko ministarstvo financija u svom velikom izvještaju, odakle crpam većinu statističkih podataka.

Srbi podižu u novije doba sve to više konfesijonalne škole. Za njihovo podizanje brine se veliki upravni prosvjetni savjet i podregjeni mu eparhijski savjeti, a nadzire ih pored crkvenoškolskih odbora i posebni školski nadzornik, kojega je ovaj nedavno imenovao. No ne brinu se samo općine oko osnivanja škola i učiteljskih plata, nego bogatiji rodoljubi ostavljaju u te svrhe zgrade i bogate zapise. Tako je neki imućniji Srbin, koji ima sina i unučadi, ostavio dvije zgrade vrijedne 40 do 60.000 K za škole, a jedan parok u blizini Sarajeva stisnuo se sa svom ovećom obitelju u jednu sobicu, a sve ostale prostorije dao za školu. Koliko pak u tu svrhu žrtvuju općine, lijepo svjedoči viša djevojačka škola u Sarajevu. Za ubogu katoličku djecu podiže nadbiskup Stadler sirotište, u kojem su uregjena dva razreda, a podučavaju u njima sestre „maloga Isusa", dok za pravoslavne sirotne djevojčice postoji već više od trideset godina privatna djevojačka škola i internat Engleskinje Miss Irbijeve, u kojemu je besplatna sva opskrba.

Nedostatku narodnih osnovnih škola krivo je i siromaštvo, a i neupućenost neuka naroda. Dakako, da dosta puta odlučuje i spretnost i pregnutljivost upravnih organa.

Bilo bi poželjno, kad bi se u svakom povećem mjestu podigle i osnovne djevojačke škole, u kojima bi se najveća pažnja priklanjala ručnomu radu, a muslimanska ženska ruždija mogla bi se s vremenom otvoriti sa jednom ili dvije učiteljice u svakom okružnom mjestu. Posjet će u početku možda biti slab, kao što je i u Sarajevu bio, te će uspjehe premašiti trošak, ali tu žrtvu naplatit će budućnost.

Trgovačke škole misle preurediti. Pored toga nadati se je, da će se otvoriti viša trgovačka škola ili akademija, a u svim većim mjestima mogli bi se otvoriti onakovi obrtni šegrtski tečajevi, kakav postoji uz zanatlijsku školu u Sarajevu, gdje bi nastava počela u 6 ili 7 sati u večer.

U srednjim školama uveden je prošle godine jednokratni polazak: od 8—1 sat po podne. Ovaj način daje i učitelju i gjaku više vremena za odmor i za učenje. U učiteljskoj školi radi se o tome, da se smanji broj sati, koji je odista prevelik.

Pohagjanje osnovnih škola skopčano je na više mjesta sa velikim poteškoćama, čemu je kriva prevelika udaljenost škola, pa su u nekim školama uregjena preko zime prenoćišta za gjake, kojima je daleko kuća. Hranu ponesu ili im se donese za više dana u školu, gdje imaju besplatno stan i ogrjev.

Veliki školski raspust traje od 1. srpnja do 1. rujna, a vjerske praznike svetkuje cijela škola, ako u njoj ima 30% dotične konfesije.

Kako se pošljednjih godina mnogo raspravlja o preterećivanju školske maldeži, izbija i opet na površinu pitanje, kako će se dugo ubijati naša mladež u č e n j e m g r č k o g a j e z i k a tako, da bi se djeci ostalih konfesija dozvolilo da biraju izmegju grčkoga i francuskoga ili kojeg drugog jezika, kao što se dozvolilo muslimanima, da biraju izmegju grčkoga ili arapskoga. Možda će to ovdje naskoro učiniti po uzoru Vlašića odsj. savjetnik Thalloczy, koji se bavi naročito proučavanjem prilika bos.-hercegovačkog školstva. Pod njegovim predsjedanjem bile su u prosincu g. 1905. najprije sjednice za osnovne škole, a poslije za trgovačke i djevojačke škole. Raspravljahu se tu sva moguća pitanja i stvarali zaključci o reformama, na pr. o maksimalnoj i minimalnoj osnovi, koju vlada već uvodi. Prva odregjuje učitelju, koliko može, druga, koliko mora gradiva svršiti, a ostavljeno je uvigjavnosti učiteljstva, da sebi u tome okviru udešava nastavne programe prema mjestnim prilikama i potrebama. Prilika je, da će u gramatičkoj nastavi nastati najveće promjene, jer će se napustiti opširni gramatički dodaci u čitankama, te će se nastava izravno prislanjati na čitanačke članke i na pismene vježbe, bit će više praktična. Isto tako dokinut će se treći i četvrti „Zemljopis" i „Povijest Bosne i Hercegovine", te će se najnužnije iz tih predmeta metnuti u čitanke. Sada ima četvrtoškolac, uzevši samo i njemačku vježbenicu, 5 knjiga! Njemačka vrlo praktična vježbenica Bujherova, pravopisa i gramatike, ima da se još popuni drugim sveskom. Promijenit će se i nastava u crtanju. Prije su se upotrebljavale Roguljine, onda Studničkine ormentalne crtanke, a sad se hoće da upriliči crtanje po prirodi. I čitanke će se podvrći reviziji, te je prva već gotova. Prve su čitanke udešavane prema zrelijoj dobi pretežne većine djece kao ugodno i korisno štivo i iza istupa iz škole. Sada djeca dolaze većinom u normalno doba (od 7 i 8 godina) u školu, pa će prema tomu čitanačko gradivo trebati udesiti kraće i lakše. Uz to će se i na domaću književnost obzir uzeti. Dobro bi bilo, da se promijeni i način gospodarstvene nastave u učiteljskoj školi, te da se uči više praktički, i to tek najnužnije. Obećano je, da će se one dvije godine, što ih učitelj služi prije učiteljskog ispita, brojiti u mirovinu, a sva je nada, da će se uzeti s vremenom kao i prijeko u petgodišnji doplatak. Živo se uz to preporučivalo i uregjenje vježbaonice, tečaja za analfabete, razpravljalo se o premještajima učiteljâ, o plati, o njihovom daljnjem usavršivanju, o uškolovanju i drugim sličnim temama. Potaknuto je tu i pitanje o pismenim pripravama, što ih moraju sastavljati učitelji za svoju nastavu. Svaki naime učitelj dužan je sastaviti nastavni kalendar za svoju školu, da znade točno, koliko sati otpada na koji predmet, te prema tome mora udesiti raspored gradiva za cijelu godinu, a uza to mora sastavljati i kratke nacrte za svaki nastavni sat. Pomoćni učitelji moraju čak pisati priprave. Pošto se tu prečesto i suviše tražilo, a prosto vrijeme i onako je neznatno, to će se jamačno svesti i te priprave na minimum, te bi tako jedan suvišan teret pao sa legja jadnom učitelju, koji prvih godina i onako imade sa pripravama za nastavu suviše posla. Nauku u gospodarstvu u učiteljskoj školi valjalo bi tako preudesiti, da bi se učilo manje teorije, te izostavio nepotrebni balast, koji otimlje gotovo sve vrijeme nužnim praktičkim vježbama, kano što je kalamljenje, pčelarenje, gojidba svilaca i dr.

Š k o l s k e z g r a d e odista su uopće skupo gragjene, te bi se možda suvišnim troškom mogao povećati broj zgradâ i izbjeglo bi se nepotrebnom iznajmljivanju, gdje zgrade nijesu gragjene po higijenskim i pedagoškim zahtjevima uopće. Kad se govorilo u budimpeštanskom municipiju o iznajmljenim školskim zgradama, onda je stručnjak brojevima dokazao, da je iznajmljivanje zgradâ najlošiji sistem ekonomije. Od desetak sarajevskih nar. osn. škola samo su dvije u svojim zgradama

Ne mogu da ovdje prešutim i silan p o m o r m e g j u u č i t e l j s t v o m osnovnih škola. Uoči jednog proljeća umrlo je u tri mjeseca desetak mladih učitelja od sušice ! Valjda je ta strašna bolest uhvatila već jak korijen u narodu, a preterećivanjem duševnih i fizičkih sila srće joj učiteljstvo u naručaj, dok u drugu ruku ne valja smetnuti s uma i jadnu hranu i loše stanove ubogih gjaka.

Za potpomaganje one učiteljske siročadi, kojima majka nema prava na redovitu mirovinu, ima poseban fond, koji je nastao najviše dobrovoljnim prilozima domaćega učiteljstva. Taj fond narastao je dobrovoljnim prinosima do 8000 K.

Rad bos.-herc. učiteljstva priznat je u narodu, koji svakim danom sa sve to većim poštovanjem sreta svoga učitelja, a pripoznaje ga i vlast, koja će jamačno ispuniti i živu želju o poboljšici platâ.

O uspjesima pučkoga učiteljstva svjedoče i one odlike na izložbama: u Trstu, Budimpešti, Beču, Bruselju i Parizu, za tim tolika pripoznanja i nagrade učiteljima pčelarima i svilarima. Megju ostalima je i poznati član francuskog parlamenta, Albin Rose, poslan od francuske vlade, da radi Alžira, gdje imade takogjer muslimana, prouči naše školstvo, bio veoma zadovoljan našim školama, o kojima je napisao posebnu brošuru.

Naši učitelji priregjuju revno pučka predavanja, kao što su n. pr. o zatiranju gusjenica, zaraznim bolestima, sudjeluju u svim prosvjetnim zabavama i koncertima kao kolovogje, otvaraju analfabetske tečajeve, osnivaju učiteljska družtva, a revno rade i na literarnom polju,[1]

[1] Na pedagoškom i metodičkom polju radili su i izdali posebna djela ovi: Dlustuš (Uzgojne prilike u drevnih Helena, Filozofija drevnih Helena, Študije i dojmovi sa pariške izložbe), dr. Turić (Rukovogj za prirodopisnu obuku), Bujher (Jezikoslovna nastava u osnovnoj školi), Dvorniković (Essayi iz područja psih. pedagogije i estetike, Temelji psihologije, Psihologija pamćenja u nastavi), dr. Bugarski (Kritika Leibnitzove nauke o volji), Krčmar (Geometrija u osnovnoj školi), Matela (Pragmatika zemljopisne nastave), Adam Pejić (Fizika u osnovnoj školi), dr. Ivan Dujmušić (Knjiga o knjigama), Šafar (Položaj čustva u našem duševnom životu sa osobitim obzirom na nauku o prioritetu čustva).

Oko sakupljanja narodnog blaga rade: Petar Mirković (Srp. nar. pj. iz Krajine) † Ivan Zovko (Hercegovke i Bosanske, sto najradije pjevanih ženskih pjesama), Njegoslav Dvorović (Hrvatsko narodno blago), Jovanović (Sevdalinke), Šebečić-Volovski (Cvijeće iz narodne bašče); oko folklore: † Ivan Zovko (Hrvatstvo u narodnoj predaji Herceg-Bosne I.-II. i sila članaka u akad. „Zborniku" i dr.), A. Hangi (Život i običaji Muslimana), Buconjić (Narodni običaji Hrvata katolika), St. Delić (Seoska svadba u Gacku, Narodne igre u Gornjoj Hercegovini); oko dječije literature: Ibrahim eff. Repovac, Ante Jukić (Iskrice srca moga), Nikola Maraković (Rukovet pouke I-II., Zelena grančica), Jurkić (Proljetno cvijeće), Marija Knežević (Male pripovijesti); oko glazbe: Tajšanović, Boljarić, Bosiljevac i Kačerovsky; na beletrističkom polju: S. Str. Kranjčević (Izabrane pjesme, Trzaji), Dučić (Pjesme), Ilijić (Pjesme u stihu i prozi, Lopudska sirotica), Jagoda Truhelka (Vojača), Edhem eff. Mulabdić (Zeleno busenje, Na obali Bosne), † Lepušić (Bosanske, Slike iz Bosne), Iv. Klarić (Iz dobe buna i zauzeća); u gospodarskoj struci; Sitarić (Pčelarstvo) i Nikola Begović (Povrtarstvo); u trgovačkoj: Ferd. Vrbančić (Trgovačka knjižnica); u povjesnoj: Slišković (Albanija i Macedonija). — Proučavanjem ženskog ručnog rada bavila se Jelica Belović-Bernadzi-

što svjedoči pedagoški žurnal „Školski Vjesnik" (od g. 1894.), „Učiteljska zora", omladinski list „Gjačko kolo" (Banjaluka), „Glasnik zem. muzeja" i toliki drugi hrvatski i srpski listovi, a ima megju učiteljima i izumilaca (Petar Mirković, Višnjić).

U zemlji, gdje školstvo u svome razvoju — barem kvantitativno — još nije daleko odmaklo, te još nema brojna učiteljskoga staleža, posve je naravski, da pedagoški list, što ga izdaje bosanska vlada, ima članaka, koji se tiču i narodnoga i srednjega školstva, čisto znanstvenih i popularno-naučnih radnja, megju kojima daleko pretežu pedagoške i psihološke radnje. O svim savremenim pitanjima i pojavama na području uzgoja i nastave vodi se tu računa. Suradnikâ ima sila božja iz svih krajeva našega naroda: doktorâ, profesorâ, ljekarâ i nar. učitelja; megju njima starih, prokušanih školskih rabotara i mladih poletaraca i poletarki. Po mojem skromnom sudu — uzevši na oko, da srednjoškolsko učiteljstvo ima u hrvatskoj i srpskoj literaturi na pretek svojih listova, prihvatio bih u svemu onaj način rada, koji bi bio samo spram potreba narodne osnovne škole.

kowska, koja je prevela i Compairéovo djelo: „Moralni i intelektualni razvitak djeteta".

Megju srednjoškolskim učiteljstvom ističu se kao pjesnici: Dr. Alaupović (Nesugjenica, Naše rane, Probrane pjesme) i Savfet beg Bašagić (Trofanda, Valovi misli i čustva); kao pedagoški pisci: Dr. Boško Petrović (Osnovni problemi filozofije) i dr. Ivan Dujmušić (Knjiga o knjigama); kao filolozi: Davorin Nemanić (tri sveske studija o čakavskom dijalektu i gramatika za srednje škole, što je izradi sa prof. Vuletićem), Bedjanić (Homerov rječnik) i dr. Matej Milas; literarni historici: Dr. Jozo Dujmušić, koji napisa nauku o pjesništvu; dr. Ćerović (Simo Milutinović Sarajlija); prirodopisac je dr. Protić, a zemljopisac Stanko Pavičić. Kao folklorista istače se E. Lilek (Ženitba i udadba u Bosni i Herceg., Etnološki pabirci po B. i H. i Zadružne gospodarske prilike u B. i H.). U stručnoj literaturi odlično mjesto zaprema prof. Ed. Doležal (danas profesor više tehničke škole u Beču), koji napisa u Radu jugosl. akad. nekoliko rasprava, a pored toga više opsežnih radnja iz područja geodezije i fotogrametrije. Al. Studnička napisa nekoliko stručnih djela, megju njima teoriju estetike, Bašagić Uputu u povijest Bosne i Hercegovine, a Steinmetz: Visoravni gornje Albanije i Albanski sjeverni Alpi.

I katehete i učitelji redovnici: Vladić, Strukić, Jablanović, Markušić, Škarica, Glavaš i mnogi drugi rade na književnom polju.

Sve najglavnije uredbe i naredbe, što se tiču školskih i učiteljskih prilika uopće, potekoše iz pera Ljuboja Dlustuša, koji se već kao mlad učitelj, prije nego što dogje ovamo, istače svojim pedagoškim radom i živim sudjelovanjem na učit. skupštinama. Valja istaći i njegov literarni rad u „Školskom Vjesniku".

Valjalo bi ga još dovesti u odregjenu kolotečinu vremena, da mogne odista biti savremenim ogledalom cijeloga života i sviju prilika narodnoga školstva tih zemalja.

Učiteljska društva postoje za okružje sarajevsko, mostarsko, tuzlansko, onda za Krajinu u Banjojluci i u Derventi za tamošnji kotar. Sva se ova društva odružiše nedavno u savez. Prošle godine obdržavala se u Sarajevu prva opća učiteljska skupština.

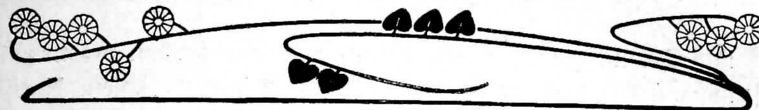
Sarajevsko učit. društvo izdaje o svom trošku pedagoške i omladinske knjige, a uzelo je u svoju nakladu i školske teke, koje je izradio jedan njegov član, a zemaljska ih vlada uvela u škole. U korist fonda za učiteljsku siročad priredilo je ovo društvo i dva koncerta, na kojima je pjevalo oko 250 grla učiteljâ, učiteljicâ i gjaštva obojega spola!

* * *

Završujući ovaj kratki prikaz ukupnoga bosansko-hercegovačkoga školstva ne mogu da naročito ne istaknem onih skromnih domova, rasijanih diljem zemlje, na čijim se ognjištima pale prvi plamećci narodne prosvjete i odakle polijeću kao pčele iz košnice mlade glavice u bijeli svijet prosvijetljene žarkim iskricama prvoga znanja i umijenja, da se za tim late nove knjige i nauke ili da u tim domovima stečeno znanje ponesu sa sobom kao svijetlu luču u svoj budući život. Svaka čast žariteljima i paliteljima tih iskara, koji svojim dojakošnjim radom pokazaše, da ne zaostaju ni malo za narodnim prosvjetiteljima susjednih zemalja, gdje su jur davno prokrčeni putevi. A onda valja osobito da se istakne napredno nastojanje naše braće muslimana, koji — uvidjevši svoju situaciju — prionuše živo uz nauku, te ćemo doskora vidjeti u njima napredan elemenat, čemu se mora veseliti od srca svaki pravi Hrvat, jer su oni krv naše krvi.

Škola pomalo zatrpava onaj duboki jaz, koji nas vjekovima dijelio. Pod njezinim krovom raspršuju se predrasude i zaboravljaju vremena krvi i mejdana. Brat upoznaje brata ne pitajući, koje je vjere, jer „brat je mio, koje vjere bio". Upoznavši potrebu megjusobne ljubavi i pažnje u doba sveopćeg napredovanja, kad nije časa kasniti, sprijateljuju se vjerom rastavljena braća i hrle zajedničkim korakom u susret — da Bog dâ — boljoj i sretnijoj budućnosti.

Josip Milaković.

NURIJA.

Velika je čaršija u šeher Sarajevu. Sokak se je do sokačića uporedao, a u njima se dućan do dućana nanizao. Svi su mal ne jednaki — drveni i jednostavni. Sprijeda je o strehu prikvačen jedan ćepenak,[1] koji štiti mušteriju[2] od kiše i sunca, a odozdo je drugi ćepenak podbočen o drvene stupce, na kojem se prodaje. Taj donji ćepenak je u istoj visini sa podom dućana, koji se na zidanom temelju po prilici pol metra nad razinom sokaka uzdiže. U dućan ne ulazi nitko; tko hoće da pazari, taj stoji na sokaku ili sjedne na donji ćepenak.

Spustiv gornji ćepenak, a podigav donji, pristaju ovi u sredini jedan do drugoga te ih je lako zamangaliti.[3] Drugih vratiju na dućanu nema. Otidje li trgovac za čas u džamiju ili u kahvu, ne zatvara ćepenke, već samo pokrije robu, koja je na ćepenku, kakvom krpom, ili osloni pred nju koji kolac, a to je znak, da je dućan „zatvoren". Nema tamo koji bi što ukrao, pripazit će i komšije, a ako što pofali — e, kako Bog da!

Ima dućana u kojima je nagomilano skupocijene robe, a ima i takih, gdje sva roba ne vrijedi ni dva dukata. Tako i u bakala[4] Nurije. On u dućanu samo tako, — jer nema drugog posla, a ćeif[5] mu je medj svijetom biti. Pazario ili ne pazario — svejedno mu, od toga on ne živi, već od svog posjeda i od onih para, što mu plaćaju kmetovi sa njegova čitluka.[6] Biti će, da i ono malo, što je u dućanu Nurije, njemu kmetovi mjesto para donose. Tu su dva do tri žaka brašna, burence kozjeg sira, nešto suve kozletine i ovčetine, te još štogod svakojaka hespapa.[7] Zimi su po ćepenku poredane saćure[8] sa limunima, narančama i jabukama crljenikama, a ljeti košare aršlama.[9]

---

[1] ćepenak = krilo od vratiju. [2] mušterija = kupac. [3] zamangaliti = zatvoriti. 4 bakal = trgovac mirodijar. [5] ćeif mu je = na volju mu je. [6] čitluk = posjed sa kmetovima. [7] hespap = roba. [8] saćura = korpa. [9] aršlame = trešnje.

Pod dućana pokrit je ljeti hasurom, zimi otrcanom prostirkom, u jednom ćošku stoji mangala[1], a do nje dušek, na kojem Nurija, metnuv križnoge, snatri i čibuke pali.

Njegov stan je u sokaku preko Miljacke rijeke u staroj trošnoj šindrom pokritoj kućerini, kojoj je on aga.[2] S obiju strana te razdrtine je zid, koji paše cijeli posjed Nurije. U tom sokaku samo je još jedna kuća, koja je takodjer „à la turca" od ćerpića[3] gradjena, nu na jedan boj[4] i nešto „švabski" preuredjena. U toj je kući ja stanujem. Tako sam ja najbliži komšija Nurije.

Stara je riječ, da se s komšijom valja paziti, te se tako i nas dva dobro gledamo, prem ne bi mogao reći, da smo baš prijatelji. Jer kako bilo da bilo, ja sam kaurin, a Nurija je pravi stari turkuša[5], koji ne begeniše švabu.

Kroz ovo sedam godina, što smo komšije, čestita on meni Božić, Novu godinu i Uskrs, a ja njemu o Bajramu. Inače si vrlo rijedko zalazimo u pohode, nu kad se sastanemo na sokaku, lijepo se pozdravimo i upitamo za zdravlje :

„Kako si ?"

„Dobro, hvala Bogu! — Kako Ti ?"

„Hvala ! — Zdravo, — mirno !"

Eto, uljudni smo, ali da bi u razgovoru zastali, toga nema ! Mrsko bi bilo starini na sokaku čavarljati. Već kad prodjem čaršijom, svratit ću se sigurno u Nurije. Tamo sjednem na ćepenak, pozdravim kako treba i mi se časom razgovorimo. No ne bude dugo, zašutimo. Nudi Nurija duvanom — zapalimo i šutimo. Donese kafedžija kafu — srćemo crnu, medenu i vruću, — pa šutimo. Ta što bi i divanili uzalud? O čem i o kom ? Nismo mi stare bake, da o koječem brbljamo, već muževi u godinama, kojima pristaje više misliti nego li kazati.

Kad i kad nadje se na dućanu još i koji od prijatelja Nurije, ma razgovor s toga nije ni malo živahniji.

Kad smo duvan ispušili, kafu ispili i malo zasjedili, dignem se.

„Odo' ja !" — kazat ću Nuriji.

„Ejvalah![6]" — odvrati on, pa nikom ništa, odoh ja mojim putem.

[1] mangala = tronog sa pladnjem, na kojem se pali drveni ugljen. [2] aga = gospodar. [3] ćerpić = cigla, koja nije paljena. [4] boj = kat. [5] turkuša je potomak onih prasjedilaca Bosne, koji su bili muslimani još i prije nego što je Turska Bosnu osvojila. [6] ejvalah! = sretno pošo!

Jednog ljetnog dana, dok sam sjedio u Nurije, dodje neki izdrpanac — bilo protuha oli ubogar — pred dućan. Niti maše rukom čelu, da pozdravi, niti se maša u džep, da pare vadi, već se grubo izdere na Nuriju :

„Daj mi sira !"

Omjeri ga Nurija okom od glave do pete.

„Zar džabe ?[1]" — pita ga.

„Jest, džabe !"

I Nurija dohvati sa stijene žak, zahvati malu motku, napuni žak bijelim kozjim sirom te ga pruži toj nezvanoj mušteriji.

Ode odrpanac, da nije ni zahvalio. A Nurija klima glavom, pa u brk mrmlja : „E, Bog će platit ! Bog će platit !"

Baš mi je milo bilo, što sam vidio, kakav je Nurija čovjek. No njemu stoga povladiti ne bi bilo pristojno. Tek sam u duši kazao : Aferim,[2] Nurijo ! Na dobro ti krenulo !

Pod kraj ljeta opazio sam, gdje Nurija oko svoga kućišta obilazi, najprije on sam, a onda sa nekim švabama. Malo poslije dodjoše nadničari, te u jedan dan sruše pola zida okol Nurijine kuće.

„A što je, efendum, — zašto rušiš?" — viknem ja Nuriju sa prozora.

„Biva, gospodine, gradit ću kuću."

„Evala ! Dobro si domislio, jer je Tvoja baš trošna."

„Aja ! Ne gradim ja za se. Kakav bio da bio, moj mi ahar[3] služi."

„Pa zašto onda ?"

„E, tako ! — Da podignem gradju."

Ne bješe mi slobodno dalje pitat, da se Nurija ne uvrijedi. Znao sam, da su u njega dvije neudate kćerke labudice, pa bi moglo biti, da on za njih i za svoje dojduće zetove gradi, a onda o tom nema razgovora.

Podigoše lijepu kuću, ća na dva boja. Švabski ju je graditelj izgradio od kamena i od cigle, valaj čvrstu i priličnu, a u slogu maurskome. Pendžeri su tankim lukom zasvodjeni, a što je na njima od drveta, oličeno je isto kao i kapija, mastno zelenom bojom.

No za čudo mi je bilo, da na nijednom oknu nema mušebaka.[4] Ele, Nurija nije gradio ni za zetove — kako mišljah — ni za ikakva muslimana, jer gdje nema mušebaka, tamo ne može biti ni harema.

Prezimila kuća — u bašti, koju iza nje urediše, već je i trava zazelenila — a u kući još nikoga stanara.

[1] džabe = badava. [2] aferim ! = bravo! [3] ahar = gospodska kuća, ali i staja [4] mušebak = rešetka od drva izrezana na prozoru.

Tad će jednog poslije podne Nurija meni u posjete. Crnom sam ga kafom podvorio, mirisnim duvanom nudio, te se malo razgovorismo. Nije mi bilo pitat, koja ga je sreća meni nanijela, a on ništa o tom, kakovi ga posli dovedoše. Tek kad smo već o svem i svačem tiho prozborili, malko šutjeli i snatrili, zapitat će Nurija: „Je li mnogo najamnine za takav stan, kao što je ovi tvoj?“

Gle, pomislih, treba mu znati, koju će najamninu udarit na svoju kuću.

„Dvijesta vižlina[1]“ — uputim ga ja.

„He-e! — Ništa više?“

‚Taman toliko!“

Nurija nešta na prste hesapio,[2] vezao uzlove u privezaljke svoje duvankese, a kad je to zgotovio, klimnu zadovoljno glavom, digne se sa dušeka i ode.

Dan po tom, eto njega opet na moja vrata. I opet mi uz kafu i duvan zasjeli, te dobrano časa odsjedili. Već je i mrak pao, a sluga donio svjetiljku. Kao da je Nurija na to čekao.

„E, e!”. — razgovori se on tade. — „Da se prevali taj kandil, eto goleme nesreće.”

„Ta valaj ne će!”

„Prolilo bi se to ulje iz kandila — i ode kuća. Ma baš svu bi vatra izjela!”

„Zar?!”

„Od krova do podruma! Znam ja, kako turske kuće gore. Tek zaplamti i već je nema! Da sam ja Ti, ne bi u ovakoj kući bivao.”

„A Ti, Nurijo, — zar je Tvoja kuća bolja? Kod mene bar crijep na krovu, a u Tebe šindra — suha kao slama.”

Tek me je Nurija sažalno pogledao, a onda nagnuo skromno glavu na grudi, ne odvrati meni, već kao za se kaza:

„Mene Bog čuva!”

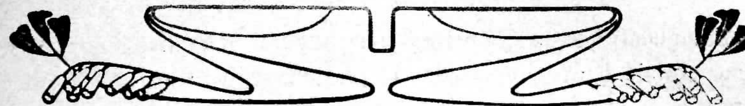
Treći dan poslije toga razgovora, dok sam sjedio na ćepenku u dućanu Nurije, ponudi mi on:

„Komšijo, gospodine, ako želiš — za dvijesta vižlina u mojoj novoj kući stoji stan za Tebe.”

I valja, ja ću selit!

[1] vižlin = 12 novčića. [2] hesapiti = računati.

B. Branko.

RAZVITAK BIOLOGIJE U HRVATSKOJ.

Povjest razvitka prirodnih znanosti u Hrvatskoj od g. 1835. pa sve do g. 1885. prikazaše naši akademici: Bogoslav Šulek, dr. Gjuro Pilar i Spiridion Brusina u 80. knjizi Rada Jugosl. akademije. (B. Šulek: „Naš napredak u prirodnih znanostih za minulih 50 godina“; Dr. Gjuro Pilar: „Napredak mineralogije i geologije u Hrvatskoj Slavoniji i Dalmaciji od g. 1835—1885.“) Fali nam još povijest razvitka prirodnih znanosti u Hrvatskoj od g. 1885. pa sve do danas. Ostavljajući ovaj posao spremnijemu od sebe imadem na umu, da pružim prijegledna sliku razvitka one grane prirodnih znanosti, kojoj je interes narodne inteligencije najviše naklonjen, a to je „nauka o životu“ ili „biologija“.[1]

P r o b l e m ž i v o t a nazvan „problemom svih problema“ ne ostaviše ni naši stručnjaci prirodoslovci netaknut, ali ga stadoše rješavati istom onda, kada se neumornim nastojanjem velikoga hrvatskoga vladike Strossmayera osnova u Zagrebu „Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti“ (1867). Uza sve to, što si je naš narod od toga doba prisvajao svaki napredak prirodnih znanosti, izvojevao se on ma u kojega naroda, prevario bi se svatko, tko bi mislio, da su pri-

[1] Izraz „biologija“ upotrebljava se u ovome etimologijskome značenju, gdje je „biologija“ = „nauka o životu“, a obrađuje one probleme, koji se bave osnovima i jezgrom života. Ovu biologiju zovu i „Općom biologijom“ Osim toga se upotrebljava riječ „biologija“ u enciklopedijskom značenju, pa onda obuhvaća čitavi niz znanoti: sistematiku bilina i životinja, komparativnu anatomiju, histologiju, morfogeniju, paleontologiju, fiziologiju, fiziogeniju, etologiju (ekologiju), antropologiju, biogeografiju i prehistoriju. U užem smislu upotrebljava se riječ „biologija“ za onu nauku, koja se bavi proučavanjem izvanjih djelatnosti životinja i bilja i proučavanjem odnosa između organskih vrsta. Tu nauku nazvaše Nijemci „oekologijom“, a Francuzi „etologijom“. Mi ćemo razmatrati razvitak „opće biologije“ i „ekologije“. U biologiju shvaćenu u njezinu enciklopedijskom značenju zalaziti ćemo samo toliko, koliko će to biti potrebito za razumijevanje razvitka opće biologije, odnosno ekologije.

rodne znanosti kod nas odmah stajale na onoj visini, na kojoj su istodobno stojale u drugih naroda. U prvome redu nazori o životu, što se nalaze u stručnim radovima naših prirodoslovaca sve do konca osamdesetih godina, ravni su upravo onima, što postojahu u znanstvenim radovima kod Francuza, Engleza i Nijemaca do konca 18. stoljeća, ili su pak mješavina takovih nazora s onima, što ih nalazimo u prirodnim znanostima kod tih naroda do pokreta, štono ga proizvede svojima djelima Ch. Darwin. Samo neka ekologijska pitanja shvaćena su nješto ispravnije, ali potpuno ispravnomu shvaćanju ovih pitanja smetalo je često antropomorfoziranje. Nijemci, Francuzi i Englezi imadjahu u razvitku prirodnih znanosti u opće četiri periode: sistematsku, komparativno-anatomsku, filogenetsku i biologijsku. Mi imađemo dvije: sistematsku i filogenetsku. Sistematska perioda dosizala je kod ovih naroda samo do početka 19. stoljeća, a onda ju je zamijenila komparativno-anatomska. Ova posljednja potrajala je sve dotle, dok nije spomenuti Englez Charles R. Darwin g. 1859. objelodanio svoje djelo: „O postanku vrsta“, pa time udario svemu prirodoznanstvenomu istraživanju nov pravac i novo filogenetsko obilježje. Istom u posljednjim decenijima stiču ova istraživanja sve više pravi biologijski karakter, t. j. učestavaju sve više eksperimentalna biologijska istraživanja. Sistematska perioda siže kod nas sve do g. 1883., traje dakle još u ono doba, kada je filogenetska u drugih naroda već u punome jeku. G. 1866. izašla je u Njemačkoj iz pera Ernsta Haeckela „Generalna morfologija“, osnovana na teoriji descendencije organskih vrsta i na Darwinovoj teoriji prirodnoga obira, a još prije, nego što je izašlo ovo djelo, obradio je i sam Haeckel teoriju descendencije u svojoj monografiji „Radiolaria“. God. 1883. izišlo je kod nas prvo strogo znanstveno djelo osnovano na istim principima, na kojima je i „Generalna morfologija“, iz pera učenika Haeckelovoga Dra. Lazara Cara pod naslovom: „Sauropsidi ili teorija postanka ptica od gmazova“ (Rad. Jugosl. ak. 66). Od g. 1883. pa sve do danas traje kod nas filogenetska perioda. Istina je, da su zadnjih nekoliko godina učestala i kod nas biologijska istraživanja, ali još ne u tolikoj mjeri ni na tako širokoj osnovi, da bi mogla sama za sebe sačinjavati biologijsku periodu.

Što se tiče znanstvenih radova u filogenetskoj periodi kod nas, možemo reći i dokazati, da stoje na onoj visini, na kojoj stoje ovi radovi u drugih naroda u toj periodi. A kada bi tko zapitao: „Zašto je trebalo da proteče više od dva decenija, da se mi Hrvati dignemo na onu visinu prirodoznanstvenoga istraživanja, na kojoj stoje drugi narodi?“, odgovorili bi mu, da to stoji u najužoj svezi sa našim političkim, gospodarskim, socijalnim i u opće kulturnim prilikama, u kojima, po riječima slavnoga Račkoga, „ne mogosmo računati pri osnutku učenoga društva na velik broj duševnih sila, tim više, što nam bijahu vrata domaća k najvišim naukam zatvorena sve do g. 1874., i što je u nas bilo malo ljudi, koji bi se znanosti isključivo posvetili“. Ako dodamo jošte, da se i ono, što je bilo stručnjaka prirodoslovaca, dalo pretežno ili i isključivo na istraživanje prirodnih odnošaja Hrvatske Slavonije i Dalmacije, pa je u tome obradjivanju hrvatske faune, flore i geje u prvome redu naravno njegovalo sistematiku, razabrati ćemo lako, zašto nema u sistematskoj periodi kod nas onakovih morfologijskih radnja, kakove dolaze u filogenetskoj.

Kada je Darwinovo djelo „O postanku vrsta“ bilo prevedeno na njemački, boravio je Ernst Haeckel u Italiji. Povrativši se kuć. g. 1860. čuje, da je izašla sasvim luda knjiga od Darwina („dass ein ganz verrücktes Buch vom Darwin erschienen sei“) i ta knjiga da niječe Linnéovu dogmu o nepromjenljivosti vrsta. Prirodoslovci se podijeliše u dva tabora: jedni su bili za Darwina, a drugi proti Darwinu, a kako se je Haeckel borio u prvim redovima i najodlučnije mnogobrojnim popularnim djelima za Darwina, nastade kasnije borba za Haeckela i proti njemu. Isto takav boj za Darwina i proti Darwinu, za Haeckela i proti Haeckelu vodio se je i u Hrvatskoj, a najžešća borba je bila u posljednjem deceniju sistematske periode. Medju našim akademicima prirodoslovcima bila su u početku takodjer dva tabora, jedni za Darwina i Haeckela, a drugi proti njima. Za Darwina bijahu Spiridion Brusina, koji je prvi o Darwinu držao predavanje u gospodarskom društvu (1870. i 1871., izašlo u „Viencu“), Bogoslav Šulek i Josip Šlosser Klekovsky, a proti Darwinu bijahu u početku akademik J. Torbar i Lj. Vukotinović. Kako e razabire iz radova ovih akademika, oprečna su stanovišta oštro naglašena.

U Njemačkoj su i stručnjaci prirodoslovci u početku često vrlo krivo shvaćali Darwina, a ovo pogotovu vrijedi za nestručnjake. Pristupnija shvaćanju ne samo širih krugova nego i stručnjaka bila su popularna djela Haeckelova i Büchnerova prodahnuta Darwinovom teorijom prirodnoga obira i teorijom descendencije organskih vrsta. Haeckelovo znanstveno djelo „Generalna morfologija“ kao ni Dar-

winovo „O postanku vrsta“ nije naišlo na pravo razumijevanje. Ali Haeckelovo popularno djelo: „Natürliche Schöpfungsgeschischte“, Büchnerov: „Kraft und Stoff“, pa „Vorlesungen über die Darwinistische Theorie“ proniješe im ime na daleko i široko. Najzanimljivije je, da su i stručnjaci prirodopisci često kao pristaše Darwina dokazivali ispravnost i istinitost Darwinovih razlaganja citirajući izvadjanja Haeckelova i Büchnerova u njihovim popularnim djelima, a protivnici Darwina isto tako zabacivahu Darwinovu teoriju i teoriju descendencije pobijajući izvadjanja Haeckelova i Büchnerova. Isto je bilo i kod nas. I naši stručnjaci prirodoslovci, inače pristaše Darwina, nisu ga u početku u svemu shvaćali. Proti Darwinu se je borba vodila kod nas citiranjem Cuviera i Buffona (J. Torbar), a za Darwina citiranjem Büchnera (J. Šlosser-Klekovski) i Haeckela (S. Brusina). Još u 18. stoljeću učio je naime slavni prirodoslovac Linné, da je toliko vrsta bilja i životinja na svijetu, koliko ih je Bog stvorio: učio, da su vrste apsolutno nepromjenljive. Kako je ta dogma u nepromjenljivost vrsta bila duboki korijen uhvatila, nije mogao uspjeti ni slavni Francuz Lamarck, kad je god. 1809. iznio sasma protivnu nauku: O postepenom razvitku organskoga svijeta iz najnižih organizama do najviših. Uza sve dokaze Lamarckove njegova teorija descendecije životinjskih i bilinskih vrsta bila je posve zaboravljena tako, da se zemljak njegov glasoviti paleontolog, otac paleontologije Cuvier, vratio staroj dogmi: vrste su konstantne. Ali Cuvieru kao izvrsnomu poznavaču okamenjenih životinja i bilja, što su nadjene u raznim slojevima zemaljskim, ne umače neopaženo, kako su te okamenine iz mladjih slojeva slične onima iz starijih, samo što su savršenijeg ustrojstva. Videći, da ovo nije u skladu sa nepromjenljivošću vrsta, koje se je on čvrsto držao, zasnova teoriju geoloških katastrofa i revolucija, koje da su u stanovitim razmacima vremena pustošile čitavu zemlju, a s tim u svezi i teoriju opetovanoga stvaranja — teoriju, koja se radi ugleda Cuvierova dosta dugo održala. Kada se je teorija već stala rušiti i kada ju je znanost već zabacila, opravdava ju glasoviti prirodoslovac Agassiz ovako: „Stvoritelj je mogao jednu vrst, koja mu se svidjala, još jedanput stvoriti“. U 12. knjizi „Rada“ Jugosl. ak. od g. 1870. izišla je iz pera akademika J. Torbara rasprava pod naslovom: „Vrsti životinja već u historičko doba izumrlih i uzroci s kojih životinjskih vrsti nestaje“. Akademik dijeli historijsko doba od geolo-

gijskog tako, da veli: „Svršetkom diluvijalne dobe prestaje geologija (!), a početkom aluvijalne dobe počimlje historija“. Premda se, veli akademik dalje, „lice zemlje još sveudilj mijenja, ne može se ipak ova promjena aluvijalna nazvati geologičkom. Jer dočim su se geologičke pretvorbe zemlje silnimi i užasnimi ako ne obćenitimi, a ono svakako na velike predjele i čitave kontinente protegnutimi katastrofami očitovale, koje su u svojih razklopih (!) pod urvinami i razvalinami pokopale ciela plemena organičkih bića; preobrazuje se spoljašnji lik zemlje od historičke dobe samo mjestimice i to tihim laganim mirnim i rekao bih redovitim korakom“. Već g. 1830—1832. udario je slavni Englez Charles Lyell osnov modernoj geologiji učeći, da nikada nije bilo takovih katastrofa, koje bi obuhvatale cijelu zemlju i da se u opće zemaljska kora „tihim, laganim, mirnim i redovitim korakom“ razvijala od prvog postanka pa sve do danas. Nu po svojoj diobi historije i geologije dolazi naš akademik do ovih zaključaka o uzrocima smrti životinjskih vrsta: Da protumači, kako su mnoge životinjske vrste u „geologijskim“ periodama izumrle, ne izlazi na kraj bez katastrofa, rasklopa zemlje (!) i prevrata, a za vrste životinjske izumrle u „historijsko doba“ izričito navadja, da je smrt „kao postulat u samoj prirodi osnovana“. „U historijsko doba, veli akademik, jedan od uzroka smrti nosi u sebi već sam razvitak čovječanstva, kultura i promet ljudskoga plemena, jer s napredovanjem čovječanstva skopčana je i promjena onih zemljišnih, klimatičkih, fizikalnih i ostalih faktora, o kojih visi život i trajanje organičkih bića“. — „Promjena hrane, toplote, vlage pače isti klimatički odnošaji mogu se ljudskim uplivom i pripomaganjem tako preinačiti, da prvobili organizmi ne mogu više imati dovoljnih uvjeta svojemu opstanku. Ovakova preinaka zove se naprosto promjena okolišja (medium ambiens). — Ako izmedju promjene okolišja i naravi organičkoga bića nije odviše veliko nerazmjerje, onda će se ovo prilagoditi promijenjenu okolišju, ali će se promieniti u točkah, koje mu u životno biće (!) ne diraju. Tako postadoše različite vrsti stachis, prunella, ranunculus, tako postadoše bez dvojbe i one različite suvrsti životinjstva, koje se različitim perjem, dlakom, rogovi i t. d. razlikuju od svoje prvobitne vrsti“.

Kod Niemaca, Francuza i t. d. bilo je stručnjaka, koji su kao i naš akademik Lj. Vukotinović u starijim svojim djelima bili

proti Darwinu i zastupali dogmu konstantnosti vrsta, a u novijim stupiše na obranu Darwina prihvaćajući njegovu teoriju prirodnoga obira i teoriju descendencije. Našlo se dapače i takovih slučajeva, da je stručnjak prirodoslovac u početku prigrlio Darwinovu teoriju, a kasnije joj postao protivnikom. Ali nam nije poznat takav slučaj, da bi tko u jednom te istom svojem djelu zastupao dva ovako oprečna m šljenja, kao što ih zastupa naš akademik J. Torbar držeći se s jedne strane konstantnosti vrsti, a s druge iznašajući dokaze za postanak različnih vrsti i suvrsti bilja i životinja u prirodi promjenom okolišja. Iz izjava akademika S. Brusine („Zoologija i Hrvati") znamo, da je Torbar nastupom filogenetske periode kod nas bio darvinista, a u gornjem primjeru čitamo, kojim slijedom se je evolucija nazora o ovome znamenitom biologijskom pitanju kod njega razvijala. Prvo, što Torbar od Darwinove teorije prihvaća, jest „metodička selekcija". I njemu je dakle nepobitno utvrdjena činjenica, da čovjek „promjenom životnih uvjeta" može izvoditi nove suvrsti i vrsti bilja i životinja. Ovo je i Darwina dovelo do njegove teorije „prirodne selekcije".

Dvadeset i pet punih godina radio je Ch. Darwin na svome djelu „O postanku vrsta prirodnim obirom ili uzdržanjem u borbi za opstanak odlikujućih se rasa" skupljajući činjenice i dokaze iz zoologije, batanike i geologije, proučavajući domaće životinje i njihovo uzgajanje, pa je upravo u tome, što je dokazni materijal zahvaćao u tako različna područja, bio razlog neshvaćanju Darwinova djela. U Njemačkoj po riječima V. Bölschea profesor botanike nije mogao kontrolirati fakta skupljena iz zoologije, zoolog iz botanike ili geologije. Što razumiju na primjer, veli Bölsche, toliki muzealni zoolozi o rezultatima i problemima praktičnoga gojenja domaćih životinja, kad vele: „To spada u područje moga gospodina kolege nacionalnog ekonoma, a ne u moje"?

U 7. knjizi „Rada" od godine 1869. u raspravi: „Pokus monografije runjikah (hieraciorum) po sustavu fiziografičnom" veli akademik Lj. Vukotinović ovo: „bilina napokon u vrtu odgojena nije već ona, koju je priroda samovoljno porodila, nije samorast, zato niti nemože biti predmetom za razmatranje bilinsko. Zadaća botanička nije ruku svoju miešati u proizvadjanje bilinah, — to se ima prepušćati vrtlarom — nego mu je zadaća motriti biline kakih priroda daje". Prije toga kaže

akademik ovako: „U ostalom Darwinova teorija niti ne spada u okrug bilinstva (botanika, phytographia, Pflanzenbeschreibung), jer bilinstvo se bavi sa bilinami jur gotovimi, kako ih priroda stvori, a ne pita od kuda i kako su postale, što spada u biljoslovje (phytonomia, Anatomie der Pflanzen; Pflanzenlehre)."

Iz ovoga razabiremo, da je Vukotinović upravo metodičku selekciju zabacivao ističući, da „tajnu onu svemoguću silu, onaj prvobitni izvor, iz kojega je proizašao vas život u svojih divnih mnogoličnih formah, ne će čovjek nikada, dok čovjekom ostaje, odkriti", i da se „Darvinovoj teoriji može prigovoriti temeljito".

U 13. knjizi „Rada" 1870. imade rasprava: „O uplivu obradjivanja zemlje i gojenja bilja na „fizionomiju predjela i na značaj naroda" iz pera Dra. Josipa Šlossera Klekovskoga: „Najnutarnjija jezgra svega prirodoslovnoga istraživanja jest nauka o povjesti razvijanja; jer ona je jedino istinito vrelo, iz kojega se možemo nadati, da ćemo crpsti istinu, svjetlost i spoznanje," veli akademik u I. odsjeku svoje rasprave („Teorija stvaranja u prirodopisnom pogledu"). „Jedino sigurni put da dodjemo do tvorbe forama u naravi, veli akademik, jest, da se brižno razmatra, što je moguće i što vjerovno po svih poznatih načelih izkustva, da se savjesno uzporedjuju svi još i sada nastajući pojavi u organičkom carstvu, sve sile, koje djeluju i protudjelatnost bude, bez obzira na religiozne dogme, ali i bez svih filozofičkih hitrina". Nauku o „povijesti razvijanja" zovemo „filogenijom, ali se znanost danas ne sastoji u samome izlaganju filogenije, nego traži uzroke „razvijanju". Jezgru današnjega prirodoslovnoga istraživanja sačinjava „tumačenje filogenije". Potpuno pravo imade akademik, kada kaže, da se kod prirodoslovnog istraživanja imade sve kritički promatrati i prosudjivati bez kakvih filozofičkih hitrina i bez obzira na religiozne dogme.

Kada bi se ovo držalo na umu, ne bi borba za promjenljivost vrsta i proti njoj, za Darwina i proti njemu imala u početku — kod nas i kod drugih naroda — više filozofsko-religijozno nego prirodoznanstveno obilježje; ne bi se ni razvila dva posve oprečna stajališta u promatranju prirode: teleologijsko i materijalističko. Torbar stoji na teleologijskom stanovištu, Šlosser na Büchnerovom: materijalističkom. S oba ova stanovišta promatra se priroda jednostrano. S toga prikričava sam Torbar (Ljetopis Jugosl. ak. VI. 1891.) posma-

tračima sa teleologijskoga stanovišta ovo: „Nu s druge strane valja i onu stranku, koja prirodu sa plemenitijega (teleologijskog) stanovišta shvaćenu proučava, p o z o r n o m u č i n i t i n a t o, d a s e t i m n e i d e u p r i l o g p r a v o j o b j e k t i v n o j z n a n o s t i, a k o s e t u m a č e n j u p r i r o d n i h z a k o n a i u z r o k a i k o d t a k o v i h p o j a v a, g d j e s u j a s n i i o č e v i d n i, i z b j e g a v a“. Akademik dakle upozorava, da teleologijsko stanovište m o ž e voditi do izbjegavanja ispravnoga tumačenja prirodnih zakona i uzroka i kod takovih pojava, gdje su jasni i očevidni, dakle da može voditi do s u b j e k t i v n o g a s h v a ć a n j a p r i r o d e. Da je i Šlosserovo shvaćanje u nekoj mjeri subjektivno, čitamo već u onome, što smatra najnutarnjijom jezgrom prirodoslovnoga istraživanja: „**Filogenija** je jedino istinito vrelo, iz kojega se možemo nadati, da ćemo crpsti istinu, svjetlost i spoznanje“. U onoj periodi u razvoju prirodnih znanosti, što ju nazvasmo filogenetskom, shvaća se ispravno „povijest razvijanja organskih vrsta“, t. j. filogenija, ali se d o v o l j a n t u m a č f i l o g e n e t s k o m u r a z v o j u ne nadje ni kod nas ni kod drugih naroda. Darwin smatra, ako i ne jedinim, a ono ipak glavnim faktorom filogenetskoga razvoja „prirodni obir“ individua njeke vrste, koji se zbog njekih svojih prednosti uzdržaše u „borbi za opstanak“. Samo se po sebi razumijeva, da d o f i l o g e n e t s k e p e r i o d e ne možemo ni kod nas ni drugdje tražiti potpuno ispravnoga shvaćanja ni filogenetskoga razvoja samoga, a kamo li eksplikacije ovoga razvoja. S toga se ne ćemo čuditi, što Šlosser g. 1870. u svojoj već spomenutoj raspravi („O uplivu obradjivanja zemlje i t. d.) govori o filogenetskom razvoju ovako: „te ako i je na prvi mah više nego čudnovato, kako bi iz ribe kakav puzavac, ptica, da i sisavac nastati mogao, kako li se preslica (Equisetum) omorikom pretvoriti mogla; ipak to nije ništa čudnovatije nego li svagdanji naraštaj i prizori u životinjstvu i bilinstvu, ili pako razvijanje orijaškoga duba iz klice, koja kako se u plodnici pokazuje, nije bitno različita od klice, iz koje nastane kakov cvjetić, koji skromno vegetira kod nogu orijaša bilinskoga“.

V u k o t i n o v i ć (kad je već stupio u kolo boraca za Darwina) veli u svojim „Opazkama“ k „Prirodoslovnim teorijama i Darwinizmu“ o položaju čovjeka u prirodi ovo: „Sa naukom Darwinovom o transmutaciji i sa načeli njegove descendenztheorije stavlja se u najužji savez posljedica, da je čovjek postao iz majmuna, i to zato, jer majmun i glede unutarnjega svoga organizma i glede inih nekojih svojstavah stoji čovjeku najbliže, mogao se dakle putem transmutacije pretvoriti u čovjeka. Nu mnijenje oto, da je čovjek izravno postao iz majmuna, ne mogu dijeliti... jer držim, da niti za selekciju niti borbu za opstanak majmun nema u sebi uvjetah onih, koji su potrebni u tu svrhu, te se takova transmutacija ispuni“. „Ako stanemo motriti majmuna, vidit ćemo uda raztegnuta bez simetrije, nespretnost tijela, na umu pako više ludosti nego razbora; vidit ćemo gotovo cijelu karikaturu, nigdje niti traga ikojemu svojstvu, koje bi moglo biti predmetom izvrstnije selekcije, još manje kakovih koristnih resultatah; iz pokvarenosti dakle se ne mogaše nipošto šta savršenijega roditi. Obratno čini se, da se je majmun sam izrodio, te on samo živovari i bori se za svoj obstanak, nu bez uspjeha, jer mu ne predstoji ino, nego propast; i to upravo zato, jer ne posjeduje niti jedno valjano niti koristno svojstvo, koje bi mu kadro bilo osigurati obstanak, napredak i oplemenjenje za daljnju budućnost. Sam dakle izkvaren, nije mogao biti otac savršenijim organizmom“.

Nikada iz r i b e nije nastao p u z a v a c niti je nastala p t i c a ili možda s i s a v a c, isto tako nije se nikada p r e s l i c a (Equisetum) o m o r i k o m pretvorila, niti je čovjek izravno postao iz majmuna. Sasvim je suvišno bilo nastojanje Vukotinovićevo, da dokaže, kako se Darwinovom prirodnom selekcijom nije od majmuna mogao razviti čovjek. U povijesti razvijanja životinjskih i bilinskih vrsta nema takva slučaja niti ima faktora u prirodi, koji bi takav slučaj protumačiti mogao. Filogenetski razvoj dakle ne samo da se ne pokriva sa ovakovim nemogućim slučajevima, nego im je sasvim oprečan. S toga je Ernst Haeckel s punim pravom rekao, da Darwinovoj teoriji prirodnog obira i teoriji razvoja organskih vrsta ništa nije toliko smetalo, koliko krivo shvaćanje, da se je čovjek izravno razvio iz majmuna. U istoj svojoj raspravi (Prirodoslovne teorije i Darwinizam, Rad knj. 41. od g. 1877.), u kojoj Vukotinović niječe i pobija mogućnost izravnoga postanka čovjeka iz majmuna, veli on i ovo: „Nu iz druge strane se može dopustiti i to, da se je čovjek razvio paralelno uz majmuna, t. j. onda, kada je tvorba doniela u život savršeniji organizam od inih sisavacah, organizam najme temeljni za stvorove Homo i Pithecus, da se je onda čovječji organizam pojavio te se je usavršio shodno dispoziciji u nj' položenoj, majmun pako da je pošao smjerom nižim; n i t i n i j e d o t j e r a o d a l j e, nego donle, g d j e g a v i-

dimo dan danas. Glavna dakle ova osnova organična, koju smatramo za najviši stepen svijeta organičkoga, bude u organizmu majmuna kvalitativno i kvantitativno reproducirana, nu na toliko promijenjena, da u izražaju svih svojih tjelesnih i umnih funkcijah zauzimlje duboko izpod čovjeka mjesto".

Ovdje se eto Vukotinović stavlja na ispravno filogenetsko stanovište. A kako da to razumijemo? Kako akademik može iznajprije tvrditi, da je majmun cijela karikatura, da on samo živótari i bori se za svoj opstanak, nu bez uspjeha, jer da mu ne predstoji ino nego propast, da se je majmun sam izrodio, a poslije, što je potpuno ispravno, tvrdi, da majmun niti nije dotjerao dalje nego donle, gdje ga vidimo dan danas? U ovoj svojoj raspravi Vukotinović doduše brani Darwinovu teoriju selekcije i teoriju descendencije organskih vrsta, ali sam stoji jošte na prijelazu iz tabora protivnika u tabor darvinista. Tvrdnja njegova, da se je majmun izrodio, plod je krivoga stajališta, s kojega pisac promatra ustrojstvo majmuna. Ako promatramo ustrojstvo i svojstva kojega majmuna, n. pr. orangutana, što no živi na Sundajskom otočju (Borneu i Sumatri) u gustim šumama kroz prizmu ustrojstva i svojstava čovjekovih, ako dakle antropomorfiziramo, vidjeti ćemo lako u njemu „karikaturu čovjeka", a to će nas onda dakako dovesti do neispravnoga mišljenja, da se je majmun (orangutan) izrodio.

Akademik J. Torbar („Zaštitne boje i oponos u životinjstvu", knj. 123. „Rada" g. 1895.) veli (str. 58.) ovo: „Čovjek ne će životinje shvatiti i potpuno proučiti i ocijeniti znati, ako ne uvaži sve okolnosti, u kojima žive, jer svaka svojim sastavom i organizmom nosi u sebi izraz upliva i sklada izmedju njezina života i okoliša, u kojemu živi". Dalje navadja, kako je poznati francuzki prirodoslovac Buffon (koji je živio pod konac 18. stoljeća) posrnuo u svojem sudu, što ovo nije držao na umu. Buffon je u dvoprstu ljenivcu (bradypus didactylus) vidio „pepeljugu" od „maćehe prirode" upravo zapuštenu. „Dakako, veli akademik, ako se njegov ustroj posmatra napose i otrgnut od šuma i drveća, onda mu je život u istinu kukavan; ali sporediv ga s njegovim okolišem, onda se mora priznati, da je on u južnoameričkim šumama tako na svojemu mjestu, kao što je riba u vodi, deva u afričkim pustarama, čaplja u močvarama, ili orao u zraku. Cijelim sastavom tijela upućen je samo na drveće, živući samo o lišću, pupljų, mekanim mladicama i plodu. — Ležeći tako životinja na mahovinom obrasloj grani medju zelenim lišćem, treba neprijatelju osobite vještine i oštra oka, da ju opazi. Zelenilo ljenivčeve boje ne dolazi od same dlake, već od njeke alge, koja se dlake hvata, te je kao proizvod obilate šumske vlage, jer životinja zasužnjena izgubi ovo mastilo". Što vrijedi za Buffonova dvoprstog ljenivca, isto to vrijedi i za Vukotinovićeva majmuna. Učenjaci, koji su promatrali orangutana u gustim šumama na Borneu i Sumatri, utvrdjuju nedvojbeno, da je ova životinja cijelim sastavom svojega tijela upućena samo na drveće tamošnjih šuma. Većom dužinom prednjih udova od stražnjih, jako razvijenim mišičjem i velikom snagom u prednjem dijelu tijela, nogama penjalicama, smjerom padanja i bojom dlake kao i čitavim ostalim ustrojstvom tako se je životinja prilagodila životu na drveću, da može poslužiti upravo za uzor prilagodbe organizma na milieu.

U 66. knj. „Rada" od g. 1883. („Noviji pokret u botanici") Vukojinović se jošte bori s novijim pokretom u botanici, koji ide za tim, da se izgradjuje filogenetsko stablo umjesto prije uobičajenih popisa i opisa vrsta i svrstavanja ovih vrsta u prerazlične manje ili više umjetne sustave, koji su često izradjeni bili na osnovu izvanjih manje ili više stalnih i znamenitih obilježja. „Jedno je medjutim (veli akademik), čemu se moramo čuditi, i što nemalo otegoćuje željeni napredak nove škole, i to je ona okolnost, da najme mnogi sistematikeri i phytografi, koji se izjaviše za načela nove škole, radnje svoje velikom stranom ili još i podpuno izvadjaju u duhu stare škole. Dokazom to služi, kolika moć leži u starih navadah, kojih se, makar da uvidjamo, da nisu dobre, ipak ne možemo okaniti. Video meliora proboque, deteriora sequor — kaže Horac. Moram se i sam brojiti medju krivce, jer sam i ja u opisu „plemena sucvjetakah" držao se samo djelomice načela nove škole; nu neka bude primljeno kao prelaz iz staroga na novo, a najnovije, što sad ovdje predlažem, opis naime plemena ljubičinah „familia Violariae" u Hrvatskoj rastućih sastavljen je podpuno polag načela nove škole, naročito onako, kako ju polag mojih nazorah shvaćam". — Potpuno pravo ima dakle Dr. Lazar Car, kada g. 1883. u spom. svojoj raspravi („Sauropsidi") kaže ovo: „Danas je već opće poznata činjenica, da sistem ne služi samo pregledu životinjstva i bilinstva, niti da je isti izraz puke sličnosti i različnosti raznih vrsti, već da nam predstavlja filogenetičko stablo, dakle pravu daljnju ili

bližnju srodnost životinja i bilina". Oba ova reda kralješnjaka: ptice i reptilije (gmazove) promatra pisac s gledišta komparativne (uporedne) anatomije, komparativne ontogenije i paleontologije, a time njegova rasprava dobiva pravo obilježje radova u filogenetskoj periodi. Komparativne anatomije, kao ni komparativne ontogenije nema ni za lijek kod nas u sistematskoj periodi, a i paleontologija je razmjerno slabo zastupana. Pitanje, jesu li vrste konstantne ili promjenljive, riješilo se je pod konac sistematske periode tako, da se je i kod nas prešlo na izgradnju filogenetskoga (rodoslovnog) stabla bilinskih i životinjskih vrsta, koje bi nam imalo prikazati, kako su se životinjske i bilinske vrste u prirodi razvile. Ali prem da je ovo pitanje u sistematskoj periodi konačno izvedeno na čistac, druga pitanja, štono zasijecaju bilo u opću biologiju, bilo u ekologiju, najvećim dijelom (kako je već spomenuto) ne bijahu u toj periodi ispravno shvaćena.

Prvo ekologijsko pitanje, što se obradjuje u „Radu", jest s e l i t b a p t i c a. (J. Torbar: „O selitbi i opsegu putovanja naših običnijih ptica selica". Rad, knj. 1. g. 1867.) Da se ptice sele, znade gotovo svako dijete, ali do potpunoga poznavanja uzroka toga pojava ne dodjoše još dan danas ni sami učenjaci, koji se osim toga u tumačenju toga biologijskog pojava razilaze tako jako, da pojedinci zastupaju upravo oprečna mišljenja. Tako K. Graeser u djelu „Selitba ptica" (Berlin, 1905.) tvrdi, da vjetar nema nikakva utjecaja na selitbu ptica i da se ptice sele s a v j e t r o m i p r o t i v j e t r u, a Fritz Braun, da se sele samo s a v j e t r o m. S druge strane dobar dio učenjaka uzimlje, da su j e d i n i u z r o c i seljenju ptica promjene temperature i nestanak hrane, a ima i takovih, kojima su kao dodijala sva ta različna tumačenja, pa selitbu ptica tumače na vrlo jednostavan i lagan način: P t i c i j e, vele, p r i r o d j e n o, d a s e s e l i. Ovo će posljednje tumačenje u širim krugovima naći jamačno najviše pristaša. Razlog je tomu taj, što i danas u doba dubokih znanstvenih istraživanja ima i takovih radnika, koji ne vole dublja opsežnija direktna opažanja, nego se zadovoljavaju laganijim poslom. Ne možemo dakle zamjerati Torbaru, što se u ono doba, dok još nije bilo ni kod nas ni drugdje po svijetu „ornitoloških centrala", koje motre i svestrano proučavaju selitbu ptica, priključuje onima, koji vele: „Ptici je prirodjeno, da se seli". Istina je, da se ovim ništa ne tumači, nego se time izriče samo to, d a u z r o c i s e l i t b e n i s u p o z n a t i. U uvodu veli Torbar, „da seoba ptica selica ne dolazi samo s promjene toplote,

već takodjer ili možda jošte više s nekoga nutarnjega, njihovu organizmu prirodjena zakona".

Ovaj „prirodjeni zakon" ili „i n s t i n k t" nije takodjer Torbaru dovoljan za tumačenje selitbe ptica, nego doziva u pomoć i jednu vitalnu silu. Jer što je drugo imao akademik na umu nego vitalnu (životnu) silu, kada veli ovako: „tu imade jošte neki u samome n u t a r n j e m b i ć u ž i v o t i n j a l e ž e ć i r a z l o g, koji se samo u savezu s obćenitom harmonijom prirodnih zakona protumačiti može? Nu ovakav nutarnji i j o š t e n e o d g o n e t a n i r a z l o g dade se posve dobro u sklad dovesti s p r i r o d j e n o m t e ž n j o m ž i v o t i n j a u o p ć e, a p t i c a selica napose, koja ih samo u takove zemlje i predjele vuče, gdje svojim naravnim potrebam zadovoljiti uzmognu, t. j. koje i obilnošću plodina i klimatičnimi odnošaji njihovim zahtjevom odgovaraju. I sam akademik kaže („Zaštitne boje i oponos u životinjstvu"): „Zato će se, kako češće spomenuti englezki prirodoslovac i filozof Mivart veli, izjaloviti svako nastojanje, kojim bi se htjelo pojave živućega svijeta protumačiti mekaničkim djelovanjem, bez bitno različitih vitalnih sila, jer bi se takovim nastojanjem išlo za tim, da se gotova nemogućnost dokaže". Samo na taj način mogao je akademik reći u raspravi o selitbi ptica, „da je životna djelatnost lastavica samo za vrieme o b u s t a v l j e n a(!)," budući da jedino vitalistički nazor o životu niječe ovisnost njegovu od ustrojstva tjelesnoga, pa dopušta, da se život može obustaviti i u tijelo opet povratiti. Ovaj vitalistički nazor vlada u znanosti naprednijih naroda Francuza, Engleza i Nijemaca u njihovoj sistematskoj periodi, dakle do početka 19. stoljeća, dok je danas posvuda svojina samo širokih slojeva izvan kruga znanosti. Znanost ga je odavna izbacila, budući da ništa ne tumači.

Kao što je znanost zabacila vitalne sile, isto tako je zabacila i shvaćanje instinkta kao nješto p r v o b i t n a i b i ć u p r i r o d j e n a, kako ga shvaća Torbar („O instinktu", Rad knj. 117.). Današnji naši ornitolozi u tumačenju selitbe ptica ne dozivaju u pomoć ni vitalnih sila, niti uzimlju, da je instinkt neka nutarnja prvobitna i biću prirodjena moć. Sa zadovoljstvom možemo istaći, da su upravo hrvatski ornitolozi u tumačenju selitbe ptica udarili nov pravac, koji bi mogao uspješno voditi do cilja, t. j. do odkrića svih faktora selitbe ptica. U njemačkom jednom stručnom časopisu („Ornitologisches Jahrbuch", XVII. 1906., sv. 3.) izišla je vrlo zanimiva rasprava iz pera prof. Mi-

lana Mareka („Utjecaj vjetra i vremena na selitbu ptica"), koji dolazi do zanimivoga zaključka, da selitba ptica stoji u svezi s provalama barometričnoga maksimuma (područje visokog uzdušnog tlaka) i minimuma (područje niskog uzdušnog tlaka) i posljedicama tih provala. Prof. Marek ide i dalje, pa nam pokazuje, u kakvoj su svezi ta dva pojava, jedan meteorologijski, a drugi bioloigjski. Ostavljajući po strani izvadjanja piščeva (gl. „Obzor" od 13./I. 1907.: „Novo tumačenje selitbe ptica") istaknut ćemo, da je prof. Marek unio mnogo svjetlosti u ovo pitanje i udario temelj njegovu riješenju podavajući dolično mjesto u tumačenju izvanjim faktorima. I prof. Marek uzimlje, da u ptica selica ima danas „instinkt za putovanje" (koji bude provale barometr. maksimuma i minimuma), ali i on poput drugih nekih naših ornitologa nastoji da protumači, zbog kojih faktora se je taj „instinkt za putovanje" u ledeno doba kod tih ptica razvio. Prof. Marek nalazi, da su po njemu izneseni faktori selitbe ptica u ledeno doba bili uzrokom razvitku toga „instinkta za putovanje", a to su provale barometričnih maksima i minima sa njihovimi posljedicama (vjetrovima, promjenom temperature, i nestankom hrane).

Od ostalih biologijskih momenata, koji su obradjivani u sistematskoj periodi, spominjemo: generaciju spontaneu, ontogenetski razvoj, nasljedstvo, hybriditete, uzajmičnu svezu kukaca sa cvijećem, mesožderne biline i mimikrija.

U „Opazkama" k „Prirodoslovnim teorijam i darvinizmu" veli Lj. Vukotinović o postanku života ovo: „Slobodno je reći, da bijaše u početku neka tvarina neopisiva, na pr. u gdjekakovoj židčini, koja mehaničkom snagom zadobi nagon na gibanje, te se gibanje ovo vremenom pomnoži i uslijed privlačivosti naraste tako, da se tada razdieli na više manjih čestica, koje putem dalnjih gibanjah i sredstvom medjusobnih doticajah zadobe napokon klicu snage životne (!), koja se usavrši i postane sposobnom, da se razplodi u podpunijih formah". Ovo mišljenje zastupa akademik onda, kada je već odlučno stao braniti teoriju descendencije organskih vrsta, a prije toga je u svojoj raspravi: „Tvorba i njezino trajanje" (knj. 11. „Rada" 1870.) zastupao ovo mišljenje: „Nu kako je postao (čovjek), iz čega je život u obće, a napose život čovjeka postao, to ukupno naše veleumje nemože ni dokučiti ni pozitivno protumačiti. Tu stoji ona golema granica, koju nismo kadri prekoračiti. Tu na ovoj granici prestaje znanost naša i počimlje vjera".

Šlosser se u tome pitanju priključuje Büchneru, kojega citira veleći („O uplivu obradjivanja zemlje itd."): „Nasuprot tvrdi Dr. L. Büchner u svojih empiričko-filozofičkih študijah o naravi na str. 77., „da su klice svakoga života, providjene idejom roda očekivajuć od vieka upliv stanovitih vanjskih okolnostih, bile u onoj parnoj masi bez oblika, iz koje se je naša zemlja po malo konsolidirala ili pako u prostoru svjetskom; a kad se je zemlja već stvorila i ohladila, da su na nju pala, pa gdje je baš slučajno bilo potrebitih vanjskih uvjeta, tude su se razvijale". — „Ali i tu pripomoć (iz vana), veli akademik, odbijaju najnoviji prirodoslovci, te velikom izvjestnošću dokazuju, da organska bića, koja su na zemlji, nastaju iz skupnoga djelovanja sila i tvari, koje u samih stvarih leži." Na drugom mjestu iste rasprave veli akademik: „Istina je doduše, da su novija znanstvena istraživanja sve više temelj podkopala radjanju „bezspolnomu", kojemu su prije jako veliki djelokrug davali; ali je ipak više nego vjerovno, da tako i danas još nastaju i najnesavršeniji organismi, što potvrdjuju nebrojeni pokusi i iskustvo". Sada pisac navadja primjere, a medju inima i ovaj: U razpravi profesora dr. Schaufhausena u Bonnu (Recherches sur la generation spontanée, 1862.) dokazuje se, da „protococcus", najniža forma organičnoga navlastito pako bilinskoga carstva, nastaje bez pomoći kakove organične substancije, jedino uplivom vode, zraka, svjetla i topline, pa se razvija dalje do drezge (alga), lišaja i mahovine. Stanica, iz koje „protococcus" nastaje, razvije se iz jako sitnih izrnašca, a jer se stanica ta neprestanim dijelenjem i cijepanjem množi, nastaju otud drezge (alge). Kako se drezga pretvara u mahovinu, veli dr. L. Büchner i Kützing, da su motrili." (Büchnerov Kraft und Stoff, pag 75.). Akademik navodi više primjera i veli, da bi ovakovih primjera za bespolno radjanje mogao još mnogo i mnogo navesti, ali to ne će učiniti zbog maloga prostora, u kom se akademička razprava imade kretati.

U ovome navedenom primjeru imademo opet dokumenat, kako se je krivo shvaćala „nauka o povjesti razvijanja organskih vrsta," kad jedan od pisaca „Florae croaticae" drži (sa Büchnerom), da se iz alge direktno razvija mahovina. Spominjani već francuski prirodoslovac Buffon uzimlje takodjer, da se nisu samo najsitnije životinjice i biljke razvile direktno iz „praha zemaljskoga" bez utjecaja organskih tvari, nego da su se tako razvile dapače i trakavice, i gujavice. Buffonu se ovo ne može toliko upisati u grijeh, jer je on živio u ono doba, kada se

je još općenito vjerovalo u konstantnost vrsta. Ako pak i Šlosser (g. 1870.) vjeruje tvrdo u ovakovo postajanje živih bića, koja već posjeduju razmjerno visok stupanj ustrojstva, dokazuje opet s druge strane, kako je slabo shvaćana kod nas filogenija sve do pod konac sistematske periode. Stoga posve dobro primjećuje drugi pisac epohalnoga djela „Florae croaticae" (u spomenutim „Opazkama" god. 1877.), „da se na pokuse ove i na ono, što iz njih tobož rezultira, može punim pravom primijetiti i da je slobodno posumnjati, i to ne bez razloga, da li je komu pošlo za rukom zadobiti vodu tako čistu, još većma gnjile židčine, da u njih ne ima nikakvih infusorijah ili može biti još sitnijih organizmah, koje niti ne poznamo". Već nastupom filogonetske periode znade se i kod nas, da nema ni jednoga primjera, koji bi svjedočio, da makar i najsitnije biljke ili životinje postaju bez organske supstancije direktno uplivom svjetla, topline, vode i zraka iz anorganskih tvari. A kako je postao život? Kako je postalo prvo „rodjeneje ili prarodjenje" (po Šlosseru)? Šlosser se, kako smo vidjeli, u tome utječe opet Büchneru, a Vukotinović postavlja samostalno definiciju postanka života. Zajedničko je jednomu i drugomu mišljenju to, što oba akademika uzimlju, da je život naravnim putem u prirodi postao, a život bi se konačno sastojao u samome „gibanju."

K ovim mišljenjima pristaje ono, što kaže francuski biolog F. le Dantec (Théorie nouvelle de la vie, Paris, 1896.), da „s v a m i š l j e n j a a p r i o r i o ž i v o t u n i s u d a l a n e g o n e d o s t a t n e d e f i n i c i j e i da barem neke kemijske i fizikalne reakcije i zakoni moraju biti poznati, ali d u b o k o, a to fali mnogim, koji su željni da razumijevaju životne pojave ili dapače običaju već da diskutiraju narav tih pojava." Istina je, da duboko poznavanje kemijskih i fizikalnih reakcija i zakona kod istraživanja životnih pojava donašaju istom eksperimentalna biologijska istraživanja, a takovih istraživanja u našoj sistematskoj periodi nije bilo u opće, a kod drugih naroda takodjer u maloj mjeri. Stoga se nije moglo ni očekivati od naših stručnjaka, da imadu u ono doba potpuno ispravan pojam o postanku života, kada je ovo pitanje i danas jošte ostalo neriješenim. Razlika je u tom, što se danas ne prilazi k njegovu riješenju ravno kakovom definicijom, nego se na najširoj podlozi i eksperimentalno proučavaju ponajprije svi životni pojavi, da se nadju osnovi života. Nauka, koja izjednačuje život i gibanje, ne zadovoljava. Pitanje, kako se „putem gibanjah i sredstvom medjusobnih doticajah zadobiva klica snage životne", ostaje neriješeno isto tako kao i pitanje, od kuda Büchnerovoj „klici života", što no se je nalazila u „p a r n o j m a s i b e z o b l i k a", iz koje se je naša zemlja po malo konsolidirala, „i d e j a r o d a".

Čuli smo već, što misli Šlosser o razvitku odrasle biljke iz klice ili zametka, a Vukotinović se o tome izražava („O promjenljivosti bilinah i postanju novih vrstih," Rad knj. 33. g. 1875.) ovako: „Cijela bilina leži u sjemenu; u sjemenu je začetak forme svih svojstavah biline; u sjemenu leži materija, koja je sastavljena iz raznih p o č e l a te se ona počimlje g i b a t i, kad se snaga životna probudi u njoj tada počimlje i sjeme klicati i razvijati se u onom smjeru, koji mu označuje utjecaj uplivah izvanjskih u savezu sa nutarnjom snagom materije; u karakteru izvanjskih uplivah ovih leže poticala, po kojih se može bilina razviti shodno svomu originalnomu tipu; nu može se takodjer promijeniti i oddaljiti manje više od originalnoga tipa, kako naime izvanjski utjecaji manje ili više djeluju na nutarnji organizam i po tom na razvoj biline. U tom procesu bezdvojbeno imade mnogo silah što poznatih, što sada još nepoznatih, koje se sutiču kod obrazovanja bilinah, U tom načelu imamo tražiti promjenljivost bilinah; na tom načelu osniva se takodjer umjetno proizvadjanje hibriditeta i svih novih vrsti".

U istoj raspravi veli akademik na drugome mjestu ovo: „koliko d o s a d biline poznamo, njihovi su organi mnogo pasivniji nego li su kod s t v o r o v a h ž i v i h (!?); vegetativna svojstva druge su vrsti i naravi, nego svojstva individuah voljom i snagom intelektualnom providjenih; svojstva animalna mogu krepčije djelovati kod selekcije i oplodjivanja, nego li to može bivati kod bilinah". Ovaj nazor o p a s i v n o s t i bilina potječe još od Linnée, koji je tvrdio ovo: Vegetalia sunt et crescunt: animalia sunt, crescunt et sentiunt". (Biljke jesu i rastu; životinje jesu, rastu i osjećaju.) Po ovome nazoru o pasivitetu bilina dolazi akademik („Prirodoslovne teorije i Darwinizam") do nazora, da je princip nasljedstva kod bilina mnogo jednostavniji nego kod životinja. Danas znademo, da je princip nasljedstva isto tako zamršen kod bilja kao što je i kod životinja; znademo, da biljka nije onako pasivna, kako se je prije uzimalo; znademo, kako se razvija zametak životinje i biljke, znademo, da gibanje materije ne dostaje za probudjenje životne snage; znademo, da ona m a t e r i j a, što leži u sjemenu, sastoji od stanica, t. j. živih bića, koja imadu sve temeljne životne funkcije: mogu se hraniti, rasti, dijeliti i osjećati.

Danas znademo i to, da se je sjeme razvilo iz dvije stanice, koje su se stopile u jednu oplodjenu stanicu, a od ove oplodjene stanice da nastaje čitava nova biljka; a znademo i to, da jedna od onih stanica, što se stapaju, potječe od peludnoga zrna iz posebnih ustroja u cvijetu nazvanih prašnicima, a druga da je j a j e, što se nalazi u zametnoj kesi u drugoj česti cvijeta, koja nosi ime pestić. Kada se ove dvije stanice stope, nastaje oplodjena stanica, a ovaj proces stapanja zovemo o p l o d n j o m. I ta oplodnja je prema današnjemu našemu shvaćanju u bitnosti svojoj jednaka oplodnji kod životinja. Nu i danas ostaje nam ne samo u pitanju hereditacije (nasljedstva), nego i u ontogenetskom razvoju (razvoju zametka) pitanja neriješenih.

S nazorom Vukotinovićevim o pasivitetu bilina stoji u uskoj svezi i njegov nazor o m e s o ž d e r n i m b i l j k a m a. O ovim biljkama čitamo u „Opazkama": „Ja sam lanjske godine kod Fužinah našao Drossera rotundifolia L., koja je jedna izmedju bilinah kukcoždernih. Bilina ova je malena i nježna, korijenja posve slabašna, cvijet je neznatan, a lišće okrugljasto obrubljeno je poduljimi crvenkastimi resastimi trepavicami. Uzev tu kod nas ponješto rjedju bilinu vidio sam, da na lišću u istinu ležaše više sićušnih zareznikah mrtvih. Faktum taj ne da se tajiti; nu može se samo pitati, kakav odnošaj postoji medju Drosserom i inimi sitnimi zareznici?" Dalje veli akademik: „Opazivanja prirodopisaca nekojih idu još dalje, te oni kažu, da ima i ovećih bilina sa velikim i mesnatim lišćem, koje su kadre ne samo velike zareznike, leptire i muhe, nego isto takodjer meso, kad im se na lišće il u cvat il čašku metne, potrošiti. Ne ćemo nijekati istinu ovakovih tvrdnjah, jer je Darwin sam odviše ozbiljan, nego da uztvrdi štogoder, što bi neistinito bilo; nu iz svega toga može ipak samo jedno slijediti, naime to, da ima takovih bilina, koje su tako razdražljivih organa, da se zatvaraju, kad insekt na njih sjedne, ili kad se koja tudja tvar na njih metne, koje imadu oštrih židčina, kojimi budu životinjice otrovane i sastavine mesnate raztvorene; n u d a b i t o b i l a h r a n a, n a k o j u s u u p u ć e n e t a k o v e b i l i n e, to će se morati tek dokazati, — j e r j e s a s v i m p r o t i v n o o r g a n i z m o m b i l i n s k i m, k o j i n i s u o s n o v a n i z a t a k o v u h r a n i t b u, a j o š v i š e j e p r o t i v n o i n s t i n k t o m ž i v o t i n j s k i m, koji nisu nikad tako udešeni, da ondje traže hranu, gdje im smrt prijeti. Cijela stvar se dakle ima smatrati kao k u r i o z u m, nipošto pako kao redovit odnošaj ili kakav zakon u prirodi"

Danas znademo, da ova stvar nije nikakav kuriozum i da su kukci doista hrana mesoždernim bilinama, kojih je danas poznato oko 400 vrsta iz raznih familija, i da te vrste imadu manje ili više savršene ustroje za hvatanje kukaca, kojima namiruju jedan dio potrebite im dušičnate hrane. Upijanje ove hrane pokusima je nedvojbeno dokazano, pa je prema tomu znanost utvrdila mišljenje Darvinovo u ovoj stvari, a pobila ono, koje zastupa Vukotinović.

Ni ono drugo mišljenje Vukotinovićevo o instinktu za traženje hrane kod životinja ne utvrdjuje znanost, a mesožderne biljke svrstava medju bilinske „grabežljivce". (K. Kraepelin. Odnosi životinja spram bilja i medjusobno. 1905.)

U pitanju uzajmične sveze kukaca s cvijećem stoji akademik opet na svom posebnom stanovištu, koje je prodahnuto vitalizmom. Akademik veli, „da se ne može pomisliti, da bi ikoja biljka tako stvorena bila, da u sebi ne nosi uvjete razplodu svomu". Polazeći s ovoga stanovišta zove oplodnju cvijeća pomoću kukaca „u m j e t n o m i s e c u n d a r n o m". Spominjući, da imade mnogo bilina, koje insekti niti ne polaze, veli dalje ovo: „Meni se medjutim svakako i to iznimno sudjelovanje čini sumnjivim, te ga mogu prihvatiti samo pod tim uvjetom, da ovakovo oplodjenje ostaje u svakom slučaju umjetno i sekundarno, a da uz to još svaka biljka posjeduje shodnih organa i to tako ustrojenih, da se s njim može sama oploditi n a r a v s k i m n a č i n o m bez svake pripomoći izvanjske. Po mome mnijenju drugi je i još važniji rezultat oplazivanja insektah, a taj je, da se prenašanjem peludi radjaju hibriditeti i razni promjenci, koji se mogu kašnje razviti u podpuno nova individua. To dakle, što vrtlari čine umjetnim putem, obavljaju zareznici instinktom vodjeni, nehotice, dakle putem naravskim". — Ni u ovom pitanju ne daje znanost danas pravo Vukotinoviću, budući da one biljke, koje kukci posjećuju, nemaju nikakovih posebnih organa, pomoću kojih bi se same oplodile, nego su ovi kukci doista pravi posrednici kod njihove naravske oplodnje, pošto oni na svojima čestima tijela nehotice prenose cvjetni prašak iz prašnika na njuške pestića, od kuda onda dospije u plodnicu do jajeta. A danas znademo, da kukci nisu jedini posrednici kod oprašivanja, nego da ih biljke imadu i više (voda, vjetar itd.).

Još više izbija vitalizam u mišljenju Vukotinovićevu o mimikriji, koju on naziva „nekom zaštitnom vlašću prirodnom", koja da vlada u razredu nižih i slabijih životinjica. No o tom će biti govora kašnje.

*

U filogenetskoj periodi, koja je, kako već spomenusmo, nastupila odmah iza sistematske, kultivira se u Hrvatskoj m o r f o l o g i j a. Morfologijskih radova imade iz područja komparativne anatomije i komparativne ontogenije, a k njima se priključuju radovi iz paleontologije. Komparativno-anatomski radovi prevladjuju. Iza razmatranja spoljašnjih i manje bitnih osebina životinja i bilja u sistematskoj periodi nastupilo je dakle dublje proučavanje ustrojstva organizama, i to uporednim načinom. U sistematskoj periodi imao je sav rad obilježje d e s k r i p t i v n o. Isto su obilježje zadržali morfologijski radovi u filogenetskoj periodi. Fiziologija je u toj periodi zastupana vrlo slabo ; opća biologija isto tako. (Nema ni jedne veće radnje iz toga područja.) Bolje je zastupana e k o l o g i j a. Ako uzmemo na um, da u filogenetskoj periodi na razvoj i napredak prirodnih znanosti u Hrvatskoj djeluju četiri tako znamenita faktora kao što su : Jugoslavenska akademija, hrvatsko sveučilište, Hrvatsko naravoslovno društvo (osnovano g. 1886.) i Matica Hrvatska, moglo bi se pitati : zašto je opća biologija ovako slabo zastupana, dok morfologiju, faunu i floru hrvatsku zastupaju mnogobrojni radovi, koji stoje na visini istovremenih radova te vrsti kod drugih naroda? Odgovor na ovo pitanje naći ćemo uporedjujući filogenetsku periodu kod nas sa tom periodom kod drugih naroda. I kod Niemaca na pr. dolaze u filogenetskoj periodi u prvome redu morfologijski radovi. Otuda riječi dra. Lazara Cara („Sauropsidi i t. d."), da je E. Haeckel položio u svojoj „Generalnoj morfologiji" temelj, na koji se moderna istraživanja u svih granah biologije (uzeto u enciklopedijskom smislu te riječi) oslanjati imaju ; tako da će ista dugo jošte sačinjavati samo gradju za veliku zgradu morfologije". Istom kasnije učestala su u toj periodi fiziologijska i biologijska istraživanja, koja su tek u zadnjim decenijima u punome jeku.

Kada je kod nas počela filogenetska perioda sa morfologijskim radovima, kod Niemaca je već zaokupila interes opća biologija, a njemački metodičari stadoše u to doba odlučno naglašavati potrebu ekologijske obuke u školama. Odlični naš akademik Spiridion B r u s i n a, koji je inače svagdje stajao na naprednom stanovištu i kod nas ga zagovarao, bori se („Zoologija i Hrvati") u to doba proti biologiji bojeći se, da bi mogla istisnuti sistematiku. Zamjera ljuto Nijemcima, što je kod njih ušlo u običaj u to vrijeme „n i j e k a n j e z n a n s t v e n e v r i j e d n o s t i s i s t e m a t i č n o j z o o l o g i j i". Akademik citira riječi Ernsta Haeckela, „da genealogijskoj sistematici (izgradnji filogenetskoga stabla) pripada budućnost i da sistematika samo po ovome svome genealogijskom obilježju postaje pravom znanošću", pa zaključuje, da „ove znanstvene sistematike ne može biti bez današnje sistematike, koja danomice više biva takova, kakvu ju Haeckel hoće i kakva mora biti". Iz ovoga se razabire, da Njiemci ne udaraju na izgradnju filogenetskoga stabla ili genealogijsku sistematiku, nego na onu sistematiku, što no je osnovana na s t a r i m t e m e l j i m a, t. j. na promatranju izvanjih manje bitnih obilježja, sličnosti i različnosti, i da biologija ne pada jošte u to doba u Hrvatskoj u interesnu sferu onako kao kod Nijemaca.

Ipak treba naglasiti, da se već u to doba i kod nas obradjuju neka ekologijska pitanja već u popularno-naučnim djelima Matice Hrvatske. Dr. M. Kišpatić na pr. obradjuje u svojoj knjizi: „Iz bilinskoga svijeta", što ju je izdala Matica, dosta opširno „mesožderne biljke". Nu svi ekologijski momenti, štono su do u najnovije doba obradjivani u filogenetskoj periodi, kod nas imadu takodjer „deskriptivno obilježje". Istom neki najnoviji radovi nose eksplikativno obilježje. Glavnim faktorom za tumačenje u čitavoj periodi do danas smatra se Darvinova teorija prirodnog obira. Dakako da se je i kod nas u razno doba ovome faktoru pripisivala različna vrijednost za postajanje novih oblika. Dr. Lazar Car kaže god. 1883. („Sauropsidi" i t. d.), „da se teorija selekcije ima smatrati u svakom slučaju kao glavni faktor postanku novih oblika". Ovo mišljenje zastupali su u to doba svi naši stručnjaci (osim Torbara). Danas su u tome pitanju mišljenja podijeljena. Darvinovoj teoriji prirodnoga obira ne pripisuje se ni kod nas općenito velika direktna uloga kod postanka novih vrsti. Dapače joj se poriče svaka direktna uloga kod samoga postanka vrsta, pa joj se i kod nas i drugdje daje uloga istrebljivanja onoga, što kod postalih već vrsta s drugih uzroka nije podobno da se uzdrži u borbi za opstanak. Uz ovo mišljenje pristaje i dr. A. H e i n z veleći („Biologijsko znamenovanje hibridacije i Mendelova pravila". Glasnik hrv. naravosl. društva 1903.) : „Prema današnjemu stanju nauka četiri su skupine pojava, koje moramo smatrati uzročnim faktorima kod postanja novih hereditarno fiksiranih oblika. Tu imamo najprije varijacije u širem smislu (incl. De Vriesove mutacije i Koelikerove heterogeneze), zatim p r i l a g o d b e, onda križanje ili hibridaciju i n a p o k o n s e l e k c i j u, k o j a m o ž e d a s u d j e l u j e s a s v a k i m o d s p o m e n u t a t r i f a k t o r a. Kod daljnjega obastajanja vrsta postalih

hibridacijom (Erhaltung der Arten) može dakako da znatnu ulogu igra i selekcija, u toliko naime, što nastoji, da dobro adaptirane vrste sačuva, a zlo adaptirane istrijebi". Selekcija ne bi po tome imala nikakove direktne uloge kod postanka vrsta, nije dakle u opće uzrok postanku vrsta, kako je mislio Darvin, nego je uzrok uzdržanju novo postalih oblika. Dr. Heinz je dakle pristaša „novolamarkizma". Lamark je naime uzimao, da je glavni faktor kod postanka vrsta upotreba i neupotreba organa, koja je ovisna o milieu. Ustroji se tjelesni u nekoj mjeri prilagodjuju novome milieu. Prilagodba je dakle faktor postajanju novih vrsta. Danas se k ovome uzroku dodaju i oni drugi, što ih spominje dr. Heinz — naime križanje ili hibridacija, i varijacije u širem smislu (De Vriesova mutacija).

Protivno „novolamarkizmu" mišljenje zastupaju „novodarviniste". Ovi govore o „svemoći prirodnoga obira" kod samoga postanka vrsta, a po tom idu dalje od Darvina, koji je prirodni obir smatrao samo glavnim faktorom u tom poslu. Ovaj „novodarvinizam", koji u Njemačkoj zastupa učenjak Weismann, ne nalazi kod nas velikog odziva. Dr. Heinz konstatuje u spomenutoj radnji, da filogenetski razvoj i danas traje, pa se o njemu izražava ovako: „Mi nemožemo poreći, da je filogenija u cijelosti svojoj samo teoretički ali nužni izvod, nego u pojedinostima nalazimo za to sijaset primjera filogenetičke evolucije, a na te je primjere moderna biologija svratila svoju pažnju, jer baš u njima nalazi dokaze za ispravnost svojih teoretičkih zaključaka. I baš poradi toga nijesu različne transformacije, što ih na pr. u hortikulturi (umjetnom vrtljarstvu) vidimo, samo pojavi zanimljivi i gojitelju dobro došli, nego su veoma važne i po čistu nauku biologijsku. One nas vode do riješenja znamenitoga biologijskoga problema o postanju vrsta, varijeteta i t. d., u opće novih oblika u organskom svijetu. Metodička selekcija dakle može stvarati nove vrste, a prirodna ne može.

Velike usluge kod same izgradnje rodoslovnoga stabla životinja i bilja pružao je i kod nas kao i kod drugih naroda „osnovni biogenetski zakon" Ernsta Haeckela. Ovaj zakon podaje radovima u filogenetskoj periodi osobito obilježje. U komparativno-anatomskoj periodi kod Francuza, Engleza, Nijemaca itd. priznavao se je doduše ontogenetski, ali zabacivao odlučno filogenetski razvoj. Haeckel izriče u svome osnovnome biogenetskom zakonu, da ova dva razvoja

stoje u najužoj i nerazdjelivoj svezi. „Ontogenija je, veli on, kratka i brza rekapitulacija filogenije". Zakon ovaj, veli Haeckel, ima općenitu vrijednost. Ne leže dakle baš velike poteškoće na putu tome, da se pronadju oblici, koji stoje u najužoj rodoslovnoj svezi. Da se pronadje barem dobar dio oblika predja njeke životinjske ili biljne vrste, dovoljno je, da se prouči razvoj zametka te vrste, pošto u tome razvoju dolaze oblici predja, i to upravo onim slijedom, kako su u prirodi postajali. Dogadja se doduše često, da je ovaj ili onaj filogenetski oblik u ontogenetskom razvoju preskočen, ili da se pojavi u njemu takav oblik, u kome je teško raspoznati kakvoga predšastnika te vrsti, ali u kratko i skraćeno ponavljaju se nedvojbeno forme predja.

Ovaj biogenetski osnovni zakon, u Haeckelovu smislu uzet, prigrljen je kod nas, pa se upravo u tome smislu i sve do danas općeno uzimlje. Priznavan je općenito kao dobar putokaz u izgradnji pojedinih grana rodoslovnoga stabla, pošto filogeniji daje izgled ne samo „teoretskog ali nuždnog izvoda", nego upravo znanstveno utvrdjena fakta. Doista je vrlo zanimiv biologijski pojav, da u razvoju zametka pileta, psa, pa i čovjeka dolaze oblici, koji potsjećaju na ribu, jer imadu zametke škrga, a i inače po ustrojstvu svome u tome stadiju nalikuju ribi, a ipak ni čovjek, ni pile, ni pseto ne dišu na škrge. Prvi oblik, koji pokazuje zametak, jest, kako znamo, „oplodjena stanica" (t. j. grudica protoplazme sa staničnom jezgrom). Zašto se od ovoga oplodjenog jajeta (stanice) izravno najkraćim putem ne razvija sisavac, ili ptica, do svoga odrasloga stanja? Zašto se pojavljuju škrge, kojih poslije nestane, pa se kod sisavaca, ptica i t. d. u dalnjem razvoju zametnu pluća, na koja životinja doista i diše? Ernst Haeckel tumači ovaj pojav ponavljanjem forama predja, a ovo tumačenje, kako je već spomenuto, vrijedi i kod nas u filogenetskoj periodi.

Drugi narodi, kod kojih je filogenetska perioda prije počela, nego kod nas, podjoše u ovome pitanju dalje, pa su kod njih mišljenja o vrijednosti biogenetskoga zakona podijeljena. Suprot Haeckelova mišljenja o općenitoj vrijednosti zakona naglašuje se, da ne vrijedi općenito i kod samih Nijemaca (O. Hertwig). Suprot Haeckelovu mišljenju, da je na pr. pojava škrgâ u razvoju pilećega zametka opetovanje forme predšastnika piletova, koji je na škrge disao, ističu neki stručnjaci, a medju njima u prvome redu O. Hertwig, da se forme predja u razvoju zametka životinje ili biljke ne opetuju. Što se tiče pojave raznih forama u razvoju zametka, koje donekle

potsjećaju na forme predjâ, ne valja ih, ističu oni, zamjenjivati s ovima s toga, što su ove dolazeće u razvoju zametaka mnogo savršenijeg ustrojstva od njih. Po naučanju filogenetskom sve životinjske i biljne vrste razvile su se iz jednog ili njekoliko živućih bića, koja imadu obilježja stanice. Oplodjeno jaje u razvoju zametka životinjskog i biljnog nije takodjer ništa drugo nego stanica, ali kud i kamo savršenijeg ustrojstva, nego što je ona prva. Ne valja dakle, kako vele ovi stručnjaci, reći, da se u ontogenetskom razvoju opetuje filogenetski, niti da je ontogenija kratka i brza rekapitulacija filogenije.

Ako se i ne postavimo baš na ovo posljednje stanovište, svakako se razabire, da biogenetski zakon Ernsta Haeckela nije onako siguran putokaz za izgradnju filogenetskoga stabla, kako se je to kod nas uzimalo. Iz ovoga svega možemo naslutiti, da se filogenija, kako je naznačena u stručnim radovima kod nas pa i drugdje, ne mora baš pokrivati sa filogenetskim razvojem u prirodi, i ako mu se sve više i više približava. Trebati će dakle još mnogo znanstvenoga istraživanja kod svih prosvijetljenih naroda, dok sistemi životinjski i bilinski budu prikazivali potpuno pravo rodoslovno stablo životinja i bilja.

U najnovije doba očekuje se od „b i o k e m i j s k i h r e a k c i j a“, da će pokazati siguran put, koji će voditi do izgradnje pravoga rodoslovnoga stabla. Ovo je mišljenje zastupano i kod nas. „Interesantno je, veli Dr. J. Domac („Glasnik“ XIV. 2. pol. 1903.), i to, da se ovim načinom (t. j. biologijskim reakcijama) može dokazati i prirodna srodnost različnih životinja“. U čemu stoje dakle te znamenite reakcije? Osim dra. J. Domca („Specifične vrste seruma kao reagensi. Razlikovanje čovječje krvi od životinjske“.) govori o tome (u spom. sv. „Glasnika“) Dr. A. Heinz (Kako stoji danas pitanje o uporabivosti Uhlenhuth-Wassermannove Schützeove serumdiagnoze krvi u forenzične svrhe“.), a još prije obojice dr. O. Kučera (Ehrlichova hipoteza „postranih lanaca za tumačenje imunitete“. „Glasnik“ XIV. 1. pol.). Ako se uvedu u životinjski organizam, veli dr. J. Domac, odredjeni otrovi bilo cijepljenjem, bilo uštrcavanjem, postaju u krvnom serumu (krv sastoji od bijelih i crvenih krvnih tjelešaca i od krvne sirutke ili s e r u m a) životinjâ t. zv. antitoksini, t. j. kemijski spojevi, koji djeluju kao ustuk protiv injiciranoga otrova. Na ovoj se činjenici temelji pravljenje specifičnih vrsta seruma. God. 1898. dokazao je Bordet, da taki antitoksini ili antitjelesa ne postaju samo onda, ako uvodimo u životinjski organizam i stanične elemente koje druge

životinje. Serum, što se dobije ovim načinom od injicirane životinje, ima specifično svojstvo, da reagira baš samo na one stanične elemente, koji su bili upotrebljeni za uštrcavanje. — „Tako će se, veli Dr. J. Domac dalje, „na pr. od seruma, koji je specifičan za čovječju krv, pomutiti i bistra rastopina majmunske krvi, ma i m n o g o s l a b i j e od rastopine čovječje krvi ; a od seruma specifičnoga za ovnujsku krv, pomutiti će se i rastopina srodnih životinja, na pr. rastopina kozje i govedje krvi“. Ali od seruma specifična za čovječju krv ne će se nimalo pomutiti rastopina ovnujske, kozje ili govedje krvi ili obrnuto. Samo krv životinja, koje su u blizom srodstvu, ponaša se kod obaranja taloga jednako, što je brojnim pokusima (Nuttalla, Uhlenhutha, Wassermanna i Friedenthala) utvrdjeno (O. Hertwig.). Tako nadjoše (Nuttal i Friedenthal) potpuno podudaranje u reakcijama izmedju čovjeka i anthropoidnih majmuna. Jednako se ponašaju krvni serum konja i magarca, psa i vuka i t. d., pa stoga drži Friedenthal (kao i dr. J. Domac), da je Bordetov postupak vrlo zgodan za eksperimentalni dokaz krvne srodnosti izmedju pojedinih životinjskih vrsta. Abderhalden na osnovu ovoga proriče, da će uporedna biologijsko-kemijska istraživanja igrati odlučujuću ulogu u filogeniji (O. Hertwig). Ipak možemo reći, da se sva istraživanjau tome pogledu kreću i danas jošte u okviru r a z l i k o v a n j a s t e p e n â u s t r o j s t v a živućih organskih vrsta. Po njima saznajemo samo za veću ili manju sličnost u ustrojstvu recentnih organizama. Dakako, da se na osnovu ove sličnosti dade zaključivati na „k r v n u s r o d n o s t“, dakle na filogenezu, ali ova ne stoji ni uz biokemijske reakcije u dosegu direktnog opažanja i dokaza, izuzev dakako one vrste, što nastaše metodičkom selekcijom. Filogenija ostaje dakle opet „t e o r e t s k i a l i n u ž d a n i j e d i n i z n a n s t v e n i i z v o d.“

Od ekologijskih momenata uz ostale opsežno je obradjivana u filogenetskoj periodi m i m i k r i j a. God. 1895. izišla u Radu rasprava : „Zaštitne boje i oponos u životinjstvu“ iz pera akademika J. Torbara. Mimikrija jest pojav vrlo raširen u prirodi. Svako dijete znade, da je n. pr. teško opaziti žabu u zelenoj travi, jer se bojom svojega tijela (ozgo) podudara sa okolnim zelenilom. Ovo podudaranje boje životinje sa bojom okoline prozvaše od nastupa filogenetske periode „zaštitnim bojenjem“. Pojav je vrlo raširen u prirodi, dolazi i kod mnogih sisavaca (na pr. u dvoprstog ljenivca i orangutana). Kod leptira ima medjutim i takovih slučajeva, gdje čitavi leptir ne

samo svojom bojom, nego i oblikom svojim potpuno nalikuje na suhi list, pa kad se uhvati grančice, ne može se od drugoga lišća raspoznati. Ovaj pojav prozvan je mimikrijom (oponašanjem, oponosom). Darwinovoj teoriji prirodne selekcije imalo bi da posluži i zaštitno bojenje i oponos najjačim uporištem. I zaštitna boja i oponos razviše se po Darwinu prirodnim obirom, da zaštite i obrane životinje od neprijateljâ. Danas znademo, da tumačenje ovih pojava nije onako jednostavno, kako se je to uzimalo, pa imade veliki broj stručnjaka, koji vide najslabiju stranu Darwinove teorije prirodne selekcije upravo u tome, što nikako nije kadra da protumači mimikriju. S punim se pravom ističe, da boja životinje, koja se podudara s okolinom, može tu životinju zaštiti, makar se ona razvila s kojih mu drago uzroka. Ali zaštitna boja ne može u opće da postane prirodnom selekcijom. Prirodna selekcija sastoji se u tome, da vrlo sitne individualne razlike u ustrojstvu daju životinjama sredstvo, kojim se održe u borbi za opstanak sa onim životinjama, koje tih sitnih odlika nemaju. Ove se sitne odlike nasljedjuju i tako tijekom generacije sabiru. Na ovaj način dobivamo konačno životinje sa posebnim obilježjima, kojima se dosta znatno mogu razlikovati od prvotnog oblika, od koga su se razvile. Na ovaj način, t. j. sabiranjem sitnih razlika u boji, ne može se nikako razviti zaštitna boja, pošto ni prvi ni drugi ni svi stadiji u razvitku boje sve do onoga, kad se ona već potpuno podudara s okolinom, ne mogu životinju zaštititi, nisu joj dakle koristni u borbi za opstanak, nisu dakle nikakav predmet prirodnog obira.

Ovo je trebalo istaći prije nego što stanemo razmatrati shvaćanje Torbarevo ovoga zamršenog pojava. Kakovu ulogu daje Torbar Darwinovoj teoriji prirodnog obira u ovome pitanju, razabiremo iz ovih njegovih riječi: „Uzalud je dakle svako nastojanje, koje hoće da se pojave protumače samim djelovanjem prirodne i spolne selekcije, kad se tomu protivi toliko fakata. Velim samim djelovanjem selekcije, jer budući da životinje stoje pod uplivom i sudjelovanjem spoljašnjega svijeta, što ga okolišem zovemo, može biti i jest promjena u organičkom svijetu, koje su pod ovim uplivom, kamo i obadvije selekcije brojimo, izvedene; nu ovaj upliv spoljašnjega svijeta ne može prekoračiti stanovite medje, označene onim „agencijama", onim silama, koje su nama nepoznate." Ima dakle promjena u organičkom svijetu, koje stoje pod uplivom Darwinove prirodne selekcije i spolne selekcije.

Torbar se dakle priznaje sam „darvinistom". Ali da ne bi tkogod Torbarov izraz „stojati pod uplivom prirodne selekcije" shvatio tako, da koja god promjena u organičkom svijetu može nastati isključivim utjecajem prirodne selekcije, navadjamo, što akademik veli na drugom mjestu: „Pošto se promjene u životinjstvu u opće, a navlastito pojave boja i oponosa, ne mogu protumačiti prirodnim izborom, da vidimo, je li u tom sretniji spolni izbor (selectio sexualis)". Da i ovome izboru u pogledu promjena u životinjstvu daje akademik istu ulogu kao i prirodnomu obiru, vidimo iz ovih njegovih riječi: „Trijezni proučavaoci prirode i njezinih pojava drže, da se spomenute tri pojave: nalika na okoliš, upozorne boje i oponos ne mogu protumačiti mekaničkim shvaćanjem i jedinim djelovanjem materijalnih sila. Darwin sam veli, kako sam gori spomenuo kod prirodne selekcije, da u organizmu životinjâ i djelovanju njihovih životnih funkcija ima „agencija", koje se nijednom formom selekcije ne mogu protumačiti, jer dolaze od „nama nepoznatih uzroka". „Ovo nam ujedno potpuno razjašnjuje, zašto je metnuta ona „medja" uplivu prirodne i spolne selekcije. Torbaru je sada omogućeno, da one „nama nepoznate uzroke" popuni vitalnim silama (kako je već naprijed spomenuto), koje su od ovih „materijalnih" bitno različne. Ako istaknemo, da svi ostali naši stručnjaci ne slijede Torbara u popunjanju nama nepoznatih uzroka kod promjena u org. svijetu vitalnim silama, mogli bismo Torbarov „upliv prirodne selekcije" u tim promjenama izjednačiti sa onim mišljenjem o selekciji, koje zastupa dr. Heinz, naime: prirodna selekcija ne može biti sama po sebi uzrokom postanka novih oblika, ali ima veliku ulogu kod uzdržavanja novo postalih oblika. Torbar ne izlazi na kraj bez vitalnih sila u tumačenju: „kako je pojava (mimikrije) uzslijedila?" Ali u tome: „Zašto je pojava uzslijedila?" drži se Darwina. „Promatrajući životinje sa stanovišta boja, kojima nalikuju na okoliš, mislim, veli akademik, da se ovdje bez oklievanja odgovoriti može na pitanje: zašto? Iz cijeloga naime vladanja (!) i ponašanja (!) ovakih životinja možemo zaključiti, da je ovakav odnošaj njihov prema okolišu zato tako udešen, da budu u borbi za opstanak osjegurane budi tim, što su sakrivene proti napadaju neprijetelja i tako zaštićene, budi tim, da si neopažene lakše potrebitu hranu nabave". Kad bi ovo ispravno bilo, naime „da je ovakav odnošaj njihov prema okolišu zato tako udešen, da budu u borbi za opstanak osjegurane — —", onda bi jedino

ispravan odgovor na pitanje „kako?“ bio: „Darwinovom teorijom prirodne selekcije“. Ali kako je sprijeda spomenuto, upravo ovaj dio u Darwinovu tumačenju mimikrije ne utvrdjuju savremena istraživanja, pošto je svaka boja životinje, koja se p o d u d a r a s a o k o l i n o m, kadra, da tu životinju zaštiti“. Mišljenje, da je lako odgovoriti na pitanje: zašto je mimikrija uzslijedila? plod je antropomorfizma. Ovaj antropomorfizam ima u opće u tumačenju pojava mimikrije i kod nas veliku ulogu, pa je naravno uzrokom, da se dolazi do mnogih neispravnih zaključaka. U Torbarovoj raspravi ima citata iz rasprave prvoga našega stručnjaka u poznavanju kukaca dra. A. Langhoffera (u programu senjske gimnazije god. 1890.). Prije nego što se osvrnemo na razmatranja dra. A. Langhoffera, istaknut ćemo, da ovaj naš odlični stručnjak u zoologiji ne smatra antropomorfoziranje nikakovom pogreškom. Dr. Langhoffer („Razvoj socijalnih odnošaja kod kukaca“, Glasnik VIII., 1895/6) veli: „Ako se možda tu i tamo previše antropomorfozira, činovi životinja shvaćaju sa čovječijega stanovišta, to s druge strane nije moguće dokazati, da ti čini, ako i nisu isti, nisu bar slični. Kao što se kod opica, a od ostalih životinja kralježnjaka imenito za konja, psa i mačku, pa mnoge ptice p r e d p o s t a v l j a i rado dopušta neka kombinacija, promišljavanje i prema tomu udešen čin, nema razloga, da se to niječe za kukce“. Da se ovakovo pretpostavljanje inteligencije kod kukaca mora u neku ruku skeptički susretati, svjedoči nam ovo: „Mnoge muhe su, veli dr. Langhoffer (program senjske gimnazije 1890.), slične pčelam, bumbarom ili osam. Sličnost ova može biti od dvovrstne koristi. Kod nekojih muha je to samo sličnost za obranu, jer mnogi kukcožderi ne diraju u životinje, koje su žalcem dobro oboružane. Kod drugih je ova sličnost l u k a v a v a r k a, kojom se u s p j e š n o s l u ž e m u h e, da dodju u gnjezdo bumbara ili drugih kukaca, pa da ovdje poput kukavice ostave svoje jajašca, jer će se tu njihovo potomstvo uz obilje hrane lako razvijati.“ Kao primjer, „gdje je ruho samo prividno nedužna odjeća, koju je vuk obukao“, navadja pisac muhu „Volucella bombylans“, koja dolazi u više odlika, naličnih na pojedine vrste bumbarova. Vollucella živi nametnički u gnijezdu bumbarâ, pa joj ovo ruho, koje je bumbaru s l i č n o, dobro dolazi. Činjenica je, da ima muha, koje imadu r u h o bumbaru slično. Isto tako je činjenica, da Volucella bombylans ulazi i živi u gnjezdu bumbarevu i da nosi tamo jajašca. Činjenica je i to, da ona imade r u h o bumbaru s l i č n o. Ali tomu,

da bi ovo ruho njojzi bilo „lukava varka“, kojom da se uspješno služi, da dodje u gnjezdo bumbarâ, dade se prigovoriti. Za muhu Vollucella bombylans je pretpostavljeno, da se služi lukavim varkama oblačeći vučje odijelo. A što ćemo „p r e t p o s t a v i t i“ (jer samo o pretpostavi može da bude govora) o inteligenciji bumbarevoj? Je li ona barem tolika, da bumbar raspoznaje oblike i boje svojih sudrugova (od iste vrsti) od oblika i boja ostalih životinja? Ako jest, onda će bumbar vidjeti, da je ruho Vollucelle bombylans samo „s l i č n o“ bumbarevu i da to nije bumbar. U ovome slučaju ruho Vollucellino nije lukava „varka“, kojom bi se ona mogla „uspješno“ (t. j. da ju bumbar ne prepozna) poslužiti, da dodje u bumbarevo gnjezdo. Ako pak bumbarevo raspoznavanje boja i oblika nije na tom stupnju, ne može opet držati Vollucellu za bumbara, pa njezino ruho nije ni u ovom slučaju „lukava varka“, koja bi joj „uspješno služila“. U nijednom dakle slučaju nije Vollucellino ruho „lukava varka“. A što da držimo do ovakova antropomorfoziranja? Kada ne bi bila zapreka i s p r a v n o m u s h v a ć a n j u o d n o s a i z m e d j u o r g a n i z a m a, moglo bi se dozvoliti, a ovako se mora odlučno odsuditi.

U zadnjem deceniju filogenetske periode u Hrvatskoj učestale su radnje iz c i t o l o g i j e — nauke o stanicama. Ove radnje, budući da stoje na visini savremenih radnja kod ostalih naroda, bit će bez dvojbe dobar osnov za biologijska istraživanja. Radnje ove vrsti dolaze već i u popularno-naučnoj literaturi. O bakterijama na pr. piše opširno u „Slikama iz bilinskoga svijeta“ (izd. „Matica Hrvatska“) dr. S. Gjurašin. Tipična citologijska radnja jest ona dra. A. Heinza pod naslovom: „Ima li bakterijski organizam obilježje prave stanice?“ („Rad“ 141, god. 1889.) Pisac dolazi na osnovu svojih istraživanja do uvjerenja, „da bakterijski organizam drži sredinu izmedju pravoga monera (Haeckel zove ‚monerom‘ živo biće, koje je nižega ustrojstva i od same stanice, jer nema stanične jezgre) i izmedju prave stanice“. „On doduše nema jezgre, ali s Haeckelom ne mogu se složiti u mišljenju, da mu je plazma homogena“. „Ako Haeckel u „početku biogeneze“ razlikuje dva perioda, naime 1. autogoniju, t. j. postanje najjednostavnijeg plazmenog tijela u nekoj anorganskoj tekućini, i 2. plazmogeniju, t. j. individualizovanje najprimitivnijih organizama iz onih plazmenih spojeva u obliku monera, onda bih ja tima dvama periodima dodao još treći, naime onaj, tijekom kojega je od jednostavnog monera bez jezgre, postala prava jezgrom providjena

stanica", pa „koliko ja", kaže dalje, „poznajem organizaciju biljnih mikroorganizama, meni je više nego vjerojatno, da takovi posredni oblici i danas još živu u pravim bakterijama". Savremena istraživanja kod Francuza i Nijemaca utvrdjuju ovo mišljenje Heinzovo. Danas se općenito uzimlje, i ako nema Haeckelovih hipotetskih monera, da bakterijski organizam nema karakter prave stanice, nego da je nižega ustrojstva, te da drži sredinu izmedju stanice i monera.

Sa mnogim problemima opće biologije nije se kod nas sve do danas nitko bavio, ili barem ne u većem opsegu. Dakako da se tih problema dotiču mnogi stručnjaci u svojim djelima kao uz put. Na početku naše filogenetske periode nalazimo u raspravi dra. Cara („Sauropsidi"), da su „h e r e d i t a c i j a" i „a d a p t a c i j a" ono, čim se u morfologiji nastoji sve razjasniti, ali da su to tek „n a t u č c i" i samo izrazi za cijeli red činjenica i da uzrok za pojedine te činjenice još niti iz daleka nije obreten.

Da promotrimo, kako se obradjuje kod nas hereditacija (naslijedstvo) kao problem, koji najdublje zasijeca u čitavu biologiju. Većih radnja, koje bi se bavile ovim zamašnim biologijskim pitanjem, nema kod nas ni u filogenetskoj periodi. Kako se prenose različita svojstva roditelja na potomstvo, zanima odavna i šire slojeve inteligencije. Svaki apsolvenat srednjih škola znade, da se tijelo životinja i bilina sastoji od samih stanica. Zametak čovjeka, biljke i životinje sastoji se u početku od same j e d n e o p l o d j e n e s t a n i c e (koja je postala tako, da su se obje spolne stanice, muška i ženska, stopile), a u daljnjem svojem razvoju dobiva taj zametak sve zamršenije ustrojstvo, dok ne postigne napokon stepen ustrojstva odrasloga čovjeka, biljke, ili životinje. Prema ovome prenašaju sva svojstva oca i majke na potomstvo njihove spolne stanice, koje se stapaju u jednu oplodjenu stanicu. U ovome se slažu svi stručnjaci, ali se razilaze u daljnjem shvaćanju razvoja zametkova. Jedni uzimlju s njemačkim učenjakom Weismannom, da se već u jezgri oplodjena jajeta (stanice) nalaze s v a s v o j s t v a, što će ih razvijeni organizam posjedovati u t v a r n i m n o s i o c i m a tih svojstava. Dobrim dijelom vlada ovo mišljenje u stručnim krugovima i kod nas. Po tome mišljenju Weissmannu razvoj zametka nije ništa drugo nego razredjivanje i razvrstavanje tih u jezgri oplodjene stanice nalazećih se svojstava po novim stanicama, koje od oplodjene stanice dijeljenjem postaju. Mnogim drugim stručnjacima niti je jezgra oplodjene stanice tako

zamršena ustrojstva, da bi u tvarnim nosiocima sadržavala sve osebine odrasla organizma, niti je razvoj zametka jednostavno razredjivanje ili razvrstavanje svojstava; nego stanice, što nastaju u razvoju zametka, dobivaju istom u tome razvoju svoja posebna svojstva, t. j. one se specificiraju.

Svako od ova dva mišljenja ima svoj historijski razvoj. Po njima se i drugdje kao i kod nas stručnjaci dijele u dvije hrpe, prema tome, što ili priznavaju, da se n o v o s t e č e n i k a r a k t e r i mogu prenašati na potomstvo, ili ne priznavaju (kao Weismann). Oni, koji to ne priznavaju, moraju dakako metati u jezgru oplodjene stanice sva svojstva, pa razvoj smatrati razvrstanjem kao i Weismann. Ovi moraju dakako s Weismannom tumačiti sav razvoj organskoga svijeta i svako dobivanje novih svojstava samom promjenom jajeta i prirodnim obirom, a nijekati će, da se prenašaju na potomstvo i one promjene, što ne nastaju izravno na jajetu samome, nego na drugim stanicama — na drugim čestima tijela uporabom i neuporabom ustroja itd.

Izrazito se postavlja na Weismannovo stajalište kod nas dr. Stj. Gjurašin u svojoj „Redukciji kromosoma" („Glasnik hrv. naravosl. družtva", knj. XCIII. sv. 1.). Kromosomama zovemo česti stanične jezgre. Možemo ih motriti i brojiti pod sitnozorom. Ako ih je na pr. 12 u jednoj stanici tijela (u jezgri), onda ih je isto toliko u svakoj stanici. Ovaj konstantni broj kromosoma dolazi kod svih članova dotične životinjske vrste. Pošto se kod oplodnje s t a p a j u d v i j e s t a n i c e, muška i ženska, u jednu, to bi ova oplodjena stanica u svojoj jezgri morala imati dva puta toliko kromosoma, koliko jedna od spolnih stanica, a iz iskustva znamo, da ima jednostruki broj. Kako dolazi do toga? Dolazi tako, da se u jajetu i sjemenu prije oplodnje broj kromosoma smanji na polovinu. Ovaj pojav zove se redukcija kromosoma.

Općenito je poznat biologijski fakat, da potomstvo istih roditelja pokazuje individualnih razlika u ustrojstvu. Kako da si protumačimo ovaj pojav, ako sa Weismannom uzmemo, da se već u jezgri oplodjena jajeta nalaze sva svojstva, što će ih razvijeni organizam posjedovati i da razvoj zametka nije ništa drugo nego puko razvrstavanje tih svojstava? Da si ovo protumačimo, moramo s Weismannom uzeti, da su kromosome sastavljene od samih zrnaca, koja su nosioci svojstava. Svako svojstvo, što će prenijeti na potomstvo, predočeno je u jednom zrncu kromosome. Ova su zrnca u kromosomama poredana jedno do drugoga, tako da nijedna čest, nijedna kromosoma nije

jednaka po svojstvima drugoj kojoj česti iste ili druge koje kromosome. Ako sada prije oplodnje nastane u sjemenu i jajetu brojna redukcija kromosoma na polovinu, to je tim ujedno nastala i kvalitativna redukcija kromosoma. Ovako bi se lako protumačilo, zašto potomci istih roditelja pokazuju individualni variabilitet. Ali ne valja zaboraviti, da je ono poredjavanje zrnaca, koja nose različna svojstva u kromosomama, samo hipoteza. Nitko nije nikada opazio na kromosomi, da bi joj jedan kraj bio ovih, a drugi onih svojstava, niti je opazio u opće zrnca kao nosioce svojstava. U znanosti se doduše općenito uzimlje danas, da kromosome imadu veliku ulogu kod prenašanja svojstava, budući da se one kod dijeljenja stanice uzdužno dijele, pa ih jednak broj odlazi u obje novo nastale stanice, a utvrdila je i to, da prije oplodnje nastaje kvantitativna redukcija kromosoma, ali nipošto nije jošte utvrdjeno niti igdje dokazano, da postoji i kvalitativna redukcija kromosoma. Kako se dakle prenašaju svojstva roditeljâ na potomstvo, ostaje i danas neriješeno.

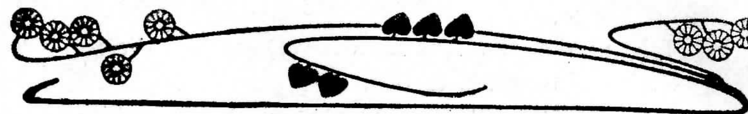
Ova ovdje istaknuta mišljenja o oplodnji, ontogenetskom razvoju i hereditaciji nalaze se kod nas u raznim djelima u filogenetskoj periodi, ali se ponajviše razmatraju sporedno, pošto se glavni interes kreće oko morfologijskih istraživanja.

Osim citologijskih radnja, biokemijskih reakcija imade jošte jedan momenat, koji će utjecati na to, e da kod nas učestaju radnje biologijskoga sadržaja, a to je otkriće diluvijalnih ostanaka krapinskoga čovjeka, koje je pobudilo najveći interes znanstvenih krugova svih kulturnih naroda kao „najklasičnije danas poznato nalazište u opće", (veli dr. Gorjanović-Kramberger god. 1900. u „Ljetopisu" Jugosl. akad.) Za ispravno shvaćanje položaja čovjeka u prirodi, teorije descendencije i mnogih drugih problema biti će od najveće važnosti.

Ne valja mimoići ni nastojanje, da se u srednjoškolskoj nastavi i obuka u prirodopisu postavi u biologijsku obradbu, jer će i to pridonijeti k većemu interesu i boljemu shvaćanju biologijskih pitanja.

Nismo mogli da naprednije narode, koji su davno prije nas počeli raditi, u svemu dostignemo, ali smo ih danas već dostigli u toliko, da se i sa sadanjim stanjem u razvitku prirodnih znanosti kod nas možemo ponositi. Što nismo dospjeli do sada da uradimo u biologiji, uraditi ćemo u skoroj budućnosti, pošto za to ima svih uvjeta.

Ivan Krmpotić.

INES.

Usne Vam moraju biti ledene,
kô srce, ljubit što ne zna ;
pod okom Vam modra protiče crta,
kô s duga i teška nesna.

Nigda Vas nijesam susreo prije,
nigda, kô ni sreću svoju,
i sad ste bila tek trenom uz mene,
kô uzdah uz dušu moju.

Ja sam Vam htio ljubiti lice,
usne i oči Vam hladne :
suze Vam moraju biti ledene,
kô kaplja s leda što padne.

Ja bijah tužan, kô bršljan na groblju,
Vam bjehu osmjesi spravni,
al Vaš sm'jeh bješe leden kô vjetar,
što sn'jegom zasiplje ravni.

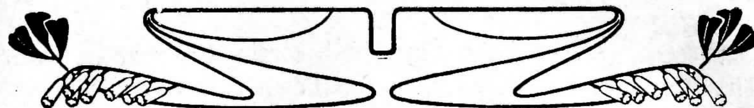
Za ljubav moju Vi nijeste znala
i možda ne ćete znati :
ljubav je moja, kô samotan cvijet,
kog nitko ne zna, kad cvati.

BRATU.

Jedne smo sasnuli grudi. Ti osta uz majčino krilo
kô rodnoj na gredici cv'jet,
ja podjoh za čarobnim glasom, što me je zvao i zvao
ja podjoh, kô želja u sv'jet.

Tebe ne dotaknu Sumnja, ti čuvaš majčine r'ječi,
Svemožni da gleda te Bog,
meni tek ostade Ljubav, majčin mi pokraše nakit:
pustinja sred srca je mog.
Al tko je sretniji od nas? Pod cv'jetnim granama vjere,
ti, žića što ne vidiš sjaj,
već u tom mirisnom hladu vječito sanjaš i sanjaš
budući zlaćani raj?
Il ja, što mladjano srce sa suncem pitam života
i ne znam za varavi san?
Il ja, što pustaru vidim, gdje tebi oaza cvjeta,
i isto noć mi i dan?

Josip Miličić.

SLOVENCI U PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI.

Napisali dr. **Fran Ilešić**, dr. **Pavao Pestótnik** i dr. **Gregor Žerjáv** (Ljubljana)
Uredio dr. **Fr. Ilešić.**

UVOD.

Mi Slovenci obitavamo u Kranjskoj, Štajerskoj, Koruškoj i u austrijskom Primorju (Gorica i sjeverna Istra). Slovenaca ima i u Ugarskoj (uz štajersku granicu: „prekmurski" ili „ugarski" Slovenci), u Italiji („beneška", mletačka Slovenija). Po broju nas ima poldrugi milijun.

Kranjska je osim Kočevja (s kotarom) sva slovenska. U Štajerskoj je južni dio slovenski, isto tako u Koruškoj.

Sjeverna granica slovenskoga jezika je crta od Radgone u Štajerskoj uz Muru preko Spielfelda na zapad, u Koruškoj sjeverno od Celovca do Pontebe.

Na istoku i na jugu nema jezične i etnografske granice; na jednoj i drugoj strani štajersko-hrvatske i kranjsko-hrvatske granice narječja sasvim si nalikuju, te prelaze polagano jedno u drugo, tako da je nemoguće ustanoviti strogu jezičnu granicu. Škola je doduše u inteligentnim krugovima, a donekle i u širim slojevima utjecala u smislu književnoga jezika.

Uzaludan bi bio pokušaj strogo razlučiti Slovenca od Hrvata u etnografskom obziru. Istočno-štajerski seljak isti je čovjek, kakav je zagorski njegov susjed. Ni nošnja ih do najnovijih vremena nije dielila; danas je dakako u Štajerskoj malne izčeznula narodna nošnja, uzmaknuvši pred zapadnom nošnjom, a ova zapadnjačka struja zaustavila se je uz političku štajersko-hrvatsku granicu.

Zbog vanjskih političkih dogodjaja nastalu diobu Jugoslavena utvrdjivalo je u prošlom stoljeću osobito poznato historijsko mnienje, da su se Hrvati i Srbi doselili u naše jugoslavenske krajeve kasnije, nego ostali Jugoslaveni, dakle na pr. kasnije nego i mi Slovenci. Danas ne pristajemo više uz ovu misao, već tvrdimo, da smo mi Jugoslaveni

od početka, od doseljenja, neprekinut continuum jednoga naroda; „Hrvat" i „Srb" — to su imena političkih tvorevina; jedino to se može dopustiti, da je jedno ratoborno pleme kasnije zavladalo kao pleme Hrvata na dalmatinskom jugoiztoku; no Slavonija na pr. baš tako je prvotno „slovenska" kao što i Kranjska.

Ni kasniji kulturni i politički razvoj nije sasvim odielio zemlju danas slovensku od zemlje hrvatske; ta iztočni Štajer na pr. čita u 18. stoljeću knjigu hrv.-kajkavsku, a prije su hrv. glagoljaši radili u slovenskim zemljama. Turski ratovi približili su Hrvate i Slovence i političkom konfederacijom (1620.), za kojom je sliedila 1713. pragmatička sankcija s poznatom točkom, da u Hrvatskoj imadu pravo vladati samo oni Habsburgovci, koji stoluju u Austriji i vladaju i slovenskim zemljama.

Svoje političke povjesti, svojega historijskoga državnoga prava Slovenci nemaju.

No imadu drugo pravo, pravo potičuće iz toga, što jesu. Dandanas ne može nitko negirati Slovenaca. Razvili su svoj književni jezik, svoju književnost, svoju gospodarsku organizaciju, te sviest vlastite individualitete. Ovo je realna činjenica, koja mora da bude osnovom daljnjega našega jugoslavenskoga rada.

Bez plemstva i gradjanstva počesmo pred 100 godina graditi odozdola, te smo, evo, sagradili zgradu, koja doduše još nema krova. Ova će zgrada biti tvrdna i dovršena, kad mi prihvatimo hrvatsko državno pravo, a Hrvati se nauče cieniti sitni rad.

U tome je spas hrvatsko-slovenske zajednice!

Dr. Fr. Ilešić.

Priegled povjesti Slovenaca s posebnim obzirom na razvoj njihova zemljišta do ujedinjenja pod Habsburgovcima.

Potražit ćemo u zgradbi austro-ugarske monarkije sami sebe, i to iz sadašnjosti u prošlost, koliko smo mi Slovenci bili po vanjskoj teritorijalnoj strani državotvoran živalj.

Austro-ugarska država, kao što je vidimo danas, po svojem je jedinstvenom unutrašnjem ustavnom životu moderno djelo (1848. i 1867.), čini iza god. 1867. dvije polovine. No ipak se Austrija u mnogim smjerovima državnoga života u sebi konsoliduje i pojedini dielovi organski se zbližuju državnim naredbama već od dobe Marije Terezije i

Josipa II. (1740.—1790.), dapače već iza god. 1526. vidimo težnju zbliženja i sjedinjenja raznorodnih zemalja i naroda u jednu višu državnu cjelinu: od 1526. zajednička je dinastija, zajednica vanjske politike, više vojničke uprave i financijalnih poslova.

Prvi je pokušao da spoji zemlje od Sudeta do Adrije Premyslid Otokar II. u drugoj polovini XIII. stolj., no bez uspjeha; sretniji su bili u tom obziru Habsburgovci, koji su uz malene prekide sjedili na priestolu njemačkih careva te su ovim političkim uplivom lakše ustanovili domaću vojvodsku oblast na srednjem Dunavu.

Slovenske zemlje, koje brzo mienjaju svoje gospodare i oblike od IX. do XIV. stoljeća, prelaze od XIV. stolj. u mirni tok stalnoga povjestnoga razvoja. Dobru trećinu čitavoga zemljišta združenoga u rukama habsburžkih vojvoda sačinjavale su slovenske zemlje.

Takova je površna skica, ako sliedimo austrijsku povjest od vrha prema temelju ili iz sadašnjosti u prošlost.

Povratimo se k prošlosti te sliedimo dalje mienjajući se razvoj zemalja, gdje su obitavali Slovenci. Kod teritorijalne povjesti dotaknut ćemo se uzroka promjenama, zgodom upozorit ćemo na sve užu narodopisnu medju Slovenaca, na uzroke neprispodobive razdrobljenosti i razcjepkanosti Slovenaca u srednjem vieku, isto tako u doba od X. do XIV. stoljeća, gdje malone svuda u političkom pogledu vidimo narode pod vlastitom narodnom dinastijom.

Za obće razumievanje naše prošlosti treba znati, da smo odmah kod ulaza u povjestni život, a osobito od polovine VIII. stoljeća, priklopljeni k Zapadu; posljedica je tomu, da svi dalekosežni potresi političkoga i vjerskoga značaja u srednjoj Evropi tvore valove, kojih se zadnji slabi udarci šire u jugoistočnom smjeru preko slavenskih alpskih zemalja te se uništuju na daljnjem putu na Balkanu, stojećem u istočnoj kulturnoj sferi. A i po unutrašnjem povjestnom životu bili smo sasvim pod kulturnim utjecajem Zapada; vjeru smo primili iz Ogleja (Akvileje) i Salzburga, sve kulturne institucije u najnovije doba imadu svoj zapadni pečat. Ova okolnost ima za Slovence svoje dobro, a i mnogo nezgodno, napose ako uočimo sredovječni feudalni sistem. Ne bijasmo ni u političkom ni u kulturnom obziru narod, koji bi se bio razvijao sam iz sebe — dakako ne sa svoje krivnje; jedva u najnovije doba emancipujemo se ekonomski, politički i kulturno, polagano dobivamo potrebnu organizaciju, koja nam pribavlja nezavisnu i u sebi konsolidiranu narodnopisnu cjelinu.

I.

Burno doba seobe naroda uništi rimski kulturni rad, te uvede prema koncu VI. stoljeća i Slavene u današnja alpska prebivališta. A starorimski gradovi i ceste ostaju i u povjesti kasnijih stoljeća središta gospodarskoga i političkoga života Slovenaca (Tergeste-Trst, Emona-Ljubljana, Celeia-Celje, Poetovio-Ptuj, Virunum-(Gospa sveta, sjeverno od Celovca u Koruškoj).

Prvo vjerodostojnu historijsku viest o Slovencima u današnjim slovenskim prebivalištima imamo iz god. 595., kad Slovence vidimo već na zapadnoj narodnoj medji u Bistričkoj dolini u istočnoj Tirolskoj u boju sa Bavarcima. Razširenje Slovenaca u pojedinostima, poradi nedostatnih vrela, ne možemo pouzdano pratiti, no iz slovenskih zemljopisnih imena sačuvanih u poniemčenom obliku u alpskim zemljama do dandanas, iz pisanih historijskih vrela i iz raznih drugih okolnosti možemo zaključivati na širinu narodnih medja u vrieme, kad su Slovenci zauzimali najveći prostor. Već davno umuknuo je slovenski jezik mnogogdje. Slovenci bijahu gospodujući živalj u VII., VIII. i djelomice još u IX. stoljeću na sjeveru srednjega Dunava, u današnjoj Gornjoj i Dolnjoj Austriji, gdje su bili medjaši Česima. Na zapadu sezahu Slovenci daleko u današnju Salcburžku i Tirolsku (Bistrička i Izelska dolina); pojedina slavenska imena krajeva, gora, šuma, promjene na gospodarskom polju i s time spojeni izrazi u današnjem bavarskom Podunavlju, svjedoče jasno, da su pojedine slovenske naselbine išle daleko preko salcburško-tirolske narodnostne medje. Slovenska je bila i Furlanija. Slovensko zemljište bilo je znatno, a riedko naseljeno, na istočnoj narodnostnoj granici lako pristupačno navalama susjednih mongolskih Avara, koji se poslie odlazka Longobarda naseliše u ugarskim nizinama.

O državnim uredbama ne znamo mnogo u ovo doba ni za Slovence, ni za Slavene u obće. Jedinstvene političke organizacije Slovenci nemaju; dakle su gore označene medje tek narodnostne, a nipošto nisu granice, koje bi dielile slovensku d r ž a v u od njemačkih. Pojam Slovenaca je tek zemljopisni i narodopisni, a ne politički. Istom u drugoj polovini VII. i u VIII. stoljeću možemo si misliti, da se u svrhu obrane više plemenskih načelnika ujedinjuje u jednu veću vojničku cjelinu, i to tek od slučaja do slučaja.

Prva desetljeća po svom dolazku u nova prebivališta bijahu Slovenci donekle u barbarskoj odvisnosti od Avara (do 630.).

Zašto su Slaveni prije i kasnije tako lako i brzo podliegali tudjemu gospodstvu? Toga nije skrivila ni izmišljena miroljubnost, ni nebojovnost starih Slavena (a time dakako i Slovenaca), već kratkovidni partikularizam i medjusobno neprijateljstvo sitnih plemena i srodnih rodova skriviše nemogućnost vlastite obrane. Individualizam i partikularizam pojedinih sitnih plemena bio je kod Slavena tako jak, da su viši, zajednički interesi svih srodnih plemena napram neprijateljskim susjedima bili potisnuti u pozadinu.

Oko 623. poče rat Slovena (Čeha i Slovenaca) protiv Avara za oslobodjenje. U ovim ratovima nastupa Samo, Frank sa zapada, kao organizator Slavena u jednu jaku državu od sjevernih čeških medja do Karavanka. S njegovom smrću (662.) nastane opet decentralizacija; kratkovidni partikularizam sitnih slavenskih knezova pobjedio je misao o zajedničkoj jakoj slavenskoj državi nad Adrijom i Baltom.

Poslije Samove smrti ostaju Slovenci samostalni (protiv Longobarda ratuju dapače sa znatnim uspjesima), a sredinom VIII. stoljeća Avari dobiju premoć; od onda izvire njihova odvisnost od Bavaraca i kasnije od Franaka. P o v j e s t B a v a r a c a j e o d s e l e i n a š a p o v j e s t u p o l i t i č k o m i k u l t u r n o m o b z i r u.

Da se naime izbavi Avara, obrati se B o r u t, tadašnji vojvoda karantanskih (koruških) Slovenaca, k bavarskomu vojvodi Tasilu za pomoć. Borutu pomognu Bavarci, Avari budu natjerani u bieg, a za ovu pomoć mora Borut Bavarcima žrtvovati političku samostalnost Karantanije — Borut prizna bavarsko vrhovničtvo te dozvoli, da njemački Bavarci svoj kulturno-vjerski djelokrug raširе i preko Karantanije. Sv. pismo, misijonska djelatnost bavarskih biskupa i mač bavarskih vojnika uzajamno se podpiru u istočnim Alpama protiv Slovenaca.

Za drugoga nasljednika Borutova, H o t i m i r a, ustanovljena je prva crkva, Gospa Sveta, sjeverno od Celovca, nedaleko od krnskoga grada, priestolnice karantanskih knezova. Poslije smrti Hotimirove nastane reakcija s narodnim i vjerskim značajem: ova reakcija bori se za staru pogansku vjeru, za stare patrijarhalne prilike i običaje i za političku neodvisnost. (Isp. Prešernov „Krst pri Savici". God. 772.) Karantanija je opet od Bavaraca primirena i pokorena te su medju Slovence poslani novi misijonari.

Karlo Veliki (768.—814.), mogućni kralj Franaka, u vanjskoj politici sličan svjetovladnomu Napoleonu I., podjarmi si 788. i Bavarce,

a time dolaze i karantanski Slovenci, t. j. sav slovenski sjever do Karavanka, pod njegovu vlast. U zadnjem desetljeću VIII. stolj. raširi Karlo uspjelim ratovima protiv Avara granice svoje države dalje na jug i istok, tako, da su napokon i Slovenci južno od Karavanka pod njegovim vrhovničtvom. Zastupnikom franačke sile u ovim južnim predjelima bijaše furlanski vojvoda, koji je raširio svoje gospodstvo nad južne Slovence (od Karavanka), nad Hrvate medju Savom i Dravom i nad dalmatinskom skupinom Hrvata u sjevernoj Dalmaciji.

Hrvati se medju Savom i Dravom pod Ljudevitom (Sisak) pobuniše. Buna se raširi i medju Slovence (barem medju južne, koji pripadahu Furlanskoj). Ustanak je bio opasan, te se čini, da su mu uzroci sezali daleko u Bizant; opasan je bio, ako se smije predmnievati, da je Ljudevit imao na umu dalekosežni nacrt: stvoriti slavensku državu od ugarskoga Dunava do Adrije. Ovaj neuspjeli pokus dokazuje, da Slovenci djelomice još gravitiraju na istok.

Unutrašnje političke prilike Slovenaca početkom IX. stoljeća pružaju nam sledeću sliku: domaće prilike, sjećajuće na patrijarhalno doba, traju i dalje, narod još bira svoje župane; spominju se dapače i domaći knezovi: Vonimir, Ingo, Pribislav, Cenikas, Stojmir, Etgar (a ne znamo, gdje su bile njihove kneževine). Oblast domaćih knezova ili vojvoda dakako da se sve to više krnji, na pr. sigurno moraju slovenski knezovi u vrieme rata davati Francima svoj kontigenat vojnika, no u unutrašnjoj i domaćoj upravi moramo si misliti Slovence samostalne do 823. Ljudevitov neuspjeli pokus pobudio je nepovjerenje Franaka i težnju, da slavenski iztok pritegnu bliže zapadu, da uklone sve, što bi radilo za samostalnost, ili čak za odieljenje slavenskoga istoka od franačkoga vrhovničtva. Reforme su sad radikalnije, a žrtvom je ovih reforama slovenska samostalnost u unutrašnjem životu i daljnjem razvoju; za uviek bi uvedena za unutrašnju upravu slovenskih zemalja (tu se reforme uvadjaju radikalnije, nego medju Hrvatima, jer su Slovenci bili bliže neprijatelju) upravna organizacija po franačkom uzoru; pokrajine biše razdieljene u grofije, mjesto Francima premalo pouzdanih domaćih knezova vladaju tudji grofovi.

Ova organizacija tiče se glavno nizina; u visinama i iztočnim pokrajinama (Panonija, Dolnja Sava, Drava, Mura) bila je Slavenima i ostatcima Avara puštena stara organizacija; franačko vrhovničtvo zadovoljilo se je tu godišnjim dankom ovih malih državnih i teritorijalnih jedinica. Takva je kneževina kasnije Pribinovo i Koceljevo gospodstvo u Panoniji u polovici IX. stoljeća.[1]

Analogno, u etapama, kako su Slovenci gubili političku samostalnost, prelaze njemačke kolonije preko narodnostnih granica te posredovanjem njemačkih grofova dobivaju ugodniji gospodarski položaj, nego domaći ljudi; u južnom, Italiji pripadajućem dielu, imadu Slovenci mnogo ugodniji gospodarski i narodnostni položaj; ta u povjestnim vrelima, tičućim se južnoga diela Slovenaca, susrećemo iznimice njemačka i uopće tudja imena osoba i kraljeva. (Da nisu talijanski karolingi tako rano izumrli, bila bi možda Drava kao politička granica imala trajnije posljedice u političkom, gospodarskom i narodnostnom razvoju Slovenaca.)

Karolingovcima postaju svjetovni vazali radi prevelike vlasti često nesnosni; zato su se karolingovci kod izvršivanja svojih državnih osnova rado opirali na Crkvu. Za slovenske su predjele uz nekoje samostane osobito važni oglejski (akvilejski) patrijarhe, biskupi u Briksenu, Salcburgu, Pasavi, Freisingu i Bambergu; darovnice svjetovnim plemićima, tičuće se slovenskih zemalja, potječu iz carske kancelarije tek poslije X. stoljeća.

Ovaj razvoj teritorijalnoga komadanja počimlje u glavnom tek poslije g. 955., t. j. poslije poraza M a d ž a r a u bavarskim nizinama, za kojim sliedi nov, snažan priliv njemačkih naseobina i uredaba u slovenske predjele. Starijoj zapadnoj kulturi nužno podlieže priprosta domaća obrazovanost; jezik i običaj tudjinca dobije prvenstvo — domaćin je socijalno snižen do običnoga radnika, seljaka, bez osobnoga vlastničtva; organska evolucija narodnoga i gospodarskoga života silom je prekinuta.

Reforme nisu bile prilagodjene alpskomu zemljištu kao samostalnoj, nezavisnoj državnoj cjelini, koja bi imala svrhu sama u sebi. Iztočnoalpske zemlje su privjesak, vojnička granica protiv iztoka, koja prema mienjajućim se situacijama na iztoku mienja svoje zadaće, dakle unutrašnje reforme nemaju stalnoga značaja. Reforme se vrše uviek u smislu i suglasju više zapadne državne politike; logičan smisao nalazimo im tek onda, ako se obaziremo uviek na zapad. Slo-

[1] Središte ovih država tražimo uz Blatno jezero; slavensko pleme Dudleba, koje je na zapadu sezalo u današnju Štajersku, smatra se jedrom napomenute panonske slavenske kneževine. U Koruškoj tvorilo je pleme Hrvata u okolici Sv. Vida posebnu grofiju.

venci u svojoj povjesti poslije Karla Velikoga nisu više okrenuti k slavenskome iztoku.

Dok svi ostali Slaveni poslije Karla Velikoga oživotvoruju svoje težnje za političkom samostalnošću te polažu temelje svojim budućim narodnim državama (Panonski Slovenci, Hrvati, Vel. Moravska, Česi), jedino za Slovence ovo doba znači razpad. Sjever drži na uzdi Bavarska, a jug Furlanska. Jug je bio g. 828. razdieljen u četiri upravne medjašne grofije: 1. Furlansku (Goricu), 2. Istru, 3. Kranjsku, 4. Slovensku pokrajinu (južna Štajerska i nekoliko današnje Kranjske uz desni brieg Save). Medjašne grofije bile su karolingovcima „vojničke granice" (s militarističkim značajem), neprestani vojni tabor.

Oko god. 856. izčezne stara organizacija, dualizam slovenskih pokrajina; iztočno-alpskoga zemljišta politički ne dieli više Drava, već je sve ujedinjeno, a bez Furlanije. To je početak novoga vladnoga sistema: čitavo slovensko zemljište politički je, a time i kulturno pritegnuto k njemačkoj Bavarskoj. (Središte i težište stare slovenske prošlosti je Koruška, nipošto Kranjska.) Za socijalni i kulturni razvoj Slovenaca bio bi imao veliko značenje nastup sv. Ćirila i Metodija, no ovaj je pokus uništio zapad, ne želeći Slavenima duševne emancipacije.

Poslije ćirilo-metodijske dobe za Slovence je važna sliedeća madžarska doba (900—955). Nastupio je za Slovence odlučan vanjski činitelj — činilo se je, da će se smjer daljnjega njihovoga razvoja bitno promieniti.

Madžari navaljuju svake godine na široki pas njemačke države od Trsta do srednje Labe. I Slovenci imadjahu često s njima posla do 951. Odlučna za Madžare i za opću promjenu čitavoga političkoga položaja na iztoku bila je bitka na Lechu g. 955. Njemačka država porazi tu Madžare.

Ako gledamo na povjestni razvoj sa najužega slovenskoga stanovišta, treba priznati, da su Madžari u doba svojih navala na zapad (890—955) iztočno-alpske pokrajine očistili od tudjega germanskoga utjecaja; vjersko-kulturni rad, koji je bio uviek u svezi sa gospodarskim podjarmljivanjem, bio je za više od pol stoljeća zaustavljen; gospodujući njemački živalj izčezava, barem u to doba ne dolaze novi naseljenici. Madžari bi bili dakle ustavili podjarmljivanje Slovenaca sa strane germanskoga zapada; u tom smislu znači poraz Madžara na Lechu tek spas germanstva u slovenskim zemljama, a u slučaju madžarske pobjede ne bi se bile njemačke medje razširile preko slovenskih alpskih zemalja na sjeveru preko Labe na istok. Pitanje je doduše, koliki bi bio u slučaju madžarske pobjede gubitak na vjersko-kulturnoj strani, no historijska je činjenica, da se poslije g. 955. počinje novo doba prodiranja Germana u unutrašnji život Slovenaca; to je nova epoha sa najradikalnijim značajem; nepregledno sastavljena mreža tudjega feudalnoga sistema obuhvati slovenska sela te ih trajno podredi socijalno. Sa socijalnom podredjenošću nastupi sama po sebi jezična germanizacija, tako da Slovenci kao organizovan narod — možemo reći — izčeznuše; sila slovenskoga naroda živi, ako izuzmemo nekoliko desetljeća naše reformacije i protureformacije, tek latentno do konca XVIII. stoljeća. Jedva pod konac XVIII. stoljeća pod dojmom novoga života, političkoga preporoda i revolucije u Francezkoj, zbiva se preporod Slovenaca, kad je u ropstvu izčezavajućega naroda bilo još toliko čilosti i zdravlja, da je mogao osjetiti grijuću toplotu nove dobe. Slovenski je narod u početku XIX. stoljeća novorodjeno diete, bez snage, neorganizovano, no diete raste od dana do dana, postaje mladićem; obazirući se na svoju prošlost oboružuje se — ne bori se više za to, što mu je bilo oteto, već se brani, da mu ne bude oteto sve.

Pobjeda na Lechu ima svoju negativnu stranu i s širega, općeslavenskoga stanovišta: Madžari su poraženi, odlaze uz Dunav iz bavarskih ravnina, za njima sliede odmah bavarski izseljenici. Madžari si izaberu ugarske nizine stalnim prebivalištem, a njemački naseljenici austrijsko Podunavlje i sjeverni dio iztočno-alpskih pokrajina. Tako se naseliše na ruševinama slovenskih i čeških Slavena dva naroda tudjega jezika i plemena, dva naroda, koja su odsele za uviek dielila Slavene u južne i sjeverne, u zapadne i iztočne, onemogućujući njihovo kulturno, možda i političko ujedinjenje. Česi i mi Slovenci bili smo potisnuti ravno u sredinu njemačkih pozicija, Hrvati i Česi dobiše za ledja tudji živalj madžarski, koji je mogao u svezi s Niemcima u odsudnim trenutcima položaj ovih Slavena učiniti očajnim. To se je zaista kasnije i dogadjalo — ni najnovije doba ne čini u tome iznimke — i to često u dobama za austrijske Slavene najsudbonosnijim; u tome je najveća nesreća i tragedija povjesti napomenutih triju slavenskih rodova te neugodnost njihova zemljopisnoga položaja. Madžari su Čehe i Slovence bacili na zapad, odrezali ih od prirodne sveze s iztokom, da su potpunoma u kulturnoj snazi zapada, te se ne mogoše obraniti, da i politički ne pripadnu k zapadu.

Teritorijalna povjest slovenskih pokrajina poslie g. 955.

Iza g. 955. bitno se i radikalno promieni odnošaj Iztoka prema Zapadu. Politički razvoj slovenskih pokrajina jako je živahan, tako da skoro nije moguće sliediti promjene i nestalnost kneževskih porodica i posjeda do nastupa Habsburgovaca (1282). Sve se to dogadja tako naglo i bez povjestne uzročnosti, da često u razvoju ne nalazimo unutranje logičke misli. Polaganiji je tok razvoja od 1282. do konca srednjega vieka.

Koje ćemo pokrajine brojiti poslije g. 955. još k slovenskima? Rekli smo, da narodna medja Slovenaca stalno uzmiče od sjevera i sjevero-zapada prema staroj jezgri Slovenaca, prema Koruškoj. Medju slovenskim pokrajinama nema više Gornje i Doinje Austrije, gdje vlada rod Babenbergovaca (976—1246); isto tako ne dolaze više u obzir slovenske naselbine u Salcburškoj i Tirolskoj, a tek malo Slovenci u Ugarskoj i u Furlaniji. (U Furlaniji cieni se danas broj Slovenaca oko 30.000, a u Ugarskoj nekako 70.000.)[1]

Zanimljivu prošlost imadu za sobom furlanski Slovenci. Zauzimahu nekada prostranu furlansku nizinu; danas su ograničeni na sjevero-iztočni gorski kut furlanske nizine, kulturno tek životareći. Iza XIX. stoljeća, čim je ideja narodnosti obuzela Italiju, a napose iza šestdesetih godina, furlanskim je Slovencima sve to gore. Nisu priznati za narodnost, pa država ni po svojim temeljnim zakonima nije dužna promicati njihov kulturni razvoj. Potalijančivanje furlanskih Slovenaca u zadnjim desetljećima podupire talijansko školstvo, dok sami s goričkim Slovencima ne stoje gotovo ni u kakvom kulturnom dodiru.

Furlanska je bila (i to do najnovije dobe) u području rimsko-njemačke države, a faktična vlast u zemlji kolebala je medju koruškim, bavarskim vojvodama i samostalnošću pod akvilejskim patrijarhama, koji dobivaju iza prvih stoljeća srednjega vieka sve više posjeda i time svjetovne vlasti u furlanskim nizinama. U borbi sa Rimom tražio je car Henrik IV. (iza 1076) pouzdana saveznika u akvilejskom patrijarhu. Iz sklonosti prema patrijarhu i želeći oslabiti korušku vojvodinu, odieli Henrik IV. Furlaniju od Koruške te je podieli g. 1077. patrijarhu Sieghardu. Od ovoga doba zauzimaju akvilejski patrijarsi mjesto

[1] Politički su dugo pripadali vladi hrvatskih banova i kajkavci u takozvanoj Bieloj Krajini (Metlika i Črnomelj u Kranjskoj).

državnih knezova; odvisni su tek od cara, koji im podieliše i Kranjsku (1077, 1093) i Istru (1209, 1228). Patrijarsi bijahu odani carski političari te se vjerno držahu zadaće, da što tjesnije spoje Furlaniju, Istru i Kranjsku s njemačkom državom.

U drugoj polovini XIV. stoljeća sukobile su se patrijarška i austrijski misleća stranka (Rudolf IV., 1361), a malo kasnije zametnuše se domaći ratovi (furlanski gradovi sa patrijarhom bore se protiv plemstva, svezanoga s Mletčanima). Iz ovih ratova polagano izide kao pobjednica mletačka republika (1410—1420); oko 1500 imademo medju mletačkom republikom (Italijom) i Austrijom u onim predjelima malone današnje medje. Republika (do 1797) bijaše sklona furlanskim Slovencima (sada nazvana „Beneška [Mletačka] Slovenija"); dade im toliko samostalnosti u unutrašnjoj upravi, da još g. 1797. Podrecca, povjestničar Beneške Slovenije, govori o slovenskoj autonomnoj državi u državi. Iza bečkoga kongresa (1815) sjeverna je Italija opet uže pripojena habsburškoj Austriji, a ideja narodnosti (iza 1848) pobjedi pravo tradicije (1859, 1866). Garibaldijeve oslobadjalačke misli širile su se brzo i medju furlanskim Slovencima. Kod plebiscita (narodnoga glasovanja) bio je, kažu, tek jedan jedini furlanski Slovenac protiv ujedinjenja s Italijom. Kad su u kolovozu mjesecu god. 1867. odredjivali političku granicu medju Austrijom i Italijom, nastojala je Austrija, da zadrži slovenski kotar Sv. Petra (za ustup primierskoga kotara u Tirolskoj), a Italija je odgovorila, da ne može pristati na to, da je tobože već odlučio plebiscit.

U povjesti razvoja slovenskoga zemljišta dolaze dakle u obzir Koruška, Štajerska, Kranjska i Primorska; ovima ćemo posvetiti od X. do XIII. stoljeća više pozornosti. Slovensko je zemljište u to doba tek fragmenat u području Bavarske te je njegova povjest zapravo bavarsko-slovenska povjest.

Protiv cara Otona II. upre se njegov rodjak, vojvoda Velike Bavarske. Razpra je bila riešena tako, da je prejaka bavarska vojvodina podieljena i tako se stvorila nova samostalna politička cjelina, vojvodina Koruška, po broju šesta u rimsko-njemačkom carstvu; sve slovenske pokrajine pripadoše Koruškoj vojvodini.

Novom vojvodinom Koruškom, koja je obuhvatala u širem smislu i velik dio Kranjske i Štajerske, vladahu vojvode iz bogatih njemačkih porodica, koje su imale posjede u Bavarskoj, ili u predjelima, koji su bili u alpskom zemljištu naseljeni Niemcima. Njemački vojvode

ćute se tudjincima u Karantaniji, gdje je značaj zemlje slovenski i gdje su gospodarske i državopravne prilike još malo konsolidovane; zato se ovdje vojvodske porodice — osobito u prvim desetljećima — brzo mienjaju; ta još dugo ima ovdje vojvodsko dostojanstvo značaj tek državnoga ureda; istom od konca XI. stoljeća zavladaše za dulje doba porodice Eppensteinovaca (1077—1122) i Sponheimovaca (1122—1269).

Otonska politika X. stoljeća odieli dakle od Bavarske, bivše jezgre iztočno-alpskih pokrajina, Korušku s markama (Štajersku, Kranjsku, Istru), a uz to i iztočnu marku Babenbergovaca. Odieljene pokrajine nisu odsele više „bavarske marke" u smislu predmadžarske dobe, već sve zemlje pripadaju neposredno njemačkoj državi, počimljući živjeti svoj samostalni politički život.

Poslije bitke na Lechu osigura se država na iztoku obrambenim markama. U istom odnošaju, u kojem je prema Bavarskoj marka Babenbergovaca, stoje prema Koruškoj marke, organizovane njoj na iztoku uz cielu medju protiv Madžara. (Izp. vojničke granice za turskih vremena!) Najvažnija i najveća izmedju ovih maraka bila je „K o r u š k a m a r k a", koja se je prostirala na iztoku koruškoj vojvodini u današnjoj Štajerskoj sa središtem uz srednju Muru i gornju Rabu, tamo do Radgone i Slovenskih Gorica na jugu. Prvi se put spominje god. 970; načelnik joj je Markvard, praotac Eppensteinovaca; za uviek se dieli ova marka od svoje (koruške) vojvodine god. 1035., i to je prvi korak k novoj političkoj jedinici — Š t a j e r s k o j.

Baštinstvom dolazi većina posjeda u „Koruškoj marki" u vlast Otokaru iz bogate porodice, koja je imala svoj posjed osobito uz Travnu u današnjoj Gornjoj Austriji. Po glavnom porodičnom gradu „Styraburg" nazivahu se grofovi ove marke „stirski", te ovo ime prenesoše i na samu marku, koja je bila Otokaru podieljena barem već god. 1056. Od tuda današnje zemaljsko ima Štajerskoj (iza druge polovine XII. stoljeća).

Ova dinastija „Traungauaca" vlada „Koruškoj marki" (srednjoj i gornjoj Štajerskoj i dalje u današnju Austriju) uspješno do god. 1192. Štajerski Otokari očuvaše si neodvisnost od vojvodine Koruške — dapače pribave Štajerskoj naslov vojvodine i time povišenje obzirom na samostalnost u državnopravnom odnošaju prema državi.

Štajerski grofovi nastavljaju prema jugu širenje svoje vlasti. Što se je zbivalo do sada u j u ž n o j Š t a j e r s k o j? Južna Štajerska ima prošlost sličnu Karantaniji: stoji pod zapadnim uplivom i sa zapadom u političkoj svezi. Da li je ovamo sezala politička vlas državne organizacije slavenskih panonskih knezova IX. stoljeća, o tome se ne može ništa tvrditi. Navala Madžara potisnu zapadni upliv predmadžarske dobe na zapad, a ovaj upliv vraća se poslije poraza Madžara s podvostručenom silom. Do konca X. stoljeća nema južna Štajerska skoro nikakvoga dokazanoga povjestnoga života. Istom onda javljaju nam se i ovdje obrambene iztočne krajine (marke) — Ptujska (980), Savinjska (980) — koje pripadaju (kao što izprva i Koruška marka) jezgri iztočnoalpskoga zemljišta, naime koruškoj vojvodini. Ptujsku marku baštiniše štajerski grofovi (Otokar III.); na ovaj način priraste Štajerskoj kraj uz Dravu i Muru od Maribora do Radgone, a i znatan dio medju Dravom i Savom.

Južno od ove marke prostirala se je „S a v i n j s k a m a r k a" (Celje); ova izčezne god. 1144., a da se ne zna, je li pripala k staroj vojvodini Koruškoj, ili — što je vjerojatnije — k rastućoj zemlji štajerskih Otokara.

S god. 1158. Štajerska je ujedinjena. Na jugu i na sjeveru presezala je današnje zemaljske granice. Rodivši se iz koruške marke i time posredno iz koruške vojvodine, postala je s vremenom veća nego majka sama. Ujedinjena primi god. 1180. naslov vojvodine; s ovim dostojanstvom promieni se i pravni odnošaj prema susjedu i samostalnost napram vojvodini Koruškoj dobi tvrdu, pravnu osnovu.

Na mjesto izumrlih štajerskih Otokara (1192) dolaze njihovi baštinici austrijski Babenbergovci — udružena Austrija i Štajerska. I mogućni češki kralj Otokar II. združi za kratko vrieme obje zemlje, koje poslije iza njega prelaze u ruke Habsburgovaca. Uz zemaljskoga vojvodu imadu vlastničko ili feudalno pravo u zemlji i plemići, izmedju ovih osobito c e l j s k i g r o f o v i.

* * *

K r a n j s k u i P r i m o r j e ostavismo u drugoj polovini X. stoljeća, t. j. u doba, kad se je po porazu Madžara (955.) zasnovala nova politička razdioba i nov sistem u unutrašnjoj politici slovenskoga zemljišta. Kako već rekosmo, protiv iztoka (Madžara) ustanovila se je organizovana vojnička granica; jezgra obrambenoga sustava je Koruška vojvodina, kojoj je pripojen na iztoku i jugu čitav niz maraka (Koruška, Ptujska, Savinjska, Kranjska, Istarska).

Teritorijalna povjest Kranjske od pomadžarske dobe do XIII. stoljeća razvijala se ovako:

Ne zna se potanko, kada je Kranjska potisnuta u koruški sastav. Moguće, da su Madžari iz ovih predjela bili protjerani kasnije, nego na sjeveru, i da je po tom Kranjska marka kasnije utemeljena. Kranjska se kao marka spominje god. 973. Obseg Kranjske marke ne pokriva se sa današnjom Kranjskom; sigurno je toliko, da je sezala od Karavanka na jug do Cerknice, na jugoiztok do gornje Krke, na iztoku je medjašila sa Savinjskom markom, a nije obuhvatala pokrajine metličke ni črnomeljske (kamo seže moć Madžara, kasnije Hrvata), a ni Kočevja, koje je jedva u XIV. stoljeću bilo kultuvirano. Idrijski i vipavski predjeli pripadahu Furlanskoj.

Kranjska marka spada u okvir koruške vojvodine i njezina sastava poslije bitke na Lechu do g. 1077., kada prelazi pod akvilejske patrijarhe. Eberhard (1040) se naziva „medjašnji grof kranjski" — dakle sličan pokus oslobodjenja od koruških vojvoda, kao što kod istodobnih štajerskih Otokara, samo da spajajuća vlast kranjskih grofova ne uspjeva protiv spoljašnjih vladajućih porodica. Eberhardov naslov možemo si tumačiti strategičkim momentom: u ono doba naime opet se pojavljuju pojedine madžarske čete na našem zemljištu.

Zadnji medjašni grof kranjski Udalrik II. (1058) baštinik je obsežnih posjeda u Istri. Azika, kći istarskoga grofa Vicelini, bila je žena Udalrika II.; zato ga u listinama (1062—1067) nalazimo i kao medjašnoga grofa istarskoga. Njegovom smrću svršena je prva veća perijoda prvoga srednjega vieka u kranjskoj povjesti.

Poslije god. 1077. podieli car patrijarsima, koji su dotle posjedovali široki pojas medju Kranjskom i Istrom od Gorice napram Rieci, i ove dvie marke, kranjsku i istarsku; ipak o jedinstvenoj vladi zemlje u to doba nema govora, već paralelno i istodobno vlada više skoro jednako snažnih rodova i crkava; zato nazivljemo ovu dobu kranjske povjesti (1077—1269) dobu mnogovladarstva, premda je nominalna vrhovna vlast ciele te dobe u rukama akvilejskih patrijarha.

U Koruškoj vladajući Eppensteinovci i Sponheimovci počimlju u ovo doba, bilo sami, bilo po svojim rodjacima, igrati sve uplivniju ulogu u kranjskoj i istarskoj marki; u tom smislu se politička povjest Koruške, Kranjske i Istre uzajamno popunjuje. Napose postignu koruški Sponheimovci vrhunac političke moći po zadnja dva vojvode, Bernhardu i Ulriku (1256—1269); nominalno ostaje gospodarom kranjske marke doduše akvilejski patrijarh, no kad posiže u kranjske prilike, čini to kao vrhovna crkovna oblast, ili se njegove naredbe tiču tek vlastitih posjeda.

Medjutim su kranjski posjedi tirolskih andeških grofova prelazili u vlast austrijskih Babenbergovaca. Zadnji mužki potomak babenberški, Friderik II., vjenča se naime s andeškom Agnezom, te je bogatstvo svojih kranjskih posjeda izrazio naslovom „dominus Carnioliae".

Poslije smrti Friderika II. živu još njegova sestra Margareta i nećakinja Gertruda. Prva prenese svoja prava na babenberšku baštinu na českoga Premyslida Otokara II., a druga na madžarskoga Arpadovca Belu IV.; mač odluči medju ovim neprijateljskim silama; Ulrik, posljednji Sponheimovac, pristaša je srodnika Otokara II., koji po uspješnim ratovima zaposjede babenheršku Austriju i po kratkom ugarskom nadvladju u Štajerskoj i ovu zemlju (1260); Otokar ide dalje proti Adriji: koruški vojvoda, zadnji Sponheimovac, Ulrik, testamentarno postavi baštinikom Otokara II., koji oružjem osvoji Korušku i dio Kranjske. Za Otokarom dolaze Habsburgovci.[1]

*
* *

Istra ima mnogo zajedničkoga s kranjskom markom, te smo glavne stvari o njezinoj povjesti već prikazali.

Istru odkine Oton I. od Italije te u prvo priklopi k sastavu njemačkih maraka; najprije pripada Bavarskoj (951), kasnije Koruškoj (976), napokon u područje akvilejskoga patrijarhata, koji ipak nije tamo utvrdio svojega upliva (Sponheimovci u Kopru). Kasnije je patrijarhe malone sasvim istisnuia rastuća mletačka republika. God. 1193. dobi ova republika važni Pulj, prvu tačku, na koju se opire kod daljnjih ratova u Istri protiv Akvileje. Redom padaju Mletčanima u ruke: Kopar (1278), Izola (1280), Poreč (1283), Rovinj (1330) i naskoro prodiru odtuda u nutranjost Istre. Prelazno oslabi ovdješnju mletačku vladu ugarsko-hrvatski kralj Ljudevit Veliki (1342—1382). U doba od 1410—1422 dobiju Mletčani čitavu patrijarhovu Istru u svoju vlast, t. j. svu Istru osim sjevero-iztoka s Pazinom.

Od medjašne grofije istarske moramo naime dieliti grofiju istarsku ili pazinsku, koja je nastala tek 1112. te obuhvatala

[1] U XI. stoljeću posjeduje zagrebačka biskupija črnomeljski i metlički kotar, a ne znamo ni kako ni kada pripadoše ovi predjeli Kranjskoj. Nekoji misle, da ih priženiše grofovi andeški i sponheimski, drugi opet, da su bili ratom osvojeni.

sjeveroiztočni dio Istre; poslije kratke vlade grane koruških Sponheimovaca, kojih je djelo ova grofija, dolaze grofovi andeški, za njima grofovi g o r i č k i, baštinici su ovih (1374) Habsburgovci, te je ovaj dio Istre bio priklopljen Kranjskoj.

Medje medju Austrijom i Mletačkom (uz malene promjene za prvoga mletačkoga rata 1508—1521) ostadoše nepromienjene do Napoleonove dobe (1797, kampo-formijski mir), kad dodje čitava mletačka Istra pod Austriju.

G o r i č k a grofija izraste iz patrijarhata; upravitelji, branitelji patrijarhovih koristi, emancipuju se iz područja svojih gospodara te ustanove grofiju, koja po baštinskim nagodbam prelazi (1500) u vlast Habsburgovaca.

G r a d T r s t s okolicom ima svoju povjest. Malo je odvisan od patrijarha do konca XII. stoljeća. Braneći se od mletačkoga osvajanja, preda se Trst 1362. na osnovi izvjestnih povlastica dobrovoljno austrijskim vojvodama.

*

U doba od X. do XIV. stoljeća vidimo kod drugih manjih naroda dobu narodnih dinastija, koje sbližuju pojedine dielove naroda te iz njega i u spoljašnjem teritorijalnom obziru i po unutrašnjem povjesnom životu stvaraju jednu političku i narodno dosta homogenu cjelinu. Ovo konsolidovanje naroda u srednjem vieku dalo je narodu i jedinstvenu, zajedničku tradiciju prošlosti. Ma i došli kasnije pod tudje dinastije, ipak je tradicionalna sveza zajednice i u novo doba preporoda toliko jaka, da je preporod lakši. Na zemljištu Slovenaca vidimo u povjesti od X. do XIII. stoljeća drobljenje, parceliranje medju mnogo svjetovnih i crkvenih dinastija iz tudjine, parceliranje med samostane i nebrojene vazale iz svjetovnoga plemstva od sviju vjetrova s najrazličnijim interesima. Jedina zajednička veza slovenskomu zemljištu bila bi ideja zajedničke države, no snaga središnjega autoriteta u to doba malaksava. Mi Slovenci bijasmo razdrobljeni po zemljištu i unutrašnjem životu na stotinu i stotinu komada; ni najmanje niti ne vidimo, koja bi nas spajala. Već u srednjem vieku bijasmo mrtvo tielo sa razbacanim udima, bez duše, koja bi nas vodila u sklad. U tome stoji za budućnost najveća tragedija u povjesti slovenskoga naroda. Kad se u XIII. stoljeću počimlje pod Habsburgovcima protivni razvoj alpskoga zemljišta, naime ujedinjenje u rukama jedne porodice, ne obstoji više slovenski narod, već tek potudjinčeni

individui zadnje staležke vrste, koja nema nikakve sveze s javnim političkim životom.

Habsburgovci ujedinjuju, tvorci su alpske (njemačke) skupine austrijskih pokrajina. Ujedinjuje se najprije po vanjskom okviru; čitave zemlje pristupaju pod Habsburgovce — a unutra traje posjedna razkomadanost još dugo, te prodje još mnogo stoljeća, prije nego si Habsburgovci unutra konsoliduju alpske pokrajine, prije nego država razciepljene i raztresene posjede potomaka nekadašnjih jakih crkvenih i svjetovnih plemića opet podržavi.

Kod toga podržavljenja treba još napomenuti prostranu novu državnu kneževinu s jezgrom uz dolnju štajersko-korušku granicu, naime k n e ž e v i n u c e l j s k i h g r o f o v a.

Karlo IV. podieli u drugoj polovini XIV. stoljeća (1372) snažnomu rodu saunečke vlastele (u nekadašnjoj Savinjskoj marki) naslov grofova. Ovaj rod nasliedi koruške grofove Heunburške. Herman I. († 1385) iz ove porodice po srodničkim svezama približuje se Bosni i Ljudevitu Velikomu, kralju ugarsko-hrvatskomu. Osobito uzraste moć celjskih grofova za Hermana II. (1385—1435). Friderik II., sin Hermana II., vjenčao se s Elizabetom iz slavne porodice hrvatskih Frankopana. Medjutim su dobili posjede i u Kranjskoj, Hrvatskoj i Slavoniji. Dapače Tvrtko II., „kralj" Bosne, namjerava Celjane podići na bosanski prestol.

Car Sigmund našao je u Barbari, celjskoj princezi, svoju ženu te podielio svojemu svaku Frideriku i njegovu sinu Ulriku (1436), koji je bio zadnji celjski grof, naslov državnoga kneza.

O posljednjim celjskim grofovima često se tvrdi, da su htjeli stvoriti jaku jugoslavensku državu. Nemamo dokaza za takvu promišljenu osnovu. God. 1443. bi sklopljena medju Habsburgovcima i Celjanima nasljedna nagodba. Ulrik svršava svoj život tragičnom smrću god. 1456. te Habsburgovci nasliediše sve posjede Celjana u austrijskim zemljama.

S početkom XVI. stoljeća slovensko je zemljište ujedinjeno pod Habsburgovcima.

Teritorijalne promjene alpskoga zemljišta u prvoj polovini XIX. stoljeća (Napoleonova „Ilirija") imadu tek privremeno značenje.

Dr. Pavao Pestotnik.

*

Slovensko narodno gospodarstvo.

Slovenci su jako potisnuti prema zapadu. Zapadni ih duh okružuje i već obuzimlje. Htjeli ne htjeli, sliede Slovenci u gospodarskom životu zapadne oblike. Talasi zapadne gospodarske kulture već su ih obuhvatili te će se širiti po čitavom iztočnom Slavenstvu. Nijedan ih konservatizam ne će zaustaviti, te će onaj narod, koji se ovoj nuždi brže i bez štete za svoju samoniklost prilagodi, prije dozoriti za utakmicu. Medju Niemcima i Talijanima moraju Slovenci da se natječu sa gospodarski naprednijim susjedima. Mladi i golih ruku bore se protiv izkusnoga i kapitalom oboružanoga konkurenta. Zato im je teže podići novu industriju, novu trgovinu, je je u mladosti i slabosti ne čuva nijedna mogućna ruka. Ovdje se obzirom na narodno gospodarstvo jasno vidi veliko značenje politčke slobode: balkanskoga Slavena, koji se bori sam sa sobom, da se prilagodi zapadnoj gospodarskoj kulturi i koji jedva počinje sa novim sredstvima, može čuvati i njegovati slobodna država, koja prema njegovim potrebama uredi svoju trgovinsku i carinsku politiku; mladu poduzetnost može braniti, dok se ne ojači te bude sposobna, da stupi u konkurenciju sa tudjincem. Ove zaštite nemaju Slovenci, a nemaju je ni Hrvati poradi bezobzirnosti Madžara. Zato je boj Slovenaca za samosvojnost narodnoga gospodarstva težak.

Podati sliku o gospodarstvu slovenskoga naroda na osnovi statistike, kakove narodne gospodarske bilance — danas je nemoguće. Slovenci su upravno razdijeljeni na više austrijskih provincija i pomiešani medju Niemcima i Talijanima. Službena gospodarska statistika pozna samo ove provincije, a ne uzima u obzir narodnosti. Zato će se ovdje podati tek kratka informativna karakteristika.

Slovenska zemlja leži otvorena svjetskomu prometu. Na jugu Jadransko more, na iztoku dvie velike doline, na sjeveru i sjeverozapadu velike željeznice, na zapad ravnina: na sve strane sviet je otvoren. Iz srednje Njemačke i iz Češke najbliži je put preko slovenske zemlje do Trsta i od tuda u ostali orijenat. Već sada posreduju promet dvie svjetske željeznice: „južna željeznica" iz Beča u Trst ide upravo kroz sredinu slovenskih zemalja, a nova državna željeznica ide kroz Karavanke, Bohinj i Goricu u Trst. I već je utvrdjena nada na novu veliku željeznicu preko Dolenjske, Karlovca i Gospića u Spljet te nova željeznička sveza sjevernoga diela Austrije s jugom preko iztočne Koruške, zapadne Štajerske, Kamnika i Ljubljane. Tršćanski pomorski promet raste naglo.

Što se dakle tiče velikih prometnih sila, dobro je preskrbljeno u Slovenskoj. Ove su sile doduše tek p r o l a z n e, no ipak donose Slovencima obilje koristi. No nisu tako povoljno uredjene male prometne sveze, koje za intenzivno gospodarstvo, osobito maloga gospodara, znače još više: malo ima lokalnih željeznica. Plovnih rieka nema, pošto je kraj pregorovit, te se samo ovdje ondje upotrebljuju za plavljenje drva. Ni cestâ nema dovoljno: u Kranjskoj na pr. dolazi tek $16\frac{1}{2}$ km ceste na 100 km^2, a ništa bolje nije u ostalim slovenskim zemljama, dok u Českoj imadu na 100 km^2 59 km, u Dol. Austriji $67\frac{1}{2}$, u Gornjoj Austriji 72 km ceste. Poštanske su prilike dosta povoljne.

Vanredno povoljni položaj slovenske zemlje i činjenica, da već danas preko nje prolaze bila svjetskoga prometa, morala bi se odrazivati u svoj slici gospodarskoga života slovenskoga. Put, otvoren u sve smjerove svieta, morao bi slovenskomu gospodarstvu dati t r g o v a č k u boju. Slovenski političar dr. Hinko Tuma uvjerljivim glasom svakom zgodom kliče Sovencima: „Na more!", te se u obće priznaje, da su Slovenci pozvani, da u svoje ruke prime svu trgovinu, što ide preko njih. Položaj sâm ih nuka i goni u trgovinu. Na prvoj sveslovenskoj trgovačkoj skupštini uzkliknuo je govornik: „Slovenci, budimo trgovci, drugo će nam se dati samo po sebi!" No trgovina slovenska diže se tek polagano; promet preko naših zemalja i napose tršćanski emporij raste brže, nego što Slovenci dozrievaju za veliku nam od sudbine danu zadaću. Ne nedostaje im baš trgovačkoga duha, dapače o cieloj Nutranjskoj (Kranjska od Ljubljane prama Trstu) i u susjednim joj predjelima Dolenjske (Kranjska prama Hrvatskoj) može se reći, da je svaki ondješnji seljački gospodar na pol trgovac. No za veletrgovinu treba više naobrazbe i širega pogleda, a Slovenci nemaju dosele nijedne trgovačke škole, ne idu u tudjinu na nauke i u praksu, jerbo ih država ne podupire. Dobro djeluje medju trgovcima njihova središnja sveza „Merkur" u Ljubljani.

Slovenci su dosele pretežno poljodelski narod. Zemlja je gorovita i većinom ne baš plodovita, tako da ne može prehraniti svega slovenskoga stanovništva. I to zove Slovence u trgovinu, a ne smije ih strašiti, da zanemare poljodjelstvo, naprotiv treba sve učiniti, da se podigne seljačko gospodarstvo, ta od toga jest i ostaje odvisna unutrašnja

snaga i vriednost naroda. Možemo reći, da je Slovenac prilično jako nastojao, kako bi iz surazmjerno neplodovite grude dobio malo više priroda. Na Krasu na pr. težko si je pribavio zemlje crnice za njivicu, koja ga hrani. Danas, kad je znanost i tehnika iznašla novih sredstava, bit će put do napredka lakši. Slovenski je seljak doduše u metodi obradjivanja zemlje i u obće u svakom obziru poznat kao konservativac. No to ne stoji. Istina je to, da je napram modermizmima, što dolaze od gradskih ljudi („škrijci"), malo nepovjerljiv (to je i sasvim u redu), a za stvarnu obuku i za moderne savjete je pristupačan. Država ga je obzirom na stručnjačku obuku sasvim zanemarila, a samo činjenica, da se je posredovanjem seljačkih organizacija u Kranjskoj kupilo i upotriebilo razmjerno najviše umjetnih gnojiva izmedju svih austrijskih krunovina, dokazuje, da slovenski seljak ne štedi ni kod nabave modernih sredstava za poboljšanje svoje zemlje. Sada, gdje Austrija stoji pred dobom kriepkoga agrarnoga pokreta, i slovenski će seljak otvoriti vrata svakoj melioracijonoj ideji.

Položaj slovenskoga seljačtva danas je još jako nepovoljan. A već unapried konstatujemo, da razvoj ide već malone čitavo desetljeće u cielosti na bolje, u povoljnom smjeru. Razcjepkanost posjeda, zbog tudje konkurencije snižene ciene priroda, peronospora, dugovi, nedostatak radnika, sve je to tlačilo i tlači seljaka. Osim toga su željeznice ubile dosta domaće male trgovine, a napose su seljaku-stočaru uzele one prihode, što ih je imao od prevažanja robe. Prielaz iz one stare dobe, gdje nije bilo drugih prometnih sredstava, nego kola i brod, u sadašnje doba pare i elektrike, zbivao se je tako brzo, da se seljak nije mogao ukloniti svim štetama i opasnostima, što nastaju zbog toga, a nije ni znao izrabiti prednosti novih prometnih sredstava.

Medju uzgrednim granama poljedelstva, kojima se bavi slovenski seljak, stočarstvo je još uviek premalo razvijeno. U posljednjim godinama počelo se je nastojanjem seljačkih organizacija gojiti umnije; dokaz, da se položaj poboljšava, jest i to, što se više pozornosti posvećuje livadarstvu: gnoji se intenzivnije, planine se uredjuju. Isto tako se ne prodaje više sieno u tolikoj množini, jerbo se kod kuće polaže živini. Mljekarstvo je već jako razvijeno. Slovensko mlieko si je već malone sasvim osvojilo Trst i druge primorske gradove. Trgovinu mliekom vode mnogobrojne mljekarske zadruge, a do toga nije još došlo, da bi ove organizacije same preuzele prodaju pri glavnom konzumentu — u Trstu. No u posljednje vrieme oživotvara se osrednja organizacija mljekarskih zadruga, koja hoće da uredi svu trgovinu slovenskim mliekom. Čisti prihod mljekarstva ciene godišnje na $1\frac{1}{2}$ milijuna Kruna. Za malo godina moći će se ovaj dobitak podvostručiti. Malo stočarstvo, osobito gojenje peradi, donosi Slovencima čistih $3\frac{1}{2}$ milijuna Kruna. Samo iz Slovenske Štajerske izvozi se godišnje jaja oko 2250 vagona, i to u Njemačku, Švicu i Englezku. Pčelarstvo se marljivo goji u Slovenaca. „Kranjsku pčelu", koja je na glasu u svietu, izvoze u Njemačku. Vinogradarstvo je već odoljelo krizi, koja je nastala zbog nastupa trsne uši. Velikim žrtvama se je regeneriralo i poboljšalo. Samo u Kranjskoj je iza god. 1900. narasla produkcija vina za 100.000 Hl. Kakvoća je dobra, pošto se je poskrbjelo za nasad plemenitih vrsta.

Odkako je žitu zbog američke konkurencije pala ciena, ide žitna produkcija Slovenaca natrag. Ipak je još uviek prirod žita nerazmjerno visok. Kranjsko „zelje" (kupus) i krumpir uspjeva izvrstno, te su na tržištu na dobrom glasu. Kao osobitost napomenuti je veliku produkciju luka i u posljednje vrieme takodjer šparge. Povipavje (dolina uz Vipavu, od Postojne prema Gorici) i Goričkа imadu dobro rano voće. U Savinjskoj dolini (od Celja na zapad) u slovenskoj Štajerskoj uveli su produkciju hmelja, koji je namah izbavio ovu dolinu gospodarske nevolje. U zadnje se vrieme i u Kranjskoj kuša nasaditi hmelj.

Ovdje nije mjesto, da se o slovenskom poljodjelstvu razpravlja u potankostima; ipak nam je napomenuti i loše strane: zadužen je slovenski seljak malone do grla. Zadrugarstvu treba zahvaliti, što nema više mnogo lihvarstva u Slovenskoj. Druga mòra, koja ga tlači, jest nedostatak radnika. Ovo pitanje ubija sve želje za naprednijim, modernim seljačkim gospodarenjem, jer za izvedbu osnove nedostaje ruku. Ipak izseljivanja u Ameriku, koje je glavni uzrok nedostatku seljačkih radnika, ne možemo proklinjati. U slovenskim „posujilnicama" tvore već danas veliki dio američki novci: slovenski izseljenik pošilja neprestance novac kući te pospješuje odluživanje slovenskoga posjeda. Po sebi se razumije, da se veoma zdrave sile izgube, no u danim prilikama, gdje slovenski seljak ne zna još tako gospodariti, da bi kako treba ekonomski izrabio radničku silu, izseljivanje je tek nekakav ventilator i znak krize. Gdje je gospodarstvo najviše zaostalo, tamo ima najviše emigracije. Biela Krajina (prema Hrvatskoj) daje danas najveću množinu izseljenika.

Slovenski radnici idu na rad u rudnike zapadne Njemačke i sjeverne Štajerske. Svake godine upute se oveće ekspedicije u Rumunsku sjeći šume. Jako je i doseljivanje u grad i u industrijalna mjesta, a najjače u Trst.

U ovom, i ako sasvim obćem i površnom pogledu na slovensko „kmetijstvo" (seljačtvo) ne može se izostaviti već danas prevažni faktor, koji budućnost i neizmjerno razširenje ima još pred sobom: to je z a d r u g a r s t v o.

Malo za tim, kako je god. 1873. prihvaćen austrijski zadružni zakon, počeli su Slovenci osnivati novčane zavode na zadružnoj osnovi. Šulce-Deličev sistem prilagodili su slovenskim prilikama oduzevši mu ponešto njegov kapitalistički značaj. Tek u posljednjem desetgodištu XIX. stoljeća počeli su Slovenci s „rajfajzenkama", koje su za seljačke prilike zgodnije. Konsumno zadrugarstvo nije medju seljacima ovdje više, ovdje manje uspjelo, pa je osnivanje novih konsumnih družtava poslie njekoliko osjetljivih poloma jenjalo. No zato počinje cvasti seljačko produktivno zadrugarstvo, tako da prodaja seljačkoga prirada polako prelazi u ruke zadrugama. Mjeseca studenoga 1907. bile su medju Slovencima već 574 slovenske zadruge, medju njima 331 novčani zavod, 75 mljekarskih, 16 stočarskih, 9 vinogradarskih, 41 konsumna, 3 tiskarske i t. d. U štedioničkim zadrugama uloženo je oko 250 milijuna K, kod čega treba uzeti u obzir, da mnogo milijuna leži po štedionicama, koje nisu osnovane na zadružnoj podlozi.

Zadruge su organizovane u tri glavne „Zveze" (saveza). „Zadružna zveza u Celju", koja je bila prva organizatorica „posojilnica" mnogo je učinila za pobolišanje „posojilničke" prakse. „Zadružna zveza u Ljubljani", koja okuplja zadruge klerikalne političke boje, prva se je primila prometa robom na zadružnoj osnovi. Nova je, tek god. 1907. osnovana, centralna organizacija, „Zveza slovenskih zadrug v Ljubljani".

Premda je slovensko novčano zadrugarstvo silno razvito, ipak leži dosta slovenskoga novca po njemačkim zavodima. Slovenci time sami sebi škode. U Ljubljani na pr. obstoji veliki zavod „Kranjska hranilnica", koja svojim čistim dobitkom uzdržava i hrani čitavo kranjsko njemstvo.

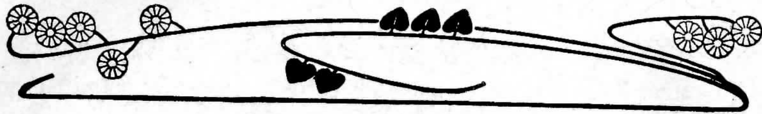
Slovenski si seljak ponešto pomaže i d o m a ć i m o b r t o m. No većinom je domaća industrija propala, nadvladana konkurencijom velike industrije. Jako se drži čipkarstvo u Idriji, ribnička „suha roba", izradjivanje „samokolnica" u Savinjskoj dolini, brusova i tocilja oko Rogatca. Zadružna organizacija hoće da domaću industriju usposobi za težke današnje prilike.

T r g o v i n a kod Slovenaca još nije ponarodnjena. Ipak su Slovenci osvojili u Kranjskoj i Goričkoj Slovenskoj malu i srednju trgovinu, što im još nije pošlo za rukom u Štajerskoj, Koruškoj i u Trstu. Tudji trgovac i tržac najljući su protivnici Slovencu. Geslo „Svoj k svomu" još nije pobjedilo. Velika je trgovina osobito u Kranjskoj, u samoj Ljubljani, još velikim dielom u rukama Niemcima. Iztiskivanje već uživljenih njemačkih tvrdki ide tek polako napried.

Mnogo je slabije još na polju velikoga obrta. Slovenskih tvornica ima malo, ili su malene. Mnogi pokus se je izjalovio. No njekoliko tvornica posve dobro uspjeva. Banke imaju Slovenci dosada dvie: „Jadransku Banku" u Trstu i „Kreditnu Banku" u Ljubljani, koje dobro uspjevaju. Kod prve sudjeluju takodjer Srbi i Hrvati.

Pogled na slovensko gospodarstvo nije beznadan. S težkim se žrtvama taj seljački narod bori za to, da se svestrano razvije: osvaja si trgovinu, a industriju si po malo stvara. Budući da ga država zanemaruje, upućen je pri tom sam na sebe. Napredak je zato polaganiji, no solidniji. Ima temeljite nade, da će Slovenac zavladati na svojoj grudi i da je ne će prepustiti više tudjincu.

Dr. Gregor Žerjav.

KNJIŽEVNI OBZOR.

IZ „SAVREMENIKA“, MJESEČNIKA DRUŠTVA HRVATSKIH KNJIŽEVNIKA.

Početkom ove godine „dopuštenjem oblasti“ prestade biti „Savremenik“ ljetopis „Društva hrv. književnika“, postao je „slobodan časopis potpuno neovisan o društvu“. Društvo ga samo izdaje, ali ne odgovara za njegovo štivo. Za to odgovara sam urednik. Urednik je pak ove godine postao g. Branimir Livadić. Za to, što on odgovara za štivo „časopisa“, a ne više ljetopisa, obećaje u svom nastupu, „da se ne će sustezati iznositi i politička mišljenja svojih suradnika“, jer književnost i ne može opstojati bez utjecaja na javni politički život svega naroda“. Time, po mnijenju urednika, „Savremenik“ je postao jedinim(?) forumom, gdje se može izvan stranačkih pregrada, sa stajališta čisto književnoga utjecati na političko raspoloženje ljudi“.

Dakle „Savremenik“ „bez stranačkih pregrada“ „hoće da utječe na političko raspoloženje ljudi“ „sa čisto književnoga stajališta“. Drugim riječima to znači: „Savremenik“ treba da širi i političke misli, da utječe na politička raspoloženja. Nije samo odraz političkog raspoloženja, nego hoće da bude i faktor u tome, da sam utječe na to raspoloženje.

I zbilja „Savremenik“ je donio nekoliko stvari čisto političkih, s namjerom, da utječe na politička raspoloženja čitatelja. Premda uredništvo odbija od sebe svaku „stranačku pregradu“, ipak sve, što je političkoga bilo u „Savremeniku“, sve je to u smislu naprednjačkoga stranačkog programa.

*

N. Nodilo: „Klerikalizam i liberalizam“. Odmah prvi broj „mjesečnika društva hrv. književnika“, za sadržaj kojega društvo ne odgovara, egzordira oduljom raspravom predsjednika društva prof. N. Nodila. Učeni pisac sjajnim i odabranim perom raspravlja veliko pitanje o odnošaju vjere, dotično crkve naprama državi. Teško je naći, valjda i nemoguće kod nas, pisca, koji bi znao onako lijepo pisati ob ovakovim predmetima. Za to ga čovjek rado čita, te ne zna, čemu bi se više divio, da li velikoj naobrazbi ili dotjeranosti forme, u kojoj svoje ideje razvija.

Ali osvjedočena izobražena katolika bolno se doimlje Nodilovo razglabanje. On govori o „tankom osjećaju visokoga Isusa“, kao da je Isus kakvi „visoki Stevan“. Govori o „Kristovu nauku“, kao što bi govorio o Kantovu ili kojeg drugog filozofa.

U svojoj raspravi je učeni pisac zaboravio, da je formalna „regula“ kršćanskog vjerovanja magisterij crkve. Na njezinu auktoritetu sve se osniva. Ni sveto pismo, ni tumačenje pojedinaca, ni vlastiti razum ne mogu biti ono, što je auktritet Crkve. On znade bolje od nas, da je sveto pismo knjiga, u kojoj će svaki naći sve, što traži, po onom starom distihu:

Hic liber est in quo quaerit sua dogmata quisque
Invenit et pariter dogmata quisque sua.

Tko hoće da je kršćanin i katolik, taj mora da se podvrgava crkovnom auktoritetu. Vlastito umovanje tu ne odlučuje.

Država nije apstraktni pojam. Državu sačinjavaju ljudi. Ako je vjera za svakoga čovjeka, onda je i za njih. Ako nauk Kristov uregjuje „sve odnose ljudi“, onda prema tome uregjuje i odnose onih ljudi, koji sačinjavaju ili predstavljaju državu. Ne može ministar kod kuće biti kršćanin katolik, a u ministarskom vijeću bezvjerac.

Liberalizam, u koliko se odnosi na vjeru i crkvu, ne može se nikako spojiti i u sklad dovesti sa pojmom „kršćanin-katolik.“ Ta se dva pojma isključuju.

S toga nije se čuditi, da su neki svećenici ustali proti tome pisanju u „Savremeniku“. No i ove polemiste zaboraviše, da se je kršćanstvo raširilo, učvrstilo u svijetu bez polemika. Nijedan gnostik nije prigrlio novu vjeru na temelju polemičnih dokazivanja, apologetičnih rasprava. Kršćanstvo se širilo propovijedanjem života i djela Isusovih, uzornim življenjem propovjedača i čudesnim dogogjajima.

Za to je prof. Nodilo reagirao na te polemičare u petom broju „Savremenika“ u članku: „Još o herezi liberalizma“. No u tom članku se ograničuje na konkretan slučaj: odnošaj katoličke crkve prama rastavnom zakonu u Franceskoj. Nodilo odsugjuje intranzigentno ponašanje Pape prama tomu zakonu. Tu pisac daje oduška svojoj poznatoj ljubavi za Franceze i franceski narod. Za to sve, što biva u Franceskoj, njega zanosi, dočim prezire Nijemce i Njemačku.

Nodilo je izraziti pristaša onog načela Cavoura: „slobodna crkva u slobodnoj državi“, koje je do sada crkva uvjek odsugjivala. Nije ovdje mjesta za tanje raspravljanje o tom pitanju i o pitanju: „državne vjere“.

*

Oto Kraus: Parlamenat budućnosti. Novinar je Kraus, pa je i ovaj njegov članak novinarski. Govoreći o razvitku parlamentarizma, kaže, da se je razvijao različito „već prema tome, da li je borbom od dinasta iznugjen, ili dopušten narodima kao koncesija“. On ne zna za parlamente dtališa i redova, koji su stvorili dinastije.

Govori o kvalitetu parlamenata, izabranih na ma kojem zbornom temelju. Što je šire izborno pravo, to je slabiji kvalitet izabranika.

Rad parlamenta se razdijeli na sekcije ili odbore za pojedine poslove. Ako je slab materijal, iz kojega se sastoji parlamenat, slabi su i članovi odbora. Za to on predlaže, da prije treba imati strukovne odbore, a tek onda parlamenat. Obrtne, liječničke i odvjetničke komore, gospodarska društva, stručna udruženja, industrijalni savezi, književnička društva, politički i znanstveni klubovi itd. faktori su, iz kojih će se sastojati parlamenti budućnosti, koji će biti nosioci individualistične države.

Mi cijenimo, da ovakav parlamenat ne bi bio parlamenat budućnosti, nego parlamenat davne prošlosti. U našim primorskim republikama baš su takova udruženja birala svoje predstavnike u vijeća, a ti su predstavnici imali dužnost braniti interese svojih mandatara.

*

Na ove Krausove izvode osvrće se M. Marjanović u listku „Savremenika" (br. 3). On opaža, da je sabornica mjesto, s kojega se kortešuje, „pozorište, u kojem se igra i hrva radi efekta na publiku". U saboru se ne raspravlja. Za mirne, ozbiljne rasprave, za rad su odbori, a radi se za to, jer je isključena javnost. Nema publike, da plješće. Tako bi se moralo raspravljati i u plenumu.

Prisilnim sredstvima, poslovnicima to se ne dade postići. To je moguće postići jedino poboljšanjem kvaliteta u saboru. Marjanović kaže, da je tomu uzrok biranje po kotarima. Moralnu visinu saborskog predstavništva podiglo bi proporcionalno izborno pravo. Tad bi svaka stranka kandidirala najbolje sile.

Demagogiju treba potisnuti u skupštine, a u sabor treba uvesti dostojanstven ton, stvarno vijećanje i plodonosan rad.

Ovo je sve dobro za narod slobodan, koji ima u svojoj ruci svoju sudbinu. Tad je nužno, da u saboru sjede samo pametni i učeni ljudi, ali u Hrvatskoj je sabor jedino mjesto, odakle je do sada bilo moguće reći narodu istinitu riječ.

Dr. Lujo conte Vojnović: „Finis reipublicae". Povijest je veoma slabo zastupana u ovogodišnjem „Savremeniku". Javio se je tek g. conte Vojnović Lujo sa svojom radnjom: „Finis reipublicae". Kaže, da je ovo glava VI. iz većeg istorijsko-diplomatskoga djela: „Pad Dubrovnika (1806.—1815.)". On je dao ovaj ulomak svoga djela „Savremeniku" „iz pažnje i poštovanja prama hrvatskomu dijelu svoga (srpskoga) naroda, koji je toliko uradio za popularizaciju i za znanstveno obragjivanje dubrovačke istorije i književnosti".

Taj odlomak teče kroz četiri broja „Savremenika", a obragjuje u tančine zadnje dane života dubrovačke republike. Conte Vojnović piše o tim danima umiranja kao liječnik, koji izdaje svagdanji buletin o bolesti moćna vladara. Njegova riječ odaje grandezzu francuskoga aristokrata, koji pripovijeda prošlost svojih pregja, koje revolucija liši privilegija, izjednači njihovu plavu krv sa krvlju najzadnjega plebejca.

Radnja počinje na Vodokršće, 6. siječnja, a svršava na 31. istoga 1806. Republika ili općina Dubrovačka propade za to, što su temeljne ideje, na kojima je bila osnovana, došle u sukob sa idejama franceske demokracije. Čudnovata je to bila država. Jer je bila malena, nije nikomu zadavala straha. Ono nekoliko stotina obitelji u njoj očuvaše svoju vlast nad kmetovima okoliša i slobodu trgovanja miteći susjedne mogućnike, potičući izmegju njih zavist i ljubomor. Mislili su, da će se i na dalje održati tim sredstvima, spletkarenjem, kod Sultana, kod austrijskoga dvora i kod Napoleona. Za to hoće da šalju svoga poslanika u Pariz, ali Marmont ne da. On sam bane u Dubrovnik na 24. siječnja. Pregleda vojsku, sa Senatom republike ne će da dogje u dodir, nego krene u Kotor. Senat za njim šalje poziv na ples, što će ga dati knez i vlastela njemu na počast. Marmont se vrati iz Kotora na 31. siječnja. Reče deputaciji senata, koja ga pozivaše na ples, neka se sakupi senat. Sakupiše se u manje od ure. Tu pukovnik Delort u prisustvu generalnog konsula Bruerea pročita krasan govor, u kojem istaknu grijehe vlade dubrovačke i nuždu, da jednom stari režim prestane. Za tim u ime generala Marmonta proglasi senat i vladu raspuštenim. Upravu povjerava provizorno Bruereu. Sastavi novi sud za gragjanske i kaznene parnice, koje će se rješavati u ime cara Napoleona, ali na temelju dubrovačkih običaja. Na koncu preporuča senatorima vjernost novoj vladi i nastojanje, da svoje pristaše primire i učine privrženicima carevim. Tako je general Marmont „oborio iscrvotočeni hrek", koji se nije nikada više pomladio.

*

Ako „Savremenik" oskudijeva na historiji, imade u izobilju književnih portraita. Lunaček prikazuje Frana Hrčića; Milan Marjanović dra. A. Kovačića i dra. Gjuru Turića; Branko Vodnik i Milan Grlović Andriju Palmovića; Josip Milaković Trnskoga; Historicus(?) N. Nodila.

Dr. A. Tresić Pavičić prikazuje filozofa Petrića i njegovo najnovije djelo. Ovo je veoma opširna studija najnovijeg djela Dalmatinca dra. A. Petricha izašla u Trstu na talijanskom jeziku pod naslovom: „Pokušaj izmirenja vlasti ideje dobra nad voljom sa slobodom izbora".

Dr. Tresić se srdi, što se domaće novine nisu osvrnule na ovo Petrichevo djelo, kao da ne zna život novinara. Teško dospiju čitati svagdanje novine, a kamo li će se dati u proučavanje ovakovih zamašitih i teških pitanja. Davno je filozofija izgubila ugled u svijetu. Ta i Dante se je tužio:

povera e sola vai filosofia!

Danas vladaju svijetom empirijske nauke. Svijet hrli za realnim životom, za praktičnim studijama. Danas vrijedi kemija, mehanika, a ponešto i povijest. Na drugo se ljudi ne osvrću. Kad bi došao na svijet ne znam kakav filozof sa novim sustavom čista razuma, nitko se ne bi osvrnuo. Uvjeren sam, da ni deset postotaka „Savremenikovih" čitatelja nisu čitali Tresićevu raspravu, čim su vidjeli, da raspravlja ovako teški filozofski problem. Ako ne čitaju izvatke, kritike filozofskih djela, pa ne znam kako zamamno bile pisane, kamo li će čitati samo djelo! A uz to novinari!

Kad je dr. Petrich zauzimao svoje čedno mjesto katekete na nižoj realci u Zadru, o njemu su govorili ljudi kao o veoma učenu čovjeku. Često se je spominjalo njegovo djelo o definiciji lijepoga. Ali ako si te hvalitelje pitao, jesu li čitali to djelo, svak je odgovarao, da nije. Svak je žalio nepravdu sudbine i ljudi, što čovjek velike naobrazbe i znanja, kao što bijaše Petrich, nije bio postavljen na mjesto, gdje je mogao uspješno upotrebiti svoj talenat.

Ako igdje u filozofiji vrijedi: ena: aut Caesar, aut nihil. Tko želi postati nešto i steći makar kakvo priznanje u svijetu, baveći se filozofijom, treba da leti visoko. A sam dr. Tresić priznaje, da nije Petrich „zvijezda prve veličine, ni da joj je svjetlo posve bijelo". S toga nije umjesna ni navala na našu akademiju, što ga nisu učinili svojim članom. Čovjeka rogjena Hrvata, koji uz to nije hrvatski ni retka napisao, učiniti članom naše akademije bez ikakove zasluge za hrvatsku knjigu ili znanost, a koji uz to „nije zvijezda prve veličine, niti mu je svjetlo sasvim bijelo", bila bi pogreška. Dru. Tresiću treba ipak čestitati, da smaže vremena i za ovakve lijepe, a za stručnjake interesantne prikaze.

Čitajuć ovaj prikaz moramo u svojoj duši žaliti, što dr. Petrich nije ništa pisao hrvatski. Valjda da je njegovo prvo djelo izašlo na hrvatskom jeziku, on bi bio postao profesor na našem sveučilištu, kako su postali Nodilo, Frank, Vojnović, Brusina i drugi Dalmatinci.

O drugim gore spomenutim prikazima pisanim dijelom iz pieteta, dijelom iz prijateljskog csjećaja ne dospijem danas govoriti.

Treba ipak spomenuti prikaz Zofke Kveder-Jelovšekove: „Simon Gregorčič." Ne fali žalac na slovenske klerikale — Mahnića, Misiju i Jeglića.

Svi ti prikazi kao da se drže načela, istaknuta od M. Marjanovića. Kritičari svoje mnijenje ne dokazuju, jer da je to posao učenjaka. Oni opisuju i obrazlažu svoj dojam i svoje shvaćanje.

*

„Savremenik" je iznio dosta priloga starijih i novijih pjesnika. Neki se tek sada pojavljuju na književnom polju. Dr. Tresić Pavičić se je javio sa „Pronojom", da dokaže, kako je ostao vjeran formom i sadržinom svojem pjesničkom pravcu, svojem panteizmu pjesničkom. Mašta mu je još uvijek bujna, jezik jedar.

Vladimir Nazor pjeva o Tolstoju, kako je pjevao o bogovima naših pradjedova. Tolstoj nam se prikazuje, u njegovoj pjesmi, kao nekakovo mitičko biće predpovjesnih vjekova.

Pjesama doduše nema mnogo. Zastupaju ih većinom mladi ljudi kao Lovrić, Domjanić, Miličić, V. Tomić Bešević-Petrov i drugi uz poznatije: Sabića, Livadića, Nikolića, Katalinić-Jeretova, Stjepka Ilijića.

Pošto nije izašla nego jedna drama, i to „More" Frana Hrčića, treba se zaustaviti na njoj nešto odulje.

Drama je razdijeljena na četiri čina. Odigrava se u primorju u obitelji jednoga ribara. Petar je čovjek u tridesetoj godini. Oženio se je jako mlad, u devetnaestoj godini sa Stanom, koja mu je rodila nekoliko djece, od kojih je troje živo. Petra kuća ne veseli. Žena mu je težak teret: sužanjski lanac na nogama. Otac Mrgud je strogi tamničar, koji mu ne dade slobodno disati. Mrgud je u kući despotičan. Za to Petar najradije ostaje na moru.

Bane u kućicu iz južne Italije djevojka, sirota bez oca i majke, Luca. Ona im je u rodu, pa ostav sirota dodje k njima, da se zakloni. Mlada je, lijepa je, prpošna, pa zavrti mozgom Petru. Sada pogotovo ne mari za ženu ni za djecu. Samo ga strah od oca susteže, da ne počini nešta luda. Stane brzo opazi, da joj se je muž sve to više otugjio, te izmegju njega i nje dolazi često do riječi.

Luca čezne za morem, ide sama proti zapovjedi stroga domaćine kriomice, da se na njenu vozika i u njemu kupa. Tako, kad je jednoč otišla, omrkne i nije se vratila. Oluja stane bijesniti. Svi je traže. Kad doznadu, da je na moru, Petar hoće da skoči u ladju, da je potraži, da je spasi. Otac mu se opire. Za što da Petar dade moru svoj život za njezin? No on gurne oca, skoči u ladju, da je potraži, da je spasi.

Petar dovede Lucu nakon borbe sa valovima pred očevu kuću. Tu se razvije izmegju nje i njega ljubavni izljev osjećaja. Petar tada odluči u svijet. I ona bi otišla, ali nema pouzdanja u njega, boji se, pa ga odvraća od nauma. Uzalud ju on zaklinje, da skoči u čamac, da se odvezu. Ona ne će. Neka se prije utiša more, pa će ona već otići, reći će mu za uvijek: z bogom! U Petru uzavri krv. Vidi razorenu svoju kulu gradjenu u zraku, pograbi ju i baci u more ko mačku.

Drama je vješto gradjena, jaka je, puna i prepuna efekta. Borba strasti i dužnostih obragjena je majstorski.

Ono pripovijedanje maloga Tone u prvom činu tumači nam cio dogogjaj: Našao sam, kaže dijete, jaje u jednom zapuštenom gnijezdu. Pred više dana uzmem ja to jaje i podmetnem ga tamo nedaleko u gnijezdo divljih golubova, a oni ga izlegu. Nekakova mala strana ptičica izmiljila je iz jajeta. Ali od toga časa uvijek se svagjaju stari. Umjesto da sjede na mladima i da ih griju, oni se svagjaju i lete oko gnijezda.

Aluzija je jasna. Luca je to strano jaje u gnijezdu. Kako riješiti čvor? Rješava ga stari Mrgud kad naloži unuku:

— Podji sjutra i uzmi strano ptiče iz gnijezda!

Tone: — Onda će ono umrijeti. Ono ne može još letjeti.

Mrgud: — ... Neka umre!

U četvrtom činu Luca pripovijeda Petru, kako je vidjela na suprotnom otočiću lijepi lovorov gajić, velike mramorne stube vode iz mora k tom gajiću, onda „pinije", mirte, četrune. Petar joj kaže, da svega toga nema na onom otoku.

Luca: — ... Sve se to dakle oku samo pričinja... Hm... i za to bi čovjek moru dao svoj život!

To je moral svega. Za utvare razgrijane mašte čovjek sve žrtvuje...

Da dogje u kazalište iz primorja koji ribar, pa da gleda ovu dramu, što bi rekao?

Rekao bi po prilici ovo:

Naši ribari nemaju u kući po tri sluge, kao taj Mrgud. Ako su i bogatiji, nemaju posebnih soba za gostove. Sin boljeg ribara ne ide na ribu sam u čamcu. Ribari love u opće u društvu, i to gaetom. bracerom, leutom. Samac teško će išta uloviti. Treba mu pomoći, osim ako ide loviti na povraz. Taj Mrgud, taj Petar, ta Stane nisu naši ljudi, to nisu ribari, to su gospoda u odjeći ribara. A njihova djeca, kako se učeno razgovaraju! A nisu još ni u školi bili!

Taj dojam čini ova drama na dobra poznavaoca naših ribara u primorju. No pjesniku je trebalo da budu takovi, trebali su mu baš onako odsječeni karakteri Mrguda, Stane, Luce. Trebalo mu je predpostaviti, da se je Petar oženio sa svojom vršnjakinjom u 19 godini, da situacija bude zgodna za zapletaj! Za to je cijela drama plod subjektivnog osjećaja pjesnikova, a nipošto odraz objektivnoga života.

*

Pripovijest je zastupana najbolje. Matavuljev: „Udes doktora Ivanovića" duboko se doimlje. Matavulj u pripovijesti nešto znači.

J. Turić je iznio „Čovjeka s pogrješkama", satiru na birokratski sistem nedavne prošlosti u Hrvatskoj.

P. Petrović je najvjerniji pribavljač pripovijesti „Savremeniku" i „Narodnim Novinama". On je rek bi neiscrpiv. Pozna dobro narodnu dušu, uživio se je u shvaćanju i u govoru prosta seljaka, pa samo siplje. Najsitnija stvar njemu daje predmeta za književni rad.

Najznamenitija je pripovijest Josipa Kosora: „Cupalo". Oteže se već kroz devet brojeva, pa će, rek bi, slijediti do konca godišta. S toga žalim, da se ne mogu osvrnuti potanje na ovu radnju, koju je takogjer nadahnulo more, kao i Hrčićevu dramu. U njoj je pisac htio obraditi moć ljepote i seksualne slobodne ljubavi. Ali i on je izabrao neprikladan milieu. Spljet nije pozornica, gdje se ovakove drame odigravaju. Djevojke mnogo drže do obraza, odviše su ponosite i bogobojazne, a da će se upustiti na prvi poziv s muškarcem u onakove odnošaje. Naše djevojke nisu onakove ni sa onim, za kojega su sigurne, da će ih uzeti. Drugi su ono ljudi, nisu ono naši. Poznamo ih dobro. Odgoj naših malo gradskih djevojaka na primorju, a osobito u Spljetu, ne dade ni sumnjati, da bi Anica počinila sve ono, što joj pripisuje pisac.

*

Dinko Šimunović spada megju mlagje pripovijedače, no svojom „Dugom" odao je velika dara. Pripovijest je kratka, ali se čita ugodno, i ako se piščeva tendencija ne dade nikako pohvaliti.

Jozo Ivakić iznosi sliku iz slavonskoga života. „Snaha i svekrva" toliko je puta obragjeni motiv, ali je

Ivakić znao naći nešto nova i karakteristična.

Ako pokupimo sve, što je pisano u „Savremeniku" kroz prvih osam svezaka ove godine, vidjet ćemo, da je gotovo u svakoj radnji izražena jedna te ista tendencija sadržana u „kulturnom" programu pučke napredne stranke. Pače i onda, gdje te tendencije ne treba, ona se pojavlja. Lisičar na pr. u kritici Vojnovićeve „Majke Jugovića" spotaći će se o kakvu katoličku ustanovu, da se vidi, kako je on liberal naprednjak.

S toga možemo reći, da je„ Savremenik" ostao vjeran svojem obećanju, „da će utjecati na političko raspoloženje ljudi", ali nije se držao obećanja, da će to učiniti „izvan stranačkih pregrada".

Zagreb u rujnu mjesecu 1907.

Cherubin Šegvić.

SMRT MAJKE JUGOVIĆA.

DRAMSKA PJESMA U TRI PJEVANJA.

I.

Prošlo je četvrt vijeka, što je pokojni Jurković u „Radu Akademije" ocrtao moralni karakter žene u našim narodnim pjesmama. U toj raspravi dotaknuo se je osobito Majke Jugovića, te je izrazio želju, da se nagje u nas darovit dramski pjesnik, vrstan obraditi u drami tu junačku ženu.

Današnji dramaturg hrvatskoga kazališta u Zagrebu, Conte Ivo Vojnović, pisac veoma uspjele „Trilogije", uhvati se toga velikoga posla, još kad je bio kotarski poglavar u Sv. Petru u Dalmaciji, te ispuni želju pokojnoga Jurkovića, obradi smrt Majke Jugovića i predade je srpskom narodnom pozorištu u Beogradu, da ju prikaže.

Iza premiere sve srpske novine a ogromna većina hrvatskih ne smagahu dosta pohvala za ovu radnju. Ona je odmah zatim izašla tiskana u srpskoj nakladi. Malo mjeseci kasnije prikazivala se je i na hrvatskom kazalištu isto tako popraćena velikim hvalama te izagje tiskana latinicom u nakladi Dioničke tiskare u Zagrebu. Djelo je bilo nagragjeno i od „Matice Dalmatinske".

Pjesma je razdijeljena u tri pjevanja: Snahe, Avet, Kosovo.

U prvom pjevanju snahe Jugovićke pod čardakom gataju o sudbini boja, što se već nekoliko dana bije na Kosovu polju izmegju srpske i turske vojske. Gledaju, kako lete jata gavranova. Rad su znati, „jesu li im krila mokra od krvi junačke". Jedna snaha iščupa procvjeli badelj, puhnu u pahuljice, da vidi, što će on proreći. Sve pahuljice odlete, osim jedne. „Svi su pošli, al' će samo jedan doć!"

Majka Jugovića gleda sa čardaka, ne bi li iz daljine što opazila. Boga moli:

da joj dade oči sokolove
i bijela krila labudova,
da odleti nad Kosovo ravno,
i da vidi devet Jugovića
i desetog star — Juga Bogdana.

Pade gavran u blizini ogreznut junačkom krvlju, te se oko njega kupe snahe i njihova djeca, da mu se rugaju. Čuje se zvuk trublje, snahe se uplaše. Svekrva ih kori. A sva djeca padaju ničice pred njom.

Je l' to sjeme Jugovića,
što ničice u prah pada?
Je li stado blejikuša
il su ljube div-junaka? . . .

Dolaze dva glasnika vodeć sa sobom turskog zarobljenika. Poslao ih je car Lazar carici Milici, da jave uspjeh bitke.

Oj boga mi, carice Milice,
vojske su se jučer udarile
na Kosovom na tom polju ravnom.
Tu su mloga koplja izlomljena,
izlomljena i turska i srpska
ali više turska nego srpska . . !

Kažu dalje, da je Miloš poginuo, ali se je proslavio pogubivši cara Murata.

Kad su odlazili sa bojišta, Jug-Bogdan im preda dva konja i turskog zarobljenika govoreć:

Potrčite, sluge, braćo naša,
od Kruševca do Jug-Bogdan kule,
svuda kaž'te, kako Srbin hara
divlji zulum tugjih gospodara.

Ta vijest razveseli snahe te pitaju za plijen, pa se već svagjaju, koju će zapast carski plašt. Majka je sjetna:

Danas nikog na Kosovu,
a već juče Murat pade! . . .

To je za nju sumnjivo, pa pita dalje, što radi vojska:

G l a s n i k: — Vojska gleda, sluša,
M a j k a: — A vojvode?
G l a s n i k: — Kavgu vode!
Baš u oči boja
svadili se na večeri
ko je jači,
ko vjerniji,
ko će sutra plijen dijeliti,
Sultanove zemlje globit...
M a j k a: — Uvijek isti... Kainovci!

Pogleda na snahe, koje se prepiru. Ode na čardak, a turski zarobljenik pjeva molitvu te odgovara njihovim kletvam.

Vesel'te se, gavranice,
eto grakće pjesma vaša
na lješini gnjilog roda...

U drugom pjevanju Angjelija, Damjanova ljuba, deveta snaha, spava izpod dogorjele zublje i sniva o svom Damjanu, u snu ga dozivlje, a zvijezde svjećnice ju obasiplju pa joj pjevaju naricaljku:

Spavaj, sanjaj zadnji sanak,
mučenice.
Nemaš više, što da čuvaš,
čuvarice.
Polje ti je pokošeno,
žetelice.
Crljen trator procvao je,
samrtnice.

O ponoći prohuji vjetar i zvijezde iščeznu, Angjelija se probudi. U tamnoj noći banuše dva glasnika i u crnom plaštu zamotan Damjan. Tu se sastaje sa ženom! Njihov šapat dopire do majke na čardaku. Silazi dolje. Ni Damjan ni Angjelija nemaju snage, da joj kažu, što se zbi na Kosovu. Damjan se s toga sakri u kulu. Majka posred noći hoće da gata, da pita zvijezde te izazivlje, da sagju u putir, trakove sunca i mjeseca i zvijezda bljesak pa iz njega sine živo crljenilo. Zvuk trublje razlijega se okolinom, a Damjan se pokaže kod majke i ljube:

— Plači tužna Jugovića majko,
propalo je na Kosovu carstvo.

Opisuje poraz srpske vojske, smrt Lazara, Jug Bogdana i osam Jugovića.

M a j k a: — A deveti?
D a m j a n: — U prah pada noge ti
cjeliva!
M a j k a: — A t i ž i v i š . . . ?
Ti si Damjan, ti bjegunac
noćni . . .

Damjan priča majci, za što je pobjegao:

što spasit voli sjeme osvetnika,
no tam, slavno na Kosovu ležat!

te svjetuje, prije nego se turska vojska makne, da se pokupe te da bježe u Dubrovnik.

Tamo, tamo svi nas vode puti,
tamo braća, tamo vjera naša...

On je spasio Jugovića krstaš, te hoće sa malom četicom, da prokrči put do Du-

brovnika, da ga tamo spasi za bolja vremena.

Majka ne mari za sve te Damjanove predloge i savjete. I Damjan treba da pogine, gdje su poginuli ostali junaci.

Damjan: — Hoćeš majko prije zore tužne
spasit jato nejake sirote?
majka: — Hoću
Damjan: — Hoćeš devet izbaviti snaha,
devet snaha devet udovica?
majka: — Hoću
Damjan: — Hoćeš svetit spomen Jugovića?
majka: — Hoću.

Damjan klekne pred majku pa ju pita:

— Poznaš li me, Jugovića majko?

Majka postavlja ruke na blagoslov:

— Ti si Damjan, a ja sam ti majka!

Damjan: — A sad s bogom mladosti, živote,
smrti nađe sretnijeh mi dana!
s Bogom kućo, onijemljeli raju!
s Bogom majko, svetište mi pravde!
Krstaš vijem tri put na zlamenje:
— Tebi Bože, da me ne ostaviš!
— Tebi rode, da mi ne pogineš!
— Tebi ljubo, da me ne proklinješ.

Ali Angjelija ne može podnijeti toga rastanka. Pa kad je već Damjanu sugjeno da pogine, hoće da prije pogine i ona, te u dugom zagrljaju probode sebi srce njegovim nožem.

Hrli Damjan, da pogine na Kosovo, a majka ga zove:

Ne ćeš staru zagrliti majku?...

Damjan: — Ja te zovem na Kosovo majko,
da ti predam Krstaš Jugovića.
Majka: — Spravi krstaš — na Kosovo doću.

U trećem pjevanju pjesnik nam predstavlja Kosovo, obraslo već zrelim žitom. Poslije bitke stara baka dolazi, da žanje za sebe i za svoga unučića, jedini preostatak familije. Turci sve pobiše ili sobom odvedoše. Nju ne htjedoše ni ubiti. Unučića spasi, sakriv ga u peći. Hranila ga, da podigne kuću razorenu, da izore polja pogažena, pa da žanje svoje trude.

Turci vode preko polja čopore srpskih zarobljenika, koji vape za vodom, jer pogiboše. Baka žanje, a Turci joj bacaju u žito odsječenu glavu. Čoban vodi ovce na pašu, sa sviralom u ruci. Slijepac, upirući se o prosjački štap, s guslama preko ramena, zaustavlja mlado čobanče, pa ga pita za Kosovo polje. Momče ga upućuje, da je već na Kosovu, pruži mu ruku, te ga vodi u hrastovu hladovinu i ode. Poljem prolazi Kosovka djevojka, noseći u rukama dva zlatna končira pjevajuć pjesmu. Za tim nabraja svoja tri junaka: Miloša vojvodu, Kosančić Ivana i Toplicu Milana. Guslar to čuje, pa joj dovikuje:

Ne plači mi, Kosovka djevojko,
Na Kosovu slavno poginuše.

Ona na tu vijest zakuka:

Da se jadna zelen bora vatim,
I on bi se zelen osušio!

Guslar uhvatio gusle u ruke, pa ispituje djevojku za sudbinu Lazarove vojske.

Ona mu priča, tko sve pogibe. Našlo se je i Lazarovo tijelo, ali glava nije. Odoše svećenici, vladike, patrijari, carica Milica, da ju obrete.

Pojavlja se na vrhu puta Majka Jugovića. Tri dana se smuče po polju, tražeći smrt, da je pokosi. Pita Kosovku djevojku, da joj kaže, vidje li gdje krstaš Jugovića i tijelo njezina Damjana. Ona joj kaza po kazivanju Orlovića Pavla, koga bješe još u životu zatekla.

Uz to prolazi narod, svećenici, vladike, patrijari i carica Milica, noseći na štitu Lazarevu glavu, okrunjenu Dušanovom krunom, pa ju nose u Lazara zadužbinu, crkvu Ravanicu.

Majka Jugovića klekne i moli svetu glavu Lazarevu, da nadje sina Damjana sa krstašem mrtvih Jugovića.

Izadju iz povorke četiri kopljanika, noseći štit, na kom je položena jedna odsječena ruka, koja još drži slomljeni krstaš, te ga predaju majci. Ona raskrili ruke pa dozivlje:

Oj Damjane, ja sam — tvoja majka!
Daj mi krstaš, na Kosovo dogjoh.

Na te riječi ruka se otvori i pusti krstaš. Majka uze ruku, pritisne je na srce, pa ju miluje i ljubi:

Moja ruko, zelena jabuko!
Gdje si l' rasla, gdje si utrgnuta?
A rasla si na kriocu momu
Utrgnuta na Kosovu rodnu . . .

I pada mrtva od boli.

II.

Vojnović je u ovoj „dramskoj pjesmi" prikazao ono, što se sadrži u pjesmama Vukove zbirke, knj. II.: „Car Lazar i carica Milica", „Smrt majke Jugovića", „Komadi od različnijeh kosovskijeh pjesama", „Kosovka djevojka", i „Obretenje glave kneza Lazara".

Ova je radnja radi toga mozaik iz narodnih pjesama. Najljepši stihovi uzeti su odanle. Svi motivi su čisto iz narodne pjesme.

„Smrt majke Jugovića" u Vukovoj zbirci ne iznosi nego 85 stihova. Tu se kaže, kako odoše na Kosovo devet Jugovića i deseti njihov otac. Doma ostade majka sa devet snaha, te moli Boga, da joj dade oči sokolove, krila labudova, da može poletjeti na Kosovo i vidjeti, što se zbi s njezinom djecom i s njezinim mužem. Bog joj molbu usliši, te odleti na Kosovo. Nadje mrtvu svoju djecu i svoga muža, a više njih njihova koplja, njihove konje, njihove sokolove i njihove lavove. Ona to sve uze, te vodi sobom kući. Kad dodje kuli starog Jug-Bogdana, vodeći ostatke svojih milih, zakukaše snahe udovice, zaplakaše sirote unuci.

Majka ni na taj prizor ne proli suze iz oka. Stade vrištiti ob noć Damjanov zelenko u staji, žaleć svoga gospodara. Majka se ne ganu.

No u jutru doletješe dva vrana gavrana. Krila su im krvava, kljun se pjeni, a nose ruku junaka, a na ruci burma pozlaćena, pa je bacaju majci u krilo. Majka Jugovića uze ruku, prevrće je, pa pita ljubu Damjanovu, pozna li ovu ruku.

Svekrvice, majko Damjanova,
Ovo j' ruka našega Damjana,
Jere burmu ja poznajem, majko,
Burma sa mnom na vjenčanju bila.

Majka uze ruku na krilo, pa stade izgovarati već navedene stihove:

Moja ruko zelena jabuko itd.

te pukne od muke i žalosti za svojom djecom i svojim mužem.

Ovomu motivu nadodao je sadržinu iz poznate pjesme: „Kosovka djevojka". Djevojka šeće po razboju tražeći junake, da ih umije vodom, nahrani hljebom i napoji vinom, traži svoja tri junaka, što joj prije bitke obrekoše, jedan, da će je uzeti za ženu, drugi da će joj kumovati, treći, da će joj biti djeverom, te joj dadoše u zalog burmu pozlaćenu, kolastu hazdiju i zlatnu koprenu.

Umetnuo je i obretenje „glave Lazarove". U pjesmi se kaže, da je ležala u vodi hladencu četrdeset godina, dok se nisu slučajno našli neki trgovci prolazeći Kosovim poljem. Na polju je ležalo i tijelo isto toliko godina, a da se nije raspalo. Glava d'gnuta iz zdenca sama odleti

*

k svomu tijelu. Na to čudo pozvaše svećenike, vladike i patrijarke, koji svečano zakopaše Lazarovo tijelo u crkvi Ravanici.

Vojnović je dakle spojio ono malo, što se znade iz tih pjesama, te je savio u jedan vijenac i prikazao u formi drame.

On sam je uvidio, da ovo nije prava drama, jer joj fali dramska sadržina. Ovo je puka epska pjesma. Dramatski karakter posve fali. Fali onaj razvitak dogodjaja, ona suvislost u akciji, što dramu čini dramom.

Autor je unio u ovu epsku sadržinu lirskih momenata, ali dramske nije. Ostavio je dapače u toj epici i ono, što nikako ne stoji: čudotvorni elemenat, i historijski anakronizam.

Ono zaklinjanje majke Jugovića nad čašom, onaj čudotvorni plamen, što se izvija, ono padanje zvijezda na Angjeliju, onaj razgovor ili pjev tih „zvijezda — svjećnica", ona ruka, koja se na molitvu sama otvara, sve to u dramatskoj pjesmi teško pristaje. To je legenda, i za operni libretto prikladna, ali za pravu dramu nije.

Vojnović, po pjesmi, spominje i „Hercega Stjepana", i „Hercegovu zemlju". a zna se, da u vrijeme kosovske bitke nit je bilo Hercega Stjepana, niti se je znalo za Hercegovu zemlju. Herceg Stjepan se je rodio kakovih 30—40 godina poslije bitke na Kosovu. Narodnoj pjesmi se takovi anakronizmi opraštaju, ali ne dramatskoj.

Majka Jugovića ni u narodnoj pjesmi, ni u Vojnovićevoj izvedbi nije tragična ličnost, za nju se ne može reći, da je heroina velikih čina. Ona je tek karakter, izvanredan karakter, ali samo karakter. Jer što u njoj vidimo? Vidimo ženu, majku, koja zatomljuje svoja prirodna čuvstva, svoje prirodne osjećaje majke i žene, za ljubav otačbeničkih osjećaja. Ovako ju je shvatio Vojnović, ovako prikazao. S toga ona ne tuguje, kada doznade, da joj pogibe osam sinova, da joj pade muž na bojnom polju. Njoj je u srcu i u glavi samo Dušanovo carstvo. Za Dušanom ona je sve svoje suze prolila, „Njegova je ruka slomila, pritisla gladno krdo velikaša." On ju je ljubio i rekao joj je na samrti: „Jedini si čovjek carstva". Za nju je: Bog na nebu, a Dušan na zemlji. Dušanova je ideja za nju sve, njoj sve žrtvuje: muža, devetero divjunaka, i svoje suze.

Sin joj preostade edinac, pobježe, da spasi ostatke roda i doma, da sačuva neokaljan i čil krstaš Jugovića, a ona ga tjera, neka ide u bojno polje, neka pade sa drugima. Kad je propalo carstvo, neka propade i zadnji njezin sin!

Ako se može ovdje govoriti o herojstvu, ona je herojina, ali samo osjećajem, ona je herojina patnje i boli, al nije aktivna, djelatna. Ona osjeća; pa u tom osjećaju, kori, kune, moli. Na koncu ipak prevlada u njoj materinsko čuvstvo, te na pogled Damjanove ruke duga pritajena bol prekipi i skonča joj život.

Ako proniknemo u tendenciju piščevu, vidjet ćemo, da se u ovoj dramatskoj pjesmi sadrži apoteoza srpstva i srpske državne misli. Ta je ideja izražena na više mjesta: Dušanovo carstvo to je motiv, koji pokreće ono malo radnje u ovoj pjesmi.

Dubrovnik je zaštita srpstva. Srpstvo propalo na Kosovu zaklanja se u Dubrovnik, gdje vlada „sloboda, koja duše spravlja — za čas velji osvete nam skrajne." Za to Angjelija zaklinje majku, da zakloni glavu u Dubrovnik.

U vidiku Dušanovog sanka
Tu će biti sjeme osvetničke slave.

Misao ta provejava kroz cijelu pjesmu do kraja. Nju osjećamo u guslačevoj molbi:

Moli Boga Jugovića majko,
da se Dušan iz svog sanka prene;

i u molbi Kosovke djevojke:

Moli Boga Damjanova majka
Da se raja Kosova spomene.

a majka na to poviče:

Va istinu ja ti zemljo kažem:
U tebi je spas i Vaskresenije!

Politički elemenat u ovoj pjesmi i jest najuspjeliji dio i najdosljednije proveden.

Vojnović je pribrao jošter sve, što je lijepa našao u narodnoj poeziji. Imade veoma mnogo stihova doslovce uzetih iz narodnih pjesama, on sam u svojem dijelu nastojaše, da slijedi narodnu pjesmu, ali ga je na mjesta izdao polet. Tu se je otkrio modernista ili bolje „secentista". Navesti ću samo jedan primjer:

Koga zoveš pr'e no mjesec
zadnjim srpom umorenijem
s brda počne zvijezde kosit?

Ovaj mjesec na brdu, umorenim zadnjim srpom, koji počinje zvijezde kositi, podsjeća nas tek na dobu pjesničkoga delirija, kako ga okrsti Alfieri. Takovih smjelih figura nema ni priznati secentista D' Annunzio. Mjesec sjeo na brdo, uzeo u ruke zadnji umoreni srp i počeo kositi zvijezde. Ali čim se je srp umorio do tada!

Zaključimo ovu recensiju, koja se je preko namjere otegla. „Smrt majke Jugovića" je pokušaj dramatizacije jednoga karaktera iz narodne pjesme, ali je ostao ono, što je u narodnoj pjesmi tek neriješeni karakter. Autor je iznio na daske ženu velikog osjećaja, ali nije učinio herojinom drame.

Cherubin Šegvić.

AKTUELNA PITANJA IZVANJSKE POLITIKE U EVROPI.

(Les questions actuelles de Politique etrangère en Europe. Paris, Alcan, 1907. str. 296, s 9 karata, 3 fr. 50 ct.)

Politika Njemačke. — Pitanje Austro-Ugarske. — Pitanje macedonsko i balkansko. — Pitanje rusko.

Pod tim naslovom izašla je pred nekoliko mjeseci u Parizu obširna knjiga, koju napisaše: F. Charmes, glavni urednik glasovite smotre „la Revue des deux Mondes; A. Leroy-Beaulieu, član francuzke akademije i ravnatelj parižke političke škole; R. Millet, francuzki diplomatski poslanik; A. Ribot akademik, nedavno ministar izvanjskih posala; A. Vandal, akademik; R. de Caix, izvjestitelj za izvanjsku politiku kod parižkoga dnevnika „Journal des Debats"; R. Henry, publicista i suradnik nekih prvih francuskih revua; G. Loius Jaray, auditor u državnom savjetu; R. Pinon, izvjestilac za izvanjsku politiku kod spomenute „Revue des deux Mondes; A. Tardieux, izvjestilac za izvanjsku politiku kod parižkoga dnevnika „Temps".

Ova desetorica francuzkih starijih i mladjih poltičara izmienila je svoje misli o glavnim aktuelnim pitanjima savremene evropske politike na temelju svoga opažanja i proučavanja kod dotičnih naroda i u dotičnim državama, te su ove misli u svakom slučaju riedko i dragocjeno svjedočanstvo, kad već ne bi bile — što uvijek i nisu — posvema opravdane. Ovo je djelo izašlo u obliku predavanja, jer su svi spomenuti strukovnjaci u istinu najprije to sve predavali pred biranim slušateljstvom sadašnjih i bivših slušatelja parižke političke škole, a onda su svoja predavanja uredili i dali u tisak.

Ovo je, kako se u uvodu knjige piše, početak publikacije o aktuelnim pitanjima cieloga svieta, te će na godinu — 1908. — izaći isto takva knjiga o politici japanskoj i američkoj.

Kad politiku uzmemo kao središte svih modernih kulturnih i gospodarskih teorija i zadaća — a tako se u ovom djelu politika shvaća — onda i kraći, ali jezgroviti i zgodno udešeni pregled ovoga djela može razjasniti mnogu i mnogu stvar, koju danas mora znati i razumjeti svaki obrazovan Hrvat, ako se za obći javni život i napredak samo zanima, a po gotovo, ako u njem i aktivno djeluje. Za nas Hrvate bit će najzgodnije, ako izvještaj o tom djelu počme s Habsburžkom monarkijom u obće, a s Hrvatskom napose, a završi pogledom na izvanjsku politiku Englezke.

I. Pitanje Austro-Ugarske. Ovu je stvar predavao, a po tom napisao G. Louis Jaray. To je još mlad gospodin, koji je pred dvie godine proputovao cielu našu mornarhiju, te se je nekoliko dana zadržao i u Zagrebu, gdje je posjetio više hrvatskih političara, medju njima ponovno i pisca ovih redaka. Još duže se je zadržavao u Srbiji, pa je o Srbima posebice pisao. Poslie njega progovorio je — kao svaki put poslie svakoga mladjega predavača stariji i ugledniji jedan političar, član senata, bivši diplomatski zastupnik Francuske, sada glavni urednik „Revue des deux Mondes", F. Charmes. Njegov je govor za nas osobito važan, za to ćemo se najpirije na nj osvrnuti.

1. Zašto će Habsburžka monarkija još dugo postojati? — O tom je Charmes kazao doslovce ovo:

„. . . Austro-Ugarska . . . to je skup raznih plemena i raznih naroda, riedko složnih medju sobom, koji su dapače često u sukobu . . . . Na prvi pogled čovjek bi mogao misliti, da je ona umjetno djelo politike, no ljuto bi se prevario, tko bi to učinio, i to s ovih dvaju glavnih razloga: Djelo, što ga stvara povjest, nije nikada umjetno; ako nastaje sporo, često težko, pa i mučno, no uviek logično iz dotičnih prilika. Drugi je razlog: Ovo djelo bijaše potrebno. Ta se potreba tiče i izvanjskih prilika evropskih i domaćih odnošaja same monarhije.

Svim tim narodima, koji su tu sjedinjeni, ili točnije jedan kraj drugoga postavljeni na području, kojemu su šire granice njegove dosta slabo označene, svim tim narodima trebalo je iznad domaćih njihovih vlada — što ih oni znadjahu sačuvati s ljubomornim partikularizmom — vlada središnja, da stvori medju njima čuvstvo uzajamnosti i jedinstvo njihovih interesa i da ih zastupa pred Evropom.. Evropi opet isto tako silno trebaše, da uzdrži svoju ravnotežu, jake Austrije s jakom vladom . . . Ja držim, da je austrijska vlada usred tisuću nesgoda ovo oboje učinila sebi na čast tako, da zaslužuje povjerenje svojih naroda i simpatije drugih velikih vlasti".

„Gospodin Louis Jaray svršio je svoje predavanje ponovivši poznate rieči: „Da Austrije nema, trebalo bi ju stvoriti"; ja bih rado to isto ponovio, kad bi se koja država, koji narod i koja vlada mogla stvoriti, izumiti. Jedino povjest tvori takva čudesa i na svu sreću, ovdje je povjest to čudo učinila. Austrija živi i dugo će živjeti. . . Austrija je zato dosta jaka sama u sebi; ako ju jedne struje previše nose napried, druge ju suzdržaju; ona ima u sebi težu i protutežu; . . . ista ona potreba, koja ju je stvorila, ta će ju i uzdržati, ako i ne baš ovakovu, kakova jest, jer svaki živi organizam treba da se razvija, to barem s današnjim njezinim sastavnim dielovima u sadašnjem njezinom okviru . . . U svoje doba . . . Austrija je svom težinom pritiskala Italiju, . . . koja je težila za jedinstvom i samostalnošću; ili je u Njemačkoj zauzimala položaj, koji joj drugi zavidjahu. Ali dandanas Austrija ne pritište nijednoga naroda izvan svojih zakonitih granica, a u srednjoj Evropi nije više predmetom jakih osvajačkih težnja. U raznom stupnju svakomu je u interesu, da Austrija dalje postoji . . . Austrija ne bi mogla izgubiti zemljišta, a da se time ne povećaju druge države i bez toga prevelike . . . Austrija je mislila, da joj koristi stupiti u trojni savez, i nitko nema prava, da joj zato prigovara. Tek možemo tražiti, da to dovede u sklad, koliko je moguće, s interesima drugih država. Austrija je taj uvjet, da tako kažem, pošteno izpunila. Stupila je u savez s Njemačkom. Pa dobro. Ali si je uz to osigurala, da je ne vuku dalje, nego što bi joj bilo probitačno, a to i jest ona stvar, na koju hoću pri kraju upozoriti.

Listam ponovno . . . onu vrlu sugestivnu knjigu, kojoj je naslov: „Misli i uspomene kneza Bismarka", i evo, što sam u njoj našao . . . Ova knjiga dokazuje, da je Austrija u svojim savezima poduzela nužne mjere i odredila granice. To joj je dozvolilo, da u sveobćoj politici igra ulogu miritelja . . . koja je često puta bila slična pravomu prvenstvu, . . . kao nedavno u Algecirasu". (Spom. djelo str. 151—154.)

Ovaj citat jasno nam dokazuje, kako je lahkoumno, a za nas Hrvate obično i veoma štetno, suditi o našoj monarkiji prema tajnim i javnim željama i osnovama njezinih neprijatelja, koji zaboravljaju, da nekršćansku Tursku, koja je priznata evropskom vlašću istom parižkim kongresom 1856., već oko dva stoljeća uzaludno tjeraju iz Evrope, i još joj uzaludnije zvone mrtvačko opielo. A kako je istom nerazumno, a za nas dapače i pogubno kršćanskoj, a hvala Bogu, po većini pučanstva slavenskoj monarkiji proricati sudbinu goru od Turske.

2. *Kakvo je to austrougarsko pitanje?* Predavač g. Jaray odgovorio je na to, da to pitanje traži odgovor, je li habsburžka monarkija sposobna za život i kako će se ona doskora preustrojiti. Ovoga drugoga odgovora predavač, dotično pisac, nije dao, a prvi glasi u glavnom onako, kako je to poslie njega izložio g. Charmes. Nego dvie stvari je g. Jaray iztaknuo, koje se svih Slavena, a napose nas Hrvata osobito tiču. Evo, što je za nas kazao: „Pitanje, ima li slavenskih iredentista, t. j. slavenskih težnja za nezavisnim slavenskim državama, vanredno je delikatno. Slaveni su sanjari. Povjest im kazuje o danima, kad su imali samostalne vladare u kraljevini Češkoj, u kraljevini Poljskoj, u trojednoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, u slobodnoj državi Ukrajinskoj, sjedinjenoj god. 1654. s državom moskovskom; njihovo narodno i kulturno središte nije Beč; nego je to Prag, Varšava ili Krakov, onda Zagreb, pa Lavov ili Kijev. Današnja austrijska država ne može za njih biti ideal, pa to i jest razlogom, što medju Slavenima, izuzevši nekoje na jugu, nema austrijskih patriota u našem mislu te rieči. Ali odtuda pa do separatizma još je daleko. Česi su skroz na skroz uvjereni o historijskoj nuždi, da si u Austriji stvore što bolji položaj . . . Vodja mladočeha Kramař kazao je nedavno, da Česima u novom paralamentu valja voditi vladinu politiku, podupirati Beč proti Pešti i nastojati o sbliženju medju Česima i Niemcima, ne odričući se naravski stanovitih čeških zahtjeva. Istodobno izmiriše se mladočesi sa staročesima, svojim bivšim protivnicima, koje su nekoč obtuživali, da su izdajice češke domovine . . . Poljaci, ti stari buntovnici u ratovima za svoju neodvisnost, postali su u Austriji vanredno diplomatski i oportuništički političari . . . Oni su u svim bečkim ministarstvima, njima se povjeravaju sve službe, oni do-

bivaju sva mjesta. Njima se povjerava vladanje Galicije, gdje... poljski velikaš, neobično umni čovjek grof Potocki... faktično vlada kao podkralj; na carevinskom vieću Poljaci obično glasuju s ministarstvom... Ali podjite u Galiciju i pogledajte, na što još i sada Poljaci misle: Poljski d e l e g a t i u bečkom parlamentu — jer u Galiciji nitko ne veli z a s t u p n i c i — imadu vrlo praktičnu političku misiju: za svoju podporu vladi dobiti u zamjenu što više probiti za Poljsku. Za ostalu bečku politiku sasvim ništa ne mare;... živi saobraćaj postoji samo izmedju triju dielova razkomadane Poljske; sve političke stranke,... dapače isti poljski socijalisti, imadu u svom programu, što je vrlo znamenita činjenica, jednu točku, koja traži neodvisnost Poljske. Ako hoćete, recimo, da je ovo privremena lojalnost. No čini se, da je istina, da privremenost jedino traje. Od Rusina, koji se iz Austrije šire u Rusiju, mišljahu Poljaci učiniti agente, koji će raztvoriti rusko carstvo. Danas im je priznati, da Rusini hoće sami stvoriti podpunu svoju samostalnost... oživotvorivši ili obnovivši autonomiju Ukrajine, nekdašnje samostalne države... No ovaj čas Rusini se bore jedino protiv Poljaka,... Rusini imaju drugoga posla, nego da budu ozbiljan elemenat za razsap Austrije...

Kod južnih Slavena opažaju se tri struje: Jedna je austrofilska, koju jačaju obično katolički uplivi, a vidi se naročito kod austrijskih Slovenaca i kod Bošnjaka; kod Hrvata iz Hrvatske i iz Dalmacije ta je struja mnogo slabija. Na drugoj skrajnosti pravoslavni Srbi, osobito u Bosni... očito naginju prema Srbiji.... Od riečkoga kongresa 1905. Hrvati misle krivo ili pravo, da je više u njihovom interesu biti uz Magjare, nego uz Austrijance... No ovaj pokret, ako ga već hoćemo zvati separatističkim, samo je separatistički prema Austriji, ali nije prema cieloj austrougarskoj monarkiji... Dapače Austriji nisu ni Dalmatinci nepomirljivi protivnici, te se vještom politikom i nastojanjem za gospodarskim preporodom pokrajine, a prekidom tradicionalne nebrige može znatno oslabiti ovaj pokret odieljenja od Austrije." (Spom. djelo str. 116—123.)

Kad Hrvat sve ovo čita, i kad se iz ciele razprave uvjeri, kako jedan stranac poznaje u tančine težnje, struje i stranke kod svih Slavena monarkije, mora se zastiditi za tolike naše političare, koji o svem tom znadu samo toliko, koliko vide i to vrlo riedko na protivničke njemačke i magjarske novinarsko-spekulantske naočale.

I prilike u Ugarskoj proučio je g. Jaray tako, da je u malo rieči podao podpunu sliku današnje političke situacije preko Drave. Veli naime, dotično piše: „U ove posljednje dvie godine za svim političkim pitanjima, koja su uzrujavala Ugarsku, krije se pitanje socijalno, koje je vrlo malo poznato tudjini, i koje može jednoga dana, ako mu se ne predusretne, postati vanredno ozbiljno. U Francuzkoj se mislilo i misli se obično, da se je car i kralj pristajući uz ideju sveobćega izbornoga prava za Ugarsku, hotio osloniti na nemagjarske narodnosti protiv magjarskih vojničkih tražbina... U stvari ovo gledište, ako i nije netočno, valja smatrati nuzgrednim. To je za to, što su ovaj čas nemagjarske narodnosti bez vodstva, bez organizacije, siromašne i slabo medju sobom sporazumne. Jedino Srbi imaju nješto imetka, a jedino erdeljski Rumunji neku organizaciju... Goruće pitanje u ovaj čas jest pitanje socijalno.

Društveno ustrojstvo Ugarske vrlo je osebujno. Gore aristokracija, koja ima golema imanja,... to su magnati — zatim malo plemstvo, gentry, od kojega su mnogi članovi veoma zaduženi i koje

je od god. 1848. vrlo osiromašilo, a ne popunja se iz redova gradjanstva. Iz toga maloga plemstva dolazi masa parlamentarnoga i upravnoga osoblja u Ugarskoj: Vladavina pokojnoga Tisze s gledišta socijalnoga išla je za tim, da se osloni na siromašnije članove gentry-je, dieleći im mastne državne službe.

Prema ovomu vladajućemu staležu, koji živi od zemlje ili od činovničke plaće, masa ugarskoga naroda, bila ona ili ne bila magjarska, sastoji se od seljaka i od poljskih radnika. U toj masi, koja u cjelini još nije organizovana, ima uz njekolicinu bogatih i imućnih seljaka velik broj seljaka, koji imaju tako malo zemlje, da ne mogu na njoj živjeti, nego moraju ići za težake, zatim ima oko dva milijuna ljudi, koji su prosti poljski težaci. Eto, u tom krugu već odavna raste nezadovoljstvo, koje u nerodnim godinama prelazi u agrarne nemire; tu svatko živi u onom duševnom razpoloženju, koje je dobilo slikovito ime: glad za zemljom. Ova težnja za zemljom tako je jaka, da je u zadnjih 25 godina ciena zemlji porasla za polovicu, a negdje se je i podvostručila (i popeterostručila. — Opazka prevodioca...) — Kralju rekoše: Magjarski plemići imadu nacionalističke težnje i vojničke tražbine; učinimo protiv njih aliancu s pukom. Feyervary-evo ministarstvo bijaše takav pokus, koji se može sutra ponoviti; a taj pokus ostavio je velike posljedice, jer se je pod tim ministarstvom radilo prije svega na organizaciji seljaka poljskih radnika protiv plemića... Za dvie godine svu je Ugarsku podrovala podzemna struja socijalistička, na pol marxistička, a na pol agrarna.

Magjarska koalicija, došavši na vladu, gleda danas sa strahom na ovu stvar. Još jučer ne bijahu za nju samo nacionalisti, nego svi nezadovoljnici, jer ona bijaše u opoziciji. Danas se ti nezadovoljnici udaljuju od koalicije i okupljaju se prema dvjema novim težnjama socijalnim. Tek sam nedavno začuo, da je družtvo učitelja ciele jedne županije, do sada sasvim odano koaliciji, pristalo uz socijalnu demokraciju.

Koalicija je osjetila opasnost, kojoj se izvrgava, ona vidi klice, koje niču po svoj Ugarskoj. Što će iz tih klica izrasti? To se ne zna. Ali koalicija vrlo dobro ćuti, da su tu Ugarsku već od stoljeća znale uzdrmati nenadane seljačke bune i da bi tu mogao nastati strahoviti pokolj, čim bi se danas ili sutra organizovali siromašniji izgladnjeli seljaci, poljski radnici... U drugu ruku koalicija misli: Ako se odreknemo svoga programa, skrajnji će nas nacionalisti proglasiti za izdajice i za bečke prodane mješine". (Spom. djelo str. 138—141.)

Koliko se i kod nas u Hrvatskoj piše o budućnosti monarkije, ali kako se često, da ne kažem gotovo uviek, kod toga na široko i daleko rastežu kojekakve novinarske i diplomatske kombinacije, mjesto da se ne temelju ozbiljnoga proučavanja prikazuju kulturne sposobnosti, gospodarska organizacija, političke stranke i družtvene prilike svih naroda i zemalja u monarkiji, kako je to evo učinio g. Jaray, koji je samo u jednom netočan, ili možda previše obziran, u tom, što i skrajnje magjarske šoviniste nazivlje — nacionalisti.

II. Današnja njemačka politika. O njemačkoj politici progovorio je dne 22. veljače o. g. gosp. A. Tardieu, izvjestitelj za vanjsku politiku kod dnevnika „Temps'. Najprije je upozorio na čisto osobni karakter te politike, naime na to, kako Vilim II. već blizu 30 godina posvema na svoju ruku vodi svekoliku diplomaciju njemačkoga carstva. Radi toga si je g. Tardieu nametnuo riedak posao i pročitao preko 780 govora, što ih je izrekao Vilim II. i koji su nedavno i tiskani izašli. Dvie trećine tih govora posvećeno je toj

misli, da njemačka mora oružanom silom i diplomatskim sredstvima čuvati i uzčuvati moralno i materijalno prvenstvo, što su joj ga doniele njezine pobjede nad Francuzkom. Tu je možda najznačajniji govor od 16. kolovoza 1888., malo poslie nastupa Vilima II., koji tu veli i ovo: „Ima ljudi, koji se ne boje tvrditi, da je moj otac htio pustiti iz ruku ono, što je moj djed mačem osvojio. Mi smo previše dobro poznavali cara Fridrika, nego da bez srdžbe dopustimo, pa bilo to samo na čas, ovakovu krvavu uvredu njegovoj uspomeni. On je bio uvjeren, kao i mi, da se ne smije ništa dati iz ruku od onoga, što osvojismo u ono junačko doba. Mi bismo prije dali osamnaest sborova svoje vojske i četrdeset dva milijunna stanovnika Njemačke, nego da s one sgrade, koju je podigao Vilim I., dademo pasti samo jednomu kamečku." (Spom. djelo str. 55.)

Već same ove rieči dosta jasno pokazuju, da je Njemačka u to doba imala prvenstvo u Evropi, i to takovo prvenstvo, te nije prema nikomu trebala biti ni uljudna, a kamo li obzirna i pravedna. Toj evropskoj hegemoniji Njemačke, koja je malo zatim zadobila i hegemoniju u svietu, posvećuje predavač prvi dio svoga govora, da onda u drugom dielu prikaže, kako je i zašto je Njemačka postala umjerena i gotovo miroljubiva.

1. Kako je Njemačka došla do svoje hegemonije? Na ovo je pitanje g. Tardieu odgovorio majstorskom preciznošću i točnošću. Bismarck znajući, kako je na berlinskom kongresu 1878. cielu Rusiju uvriedio i ogorčio, a bojeći se uviek i Francuzke, koja se poslie svoga poraza 1870. i 1871. naglo i neočekivano pridigla, i koja je uzprkos republikanskoj vladavini stvorila jaku vojsku, sklopi 1879. trojni savez s habsburžkom monarkijom i s Italijom, i izrabi taj savez tako, da je Vilim II. nastupivši vladu, bio u Evropi jači i ugledniji, nego li Napoleon poslie deset godina svojih neprestanih pobjeda. Ali u taj čas dogodi se nješto, što je Bismarck držao uviek nemogućim, i što je u svojem prikrajku mislio, da bi bio kadar zapriečiti jedino državnik njegova kova: 1891. dodje do aliance francuzko-ruske. Cieli sviet je bio iznenadjen, sva Njemačka pokunjena, tek Vilim II. odmah se je snašao. Poznavajući dobro tradicionalnu konservativnost ruskoga dvora, a znajući, da se u Evropi i poslie najsretnijega rata mogu vanredno težko proširiti državne granice, smislio je dvoju taktiku: U Evropi svakom sgodom izjaviti, da je rusko-francuski savez samo novo jamstvo mira, jer da će Rusija Francuzku suzdržavati, a ujedno izvan Evrope poče željno tražiti sgodu, gdje bi s Rusijom i Francuzkom nješto zajedno izradio.

Takva je sgoda bila poslie kitajsko-japanskoga rata, kad na ponuku Njemačke Rusija, Francuzka s Njemačkom zajedno zaustaviše pobjedonosni Japan ugovorom u Simonceski 1895.

Ovom novom taktikom zadobila je Njemačka prvenstvo i u svietu, to više, što je sgodnim načinom znala kolonijalno suparničtvo izmedju Francezke i Englezke tako zaoštriti, te izmedju tih dviju najvećih kolonijalnih vlasti radi sukoba kod Fašode u Sudanu g. 1900. malo da nije došlo do rata. Baš ta napetost izmedju Englezke i Francuzke podavaše Vilimu II. nadu, da će mu uspjeti i Veliku Britaniju predobiti barem koliko toliko za svoju svjetsku politiku.

U to bukne rusko-japanski rat. Francuzka je medjutim sklopila sporazum s Englezkom, a 8. travnja 1904. bio je taj sporazum formalno podpisan. Još prije toga znala si je Francuzka sve u duhu velike latinske civilizacije približiti Italiju i Španjolsku, pokazavši činom, da joj nije do prevlasti, a kamo li do izključivoga gospodstva na afričkom dielu Sredozemnoga mora. U to je došlo i do zapletaja u Maroku, i do medjunarodne konferencije u Algecirasu, gdje je Njemačka na veliko svoje čudo opazila, kako je u Evropi i u svietu u toliko osamljena, što nitko, pa ni njezini saveznici, ne će da podupiru njezine izazovne i osvajačke politike.

2. Kako je Njemačka izgubila svoju hegemoniju? Budući da je ova stvar i za nas Hrvate vanredno važna i poučna, neka nam ovdje govori sam g. Tardieu:

„U rujnu 1904. ruska je vojska prviput silno poražena kod Liaojanga. U ožujku 1905. poražena je konačno kod Mukdena. Istodobno u Berlinu misle, da je Francuzka pod ministarstvom Combesovim plien socijalista i ljubitelja mira . . . Pod tim dojmom odlučiše u Berlinu sve staviti na kocku. Učiniše strašan pritisak i Delcassé ostavlja naše ministarstvo vanjskih posala. Mjesto njega dolazi g. Rouvier. Nastaje novi pritisak. Traže od nas konferenciju. Konferencija se sastaje. Radi li se o Maroku? . . . Sam g. Bülov odgovorio je na to pitanje dne 4. listopada 1905. u Baden-Badenu, ... veleći mi: „U nesuglasicama, što ih je već od šest mjeseci počela izazivati marokanska afera, valja promotriti dvie različne stvari. Prva je Maroko, druga je sveobća politika. U Maroku imamo mi važnih trgovačkih interesa . . . A na području obće politike mi smo dužni odgovorit na nastojanje, koje ide zatim, da nas osami. Marokanska afera, to je prilika za taj naš oštar odgovor." (Spom. djelo str. 71—72.)

Ne kanim, nastavlja dalje g. Tardieu, pripoviedati, što je sve bilo na toj konferenciji u punih trinaest tjedana. Ja konferenciju smatram ovdje... pokušalištem... kroz tri mjeseca za sve evropske diplomatske kombinacije.

Čim je došlo do glasovanja medju velikim vlastima, bilo je naravski, da će ona medju njima pobiediti, koja oko sebe okupi najviše simpatija, ili drugim riečima, koja će imati većinu. Mi smo tu većinu imali dva puta... U taj čas morala je popustiti i Njemačka, kad je ista Austrija potakla koristnu inicijativu, neizmjerno dragocjenu i za koju joj moramo biti zahvalni, da se učini kompromis častan za svakoga, što je napokon i pobiedilo. Tako je došlo do konačnoga akta, koji je bio podpisan 7. travnja 1906. . . .

Stalno je, da su se u Njemačkoj nadali, jedno radi osobnih veza medju Petrogradom i Berlinom, drugo radi velikih unutrašnjih potežkoća u Rusiji... da Rusija ne će javno pokazati, da je s nama. No gle, u Algecirasu Rusija je bila naša izvrstna saveznica... Da budemo sigurni, kako je ta ruska vjernost u Berlinu izazvala neugodno iznenadjenje, dosta je spomenuti svu onu srdžbu, koju je uzvitlala u Njemačkoj, srdžbu u službenoj štampi, srdžbu kod vlade, koja je uzkratila sudjelovanje kod travanjskoga ruskoga zajma, srdžbu, koja je uz slabo zdravlje bila takodjer razlogom odstupu grofa Lamsdorfa u svibnju 1906. . . .

Ni na englezkoj strani nije njemačka politika bila bolje sreće. Nije joj pošlo za rukom, da Francuzku otrgne od Englezke... Francuzko-englezka solidarnost izprvice lokalna, postala je obćenita. Ništa bolje ne veže dviju politika, nego zajednička opasnost. U Algecirasu Francuzka i Englezka imadjahu priliku, da pokažu svoju solidarnost pred opasnošću. Narodno čuvstvo izprvice dosta hladno za naš srdačni sporazum s Englezkom, malo pomalo se je probudilo, pa je kasnije taj sporazum to vatrenije posvetilo, što ga je prije hladnije primilo.

Ovo francuzko-englezko prijateljstvo postalo je privlačivo. Kad proučavaš stvar iz bliza, onda vidiš, da je francezko-

englezka uzajamnost bila jamstvom vjernosti i Italije i Španjolske.

Njemačka je vrlo s visoka poručila i u Rim i u Madrid, da je englezko-francezka kombinacija odviše krhka, a da bi bila stalna. A kad tamo, marokanska kriza se je svršila na korist toj kombinaciji, a na štetu Njemačkoj.

Napokon, a ovo i jest glavno, u Algecirasu se prvi put izmieniše, ako i iz daleka, razgovori o političkom sporazumku medju Rusijom i Englezkom. Nema sumnje, da je još daleko do toga, da se englezko-rusko izmirenje metne u pisani ugovor. No ako se to ikada oživotvori,[1] to je bez sumnje početak takvomu ugovoru u razgovorima, što ih vodjahu grof Cassini, zastupnik Rusije, sir Arthur Nicholson i sir Donald Mackenzie Wallace, vjerni tumači misli Eduarda VII.

Njemačka je još na jednoj drugoj strani našla opoziciju za svoju akciju. Bijahu to Savezne države, koje pokazivahu Francuzkoj vrlo diskretno, ali vrlo aktivno svoje simpatije. Ne učiniše to za stalno radi nesebične naklonosti, nego zato, jer vidjahu, da bi njemačka politika mogla postati opasna, kad bi se oživotvorila ideja o. Saveznim državama evropskim, toli draga Vilimu II. I kod država drugoga reda valja to isto konstatovati. Izuzevši Portugal, koji je odmah odlučno pristao uz Francezku, sve druge države odlučno izjaviše, da jesu, ili da će ostati neutralne.

Ako je dakle za Njemačku to osamljenost, kad drugi ne idu za njom, onda je ona osamljena..." (Spom. djelo, str. 72—76.)

I mi se u Hrvatskoj još dobro sjećamo, kako je Vilim II. teatralno slao svoga brata Henrika u Kitaj, da osveti smrt dvaju njemačkih misionara i da poput novoga Atile zamahne tobože kršćanskim njemačkim bičem nad poganskim kitajskim perčinom. I gle, taj isti kršćanski Vilim II. upravo vreba na zgodu, kad je njegov brat u Kristu, ruski car, dospio u japansku stupicu, koju mu je i sam pomogao pripraviti, da u času, kad sva kršćanska Rusija bude krvarila, odplovi u Tanger i odanle naviesti pravi diplomatski rat Francuzkoj, čekajući još bolju zgodu, da joj naviesti i rat krvavi. Pa gle, kako mu je brzo najkulturnija evropska država mirnim putem sve te račune pokvarila.

Kako je Francuzka visoko kulturna i u svojoj medjunarodnoj politici, gdje baš Njemačka pokazuje toliko podmuklosti i bezobzirnosti, dokazuje i kratak govor, kojim je ovo predavanje o njemačkoj politici popunio akademik Ribot, još nedavno ministar izvanjskih posala, jedan od najumnijih, najspremnijih i najplemenitijih ljudi savremene Francuzke. Uz ostalo kazao je Ribot:

„Nemojmo si nipošto umišljati, da živimo u miroljubivoj i demokratskoj Evropi, koja ne bi htjela i mogla medjusobno ratovati. To bi bila najpogibeljnija, najzločinačkija iluzija... Naša politika ipak mora biti otvorena, poštena, ako i uviek ne može biti susretljiva, jer vazda ne ovisi samo o nama, da budemo prema nekomu ljubezni, no u svakom slučaju neka naša politika nema one nadutosti, koja nipošto nije nuždna pratnja dostojanstvu... Mi imamo vrlo sposobnih diplomatskih zastupnika, koji će već znati otvoreno i pošteno braniti našu čast. Mi se ne odričemo ničega, za čim žalimo, ne tajimo nijednoga svoga intimnoga čuvstva. Naša je politika miroljubiva, te se može uviek pokazati na bieli dan bez ikakva straha, jer se oslanja na narodno čuvstvo i na veliku silu patriotizma, koji, nadam se, ne će nikada oslabiti". (Spom. djelo, str. 92—93.)

[1] Polovicom listopada 1907. podpisan je u Petrogradu englesko-ruski ugovor o podjeli interesnih sfera u Aziji, posebice u Persiji, Afganistanu, Turkestanu i Tibetu. Malo za tim boravio je u Rusiji i prisustvovao pregledbi carske vojske engleski general French, koji se osobito istaknuo u južno-afričkom burskom ratu, a istodobno je s njime tu bio i franceski general Labourdonnaire. Napokon je koncem listopada 1907. sva evropska štampa javila, da se već radi o pripravama za posjet Eduarda VII. Nikoli II. Sve je ovo dokaz, da se u svjetskoj politici odsada ne će više računati sa starim sukobom „kitom" — Englezkom — i medju „slonom" — Rusijom — nego da je svekolika medjunarodna politika stupila na posve nove staze pod vodstvom, ili barem pod auspicijama Francuzke, kao za memento, da stara tisućljetna kultura nije izgubila svoje vriednosti ni u doba oružanoga mira, toga modernoga „prava jačega".

Tako govore bivši i budući francuzki ministri izvanjskih posala. A naši ljudi trebali bi sve ovo znati i pamtiti jedno zato, da unapred odsude svaku politiku, koja podmeće nekomu noge, ili računa s nekakvim tajnim planovima, a drugo zato, da im bude posvema jasno, kako, hvala Bogu, ne treba istom nas malih Hrvata, da stanemo na put svjetskoj njemačkoj proždrljivosti, koju su srećom zaustavili i još zaustavljaju najkulturniji narodi i sve velike vlasti, medju njima i naša monarkija i slavenska Rusija.

III. Macedonsko i Balkansko pitanje. Narodi se u svom egoizmu vrlo rado tuže, da ih drugi sviet dovoljno ne poznaje i ne poštuje. I mi smo Hrvati puni gorčine na svakoga, osobito na slavensku svoju braću, što tobože za nas nimalo ne mare i što nas nimalo ne poznaju, ili nas dapače poznaju krivo po tudjim i neprijateljskim informacijama. No gle, premda već liepi niz godina imamo i svoju akademiju i svoje sveučilište i tolika prosvjetna družtva i razvitu dnevnu štampu, nismo do sada baš nikakav autoritet ni za geografsko središte svoga naroda, za Bosnu, a za obećanu zemlju južnih Slavena, za Macedoniju, znamo možda tek po imenu, i to više radi Aleksandra Velikoga, nego radi milijuna tamošnje braće svoje, koja govore isti jezik, a sad već pet stotu godinu trpe sve one strahovite muke, što smo ih mi, hvala Bogu, u turskom susjedstvu ipak dobrim dielom više gledali, nego li podnosili.

A ipak te su patnje tolike, da se u zapadnoj Evropi baš radi njih neprestance javljaju ljudi, svojim znanjem i položajem prvi uglednici u svom narodu, da se najživlje zauzmu za potlačene kršćane u Macedoniji. I što je osobito važno, kako ćemo odmah vidjeti, čine to u prvom redu radi zapuštenih macedonskih seljaka, radi onoga prezrenoga puka, kojega često puta i njegova inteligencija, koliko je već ima, u svojoj političkoj strasti daje isto tako, pa još i gore, mučiti i ubijati kao i Turci. Kad čovjek prosudi sve ovo toplo zauzimanje zapadnoevropskoga prosviećenoga svieta za kršćane u Turskoj, napose u Macedoniji, mora i nehotice priznati, da je baš tim zauzimanjem balkansko i macedonsko pitanje ostalo tako živo i aktuelno, te se na nje mora odgovarati, dok se jednom i podpuno ne odgovori.

Prikazujući ovo pitanje u sadanjem njegovom stadiju, g. René Pinon, izvjestitelj za vanjsku politiku u „Revue des deux Mondes", postavio se je na ovo dvostruko stajalište:

„Kad je Evropa raztrgala ugovor sanstefanski, koji oslobadjaše gotovo sve kršćane evropske Turske, preuzela je na sebe težku odgovornost. Ona je macedonsko pučanstvo ponovno skučila pod turski jaram, ali ona mu je ujedno obećala 23. člankom berlinskoga ugovora, da će mu osigurati posebne reforme, da uzmogne živjeti i da se može razvijati. I tako, a to je stvar, koja se nipošto ne smije zaboraviti, u samom početku macedonskoga pitanja vidimo odgovornost

Evrope posvema jasno odredjenu..." (Spom. djelo, str. 169.)

Na drugom mjestu kaže g. Pinon: „... Zahtjevi macedonskoga pučansta nisu ni narodnostni, ni historijski, dapače ni vjerski, ... nego su prije svega socijalni. Macedonsko pitanje bijaše prije socijalno, nego je postalo narodno. Da jasnije kažem: Položaj kršćanskoga macedonskoga pučanstva postao je nesnosan zato, jer su turski begovi seljake bacili u skrajnju biedu i učinili od njih kmetove, s kojima rade, što hoće. Ti seljaci tako su nesretni i tako siromašni, da njihov um nije otvoren za razpravu narodnih pitanja, te nemaju kada odlučivati, jesu li Srbi, Grci ili Bugari. Oni znadu samo jednu stvar, da bi htjeli biti oslobodjeni, da ne budu više Turci, i da više ne živu pod samovoljnom vladavinom. Narodne i političke razprave posao su samo naobražene inteligentnije elite medju Bugarima, Grcima, Srbima i Vlasima. Puk bi rado primio i bugarsko i srbsko i crnogorsko ime, samo da ne bude više pod Turskom. Ali još bi bio sretniji, da ostane jednostavno Macedonac. Faktička autonomija pod nadzorom velikih vlasti i pod vrhovničtvom sultanovim narod bi zadovoljila". (Spom. djelo, str. 179.)

Označivši ovako svoje stanovište, govornik je u vanredno zanimivom predavanju skupio i prikazao sve one momente, koji nam osvjetljuju krvavu macedonsku tragediju.

1. *Čime su si htjeli pomoći sami Macedonci?* Medju nama je Hrvatima možda najpopularnije geslo: Prosvjetom k slobodi! Tim geslom mislili su i oni Macedonci (a to je velika većina pučanstva, koji se odieliše od grčkoga carigradskoga patrijarke, ne mareći za njegovo prokletstvo, pomoći puku prosvjetom, školom. Postigoše od sultana, da je obnovio više starih biskupija, a osim mnogobrojnih pučkih škola počeše podizati i srednje škole. Ali ovaj bugarski prosvjetni rad osim toga, što je izazvao veliku zavist i jaku opoziciju Grka, Vlaha (macedonskih Rumunja) i Srba, sam je po sebi bio preslab, da učini kraj strahovitoj narodnoj biedi i još strašnijim turskim neredima i nasiljima. Ponovni dokaz, ako ga je u obće trebalo, da je bezuspješno, ako nije maljušno sredstvo, davati narodu, koji nema kruha i kojemu nije sigurna na ramenu glava, knjigu u ruke s riečima: To će ti pomoći! Narod svuda po svietu, pa i po Macedoniji, u skrajnjoj nevolji i proti bezobzirnoj sili laća se samo puške, a od knjige prima samo jednu, i to kad već dodje voda do grla: putovnicu za inozemstvo.

Tako i u Macedoniji prije nego se Evropa i nadala, počeše djelovati vojnički organizovane ustaške čete. Ustaše ili komite pripadahu ili vanjskoj organizaciji u samoj kneževini Bugarskoj, ili organizaciji unutrašnjoj, macedonskoj. Unutrašnja organizacija opet dielila se na dvoje: Jedni bijahu za oružani ustanak, ali protiv nasilja, drugi se nadahu uspjehu jedino od što većega i obćenitijega zastrašivanja bombama, nenadanim požarima, i svim mogućim sredstvima. Jedno radi nejedinstvenosti ustaške organizacije, drugo zato, što u Macedoniji ima još dosta Turaka (400—600 hiljada), a prilično Grka i Vlaha, treće zato, što se Srbija a i naša monarkija svom snagom uzprotivila podpunoj macedonskoj autonomiji, videći u njoj samo prelaz k sjedinjenju s Bugarskom, kako je to bilo i u Rumeliji, sbog svega toga bugarski liek proti turskomu nasilju, naime krvavi ustanci 1902. i 1903., samo povećaše i pogoršaše ljutu macedonsku ranu. A kad se osim ustaša bugarskih pojaviše i ustaše grčki i srbski, nastao je na mnogim mjestima pravi pokolj medju kršćanima, a ta bezprimjerna i upravo divljačka borba traje još i sada, te je stalno i do-

kazano, da Macedoniji može pomoći samo Evropa.

2. *Kako Evropa pomaže Macedoniji.* Macedonski ustaša, pa i ne bio skrajnji revolucionarac, reći će možda, da je Evropa najviše kriva svemu zlu u Macedoniji. I po uredničtvima raznih listova obično se tako misli, a često i piše. Kako je to krivo i površno, neka nam budu dokazom ove rieči g. Pinona već prema svršetku njegovoga predavanja:

„Reći ćete, kojim se načinom može riešiti macedonsko pitanje. Odgovaram najprije, kojim se načinom nema riešiti: Evropski punomoćnici i častnici ne smiju nipošto otići. To bi bio znak za strahoviti pokolj kršćana. Isto bi se dogodilo, kad bi Turci ostavili Macedoniju pod moraš i kad bi tu ostalo samo drugo pučanstvo: kršćani bi se medju se poklali kao divlje zvieri... Evropski častnici odstranili su mnogu nepodobštinu i popravili mnogu krivicu. No budući da nemaju prava za poviedati ni oružničtvu, ni vojsci, nisu mogli učiniti potrebnih potraga, ne mogahu nikada predusresti atentatima, ni zaustaviti krvave turske odmazde... No kad ima evropskih častnika, koji vježbaju i odgajaju Turskoj oružnike, zašto da ti častnici nemaju i svojih oružnika. Treba dakle stvoriti nove uredbe i razviti stare, da malo po malo bude u Macedoniji čitav niz takvih uredaba pod evropskom kontrolom, kadrih, da Macedoniji dadu novi život i uvedu u njoj red i mir. I istom onda, kad se jedan za drugim stvore organi posebne vlade, doći će valjda do toga, da se imenuje kršćanski guverner, koji ne će pripadati ni jednoj balkanskoj narodnosti, nijednoj od šest velikih vlasti, interesovanih u Macedoniji. Tomu guverneru moglo bi se onda povjeriti evropsko oružničtvo i evropska vojska. To bi bio isti razvoj, kao nedavno s Rumelijom, a sada s Kretom... Reforme su i onako vrlo skupe. Druge turske pokrajine već su site toga, što plaćaju poreze, koji se troše jedino na tri macedonska vilajeta iztočne Rumelije. Ta pomislimo, da tu ne prolaze samo svi dohodci tih vilajeta, nego da sultanova blagajna mora u macedonski proračun davati još 80 tisuća turskih funti mjesečno, ili 25 milijuna franaka godišnje, i to od proračuna, koji ne prekoračuje 300 milijuna. Ovaj će teret biti doduše nješto manji, odkad su velike vlasti dne 25. travnja 1907. dozvolile Turskoj, da pobire na carini za tri procenta više. Ali uzprkos tome ostat će reforme u Macedoniji težkim bremenom za turske financije, i da se tu ne radi takodjer o Albaniji, zemlji muslimanskoj, do koje je sultanu naročito stalo, mnogi Turci bi vrlo lahko pregorjeli, da u Macedoniji vide kršćansku upravu". (Spom. djelo, str. 194.—198.)

3. *Kako se prema Macedoniji drže pojedine vlasti.* G. Pinon razložio je ovu stvar historijski, te je naročito vrlo jasno pokazao i dokazao svu sebičnost evropske diplomacije u iztočnom pitanju u obće, a u macedonskom napose. Naročito je zgodno iztaknuo, kako je sve do najnovijega vremena svekolikoj englezkoj vanjskoj politici na iztoku bilo temeljnim kamenom načelo o teritorijalnoj nepovredivosti Turske. Rusija naprotiv bila je odlučno za politiku posredovanja, makar i oružjem, i to sve u ime najviših humanitarnih i kršćanskih ideala. No poslie berlinskoga kongresa uloge se naglo promieniše: Videći Rusija, kako je Rumunjska na berlinski kongres došla kao ruska saveznica, a s njega otišla kao saveznica Njemačke; uvjerivši se zatim, da Bugarska ne samo da ne otvara Rusiji puta k Carigradu, nego joj ga jače zatvara od iste Turske; gledajući, kako balkanske državice u obće naginju k srednjoevropskim

i zapadnim vlastima, zauzela je stanovište o nepovredivosti Turske i drži ga se tako čvrsto, te je jedva jedvice uspjelo Francuzkoj, da s pomoću Englezke djeluje na odluku Nikole II. i Franje Josipa I., da na svom sastanku u Mürzsteggu, (3. X. 1903.) čuvajući vrhovničtvo sultanovo, ipak pristanu na takve reforme, koje ne će ovisiti samo o carigradskoj porti i o Hilmi-paši.

Ali je zato sada Englezka počela prema Turskoj govoriti i raditi onako bezobzirno, kao prije Rusija, i to naravski sve u ime civilizacije i kršćanstva. Znajući Englezka, koliko bi joj moglo medju njezinim musulmanskim podanicima, kojih je u samoj Indiji 50 milijuna, škoditi ovo neprijateljstvo sa sultanom, pobrinula se je i brini se, da šerifa u Meki podigne i uzvisi, ne bi li u zgodan čas on postao duhovnom glavom musulmanskomu svietu. Englezka je, čini se, tako definitivno odlučila, Turske više nigdje ne braniti, da Englezi, kako god su veliki trgovci, već više godina nikakvih novih poslova u Turskoj ne počimaju, a stare poslove nastoje što prije dovršiti.

Još veći i revniji branitelj Turske jest danas Njemačka, koja jedina nije sudjelovala kod nedavne pomorske demonstracije evropskoga brodovlja kod Mitilene i Lemnosa — 27. listopada 1905. — pod zapovjedničtvom austrijskoga admirala Rippera. Vilim II. nije naime nipošto htio biti zajedno sa Evropom, koja je proti formalnoj volji sultanovoj prešla na dnevni red i imenovala financijalne savjetnike, dotično kontrolore za Macedoniju. Njemačka je na papiru dobila za sve to velikih koncseija, poimence gradnju bagdadske željeznice; ali za ovu željeznicu treba više stotina milijuna, a osim toga bila bi ta željeznica njemačka istom onda, kad bi Vilim II., kako g. Pinon zgodno veli, mogao „učiniti da nema Austrije, Ugarske, balkanskih Slavena i Turaka". (Spom. djelo, str. 200.)

Na koncu je g. Pinon progovorio o držanju Austrije, Italije i Francuzke u macedonskom i balkanskom pitanju ovako:

„Austro-Ugarska... uzprotivila bi se naročito tomu, da se Macedonija pripoji kojoj balkanskoj državi. Njoj je najviše po volji sadašnje stanje, gdje izmedju nje i Egejskoga mora nema nove države. Ja sa svoje strane ne vjerujem u oružanu austrijsku intervenciju na Balkanu, ni na onaj razglašeni marš prema Solunu, koji nam se već odavna slika kao dogadjaj najbliže budućnosti. Austrijska politika na Balkanu sad se baš mienja. Mjesto grofa Goluchowskoga došao je barun Aehrenthal, a to je znak, da će se upotrebiti barem druga sredstva, ako i ostanu iste osnove. Što dalje, to će više trebati u iztočnim pitanjima razlikovati medju politikom bečkom i peštanskom. Ovo zadnje doba započeo je u Pešti vrlo zanimiv pokret za sbliženjem Magjara i slavenskoga pučanstva na obalama Save i Dunava. Izmirenje medju Bečom i Beogradom na dobrom je putu; odnošaji medju Bečom i Sofijom izvrstni su. U svakom se slučaju može uztvrditi, da bi to bilo netočno, predstavljati si bečku politiku kao odraz politike berlinske, kako se to kadkada radi.... Italija snuje, kako bi Tursku nasliedila u Tripolisu, a Francuzku u njezinom katoličkom protektoratu. Ona nastoji, da se utvrdi na albanskom primorju, da Jadransko more bude opet „mare nostrum", kako su ga nazivali veliki latinski predji. Italija ima veza u Albaniji; njezini častnici dobiše sandžak monastirski, od kuda mogu biti u doticaju s albanskim prvacima. Italija vodi aktivnu politiku u Crnoj Gori i u Srbiji, u zemljama, gdje su dinastije rodbinstvom svezane sa Savojskim domom. Talijani napokon

rado snatre još o sjajnijoj budućnosti na iztoku. Nekoč je u Carigradu bilo latinsko carstvo. Italija bez sumnje ne misli, da ga obnovi, no kad bi oslobodjena Macedonija pozvala na vladu kojega talijanskoga princa, ne bi li on mogao postati glavom balkanskoga saveza? Ovakvo riešenje iztočnoga pitanja predložila je vrlo precizno jedna knjiga, napisana 1905. pod pseudonimom „jedan Latinac", pod kojim se krije rumunjska jedna ličnost...

Što se tiče Francuzke... to ona ne može imati iste koristi od razsula Turske, kako Englezka. Ona ima u Turskoj dvie milijarde franaka, čitav niz velikih posala, koji Francuzima pripadaju, ili Francuzi njima ravnaju... Zaslugom francuzkih redovnika i redovnica u cielom turskom carstvu govori se francuzki; to je jezik civilizacije i uzprkos svemu jezik poslovnoga svieta... Mi dakle možemo pomagati u Macedoniji uspješne i realne reforme, možemo dapače raditi za podpuno oslobodjenje kršćana, ali ne možemo bez vanredno važnih razloga podupirati politiku, koja bi svršila diobom Turske". (Spom. djelo, str. 202.—206.)

Kad je poslie g. Pinona u kratko, ali vanredno jezgrovito i zanimivo progovorio akademik Vandal, obilježio je balkanske narode, a zatim i zadaću Francuzke ovako:

„Bugarin krepak, triezan, uztrajan u onom, što naumi, predobiva budućnost; Grk je nervozan i do očajnosti patriotičan; Bugarin je sav u mišicama, Grk sav u živcima; Srbinu ne da mira uspomena na junačku prošlost i na davni imperijalizam; Albanac je grabežljiv, hrabar i okrutan. A onda je tu osebujna kolonija vlaška, ti rumunjski otočići, za koje ne znaš, zašto su razasuti usred Macedonije. A pokraj toga kršćanskoga šarenila eto ti musulmanskoga elementa, eto Turaka, jer se je možda prečesto zaboravljalo, da u Turskoj ima i Turaka...

Kakogod indirektan bio naš interes na Balkanu, ipak je očito, da nam treba zapriečiti, da ni Balkan, ni iztok ne postanu plienom velikih ambicija, i da si bilo jedna, bilo više evropskih vlasti ne uzme tu toliko, da se izgubi potrebno ravnotežje sila...

O, ja znam, da su reforme u Turskoj u politici ono isto, što u geometriji kvadratura kruga... No ipak ima primjera, gdje je bilo postignuto uspjeha, naročito u Libanu poslie francuzke ekspedicije god. 1860., te ne moramo posve očajavati... da bi Macedonija mogla dobiti autonomne uredbe... uz medjunarodno jamstvo.[1] Kod toga posla Francuzka može pripomoći to uspješnije, jer će se za nju znati, da je nepristrana i nesebična... Ja znam, da je u politici sve kombinacija i kompromis. No ja držim i to, da u politici najodlučnije treba odbiti i žigosati politiku nereda.... Jednu točku treba još osobito spomenuti: Ako se različne naše tradicije kod kuće u Francuzkoj sukobljuju, tamo dolje na iztoku one se naprotiv sdružuju, da predobe ljubav i poštovanje za Francuzku u svim njezinim pojavama, za Francuzku svih vremena, za čitavu Francuzku, za Francuzku, kao veliku vlast katoličku, za Francuzku kao veliku vlast liberalnu, za narod, koji ima onu toplinu i onu plemenitost srdca i duha, koja je najkrasniji dar njegova genija; za narod, koji je tako sposoban širiti civilizaciju, da se može nazvati

[1] Koncem rujna 1907. bio je ruski ministar izvanjskih posala Izvolskij u Beču, pa je tu uz ostalo ugovoreno, da se Macedoniji ima dati samostalno sudstvo pod evropskom kontrolom. Na taj je predlog još prije formalno pristala i Englezka i Rumunjska. Ovim činom stupa macedonska autonomija u ozbiljni stadij.

pravim misionarskim narodom". (Spom. djelo 207—211.)

Ovim završnim riečima slušateljstvo je oduševljeno pljeskalo. A imalo je i čemu. Ovako su govorili i pisali, a i radili naši preporoditelji, koji su se jedva usudili sanjariti o hrvatskoj akademiji i o hrvatskom sveučilištu, o hrvatskoj znanosti i o hrvatskoj modernoj umjetnosti, poznatoj i priznatoj po cieloj Evropi, pa su ipak bez svega toga barem za cieli Balkan učinili od Hrvata svojim ilirskim pokretom i preporodom narod misionarski i apoštolski. Gdje bi Hrvatska već bila, da ovo najveće doba naše povjesti nije doživjelo takve reakcije, koja još i danas traje, reakcije, koja je uzprkos velikomu cimeru Hrvatstvo stegnula i na manje od političkih granica. A ipak koliko je jednomu Hrvatu lakše nego li Francuzu proučiti macedonsko i balkansko pitanje i ne samo proučiti, nego i blagoslovno djelovati na cielom onom području, na kojem je mali naš, ali slobodni i kulturni Dubrovnik bio svuda kao kod kuće, a mi, mnogo veći, jači, pa i kulturniji, nemamo za to područje, jer neslobodni, ni novinarskih svojih izvjestitelja.

IV. Rusko pitanje. O ruskom je pitanju govorio i u nas poznati René Henry, koji je u tu svrhu bio ponovno u Rusiji na duže vremena. Henry je težki svoj predmet prikazao svestrano, jasno i pregledno, ali su činjenice, što ih navodi, i ideje, kojima ih osvietljuje, tako mnogobrojne, a za naše kao i za francuzko obćinstvo redovno nepoznate, te se od tih silnih fakata ne smije izlučiti gotovo ništa, ako hoćeš imati iole podpunu i cjelovitu sliku. Zato bi ovu studiju o Rusiji trebalo cielu prevesti, jer i najboljim izvadkom iz nje malo bismo se poučili. No poslie Henry-a govorio je glasoviti poznavalac Rusije, Anatol Leroy-Beaulieu, i to u tako jakim i obćenitim potezima, da ćemo iz malo njegovih redaka dobiti jasan pojam i o ruskoj revoluciji i o novoj ruskoj ustavnosti i odnošaju Francuzke prema Rusiji.

1. Ruska revolucija. Odmah na početku svoga govora kazao je A. Leroy-Beaulieu ovo:

„Baš se vraćam iz Rusije, kako sam vam kazao ovaj čas. To je već treća godina, što svakoga proljeća onamo polazim, a kanim taj svoj put ponavljati sve dotle, dok za to budem imao iole snage. Na nesreću ja nisam više mlad, a osjećam, da će revolucija ili bolje nova evolucija Rusije trebati mnogo vremena, toliko, da je ja ne ću moći pratiti sve do kraja. Priznajem, da sam uvjeren, koliko mogu ja prosuditi, da se ogromno carstvo ne će umiriti prije kojih dvadeset, trideset godina, da ne kažem prije pol vieka.

Medju nama Francuzima ima dosta ljudi, koji su uvjereni, da bi Rusiji bilo dosta, da se rieši svojih neprilika, da si povrati prijašnji mir i u isti čas veliki svoj ugled u tudjini, da bi zato oboje bilo dosta, odlučiti se ovamo ili onamo, i onda kod toga nepomično ostati. Jedni vele, da mora opet biti absolutistička, autokratska. Drugi vele, da mora biti liberalna, demokratska, rekao bih gotovo revolucionarna.

Na nesreću ova stvar nije ni izdaleka tako jednostavna. Onim Francuzima, ili onim Rusima, koji misle, da Rusija može lahko predobiti svoj stari upliv, vraćajući se u neku ruku sama k sebi, prema doktrini onih, koji se u Rusiji nazivlju pravi Rusi, tima ću reći samo jedno: da su sliepi. Oni rado ponavljaju: Rusija je bila jaka radi autokracije, ona ne može živjeti, nego u autokraciji. No ovo su načela, koja se mogu braniti samo na papiru, to su čiste teorije, ali kad hoćeš prosuditi najbližu budućnost

koje države ili kojega naroda, valja ti se postaviti ne samo pred prošlost i pred povjest, nego i pred sadašnjost, i pred savremeni duh. Ako je jasna ikoja stvar, koju baš moraš vidjeti, to je istina, da je absolutistički, autokratski režim bio u Rusiji kao i drugdje anahronizam. Ja sam ovu stvar vrlo često naglašivao. Svi oni, koji su me počastili, dolazeći na moja predavanja, još od dvadeset i pet godina, dobro znadu, da ja nisam prestao naviestati, da ruska autokracija ne može dugo živjeti. Istina je, da sam ja pred dvadeset godina kazao, da ne će preživjeti konca XIX. stoljeća. Poslie sam bio prisiljen popraviti se i reći, da ne će preživleti XX. stoljeća. Držim, da se nisam jako prevario.

Po mojem sudu glavna pogreška ruske vlade bila je u tom, što je... mislila, da izmedju Rusije i zapadnih zemalja može podići nekakav kitajski zid... i što nije vidjela, da uzprkos carini, cenzuri i policiji zapadni vjetrovi donose sjeme zapadnih ideja. Ovo sjeme nije dugo čekalo, da na ruskoj zemlji proklije i to tako, da su najbrže porasle one ideje, koje mi zovemo najnaprednijima, a koje su najriskantnije, najlahkoumnije, ako nisu i najfantastičnije.

Budući, da je svakoj novoj misli put bio jednako zaustavljen liberalnim idejama kao i revolucionarnim, naravski je, da su revolucionarne ideje kao jednostavnije i zavodljivije za narod još neizkusan, najbrže proklijale na ovom neobradjenom tlu... Moramo takodjer priznati i to, da je strahovita odgovornost na revolucionarnim strankama od onoga kobnoga dana, kad su bombe usmrtile siromašnoga cara, oslobodit elja ruskoga seljačkoga puka i bugarskoga naroda. Tim je politički razvoj Rusije bio zaustavljen za tridesetak godina... Danas na koncu vlada je odlučila popustiti. Učinila je to pod pritiskom rata i poraza. Kad se je otvarala prva duma u dvorani sv. Jurja, u zimskoj palači, gdje sam i ja imao sreću prisustvovati, seljački zastupnici zaustavljahu se pred diplomatskim poslanikom japanskim i pokazujući si ga, govorahu: Ovo je pravi osloboditelj Rusije, evo onoga, koji je dao ustav! Nema veće nesreće za narod, nego da mu prvi koraci k slobodi budu na ovakvom putu...

Sad ćemo razumjeti čuvstva tolikih Rusa za rata u Mandžuriji.

Kad sam 1905. putovao Rusijom, u doba te nesretne vojne, jedno me je osobito iznenadilo. U času, kad se je imalo udlučiti o sudbini carske mornarice, čuo sam u samoj Moskvi, u staroj priestolnici, u srcu Rusije, gdje mi sami Rusi govore: Nemojte nam željeti pobjede! A kad bih ja kazao: No dobro, želim vam barem kakav takav uspjeh, da častno sklopite mir, odgovarahu mi s očajnim patriotizmom: Nipošto! Nikakvoga uspjeha, nikakve pobjede, jer pobjeda bi za petdeset, a možda i za sto godina zaustavila slobodoumne reforme, koje će nam donieti porazi...

Jedno je stalno, da je za svaku vladu i vladavinu rat, osobito velik rat, skrajnja kušnja. Vi znate, kako smo strogi bili mi, Francuzi, u takvom slučaju. Mi jednostavno rušimo svoju vladu. Rusija je poslie Mukdena i Čušime htjela učiniti nješto slična... Nisu Rusi napali ni na cara, ni na carsku porodicu. Malo je u Rusiji tako lahkoumnih ljudi, koji bi htjeli srušiti prestolje, a pred godinu, dvie, bilo ih je još i manje. Ali od jednoga kraja golemoga carstva do drugoga medju svim ljudima, koji misle i koji nješto vriede, nastao je gotovo jednodušan pokret za obnovom cieloga vladinoga i upravnoga sistema." (Spom. djelo, str. 257.—264.)

To je dakle ruska revolucija, ili kako umni Francuz s punim pravom kaže,

*

najnovija ruska evolucija. Ali za ruske neprijatelje i za židovske učitelje naših novinara ovo nije ruska revolucija, nego ono, kad se ubija, robi i pali, sve u ime pravice i slobode. A kad ovakvim ubojicama i palikućama i razbojnicima stanu na put malo bolji ili još gori od njih, onda se svi slavenski neprijatelji uzviču: Eto, to vam je vaša Rusija! Ali hvala Bogu, to nijedno nije Rusija, kao što ni najveći čir, pa bio on i na glavi, nije ni glava, a kamo li cieli čovjek.

2. Ruska ustavnost. „Rusi imaju samo jedan način, da preporode svoju vladu i očiste upravu, a to je, da uzmu od zapada organe, koji kod nas sad bolje, sad gore vrše svoj posao, kojima mi sami mnogo prigovaramo, kadkada s pravom, ali za kojima bismo, da ih nestane, svi skupa žalili. Nije dakle čudo, što i Rusi misle dobiti ustavnu vladu uzprkos tomu, što neki zapadnjaci vele, da su je već presiti... Mnogi Rusi imaju samo to krivo, ili točnije varaju se u tom, što drže, da mogu najedanput, da tako kažem, svezanih nogu skočiti od absolutističke vladavine k režimu posve slobodnu, što ga mi zovemo parlamentarnim, sa svim njegovim vrlinama i manama. Ne kanim nipošto uzkraćivati Rusima pravo, da i kod njih narodom vlada sam narod, ili zemljom sama zemlja, kako nekoč govorahu naši stari parlamentarci. Ali što mislim i što ponavljam, jest to, da Rusi, isto tako kao i drugi narodi ne mogu do takve vlade doći jednim jedinim skokom. Mi Francuzi... kušamo to evo već punih sto godina, i da do takve vlade dodjemo, trebalo nam je pokus više puta ponoviti.

I to je ona stvar, koju počima shvaćati sve to više Rusa. Poslie godine dana vidio sam kod njih u tom vrlo različne dispozicije mišljenja.

Mi govorimo, i to vrlo obično, da Rusija, ta velika zemlja sa seljačkom većinom, nije zrela za ustavnu vladu. U jednu ruku to može biti istina; no u drugu ruku koliko je naroda za to zrelo? Jesmo li bili zreli i mi, kad smo to počeli? Jesu li bili zreli Talijani i Austrijanci? Rusi slični po svojem shvaćanju Francuzima, mogu nas uznemiriti, jer su isto takvi teoretičari i mudraci, kako bijasmo i mi, te ne računaju dosta s današnjim faktima i prilikama. To je bilo uzrokom mnogim pogreškama naše revolucije i jedan razlog, radi kojega smo mi promienili toliko vlada. Možemo se bojati, da će Rusija radi te pogreške nješto slična doživjeti... Jedno je stalno, da sam ja od godine na godinu mogao u tom konstatovati kod Rusa realan napredak u tom pravcu...

U svakom slučaju, kako god se ponašala ruska vlada, složila se ona s dumom ili ju razpustila, sazvala ju ona s istim ili s novim izbornim zakonom, ja uzprkos svemu tomu držim, da je Rusija stupila na put ustavnosti. Nema sumnje, taj je put težak i pun svakovrstnih zapreka kao svagdje, a u Rusiji više nego drugdje; no ništa nas ne ovlašćuje reći, da takvoga puta za Rusiju nema, ili da će ustavna Rusija na njem zagreznuti. To se prije može reći za Rusiju absolutističku". (Spom. djelo, str. 275.)

3. Rusija prema Francuzkoj. „Prema nama Francuzima Rusi različnih stranaka tvrde, da su jedino oni odani savezu s Francezkom. Desničari, konservativci govorahu mi: Mi smo jedini prijatelji Francuzkoj. Ljevičari me o tom isto uvjeravahu. U stvari ja mislim, da su nam skrajnje stranke jednako neprijazne, da su jednako neprijateljice alianci. To je naravski, jer desničari, koji se zovu pravi Rusi, i koji su za Rusiju isto tako, a možda još i više pogibeljni nego revolucionarci, ti pravi Rusi smatraju Francuzku materom i začetnicom svih revolucija. Oni se dakle obraćaju

ne prema demokratskim republikama, nego prema više ili manje autoritativnim monarkijama. Što se tiče revolucionaraca, činilo bi se na prvi pogled, da oni moraju imati više simpatija za nas i za aliancu. Oni i tvrde, da im je Francuzka simpatična, ali Francuzka revolucionarna, dakle baš ona, koja je malo sklona alianci. Ruski revolucionarci... drže zločinom, što smo dali zajam carskoj vladi. Mi ne možemo na njih računati, da aliancu uzdržimo; a onda treba reći i to, njihova pobjeda učinila bi Rusiju nemoćnom, dosljedno, aliancu s njom bezkoristnom.

I tako umjereni ljudi na desnici i na ljevici naročito liberalci jedini su Rusi, s kojima možemo računati. To je jedan razlog više, da mi Francuzi želimo Rusiji, da definitivno stupi na ustavni put, da po njem pravilno i postepeno koraca bez revolucije i bez reakcije". (Spom. djelo, str. 266.—277.)

Ovo isto može i mora podpisati svaki prosviećeni Slaven, jer svi vidimo i osjećamo, ako smo i daleko, kako revolucija Rusiju slabi, a reakcija sramoti.

Još bi trebalo izviestiti o početku spomenute knjige, gdje se govori o današnjoj politici englezkoj. Ali u jednu ruku, i o tom je već bilo na više mjesta govora, a u drugu ruku tkogod je pročitao moju studiju u lanjskom „Kolu" pod naslovom „Kako se odgajaju gospodari svieta", taj će shvatiti, kad mu se kaže, što i jest glavna misao predavanja g. de Caix, da jedino Englezka vodi pravu realnu politiku, jer svojih saveza ne sklapa prema simpatijama i antipatijama, nego prema svojoj koristi i prema svojim idealima. Cieloga ovoga izvješća mislim da ne mogu ljepše završiti, nego ako osobito iztaknem, da je g. Millet, inače protivnik sporazuma s Englezkom, na koncu o njezinoj politici kazao: „U politici možemo, kako sam ja učinio, pobijati neki ugovor, dok nije sklopljen, no čim je jedanput Francuzka obvezana, onda mora svoju rieč držati. Valja nam naime u prvom redu poštivati naš podpis." (Spom. djelo, str. 48.)

Stjepan Radić.

IZ TALIJANSKE KNJIŽEVNOSTI.

„Osmrtnice", „obljetnice". „književne komemoracije" godine 1907.

U malo se kojem narodu slave brojnije i sa većim vanjskim iskazima znamenite date iz narodne književne i političke povijesti, nego li to biva u talijanskom narodu. Tu ne umače ni jedna takova prigoda budnoj pažnji novinarskoj, ne pusti je s vida ni narodno predstavništvo ili službena vlast, bila to država sama, municipalna uprava ili kakova korporacija. Tako su „manifestacije" i „konferencije" sad za ovu, sad za onu svrhu na dnevnome redu: slave se ljudi i dogadjaji iz dnevne i bliže prošlosti, znameniti rodjendani, dani smrti narodnih velikana, uzvisuju se glasovite ličnosti za života njihova u danima njihovih svečanih godova. Za takovu prigodu obično se raspišu unaprijed listovi svake ruke i priprave svoju publiku raspravama i člancima, za tim u potankostima opišu svečanosti, a po uminuću svega donose „odjek"...

Tako se u Italiji stvara bogata kronika kao malo gdje, a nerijetko za danima slave ostaju spomenici i drugi vidljivi pomeni u kovini i kamenu. Danas tu ne znaš, je li više tih spomenika u zemlji ostavila grčka i rimska starina, srednji

vijek i preporodno doba do narodnoga ujedinjenja, ili moderna „treća" Italija.

Ta moda slavljenja, kojoj je prvi zametak u narodnoj harnosti i rodoljubnoj svijesti, doprinesla je, da nema gotovo jedne markantnije ličnosti, jednoga znatnijega dogadjaja iz doba borbe za slobodu, a da mu ne ćeš naići na vidljiv pomen po gradovima talijanskim: u spomenicima, u imenima ulica, u javnim zgradama i muzejima. Ima u tome „ovjekovječivanju" pogdjekad i nepritajanih znakova „monumentomanije" — ta priznaše to u svoje vrijeme i domaći ljudi i ožigosaše javno — ima u tim javnim iskazima udivljenja i mrvičak banalne teatralnosti: više se slavi izvanjštinom nego li duhom: ali je nepobitno sve to znak narodne budnosti, svijesti i ponosa narodnoga. Oni, koji rekoše, da s napredovanjem prosvjete pada u narodu „patriotska" i nacijonalna o jetljivost, da se tjesnogrudni patriotizam proširuje u lako snošljiv kosmopolitizam i slično, toga ti teorečari do danas u Italiji ne ugledaše. Što je Talijan prosvjetljeniji, to on ekskluzivističnije osjeća u nacijonalnom pogledu. Talijanske lijepe umjetnosti, u prvome redu lijepa knjiga, po duhu i obilježju svome skroz su patriotične. Veliki talijanski pisci istodobno su i veliki talijanski patriote; literata, umjetnika, duboka mislioca, koji bi se u tom obziru očitovao indiferentistom, zalud· ćeš tražiti medju Talijanima. S druge strane tu se često na pjesniku, na umjetniku ne slavi samo njegovo umijeće, viličina njegova talenta i vrijednost njegovih umotvorina, nego i njegovo političko mišljenje i djelovanje.

Ova godina 1907. pokazala je to najizrazitije prije izmaka svoga. U njoj se čudnim nekim slučajem skobiše toliki po talijansku kulturu znameniti dani: ne govoreći o drugom ove je godine umro najveći talijanski moderni pjesnik C a r d u c c i i najveći talijanski jezikoslovac A s c o l i, a neobičnim se zano om slavila stogodišnjica rodjenja najvećega tal. junaka G a r i b a l d i j a i dvjestogodišnjica komediografa G o l d o n i j a.

I.

Sredinom februara u poodmakloj starosti umro je G i o s u e C a r d u c c i. Znamenitost Carduccijeve pojave obilježuje najkrupnije tvrdnja nekih literarnih historičara, da je Carducci učinio za talijanski narod onoliko svojim perom, koliko mačem i junaštvom svojim Garibaldi, koliko Mazzini svojom politikom. Pjesnik je dakle ubrojen u stvaratelje t. zv. treće Italije. I nije to možda hiperbolična fraza njegovih obožavatelja, općenit je to glas cijele Italije. To sveopće priznanje htio je da živu pjesniku par mjeseci prije njegove smrti potvrdi i književni pravorjek sa sjevera: Nobelova akademija u Švedskoj dosudila mu poznatu nagradu.

Carducci nije umro u naponu tjelesne ni duševne snage. I ako nije najduži bio njegov čovječji vijek, to je ipak u 70 godina svoga življenja (1836.—1097.) izveo sve, što je bio zamislio, podao sve, što je podati mogao. Prije nekoliko godina bio se odijelio od svojih kolega, profesora bolonjskoga sveučilišta, gdje je preko 3 decenija predavao povijest talijanske književnosti. Žilav neprekidni rad i ustrajna borba za idejale čovječje i domovinske ispunjuju sav njegov život. Ratoboran i buntovan u svemu morade se najzad dugo boriti i s nemilom bolešću.

A umiraše, sporedimo li ga s njegovim drugovima u pjesničkoj slavi, ali berićetnije sreće, u čedno zaštićenom siromaštvu. U siromaštvu se i rodio, u njemu je proveo i prvu mladost. Istom na koncu njegova života htjedoše da izaspu na nj Fortunin rog obilatosti: jedno bijaše spomenuta Nobelova nagrada, a drugo, što je narodno predstavništvo izglasalo poseban zakon, kojim se „isluženom" profesoru doznačivaše izvanredna mirovina za književne zasluge.

Carduccijeva književna i kulturna djelatnost ne kreće se samo na jednom polju: velik je on kao pjesnik, velik kao uzvišeni školnik i naučnjak, velik je kao političar u plemenitu značenju, po tome, što je svedj bio velik rodoljub i neumoran borac za narodne ideale, za Italiju, za slobodu i čovječnost. Kao pjesnik Carducci propjeva u kritičnom zastoju talijanske poezije, kad se sve snage, koje bijahu dovele romanticizam do smione pobjede, bijahu čudnovatom naglošću izrodile i pokvarile" — kako piše jedan kritičar. „Neka vrst „Arkadije" bila se nanovo rascvala u izmoždenoj lakoći literata oskudnih kulturom, kojima bijaše uspjelo stvoriti za sobom drugu tradiciju s daleko manje života od starinske. Gospodje se divile nevezanim jedanaestercima — joj, kako nevezanim! — jednoga Aleardija, a književna Italija htijaše da umre od suhe boljetice. Kad se u to iz svoga maremanskoga gnijezda digne mlad orao nestrpljivo hlepeći za borbom, i unese stravu u plandujuće krdo..."

Romantična je škola, htijući približiti poeziju i lijepu knjigu narodnim masama, bila snizila njenu sadržinu, razvodnila i isplakala njene sokove, izblijedila do neumjetnosti njenu književnu formu. Carducci za rana dokuči krizu: ne slušajući savjete svoga oca, odriješita političkog liberalca i pristaše književnog manzonijanizma, radi čega je morao prepatiti mnogu gorku, udari sin stopama klasičara Foscola i Leopardija u potrazi za novom formom poezije i uzvišenijim joj sadržajem. — Talenat je mnogo, veli on; ali talenat bez velika učenja i bez neprestana naobražavanja duha dandanas izdjela malo ili ništa. To Carducci izusti poučen vlastitim iskustvom: Samo poslije ozbiljne i naučne spreme učeći i proučavajući dugo grčke i rimske uzore, domaće velikane i odličnjake stranih književnosti on dosegnu vrhunac pjesničke savršenosti.

U I. sv. svojih J u v e n i l i a (1850.—1860.) zove sebe Carducci s c u d i e r o d e i c l a s s i c i — štitinošom klasika, i to ne samo starih grčkih i rimskih, nego i svojih, od Dantea i Petrarke do Montija, Leopordija i Foscola. Ovaj samosvojni atribut odredjuje potpuno vrijednost tih pjesama: J u v e n i l i a su prvi sretno uspjeli pokušaji, sve savremene po sadržaju i koncepciji; počinju s prikazivanjem ljubavnih čustava pjesnikova srca, a svršavaju ustaškom pjesmom (u kojoj je i o nama spomena) S i c i l i a e l a r i v o l u z i o n e (1866.)

Drugim sveskom L e v i a g r a v i a („Lake" i „teške" pjesme, 1861 —1861) ispupčava se Carduccijeva pjesnička osobnost do svjesne samostalnosti. U D e c e n a l i j a m a je već svoj, zna, što hoće. Rim i Italija dva su njegova odsle nerazdruživa ideala: veliki po prošlosti svojoj, veliki valja da mu opet postanu, njima je uvjetovan život, spas i budućnost Talijana: Valja osloboditi Italiju od tudjinaca i domaćih nametnika, valja je prikupiti, ujediniti je; ali Rim, samo Rim neka je njena glava, ta stara matica svemoći latinske.

U G i a m b i e d E p o d i (1867.—1879) obara se ujedljivom satirom na domaći kukavičluk, na katoličku političku stranku, na sav trulež oko sebe.

R i m e n u o v e (1861.—1887.) vršak su Carduccijeve srokovane pjesničke tvorbe u pogledu misli i jezika. One se natječu u visini zamišljaja, u jakosti osjećaja, u vrsnoći izražavanja s onim, što je u stranoj savremenoj poeziji najbolje.

Plod Carduccijeve zrelosti jesu napokon njegove trostruke B a r b a r s k e

ode: Odi barbare (1877.), Nuove odi barbare (1883.), Terze Odi barbare (1889.). „Barbarske" su tobože za to, što su spjevane u klasičnim grčkim metrima, koji su se već bili udomili u njemačkoj i engleskoj poeziji. Pokušaja te pjesničke novotarije — Carducciju je to: vraćanje k dičnoj starini svojih otaca — bijaše već davno, u XIV. stoljeću (Chiabrera) i prije, ali drugi do Carduccija nisu znali svojim pjesmama izdjelati novo ruho po starome kroju. Lišen uskih spona moderne rime — barbarskoga nakita — pjesnik slobodnije zadahnjuje svoje ode dubokim čuvstvima i jakim mislima savremenoga života. Preteška jedrina, zaobljenost i zbijenost čine ovu poeziju samo odabranoj publici potpuno dostupnom, aristokratskom. To na vrijeme uvidjaše i sam pjesnik, ali svoje pjevanje opravdavaše ovako: „Pjesnik očituje sama sebe i svoja moralna i umjetnička uvjerenja, što iskrenije i što odsječenije može; ostalo nije njegov posao. A drugdje: „Dostojno je, što se hoće podignuti narod; ali za to ne tražimo mi, da sebe smanjimo, niti da starački djetinjimo, kako bi ga uvijek podržavali u prilikama nižeg od sebe."

Po ukupnom svome radu i golemom utjecaju na taijansku književnost Carducci je predstavnik i stvoritelj današnjega neoklasicizma u Italiji. On je izrazita originalna individualnost. Što je klasičan, to je samo po snazi svojoj, po ljepoti duha i oblika; inače nitko, moderniji nitko aktuelniji od njega. Uvaženi jedan kritičar kaže, da Carducci bijaše uvijek s politikom i u politici, jer on ne shvaćaše umjetnosti izvan gradjanskoga života, dok je estetska metoda bila kod njega odredjena njegovim temperamentom. Ali svoj politički boj htijaše nada sve voditi poezijom. Za to je malone samo imenom pripadao u druženjima, jer su ta za njega bila pretijesan okvir. Tko pravo shvati njegovu politiku, priznati će joj divni dosljednost. On stoji nad sićušnim razlikama stranaka i strančica, jer ne zamišlja nego samo jednu stvar: veliku Italiju, uljudjeno veliku".

Istini za volju spomenuti je, da su njegovi politički i književni protivnici o njemu baš protivno pisali i govorili. Zna se, da je u doba Aspromonta i kasnije bio korjenit republikanac. Tada je na njega pazilo oko redarstva; jednom su ga kaznili premještenjem i na godinu dana suspendirali. Na koncu se pjesnik izmirio s monarhijskim načelom. Tu promjenu, neki bi kazali evoluciju, pripisuju utjecaju kraljice Margarite; i biti će tako, sudeći po njegovom Canto alla regina d'Italia. Kraljica je svojom pojavom, umnošću i velikom popularnošću opčarala pjesnika. Ali nije manje vjerovati ni riječima njegove apologije, gdje preobrazbu svoju pripisuje političkoj nuždi: i Mazzini i Garibaldi prihvatiše monarhiju kao sredstvo i jamstvo talijanskoga ujedinjenja. Kasnije u polemici oko vijenca njegovih soneta Ça ira, što uzveličavaju francesku revoluciju, Carducci se ponovno brani: za sada on Italiji ne želi republike za samu ljubav prama republici, jer tako golema promjena ne može uroditi, nego pa bilo i časovitim oslabljenjem iznutri, a osamljenjem prama vani. On dvoji, da li bi u Italiji republika uopće mogla uhvatiti korjena. Historijska je republikanska stranka oslabljena i ugrožena od socijalističke: republika bi odmah postala diktaturom, ili bi buknuo gradjanski rat, pa opet diktatura, jer anarhija ne isključuje diktature; ona je radja.

Da je bio čovjek rada, dokazuje to i njegova naučnjačka uzgojiteljska djelatnost. Njegova mnogobrojna kritička i literarno historijska djela golem su prilog kulturnoj i literarnoj talijanskoj historiji. Perom svojim i živom riječi s katedre

uzgojio je C. najbolje nastavnike, najčestitije rodoljube, najdostojnije nasljednike svoga književnoga smjera.

Školski uzgoj htio je da bude strog i ozbiljan; nije trpio „anarhije u školama". Bijaše izgled učiteljskoga osoblja i pokazivaše, da učiteljima pripada u narodu veliko pozvanje. Kad su profesore bolonjske gimnazije optužili s prevelike strogosti, uze ih Carducci javno u obranu: „Dobro je, predobro, veoma dobro, da u zaključnim ispitima gimnazije i liceja bude upotrebljena sva pravedna strogost. Činjenica je, da je u Italiji razina opće naobrazbe do skrajnosti niska, i da je broj profesora, doktora, odvjetnika, laureata, bacelijera, absolviranih djaka prekomjerno velik. Mi s jedne strane tražimo manje doktora, a više rukotvoraca, manje umjetnika, a više poljodjelaca; s druge tražimo manje retorike, a više gramatike, manje romana, a više povijesti, manje lijepe duhovitosti, a više poštenja. Italija treba da to postigne, ne će li da sagnije i istrune. . ."

II.

Proslava druge stoljetnice Goldonijeva rodjenja u veljači sastojaše u predstavama najglasovitijih Goldonijevih radnja, u predavanjima, svečanim rasprava i publikacijama. Izmedj toliko zanešenih slavitelja našao se jedan, te je predlagao, da se toga dana u svim talijanskim kazalištima prikaže po jedna komedija Goldinijeva, neka bi se omalovažavatelji Goldinijeve komične umjetnosti a pristaše novijih smjerova s jedne, i njegovi vjerni ljubitelji s druge strane uvjerili, koliko još ima života i aktuelnosti u tvorevinama Goldonijeva duha.

Goldoni je u prvom redu reformator i stvoritelj narodne talijanske komedije. On pripada odabranoj kiti tal. pisaca XVIII., i to više drugoj polovici XVIII. stolj., kojima poslije duge književne dekadence i najljućega političkog ropstva u XVII. („Seicento") Italija duguje preporodjaj svoga književnoga i socijalnoga života. Na ove pisce nadovezuje se kulturni i politički preporod prošloga stoljeća i velika književna epoha Manzonija, Montija, Leopardija i Foscola.

Karlo Goldoni po rodu, uzgoju i jeziku svome pripada Veneciji. Samo je prejasna republika u početku državnog rasula, na skliskom prelazu svoga društvenoga i političkoga propadanja mogla odnjihati prvoga talijanskoga komediografa. Tko pozna malko pobliže mletačku povijest ovoga razdoblja, biti će mu odmah jasno, kako, zašto i u kojim je prilikama to moglo da bude. Mletačkomu gospodstvu bijaše onda odzvonilo poglavito radi unutarnjih prilika države, kojoj strogi konservativizam temeljnih ustanova i čisto aristokratski ustav sprečavahu svako pomladjivanje. Nagomilano blago trošili izrodjeni plemići u igri, ljubakanju i drugim porocima; čankolizi i hitreni aventurijeri ugajali se na njihovim tekovinama, vojnih ekspedicija ni junačkog duha više nije bilo; krnjio se komad po komad izvanjski posjed, u sudaru s moćnijim i naprednijim državama zapinjala trgovina, industrije nije bilo, ali se ipak živjelo u svemu i po svemu veselo, pustopašno, raskošno. — Kako je puku bio zatvoren svaki izlaz iz robovanja, a i dugotrajni pritisak uništio u njemu svaki nagonski otpor, povodio se i on za vladajućom kastom i veselo provodio dane. Hiljade došljaka iz raznih evropskih strana povećavale u gradu već i onako šarolik život. Krabulje, „veljoni", plesovi, pokladna ludovanja stavljahu u živo komešanje taj prevelik svijet za preuzak prostor. Venecijanske prilike bijahu dakle prepune materijala za novelistu i dramatskoga pisca, i to prije za komediju, nego za tragediju.

Goldoni bijaše od prirode vanredno nadaren. Pozorišna umjetnost bijaše povrh toga u kućnoj predaji Goldonijevih: djed Karlov, na glasu veseljak, priredjivaše u obitelji predstave za djecu i odrasle. To je potaklo mladoga Goldonija, da s pohlepno čita dramatska djela, a bijaše u tomu dobre sreće, jer mu je prvo takovo štivo bila Machiavellijeva komedija Mandragora, doduše nemoralne sadržine, ali s izvrsno ocrtanim karakterima. U želji, da bi svi talijanski komediografi odabirali moralnije predmete, osjeti Goldoni potrebu velike reforme a s njom i poziv svoj, da i sam o tom poradi. Ova se reforma nametaše Talijanima baš u njihovoj pozorišnoj literaturi. Mirom u Aachenu (1748.) oslobodivši se španjolskoga jarma otvoriše ventile prigušenoj atmosferi književnoj. Onda istom uvidješe, za koliko su ih bili pretekli sami oni narodi, kojima prije dvjesta godina bijahu učitelji: Franceska se već dičila Racineom Corneilleom, velikim Moliereom, Engleska imadjaše Šekspira, Španija Calderona i Vegu. Nekoji književnicici u Italiji (Maffei) iznesoše pitanje reforme javno, ali teško bijaše započeti: akademska ukočenost i zasukana starež pritiskahu dramatsko polje. Comedia erudita, classica (učena, klasična) ne poznavaše drugih uzora ni izvora do Terencija i Plauta, uvijek isti jednoličan i ukočen jezik, jednaki tradicijom utvrdjeni tipovi, tipične papirnate figure, grube šale i zapaprene lakrdije, ljubavne intrige po receptu viših krugova. Takove krparije niti su mogle zabavljati publiku, niti oduševiti glumce. Stoga su glumci stali preinačivati i dopunjati tekst improvizovanim duhovitostima. Tako prevlada t. zv. comedia a soggetto ili dell'arte, gdje bi pjesnik, ili dramaturg, ili impresario podavali suhu okosnicu, odredili lica, scenerije i prizore; ostali bi posao prepuštali glumcima. Bilo je u ovoj vrsti veoma vještih improvizatora, ali nikakva uzvišena cilja, nikakve vrijednosti književne ili umjetničke. Glavno bijaše dobitak, „dobar posao". Komičnim društvima bijaše prva zadaća, da u pojedinom gradu upoznadu mjesne prilike. Odatle potekoše glasovite „maschere" (zakrabuljena lica s posebnim obilježbenom nošnjom i držanjem), šablonski tipovi, vječni i nepromjenljivi prikazivatelji ove ili one strane pučkoga života, često kreature posebne glumčeve vještine. Svrhom XVI. stolj. maskirani improvizatori postadoše glasoviti. Družina Golosi (izješe) podje na poziv Henrika III. u Pariz i tamo udari osnov „Talijanskom kazalištu". Medju tim glumcima i glumicama digoše se neki do „celebriteta". U XVI. stolj. pozva tamo Marija de' Medici i družinu Fedeli (vjerni). Neiscrpljivi originalni bijahu njihovi scenari, tako da se i veliki Moliere, taj autipod maskirane komedije, znao okoristiti njihovom spretnom slikovitošću. Ali taj scenski aparat i druge spoljašnje iprovizovane vještine upravo i potisnuše sve glavne elemente prave drame, nada sve prirodnost prikazivanja. Sad se pojavi Goldoni. On ne započme svoje reforme buuntovnom reakcijom; što više, njegov se dramatski rad spočetka kretao na utrtoj stazi. Njegova plaha bojažljivost prestade, kad ga god. 1746. „capocomico" Gerolamo Medebac unajmi za dramatskoga pjesnika u mletačkom kazalištu St. Angelo.

Do tada bijaše njegov život pravo potucanje, ali ipak glavna njegova briga kazališna umjetnost. Još kao dijete pokaza silno nagnuće za to, kad je pobjegao od kuće s komičnom družinom. Dok je bio na pravnim naucima u Mlecima i u Paviji, najsladja mu zabava bijaše družiti se s glumcima i pohadjati kazalište. Istjeran iz Pavije poradi jedne satire na

žene, prijedje napokon k majci u Chioggiu, gdje ga smjestiše u sudbenoj kancelariji kriminalnog odsjeka. „Tu sam se naučio upoznavati ljude" — veli negdje u „Uspomenama". Premješten u Feltre u službi istoga suda — p edstavljaše u kazalištu i pisaše komedije. Kad je po očevoj smrti postao odvjetnikom (u Mlecima), opet vodjaše parnice i pisaše drame. Kasnije službovaše kod mletačkoga poslanišṫva u Milanu, a onda eto ga opet u Mlecima. Uspjeh njegove tragedije Belisario ponuka ga, da s jednim društvom komičara odseli u Genovu. Tu napisa više komada. Boravljaše zatim u Bolonji, u Modeni, u Riminiju, napokon u Pizi, gdje odvjetnikovaše do spomenutog poziva Medebakova.

Kako se vidi, nikakva sila nije mogla oteti Goldonija kazalištu. Pišući za Teatro St. Angelo računaše odmah s ukusom publike i s otporom protivnika, pa nastojaše, da postepeno preobrazuje tadanju farsu do prave ljudske komedije: pridržavši s prva od tolikog broja „maschera" samo četi i glavne njihov dijalog prepuštaše glumcima, dok za sporedne figure izradjivaše sam uloge. Time stvori dragocjene karaktere iz zbiljskoga života: svoje servette, „vitezove", „kućne prijatelje". U daljnjim radnjama obavljaše taj svoj posao obrnuto: pred živim tipovima moradoše „maschere" uzmaknuti. Sada one obnašahu samo sporedne uloge (sluge, krčmare, očeve). Zadnji im udarac zadadoše tipovi „ljubavnika" i „ljubomornika", u koje pjesniku podje za rukom uliti najveći interes. On već bijaše neprijepornim i ljubimcem publike, kad isteče njegov ugovor s Medabakom. Unajmiše ga za drugo mjesno kazalište S. Luca. Ali tu nova pozorišna zgrada, nerazumijevanje glumaca i nenaviklost publike novoj komediji stvoriše mu neprilika. To potakne protivnike njegove reforme, da se obore na nju. Abate Chiari, romanopisac, proglasivaše, da je samo ono dobro, što ugdja publici, a grof Karlo Gozzi iznašaše genijalnom spretnošću najčudnovatije, upravo djetinjske sujete, da dokaže, kako uspjeh ili neuspjeh komada ne stoji ni do kakvoće predmeta ni do maschera, nego do vještine umijeća dramatičareva. Goldoni sa svojom ustrajnošću ipak iznese pobjedu, jer publika intuitivnim i prirodjenim kriterijem prepozna i zavolje istinsku umjetnost. Sad se i pariški Teatro italiano obrati na nj nudjajući mu službu dramaturga. On se pozivu odazove. Ali i u Parizu zapinjaše mu posao s istih razloga, pa je morao ugadjati i društvu i publici. Kad isteče i ovaj ugovor, pozvaše ga na kraljev dvor za učitelja talijanskoga jezika kćerkama Luja XV. Po kraljevoj smrti dobije doličnu mirovinu, ali je izgubi nakon prevarta i umrije u očajnoj bijedi (1793.). Po njegovoj smrti, ne znajući, da je umro, pjesnik Chenier isposlova od konventa, da se talijanskomu komediografu, autoru dviju uspjelih komedija u francuskom („Mrzovolje dobrotvora" i „Rasipna škrtice") povrati mirovina.

Umirući u zapuštenosti, dok je s pariških ulica dopirala k njemu oluja krvava prevrata, nije zacijelo ni na čas pomislio, da je svojim književnim radom i sam besvjesno doprinio svoj dijelak, da se velika vatra revolucije ovako rasplamsa. A ipak je tako. On je na pozornicu namjesto ukočene konvencijonalnosti donio sam život, kakav klјuča u širokim slojevima gradjanske demokracije.

Goldonijeva Venecija bijaše u malenome svijet za sebe. Plemići, bogataši, trgovci, pustolovi, ribari i gondolijeri, cijelo pučanstvo podaje Goldonijevim komedijama neiscrpnu raznoličnost situacija i karaktera, koja je jednom od najvećih njegovih odlika, kao što je najveća moć njegovog talenta u opažanju sitnica. Nema tu velikih strasti. Njegovi karakteri

nisu nikakve neobičnosti; sve, što se tu iznosi, sačinjava čednu zbiljnost. Čudom bi se čudio, kad bi tko uzeo sam kratak sadržaj jedne njegove komedije, pa se pitao, kako se od toga može zaplesti genijalna igra. Goldoni to umije postići, jer gleda svagdašnjost kao kroz neko povećalo, pa gdje drugi ništa ne vidi, on zamjećuje opreke, neravnosti i zamršaje. Da u ovakovom svjetlu zapaža stvari, nije Goldoniju pomogla sama oštrina njegova opažanja, nego i mletačke posebne prilike. U gradu lagunskoga mira, bez bučna šrtopota kola i vozova, u uskim ulicama i kanalima i najobičniji predmeti kao da poprimaju veće dimensije.

U Goldonijevoj komediji naći je ne samo cjelovite, izrazite karaktere, nego i nijanse i varijacije istih glavnih karaktera: polovične, slabe, jake i jače karaktere, kakvih je naći u životu. Rasipnost, škrtost, ljubomor prikazani su tu s raznih strana u njihovim neplemenitim pojavama. U jednima se upoznaješ s jakim, ali zlim karakterima, s pustolovima po zanatu, s čankolizima, s tvrdicama, sa ženama zmijskog jezika, s bahatim vojnicima, s nadutim vitezovima i silovitim plemićima; u drugima nalaziš slabiće brbljave, pretjerane, blezgavce, „junake, ženske papuče" i komodne lijenčine. I jednima i drugima, kao za utjehu ljudskoga dostojanstva, stoje na drugoj strani prometni i razboriti oci obitelji, brižne majke, poslušne i uvidjavne kćeri, solidni trgovci, mrzovoljasti dobročinci, žene, koje nisu junakinje romana, ali su za to uzori ženske poniznosti i dobrote. U toj svestranosti Goldonijev je rad jedinstven. Njegova vesela narav ne zamračuje se pesinizmom, On ne gubi nidgje dobroćudne veselosti, ne poznaje ljutine, odapinje svoje hitce uvijek jednakom elegancijom, a sve obasjava vedrinom svoga neusiljenoga smijeha i konstantno dobroga raspoloženja. Goldonijeva reforma utrla je put verizmu, a da ne sudjeluje u njegovim pretjeranostima, pripravila je romanticizam bez njegovih grijeha, pokrenula je crtanje p o c h a d e, a da ne zagazi u blato" kaže kritičar Rivalta. Ali još jedna velika zasluga ide Goldonija: od kakovih svojih 150 dramatskih radova većina je napisana djelomično u književnom jeziku, a djelomično u dijalektu, a jedanaest u dijalektu i stilu mletačkom. Komedije u dijalektu najljepše su i najuspjelije. Uporaba živoga govora bijaše uvjetovana samom naravi Goldonijeve reforme: dotadanji književni jezik u drami značio je akademsku ukočenost, dok je narječje upućivalo na pravi život. Goldini pokazao je budućim pokoljenjima sretan put, kojim je valjalo udariti, e da se spoje u jedan i sliju dva jezika, koja su do tada dijelila učenost i neukost, lijepu knjigu i široki puk. Taj spoj trebao je doduše talijansko političko jedinstvo i genijalnu djelatnost Carduccijevih zadnjih decenija, ali je Goldoni bogodani začetnik toga jezičnoga združenja.

III.

„T a l i j a n s k a I l u s t r a c i j a" (oktobar 1907.) donijela je sliku Paskvala Villarija u pomen njegove osamdesete godine rodjenja (4. X. 1827. do 4. X. 1907.). V i l l a r i nije sasvim nepoznat ni našemu svijetu: Prije nekoliko godina donijele su naše novine vijest o njegovu putovanju našim primorjem i Dalmacijom u svojstvu predsjednika kulturno-političke udruge D a n t e A l i g h i e r i, kojoj je svrha, da podiže škole i zaštićuje jezik talijanski izvan granica kraljevstva. Nešto kasnije se i sam Villari u „Novoj Antologiji" dotaknuo naših prilika u Dalmaciji. Nego ovogodišnji svečar nije medj Talijanima samo pionir talijanske propagande ili jedan od tolikih političara s one strane Jadrana, koji svoje poglede

bacaju na „neotkupljene zemlje". Patriotizam i žarka ljubav prema jeziku naroda svoga nametnuli su ga spomenutoj udruzi za predsjednika. To isto rodoljublje čini danas u očima njegovih zemljaka dvostruko dičnim njegove zasluge po kulturu i znanost njihovu.

Villari je učenjak, u prvomu redu povjesničar, ali je po mnogostranosti svoga rada i znamenit pedagog i vrstan socijolog i uvažen državnik. Kao dugogodišnji profesor povijesti na fjorentinskom I n s t i t u t o d i s t u d i s u p e r i o r i uzgajao je dio talijanskoga podmlatka. Za školu je radio i perom raspravljajući goruća pitanja školske obuke i predlažući dubokoumne reforme. Kao senator i kao ministar nastave bio je aktivan i u političkom životu. Od njegovih historijskih radova dva najglavnija osvjetljuju prošlost fjorentinske republike: N i c o l o M a c h i a v e l l i (tri sveska. 1879., 81., 82.), i L a s t o r a d i G e r o l a m o S a v o n a r o l a e d e i s u o i t e m p i. Ovim djelima Villari je postao najkompetentnijim stručnjakom u ovom povjesnom razdoblju i ujedno riješio najprepornija pitanja, koja su se plela oko tih dvaju lica. U svjetlu Villarijeve kritike Machiavelli je ne samo začetnik državne znanosti, nego i provoditelj znanstvene metode u povijesti i veliki otadžbenik talijanski, proročanski, nadahnut reformator i neovisan na čistom vrelu humanizma uzgojeni književnik. Savonarola je u istome tom svjetlu asketa, koji propovijeda religijoznu i gradjansku neporočnost, i zatočnik, koji gine za republikansku slobodu fjorentinske komune. Crte ovih lica uspostavljene su na temelju najsavjesnijega istraživanja i na pouzdanim kriterijima opće povjesnice. „Provale barbara", „Prva dva vijeka fjorentinske historije", „Kritične rasprave o Machiavelliju", „Kritički pokušaji", „Historijski pokušaji" dijelom su prethodne i pripravne, dijelom epiloške radnje spomenutim njegovim glavnim djelima.

Villari je već u mladosti pokazao oštroumnost za socijalna pitanja u svojim „Pismima s Juga". M a f f i a, c a m o r r a b r i g a n t a g g i o, agrarno, proletarsko, iseljeničko pitanje, socijalističke anarhistične težnje i sve ostale more, koje tište napuljsku krajinu, Apuliju, Kalabriju i Siciliju, te i danas zadaju ljutih briga vladama i parlamentu („južno pitanje", „la questione del Mezzogiorno"), našao je on u tim „pismima". Villari je proslijedio na tom putu u drugim djelima: „Scritti sulla questione sociale in Italia", „La Sicilia e il socialismo" i dr. To su rane Villarijeve otadžbine, koje on otkriva bezobzirnom oštrinom.

O nastavi i školstvu rade njegovi „Scritti pedagogici" i „Nuovi scritti pedagogici", „Arte, storia e filosofia", „La scuola e la questione sociale in Italia".

Sva Villarijeva djela prikazuju svoga autora lično ne samo genijalnim misliocem i savjestnim i oštrovidnim u pisanju.

IV.

Još jedan učenjak Villarijeva kova, ali mladji i glasovitiji od njega, ove je godine prevalio svoju šesdesetu. To je fiziolog svjetskoga glasa A n g e l o M o s s o, profesor turinskoga sveučilišta. Bolje i savršenije nego kod Villarija združuju se i upotpunjuju u njegovom radu literat i učenjak, književnost i znanost, umjetnost i istraživanje. Kad smo na fiziologiji, tko da se ne sjeti P a v l a M a n t e g a z z e? Nego Mantegazza u svojoj prevelikoj hlepnji za popularnošću postao je na koncu odveć diletantski i publicistički pisac, u koliko nije s istih razloga obradjujući najškakljivije strane zabasao do vulgarnosti. Mosso stoji u

tom obziru na dostojanstvenoj visini. Njega rese metoda i ozbiljnost njemačke tačnosti i južnjačka genijalnost, u njega je umijeće prikazivanja nenatkriljivo otmjeno. Mosso je čarobni majs'or riječi, miran i oštar opažatelj, privlačiv i jednako zanimljiv. Od Galileja, začetnika talijanskog učenog stila, teško da je itko do danas koju eksaktnu znanost raspravljao s jednakom lakoćom.

Iznad ove prikazivačke umjetnosti stoji konstantna praktičnost i tendencija njegova prikazivanja. On nije za znanost radi znanosti, nego je regbi samo za to istraživačem, da može biti uzgojiteljem; učenjakom je, da može biti vrlim gradjaninom i rodoljubom. Sva njegova glavna djela mogu biti poučna štiva u običnom značenju naziva. Popularna su, u koliko su besprimjerno zanimljiva, lako shvatljiva, a nikada ne padaju do površnosti i brbljavosti.

Fiziološki učinci straha u čovječjem organizmu i psihičnoj strani njegovoj izloženi su u njegovom L a p a u r a (Strah). L a f a t i c a (Umor) fiziološki ispituje odnose medju energijom čovječjih sila i njenim trošenjem, medju radom i umorom. Treće djelo od nedogledne pedagoške vrijednosti primjenjuje već utvrdjene zaključke fiziološke nauke na klasični princip izmjeničnog tjelesnoga i duhovnog uzgajanja: M e n s s a n a i n c o r p o r e s a n o.

Posebno polje Mossova istraživanja jesu fiziološki pojavi na visinama brda. Na alpinskom hrhuncu M o n t e R o s a, potporom i pokroviteljstvom kraljice Margarite bio je podignut fiziološki institut za opažanja. Mosso je tu prvi započeo istraživanja i iznio rezultate u svojoj „Fiziologiji čovjeka na Alpama". Ti rezultati pobudiše tolik interes u učenom svijetu, da je Mosso kasnije predložio rimskoj A k a d e m i j i d e i L i n c e i utemeljenje drugoga instituta na istom brdu. Talijanska je vlada ove godine preuzela Mossovu osnovu u svoje ruke i pozvala na sudjelovanje neke velike evropske države. Institut je već i otvoren u septembru ove godine pod imenom ovoga talijanskoga fiziologa.

Mosso je napisao i manjih djela. Zadnje, što je izišlo ove godine, iznenadjuje učeni i literarni svijet universalnošću piščeva genija. To su njegove E k s k u r s i j e p o s r e d o z e m n o m u m o r u i i s k o p i n e n a K r e t i. Više nego putopis, one su ilus'racija sredozemnoga istoka iz grčkoga doba na temelju ostataka stare kulutre i mjesnih reminiscencija. U njima je Mosso divan tumač starine i još divniji pričalac; gdje to samo može, ne ostavlja ni ovdje posvema svoje glavne struke. I ova je knjiga još jednim dokazom: da se on živeći za znanost ne ogradjuje prema savremenom i praktičnom svijetu zidom učenjačke zadrte okorjelosti. U parlamentu je dapače izrekao govor o pucanju u nišan! — o velikoj znamenitosti strijeljanja po obranu domovine.

V.

Umro je ove godine u januaru G r a z i a d i o A s c o l i, profesor milanske znanstveno književne akademije, u 78. godini. Bio je dika u kolu evropskih jezikoslovaca, u Italiji je bio utemeljiteljem komparativne filologije i stvoriteljem talijanske dijalektologije. Polje njegova rada ogromno, jer zahvaća klasičnu filologiju i lingusitiku istočnih i zapadnih jezika, talijansku dijalektologiju, pa komparativne studije klasičnih i stranih književnosti. Što je romanista D i e z u polaganju temelja općoj romanskoj filologiji, to je Ascoli za talijansku: prvi se je ograničio na književna narječja, drugi je njegovu metodiku primijenio na sva živa pučka narječja talijanskoga jezika. Askolijevo načel, po kojemu podredjuje u filologiji važnost književnoga jezika dijalektu, moglo bi se ovako označiti: Književni jezik osobito u Italiji — umjetni je produkat konservativna značaja, koji nije tolik podvrgnut prirodnim promjenama živa organizma; zlo se dakle proučava naravna povijest riječi u književnom jeziku, kao što se rdjavo proučava botanika na biljkama u baštama. Pod geslom ovoga načela Gaston Paris je divno objasnio starije doba francuske literature, koja obuhvaća književne produkte u dijalektima; Provencalac Fridrih Mistral, Nobelovom nagradom odlikovani pjesnik, podiže na sjaj prvih vijekova književnosti svoj provencalski idiom idilskim eposom M i r e i o. Tako su i Askolijeve dijalektične studije bez dvojbe imale jak utjecaj na talijansku književnost. Spomenuo sam već kod Carduccija obnoviteljsko djelo njegove poezije, a kod Goldonija pomladjivanje dramatskih formi uporabom lokalnoga dijalekta. Ako se je danas pošlo i dalje time, što se gotovo u svim krajevima talijanskoga poluotoka pojavila lirska poezija u dijalektima (prvaci su joj na pravoj umjetničkoj visini: P a s c a r e l l a, T r i l u s s a, S e l v a t i c o, Z o r u t t i, T e s t o n i, F u c i n i, S a l v a t o r e d i G i a c o m o i dr.), nije to bilo bez upliva Askolijevih jezikoslovnih doktrina. Ovi pjesnički produkti dijalektične muze nisu na uštrb književnoga jedinstva: Oni su prije znakom zajedničkog duhovnog života i savremenog kulturnog djelovanja svih čestí naroda. Preko tih pjesama, koje se po južnjačkom talijanskom običaju čitaju i deklamuju u javnosti, upoznaju se i udaljene česti medjusobno i naizmjence dolaze u duhovni dodir. U poeziji svojih narječja očituju razni talijanski puci svojim posebnim gestom, intonacijom, akcentom i bojom svoje riječi bolje nego igdje svoju posebnu ćud i narav. A jer se shvaćaju i razumiju, dokazuju, da su jedno, i zbližuju se. Utvrdjena je činjenica, da je kroz ovo zadnjih pedesetak godina talijanski književni jezik koraknuo u svojem razvoju više nego od Danteovih vremena do ove svoje zadnje faze. Bi i će to nuždnim posljetkom političkoga jedinstva, ali je nedvojbeno i posljetkom veće djelatnosti narječja u kulturnom radu i većega zbliženja literature puku. Ascoli je na tome putu promicao obnovu u kulturi i književnosti talijanskoj. U tome leži njegov uspjeh, njegovo značenje i njegova glasovitost. Teško bi bilo upustiti se u raspravljanje njegovih znanstvenih radnja. Rodom iz Gorice, koja medjaši s friulskim (furlanskim) jezičnim područjem, dao se u mladosti svojoj na proučavanje furlanskoga. Veći su njegovi radovi: „Orientalne i lingvistične studije", „Mjesni načini govora i lakrdijski jezici", „Strane kolonije u Italiji." Prvo njegovo glasovito djelo o talijanskim narječjima jesu njegovi: „S a g g i s u l l a d i a l e t t o l o g i a i t a l i a n a." Po njemu dodje na katedru za jezikoslovlje u milanskoj akademiji. Njegova je trajna slava današnji „A r c h i v i o g l o t t o l o g i c o i t a l i a n o", što ga je tu pokrenuo i oko kojega okupio bio kolo jezikoslovaca i kritičara. U „Arhivu" je Ascoli objelodanio veći dio svojih radnja, davao direktivu svojim suradnicima i uzgajao ih. Odmah po nastupu na profesorsku stolicu bavio se viš istočnim jezicima, pa latinskim i grčkim. („Komparativna fonologija sanskrita, grčkoga i latinskoga", „Indijski", pa „Grčki" i „Talijanski pokušaji".) Kasnije je sve više usredotočivao svoj rad oko tal. dijalekata. Pripisujući veliku važnost ovim dijalektima za širenje prosv ete u puku predlagaše lokalno narječje u svakom kraju kao posredstvo i neku vrst nastavnoga jezika. Askolijeva pojava dokazuje, koliko je i kakovo značenje u modernom svijetu postigla linguistika za književnost i historiju i opću kulturu čovječanstva.

VI.

Anton Giulio Barrili! Tko ga u Italiji ne poznaje? Prevalio je i Barrili sedamdesetu, pripada dakle više prošlosti nego sadašnjosti.

Barrili je jedan od najproduktivnijih romanopisaca i pisaca u opće. Silno je popularan, kao u Francuskoj Montepin, ali je od njega neprispodobljivo zdraviji jer je u svemu čestito zabavan i uzgojan. Bez vulgarnih dražila mašte, bez kriminalnih zgoda i pustolovina, njegove su književne radnje onako čestite kao i njegov život. Genov se danas ponosi Barrilijem u prvomu redu kao čovjekom i gradjaninom: slavi ga kao vojnika, koji s je god. 1866. i 67. s Garibaldijem borio i kod Mentane dopanuo rana, slavi ga kao publicistu, kao zastupnika (1876.—1879.), uzdiže ga kao profesora talijanske književnosti na gradskom sveučilištu.

Značajno je po cijeli Barrilijev književni smjer, da je proslavu njegova goda najprije pokrenulo ligursko žurnalističko udruženje i isticalo tridesetgodišnjicu njegova publicističkoga rada. Odista i jesu njegovo kulturno pozvanje i uspjeh njegovih djela — uspjeh i pozvanje žurnaliste u plemenitijem značenju. Barrili nije neosporiva književnička veličina. Od njegovih mnogobrojnih romana (oko 70) malo će koji preći potomcima u neprolazno naslijedje. Njegovi romani romantično historijskoga sadržaja, romani „zapleta", sladogorki romani nesretne ljubavi — možda su se do danas već preživjeli, ali svi su imali svoj uspjeh, svoje čitatelje, i to poglavito onu većinu publike, šire poluobražene „mase", one, koji obično najveće pisce poznaju samo po imenu, koji se dive slavi njihovoj, ali ih ne čitaju, jer ih ne shvaćaju. Knjiga je danas tražena družica mladića i mladica, vremešnih gospodja i radoznalih starica, koje se do potrebe za čitanja služe i tudjim očima. Nije malena zasluga, a bogme ni posao, pitati ove „gladujuće duhove" zdravom i zgodnom hranom. Kako to čini dnevna štampa, poznato je svakomu. Barrili je taj svoj posao vršio čestito i čovječno, bio je, što no se kaže, rodjen za to: čudesna je njegova lakoća pisanja, bogatstvo je njegova jezika sjajno, forma elegantna, pričanje ugodno, začinjeno finom i duhovitom ironijom, moć i brzina rada pravo publicistička.

Njegovi su najljepši romani: „Briјest ibršljan", „Sv. Cecilija", „Valid' Olivi" „Capitan Dodero", „Kao san", „Osmjesi mladosti", pa ciklus romana iz zgoda njegova zemljaka Kolumba: „Dvije Beatrice" „Djevičanska zemlja", „Zlatni cvijet".

U zadnje vrijeme sprema Barrili „Povijest Italije" za puk.

Čovjek ne bi skoro požalio, što njegovo pisanje nije „viša umjetnost", kad je tako raznovrsno, tako dostupno, a najviše kad je i u svojoj publicističkoj produktivnosti tako plemenito uzgojno.

Koncem Oktobra, 1907.

Dr. V. Lozovina.

ISPRAVI: Str. 295, stih 12 ima glasiti: Ko mramor kojima se vrat bjelasa.

PRIMAMO: U prvom svezku „Hrv. Kola", na strani 246. stoji, da je Aug. Posilović dobivao od Društva umjetnosti 75 for. mjesečno. To je tiskarska pogrieška. Dobivao je u istinu samo 25 for. (slovom: dvadeset i pet) i stan.

U Zagrebu dne 14. studenoga 1907.

Kršnjavi.

SADRŽAJ.

Strana

.44
.66
264
264
290.4

